

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ HAVI FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

*

MEGINDÍTOTTA SZILY KÁLMÁN

*

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

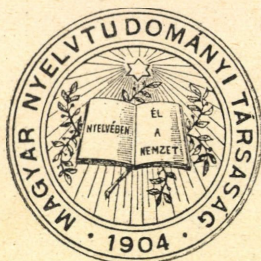
MELICH JÁNOS

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ

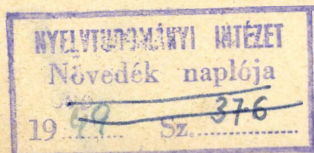
A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL

XXXIV. KÖTET

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1938

F4193/75

Left:
1980

A Magyar Nyelvtudományi Társaság alapító tagjai 1938-ban.

	† Gróf Apponyi Sándor, Lengyel (1921)	2000	korona
	† Baksay Sándor, Kunszentmiklós (1914)	200	„
	Balogh Jenő, Nagylózs (1921—1938)	100'00	pengő
	Balogh József, Budapest (1924)	100000	korona
5	Baranyai Béla, Debrecen (1924—1925)	270000	„
	Baranyai Zoltán, Budapest (1922—1931)	60'00	pengő
	† Bárdos Remig, Pannonhalma (1920—1932)	58'68	„
	† Bartóky József, Budapest (1923)	2000	korona
	Bátky Zsigmond, Budapest (1924—1937)	138'00	pengő
10	Becker Henrik, Lipcse (1926—1931)	115'70	„
	† Bedő Albert, Budapest (1918)	200	korona
	Benkő József, Budapest (1923)	1000	„
	† Berczik Árpád, Budapest (1906)	200	„
	Bogdánfy Ödön, Budapest (1919—1926)	150000	„
15	Boldisár Kálmán, Debrecen (1921—1922)	1000	„
	Bonkáló Sándor, Budapest (1920—1924)	10000	„
	Budapest: M. Általános Hitelbank (1918)	2000	„
	Budapest: Déli Vaspálya Társaság (1917)	200	„
	Budapest: Első M. Ált. Bizt. Társaság (1912—1918)	300	„
20	Budapest: Hazai Bank (1928)	200	pengő
	Budapest: József Műegyetem könyvtára (1916—1922)	2000	korona
	Budapest: Országos Kaszinó (1912)	200	„
	Budapest: Orsz. Közp. Takarékpénztár (1908)	200	„
	Budapest: Osztrák-Magyar Bank (1921)	3000	„
25	Budapest: Székesfőv. Közlek. R. T. (1929—1937)	700	pengő
	Cegléd: áll. gimn. önképzőköre (I. r. 1937)	50'00	„
	Chorin Ferenc, Budapest (1924)	850000	korona
	† Csánki Dezső, Budapest (1923)	1000	„
	Csonna: Prémontrei könyvtár (1905—1922)	2000	„
30	Csúry Bálint, Debrecen (1922—1937)	200'00	pengő
	Debrecen városa (1922)	10000	korona
	† Dongó Gyárfás Géza, Sátoraljaújhely (1924—1926)	218000	„
	Ecséri Lajos, Szentcsanak (1923—1924)	100000	„
	Eger: Gárdonyi Géza könyvtára (1926)	1000000	„
35	† Erdélyi Lajos, Budapest (1923—1932)	54'00	pengő
	† Erdős János, Rákosszentmihály (1917—1923)	1000	korona
	Erdős János nevére tőkésítés (1917)	600	„
	Esterházy hercegi könyvtár (1923—1938)	1216'00	pengő
	Gróf Festetics Sándor, Budapest (1915)	200	korona
40	† Báro Forster Gyula, Budapest (1904)	200	„
	† Frenck Géza, Budapest (1923—1924)	10000	„
	Gálos Rezső, Győr (1921—1934)	23'28	pengő
	† Gárdonyi Géza, Eger (1921)	300	korona
	Gombácssy Imre, Budapest (1924)	100000	„
45	† Gombocz Zoltán, Budapest (1908—1934)	153'00	pengő
	Győr: Pápóci prépostság könyvtára (1908—1923)	1200	korona
	Győr: Női felső kereskedelmi iskola (1921—1936)	72'04	pengő

	† Gyulai Pál, Budapest (1904)	200	korona
	Halász Dénes, Sárospatak (1920—1923)	500	„
50	Hartyáni Zoltán, Cegléd (1922)	2000	„
	† Heinrich Gusztáv, Budapest (1905)	200	„
	Heltai Lajos, Budapest (1923)	100000	„
	† Herman Ottó, Budapest (1912)	200	„
	† Hirschler József, Kolozsvár (1909)	200	„
55	Hóman Bálint, Budapest (1923—1924)	12000	„
	Horger Antal, Szeged (1915—1926)	700000	„
	Horger Antal neje emlékezetére (1916—1926)	700000	„
	† Báró Hornig Károly, Veszprém (1904)	400	„
	† Hornyánszky Viktor, Budapest (1904—1923)	6000	„
60	Horváth Endre, Budapest (1922—1932)	7*08	pengő
	Horváth János, Budapest (1915—1921)	400	korona
	Pálóczi Horváth Zoltán, Budapest (1923)	2000	„
	† Jakubovich Emil, Budapest (1921—1930)	40*00	pengő
	Jambrekovich László, Budapest (1919)	200	korona
65	Ifj. Jambrekovich László, Budapest (1923)	5000	„
	† Jánosi Gusztáv, Veszprém (1905)	200	„
	Jánosi József, Veszprém (1925—1938)	154*00	pengő
	† Joannovics György, Budapest (1906)	200	korona
	József főherceg ő Fensége (1921)	2000	„
70	† Karácsonyi János, Nagyvárad (1925)	1000000	„
	† Gróf Károlyi Gyuláné, Mácsa (1919)	200	„
	† Katona Lajos, Budapest (1906)	200	„
	Kecskemét városa (1923)	10000	„
	Kis-Erős Ferenc, Kalocsa (1920)	300	„
75	Klemm Antal, Pécs (1920—1938)	141*00	pengő
	† Kollányi Ferenc, Budapest (1920—1931)	108*16	pengő
	Báró Kornfeld Móric, Budapest (1926)	2000	ar. kor.
	† Kránitz Kálmán, Veszprém (1905)	200	korona
	† Gróf Kuun Géza, Marosnémedi (1904)	200	„
80	† Latzkó Antal, Budapest (1904)	200	„
	† Lehr Albert, Budapest (1910)	200	„
	† Lengyel Lajos, Budapest (1919)	200	„
	† Lenk Adolf, Budapest (1919)	200	„
	Ligeti Lajos, Budapest (1938)	40*00	pengő
85	Losonczy Zoltán, Budapest (1923—1937)	200*00	„
	Mader Béla, Budapest (1923)	2000	korona
	Gróf Majláth Gusztáv, Gyulafehérvár (1908)	200	„
	† Majovszky Pál, Budapest (1920)	300	„
	Manninger Vilmos, Budapest (1919—1921)	700	„
90	Manninger Vilmosné, Budapest (1919—1921)	700	„
	Melich János, Budapest (1916—1933)	200*00	pengő
	† Nagy Ernő, Kolozsvár (1906)	200	korona
	† Nátly József, Budapest (1921—1922)	1500	„
	Neményi Sándor, Budapest (1924)	100000	„
5	Ország Sándor, Budapest (1924)	850000	„
	† Óváry Ferenc, Veszprém (1905—1920)	300	„
	Palkovics Sándor, Egervár (1922—1930)	10*96	pengő
	Pannonhalma: Szt. Benedek-rend főkönyvtára (1922)	2000	korona
	† Pápay József, Debrecen (1922—1927)	22*24	pengő
100	Pázmán József, Budapest (1923—1930)	10*16	„
	Pécs: Ciszt. főgművészeti önképzőkör (1906)	200	korona
	† Péller Pál, Veszprém (1905)	200	„
	Perczel György, Budapest (1921—1929)	77*60	pengő
	Pintér Jenő, Budapest (1913—1928)	45*36	„
105	† Pór Antal, Esztergom (1904)	200	korona
	Putnok Imre, Budapest (1923)	5000	„
	Quittner Ervin, Budapest (1925)	850000	„

	† Rada István, Veszprém (1905—1927)	208 02	pengő
	Radó Antal, Budapest (1918)	2 00	korona
110	Ifj Radványi Sándor, Nyíregyháza (1923)	2000	„
	Rásonyi László, Budapest (1923—1938)	36 00	pengő
	† Réthei Prikkel Marián, Győr (1922)	1000	korona
	Rexa Dezső, Budapest (1923)	2000	„
	† Rust József, Budapest (1906)	500	„
115	Sági István, Budapest (1923—1937)	64 00	pengő
	† Semsey Andor, Budapest (1904—1912)	4000	korona
	Simon György, Veszprém (1922—1928)	25 24	pengő
	Sopron városa (1922)	5000	korona
	† Stoll Ernő, Nyíregyháza (1922)	1000	„
120	Szabó Béla, Szeged (1918—1938)	61 01	pengő
	Szacellár György, Budapest (1921)	2000	korona
	Szeged: Tud.-egyet. m. nyelv. szeminárium (1908)	200	„
	† Székely István, Budapest (1921—1925)	235 700	„
	Szendrey Zsigmond, Budapest (1923—1924)	15000	„
125	† Szily Kálmán, Budapest (1904—1924)	100000	„
	† Szily Tamás, Gödreszentmárton (1922—1928)	18 16	pengő
	Szinnyei József, Budapest (1906—1937)	208 08	„
	† Gróf Szögyény-Marich László, Berlin (1905)	200	korona
	† Szöcs Ferenc, Hajdunánás (1904—1935)	98 08	pengő
130	† Tagányi Károly, Budapest (1920—1924)	26000	korona
	† Thallóczy Lajos, Bécs (1916—1918)	400	„
	† Tolnai Vilmos, Pécs (1917—1934)	120 00	pengő
	Tóth László, Pécs (1923—1924)	23000	korona
	Trócsányi Zoltán, Budapest (1917)	200	„
135	Vargha Damján, Pécs (1912—1928)	60 22	pengő
	† Vargha Gyula, Budapest (1922)	2000	korona
	† Varsányi Emil, Budapest (1920)	200	„
	Veszprém: Papnevelő könyvtára (1906)	200	„
	Veszprém városa (1922)	2000	„
140	Veszprémi Takarékpénztár (1922)	2000	„
	† Gróf Vigyázó Ferenc, Budapest (1923)	200000	„
	Vikár Béla, Budapest (1920—1925)	61700	„
	Viszota Gyula, Budapest (1919—1938)	110 02	pengő
	† Wiklund Károly Bernát, Upsala (1920—1921)	3600	korona
145	† Wodianer Artúr, Budapest (1904)	200	„
	† Zalán Menyhért, Pannonhalma (1922)	1000	„
	Gróf Zichy István, Budapest (1919—1932)	95 13	pengő
	† Gróf Zichy Nándor, Adony (1916—1921)	2000	korona
	Zirc: Apátsági könyvtár (1905—1927)	8 16	pengő
150	Zlinszky Aladár, Budapest (1918—1921)	500	korona
	Zolnai Gyula, Budapest (1913—1927)	200 00	pengő
	Zsirai Miklós, Budapest (1922—1924)	100000	korona
	Zsíros Lajos, Nagykikinda (1919)	200	„

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XXXIV. ÉVF.

1938. JAN.—FEBR.

1—2. SZÁM

Munkácsi Bernát.

(1860. március 12.—1937. szeptember 21.)

Mélységes megilletődéssel álltuk körül a koporsót, mely a magyar nemzeti tudományok egyik legtevékenyebb, egyik leghűségesebb munkásának földi pályáját zárta le. Lelkünkbe belenyilallott a búcsú fájdalma, bár tudva tudtuk, hogy csak fáradt porhüvelyét adjuk vissza az anyaföldnek, bár láttuk, hogyan törnek át a gyász sötét boruján az örökkévalóság ígéretes sugarai: „Míg e földön finnugor tudománnyal foglalkoznak, az ő neve élni, az ő példája hatni, az ő munkássága nevelni fog!”

Munkácsi Bernát tizenöt éves lehetett, amikor fogékony képzeletét megragadta Jókai egyik regényhősének, a Kőrösi Csoma és Reguly vonásaiból mintázott Barkó Pálnak romantikus varázsa. Lázás sietséggel már gimnazista korában hozzáfogott a keleti tanulmányokhoz, s az egyetemre kerülve Budenz, Vámbéry és Simonyi döntő hatása alá került. Nemcsak ismereteket, tárgyi készültséget szerzett tanáraitól, hanem szomjas lelke egyre jobban átítatódott az igazságkereső munka idealizmusával. Főleg Budenz érdeme, hogy hamarosan ráeszmélt hivatottságára: „Ő volt az, ki ifjúi hevületemnek Barkó Pál képzetével gomolygó, ködös ábrándját reális eszmévé alakította s jövőre vonatkozó terveimet célirányos, határozott útra térítette.“

Múltunknak, nyelvi és népi sajátosságaink gyökereinek minél teljesebb megismerése volt vezérlő szempontja, s e céljának megfelelően a magyarral rokon vagy a magyarral hajdan érintkezésben állott népek és nyelvek tanulmányozása szolgált tudományos munkásságának főszínterül. Látta, hogy összehasonlító nyelvtudományunknak legsürgősebb tennivalója Reguly félbeszakadt munkájának folytatása: kellő mennyiségű és megbízható anyag gyűjtése a Volga, a Káma és az Urál vidékén. Látta és örömmel vállalkozott a fáradalmakat, nélkülözéseket és szenvedéseket jelentő kincskereső utakra. Gyalogszerrel és lóháton, rozoga talyigán és lélekvesztő ladi-kon, zajgó jégtáblákon, égő fenyvesen és kínai falnál áthatolhatatlanabb lápokon keresztül mindig eljutott a kitűzött célhoz és mindig meghozta, amire a tudománynak szüksége volt.

Miután nyári vándorlásain, majd a székelység és a moldvai esángók földjén tett tanulmányútján elsajátította a nép közvetlen tanulmányozásának és az élő nyelv anyaggyűjtésének csín-

ját-bínját, alapos előkészület után a Magyar Tudományos Akadémia erkölcsi és anyagi támogatásával 1885-ben elindult első nagy útjára, a votjákok közé. Az eredmény igazolta a lelkes kutató reményeit: *Votják népköltészeti hagyományok* című szöveggyűjteménye nyelvészeti, folklorisztikai és néptani tekintetben egyaránt rendkívül becses munkának bizonyult, lexikonszerű *Votják szótára* pedig mind az anyag gazdagsága, mind az értelmezés kritikai gondossága tekintetében máiglan páratlan a maga nemében. — Ez első útja végén a magyar szempontból oly nagyjelentőségű csuvas nyelvvel is sikerült megismerkednie. Új anyagot nem gyűjtött ugyan, de elvégezte, amire pillanatnyilag nagyobb szükség volt: a szibirszi csuvas tanítóképző csuvas nemzetiségű növendékeinek segítségével leírta a csuvas nyelv teljes hangrendszerét.

Még jóformán ki sem pihente első útja fáradalmait, még közzé sem tette votjákföldi gyűjtésének végét, máris egy újabb, még nagyobb szabású vállalkozás gondja foglalkoztatta: a vogulok közé készülődött, mert meggyőződött, hogy *Reguly* rejtélyes hagyatéka helyszíni kutatások nélkül alig fejthető meg. *Budenz* és a Magyar Tudományos Akadémia örömmel fogadta az áldozatos készséget, hisz összehasonlító nyelvészetünk és őstörténetkutatásunk egyre nyomasztóbbá váló zavarának megszűnését várhatta a terv szerencsés végrehajtásától.

1888 tavaszán indult el legközelebbi rokonainkhoz, a vogulokhoz. Folyamvidékről folyamvidékre haladva a szókészlet, nyelvtani, néprajzi adatoknak, valamint az egyre jobban sorvadó ősi népköltészeti hagyományoknak olyan óriási tömegét jegyezte össze, aminőt a finn *Ahlqvist*nak lényegileg negatív eredménnyel zárult kutatásai után a legvérmesebb reménykedők sem mertek volna várni. De elérte útjának másik, nyilván eredetibb célját is: szívós kísérletezés után megfejtette a *Reguly* hagyatékában maradt vogul szövegeket, s ezzel „le volt törve végre a hét lakat, mely vállalatom elbűvölt ideálját, az annyi évtized óta homállyal borított tudományos kincset előlem elzárta“.

Amikor 1889 júliusában a nélkülözésektől és túlfeszített munkától kimerülten hazatért, *Reguly* végzetétől rettenetesen tüstént hozzálátott csodálatosan gazdag tudományos hozományának földolgozásához. A *Vogul nyelvjárások szóragozásukban* ismertette a hat legfontosabb vogul nyelvjárásra vonatkozó nyelvtani anyagát, majd rendre kiadta a *Vogul népköltési gyűjtemény* négy vaskos kötetét és pótfüzeteit. Ez utóbbi munkája a finn-ugor tudományoknak páratlanul nagyszabású alkotása, a magyar filológiai irodalom egyik legméltóbb büszkesége. Nemcsak a vogullal foglalkozó nyelvészek és folkloristának nélkülözhetetlen forrása, szinte bibliája ez a mű, nemcsak az ősi múltja homályában kutató magyar rokon fordul hozzá útbaigazításért,

hanem megbecsülhetetlen tanulságokat meríthet belőle az emberi lélek kezdetleges megnyilatkozásait fürkésző összehasonlító néptudomány is.

Egy ideig az volt Munkácsi terve, hogy fölkeresi a másik obi-ugor népet, az osztjákokat is. A vogul anyag földolgozásával járó gondok miatt egyelőre nem kerülhetett rá sor, majd Pápay József személyében amúgyis hivatott kutatója akadt ennek a fontos tudományos parcellának is. Új gyűjtésekre már csak a világháború eseményei nyújtottak Munkácsinak váratlan alkalmat: a hadifogolytáborokban becses adalékokkal szerezhette meg votják ismereteit és tanulmányozhatta az oszétek nyelvét, akik a Kaukázus vidékén hajdan szomszédaink voltak, s reánk számottevő hatást gyakoroltak.

Anyaggyűjtés, leírás, értelmezés volt az a terület, amelyen Munkácsi tudós erényei a legtisztábban érvényesültek, amelyen történeti jelentőségű eredményeket ért el. Úgy látszik, a fejtető részletmunka iránt kevésbé volt vonzalma, érzéke, bár kétségtelen, hogy ezen a téren is jelentős kezdeményezések és sikerek fűződnek nevéhez. Mindenekelőtt a törökségi—magyar nyelvi érintkezéseknek szüntelen izgató kérdéséről írt nagyszámú cikkeire, szómagyarázataira, az urál-altaji nyelvek számképzéséről (Budenz-Album 234), az ugor—szamojéd szóképzleti egyezésekről (NyK. XXIII, 87), az ugor nyelvek magánhangzóinak megfelelési viszonyairól (NyK. XXV, 168, 257) írt tanulmányaira és az *Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben* című könyvére, erre a botlásai ellenére is nélkülözhetetlen úttörő kísérletre kell gondolnunk. Szó-történeti kutatásaiban egyfelől a tárgyi, a néprajzi és a művelődéstörténeti szempontok kidomborítása jellemzi — ebben különbözik legszembeszökőbben a nagy mesternek, Budenznek elvszerűen egyoldalú lingvista fölfogásától —, másfelől az etimológiai egybevetések ötletes merészségével tűnik ki. Hányszor meg hányszor megcsodáljuk rendkívül széleskörű ismereteit, élénk képzelőerejét, a tények és jelenségek elmosódott kapcsolatainak ösztönös megérzését! E képességek szerencsés birtokában igen sokszor sugallatszerű könnyedséggel rátapintott az igazságra ott is, ahol az óvatos módszeresség visszavisszatorpant, vagy csak lépésről-lépésre előre verekedő fáradtság ostrom után tűzhetette ki a győzelem lobogóját.

Munkácsiban nemcsak az alkotó múltat, a nemes emberi és irodalmi hagyományok egyik leghűségesebb sáfárát, tudományos életünknek egyik legnyomósabb egyéniségét siratjuk. Neki még lett volna mondani-, közölni-, adnivalója. Halála napjáig dolgozott, de a sors megfosztotta attól a megérdemelt boldogságtól, hogy közkinccsé tehesse a Vogul népköltési gyűjtemény méltó párjának szánt, a régóta várva-várt Vogul szótárt. Elárvult hagyatékát kegyeletes lelkületű családja a Tudományos Akadémia gondjaira bízta. Nem lehet

kétséges, hogy legfőbb tudományos testületünk mielőbb teljesíti rendeltetészerű kötelességét. Tartozunk ezzel a megboldogult áldott emlékének, de tartozunk tudományunk jövőjének is.

ZSIRAI MIKLÓS.

Napszakok nevei az ugor nyelvekben.

1. Amikor a mitikus kor embere fokozatosan észlelni kezdte az én-nel szemben a nem-én-t, a külvilágot, ahhoz való viszonyát eleinte kizárólag térbelinek érezte. A környező dolgok, emberek, cselekvések az itt, illetőleg nem-itt, a közel és távol képzetét keltették benne, s ezek a képzetek aztán hangsorok, szavak alakjában tudatosodtak és közlődtek másokkal. E kezdetleges térszókkal indul tehát az emberi szellem öntudatosodása. Mikor pedig már megvolt az itt és ott tudata, könnyen appercipiálódott az előbbihez a jelen történés, mely közvetlenül tapasztalható, az utóbbihoz a nem-jelen történés, mely nem tapasztalható, csak közvetve, pl. egy második személy elbeszéléséből, ki ott volt akkor, mikor a kérdéses történés lefolyt, amelyet az első személy azért nem láthatott, mert ő ugyanakkor itt volt. Vagyis: a térképzetek közvetítésével megindult az időérzékelés is, s az itt: nem-itt fogalmi és szemléleti párhuzamosaként kialakult a most: nem-most kezdetleges időképzete. Térbeli és időbeli tájékozódás együtt pedig megindító mozzanatai a szellem egyetemes megvilágosodásának, mely a mitikus világszemlélet különböző fokozatain keresztül az elméleti gondolkozáshoz és a tudományos megismeréshez vezet. Innen a tér- és időbeli tájékozódásnak nagy szellem- és művelődéstörténeti jelentősége.

Hogy a legkezdetlegesebb tér- és időképzetek az öntudatra ébredő szellem legősibb fogalomkincséhez tartoznak, azt kétségtelenné teszi antropocentrikus jellegük. Az idetartozó tér- és időszók ugyanis csupán a beszélőre nézve bírnak tartalommal, objektív jelentésük nincs, mert ami pl. a beszélő szempontjából itt és most, az egykor föltétlenül ott és nem-most volt vagy lesz. Az idetartozó szavak tehát az egyénből mint központból indulnak ki és arra vonatkoztatnak teret és időt, azért nevezhetnők őket szubjektív vagy — annak a mitikus kornak a szókincséről lévén szó, mely szoros összefüggésben képzeli az embert a világmindenséggel — mikrokozmoszi viszonyítászóknak.

E mellett azonban van a tér-időszóknak egy másik csoportja, mely a szellemi élet magasabb fokán fejlődött, mikor az ember már nemcsak közvetlen környezetével, hanem a világmindenség nagyszabású jelenségeivel szemben is valamiféle — bármily kezdetleges — módon állást foglalt. A kozmikus tü-

nemények szavainak természetesen már van objektív jelentésük, tehát a beszélőtől függetlenül is tartalommal bírnak. *Kelet* pl. mindig a nap keltének irányát fogja jelölni, bárhogy változtassa is a beszélő helyzetét, *hajnal* mindig a nap keltének idejét, bármikor történjék is a cselekvés. Azért a tér-időszók e második csoportját objektív vagy makrokozmoszi viszonyításszóknak nevezhetjük, amennyiben kozmikus jelenségek szolgálnak a különböző tér- és időmeghatározások alapjául. E csoportba a napszakokra, évszakokra és világtájakra vonatkozó kifejezések tartoznak. Jelen dolgozat célja a makrokozmoszi viszonyításszók mindhárom fajára kiterjedő tanulmányok alapján rendszeresen összefoglalni a napszakok ugor nyelvi elnevezéseit.

2. Míg az alanyi (kezdetlegesebb) viszonyításszók körében kétségtelenül a térszók keletkeztek először, addig a makrokozmoszi viszonyításszók csoportjában a napszaknevek az elsődlegesek. Ezt lélektanilag föl kellene tennünk akkor is, ha egyébként semmi bizonyítékunk sem volna rá. Természetes ugyanis, hogy az őskor embere legelőször a legközvetlenebbül adódót, a fény és sötét váltakozását érzekelte és tapasztalta. Hosszú fejlődés eredménye volt már e váltakozás törvényszerűségének, nap és éj periodicitásának észlelése is, de ettől még évezredekre volt szükség ahhoz, hogy a már történelmi ember képes legyen e fénytüneményeket az égboltozatról a földre vetíteni, azaz világtájakat megkülönböztetni. A nyelv, hű visszfénye a szellem alakulásainak, kétséget kizáróan igazolja a fejlődés föltett menetét: míg a napszak- (és évszak-) nevek túlnyomó része a finnugor, sőt egy-két esetben közvetlenül az uráli ősnyelvből származik, addig a világtájelnevezések önállóan keletkeztek az egyes finnugor nyelvekben, tehát finnugor etimonjuk nincs, s legtöbbször ma is világos számonkra a szemlélet, melyen alapulnak (pl. *kelet*).

3. Ha az ugor nyelvek napszakneveit összeállítjuk, arra az érdekes megállapításra jutunk, hogy az etimológiailag összefüggő (tehát legrégebb) elnevezések semmiféle vonatkozásban nincsenek a nappal. Ez azt mutatja, hogy a napszakaszok megjelöléséhez nem az égitest állása, hanem a fény különböző erősségi foka, illetőleg hiánya szolgált alapul. A rokon nyelvek tanúsága szerint a finnugor korban a mai 24 órás időegységnek két fő részét különböztették meg: a sötét (éj) és világos (*hajnal*) napfélt. Ez utóbbit pl. egyesesen mint „a világos“-t jelöli a megmerevült *étvilág* 'éjjel-nappal' N.¹ összetétel. Ugyancsak fényes: nappal képzettársítás mutatkozik a szamojéd Jur. *jālea* 'Tag, Licht, hell', *jālemdaja* 'tagen, hell werden' stb. szócsoportban, mely összefügg a finn-

¹ N.: népnyelvi, R.: régi nyelvi adat; ahol nincs más utalás, a MTsz., illetőleg a NySz. közléséből.

ugorságbeli lapp S. *jälo* 'locus in coelo lucidus', F. *jalakas* 'derült' és a magyar *jelen* 'praesto', *jelenni* 'apparere' szóval (l. HALÁSZ: NyK. XXIV, 464, SETÄLÄ, Verw. 40, TOIVONEN: FUF. XX, 53). Egyik legősibb fokon tehát a nappalt (dies) teljesen függetlennek tartották a naptól (sol).¹ A kettő asszociálódása sokkal később, már az egyes nyelvek külön életében ment végbe. Ezt bizonyítja egyrészt, hogy sem a sol-nak, sem a dies-nek nincs finnugor korból származó neve,² másrészt, hogy az egyes nyelveken belül vagy csak egy szó van mindkét fogalomra (magyar), vagy ha több van, akkor azok a nyelv-érzők számára azonos értékűek, tehát fölcserélve használhatók (osztják, finn stb.).

Amint a finnugor *haj-nal*-ban a világosság, úgy a szintén finnugor *éj*-ben a sötétség képzete van meg. Az ősbibb fokon maradt szamojéd erre is szolgál kétségtelen példával: szam. Jur. *paeve*, *paibi* 'sötét', *päušeme* 'este', Tawgy *faemei* 'dunkel', *fimti* 'Abend' stb., mellyel összefügg f. *pimeä* 'obscurus, tenebrosus' | zürj. *pemid* 'ua.' | stb. (vö. HALÁSZ: NyK. XXIII, 438, SETÄLÄ, Verw. 40, PAAS., Beitr. 94). Jellemző, hogy egyetlen egy esetet sem találtam, amelyben a hold és éj nevei összefüggésben lettek volna egymással. Mitikus fokon ez teljesen érthető is, hisz az egyik fényes, a másik sötét, s hogy a kettő közt mégis valami (időbeli) kapcsolat van, annak észlelésére a mitikus világszemlélet még nem képes.

4. Minthogy a finnugorság a napnak csupán két szakaszát különböztette meg, természetszerűleg csak e kettőhöz fűzhetett, participálhatott mitikus képzeteket, s így két „jeles idő” alakult ki a bűvölések, áldozások végzésére: egyrészt a hajnal, illetőleg reggel, másrészt az éj, illetőleg est. A vogul mondákban pl. a hős, az „istenke” gyakran figyelmeztet a maga „este, reggel követelt áldozatára”. Csak igen elvétve akad más, mint a votjákoknál a „dél megtartása” stb., de ezek már későiek, s idegen hatásra keletkeztek.³

A mitikus világszemlélet részeltető felfogása a vallási cselekményeken és babonás szokásokon kívül igen jellemzően

¹ Vö. a magyar talányt: „Melyik szükségesebb, a napé vagy a hold? — A hold, mert nappal úgyszólván világos van, ha pedig hold nem volna, akkor éjjel soha sem lehetne látni” (MNyszet III, 166), továbbá a wartburgi versenydalokat (l. SIMROCK, Mythologie IV, 30) meg primitív népek fölfogását (pl. LÉVY-BRUHL, Das Denken der Naturvölker. Wien—Leipzig, 1926. 56) stb.

² A magyar *fény* ~ finn *päivä* 'Tag, Sonne' (MUSZ. 513, FUCHS: FUF. XVI, 74, UOTILA, Zur Gesch. des Konsonantismus in den permischen Sprachen. Helsinki, 1933. 253), még ha el is fogadjuk biztos etimonnak, akkor sem mond ellent e megállapításnak, mert a finn *päivä* első jelentése valószínűleg 'dies', s így ez az egyeztetés tulajdonképpen a fényes: nappal jelentéstani csoportba tartozik.

³ Az indogermánágnál hármas: 'reggel', 'dél', 'est' tagozódás volt általános (l. USENER, Götternamen. Bonn, 1896. 185).

nyilvánul még a költői és a népnyelv sok metaforás kifejezésében is, melyek szinte a mitikus kor képzettársítási biztonságával hozzák kapcsolatba a kellemest a fénnel, a kellemetlent a sötéttséggel. Egyfelől: *fakad, mint a hajnal, szerencséje* R.¹ | *szívében kedves remény kezdett hajnallani* Kazinczy (MNy. V, 405) | *fölvirad neki* CzF. | *ki-derül a te napod is* R. (NyK. XLIII, 238) | *az iók es igazak az mennyei paradicsómnak délére dőlnek* R.; másfelől: *este van mán annak délben is 'lejárta magát' N.* (Nyr. VIII, 568) | *este van rád 'véged van' N.* (Nyr. III, 176) | *Magyarországnak mondjátok jó éjet* R. | *mellyet had éjjez körül* Kazinczy (Nyr. IV, 220) | *éjjeles* (gondal teli) *elme* Vörösmarty (Nyr. XLI, 142) | *íczaka készült 'nem jó, helytelen' N.* (Nyr. X, 329) | stb.

5. Jóllehet a hajnal és az éj — mint vallási cselekmény ideje — bizonyos fokú jelentőségre tett szert az ugor népek szellemi életében, képzeletüket annyira már nem bírta megragadni, hogy mitoszalkotásra ihlette volna őket. Az obi-ugor népköltészet tanúsága szerint a természeti tárgyak meglelkesítése is csak a legkezdeti fokon áll, annál kevésbbé lehet tehát szó személyítésükről.² Mégis a vogul teremtszónak egyik központi alakját, *Kaltés*-t, MUNKÁCSI a megszemélyesített hajnalnak, illetőleg a hajnal istennőjének fogja föl, kapcsolatba hozva a votják *Kildis-in* 'teremtő ég' „mythikus név“-vel (NyK. XXV, 61, VNGy. I, 201 kk., II, 049 kk., 0232; vö. még RÉTHEI-PRIKKEL: NyK. XXIV, 34—6, 472, HOLMBERG: FUF. XIII, 61—4). A bizonyítást nem fogadja el KANNISTO (FUF. VIII. Anz. 183—7); elvben is visszautasítja a föltevést KARJALAINEN (Religion II, 176—80), mert a természeti jelenségek tisztelete csekély, késői és idegen eredetű, továbbá, mert *Kaltés* törzsi istenség, ami megszemélyesített természeti jelenségből elképzelhetetlen.

Ugyancsak a „személyesítő mythikus felfogás maradványai“-nak tekinti MUNKÁCSI a vogul *xuj-punĕ* 'hajnal', *sir-pän* 'szürkület', osztják *Irt. xunĕ-torėn* 'szürkület, reghajnal' stb. kifejezéseket, úgyhogy szerinte „a képzeleti alak, melynek *fejét* (*punĕ*) és *nyaktáját* (*torėn*) említik: a Reghajnal-anya“ (VNGy. II, 0231). Minthogy azonban megszemélyesítést az ugorságnál nem lehet föltennünk, e szerkezetek valószínűleg úgy magyarázandók, hogy — antropocentrikus térszemlélet ('fő' = 'kezdet' stb.) közvetítésével — a hajnal és alkony kezdetét, illetőleg későbbi szakaszát jelölik.

Mitológikusan magyarázza a hajnal keletkezését egy GONDATTITól közölt vogul rege: egy kíméletlenül öldöklő hősre *Numi-Tgrēm* ráfűtt, mire ez az égbe repült s ott hajnalá vál-

¹ Vö. 5. l. 1. jegyz.

² Vö. PAASONEN: NyK. XXXVII, 16, KARJALAINEN, Die Religion der Jugra-Völker I—II. Porvoo—Helsinki, 1921. II, 220—1.

tozott; s mivelhogy csupa vér volt, a hajnal színe is vörös (id. VNGy. I, 0365). E mitosz azonban egészen késői lehet, s nyilván kölcsönzés, hisz teljesen magán áll az obi-ugor mitológiában.

Szintén kölcsönzés lesz az osztják költészet (egyébként ritka) farkas-hajnal-féle kifejezése: *χῆρ sōyotlala* (?) *jēwor χoūtlnj imen* 'Rénbika tépő (?) farkas hajnal asszonyod' (ONGy.¹ 18) | *vaj sōyotlala jēwor χoūtlnj sislna* 'rén tépő farkas hajnal szakág' (107; vö. VNGy. II, 0233). Ugyanezen mitikus képzetkapcsolást keresi IPOLYI a magyar *farkassetétség* (szembaj neve) kifejezésben is (Myth. II, 31). — A magyar népmesékben egyébként többször szerepelnek a személyesített napszakok, főleg a Hajnal és Éjfél, ez azonban késői s bizonyára idegen hatásra keletkezett.

6. Hogy az ugor mitikus gondolkodás a fény föl- és le-tűnését az éghez kötötte, annak világos nyomai a vogul-osztják népköltés gyakori kifejezései, melyek szerint 'az ég (vagy isten) hajnalra válik, illetőleg földéri a hajnalt'. E kifejezések közül ősbibb fokon azok állnak, melyekben az ige visszaható; pl.: vog. *χolit tḡrēm χḡteli* 'reggel az ég kivilágosodik' (VNGy. IV, 334) | *tḡrēm ētīmēs* 'az idő (ég) éjjelre fordult' (336) || osztják É. *tōrmal si χōtlas* 'világosodott' (NyK. XXXVII, 60) | *tōrām patlada pidas* 'az ég sötétedni kezdett (= alkonyodott)' (NyK. XXXVI, 390) | Irt. *kimet xatt tūrum xuttót* 'der andere Tag dämmerte' (PATK., IOV.² II, 108). Magyar részről idetartoznak az úgynevezett személytelen vagy alanytalan igék: *virrad, napalodik, alkonyodik* stb. — A mitikus fejlődés következő, már személyítés felé haladó fokon keletkeztek az ilyenek: *Numi-Tḡrēm jā'ikēm postilēmā* 'Fönséges-Ég atyácskámnak virradását' (VNGy. IV, 4) | *χolit Numi-Tḡrēm āsēm ti χḡtūlēs* 'reggelre Fönséges-Ég, az én atyám ím kinappalodott' (III, 64), továbbá az egész obi-ugor költészetben magára álló kifejezése a hajnalnak: *jāni' tḡrēm lāñxā χḡtūls, jāni' pupi lāñxā χḡtūls* 'a nagy isten útja kivilágosodott (nappal lett), a nagy bálvány útja kivilágosodott' (189). — A legfelsőbb mitológiai fokon, a teljes személyesség fokán alakultak végül azok a kifejezések, amelyekben az isteni mint a fény ura idézi elő a fény föltűnését. Így a vogulban: *Tḡrēm vārēm saw χḡtél* 'T. alkotta sok napon át' (VNGy. II, 64) | *vušmēñ khḡtél Tōrēm jalti* 'borús napot rendelt Tōrem' (IV, 104); az osztjákban: *Num-Tōrām āsēm v^uertfi sgrūi sēm χoūmanj ār naj v^uertal ewilt* 'N.-T. atyám szerezte aranyos szemét húnjó sok nap szerzése közben' (ONGy. 13). Érdekes, hogy amilyen gazdag ez a harmadik csoport a hajnalra vonatkozó adatokban, olyan ritka az éjre vonatkozó

¹ PÁPAY JÓZSEF, *Osztják népköltési gyűjtemény*. Bp.—Leipzig, 1905.

² S. PATKANOV, *Die Irtysch-Ostjaken und ihre Volkspoesie I—II*. St. Petersburg, 1897., 1900.

megfelelő szerkezet. Idevágó egyetlen adatom: *Tārēm vārēm jamēs ētkwē* 'egy Tārēmtől alkotott jó éjjelecskét' (VNGy. IV, 275). Hasonlót másutt nem is találtam. A nyelvhasználatban tehát még most is uralkodik az a mitikus világszemlélet, hogy az istennel (= éggel) csakis a fény lehet kapcsolatban, a sötétség nem.

I. Éj-nap.

A világos és sötét napfél számolását általában ez utóbbival kezdték a mitikus fokon élő népek, így az ugarság, illetőleg finnugorság is. Ennek emlékei pl. az ugor nyelvekben szinte kizárólagos este-reggel sorrendű kapcsolatok: vogul *ēti xoli vōwmē jirēm* 'este, reggel kért áldozatom' (VNGy. II, 258) | *tī tēn'-ut, xoli tēn'-ut* 'esti enni valót, reggeli enni valót' (III, 285) | stb.

Hogy a szabályosan váltakozó nap és éj tulajdonképpen egységet alkot, azt csak a fejlődés jóval magasabb szintjén képes észlelni az ember. Az erre vonatkozó első homályos képzeteket tükrözi két vogul talány: „Fehér kendőnek egyik fele szétterül, másik fele felgöngyölödik. — Az ég kinappalodik s megint beesteledik.“ (VNGy. IV, 392.) | „Egy napon sötét, más napon fényes. — Ég. Nap és éj.“ (403.) — Mikor aztán mind határozottabban kialakult a nap és éj összetartozásának képzele, jelölésére — az éj elsőbbségének megfelelően — vagy magát az éj nevéet használták, vagy éj-nap-féle összetételeket, melyeknél szinte kizárólagosan mindig az 'éj' az előtag.

Magyar.

1. Éj-világosság: *sem ejjel, sem holval* ÉrsK. 319 | *ét-világ* 'éjjel-nappal' N., EtSz.

2. Éj-nap: *mind ijel s mind nappal* Sylv:UT. 55 (id. NyK. XXXVIII, 23) | *negywen ee es nappaa beytele* ÉrdyK. 137 | *negyuen éye nappa bōytelt* Helt:UT. 5 (id. NyK. XXXVIII, 23) | *eynek: nappak egyenlőséghe* 'aequinoctium' GyöngyTör. 24 | *éjjel-nappal* 'diu noctuque, sine intermissione; confestim, sine mora' R. | *éjjelinappali* 'non intermissus' R. | *éjtnapot* 'éjjel-nappal' N. (MNyszet VI, 323) | *éjen-nap* 'ua.' N. | *éjt-nap* 'diu, noctuque' KRESZN., 'den ganzen Tag' (EtSz.) | *ét-nap, it-nap* 'egész napon át' N., MNy. IV, 287. Valószínűleg ez utóbbiak játékos bővítése az *étendő-étnap* és *étestem bé világ nap* 'egész nap' N.; ezek magyarázatával egyébként nem találkoztam. — *Éj-nap* 'dies et nox' R., 'éjjel-nappal' N. | *enap kezeth* SermDom. | *negywen ee nappaa* JordK. 219 | *éj-nappal* 'dies noctesque, diu noctuque' R. | *negyuen e nappot* JókK. 28 | *éjnaponta* 'éjjel-nappal' N. | *éj-naponkéd* 'ua.' R. Továbbá az 'aequinoctium' újabbkori nevei: *éj-nap egyenlősége* SzD.² | *éj-napegyezés, éjnapegyen* Tzs. | *éjnapegyenlet* Bajza (MNy. IV, 203).

3. Nap-éj: *harom nappal és három eyel* MünchK. 36 | *neǵuen napon és neǵuen ijel* Sylv:UT. 5 (id. NyK. XXXVIII, 23). E sorrend sokkal ritkább az előbbinél, és mind az elő-, mind az utótag mindig ragozva van (néha különböző raggal); ez nyilván mutatja, hogy nem felel meg a nyelvszokásnak, s mindig határozottan két szónak érződött. Kapcsolás nélkül csak az 'aequinoctium' neveiben: *nap-éj egyenlősége* R. (Nyr. XXXII, 498) | *napéjegyven* Tzs.

4. Nap: *hogy más napon reggel Sámson megölnéjék* (RMK. II, 342) | *Vrunk ihs fel tamadasanak nappanac eyyelen* GömK. 328. Vö. a népi találós kérdést: *Mejik napnak nincsen éczakája?* — *Az utolsónak.* (Nyr. XIV, 425.) Idetartoznak az ünnepek nevei: *úrnapja, nagyboldogasszony napja, vasárnap* stb. Sokszor nem is lehet eldönteni, az egész 24 órára vagy csak annak világos felére vonatkozik-e a szó, annyira különbség nélkül használja a nyelvgyakorlat mindkét fogalom jelölésére.

Vogul.

1. Éj-nap: *pūmasā etā sāt at xāli, pūmasā xātélā sāt at xāli* 'mulatsága hét éjen át nem ér véget, mulatsága hét napon át nem ér véget' (VNGy. I, 61) | *etā sāt, xātélā sāt tox jāmimēm* 'hét éjjel, hét nappal járok így' (III, 83) | *et xāltne, xātél xāltne* 'egy éj múltával, egy nap múltával' (II, 429) | *etā sāt, xātél sāt ulēmtal* 'hét éjjel, hét nappal álom-talanul' (175). — A két szó összetartozása néha formanssal, nomen possessoris képzővel is kifejeztetik: *xūrēm etēn xūrēm xātél mulnē sis* 'három éjjel, három nap elmúlása ideje alatt' (III, 535) | *ijīn pogl khūrēm khātél* 'éjéstől három nappal' (IV, 229) | *sāt etīn xātél* 'hét éjen, hét napon' (I, 36). — Néha kötőszóval: *khūrēm ji-té-khātél* 'három éjjel, három nap' (II, 237), de ez igen ritka eredeti szövegben. Az evangéliumokban gyakoribb: *ji i qōdel* 'éjjel és nappal' (AHLQV., VogSpr.¹ 90). — Közvetlen egymás mellett a két szó: *etā-xātélā* 'egy éjt s napot' (VNGy. II, 7) | *etī-xātél* 'éjjel-nappal' (III, 120) | *j-khātél* 'ua.' (VNyj. 281).

2. Nap-éj: *khātelnēt ji* 'nap és éj (tulajdonképen nappalal éj)' (VNGy. IV, 403). Erre a sorrendre egyetlen eredeti szövegbeli adatom. A fordításokban gyakoribb: *nīlmen chotel i nīlmen fej* 'negyven nap és negyven éj' (NyK. IX, 133) | stb.

3. Nap: *khūrēm khotél tqulemistān* 'három nap eltelte után' (VNGy. II, 228) | *khātél-lätél jänümäl* 'nap számra nödögél' (IV, 357) | stb.

4. 24 óra: *sutka* 'Tag und Nacht' (AHLQV.) < orosz (NyK. XXVIII, 429).

¹ A. AHLQVIST, Wogulische Sprachtexte . . . hg. v. YRJÖ WICHMANN Helsinki, 1894.

Osztják.

1. Éj-nap: É. *ātī an' xōīl, xōtl an' xōīl* 'éjjel sem nyugszik, nappal sem nyugszik' (NyK. XXXVIII, 149). — Kifejezik a két szó összetartozását duállissal: É. *neljañ atñen pa chadlñen* 'negyven két éj és két nap' (NyK. VII, 416) | Jug. *ātyan xatlyñen* 'vuorokausi, 24 Stunden' (PAAS.—DONN., Wb. 15). Különös alakok PATKANOVNÁL: *imeñen igenen ütteenen xōtteñen* 'eine alte Frau und ein alter Mann verleben zusammen die Tage und die Nächte' (IOV. II, 102); az Irt. *at 'éj'* és *xat 'nap'* (PATK.) ilyen *ūt-*, *xōt-*féle alakjával másutt nem találkoztam. — Nomen possessoris képzővel: É. *lābat āday xōtl wstēllī* 'hét nap, hét éjjel hajtotta' (NyK. XXXVI, 386). — Közvetlen egymás mellett: É. *āt-xatīl* 'Tag und Nacht, 24 Stunden' (AHLQV.; egyetlen, valószínűleg csak tőle kikövetkeztetett alak).

2. Nap-éj: É. *lābat xōtl iñās lābat āt iñās* 'hét napig járt, hét éjjel járt' (NyK. XXXVI, 385) | Irt. *xūdem xatt, xūdem āt ādōt* 'drei Tage und drei Nächte schlief er' (IOV. II, 18). — Közvetlen egymás mellett: *xat-āt* 'éj és nap, die Zeit von 24 Stunden', csak PATK. szójegyzékében.

3. 24 óra: Irt. *xūdem sutke ādōt* 'schlief drei Tage und drei Nächte' (IOV. II, 20) | Kond. *səwtkā* 'vuorokausi, 24 Stunden' < orosz (PAAS.—DONN., Wb. 218).

II. A sötét napfél.

Magyar.

É: *e naponked* Szabács Viad. (Nyr. I, 89) | *yo eeth* 1485. (Oklsz.) | *euel . . . fel kelne* JókK. 143 | *ey es napy kenyerem* GömK. 120 | *éhdő* 'éjjeli hálás' N. (Nyr. XXII, 269, XXIII, 466).¹ Ez az *é* a mai *éj* legrégebbi nyelvtörténeti alakja (vö. EtSz.). — Alakváltozatok: *Í: y ynek tudomant mutat* DöbrK. 39. × *Éh: három eeh es nappa* JordK. 391. × *Év: ewnec orajjt* 'horas noctis' SermDom. | *ez evnek minden tyzttessegere* JókK. 74 | *eui uariw, ewj warjw* SermDom. | *ewy ees napi kenyerem* WinklK. 259. Az EtSz. szerint ez az alak lehetett az *é* ősmagyar előzője. Az *ew* betűcsoportot *ō*-nek olvassa ZOLNAI, *év*-nek SIMONYI (vö. EtSz.); *év* ~ *éj* tőhangzováltakozást tesz föl SZINNYEI (MNy. XXII, 161). × *Ej: ey waryw* GyöngyTör. | *az ey el közelitend* R. | *eynek melseges veztegegebe* VirgK. 82 | *eyiecben* BécsiK. 36 | *hwswetnak . . . eeyen* ThewrK. 210 | *Eyeltudo* (egy tolvaj neve) 1364. (Oklsz.) | *éjt* 'éjjel' N. (MNyszet VI, 323) | *éjkor, éjkorban* SI. | *éjenként* 'nächtlich' Tzs. | *éjente*

¹ A cserhádi *Elyány* „v. talán *éjlyány*“ a közlő szerint (Nyr. XXXIX, 46) a szirén magyar neve. Egy másik gyűjtő azonban ezt az *ilány*, *ilány* szóval azonosítja, s az *i-fű* nőnemű párjának értelmezi (i. h. 177).

'noctu; allnächtlich' (EtSz.) | *éji* R. | *eyieli* 'nocturnus' C. | *éjellik* 'noctescit' KRESZN. | *éjel* 'die Nacht zubringen' Tzs. Változatai: *éjj-* (EtSz.) csak ragozva: *a mely eijön el árultatik* | *éjjet-szaka* | *éjkek által* R. | *éjjet* 'éjjel' N. (MNyszet VI, 323) | *az éjjön* N. (Nyr. V, 221) | *éjjészés* 'éjjelezés' N. | *ij: el iű az y* Sylv: UT. I, 141 (NySz.) | *yel* WeszprK. 92 | *ijjel* N. (Nyr. XX, 27) | *ijedezik* 'éjjeledik' N. Az EtSz. szerint *éj* elvonás **é-e* > *é-í-e* ragos alakokból (vö. TMNy. 144); ezzel szemben eredetinek mondja a *j-t* SETÄLÄ (JSFOu. XLIII, 63), HORGER (MSzav. 47).

Éjjel: mynd az eyeel oly seteth JordK. 39 | *fel tamadanasanak napyanak egyelen* GömK. 328 | *éjjelenként* SI. | *éjjelente* (Nyr. LXI, 87) | *éjjeli* MA. | *éjjelesi* 'éjjeli ór' N. (Nyr. XXXIII, 288) | *éjjeledik* 'noctesco' MA. | *éjjelez* Tzs. | *megéjjelni* 'éjtszakára megszállni' R. (Nyr. XLIII, 356). — Az *éjjel* alak önállósult ragos határozó (vö. EtSz.), RÉTHEI-PRIKKEL szerint viszont *éj + vel* 'lux + splendor' összetétellel (NyK. XXV, 75, 133).

Éjtszaka: éjtzaka 'pernox' KolGl., de már SZIKSZAINÁL *ecczaka* 'nox', s azóta általános alanyesetként is: *ecczaka nem leszen t bbe* R. | *icczaka* '9—12 óra között' N. (HERMAN, PásztNy. 631) | *éjtszakánként* SI. | *éjszakánta* (MNy. II, 135) | *éjszakai* R. | *éjszakás* 'az éjjeli őrzésben soros' N. (HERMAN i. m. 152) | *éjszakáll, étszakáll* 'vigilo pernocto' R. | *éjtszakázni* 'virrasztani' SzD.². — A nyelvtörténetben személyragtalan alakváltozat is előkerül: *ejszak* 'nox' MA. | *elmula az éjtszak* R. | *északi kiáltásokkal* R. (Nyr. XXXVIII, 223).

A szót igen sokféleképp magyarázták. SCHOTT: *éj + tszaka* ~ török-mongol *tschak* 'Zeitabschnitt' (AltSpr.¹ 93, 110). Általános azonban az *éjt + szaka* elemzés, melyben az utótagot a 'rész' jelentésű (vö. MNy. XXIII, 151) *szak* személyragos alakjának fogják föl (IPOLYI, Myth. II, 43: ? *szakad, beszakad*), de annál eltérőbb a közbenső *t* értelmezése. HUNFALVY: *t < d* „complexum temporis képző“ (MNyszet IV, 146); CzF.: határozói rag vagy az *idő* szó összehúzása; BUDENZ: a vog. *ét* | cser. *jüt* | osztj. *át* szók *t*-jével azonos képző (MUSz. 840); MUNKÁCSI: azonos az *est t*-jével (NyK. XXVI, 315); accusativusi *-t*-nek gondolja KRESZN. és SZARVAS (Nyr. XXI, 473); határozóragnak tartja GELEJI KATONA (I. Nyr. IX, 370), ENDREI G. (Nyr. XXXIII, 475), M. J. (MNy. XXVIII, 62); genitivusi ragot lát benne HUNFALVY (MNyszet IV, 147), SIMONYI (Nyr. IX, 370, MHat. I, 350), ZOLNAI (Nyr. XXV, 281), MÉSZÖLY (MNy. XXIII, 151), HORGER (MSzav. 47). Az EtSz. szerint elhomályosult összetétel: *é + szak*, mely az *éjjel*-hez hasonlóan 'noctu → nox' jelentésváltozáson ment át. Az *éjtszaka t*-je az *éten-északa* kapcsolatban keletkezett analógiás tapadás útján.

¹ Über das Altai'sche oder Finnisch-Tatarische Sprachengeschlecht von WILHELM SCHOTT. Berlin, 1849.

Fokozásra szolgáló szerkezetek: *éjten-éjjel* 'tief in der Nacht, durch die ganze Nacht' (EtSz.) | *éjtenn éjtszaka* 'egész éjtszaka' SzD.² | *éjtēnlő-éjtszaka* R. | *étellü-éccaka* N. (KRESZN. szerint < *éj-telő éjtszaka*), s valószínűleg ennek játszi bővítése az *eétembeélő-éccaka* 'egész éjjel' N. | *itēmb'éli iccaka* N. (MNy. III, 285) | *íjnek iccakáján* N. (Nyr. XX, 417) | *éjek éje* (Nyr. LXI, 5). — *Éjnek évadján, éccakának vadán* 'éjnek idején N. | *ennek ewada vagon* DöbrK. (id. Nyr. VIII, 127) | *ewnek ew vadaban* WinklK. 236 | *icczakának ivadján* N. (MNy. V, 381) (irodalmát l. az EtSz. *évad* cikkében).

Mindezen szók és kifejezések alapja *éj*, melyet a mód-szeres nyelvhasznítás előtt többen magából a magyar nyelvből magyaráltak. Így KASSAI: „megrövidült szó Setét szóból“. IPOLYI (Myth. II, 43): „netalán a szomorú érzetet keltő időszaknál fogva az *ej* = exclamatio suspirantis, *fohász* kifakasztásától vette nevét“; másrészt viszont az *ejt* igével hozza kapcsolatba. CzF. a *hěj* szóval rokonítja. — Egyébként azonban egyik legkorábban finnugor eredetűnek fölismert szavunk. Már FOGELNÁL: f. *yoe* | hung. *ey*, *iy* (id. Suomi 3. j. V, 194). SAJN. (Dem. 52) is: lp. *ja* | f. *yo* | ung. *ej*. Azóta pedig már az egész finnugorságban kimutatták megfelelőit (l. az EtSz. *éj* cikkét). MUNKÁCSI idevonja még az osztj. *jōgon* 'éj, késő' szót is, valószínűleg helyesen. A MUSZ. 799 szerint az alapszó az *est* alapszavával azonos. — Szamojéd rokonságra gondolt SCHLÖZER: szam. Jur. *pi* stb. 'éj' (Allg. Nord. Gesch.¹ 297), HUNFALVY (MNyszet III, 265), WINKLER (Uralalt.² 23). — A török *lejl* és *ejlen* szókkal vetették össze CzF., VÁMBÉRY (MEr. 560). Egy kínai *ye* alakkal hasonlították SAJN. (Dem.), SCHOTT (AltSpr. 93), egy japán *jo*-val WINKLER (i. m. 266), PRÖHLE (KSz. XVII, 179); egyéb, részben indogermán szókkal LINDSTRÖM (Suomi XII, 109).

Vogul.

1. *I* 'Nacht' (AHLQV.), 'éj, éjszak' (SZIL.). Úgy látszik, ezt az alakot csak formanssal használják, alanyesetül a teljesebb képletet szolgálnak (l. alább): *mät inè* 'a másik éjjel' (VNGy. IV, 353) | *ār it* 'minden éjjel' (344) | *ti ivung poall ätt katl* (REG.), *ti ijin pogl ät khatël* 'most éjjelestül öt napon át' (99). Csak REGULYNÁL találtam ilyen ragtalan alakokat: *ij mine-pongve* 'éjjel elmenni' (III, 224) | *ij kvätl* 'éj közepére' (428). Érdekes az *Ija* 'Nebenfluss zweiten Grades des Mezen', tulajdonképen 'Nachtfluss' (KANNISTO: FUF. XVIII, 86). — *Ji* 'nox' (HUNFALVY, VogF. 19), 'Nacht' (AHLQV.), 'éj, éjjel' (SZIL.): *ji*

¹ Allgemeine Nordische Geschichte . . . hg. v. AUGUST LUDWIG SCHLÖZER. Halle, 1771.

² HEINRICH WINKLER, Der Uralaltaische Sprachstamm, das Finnische und das Japanische. Berlin, 1909.

joxtništ 'az éj eljött' (VNGy. IV, 378) | *jūt khūjēm* 'éjjel lefekszem' (128) | *jix* 'éj' (II, 650); *sqkhēñ jix* 'minden éjjel' (I, 170) | *jigwus* 'sero' (VogF. 32). — *Je, jei* 'Nacht' (AHLQV.), *jē* 'éj': *jē jāli* 'éjjel jár' (VNYj. 207). Csak HUNFALVYNÁL találtam ilyen alakokat: *jej* 'éj', *jejnĕ* 'sötétedik, homályosodik' (NyK. IX, Sz. 75).

KANNISTO következőleg állítja össze az alakváltozatokat: TJ., TC., VS. *ī*, AK. *ī*, *ī*, KK., FK. *ī*, P. *ī*, ÉV., Al. *ī* 'Nacht' (WogVok.¹ 48). A magyar *éj* etimológiai megfelelője.

2. *Et, edi* 'Abend, Nacht' (AHLQV.), *ēt* 'éj' (NyK. IX, 76), *ēt* 'éjjel' (SZIL.): *ēt xāltne* 'egy éj múltával' (VNGy. II, 429) | *ētā lūñsi* 'éjjel sir' (IV, 386) | *ēti xujī* 'éjjel alszik' (235) | *tārēm ētimēs* 'az idő éjjelre fordult' (336). — *Iēt, jēt* 'éj' (VogF. 113), *iet* 'Nacht' (AHLQV.): *āñ jēt* (REG.) 'amaz éjtszaka' (VNGy. II, 80) | *ietā sgat* 'hét éjjel' (290). — *Iti* 'vesper' (VogF. 19), *īt* 'éjszaka, est' (SZIL.): *popi-sām soxtēñ īt* 'a bálvány szemétől felgöngyölt éjtszaka' (VNGy. III, 200) | *īti khwojjam* 'éjjel ha fekszem' (II, 376) | *ītīmi* 'beéjjeledik' (SZIL.) | *xātālēm ītīmanē* 'esteledik nappalom' (VNGy. IV, 139).

E szót sokáig nem választották külön az *ī*, *jī* stb.-től, mellyel jelentése részben azonos (*ēt* stb. 'est' -et is jelent, vö. NyK. XXV, 349), hangalakja meg aránylag közeli. Így sorozta az *ī*-vel együtt a magyar *éj* rokonságához FÁBIÁN (MNyszet VI, 115, 126), HUNFALVY, BUDENZ, MUNKÁCSI (I. EtSz., továbbá NyK. XXV, 347; de már külön csoportnak veszi MUNKÁCSI, ÁKE. 236), HAZAY (Vog. mh. 26). — Egyéb etimonjai: vog. *ēt*, *īt* | osztj. *at*, *āt* | m. *est* (MUNKÁCSI: NyK. XXV, 258) || osztj. *īpāi*, *īlā* | vog. *ētš*, *ēti*, *īit* stb. (KANNISTO: FUF. XIV, 36, 38) || vog. *ēt* | osztj. *jētəŋ* | f. *ehtoo* | lp. *ikto*, *jukt* 'tegnap' | cser. *jūt* 'éj' (BEKE: NYF. LIII, 15). — Szamojéd rokonságra utalt KLAPR. 198, SETÁLÁ (Verw. 40): f. *ehtoo* | osztj. *īdm* | vog. *īt* | cser. *jūt* | lp. *ikte* || szam. O. *ūtō*, *ūd* stb., Tawgy *nūde* stb., ugyanígy PAAS. (Beitr. 70).

Osztják.

1. É. *ej* (NyK. XI, Sz. 220), egyetlen adat | *jūvin* 'nachts' (AHLQV.) | Kond. *īəwən*, *īəwən*, Jug. *īəwən*, *īəwən* 'yöllä, nachts' (PAAS.—DONN. Wb. 29) | Szurg. *jōgon* 'Nacht' C. | *jygh* 'ua.' (KLAPR. 194) | D. *ēj* 'éj' (PÁPAI). — A magyar *éj*, vogul *ī* stb. megfelelője.

2. É. *at* 'éj', *adīng* 'éjes, éjjeli' (NyK. XI, Sz. 9) | *āt* 'Nacht' (AHLQV.) | *āt*, *at*, *āt* 'éj' (BEKE): *kalt-sēm patlam usi* *āt* 'mint a kalt szeme, oly sötét erős éjet' (ONGy. 18) | D. *āt*, *at* 'Nacht' (CASTR.) | Kond. *āt*, Jug. *āt* (*īttam*) 'yö, Nacht'

¹ ARTTURI KANNISTO, Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wogulischen vom qualitativen Standpunkt. Helsinki, 1919.

(PAAS.—DONN., Wb. 15) | Irt. *āt* 'éj' (ПАТК.): *ádet pradet* 'er verbrachte die Nacht' (IOV. II, 12); szokatlan alak: *útedet* 'Nächte' (140). — Kezdetben a magyar *éj* rokonságához tartozónak gondolták. Ma általában helyesnek elfogadott etimonját l. vogul *ēt*, *īt* al.

III. A sötét napfél közepe.

A 'media nox' fogalmát a nyelvek általában *éj-fél*-, illetőleg *éj-közép*-féle összetételekkel fejezik ki. A finnugorságban, a vogul-osztják kivételével, az előbbi látszik jóval gyakoribb-
nak, szemben az indogermán és török nyelvek *éj-közép*-szerű kifejezéseivel.

Magyar.

1. Éj-fele: *eefelyn* KeszthK. 265 | *kevzel vagon ey felehez* DomK. 110 | *efelikor* KolGl. | *ey felikort indulának* R. | *éffeli korig* R. | *éffelekoron* R. A népnyelvben ma is: *éféle* 'éj-fél' (Nyr. XXXIV, 104) | *éfélikor*, *ífilakor* N. Vö. *ha az óra éj felére jár* (Nyr. IV, 153) | *a csikorgó éj felén* Tompa (MHat. I, 122). Birtokosjelzős összetétel (l. MNy. XXIII, 151). — *Éj-fél*: *e fel* 'media nox' Zsélyi Szój. | *eej fel* SZIKSZAI | *efelyglen* JókK. 30 | *éfébe* N. (Nyr. XXI, 382). Az EtSz. szerint talán jelzős összetétel, KERTÉSZ szerint valószínűleg jelöletlen birtokos összetétel (NyK. XLIII, 384). — *Éj-fél-kor* 'media nox' MA. | *az első vigyázás nevezetett éjfélkornak* R. | *lehetett az üdö talán éjfélkorban* R. | *éfélkoraig* R. (Nyr. XV, 534).

2. Fél-éj: *fiéléjig és ott voutunk* | *fiéléjjél* | *fiéléjkór* Halmágy (NyK. XXXI, 402) | *féléjig* 'éjfélig' Halmágy (Nyr. XXXI, 230). — *Fél-éjjel* 'éjfél' Szlavónia N.; BALASSA szerint „szószerinti fordítása a horvát *polnoč* kifejezésnek“ (Nyr. XXIII, 361), de vö. a halmágyi adatot. — *Fél-éjszak* 'Mitternacht' WAGNER, Phras. *septentrio* al.

Vogul.

1. Éj-közép: *ēt-kwołt porü* 'jémtés 'éjféltre vált az idő' (VNGy. IV, 335) | *ji-kwätélné joxts* 'éjfélig jutott' (379). — *Jej jat* 'éj közepe, éjfél' (NyK. IX, Sz. 73) | *ji-jet* 'Mitternacht' (AHLQV.) | *ji-jét*, *i-jét* 'éjfél, éjféلكor' (VNYj. 181) | P. *ii-jiet*, T. *ii-jiet* 'Mitternacht' (KANNISTO: JSFOu. XXX/8, 24). — Közép: *jetv* (CASTR., id. KANNISTO i. h.); nyilván elvonás az előbbiből.

2. Éj-darab: *ju-šup* 'éjfél' (SZIL.), SCHLÖZERNÉL (i. m. 309) *schup-ji*, valószínűleg a *media nox*, *Mitternacht* stb. mintájára fölcserélve az elő- és utótag.

3. ? Éj-fél: *et pala* 'éjféلكor' (orosz *pod večer* 'este felé') (NyK. IX, 157) | *ji-poqlt* 'éjfél tájt' (VNGy. IV, 373). Úgy

látszik, a fordítás nem egész pontos, tulajdonképen 'éj felé' volna a kifejezés jelentése.

Osztják.

Éj-közép: É. *at kutip* 'éjközepe = éjfél' (NyK. XI, Sz. 41) | *āt-kūtip* 'Mitternacht' (AHLQV.) | *āt kūtpelna* 'éj közepén' (ONGy. 18) | *āt-kuṭap p̄r̄aṅ nāj* 'éjféli ételáldozatos istennő' (268) | Kond. *āt-kō'ittap* 'sydányö, Mitternacht' (PAAS.—DONN., Wb. 15) | Irt. *āt-kūttēp* (PATK.). — É. *at ježa* 'éjfél', hol *ježa* 'közép' (NyK. XI, Sz. 60) | Kond. *āt-iaṭṭṣa* 'Mitternacht' (PAAS., Beitr. 134) | Jug. *āt-iaṭṭṣa* (PAAS.—DONN., Wb. 15).

(Polytatjuk.)

KISPÁL MAGDOLNA.

Szórend, hangsúly és hanglejtés a feltételes-megengedő mondatokban.

A mondatbeli szórend az író vagy beszélő egyén gondolatainak és érzéseinek megfelelően alakul a megnyilatkozás minden pillanatában. Minden egyes képzetsoportban, melyet szavakba foglalunk, s mely együttvéve egy-egy szólamot alkot, van egy-egy legfontosabbnak gondolt elem, mely a gondolat élet alkotja, s melyhez sokszor érzelmi elemek is fűződnek. Ezt a legfontosabb elemet írásban csak a szórend tünteti fel, élő beszédben azonkívül a hangsúly és a hanglejtés (dallam, melódia) is. De a különböző mondatalakulatokban, mondatfűzésekben vannak a magyar szórendnek olyan törvényei is, melyek mindenkire nézve kötelezők, s melyeket évszázados irodalmi használatban a nemzeti remekírói szentesítettek; továbbá az élő kiejtésnek is vannak olyan hangsúly- és hanghordozásbeli sajátosságai, melyek legalább egy-egy szűkebb nyelvterületen közősek, s amelyektől való eltérést a hallgató idegenszerűnek talál.

Mellőzve egyelőre a kiejtést, magának a magyar szórendnek sok olyan hagyományos finomsága van, amelyeket sok nem-magyar anyanyelvű író, különösen, ha fertőzött nyelvterületen él, soha életében meg nem tanul. Ilyen a többi közt az igező szórendje, különösen olyankor, mikor a szórendet az *is* szócska elhelyezése is bonyolítja. Ez az eset nagyon gyakori a feltételes-megengedő mondatokban, s ez az oka annak, hogy az utolsó évtizedekben a magyar szórend legelterjedtebb hibája éppen ezekben a mondat szerkezetekben mutatkozik, annyira, hogy ilyenkor száz eset közül több mint kilencvenben valamennyi írónk rosszul helyezi el az *is* szócskát. Ezért választottam ezúttal éppen ezt a hibát mondanivalóim alapjául.

A megengedő mondat szerkezetekben ugyanis a mellékmondat nemcsak *ámbar*, *jóllehet*-féle kötőszókkal kezdődhetik,

melyek is nélkül is elégségesek az értelem kifejezésére, hanem *ha, még ha, noha, bárha, habár* kötőszókkal is. Ez utóbbi esetben a mellékmondat formája feltételes, de értelme a valódi feltételes mellékmondatokétól abban különbözik, hogy a hozzátartozó főmondat nem következtetést von a feltételből (mint az igazi feltételes mondatokban), hanem ellenkezőleg: cáfolja vagy módosítja a feltételből vonható következtetést; azt vitatja, hogy a feltétel megengedése mellett is igaza van valamiben. „Ha megtörtént is, ha megtörténik is valami“, mindamellettt (mégis, vagy legalább részben) érvényes az, amit a nyilatkozó (író vagy beszélő) állít.

Az ilyen mondat szerkezetekben legtöbbször a mellékmondatban helyezzük el az *is* szócskát; csak akkor hagyhatjuk el, ha a főmondatban pótoljuk; tehát vagy így mondjuk: *ha hozzányúl is a pénzhez, csak szaporítás céljából teszi* (Mikszáth) vagy így: *ha hozzányúl a pénzhez, azt is csak . . .* Ha ez utóbbi módot gyakrabban alkalmaznák íróink, sok hibát kerülhetnének el a mellékmondat szórendjében. De, sajnos, nem igen alkalmazzák.

Körülbelül a múlt század végéig a megengedő *is* szórendje tekintetében legjelesebb íróink, akármelyik országrészből valók, alig mutatnak ingadozást a helyes használatban. Az 1887—1888-ban folyó akadémiai vitában JOÁNNOVICS GYÖRGY még egyáltalában nem szól erről a tárgyról, BRASSAI SÁMUEL pedig csak az *is* szócskát közbe nem iktató, helyes használatra tud példákat (Szórend és accentus: AkNyÉrt. XIV/9, 51). Ő Pázmányból idéz; de rendszeren így írnak a későbbiek is sokáig. Íme néhány példa: I. Állító mondatban: *Ha megengednők is, hogy Bánkot merő jószágából vette rá (a királyné) nejeinek az udvarhoz küldésére . . . | habár e tárgyban a törvényjavaslat megbukott is, történt némi intézkedés* (Arany J.) | *Mindegy, ha beletörök is a bicskája | ha térdig koptatom is a lábam, megmutatom stb.* (Mikszáth) | *Ha a gyerek meghalt is, minálunk nem lett oda a komaság* (Móra) | *nem bánta, ha zajt ütnek is* (P. Gulácsy I.) | *meg kell várnom, ha mindjárt az egész falut végiggyógyítja is előbb* (Gárdonyi: Szegegy ember jó órája). — II. Tagadó mondatban: *Ha nem tudna is többet annál, ami lefekvéséig történt, mégsem . . . | ha krónikásaink nem emlegetnék is, tény gyanánt vehetnők . . . | ha nem sikerül is eltalálnia: de az ide törekvés jelei mindeütt mutatkoznak* (Arany J.) | *ha neki soha többé eszébe nem jutott is, én azért sokáig nem tudtam a gyötrő problémától szabadulni* (Móra). — És így tovább: a példákat végtelenségig lehetne szaporítani.

A század kezdetétől fogva azonban mindig gyakrabban jelentkeznek a következő sorokban idézett szerkezetek: I. Tagadók: (az *is*-nek a *nem*-hez való ú. n. simulásával még a létige előtt is!) *Ha Attila nem is volt nála az első, ragasz-*

kodott hozzá (Surányi) | *ha nem is fog bocsánatot kérni, min-
 denesetre . . .* (ua.) | *ha még száz és [így!] száz rokon-
 vonás nem is lenne található a két nyelvben | ki fogom deri-
 teni az ártatlanságát, ha ez nem is lesz könnyű munka* (Ambrus) |
 más igékkel: *ha már a saját személyét nem is félti, de kis-
 leányát bízta rájuk* (Surányi) | *ha nem is kerülünk a bíróságra,
 maga megkapja a részét | még ha nem is tudnók más hiteles
 forrásból . . . | ha a halotton nem is látszik meg az ember-
 ölésnek semmi külső nyoma* (Ambrus) | *ha ezt nem is tesszük
 fel róluk, mégis . . . | benne mindig megmaradt a költészet
 szeretete, ha nem is látta többé a második Homérrt Enniusban*
 (Némethy). — II. Allító k: Ezekben a szerkezetekben is sokan
 hibáznak, sőt például egyik kiváló írónk (talán a legkivá-
 lóbb!) a tagadó szórendet elég gyakran eltalálja, az állí-
 tót azonban rendszeresen elhibázza. Ilyeneket ír: *ha ki is ment a
 divatból (a ruha), hordta | ha egyedül is van, nem unatkozik.*
 Mások meg ilyeneket: *és ha úgylis volna? | még ha az olyan
 szép ember is lett volna* (Krúdy) | *még ha diplomája is lesz,
 kérdés, mikor jut állásba? | a premier [így!] mindig öröm,
 még ha bukás is volt | készséggel állottak Augustus oldalára,
 még ha titokban a régi alkotmány hívei is voltak* (Magyarság
 1937. szept. 23.) | *még ha koplalni is fogok | ha örült is vagyok,
 gondolkozni azért tudok | ha nyomorultak is vagyunk | ha
 szegények is vagyunk, de jól élünk.* — Ezekben a létigét vá-
 lasztották el kiegészítőjéül, mellyel pedig mindig egy szólamot
 kellene alkotnia. Más igék szerepelnek a következő idézetekben:
*még ha félmillió frankot is ér . . . | ha nagy veszélyek is fenye-
 gették őket | az ostromlottak meg akartak maradni helyükön,
 még ha fűvet is kell enniük | ha szívesen is látta, nem mutatta.* —
 A hol pedig igekötő is van, annak elválasztása az igéjétől ma
 már éppenséggel megszokott eljárás. Még tiszavidéki születésű
 írók, sőt Arany János földijei is így írnak már: *ha tehát fel
 is tesszük, hogy . . . még akkor sem hihetjük el* (szatmári szü-
 letésű akadémikus) | *ha a szabadság el is vészett, legalább
 a béke helyreállt* (ua.) | *ha meg is szakad a szívünk* (debreceni
 szül. akadémikus) | *ha ilyen meg is fordult az eszében* (neves
 erdélyi író). — Azaz: még tősgyökeres magyar anyanyelvű
 írók sem mind érzik már, hogy az igekötő, vagy az ige
 hangsúlyos kiegészítője¹ ilyen mondatokban az igével egy
 mondatszakaszt és egy fonetikai egységet alkot, s hogy az *is*
 az egész szólamot fejezi be, a tagadó mondatokban pedig az
is nem a tagadó szó, hanem a hangsúlytalan ige után helye-
 zendő el.²

¹ Már BRASSAI kiemelte (AkNyÉrt. XIV/9, 11), hogy az igekötő a hangsúlyos kiegészítővel (nála: adverbiummal) egészen egyforma szerepű, s ezért annak is ellene volt, hogy összeírják az igével. „Az almafa ki-virágzott (így) = az almafa gazdagon virágzott.”

² A túlságosan is élesesű BRASSAINÁL is találunk néha elég furcsa szó-
 rendet: *ha nem lett is volna az emlegetett tudomány, kötelességük lesz vala*

De hát miért hibás ez a megrótt szórend? — Nem azért, mintha általában véve rossz volna, hanem azért, mert a rossz elhelyezés és a vele járó rossz hangsúlyozás a mellékmondatban a gondolatnak nem azt a tagját nyomósítja, mely volta-képpen az író szempontjából is kiemelendő lett volna. Maga a hibáztatott szórend más összefüggésben helyes is lehet. De nem abban, amelyben ma általában használják, hanem csak olyankor, ha a szórendcserét valami kifejezett vagy lappangó ellentét kívánja. Már pedig a megrótt kapcsolatban semmiféle ellentét nem kívánja az inversiót. Tehát a rossz szórend egyúttal logikai hiba.

Figyeljük meg legkiválóbb íróink műveiben a következő feltételes szerkezeteket, melyekben éppen a megrótt szórend a helyes és igazolható, s a rendessel nem is helyettesíthető.

I. Tagadó mondatokban¹: *Nem vesztettem a cserén, ha nem is nyertem* | *így gondoltam a dolgot, ha nem is mondtam* | *Tibullus, ha nem is mellőzi, de lehetőleg háttérbe szorítja a görög mythológiát* (Némethy) | *ha nem is segíthetik, legalább ne gátolják a mozgalom sikerét* (Csathó) | *ha nem is látta volna, érezte volna a közellétét* (Herczeg). A következő példákban nem közös tárgyú vagy alanyú mondatok állítmányai, hanem kiegészítők közt van az ellentét, mely az inversiót és az ige nyomatékát okozza a közös állítmány mellett: *ha nem is valami égetverő portentum, de jóra való költő lehetne* (Arany) | *ha nem is állampolgár, de mindenesetre mexicói lakos vagyok* | *a templom épüljön újra, ha nem is három nap alatt* | *siessenek a nemzeti önállóságot védeni, ha nem is megvédeni* (Szekfü) | *a francia mesternek, ha nem is növendékévé, de örökösévé vált a hegedülés művészetében* | *a kinevezés, ha nem is loyális úton, de törvényes módon történt* | *keresni lehet vele, ha nem is annyit, mint a géprással* (Csathó). — Általában gyakran előfordulhat ez a szórend az ilyenféle melléknevek mellett: *(ha nem is) minden, sok, gyakran, mindig, lehetetlen, stb.* A főmondatban pedig ilyen szórend mellett majd mindig *legalább, de mindenesetre* mondatfűző határozók vannak kitéve vagy beleértve. *Csinos nő, ha nem is olyan szép,*

grammatikusainknak (i. m. 7) | stb. De íme ő az ígét nem választotta el a tagadószótól, csak az igealakot szakította ketté az *is*-el. (Ebben ma is sok követője van.) Ő bizonyára ezt a szórendet is meg tudta volna okolni, mint még előbb SIMONYI hirhedt mondatát: *a közép é mélyhangú szavakban is fordul elő.*

¹ Persze, mivel ezeknek a példákban a szórendje éppen az általánosan használatos rend, kérdés lehet, vajjon tudatosan használták-e az írók, vagy csak rájárt a tolluk, mivel már megszokták. Higgyük, hogy tudatosan használták; a hibás szórend állandó alkalmazói azonban lemondanak az ellentét jelölhetőségéről még ott is, ahol megvan. Ő felőlük veszendőbe mehet a magyar nyelv egy finomsága. Itt a hiba!

mint a huga¹ | szintén hírneves ember, ha nem is annyira, mint a vezér | eljárt ő is a társaságba, ha nem is mindig | ez a vállalat mindenesetre nehéz, ha nem is lehetetlen | elnézések, ha nem is gyakran, előfordulnak világhírű mestereknél is | ha nem is mindent, még nagyon sokat helyre lehet hozni. — Minden ép nyelvérzékű magyar érzi, hogy valamennyi most idézett példában a főnyomaték (hangsúly) az is-t követő szón (állítmányon vagy kiegészítőn) van, míg ellenben a rendes szórendű példákban az ige hangsúlytalan; ha nem félti is, ha nem teszi is meg. Miért? mert az inversiós példákban ellentét szerepel, mely amazokban nincs meg, s ha mégis kifejeztetik, ép nyelvérzékű olvasó előtt, aki persze keresi a (nem levő) ellentétet, a nyomaték feleslegesnek, fonáknak tűnik fel. (Fokozza ezt a hatást a hangsúly is, ha az írott szerkezetet felolvassuk. De erre később még visszatérünk.)

II. Állító mondatokban: *Ha már kezdedbe került a naplóm, nem bánom, ha el is olvastad | akik rosszat akarnak, maguknak tulajdonítsák a következményeket, ha céljukat el is érik.* A nyomaték (és vele a hangsúly) itt is az is-t követő ige van; oka pedig itt is egy-egy ellentétes gondolat, mely azonban nincs külön kitéve, hanem csak ott lappang a mellékmondatban: *ha el is olvastad (nemcsak megőrizted) | ha céljukat el is érik (nemcsak akarják).* Itt tehát egyáltalában nem is megengedő szerepe van az is szócskának, s a szórend a ha nélkül is érthető: *el is olvastad (nemcsak m.) | céljukat el is érik (nemcsak a.).* A megengedő szerepű is voltaképpen ki sincs téve ilyen mondatokban.²

Ha a következő (Mikszáth-féle) helyes szórendű példában: *ha hozzányúl is a pénzhez, csak szaporítás céljából teszi — a szokásos módon elrontjuk a mellékmondat szórendjét, így: ha hozzá is nyúl a pénzhez, e mögött a szórend mögött ép nyelvérzékű olvasó ezt az ellentétet érzi: nemcsak megőrzi érintetlenül, utómondatnak pedig e második odagondolt mellékmondat*

¹ Érdekes, hogy a kitűnő nyelvérzékű Móra Ferenc annyira irtózik ettől a szórendtől, hogy még olyankor sem használja, ha talán ez volna a helyén: (A szerelmes ifjú) *hajnalig nézte a csillagokat, ha nem látta is őket | a falusi nyelv ragad az emberre, ha nem olyan szép is, mint a pesti | akkor is sétál, mikor nem akar is.* Móricz Zsigmond is így ír valahol: *ember lesz ebből, ha nem nagygazda is, pedig ez így inkább ezt jelenti: ha most nem nagygazda is.* Csathó K. is: *akkor még élt Ida, vagy ha már nem élt is, még itt volt körülöttem, bennem.*

² Olyan szerepe van itt az is-nek, mint ezekben a szintén nem megengedő mondatokban: *de hátha nem is ő? | (hátha) nem is úgy érti? | (hátha) már el is ment? vagy ilyenekben: ott élt, ott is halt meg | ott is volt (nemcsak akart elmenni).* Ellenben: *ha ott volt is (nem mondta):* a megengedő szórend. Bizony nem csoda, ha idegen ajkú ember nem könnyen tanul meg ilyen finomságokat.

után már nem az íróét várja, hanem ilyesfélét: *akkor a pénz hamarosan elfogy*. Csakhogy akkor már megint nem megengedő mondatokkal volna dolgunk, hanem csak feltételesekkel, és megfordításuk esetén is: *ha nemcsak őrizi a pénzt, hanem hozzá is nyúl*, már csakis ez az (inverziós) szórend volna helyén. — *Ha őrült is vagyok* mondat után nem mindjárt várjuk azt a befejezést, amit az írónál olvasunk: *gondolkodni azért tudok*, hanem előbb ilyenféle pótlását a feltételes mondatnak: *nemcsak részeg*. Csodálatosképpen még Rákosi Jenő lapjában a BH.-ban is nagyon gyakori volt az ilyen (rossz) szórend; 1913-ban levelet is írtam ebben az ügyben Rákosinak, hivatkozva a lap márc. 16-i számában megjelent cikke (32. l. 1. oszlop), melyben valaki nagyon felsőbbbséges hangon leckéztette az akkori (!) hibásan beszélő színészeket, de vigasztalásul ő maga a következő kitélt használta: *a magyar nyelv egy betűjében sem lesz kevésbé hangzatos, ha az összes zsidó művészek rosszul is deklamálnak*. Ő persze nem úgy értette ezt, hogy *nemcsak jól*, hanem — ő maga is notórius szórendi és gondolkodásbeli hibát ejtett éppen a nyelvbéli helyesség kérdését fejtegető cikkében, sőt az is valószínű, hogy a hangsúlyt sem érezte meg a *deklamálnak* állítmányon. Mert hiszen éppen ez az egyik főkérdés: vajjon érzik-e mai napság az írók, hogy inverzió esetén változik a hangsúly, mivelhogy az inverziót éppen az értelmi nyomoték változása okozza?

A kérdés eldöntéséhez arra volna szükség, hogy maguk az írók tolmácsolják élő szóval, amit írtak. Azonban van most már rádió, úgyhogy immár megfigyelésekre is támaszkodhatunk. Az eredmény elég szomorú. A felolvasásra kerülő írásművekben az előadók és (különösen) a színészek általában is gyakran elvétik a hangsúlyt, a feltételes megengedő mondatok hangsúlyát pedig rendszeren elhibázzák, a tagadóknak is, az állítóknak is egyaránt.

Különösen az igekötős igék okoznak sok bajt: *Ha nem is látszik meg | ha nem is tesszük fel | ha meg is látszik | ha fel is tesszük* (!). — Ezekben a kitételekben a beszélők többsége, különösen a fővárosiaké a *nem*-re teszi a szólamsúlyt, a többi szót teljesen súlytalanul ejti, így: *ha nemistesszükfel | ha felistesszük*.¹ Különösen ez a szórend és hangsúlyozás mai nap-

¹ Magyar vidéken született és élő íróinkról, kiknél ez a rossz szórend, fájdalom, ma már szintén közönséges, mégis szeretném feltenni, hogy a *(ha) fel is tesszük, (ha) meg is látszik* szólamokban az igét is hangsúlyosnak érzik; a *(ha) nem is tesszük fel* szólam végén pedig az igekötőt. A szórend (és a logika) ellen persze így is vétének, mert semmiféle ellentét nem lappang a kivételekben, mely okot adna az inverziós hangsúlyra. De legalább nem sérték meg a magyar hangsúlyozás törvényét. Azonban persze jobb volna, ha a tagadó szerkezetet így mondanák: *(ha) nem látszik is meg*, vagy még erősebb nyomotékkal: *ha meg nem látszik is*.

ság már úgyszólván általános, pedig, merem állítani, ép magyar nyelvérzék mellett borzalmasan hangzik, úgy, mint testvére, a *nem-e elment*. Ezeknek a kiejtéseknek tehát az a bajuk, hogy nem hangsúlyozzák azt a szót, amely a szórend szerint kiemelendő volna.

De jelentkezik egy másik, ezzel némileg ellentétes hiba is, ez is, szerencsére, inkább csak a fővárosban és annak is csak idegen eredetű köreibben. Ez abban áll, hogy feleslegesen hangsúlyoznak, sőt színeznak sem értelmi, sem érzelmi okokból ki nem emelendő szókat vagy szótagokat, — a többi közt a most szóban lévő mondatokban is.

De mielőtt példát mutatnék be erre is, talán nem lesz felesleges felhívnom az olvasó figyelmét a hangsúlyozás és hanglejtés (hanghordozás, színezés) fonetikai és lelki alapjaira, annival is inkább, mert úgy látom, gyakran összetévesztik ezt a két jelenséget, mintha a kettő egyet jelentene, vagy mintha a hangsúly és a hanglejtés mindig együtt járna. Pedig, mint már majd két évtizeddel ezelőtt más helyen¹ részletesen kifejtettem, a dolog úgy áll, hogy a hangsúlyozás inkább értelmi, a hanglejtés (színezés) pedig inkább érzelmi motívumokkal jár együtt. A hangsúly a hangerő fokozásában, a hanglejtés a hang fokának (magasságának) hullámzásában, s a hangszín finom módosulásaiban nyilvánul.² *Majd megmutatom én!* Ebben a példában a hangsúly a *majd* szón van, de az ingerült ember fenyegető hanglejtése a magasabban (nem súlyosabban) ejtett utolsóelőtti szótagon: *megmutatom én* mutatkozik. A fokozott hangerővel, igaz, gyakran a hang magasságának fokozása is együtt járhat, de csak a szavak első szótagján, s ott sem szükségképpen, mert hiszen értelmesen beszélni suttogva is lehet. A folyvást váltakozó, az egész mondat minden szaván és a szavak minden szótagján nyilvánuló hanglejtés (dallam) azonban túl az értelmi elemeken feltüntetheti a beszélő erősebb és gyöngébb alkalmi indulatainak és hangulatának legapróbb mozgalmait is, melyek a gondolatokkal együtt születnek és nyilvánulnak. A gondolatokhoz ugyanis még akkor is kapcsolódni szokott valami halványabb érzelmi tényező, mikor a beszélő aránylag nyugodt, s nem célja, hogy

¹ Magyar Múza I. évf. 5—6. sz. 242—52. l. Azóta többen, kivált KLEMM ANTAL és legújabbán CSENGERY JÁNOS is ismételték ugyanezt a tudnivalót, melynek eredete még az ú. n. újgrammatikus iskolára, nálunk pedig GOMBOC ZOLTÁNRA és TOLNAI VILMOSRA vihető vissza.

² Az *accentus* terminus (*ad + cantus* = hozzáéneklés) szó szerint jobban illenék a hangmagasság jelölésére, mint a hangsúlyéra. Csakhogy le van foglalva más értelemben, mert nemcsak *expiratorius* fajtája, hanem ú. n. *musicalis* fajtája is mást jelent (= egy-egy szótagnak, nem éppen az elsőnek, magasabb hangon ejtését minden szóban). Ilyen volt a régi görög *accentus*; innen a neve is: *προσφῶδιον*, *πρὸς + φῶδιον*. Ma pedig, ha egyesülve is az *expiratorius*sal, ilyen pl. az olasz.

hallgatóságában izgalmat keltsen; pl. tudós tárgyról szóló, ismeretközlő előadásban.

Az érzelmes előadás kellékeiről elmélkedve már a régi görög rhetorok megkülönböztették a páthoszt az éthosztól, s a szónokok közül a páthosz főképviselőjének Demosthenest, az éthosznak Lysiaszt tekintették. De mivel a politikai és törvényszéki ékesszólásban, mely a rhetorikát kifejlesztette, éppen az elhatározásra bíró erősebb indulatok felkeltése volt a fő, az éthosz megnyilatkozásait az elméletírók annyira elhanyagolták, hogy a modern rhetorikában már a műszó maga is csak ritkán szerepel. A páthosz szót azonban mindenki ismeri és használja ma is, hiszen tünetei nemcsak az irodalomban, hanem a mindennapi életben is előfordulnak, mert a pillanatnyi helyzetek uralma alatt állanak. Magában a való életben a páthosz mindig igaz mesterkéletlen is; az irodalmi művekben azonban már az ú. n. ál-páthosz is kísérthet, mikor az író maga is hamis hangokat üt meg (Titán Laci!), vagy a szavaló nem tudja magát beleképzelni és beleérezni az író érzésébe és hangulatába. Ez az ál-páthosz szokott megütkezést és deülséget kelteni a rossz előadók és rossz színészek tolmácsolásában, a mindennapi életben pedig színlelt indulatok nyilvánításában.

De erős indulatokat tolmácsolni aránylag könnyebb feladat, mert hiszen a páthosz nyilvánulásának módja, ha igaz az érzés, mindenkinél egyforma. Egészen más tekintet alá esik az éthosz, melyen nem alkalmi indulatokat értünk, hanem egyenként vagy nagyobb emberi közösségekben megrögződött kedélybeli, hangulatbeli sajátságok összességét; ez nem olyan könnyen utánozható, mint a páthosz, ennek a hang színezésében nyilatkozó sajátságait nehéz eltanulni, de viszont, aki egyszer elsajátította őket, — mert bennük nőtt fel, — meg nem szabadul tőlük többé soha. Ezért kívánatos, sőt szükséges, hogy pl. minden színésznek meglegyen a maga külön szerepköre. Hiszen az életben is más pl. a pap beszédének, más a katonáéknak az éthosza; más az öreg emberé, más a fiatalé. Egy-egy nagyobb közösségben pedig ez az éthosz évszázadokon át öröklődik, és jellemző sajátságai a közösség közös múltjában, történetében gyökereznek. Ezért más az éthosza egy déli népnek, pl. az olasznak, s egy északinak, pl. az angolnak, ezért különbözteti meg beszédüket még az is, aki egyikük nyelvét sem érti. Nálunk a cigányság egész története benne van abban a rimánkodó hanglejtésben, mely éthoszukkal együtt jár. A székelység és a tiszántúli hajdúságé abban a hol enyelgő, hol fontoskodó hanghordozásban, melyben mintha valami csendes felsőbbség-érzet nyilatkoznék. A zsidóságé is abban az alkalmi ok nélkül is hol panaszkodó vagy mentegetőző, hol tiltakozó vagy számonkérő, hol hányaveti vagy pöffeszkedő hanglejtésben, mellyel pl. a visszakérdezés szokása és a

túlzott taglejtés is együtt jár. Ez az utolsó fajta, túlságoskodó hanglejtés jellemzi már jó ideje éppen a fővárosi beszédet a bevándorolt lakosság olyan tagjainál, akik nem tősgyökeres magyar vidéken születtek és nőttek fel. Nem a rossz hangsúly a legfeltűnőbb ebben, hanem a szükségtelenül és tán öntudatlanul túlságoskodó, érzelmes hanglejtés, hangszínezés, mely sokszor (talán a rituális szertartások hatása alatt is) már közel áll az énekeléshez. Ha ez a megrögzött hanglejtés a hangsúllyal vagy rossz kiejtéssel is egyesül, csak annál feltűnőbbé válik a furcsaság, mely annyira kirívó lehet, hogy sokan észrevesszük már a mindennapi nyelv legközönségesebb szólamaiban, még egy-egy jó-napot kívánásban is (*jó napot!*) vagy más effélékben: *nyissam kiii?* | *hall(j)ó, hall(j)ó, itt Budapest!*

A feltételes-megengedő mondatok különben is kényes kiejtésében pedig éppenséggel tűrhetetlenné válik ez a hullámosan éneklő hanglejtés, különösen ha hibás szórenddel és hangsúllyal párosul. Ezt a már többször idézett hibás mondatot: *ha örült is vagyok, gondolkozni azért tudok*, szerzője (aki nem tartozik nevesebb íróink közé), valószínűleg a bizonyos éneklő hanglejtéssel ejtené, úgy, hogy a feltételes mondatnak valami panaszos, a főmondatnak valami tiltakozó színezete volna. Mennyire közönségessé vált ez a hanglejtés Budapesten, mutatja az, hogy közvetlenül a háború előtt már lelkes magasztalóra is talált egy magyar íróban, aki szerint a budapesti beszéd, kivált a színpadi, mind a mássalhangzók síma kiejtésével (különösen persze az *s* hangéval, no meg az *ly*-nek *lj*-es pattogtatásával), mind rendkívüli zengezetességével újabb, örvendetes haladást, finomodást jelez édes magyar nyelvünk fejlődésében. Hogyan is mondta Horatius? „Amatorem amicae turpia decipiunt, aut etiam ipsa haec vitia delectant, veluti Balbinum polypus Hagnae“ (Sat. I. 3. 38—40).

*

Ki kell még egészítenem a feltételes mondatok szórendjének tárgyalását olyan megengedő mondatokéval, melyeket főnévi, melléknévi vagy határozói határozatlan névmások vezetnek be: *akár-* vagy *bárki-, -mi-, -milyen-, -mekkora-, -hol-, -merre-, -mikor-, -hogyan-, -miként-, -miért* stb. Ezekben ugyanis, ámbár nem okvetlenül szükséges, sőt, mint látni fogjuk, néha nem is kívánatos az *is* szócska kitétele, rendszeren közbeszúrják valahol rossz helyen az *is*-t az írók, s ezzel ugyanúgy hibáznak, mint a feltételes mellékmondatokban. A dolog úgy áll, hogy régibb és jelesebb íróinknál az *is* helye nem közvetlenül ezek után a névmások után van, hanem csak a szólam végén; hogy

a bevezető névmás mindig erősen hangsúlyos, de az utána következő szólam végig hangsúlytalan, [>]akármilyen hosszúra nyúlik (is) az. Ez utolsó szólamot most így írják és mond-

ják: akármilyen hosszúra is nyúlik az, és néha hangsúlyt tesznek a hosszúra kiegészítőre is. Ilyenkor ugyanis közvetlenül a névmás után még sem tehetik az *is*-t; de magát az ígét mindig megelőzi náluk az *is*. A névmás magához vonta az *is*-t, úgy, mint a *nem* tagadószó a feltételes-megengedő mondatokban (*ha nem is mondta*) és kérdésekben az *e*-t (*nem-e mondta?*). Hibás példák e szerint (mind a három fajta névmás után) ezek: *bárkit is látott, megszólította* | *nem bánom én, akármit is beszélnek* (népdal, de itt a ritmus és a melódia is számbaveendő!) | *bármilyen is volt az a keret, csakis arra az eredményre juthatunk . . .* (Némethy: A római légia 31) | *bárhol is vagyok, rád gondolok* | *bármikor is kívánod, jövök* | *bármennyibe is kerül, megveszem* | *bármiként is igyekezett, elmaradt* | *akárhogy is van, mindegy* | *akármért is tette, nincs igaza*.¹

Egynéhány helyes példát is bemutatok: *akármit beszélés is, nekem van igazam* | *bármilyen üde volt is a virág* (Mikszáth) | *mi fizetjük, akármibe kerül is* (Csathó K.) | *nem bánom, akárhogy van is* (Mikszáth) | *akárhol kalandoztak volna is elméik, csak visszatértek Görgeyre* (Mikszáth: Fekete város II, 189). Arany János, Móra Ferenc itt sem hibázik soha! Vigyázzunk hát mi is a hagyományos szórendre; mert igaza van a Magyarosan folyóirat cikkírójának (1937: 120): „De bármiképp is gondolkozunk (!!!) a részletekről, legelső kötelességünk a magyar nyelv szellemének tündöklő épségben való megóvása.“ (Bizony!)

*

Ezzel ezúttal befejeztem a magyar szórendre, hangsúlyra és hanglejtésre vonatkozó mondanivalóimat, már amennyiben a feltételes-megengedő mondatokkal kapcsolatosak. Ezeket azért közöltem először, mert az *is* hibás szórendjéről mostanában nem igen volt szó még szakfolyóiratainkban sem, már pedig, mint említettem, a magyar szórendnek most ez a legelterjedtebb hibája nemcsak szépíróink műveiben, hanem még nyelvészeti folyóiratainkban is, — tisztelet a kivételeknek! Közvetlen hatását e megjegyzéseknek az írókna, vagy éppenséggel a nagy

¹ Az *inve*-sio csak akkor volna érthető, ha valaki nagyon ki akarná emelni az ígével jelölt fogalmat, már pedig az írásbeli szórend ezt a közönséges ejtés szerint nem engedi meg. *Bármennyire is sajnálom, a cikket nem közzölhetem.* A szerkesztő, aki ezt írta, nyilván attól tartott, hogy az író, kivált, ha budapesti, hangsúlyosan olvassa a *sajnálom* ígét, ha ő helyesen írja a szórendet (*bármennyire sajnálom is*), és ez esetben félre volna érthető a kitétel: *nemcsak örülök neki.* De még így is sokkal egyszerűbb eljárás lett volna a helyén: egészen el kellett volna hagyni a felesleges *is* szócskát.

közönségre egyáltalában nem remélem; de különösen a tanügyi hatóságok legújabb intézkedései után, melyek hatásáról a Magyarosan legutóbbi száma ád máris nagyon örvendetes közléseket, annyit remélek, hogy az iskola útján lassacskán mégis csak lesz némi foganatjuk. Ebben az említett (kitűnő magyarsággal írt) közlésben olvasható a következő figyelmeztetés is: „Vigyázzunk, hogy az egész nyelvművelő mozgalom az idegen szavak túlzott és egyoldalú üldözésére ne korlátozódjék... Jól mondta GÁRDONYI, hogy lehet csupa magyar szóval is magyartalanul beszélni és írni... úgy, hogy a szavak magyarok, a mondatok németek... Ne csupán a fölösleges idegen szavak ellen hadakozzunk, hanem ugyanannyi gondunk legyen másféle hibák kerülésére is. Javítgassuk a magyartalan kiejtést, hangsúlyozást... szoktassuk le növendékeinket a szórendi helytelenségekről.“ Arany szavak, melyeket én is nyomtatékosan ajánlok olvasóim figyelmébe. GYOMLAY GYULA.

A finnugor szókezdő *k* magyar fejleményei mélyhangú szavakban.

„Bevezetés a fonológiába“ című munkámban (Bp., 1932.) részletesen (86—101) tárgyaltam a finnugor szókezdő *k*-magyar fejleményeinek kérdését. A korábbi irodalom ismertetése és az anyag mérlegelése után az a meggyőződés érlelődött meg bennem, hogy a magyar és általában az ugor fejlemények magyarázatához nem szükséges több (két, három, négy vagy nyolc) alapnyelvi *k*-féle hangból kiindulnunk, nemcsak azért nem, mert az ilyen eljárás már eleve gyanús, hanem főleg azért, mert az összes idetartozó ugor szókezdeteket egy alapnyelvi szókezdő *k*-ból is erőtetés nélkül megmagyarázhatjuk. Utaltam arra, hogy a szerteágazó ugor fejlődéseket semmi esetre sem szabad bevinnünk az alapnyelvbe, mert a finn-permi ág nyelvei erre módot nem adnak. A magyar és az obi-ugor szókezdeteknek a finn-permi ágtól eltérő viselkedése ugor örökség, a finnugor alapnyelvre legfeljebb csak azt lehet feltételeznünk, hogy már ott is lehetett különbség a magas és mélyhangú szavak szókezdő *k*-i között, de ez a különbség nem volt több, mint egy nyelvi szempontból harmadrangú variáció.

Két évvel később TOIVONEN is elővette a kérdést és FUF. XXII, 134—46 közölt tanulmányában: „Über die vertretung des fingr. anlautenden *k* im ungarischen“ tőlem függetlenül hasonló eredményre jutott. TOIVONEN figyelmét talán elkerülte a NyK. XLVIII. kötetében is megjelent munkám idevágó része, vagy pedig csak később vett róla tudomást, amikor dolgozata már készen volt. — elég az hozzá, hogy mind a ketten külön-

külön jutottunk el ugyanahhoz az eredményhez. Más-más úton lyukadtunk ki ugyanoda.

A végső eredmények egyezése, bármennyire megnyugtató is, nem mentesít bennünket a megtett utak kritikai áttekintésétől. Arra ma még nem tudnék vállalkozni, hogy saját gondolataim útját bíráljam e kérdésben. TOIVONEN útjához azonban már volna néhány megjegyzésem.

Az első megjegyzésem az, hogy TOIVONEN egyszerűbbnek látta ezt az egész probléma-halmazt, mint amilyen a valóságban. Ő is, mint előtte annyian, úgyszólván csak a magyar fejleményeken át nézte a kérdést, a vogul és az osztják megfeleléseket éppen csak hogy érintette, pedig az ugor viszonyok felderítéséhez ezek éppen olyan fontosak, mint a magyarok.

A másik megjegyzésem az, hogy TOIVONEN a ténylegesnél egyszerűbbnek látott magyar problémának is elvetette a nehezét: a szabályos fejlemények sorából kirekesztette a *kap* típusú szavakat, tehát éppen azt a csoportot, melynek értelmezése eddig annyi nehézséget okozott. Kettőnk magyarázata ennél a pontnál kanyarodik el messze egymástól. Ő azt állítja, hogy ilyen típusú: finnugor *k-* + eredetileg is mélyhangú magánhangzó > magyar *k-* fejlődés — legalább is, ami biztos volna — nincs, én meg azt vallom, hogy van. És ma még határozottabban merem ezt mondani, mint dolgozatom megírása idején.

TOIVONEN egyenként megrostálja mindazokat az etimológiákat, amelyek az irodalomban az idők során felgyülemlettek, és a rostálás végén egy sem marad a *kap* típusúakból. Sorra vizsgálja a *kap*, *kapar*, *karcsú*, *karika*, *kast*, *kozmás*, *kúszik*, *kajál* (*kiált*), *kopog* 'klopfen' és 'schnappen', *kupa* (*kupolya*, *kopolya*), *korál* ~ *kopál*, *kiván* rokonnnyelvi megfelelőit, és egyetlenegynél sem találja biztosnak a finnugor eredetet. Az etimológiai részletmunka TOIVONEN legsajátosabb munkaterülete, amelyen széleskörű anyagismeretével, finom kapcsoló készségével a lehető legotthonosabban mozog. Itt egyébként nem is volt különösebben nehéz a feladata. Az említett szavak közül néhányat: *karcsú*, *karika*, *kozmás*, *kofo* amúgyis csak egy távoli rokonsági adat fűz a finnugorsághoz, ami természetesen már maga is óvatosságra int, hátha még különben is baj van az egyeztetéssel, mint a *karika*, *kozmás*, *kofo* esetében. A *kapar* is nagyon magára marad votják megfelelőjével, ha a finn és lapp szavakat, amelyeket eddig vele társítottak, más összefüggésbe állítjuk. A *kast* állítólagos rokonságára tett megjegyzések is helytállóaknak látszanak, s a *kajál* (*kiált*) 'schreien', *kopog* 'klopfen' szavakat is könnyű elintézni a hangutánzásra való hivatkozással.

TOIVONENnek e szavakra vonatkozó véleményével egyetértek. Legtöbbjüket nyugodtan törölni lehet ősi szavaink jegyzékéből, de ha egyiknek, másiknak kérdőjelesen megkegyelme-

zünk is esetleg, ezeknek már semmi szavuk nem lehet a kérdésben.

A többiekkel kapcsolatos megállapításokhoz azonban már szó fér. A 'hiante ore capto' jelentésű *kopog* (*koppog* NySz.) szóról egyáltalán nem állíthatjuk olyan határozottan, hogy hangutánzó, mint ahogy TOIVONEN teszi. E szavunkkal együtt emlegetett votják *kopylt* 'hastig auf einmal in's Maul nehmen' nem túlságosan hangfestő jellegű; a finn *koppoa* 'ergreifen, an sich reißen' még kevésbé látszik annak. Ami ezt az összefüggést inkább kétségessé teszi, az az, hogy a magyar *koppog* nyilván összetartozik egyik *koppant* szavunkkal: R. *bekoppant* 'hiante ore capto, einschnappen, erhaschen' (*Az meg tiltot almat hamar be koppanta* NySz.), s mindkettő a *kap* származéka is lehet (vö. PAIS: MNY. XIX, 124). A NySz. jelzi is ezt a kapcsolatot, de a *koppog*-ot mégis a *kopog* 'strepitum edo' címszóhoz vonja, szerintem aligha helyesen. Az kétségtelen, hogy mind a *koppog*, mind a *koppant* erősen keveredett a *kopog* 'klopfen' és *koppant* 'knallen machen' szavakkal.

Ugyancsak nehéz egyetérteni TOIVONEN ama nézetével is, hogy a magyar N. *kupa* 'Vertiefung, Grube, tiefes Tal, Höhlung' — és ha idetartozik: a *kupolya*, *kopolya* is — a szláv jövevénynek tartott *kupa* 'Trinkschale' szavunkkal függ össze. A szerző maga is különösnek tartja ötletét, amely még különösebbé akkor válik, ha megtudjuk, hogy a 'Trinkschale → Vertiefung, Grube' jelentésfejlődést magyar nyelvünk kell felfognunk. A szláváságból ugyanis az utóbbi jelentésre nincs adatunk: 1. szerb-horvát *kupa* 'Becher, grösseres Trinkgefäss' | bolgár *kúpa* 'tiefer Teller' | szlovén *kúpa* 'Becher, Kelch, Schale' || 2. cseh *kupa* 'ein bestimmtes Gefäss als Mass' (a magyar *kupa* is jelent iccét, l. MTsz.); így BERNEKER, EtWb., de az ugyanitt 3—5. alatt említett szláv szavak nemcsak jelentésileg, de alakilag sem vágnak ide. A feltételeztetni kívánt jelentésfejlődés persze nem képtelenség. TOIVONEN ad is rá példát, de a magyar szó esetében ezt mégis csak nehezebb elhinni, mint a jelentésileg kifogástalan finnugor származást: zürjén *geb* 'Grube, Wassergrube, Pfütze, Teich' | votják *gop* 'Vertiefung, Grube, Niederung' | cseremis *kup* 'Morast' | lapp *guöppe* 'fossa, cavena' | finn *kuoppa* 'Grube, Graben', mely alakilag is bizonyára csak a magyar szó *k*-ja miatt nem elégíti ki TOIVONENT.

Még nehezebb elhinnünk, hogy a magyar *kúszik* ú-ja helyén egykor elülső képzésű magánhangzó állott. TOIVONEN másutt is, pl. a *kapar*, *karcsú*, *kozmás* szavaknál, szívesen hivatkozik ilyen palatalis > velaris magánhangzófejlődésekre, de függetlenül attól, hogy általában mit érnek ezek a hivatkozások egy olyan nyelvcsaládban, ahol az egyes nyelvek hangtörténetét az esetek többségében sűrű homály fedi, a magánhangzófejlődések pedig úgyszólván áttekinthetetlenek, — mondom, függetlenül ettől, egyebütt legalább kapunk egy-két pár-

huzamot, amely támogatni van hivatva a feltevést, itt azonban még ez is elmarad. Meglehetősen sok olyan finnugor eredetű szavunk van, amelynek tőszótagja ma *ú*-t tartalmaz, de egyetlenegy sem akad köztük, melynél a rokonsági adatok alapján akárcsak gyanítani is lehetne, hogy az *ú*-nak hajdan, a hangtörténet előtti időkből palatalis magánhangzó lett volna az előzménye.

Már az eddigiekből is látnivaló, hogy TOIVONEN mindenből érvet igyekszik kovácsolni, csak hogy megszabaduljon ezektől a magyar *k* kezdetektől. Ahol megbízható érv nem kínálkozik, ott a bizonytalannal is megelégszik. Elérkezik azonban N. *kovál* ~ *kopál* szavunkhoz, s itt kénytelen megvallani, hogy sem ez ellen, sem a vele rokonított finnugor szavak ellen semmi néven nevezendő kifogást nem tud tenni. Őt nyelvre terjed ki a szócsalád, és mindenütt rend van, alakilag is, jelentésileg is. Mit lehet itt csinálni? A tárgyi érv hiányát pótolni ugyan nem lehet semmivel sem, de azt el lehet érni, hogy a hiány ne legyen nagyon szembeötlő. Csak egy kis stiláris ügyesség kell hozzá. A renitens szócsaládot — mondjuk — csak akkor szabad sorra venni, amikor már az olvasó tízegynéhányszor hallotta, hogy ez az összevetés is téves, az sem helyes. Így mindjárt nem tűnik fel annyira az érv hiánya, s ha az olvasó észreveszi is, bizonyára nem tulajdonít neki különösebb fontosságot. Mert nemcsak tárgyi érvelés van, hanem stiláris is. A kettő között azonban ég és föld a különbség. A tárgyi érvet csak még nyomósabb tárgyi érveléssel lehet megdönteni. A stiláris érvelésre elég rámutatni: máris összeomlik.

Szándékosan hagytam utóljára a *kap* szót, pedig TOIVONEN ezt veti elsőnek mérlegre, és egész rokonságával egyetemben „könnyű“-nek találja. A finn *kaapata* 'hastig raffen' ide tartozását kétségesnek mondja, mert ennél a szónál a svéd *kapa* 'kapern, sich widerrechtlich aneignen' hatásával kell számolni. A vogul *χ̄apeji* 'aufraffen, aufreissen' és a mordvin *kapude-*, *kap̄d'ə-* 'ergreifen' szók esetleg török átvételek is lehetnek. Hogy csakugyan azok-e, azt TOIVONEN nem bizonyítja, mint ahogy azt sem említi, hogy mi történéjk a votják *kab-* 'ergreifen, auffangen' szóval. Az utóbbiról valószínűleg az a véleménye, hogy ha árván marad, akkor a magyar *kap*-pal úgysem lehet már meggyőzően összevetni. Az előbbi bizonyítást pedig azért mellőzi, mert a magyar *kap* úgyszólván — bolgár-török jövevény. Talán kissé furcsának tűnik fel ez az eljárás, de TOIVONENnek itt a maga módján igaza van. Egész dolgozata a magyar viszonyokra van felépítve, tehát neki elsőbbség is az a fontos, hogy ez vagy az a magyar szó honnan való. Ha pedig a *kap* bolgár-török eredetű, akkor a vogul és mordvin szavak eredetkérdése akár máskorra is maradhat.

Mondom, meg tudom érteni TOIVONEN eljárását, de helyeselni már nem helyeslem. Nem pedig azért, mert amíg valaki

véglegesen szét nem robbantja ezt a *kap* köré keríthető finnugor szócsoportot, addig mindig lesz valaki, aki visszatér majd hozzá. Visszatér, mert a bolgár-török eredeztetés nem valami csábító: éppen a csuvasban nincs meg a megfelelője. TOIVONEN jól tudja ezt a nehézséget, de túlteszi magát rajta. GOMBOCZ óvatosabban járt el, mikor a *kap*-ot nem vette fel a BTL-be, nyilván éppen ezért.

Kényszerítő okunk nincs ugyan a finnugor eredet megtagadására, a bolgár-török származtatás viszont nehézséggel jár, de ha már itt vagyunk, nézzük meg, hova is jutunk a *kap* állítólagos török kapcsolatai révén.

Tudjuk, hogy az őstörök mélyhangú szavak szókezdő *k*-ja a törökség egy részében mint *q* (a SETÄLÄ-féle jelölés szerint: *k̄*), más részében mint *χ* (a SETÄLÄ-féle jelölés szerint: *χ̄*) folytatódott. Azok a honfoglaláselőtti török eredetű szavaink, amelyek idetartoznak, ma az esetek nagy többségében *k*-val kezdődnek, s ez arra látszik mutatni, hogy az átadó nyelv vagy nyelvjárás a *q*- (*k̄*-) csoporthoz tartozhatott. Vannak azonban — igaz, kisebb számmal — olyan török jövevényeink is, pl. a *homok*, *harang*, amelyek a másik csoport *χ*- (*χ̄*)-ját folytatják mai *h* kezdetükkel. — Hogy értelmezendő ez a kisebbségi *h* kezdet?

Ezzel a kérdéssel látszólag túlságosan elkalandozunk tulajdonképeni tárgyunktól. Pedig a probléma itt nagyjából ugyanaz, mint a finnugor *k*- mélyhangú magyar megfelelései esetében. A mai magyar szókezdetek itt is, ott is *k*- és *h*-kettőséget mutatnak, a különbség csupán az, hogy a finnugor eredetűeknél a *h* kezdetűek vannak többségben, a legrégebbi rétegbe tartozó török jövevényeinknél pedig a *k* kezdetűek. Amazoknál a *k*-, emezeknél a *h*-szorul magyarázatra.

Maga a *kap* a többségi megfelelésekbe beillő kezdetével közvetlenül nem idézi föl ezt a török-magyar problémát, de feltétlenül elvezet hozzá. Elvezet, ha csak egy kissé is kitekinünk szófejtéseinkből és körülnézünk, hogy tulajdonkép hol is járunk. Mert a probléma itt van, és ma elintézetlenebb, mint valaha. Eddig ugyanis a *homok*-féle jövevényeink aránylag kevés vizet zavartak. A kutatók nagy része mongolos sajátágnak fogta föl szókezdő *h*-jukat, és ha a közelebbi részletek (közvetlen átvétel a mongolból? mongol hatás a bolgár-törökben?) dolgában voltak is nézeteltérések, maga a kérdés nem volt kiélezve, mert alig volt ellenzéke a mongolra hivatkozó magyarázatnak. GOMBOCZ volt csak ellene, de elutasító álláspontjából később ő is engedett. Mióta azonban LIGETI meggyőzően kimutatta, hogy a kisebbségi *h* kezdetben nem szabad mongolos kritériumot látni (vö. NyK. XLIX, 190 kk.), a probléma kiújult, és jelenleg is megoldásra vár.

Hogy a problémának mi a nyitja, azt most ne feszegetjük, nem ránk tartozik. A megoldásnál talán jó szolgálatot fog tenni finnugor szókezdetek analógiája, bár az átvételeknél mindig bonyolultabb a helyzet, mint a hangfejlődéseknél. De akár mint lesz is a dolog, bizonyos, hogy senki sem fog TOIVONEN módjára nekivágni a megfejtésnek, és nem abban látja majd feladatát, hogy a *homok*-ot és társait kiemelje török jövevényeink közül!

Visszatérve mármost a finnugor kérdésre, az eddigiek során azt láttuk, hogy TOIVONEN kísérlete legalább négy szónál nem sikerült. A *kupa* 'Grube', *kúszik*, *kovál* \sim *kopál* és *kap* esetében semmiképp sem tudta megingatni hitünket e szavak ősi voltában, illetőleg nem tudott meggyőzni bennünket arról, hogy ezeknél a finnugor származtatás tarthatatlan, és a helyébe javasolt új magyarázat meggyőzőbb. Ez a szám már így is elég tekintélyes, főleg ha meggondoljuk, hogy az említett török-magyar kérdésben alig két-három szó képviseli a kisebbségi szókezdetet, de még növelhető is, ha számbavesszük azokat az összefüggéseket is, amelyekre már BUDENZ utalt, aki szentül meg volt győződve, hogy nemcsak a *h-*, hanem a *k-* is a szabályos magyar megfelelőek sorába tartozik. Közülük most csak hármat emelek ki: a *kíván* (\sim *hív* 'voco'), *kajla* \sim *hajlik*) és a *kúm* (\sim *húny*) szavakat. A *kíván*-ról az a nézete TOIVONENnek, hogy a finn *kaivata*-val való egybevetése rendbenlevőnek látszik ugyan, de mivel csak a távolabbi rokonságban van meg a magyar szó megfelelője, tényleges összetartozásuk kétséges. A másik kettőt TOIVONEN nem tárgyalja, de ha tárgyalná, bizonyára a *kajla* ellen is volna kifogása. Talán a *hajlik*-kal való kapcsolatát vitatná, talán a *hajlik* finnugor eredetét nem találná rendbenlevőnek, mert csak egy párhuzamos adat van rá a rokonságban, igaz viszont, hogy az a közeli vogulból való. A N. *kúm* ellen azonban — azt hiszem — semmit sem tudna felhozni: ennek a *húny* \sim N. *húm* szóval való összefüggése vitathatatlan, s így finnugor eredetében sem lehet kételkedni.¹

A legszigorúbb rostálással sem lehet tehát megszabadulni azoktól a magyar szavaktól, amelyek eredeti mélyhangúságról tanúskodnak, de azért *k*-val folytatják a finnugor szókezdő *k*-t. De nem hogy nem lehet, nem is szabad megszabadulni tőlük. Ha ugyanis nemcsak magyar, hanem ennél szélesebb, ugor keretben nézzük a dolgot, akkor olyan tényállás tárul szemünk elé, amely valósággal megköveteli ezeket a magyar *k* kezdeteket, úgyhogy, ha nem volnának, keresnünk kellene őket, vagy legalább is magyaráznunk kellene hiányukat.

¹ PAIS D. szerint idetartozik a N. *komp*, *kump* \sim *homp* 'halmocska' is, amely összefügg a *homorú*, *homorodik*, *homlitt* szócsoporttal. Ezek finnugor eredetűe l. NYH. 7 155.

Az eredetileg is mélyhangú finnugor szavak szókezdő *k*-ja az osztják és a vogul nyelvjárásokban ma többféleképpen jelentkezik. Az osztják nyelvjárások egy részében (felsődemjankai, berjozovi nyj.) χ -, más részében (tremjugáni, vachi, vaszjugáni nyj.) \underline{k} - a megfelelés. Hasonló a helyzet a vogulban. Itt is van egy nyelvjárás csoport (alsókondai, szoszvai, felsőlozvai nyj., az utóbbi jelentéktelen árnyalati eltérést mutat: $\underline{k}\chi$ -) χ -megfeleléssel, és egy másik (tavdai, alsólozvai, s részben a közép- és felsőkondai nyj.), amelyben \underline{k} - jelentkezik. A vogulban ezen kívül van *k*- megfelelés is (a pelimi, vagilszki, sőt részben a közép- és felsőkondai nyj.-ban), de az előzmény itt is \underline{k} - volt.

E mögött a többféleség mögött nem nehéz meglátni azt az obi-ugor kettősséget, amelyből a mai helyzet kialakult. Az osztják és a vogul szókezdetek szemmel láthatólag arra mutatnak, hogy a mélyhangú szavak szókezdő *k*-jának fejlődése már a közös obi-ugorban is elágazó volt: a nyelvjárások egy részében χ -, más részében \underline{k} - lett belőle (a tremjugáni, vachi és vaszjugáni hehezet semmiesetre sem obi-ugor, hanem későbbi, másodlagos fejlődés). Ha mármost a magyar szókezdeteket is idevesszük, akkor ezt a nyelvjárási kettősséget felvihetjük egészen az ugorig, de persze csak akkor, ha a *h* ($< \chi$) kezdetű szavaink mellett a *k* ($< \underline{k}$) kezdetűeket is szabályosaknak ismerjük el.

Ha valaki azt mondaná, hogy a magyarnak nincs köze ehhez az obi-ugor kettősséghez, mert csak a *h*- a szabályos megfelelés, ezt még valahogy meg lehetne érteni. Ha valószínűség nem is, de legalább logika volna ebben az állításban. De ugor örökségről beszélni és ugyanakkor mindent elkövetni a magyarban is megőrzött kettősség megtagadására, mint ahogy TOIVONEN teszi, teljességgel érthetetlen.

Vagy szó sem lehet ugor örökségről ezen a ponton a magyarban, vagy szabályos a magyar *k*- megfelelés is: csak e kettő között lehet választani. Olyan alternatíva ez, amelyet megkerülni nem lehet.

LAZICZIUS GYULA.

A keleti-tengeri finn népek.¹

Most, hogy magyar hallgatóság előtt nyílik alkalmam arra, hogy kutatásaim körébe vágó tárgyról, tudniillik a keleti-tengeri finn népekről szóljak, szeretném mindjárt bevezetőnek megemlíteni, hogy mind Finnországban, mind pedig Észtországban évtizedek óta ismerik a magyar rokonságot, s ez az

¹ A debreceni Tisza István Tudományegyetem finn-észt matinéján 1937. május 30-án tartott népszerű előadás.

ismeret nemcsak a tanult emberek társaságában van elterjedve, hanem az iskolakönyvek és az újságok révén a nagy közönség körében is. Azelőtt még az volt az ünnepi szónokok szokása, hogy szomorúan emlegették, hogy a finnugor néptörzs a történelem mostohagyereke maradt, — akkoriban Finnországnak is csak félig-meddig volt állami önállósága —, de miként mondták, távoli testvéreink, a magyarok, kivételt tesznek, mert nekik megvan ezeréves birodalmuk, és nemzeti kultúrájuk világhírű. Azóta bizony nagyot fordult az idő kereke. Nem abban az irányban, hogy a magyar nemzet iránt érzett rokonszeny kihűlt volna Finnországban, ellenkezőleg évről-évre egyre növekedik és mélyül, hanem úgy, hogy a trianoni békével Magyarországot sújtó igazságtalanság mély együttérzést keltett a finnekben a magyarok bánatával. Annyival változtak csak meg az idők, hogy Finnországnak és Észtországnak nincs többé oka panaszkodni, hogy a történelem mostohagyereke, mert most már büszkélkedhetnek, éppen úgy, mint Magyarország is, sőt néha túlzottan is büszkélkednek elért eredményeikkel.

Nem meglepő talán az az állítás, hogy Finnország és Észtország önállósága nyitotta meg az igazi utat Magyarországon a tulajdonképeni néprokonsági munka számára. Mindig igaza volt a régi közmondásnak, hogy a „szegény rokont nem ismerik“, de ezenkívül Magyarországon a tudósoknak az a megdönthetetlen megállapítása, hogy éppen a szegény vogulok és osztjákok a tudósok legközelebbi rokonai, sem nagyon messze jutott a tudósok körein túl. A nagy közönség még a régi elméletben ringatózott, mely szerint a magyar nemzet gyökerei a törökével azonosak, sőt még a hunok is, az ókor barbárjai is együtt kísértettek a teóriában, — és amikor azután már nem lehetett tagadni a finn-fajú népekkel való rokonságot, mégsem engedtek a régi kedves elméletből, hanem mind a két csoportot egy kalap alá fogták. És tisztelt hallgatóim jól tudják, hogy a magyar-török-finn rokonságba vetett hit még nem aludt ki Magyarországon, ellenkezőleg, az úgynevezett turáni mozgalom, amely még a távoli japánokat is körébe vonja, nagyon is nagy népszerűségnek örvend, noha sem Magyarországon, sem máshol a világon nem hisz egyetlen egy felelősségérzettel rendelkező tudós sem a „turánizmus“-ban. A tudományak egyelőre még nem sikerült bizonyítani, hogy a magyar nyelv más nyelvekkel volna rokonságban, mint a finnugorokkal (pontosabban mondva: az uráli nyelvekkel); s azt hiszem, hogy a komoly tudósok ezen az állásponton vannak egyhangúlag. Egészen más lapra tartozik az a dolog, hogy idők folytán mindkét oldalon sok nyelvi és faji keveredés történt. Ha a jövővényszavak száma alapján akarunk megállapítani valamit, akkor például a szláv népek lennének a magyarok rokonai, sőt közelebbi rokonai, mint a törökök. Mégis világos, hogy a nemzetek eredetét keresve a döntő szó csakis az

eredeti szókincsé és nyelvi felépítése lehet. Mind a nyelvi, mind az ősrégészeti és néprajzi tények alapján a tudósok arra az aránylag egyhangúlag elfogadott következtetésre jutottak, hogy a magyarok és más finnugor népek eredeti őshazája valahol Délkelet-Európában volt körülbelül hatezer évvel ezelőtt, és a közös szavak alapján megállapíthatunk egy és más biztosat többek között annak a közös kornak a műveltségére vonatkozólag is.

De térjünk tárgyunkra. A finnugor nemzetek úgynevezett keleti-tengeri finn ágához tartoznak az ismert finnek és észtek kívül a lívek, egészen kicsiny nemzetforgács Kúrland északkeleti partvidékein, a vótok, hasonlóképen kihalófélben levő nép Inkeri-földön, azonkívül a vepszék, keleten az Onega-tó partján és délebben. Rendesen külön népnek tekintik a karjalaiakat. De az mégis keleti finn törzs, amely a többi finntől messzebbre szakadt, és az oroszok fennhatósága alá jutott már akkor, amikor Finnország svéd uralom alá került, azaz a tizennegyedik század táján.

Még a keresztény időszámítás kezdetén, tehát vagy kétezer éve, ezek a keleti-tengeri finn népek egy népcsaládot alkottak, valahol a Finn-öböltől délre, bizonyára a mai Észtország területén és délebbre is a Väinä-folyó táján. A finnugor népeknek ez az északi ága lassanként vándorolt oda a többi finnugor törzstől elválva. Már akkoriban megkezdődött a keleti-tengeri ősfinn nép között a különböző tájszólásokat beszélő néptörzsekre oszlás, habár nyilván még jól értették egymás beszédét.

A mostani lívek ősei eredetileg a Väinä-folyó alsó folyását tartották megszállva és a tenger partját. Róluk nyerte nevét Lívland, Lívország; ezt a nevet többek közt ismerjük az egykori orosz kormányzóság nevéként is, noha ott legalább is száz éve nem lakott egy lív sem, mivel már régen beolvadtak a lettekbe. A lívek birtokában volt keleti Kúrland is, ahol ma is laknak kisszámú nyelvüket megőrzött utódaik, Lettországbán, miként már mondtuk. Az azelőtti kúrok valószínűleg csak a Väinä-folyótól nyugatra lakó líveket jelentik, noha a név későbbben egyes lett törzsekre szállott át. A lívek szabad és erős nemzet voltak, miként a krónikák előadásából tudjuk, de helyzetük földrajzilag veszélyes volt. A Väinä-folyó fontos keleti és nyugati kereskedelmi út volt. A lívek szabadságuk védelmére várakat építettek a folyó partjára, többek között a mostani Ríga, Lettország fővárosa a lívek erődítménye volt és kereskedelmi központ, — és a lívek hadiflottája őrizte a tengert az észtek híres hadihajó-hadával együtt. A líveknek sikerült is megőrizni szabadságukat addig, míg a németek el nem kezdték a kereszténységre való térítést fegyveres erővel, s a római pápa segítségével az egyik nagy hadsereget a másik után nem küldötték oda, hogy elbuktassák

őket. 1203-ban a lívek királya, Kaupo Rómába ment, megkeresztelkedett és a pápa a lívek királyává koronázta. Erre a lív előkelőségek egy része elhagyta Kaupot, és a veszély még nagyobb lett, amikor a lettek is, a lívek déli germán és szláv fajú szomszédai is, a németekhez csatlakoztak. A németekkel együtt indultak a lettek és a legyőzött lívek meghódítani az észteket, és ebben a harcban elesett a lívek királya, Kaupo. Ezután a lív nemzet, miként a lettek, a német lovagrend rabszolgája lett. Amikor a lettek elkezdtek a tenger partja felé törekedni a lívek lakta jobb földekre, és amikor ezután nemsokára a lett nyelv lett az egyház nyelve, a szét-szórt lív nemzet gyorsan kezdett beolvadni a lettekbe. Az a körülbelül ezerötyszáz főnyi embercsoport, amely még Kúrland falvaiban lívül beszél, az utóbbi évtizedek folyamán kétségbeesett kísérleteket tett, hogy nyelvét megmenthesse, de sajnos a lett kormány nem viseltetik kellő megértéssel törekvéseik irányában. Ha megemlítem, hogy a líveknek nem szabad saját kultúrtársaságuk gyűlésein a lív nyelvet használni, azt hiszem, eleget mondtam. És mégis a lett nemzet vérbelileg nagy részben lív, mert hisz a lívek beleolvadtak évszázadok folyamán a lettekbe, nem is szólva arról, hogy mindkét nemzet a történelemben együtt szenvedte a csapásokat. A világ azt várhatta volna, hogy a szabadságát elnyert lett nemzet a lívek területén élő múzeumot rendez be, hogy láthassák eredetiben történelmi emlékként, de nem így történt.

A lívek legközelebbi rokonai és keleti szomszédjai, az észtek, kissé szerencsésebb viszonyok között éltek. A gyümölcsöző ország és a tenger nekik is meghozták a gazdagságot. Ilyenformán az anyagi és szellemi kultúra eléggé kifejezett, és a nemzet már egységes volt nemzeti szempontból, amikor a németek elfoglalást célzó rohamaival szemben találták magukat. Az ország képes is volt vagy harminc éven keresztül védelmezni magát a nyugatról jövő támadások ellen. Csak, amikor 1217-ben az észti fejedelem, Lembit elesett az egyesült német, lett-lív hadsereg ellen vívott harcban (ugyanabban a harcban hullott el a lívek királya, Kaupo is: micsoda tragikus találkozás a rokon nemzetek történelmében!), akkor kezdett megtörni a hőiesen küzdő észtek ellenállása. A hétszáz évig tartó szenvedések mégsem törték meg ennek a pompás nemzetnek az erejét, és amikor ütött az óra, tizennyolc évvel ezelőtt a nagyszerűen végigküzdött szabadságharc után, amelyben az önkéntes kis finn csapatok is segítettek őket, elérték a hön öhajtott szabadságot. Észtország újabb története annyira ismert, hogy most nem kell arról szólnom. Habár a nemzet lakossága nem tesz ki egészen másfél millió lelket sem, mégis teljesíteni tudja önálló, független népként a saját feladatait és más nemzetekkel szemben fennálló kötelezettségeit. Úgy látszik, a mostani észti nemzetben két nagy törzs olvadt

össze, az északi és a déli. Még most is van két nyelvjárás, amelyek olyan eltérőek egymástól, hogy nemrégén még nehézséget okozott egymás megértése, és úgy volt, hogy a déli nyelvnek külön irodalma fog kialakulni. Mostanában már az erős és általános művelődés és különösen az iskolai nevelés majdnem egészen eltörölte ezeket a határokat.

Észtország keleti szomszédai a vótok törzse, amelyből idők folyamán a vót rokon nemzet alakult ki, de az észtek és vótok között volt minden bizonnyal a később Finnországba átvándorolt törzs. Valójában innen két törzs is áttelepedett a Finn-öböl túlsó oldalára, az úgynevezett tulajdonképeni finn törzs, amelyről későbben fogunk szólni, és a háméi, amely talán nem is volt más, mint az egykori vótok egy része. A vótok, Inkeri-földnek a történelemben legelőször ismert lakosai, hamarosan orosz befolyás alá kerültek, és fontos tényezők voltak az egykori novgorodi állami és kereskedelmi hatalom megteremtésében. Amikor 1617-ben Inkeri-föld száz évre Svédország uralma alá jutott, a vótokat, akik görögkeletiek voltak, evangélikus hitre kezdték téríteni, s ekkor közülük sokan beolvadtak a Finnországból kivándorolt népeségbe, de sokan el is menekültek Belső-Oroszországba. Saját irodalmuk egyáltalán nincs, ezzel szemben virágzott a népköltészet, és mivel az egyházi nyelv az orosz volt, a vótok lassankint majdnem teljesen eloroszosodtak. Alig van ma már több, mint ötszáz aggastyán, aki még tud vótul.

A legkeletibb finn törzs a vepszék. Szintén, talán a vótok közvetlen szomszédságában, a Finn-öböl déli partvidékén laktak, de már korán keletebbre költöztek a Ladoga- és az Onegatavak közti vidékre. A vepsze nép kemény harcokat vívott az oroszok ellen szabadságáért, de végül is meg kellett hajolnia a nagy túlerő előtt. Manapság körülbelül harmincezer vepsze van, de úgy látszik, nem fognak kiveszni, mert legújabban saját nyelvű irodalmat és saját nyelvű népiskolákat kaptak.

Ezek után a karjalaiakról kellene beszélnünk, mert általános szokás az, hogy a karjalaiakat is, kik az orosz határ mögött közvetlen Finnország szomszédságában laknak, a finneknéppének tartják, mint például a vepszékét vagy a vótokat. A karjalai nép azonban — miként már korábban mondtam — nem külön nép, hanem a keleti finn törzs egyik tagja, mint a szavóiak vagy a Finnország határain belül lakó karjalaiak. A magyarok is megérthetik ezt azonnal és el is hiszik, ha megemlítek egy tényt. A finn nemzeti eposz, a Kalevala dalait majdnem teljesen Finnország határain túl, Karjalában gyűjtötték, de nem okozott semmi nyelvi nehézséget az, hogy a dalokat olyan alakba öntsék, hogy az összes finnek sajátjuknak érezzék. Különbözik senki sem beszélne karjalai rokon népről, ha az egykori finn nép ezen tagja is a közösségben maradhatott volna meg. Svéd-Finnország és Orosz-

ország között ugyanis a határt a finnek által lakott terület közepén át vonták meg, éppúgy mint Finnország és Svédország között is, északon, és ezt az önálló Finnország megszületésekor sem sikerült megváltoztatni, habár Oroszország Karjalának némi önkormányzatot is adott. Jellemző, hogy az önkormányzattal rendelkező Karjala hivatalos nyelve — az orosz mellett — a finn irodalmi nyelv, melyet az iskolában is tanítanak. És ez nem is okoz nehézséget, kivéve talán némileg Karjala délibb részein, ahol az úgynevezett aunusziak és lúdök laknak, akiknek karjalai nyelvjárásában nagyobb hatása van a vepsze nyelvnek. Nem lehet egyáltalában kételkedni, hogy ha a nemzetek önrendelkező joga nem pusztá szóbeszéd, akkor egész Karjala Finnország természetes része lenne. És akkor Finnország területe harmadrésznivel nagyobb lenne, mint ma.

Hogy még aztán néhány szót ejtsek az ötödik keleti-tengeri finn népről, a finn nemzetről, már az előbb említettem, hogy azokból a törzsekből származott, amelyek majdnem teljesen biztosan a Krisztus utáni első századokban a Finn-öböl déli partjáról költöztek át. Tulajdonképpen Finnországban egyetlen aránylag tiszta törzs van, tudniillik a nyugati Közép-Finnországba került háméi törzs. Nagyon korán, de azért aligha a VI—VII. század előtt, alakult meg a délnyugati finnországi tulajdonképeni finn törzs, amelynek alapját csak a mai Turku város köré letelepült észtek képezték; az itteni nyelvjárás rendkívül közel áll az észthez. Természetesen sem ez a törzs, sem nyelve nem maradhatott meg tisztán, mert főképen sok háméi népelem vegyült belé, már nagyon korán. A tulajdonképeni finn törzsnek döntő szerepe volt Finnország településtörténetében, mivel rajokat bocsátott ki észak és kelet felé. Északon alakult meg a tulajdonképeni finnek és a háméiek keveredéséből a szatakuntai törzs, amely később benépesítette a keleti Botteni-öböl partvidékét és hátsó Észak-Finnországot egészen a lappok földjéig. Kelet felé viszont már a VIII. századtól kezdve kitűnő terjeszkedési lehetőség kínálkozott, amikor is a nyugati és keleti területek kereskedelmi útja a Finn-öböl legszélétől a Ladoga-tó felé kezdett menni és onnan tovább az orosz folyóvidékekre. Tulajdonképeni finn népesség telepedett le a Finn-öböl legkeletibb szélére és a Ladoga északi partjaira, ahová nyilvánvalóan a vepszék legnyugatibb ága is gyökereit bocsátotta. Sőt főképen a tulajdonképeni finnek és a vepszék keveredéséből született meg ezen a vidéken az a bizonyos karjalai nép, amelyből már régen a vízrendszerek és államhatáralakulatok befolyása eredményeként három főcsoport fejlődött: az imént említett határontúli Karjala: a Dvinai-Karjala, a mostani Finnországhoz tartozó Pielisz-Karjala és harmadiknak a Szajmái-Karjala vagyis későbbi nevén Szavó. Mind e három karjalai csoport az aunuszi és lúd keveréknyelvjárások közvetítésével a vepszéhez csatla-

kozik, legtisztábban természetesen a dvinai karjalai nyelvjárás, amelyre az állam határán túl a többi finn nyelvjárás nem igen hathatott.

Az élénk, mozgékony karjalai törzs sokkal többet népesített be Finnország tágas pusztaságaiból minden más törzsnél. Már az egykori ladogai Karjalából is elkalandoztak Észak-Finnország és a Botteni-öböl partjaira, sőt hátsó Észak-Finnországba is, és fel egészen a Jeges-tengerig. Kereskedtek, egy időben meg is adóztatták a szegény lappokat, akik akkoriban még Közép-Finnországban is laktak, halásztak, vadásztak, és a kalandozók itt is, ott is alapítottak állandó telepeket a délkeleti Finnországból és a Szatakuntából kiinduló településekhez csatlakozva északon. Különösen a karjalaiaknak Szavóban lakó csoportja volt kiváló vadonművelő és vadonlakó, és ez vette végül is birtokába a háméiek tágas északi pusztaságait. Délfelé Inkeri-földre is, a vótok lakóhelyére is jutott karjalai keverék lakosság, és számos finn csoport költözött oda, különösen azokban az időkben, amikor Svédország meghódította Inkeri-földet. Nem lehet beszélni természetesen semmiféle inkeri-földi rokon népről, mert a legrégebb finn települők, az úgynevezett inkerikkók is azon az alapon tartoznak a finnekhez, hogy tájszólásuk csak olyan finn tájszólás, mint például a Viipuri-környéki beszéd, amelyet teszem a nyugati finnek elég könnyen megértenek. Ezzel szemben a vótot a finn nem igen érti már meg, habár a vótra nagyon nagy hatása volt az inkeri-földi finn nyelvnek; nem is szólunk arról, hogy a finn nem érti meg az észtet vagy livet, legfeljebb csak egyes szavakat, vagy néhány egyszerűbb mondatot. Említsük meg ezzel kapcsolatban, hogy a lív van a legmesszebb a finntől, nemcsak a rengeteg számban fellépő lett jövevényszó, hanem sajátos szerkezete miatt is; azután a lív legközelebbi rokona, az észtet van a legtávolabb (déli nyelvjárását is ide számítva); harmadik helyen van a vepsze, amelynek a szókészlete meglehetősen mértékben ugyanolyan, mint a keleti finn nyelvjárásoké, és amely különben is majdnem fokozatosan elvész abban; csak a negyedik helyen van, tehát könnyen érthető a vót, habár az orosz jövevényszavak és néhány későbbi hangalakulás meg a régi észtet hatás messzire eltávolították azt még a háméi finn nyelvjárásoktól is. Miként már említettük, a nyugati finn nyelvjárások vannak a legközelebb az észthez, és nagyon is közel lennének, ha nem keveredtek volna más nyelvjárásokkal.

A mostani finn néppé a három alapfinn törzs: a háméi, észtet, vepsze egyes részei olvadtak össze, amelyek a finn nyelvbe is magukkal hozták nagy szó- és alakgazdagságukat. Ez teszi egyúttal a finn nyelv vizsgálatát is rendkívül érdekessé. Különösen a nyelvjárásföldrajzi térképezésekben lehet gyakran megdöbbenően részletesen nyomon követni a települések nyomait. Mellékesen szólva mind a finn, mind az észtet nyelv tör-

ténetének kutatása éppen azért olyan érdekes és eredményes, mert az öt rokon nyelvet és azok nagyszámú nyelvjárásait egybevetve kikövetkeztethetjük azt az alapnyelvet, amelyet ezen nemzetek ősei beszéltek az egyes törzsek különválása és külön népekké alakulása előtt. Hasonló eljárást alkalmazva megpróbálták kikövetkeztetni az úgynevezett uráli alapnyelvet is, amelyet a finnugor népek: a magyarok, osztjakok, vogulok, zürjének, votjákok, cseremiszek, mordvínok és lappok, valamint a keleti-tengeri finn népek, továbbá a szamojédok közös ősei beszéltek évezredekkel ezelőtti közös hazájukban. De természetesen ez a munka egyelőre még rendkívüli akadályokba ütközik, mivel többet ezen nyelvek közül még csak nem is ismernek eléggé, sőt még csak a magyar nyelv nyelvjárásait sem kutatták eddigelé megnyugtató alaposággal.

A kereszténységgel együtt (már a XII. századtól fogva) némi svéd lakosság is költözött Finnországba, bizonyos tengerparti területekre, és évszázadok folyamán meglehetősen mennyiség olvadt beléjük az eredeti lakosságból is. Helytelen azt állítani, hogy a svéd állam forrasztotta a finn törzseket nemzeti egésszé. A karjalai törzs, miként említettük, nem egyesült a többiekkel, és a törzsek különbségei akkor még nem voltak nagyok, noha nem voltak egymás között állami kapcsolatban. Azon sokszázados idő alatt, amikor Svéd- és Finnország közös birodalmat alkotott, a finn nyelvnek nem voltak meg a hivatalos nyelvi jogai, s ennek következtében a finn nyelvű népből származott művelt osztály, különösen a XVII. század óta, legnagyobb részben elsvédésedett. Érdekes az is, hogy a svédül beszélő vidéki lakosság (Finnország 9 százaléka svéd nyelvű) a vérvizsgálatok tanúsága szerint közelebb van a finn fajhoz, mint a svédországi svédhez. A finn népnek az oroszral való keveredése nagyon jelentéktelen, mivel Finnországot keleten még az orosz határon túl is finn törzsek környezik.

A faji kérdés érintése végül alkalmat ad arra, hogy felhívjuk a figyelmet a nyelvi és faji rokonság közti különbségekre. Ki tudja végtére, milyen faji keveredés ment végbe nemzetségében? A földolog és a legfontosabb mindenek fölött: a nyelv ősrakonsága. Ki nem szereti anyanyelvét vagy általánosabban szólva azt a nyelvet, amelynek kultúrkörében felnövekedett? Minthogy anyanyelvünk drága nekünk, drágák azok a népek is, amelyek nyelvrokonaink. Azonkívül a nyelvi rokonság egyúttal többé-kevésbé a faji rokonságot is jelenti. Nyugodtan mondhatjuk tehát, hogy a finn és észtek népnek nincs a kultúrnemzetek közt közelebbi rokona, mint a magyar nép. Túlságosan egyedül vagyunk ezen a forrongó világon, semhogy felhasználatlan hagyhatnánk azt az erőt, amit a rokonság tudata által felébresztett rokonszenv és szeretet jelent. A rokoni szeretetet tehát továbbra mélyítenünk kell, és meg kell mutatnunk, de nemcsak gondolatokban és szavakban, hanem

alkalomadtán minden cselekedetünkben is. Nem kell félnünk számunk csekélyisége miatt, mert az embereket nem úgy számladják, mint az állatot, hanem minden egyént külön mérlegelnek. Csupán a fizikai teljesítmények szerint egy magyar futó, Szabó vagy egy finn Nurmi révén jelentőségben soktízmilliós néptömegek fölé emelkednek, — és a szellemi eredmények még jelentősebbek. Hiú büszkeség nélkül mondhatjuk, hogy tudjuk, mire képes fajunk. Mi lehetne nekünk, kis nemzeteknek, magasabb feladat, mint megkísérelni, hogy minden egyes egyént, a legkisebbet is olyanra neveljük, hogy a lehető legnagyobb mértékben járuljon hozzá a nemzet egész értékéhez. Mindegyikünket munkára és erőmegfeszítésre szólít nem annyira saját valónk, hanem inkább saját nemzetünk és magyar- finn rokonságunk becsülete.

Nem szabad említés nélkül hagyni, hogy kötelességünk gondolni azokra a rokonainkra is, akik a rideg természet vagy valami más felsőbb hatalom kegyetlensége miatt a „történelem mostohagyermekéi“ maradtak. A gondolat is erő, s a meleg gondolatok hevítenek bennünket és nemesítőleg hatnak reánk is. De a jó tettek sem vesznek kárba velük kapcsolatban, s rendkívül nagy örömmel állapítom meg, hogy a magyar királyi kormány a magyar nemzet nevében két esetben is támogatta jelentős összeggel a szegény lívek önmertő törekvéseit. Természetes, hogy mi finnek és az észtek nem feledkezünk meg a sanyarú sorsban tengődő lívekről, — habár többet is gondolhattunk volna rájuk, — de Magyarországtól messze vannak ők, nagyon messze. Éppen ezért ez a tett a maga nemében egy azon okok közül, amelyek alapján mindig lehet beszélni a „lovagias magyar nemzet“-ről. A nemzet külső kultúrája bármily magas is, a szívjószág, a lelki műveltség mégis a legértékesebb. Ha ez a szellem uralkodik rokonnépeink körében, akkor ez a maga módján útmutató lehet az önző világ számára.

KETTUNEN LAURI.

Olyan, ilyen és társai.

A Szamosháton és bizonyára a magyar nyelvterület nagy részén a fenti névmások tárgyesete: *olyant, ilyent* hiányzik. Helyette azt mondják: *olyat, ilyet* ∴ *ojat, ijét*, vagyis a tárgyeset olyan névmásból egészül ki, amely névmásnak viszont a többi alakja (*ilyben, ilyre, ilynek* stb.; *olyban, olynak, ollyá, olyról, olyhoz, olyak* stb.) a ragtalan alak kivételével a használatból kiveszett. (Az *olyakat* ∴ *ojakat* alakot még hallottam a Szamosháton és a Székelyföldön.) Az *oly, ily* 'tam' értelemben, pl. *oly ritka, ily hatalmas* és melléknévi használatban: *oly ember, ily tavasz* még él a köznyelvben, de főnévi használata a tárgyeset: *olyat, ilyet* kivételével már kiveszett.

Az *olyan*, *ilyen* tárgyesete: *olyant*, *ilyent* a mai köznyelvben még ritka. (CzF. említ *olyant* alakot, de *ilyent* nem.) A régi nyelvből nem tudok ilyen tárgyesetet kimutatni. A mai népnyelvben több helyütt előfordul az *olyant*, *ilyent*, pl. WICHMANN szótára szerint Hétfaluban és az északi-csángóban; BAKÓ ELEMÉR tanítványom szerint pedig a biharmegyei Konyáron *ijet*, *ojat* mellett *ijent*, *ojant* is van.

Tehát, bár az *olyan*, *ilyen* névmás már a kódexekben is megtalálható, tárgyesete *olyant*, *ilyent* egészen új alakulás, az általánosan használt tárgyeset: *olyat*, *ilyet* az *oly*, *ily* paradigmájából őrződött meg.

Az *oly*, *ily* és *olyan*, *ilyen* névmáspárok közül az *oly*, *ily* az ősi névmáspár, az *olyan*, *ilyen* későbbi eredetű.

Az *oly* névmás legrégebb előfordulása a HB. *vgl keferuv* kifejezésében áll előttünk 'tam' jelentésben. A Jókai K.-ből kiírtam e névmás összes változatait és előfordulásait. A JókK. még csupán az *oly* (és *olyatán*) változatot ismeri, mégpedig a következő négy jelentésben: 1. 'tam': *oly czudaf* 1 | *ol nehez* 5 | *oly nagy* 22 | *oly ayoytatof* 37 | *oly nagyott es oly fenlewt* 47 | *oly tewkelleft* 48 | *oly ereufen* 60 | *oly nagy eh/eg* 63 | *oly ayoytatofja* 69 | *oly ayoytatof* 69 (kétszer) | *oly odvar modra* 83 | *oly yok* 112 | *oly meltofogos es oly yf/teny* 132. — 2. 'talis': *olya* 33 | *oly czudalato/fagot* 58 | „ew tarly kewzewl nem volt *oly hogy ky* inkább tudofbuoltoalna“ 61. — 3. 'tantus': *oly fyralm* 59. — 4. 'adeo; so heftig, so sehr': *oly haboroduan* 16.

Az *olyan* névmás a JókK.-ben még nem fordul elő, de — mint alább látni fogjuk — néhány esetben már felbukkan az *ilyen*. Az *olyan* névmás, úgy látszik, csak XVI. századi kódexeinkben kerül elő. A NySz. a JordK.-ből idézi rá a legrégebb adatot. Hogy azonban még a XVI. század első negyedében sem vált általánossá, azt INOTAY ILONÁK „A Teleki kódex Szent Anna legendájának nyelvi földolgozása“ (Szeged, 1932.) című derék és hasznos tanulmánya bizonyítja, melynek magyarul-latin szójegyzéke szerint az egész legendában egyszer sem fordul elő az *olyan* névmás, hanem csak az ősi *oly*. Viszont az *ily* mellett az *ilyen* már egészen közönséges.

A JókK.-ben is előfordul azonban az *olyatán* névmás négy ízben. 1. 'talis': *olyatant* 27 | *olyatanok leznek* 112. — 2. 'tantus': *olyatan hallot fyralm* 59. — 3. 'sic, adeo': „fenlyk *olyatan mend* egben repewlew kefelyw“ 96.

Az *ily* névmásra a legrégebb adat szintén a JókK.-ben található a következő három jelentésben: 1. 'tam': *yl zent leket: es yl yf/tenyet* 12 | *yl yozagos* 21 | *yly aldot* 24 | *yly czudalatos* 28 | *yl czudalatos* 36 | *yly nagy* 54 | „*yly ew kemefeges* paranczolatyarol“ 57 | *yl fenefegew* 62 | *yly ayoytatotos* 73 | *yly fok* 111 | *yly alazatof* 128 | *yly nagy* 130 | *yly zep* 131 | *yly tyzta* 131 | *yly nemes* 131 | *yly galyad* 132 | *yly*

bodog 135 | *gly yzanywt* 135 | *gly zernyew* 152 | *gly nuualyas* 159. — 2. 'talis': *yl fylynemew* 18 | *gly aldomaft* 75 | *ezly nemew ketsegetewl* 77 | *ylnemew* 90 | *glynemew* 101 | *gly meseuel* 122 | *gly nemew* 141 | *gly zerrel* 142 | *glynemew* 144 | *gly kegyelmet* 149 | *gly aytatoffagaert* 152. — 3. 'tantus': *gly felelemben* 151.

Az *ilyen* névmás is a JókK.-ben tűnik fel először. Összesen négyszer fordul elő a következő két jelentésben: 1. 'talis': *glyen ezer vylagert* 25 | *glyen kewzewnetett* 90 | *glyen romlafnak* 124 | *glyen halalok* 151. — 2. 'tam': „*glyen idueffeges ymteffeknec vtanna*“ 25.

A harmadik származék: az *ilyetén* szintén itt jelenik meg első ízben, 'talis' jelentéssel: „emberek *glyeteneket* zoktakuala ygen vtalny“ 102 | „fonha *glyetent* nem tenny“ 107 | *glyeten lelkek* 114.

A fenti adatokból az derül ki, hogy az *ilyen, olyan* névmáspár nem egyszerre lépett föl, hanem előbb volt az *ilyen*, s ennek mintájára később keletkezett az *olyan*.

Hogyan keletkezett az *ilyen, olyan* névmáspár?

Az *ilyen, olyan* névmáspár végén az *-n* nézetem szerint nem valamely névmásképző, hanem eredetileg módhatározó *-n* rag volt. Mint a JókK.-ből idézett adatok is mutatják, az *ily, oly* rendkívül gyakran fordult (és fordul ma is) elő módhatározó 'tam, sic, ita, adeo' jelentésben, s e használata közben lassankint föl is vette az *-n* módhatározó ragot. *Ily nagy, oly szép, ily iszonyú, oly áhitatos, oly háborodván, olymint > ilyen nagy, olyan szép, ilyen iszonyú, olyan áhitatos, olyan (= úgy) háborodván, olyan (= úgy) mint.* A népnyelvben, pl. a Szamosháton az *ilyen, olyan* előfordul nemcsak 'tam', hanem 'sic, ita, adeo' jelentésben is: *Hát ijē leeresztetted eszt a pózsmát?* (=ennyire, ily mélyen leeresztetted?) *A vendé'glőus csak ojam bālvállárō szőullot hozzá. Hisz má csak nem ázik tán éppenn ojan átāl.*

A *milyen* névmásról már SIMONYI kiderítette, hogy egészen új alakulás. A nyelvújítás vette át a népnyelvből (NyK. XXIV, 408). Régen *mely* felelt meg neki (pl. *mely nag vygafagot* JókK. 74). SIMONYI szerint előbb tán *mēllyen* lett a *mēlly*-ből az *ilyen* mintájára. Utóbb pedig átvette az *ilyen* *i-jét* is (uo.). (Vö. még SIMAI: Nyr. XXXVIII, 232.) Hogy a *mely*-ből lett *milyen > milyen* szintén előfordul nemcsak 'quam' jelentésben (pl. *milyen nagy* 'quam magnus'), hanem 'hogyan, mily nagyon' jelentésben is, arra KERTÉSZ MANÓ idéz példát a csallóközi népnyelvből: *Mijjen szalad ez a gyerek! Mijjen esik eső! Mijjen ráértünk vóna beszígetnyi!* (Nyr. XLI, 412.)

Az *ilyen, olyan, milyen -n* végződése tehát nézetem szerint eredetileg épúgy módhatározó rag volt, mint a fosztóképzős szavak *-n* végződése: *éktelen nagy* | *el ne menj ebédeletlen* |

ne járj kiinn öltözetlen | szüntelen jajgatott | kegyetlen siklótam | hirtelen elhallgatott.

Végezetül áttérek az *azon, ezen* mutató névmás *-n* végződésére.

Mint tudjuk, BUDENZ ebben az *-n* végződésben a finnugor nyelvek *-n* névmásképzőjét látta (UA. 288). Nézetét a nyelv-tudomány elfogadta (vö. SZINNYEI, NyH.⁷ 104—5; EtSz.).

Nézetem szerint helyesebb volna ezt az *-n* végződést szintén mód- és helyhatározó ragból magyarázni. A HB. mutató névmásai közt az *azon, ezen* névmásnak nincs nyoma. A KTSz.-ban bukkan föl először: *ezen scovol, ozun keppe(n)*. Eredetere nézetem szerint reávilágítanak az ilyen ó-magyar korból eredő, ma is élő összetételek: *azonképpen, ezenképpen, azonhelyt, ezenhelyt, azonmódon, ezenmódon*, melyek eredetileg, a határozott névelő születése előtt ép oly értelmezős szerkezetek voltak, mint amilyenek ma *azon a képen, ezen a képen, azon a helyen, ezen a helyen, azon a módon, ezen a módon*. Az ilyen *azon képen, ezen képen, azon módon, ezen módon*-féle igen gyakori értelmezős szerkezetekből vonódott el az *azon kép, ezen kép, azon mód, ezen mód, azon hegy, ezen hegy* stb. kifejezés, melyből a nyelvérzék *azon, ezen* névmást következtetett ki, lassankint főnévi névmásként is használni kezdte és ragokkal látta el. E föltevést az is támogatja, hogy e névmáspár tárgyeseite minden adat szerint *azont, ezent*, de sohasem *azonot, ezenet*, illetőleg *ozunut, ezünüt*, mint legalább is a legrégebb adatoknál elvártnók, s mint az *az, ez* névmások régi alakjaiban (*ozut* KT., *ezet* NySz., EtSz.) meg is találjuk.

CsÚRY BÁLINT.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Mondottam ember, küzdj és bizva bízzál! MOHÁCSI JENŐ, Madách halhatatlan művének német fordítója Bemerkungen zur »Tragödie des Menschen« című, németül írt cikkében a költemény e végső mondatához — amely az ő fordításában így hangzik: „Ich sagte dir: Mensch, kämpfe und vertraue!“ — a következő megjegyzést fűzi: „Ich sagte: das bedeutet, daß der Herr dies auch schon früher gesagt, aber Adam sich nicht zu des Herrn Worten aufgerichtet hat“ (Emlékkönyv Balassa Józsefnek . . . 70. születése napjára. Bp., 1934. 96. l.). MOHÁCSI e szerint a *mondottam* szót úgy érti, hogy az Úr a küzdelem és a bizakodás szükségét már előbb is hangoztatta Ádám előtt, de ez őt lelkileg nem emelte föl. Aztán a dráma befejezésére vonatkozóan így okoskodik: ha az Úrrak ez az ösztönző biztatása Ádámra már előbb semmi hatással nem volt, hogyan hihetnők, hogy a jövőben hatással lesz. *Mondottam* — a német fordítók nagy része kitér ez elől a szó elől, és aggodalmuk van a múltidejű alakkal szemben. Lechner így fordítja: „Laß dirs gesagt sein: kämpfe und vertraue!“ Sponer így: „Jetzt Mensch, jetzt

weißt du, kämpfe und vertraue!“ Dóczy pedig: „Ihr hört es Menschen: kämpfet und vertrauet!“ MOHÁCSI mármost úgy véli, hogy ezt a befejező sort Madách csak utólag írta hozzá költeményéhez, és hogy e szerint a dráma eredetileg Ádámnak ezekkel a szavaival végződött volna: „Csak az a vég! csak azt tudnám feledni!“

MOHÁCSINAK egész okoskodása és föltevése tehát abból indul ki, hogy Madách végső szavaiban a *mondottam* szót — aminek alakja mutatja — múlt időnek fogja föl. Ez a fölfogása azonban és még inkább a reá épített következtetés meglepett engem. Én a költeménynek legelső elolvasásától és színpadról való legelső élvezésétől kezdve — mert olvasni is, látni is többször olvastam és láttam a drámát —, soha nem fogtam így föl az Úrnak e végső szavait. Nem múlt időt éreztem a *mondottam* szóban, hanem nyomatékos, ünnepies jelen időt, és sohasem támadt az a gondolatom, hogy az Úr ezekkel a szavakkal valami már előbb is tett figyelmeztetésére akarta volna Ádámot emlékeztetni. Az Úr akkor mondja ezt végső szózatul Ádámnak, mikor ennek fölsóhajtásából: „Csak az a vég! csak azt tudnám feledni!“ — látja, hogy az ember lelkére Lucifer sötét álomképei milyen nyomasztó hatást tettek. A *mondottam* szóban az én nyelvérzékem szerint nem lehet semmi előbb mondottra utalás, ez csak az éppen mondandóra, a kettős utolsó intelemre — „küzdj és bízva bízzál“ — vonatkozhatik, amellyel az Úr az embert immár történelmi pályafutására bocsátja. Az én nézetem szerint az egész mondás úgy is fölfogható, mint szórendmegfordítással való költői, fönséges kifejezése az olyan mindennapi végezősmódnak, mint: Küzdj és bízzál! Megmondtam (v. i. ez a végső szavam)!

Magától értetődik, hogy a *mondottam* szónak ez a szerintem való fölfogása minden olyan okoskodást és föltevést tárgytalanná tesz, aminőre MOHÁCSIT a betűszerinti fölfogás vezette.

ZOLNAI GYULA.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Mongybél. A szót Zrínyi nagy páthosszal emlegeti: „Az hol egy vadász...“ kezdetű Idiliumában 14. vszk. és az „Arianna sirása“ című költeményében 1. vszk. NÉGYESY magyarázta meg (Gr. Zrínyi M. m. — A Kisfaludy-Társ. Nemz. Kvt. 390, 445, 454), hogy az Etna olasz nevével van dolgunk. Legutóbb TAGLIAVINI KÁROLY egyetemi előadásaiban a román nyelvek arab elemeit vizsgálva a *Mongibello* elnevezésről kimutatta, hogy a szó két-nyelvű, azonos jelentésű összetétel: latin *mons* + arab *gebél* 'hegy'. Érdekes, hogy az Etna északi lejtőjén pedig a latin *lingua* és a görög γλωσσα összetétele adott nevet egy községnek: *Linguaglòssa*.

CLAUSER MIHÁLY.

Fidé. Geodri Jánosnak, a brassói luteránusok lelkészének 1791-ben jelent meg Kolozsvárt egyik németből fordított könyve a következő címmel: „A' nőtelen és nehézkéseknek, az az anyáknak és gyermekeknek... gyógyításokról... szóló oktatás“ (az eredeti mű szerzője Dr. Marschal Henrik György; vö. SZINNYEI,

Magyar Írók III, 1347). Ebben találtuk a Nagy Szótár akadémiai gyűjtéseinek rendezése során a következő mondatot: „bizvást adhatok a' betegnek minden-féle vizes-leveseket Turbolyával . . . bolti laskával (*fidé*)“ (17). A *turbolya* ismert erdélyi táj-szó, jelentése 'chaerophyllum bulbosum' (MTsz.). A *fidé* szót sehol szótározva nem találtam. Ezért tartom érdemesnek megemlítését, remélve, hogy a MNy. olvasói közül talán akad valaki, aki e szót a XVIII. század nyelvében másutt is megtalálta. *Fidé* jelentése tehát a szöveg szerint 'laska, bolti laska', ami mindjárt megadja a szó etimonját is. Kétségtelenül újjörög jövevényszóval van dolgunk, mert újjörögül φιδές a. m. 'vermicelle' (Perron, *Lexique grec-moderne-français* 471), s ez nem más, mint az ógörög ὄφις 'kígyó' szó származéka, mely az újjörög nyelvben φίδι változatban is előfordul. Ez a φίδι pedig egyszerűen a klaszszikus ὄφιδιον (ὄφεδιον) újkori alakja, mely a népnyelvben igen gyakori lekopás révén kezdőhangzóját elvesztette; vö. ὄλιφος > λίφος 'kevés', ὀμῆτι > ῆτι 'szem', ὀμῶ > μῶ 'heszélék', ὀπιτι > πιτι 'ház' stb. (Thumb, *Handbuch d. neugr. Volksspr.*² 1910. 11). φιδές 'laska' értelemben nyilván azért volt használatos, mert a hosszú és keskeny tésztadarabok kígyóra emlékeztettek, amint az olaszban is *vermicelli* > *verme* (erről l. Arch. Glott. Ital. II, 345-7). Hogy ez az újjörög szó a magyarba is átkerült, abban semmi feltűnő sincsen, ha meggondoljuk, hogy eljutott az olaszba: *fidellini*, a spanyolba: *fideo* és az oláhba is: *fideă, hidedă, fedê* (Ciet. Acad. II. l. 155, Тиктин, Rum. deutsches Wb. 625, Синас II, 666). Tekintettel arra, hogy az oláhban *fideă* tipikusan fanariótakorbelti, tehát XVIII. századi jövevényszó (egy 1792-i adatra nézve l. Codrescu, *Uricariul IV*, 131), s figyelembe véve azt is, hogy Geodri, a munka fordítója, Brassóban élt, nem tartjuk kizártnak, hogy a szó Havasalföld felől került át az erdélyi magyarsághoz, akár oláh közvetítéssel, akár oláh földről jövő görög kereskedők révén. Ismeretes, hogy a XIX. század elején is próbálkoztak havasalföldi görögök makaróni- és tésztagyártó-üzem felállításával, ami a szónak tárgytörténeti háttérét is megadja. Vö. egy 1816 i adattal: „vränd a face și deschide fabrică de a lucră și a face fineă i macaroane i simigdale“, vagyis: „laska, makaróni- és pereckészítő-gyárat kívánván felállítani“ (FURNICA, *Din istoria comerțului la Români*. 1908. 288). Vajjon nem lehetne régi kereskedelmi műnyelvünkben más újjörög elemeket is felfedezni, s vajjon nem lenne-e érdemes az egész régi magyar kereskedelmi szókészletet beható vizsgálát tárgyává tenni? Nem tartjuk kétségesnek, hogy az ilyen kutatások érdekes művelődéstörténeti tanulságokat eredményeznének.

GÁLDI LÁSZLÓ.

Zöld. A *zöld* szó eredetéről a következő magyarázatokat ismerem: SCHUCHARDT szerint alapszava az ó-szláv *zelenŭ*, mai szláv *zelen* 'grün', vagy ó-szláv *zlutu*, mai szláv *žolt* 'gelb', úgyhogy a 'sárga-zöld' jelentések összefüggése indogermán példákkal igazolható: görög χλωρός 'grünlich, gelblich', latin *galbanus* 'grünelb, gelblich', latin *viridis* 'grün' ~ albán *verdô* 'gelb' (Nyr. XVI, 125, 505). VASVERŐ ezzel szemben a szláv *zel*-többől eredeztetí szavunkat, magyar -d képzővel (Nyr. XVI, 315-20). SIMONYI szerint szavunk az oszét *zäldä* 'niedriges Gras' szóból

származott, s az oszét szó megfelelője az ó-szláv *zelo* 'herba' is (NyK. XXIV, 128). MUNKÁCSI szerint is az oszét *zöldü*-ből való a mi *zöld* szavunk (Nyr. XXIX, 207, AKE. 632, KSz. V, 321), s ezt a magyarázatot SKÖLD is elfogadja (OssetLehnw. 50). SCHMIDT GUSZTÁV, úgy látszik, meg van elégedve szavunknak az oszétből való magyarázatával, csupán azt jegyzi meg, hogy a *zöldü* szó csak a digori-oszétben van meg, s jelentése: 'niedriges Gras in neugerodetem Land' (FUF. XVIII, Anz. 99). — Kétségtelen, hogy szavunkat a SCHUCHARDTTÓL és VASVERŐTÓL felhozott szláv szókkal egyeztetni rendkívül nehéz. Nehézségbe ütközik az oszét szóból való származtatás is, mert az oszét szó csak egy bizonyos fűnek a neve, színt azonban nem jelent, a magyar szónak pedig csak szín jelentése van, fű jelentése azonban ismeretlen.

Mikor BABOSS ERNŐnek nemrég megjelent érdekes tanulmányát olvastam a *züllött* szó eredetéről, melyben azt fejtegette, hogy a *züllik* ige a *szül* 'gebären' igével függ össze (MNY. XXII, 321—4), eszembe jutott, hogy nem lehet-e *zöld* (alakváltozata *zöd*) szavunkat, melynek régi nyelvi *szöld* alakját ő is emlegeti, a *szőke* 'blond' *sző* 'subalbus, flavus' alapszavának -d képzős **szöd* származékául magyaráznunk. Ekkor kezdtem kutatni, hogy mit is mondtak eddig nyelvészeink a szóról, és kiderült, hogy a magyarázatnak nincs akadálya.

A *zöld* szónak a *sző* 'sárga, sárgás' szóból való származását tárgyi adattal is bizonyíthatjuk: a zöld szín ugyanis a sárga és a kék színek vegyülete. Ezért igazolhatjuk a 'zöld' és 'sárga' színnek azonos voltát a finnugorságból: osztják *vosta* 'grün: himmelblau: gelb', *vostti* 'zöld, sárga' | vogul *vošrem* 'epe: zöld, sárga' | zürjén *vež* 'grün, gelb' | votják *viž* 'gelb, grün' (l. NyK. XXI, 46, 48, 52); — az indogermánságból: német *gelb* 'sárga': görög *χλωρός, χλαρός* 'grün, gelb' | ó-szláv *zelenü* 'gelb, grün' | litván *žalias* 'grün' | avesztai *zari-* 'gelb' (KLUGE⁸ 164).

Feltűnő, hogy *zöld* szavunk csak nagyon későről, a XVI. századtól kezdve ismeretes: 1332—1337: *Zeudes*, *Zeldes* helynevek (CSÁNKI II. 72, idézi LOSONCZI: NyK. I, 242) | 1349: *Zeldpotak* (Oklsz.). Ez a tény is egyik bizonyítékunk lehet arra nézve, hogy a szó nem honfoglalás előtti oszét jövevény, hanem későbbi, magyar nyelvi fejlemény. A *zöld* szó feltűnése előtt a 'zöld szín' jelölésére a *kék* szó volt használatban, mint ahogy a törökség *kök* szavának is a 'blau' jelentésen kívül 'grün' jelentése is van (l. PAIS: MNY. VIII, 301).

Az *sz-* > *z-* fejlődést a következő szók igazolják: *szajkó* ~ népnyelvi *zajkó* | *szapora* ~ népnyelvi *zapura* | *szaj* ~ *zaj* | *Szala* ~ *Zala* | *szamat* ~ *zamat* | *szarándok* ~ *zarándok* | *szománc* ~ *zománc* | stb.; mind olyan szópárok, melyekben nem a *z-*, hanem az *sz-* szókezdet az eredeti (l. MELICH: MNY. XII, 216; l. még BABOSS: i. h.). *Zöld* szavunknak nemcsak *zöd* alakjára van adatunk a régi nyelvből: 1332—1337: *Zeudes* | 1441: *Zewdesfalva* | KazK. II, 89: *zöd* (idézi LOSONCZI: NyK. XLV, 65, L, 242—3), hanem ugyancsak régi nyelvi *szöld* alakja is ismeretes: CAL. 845: *prasinus* — *Szöld*. A régi nyelvi *z-* szókezdetet természetesen *sz-*-nek is olvashatnók, de kétségtelen bizonyíték híján elégedjünk meg egyelőre a CAL.-ból idézett *Szöld* adattal.

A szó belsejében mutatkozó *-l-* az a járulékhang, mely az egykor megvolt (*u*) *ü* helyébe szokott volt lépni; pl. *hód* > *hold* 'luna' (PAIS: MNy. XVIII, 94) | *boudug* > *boldog* | *Szounuk* > *Szolnok* | **szēmōücs* > *szemölcs*. A *zöld* szó fejlődése tehát ez volt: *szeüd* > **szeld* > *zeld* | **szöüd* > *szöld* | **szöd* > *zöld*, *zöd*.

JUHÁSZ JENŐ.

Pajzán. BABOSS R. ERNŐ folyóiratunk legutóbbi számában (MNy. XXXIII, 331) a *pajzán* szót a velencei *paesan* 'paraszt' szóból származtatta. Bár a magyarázat ellen hangtanilag komoly kifogást emelni nem is lehet,¹ a szó jelentése és földrajzi elterjedése miatt mégsem tartom kielégítőnek. A 'rossz. hitvány', sőt a 'hanyag' jelentést is nem volna ugyan nehéz a 'paraszt' jelentésből levezetni, azonban már a 'maga szabadjára hagyott, szabadon levő, foglalkozás nélküli, facér, elhagyott, árva, használatlan' jelentéseket nem igen lehet olyan szóból származtatni, amely — főleg a múlt század közepéig — nagyon is egy helyhez kötött foglalkozásra vonatkozik. De a *pajzán* szó földrajzi elterjedése sem támogatja BABOSS véleményét. A szót ugyanis eddig csupán a Duna-Tisza-közéről, a Tisza mellékéről, a Dunántúl délkeleti esücskéből és Gömör—Borsod területéről ismerjük,² már pedig ezeken a vidékeken nehéz volna valami velencei, vagy bárminő olasz közvetlen hatást feltételezni.³ De az eddig ismert XVIII. századi adatoknál sincs semmi határozott támpontunk az olasz eredet mellett. Az első adatok ugyanis II. Rákóczi Ferenc leveleiben, illetőleg utasításaiban fordulnak elő,⁴ ahol legfeljebb irodalmi olasz hatásokat kereshetnénk. Semmiesetre sem tehetjük fel azonban, hogy a szó épen Rákóczi nyelvéből terjedt volna el a nép nyelvében. Ugyanezt mondhatjuk Gvadányiról is, akinél a szót szintén megtaláljuk.

Mindezek a nehézségek azonban teljesen eloszlanak, ha szavunkat az oszmán-török *pajzen* (پايزن) 'galérien, forçat attaché à la chaîne', — au figurien: 'vaurien, sacripant' (BARBIER DE MEY-NARD, Dictionnaire turc-français I, 387), — 'a prisoner, fereted or in chains, — a culprit, a vagabond' (REDHOUSE, Turkish-english lexicon 437) szóból származtatjuk. A magyar szó valamennyi jelentése a török szó 'semmirekellő, csavargó' jelentéséből könnyűszerrel megmagyarázható. A földrajzi elterjedés pedig szintén az oszmán-török eredet mellett bizonyít.

¹ Legfeljebb azt, hogy a velencei nyelvjárásban a magánhangzóközi *-s-* *-ž-*nek hangzik, a *paesan*-ból tehát a magyarban inkább *pajzsán*-t várnánk.

² Kiskunhalas, Szeged, Alföld: 'maga szabadjára hagyott, szabadon levő'; Kiskunhalas: 'foglalkozás nélküli, facér'; Abony: 'elhagyott, árva'; Pest m., Mezőtúr: 'hanyag'; Pest m.: 'rossz, hitvány'; Baranya: 'használatlan' (MTsz.); Gömör—Borsod: 'csintalan' (Nyr. XXXI, 526).

³ Az alföldi nyelvjárásokban van ugyan néhány olasz eredetű szó, ezek azonban szerb-horvát közvetítéssel kerültek át ide: *timon* 'kormány' < szerb-horvát *timon* < olasz *timone*; *járgány* 'henger, amellyel a hajó horgonyát feltekerik' < szerb-horvát *jargan* < olasz *argano* (vö. Nyr. XXXIV, 527).

⁴ A NySz. idevágó idézetei nem pontosak. A TörtT.² I, 164 helyesen TörtT. 1881: 164 (a TörtT. 1878-ban indult meg, tehát az 1881-i évfolyam már a IV. kötet). RákF: Lev. I, 57 szintén hibás idézet, mert az adat a jelzett helyen nem található.

Ezt a magyarázatunkat az is támogatja, hogy a török szó eredeti 'gályarab' jelentésben is kimutatható a magyarban. Réthy István erdélyi kapitányja (portai követ) ugyanis 1643. október 13-án és 18-án kelt levelében a következőket írja I. Rákóczy Györgynek: „a kapezákat . . . el nem készíttethetem, meddég az *pajzánok*, rabok az tengerről meg nem jönnek az hajókkal, azok szoktak inkább kötni“ | „senkit nem találtunk, aki az kapezákat megkösse, hanem ihon immár az Fejértengerről az gályák bejönnek . . . s az *pajzánok* rabokat mondják, hogy meg tudják kötni“ (Levelek és okiratok I. Rákóczy György keleti összekötései történetéhez. Szerkesztette SZILÁGYI SÁNDOR. 723, 724).

Ami a török szó eredetét illeti, nem lehetetlen, hogy ez valóban az olasz *paesano* 'paraszti' átvétele, bár a török szótárak (ZENKER, BARBIER DE MEYNARD, REDHOUSE) egyöntetűen a perzsából származtatják: *paj-zeden* 'traíner le pied' (BARBIER DE MEYNARD). Ebben a kérdésben állást foglalni azonban nem tartom magam illetékesnek. KNEJZSA ISTVÁN.

A Besztercei és a Schlägli Szójegyzék néhány latin-magyar szópára. I. A kutatóknak sok fejtörést okozott a BesztSzój. és a SchlSzój. következő szópára: *pürgus*—*keuew* (BesztSzój. 779.), illetőleg *pürgus*—*kíve* (SchlSzój. 1342.). FINÁLY talánynak nevezi és SZAMOTA sem jut tovább egy igénytelenül odavetett egyeztetésnél: „*pürgus*, *pürgum* = *steigerung*, *trap* | *DIEF.*“ (I. A Schlägli magyar szójegyzék 60). GÁLDI I. nemrégiben megjelent tanulmányában (Contributions à l'étude des lexiques latins-hongrois du moyen âge: Eötvös-Füzetek XI. Bp., 1938. 19–20), amelyben szépszájú szellemes magyarázattal szolgál legrégebbi szójegyzékeink szópárainak megfejtéséhez, szintén óvatosan kezeli a kérdést, de idevágó megjegyzéseit maga sem tekinti kielégítő megoldásnak.

Ez a szópár csakugyan hasonlítható a matematikából „egy egyenlet két ismeretlennel“ néven ismert feladványhoz, amelynek tudvalevőleg végtelen sok megoldása lehetséges. Mivel azonban a nyelvészet mégsem matematika, azt hiszem, találtam egy olyan megoldást, amely egymagában is elégségesnek fogadható el.

Mindenekelőtt bizonyosnak látszott, hogy a *pürgus*-nak 'küllő' (SZAMOTA), illetőleg 'kenő' (FINÁLY) jelentése annak ellenére sem fogadható el, hogy a szó a 'nomina curruum ac ceterorum' fogalomkörben szerepel. Ilyen jelentésben a *pürgus*, *pürgum* a közép-latinban sehol ki nem mutatható, s így szójegyzékeinkben sem indokolt annak minden kritika nélküli meghagyása. A szónak egyéb értelmű előfordulásai, amelyeket GÁLDI sorol fel dolgozatában,¹ szintén nem nyújtanak megfelelő jelentéstanitámpontot. DuCANGE—FAVRE Glossariumában azonban van egy eddig figyelmen kívül hagyott *pergus* is (első adat 932-ből: „... in *Pergis* et antiquis viis“ VI, 274), amely később *pürgus*, *pír-*

¹ A SchlSzój. 1232.: *pigrus*—*cheuek* adatára támaszkodva GÁLDI megfelelő óvatossággal feltehetőnek véli, hogy a *pürgus* esetleg a *pergula* 'Vorbau' (WALDE, EtWb., MEYER—LÜBKE, REW.) szócsaládjába tartozik. A *pigrus* és a *pürgus* azonban aligha azonosítható.

gius, *pyrgius* és *pirius* (i. h. VI, 332) változatban is előfordul, s jelentése 'itinerarius ager, via strata, publica, regia'. Szembeötlő, hogy milyen rendkívüli a jelentésbeli egyezés a magyar *öttevénny* szóval, amely szintén 'via cementario opere supereffusa', továbbá 'via antiqua, magna via regni (vö. *országút*), publica strata' értelemben fordul elő latin emlékeinkben.¹ DuCANGE—FAVRE szótárában olvashatjuk azt a megjegyzést, hogy a *pirgus*, *pirgius*, *pirius* szavakkal azonos jelentése van az ó-francia *pierge*, *pire*-nek, amelyek a jelentésüknek teljesen megfelelő latin *pētra* származékainak szabályos ó-francia megfelelői.² Nézetünk szerint a rejtélyes közép-latin *pirgius*, *pirgus*, *pergus* nyilvánvalóan az ó-francia *pierge*, esetleg *pirge* (vö. *cierge*; *cirge*) latinósított alakja (vö. a sok *-agium* képzős közép-latin szót: *terragium* ~ *terrage*; *homagium* ~ *hommage*; *formagium* ~ *formage*, *fromage* stb. BARTAL szótárában valósággal hemzsegnek az ilyen képzésű szavak, bár ő nem mindegyiket jegyezte fel. A 'hidbér' jelentésű *pontaticum* mellől pl. hiányzik nála a *pontagium*: 1598: „*Pontagium* vulgo hidbeer“ (Oklsz. 1161). Ugyanúgy a *pirius* is az ó-francia *pire* latin képzővel, illetőleg végződésessel ellátott alakja.

Ugyanezt a *pirgus*-t vélem felfedezni a következő hazai adatokban, megjegyezve, hogy a szó BARTALnál nem fordul elő: 1344: „Peruenit ad vnum *pirgum* Kerekharaszt dietum. Transit iuxta vnum *pirgum* wlgariter Huzeharast dietum“ (Oklsz. *haraszt* és *hosszú* al.); a két adat egyazon oklevélben fordul elő, s így nincs módunkban megállapítani, hogy a *pirgus* vagy *pirgum* nem csupán véletlenül szerepel-e mindkét esetben *haraszt* szavunkkal együtt. Bár különösnek tetszhetik, hogy egy köves utat 'erdő, eresztevény, bokor, cserje' jelentésű szóval jelölnek, mégis biztosnak tartom, hogy a *pirgus* a fenti két esetben sem jelent mást, mint franciaországi megfelelői. Az erdőnevek mellől talán a laza fogalmazás miatt maradt el az *uta*, *útja*, éppúgy, mint pl. a következő adatban a *hegy*: 1343: „Duas vineas in monte *Churdawth*“ (Oklsz. *csorda-út* al.). Az sem lehetetlen, hogy egészben vagy részben erdővel benőtt vidéken vezetett át talán egy római útnak vagy egyéb kövesútnak a vonala, s az oklevél fogalmazója ezért hagyta el az *uta*, *útja* szavakat. Egyébként megjegyezzük, hogy a *pirgum* nemcsak 'küllő' jelentésben ismeretlen, hanem 'silva, silvula, quercetum, rubetum, dumus, dumetum, fruticetum, vepres, virtutum' jelentésben is, s aligha talál hitelre az a feltevés, hogy a *kerekharaszt* és a *hosszúharaszt* alapján *haraszt* lehetne a szó értelme.

¹ GLASER L.: MNY. XXVII, 317 szerint az *öttevénnyút*, *kövesút*, *király-uta* (vö. a *pirgus*, *pirius* 'via regia' jelentésével) stb. kifejezések hazánkban római utak maradványaira vonatkoznak. Az *öttevénny* elnevezés keletkezésére l. még PAIS: MNY. XXVIII, 119—20.

² F. GODEFROY, Dictionnaire de l'ancienne langue française VI, 150. illetőleg 174 szerint a *pierge* jelentése 'route empierrée', a *pire* szóé pedig 'estacade servant à maintenir l'eau à un niveau fixe' (ez nyilván másodlagos), 'passage, chemin'. Mivel mindkét szó hímnemű, helyesebbnek látszik a **petricus*-ból való származtatás. MEYER—LÜBKE, REW. szerint < *pētrica*. A *pire* < **petricus* fejlődésre vö. *medicu* > *miège*, *mie*, továbbá Romania IX, 247.

A kérdéses szópár latin alkateleme nézetem szerint ezek után eléggé megvilágosodott. Felelnünk kell azonban még arra a kérdésre is, hogyan függhet össze az elsorolt jelentésekkel a két szójegyzék magyar szavának 'küllő' értelmezése, amelyet SZAMOTA után újabban GÁLDI is figyelembe vesz. Tagadhatatlan, hogy a jelentés figyelembevételének annyiban van némi alapja, hogy a *pirgus-keuew* ~ *kive* mindkét szójegyzékben a szekér alkatrészeinek: *rota*, *axis*, *lāma*, *longale*, *furcale* nevei között szerepel, bár megnyugtatóbb lenne, ha a *pirgus* közvetlenül a *rota* után következne. Így azonban a *pirgus* lehet bármi egyéb, ami szekérrel összefügg, tehát 'via strata, publica, regia' is, ezt a vonatkozó fogalomkör sem zárja ki, mivel ennek címe „nomina curruum ac ceterorum”. A két szójegyzék egybevetése azt is megmutatja, hogy egy fogalomkörön belül ugyanazok a szavak nem azonos sorrendben következnek, tehát feltehető, hogy a *pirgus* esetleg a fogalomkörnek egyéb vidékeiről vándorolt valamilyen oknál fogva a *lama-talp* és a *longale-nyújtó* közé. Erre a vándorlásra elég egy példát idéznünk: a BesztSzój.-ben a *nepus-fier fiv unaka* | *neptis-lean unaka* és a *frater-athya fiv* szorosan egymásra következnek (29., 30., 31.), míg a SchlSzój.-ben csak a *nepos-vnoca* és a *neptis-lean vnoca* áll egymásután (216., 217.) a *frater-ataya fiv* előre ugrik a 201. helyre. A *pirgus*-nak 'küllő' értelmezése tehát fogalomköri indoklással aligha támasztható alá.

Szópárunk magyar tolmácsolásának megértéséhez azonban mindezek ellenére *küllő* szavunk segíthet bennünket, mégpedig azok a ma már kizárólag nyelvjárási változatai, amelyekben magánhangzóközi *v* ejtést találunk. Ezeket a változatokat régebbi szótáríróink általában elhanyagolták, szóföldrajzi megoszlásuk azonban azt látszik mutatni, hogy aránylag régen bekövetkezett hangfejlődés eredménye a *v*, amivel természetesen nem azt akarjuk mondani, hogy a *v*-s alakok az eredetiek. A MTsz. ugyanis Hunyad, Baranya, Szatmár, Ugocsa és Bereg megyékből közöl ilyeneket, s ezek valamennyien nyelvterületünk szélső vidékein helyezkednek el.¹

Miután a *pirgus* jelentését tisztáztuk, és rámutattunk annak a lehetőségére, hogy *küllő* szavunknak már szójegyzékeink idejében, sőt valószínűleg helyenként már előbb is lehetett *v*-vel hangzó változata, feltehetőnek tartjuk, hogy szójegyzékeink kö-

¹ L. MTsz. 1. *küllő*: *kéve*, *kévd*, *küvd*; a baranyamegyei *kével*, *kévd* alighanem a *teszel*, *teszöl* ~ *teszö*, *töszö* mintájára keletkezett előkelősítés. L. még *küvdü* 'Radspeiche', *küvdüjél* 'a kerékküllő közepe' (CSÜRY, Szhsz. I, 571). A XVII. század első feléből egy adatot közöl az OklSz. is: 1626: „Kochioldal. *Kewueö*. Tengely.“ (*küllő* al.). A változatok megoszlásának hű képét egy nyelvatlász mutatná meg, ezt azonban fájdalmasan nélkülözzük. Sejtésünk szerint a *küvd* típusú alakokban a *v* hiatustöltő, a valószínűleg eredeti *külej*-ből részben *küllö* > *küjd*, *küö* > *küvd* (mind az *ü*, mind pedig az *ö* ajakképzésű magánhangzók, amelyek különösen kedveznek a *v* kifejlődésének és állandósulásának), részben pedig *küllö* fejlődhetett. Az *l* > *ly* > *j* változás elég régi lévén ahhoz, hogy szójegyzékeink korában feltételezhessük, azt sem vonhatjuk kétségbe, hogy *küllö* szavunknak már a XIV. század második és a XV. század első felében voltak *v*-vel hangzó változatai. Vö. ehhez LAZICZIUS, a magyar nyelvjárások 31—3.

zös őseben ez állott: *pirgus*—*kewwth* olv. *kő-út*; ez az osztrák-bajor eredetiben álló *Steinweg* egykorú alakjának szolgái fordítása is lehet, mert okleveleinkben általában *kövesút* szerepel. A **kewwth* vagy **kewuth* (*kewwt*, *kewut* stb.) a másolók előtt azért adhatott félreértésre okot, mert a francia földről származó és a közép-latinban igen ritka *pirgus* értelmével bizonyára nem voltak tisztában. Megtörténhetett tehát, hogy a *kőút* egykori írásképeben nem a 'Steinweg' jelentésű szót, hanem 'küllő' szavunk *kévő* változatának tárgyesetét látták. Ennek írásképe ugyanis teljesen vagy igen nagy mértékben hasonló lehetett az akkori hangjelölések mellett a *kőút* alanyesetének írásképehez (*w* jelölhetett *ö*, *ő*-t és *u*, *ú*-t). A „tárgyrag” azonban éppoly mellőzhetőnek és félbeszakának tűnhetett fel a másolók szemében, mint pl. a mi szemünkben a KönigsSzój. 191.: *Bracha*—*werhet* szópárának a *t*-je (JAKUBOVICH—PAIS, ÓMOlv. 261 és EtSz. *bërhe* al.). Mivel pedig efféle tárgyesetek ideiglenes megtűrése is feltételezhető, lehet, hogy az első másolók az eredetiben talált *kewwt*, *kewwth* írásképet egyelőre csak *kewwt*, *kewewth*-re változtaták abban a hiszembben, hogy a *küllő*, *kévő* tárgyesetét írják le. A *-t* ebben az esetben csak később maradt volna el, s ezt a fokot tükröztetné a BesztSzój. *keuew* írásmódja.

Ha fejtegetéseink igaznak bizonyulnak, akkor a cikkünkben tárgyalt szópár helyes értelmezése a következő: 1. a *pirgus* franciaországi, valószínűleg Németországon át hozzánk jutott közép-latin szó, amelynek eredeti jelentése 'kőút'; 2. szójegyzékeink *keuew* ~ *kive* írásmódja az eredeti forrásban helyesen megadott *kőút* értelmezés írásképeiből torzult félreértés és összeesengés alapján olyanná, hogy ezáltal *küllő* szavunkat magyarázhatták belé a másolók. Végeredményben tehát a *keuew* ~ *kive* alakok *küllő* szavunknak *v*-vel ejtett változatait őrizték meg.

2. GALDI a BesztSzój. és a SchlSzój. *haranga*, illetőleg *harangia* a. m. 'súlyom harangja' szavának ötletes megfejtésével (MNy. XXXIII, 45—7) meggyőzően bebizonyította, hogy szójegyzékeinkben a birtokosraggal ellátott értelmezés, melynek birtokosa a megelőző szóban keresendő, bizonyos szerepet játszik. Ez különben a BesztSzój. 77—8.: *Polonus*—*lengel* | *polonia*—*orzaga* (vö. SchlSzój. 540—1., SoprSzój. 113—4., az utóbbi MNy. XX, 154) típusú egymásra következő és szójegyzékeinkben elég szép számban szereplő szópárokból is világosan kitetszik. Ilyen eset nézetünk szerint a következő is: BesztSzój. 142.: *scultum*—*kotergard* | 143.: *vmb*s—*vza*. Ehhez FINÁLY helyesen jegyzi meg, hogy a latin szó bizonyára *umbo*, a *vza* szót azonban egy 'domborulat' jelentésűnek vett és előttem ismeretlen forrásból származó *vizsá*-val egyezteti. A SchlSzój.-ben a megfelelő szavak ezek: 621.: *parma*—*verth* | 622.: *vmbus*—*idem* | 623.: *vorbo*—*vasa*. SZAMOTA nem vette figyelembe FINÁLY fenti megjegyzését, mert akkor rájött volna, hogy a *vorbo* csak az *umbo* eltorzulásából keletkezhetett. Ebben azonban megakadályozta a közvetlenül előtte álló szó, amely szintén *umbo*, s így a *vorbo* megmaradt számára ismeretlen latin szónak. A *vasa* szó tekintetében utal SZAMOTA fejtegetéseire: Századok XXVII, 315, amelyek szerint a BesztSzój. *vza* írásképeben „bizonyosan” szláv szót kell keresnünk. TAGÁNYI ugyanis azt hiszi, hogy a *vza* egy szláv *oza*, *voza*

'Band' átvétele lehet (vö. MIKLOSICH, EtWb. 56 enz- al.), ami nem egyéb merő feltevésnél).

Mindenekelőtt kétségtelen, hogy mindkét szójegyzékben, a *vza*, illetőleg a *vasa* latin párja *umbo* 'bucula, media pars scuti, — Schildbuckel, — pajzsköldök', a szópár előtt pedig mindkét szójegyzékben 'pajzs, vért' jelentésű szavak állanak, ezek tehát a birtokosok. A magyar szavak jelentése egyszerűen 'vasa': *vas* + *-a* birtokos személyrag, t. i. 'a pajzsnak a vasa, köldöke'. Ennek a a magyaráznak tárgytörténeti szempontból sincs akadálya, mert mint DR. TÓTH ZOLTÁN szíves közléséből tudom, a pajzsok általában egészen a XIV. század derekáig fából készültek, s csak a közepükön kidudorodó boglár (*umbo*) volt fémből, rendszeren vasból. Az 1330 táján készült Codex Balduini Trevirensis, amely VII. Henrik „Romfahrt“-ját illusztrálja, pl. még ilyen pajzsokat mutat. 1584-ben már „reghy csucos pays“-ról beszél az OklSz. egy adata (*csúcsos-pajzs* al.), ami érthető, mert a XV. században a pajzsok már elvesztik *umbo*-jukat. A BesztSzój. *vza* alakja tehát szintén *vasá*-nak értelmezendő, amennyiben a *z* más esetekben is jelöl s hangot, pl. *zaz* = *sás*, *zahtho* = *sajtó* stb. (fordított példák: *nemes* = *nemez*, *arnig has* = *árnyék ház* stb.).

3. A következő eset tanúsága szerint azonban nemesak a birtokos raggal ellátott, hanem más ragos alakok is zavarba hozták a szójegyzékekkel foglalkozókat. Ilyen az *orton*, *orchon* esete: 1. BesztSzój. 605.: *falametelera—phathyol* | 606.: *fascica—orchon* | 2. 619.: *mavornum—fejer fe fedel* (FINÁLY megjegyzi, hogy a *mavornum* szót nem ismeri, amint valóban nincs is ilyen szó) | 620.: *flamiola—orchon* (ugyancsak ő szerinte, a szó aligha magyar) | 3. SchlSzój. 1168.: *flameola—fatyol* | 1169.: *fascia—orton*. — SZAMOTA olvasásán kívül lehetséges még az *orcon* és az *orcan* is. SZAMOTA a szó „föltételes” megfejtésére nézve utal TAGÁNYI idézett tanulmányára, amelyben az utóbbi ezt írja: „nem tudom megfejtteni, de felhívom a figyelmet arra, hogy az alkalmasint az *orczával* van összeköttetésben, mert még később a XVI. és XVIII. századokban is a nők nem lehettek el *orczatakaró* nélkül”; erre nézve idézi BÁRÓ RADVÁNSZKY B. Magyar Családélet című munkáját (II, 19, 54, 72 stb.).

TAGÁNYI sejtése helyes, csak a döntő lépést kellett volna még megtennie, hogy a teljes megoldásig jusson el. A rejtélyes magyar szó ugyanis mindhárom esetben 'fátyol, fejjedő' jelentésű szavak után áll. Értelmét mindig a megelőző szó egészíti ki, tehát 'fátyol az a rcon', illetőleg egy esetben 'fedő az a rcon'. Magyarázatunkkal a latin szavak jelentései is teljes összhangban vannak. A *falametrela* nyilván a *flammeola* többszörös másolás következtében elromlott alakja: *flammeolum* 'feuerroter Brautschleier' (WALDE, EtWb.); 'voile jaune de flamme que portait l'uxor flaminis Dialis, et toute mariée le jour de ses nocés' (ERNOUT—MEILLET, DietEt.), s figyelemreméltó, hogy nőnemű főnévként szerepel. A *fascica* a *fascia* 'Binde, Band, Bandage' helyett áll. A *mavornum* pedig a *mafors*, *maforite*, *mafora*, *maforium*, *mafortium*, *mavorte*, *mafortum* 'operimentum capitis, maxime feminarum (DUCANGE s. v. *mafors*)' szó valamelyik változatából kerekedett ki, valószínűleg e közép-latin szó *mavorte*, *mavortum* alakja állhatott az eredetiben.

Mindezek alapján azt hisszük, indokolt az a kívánságunk, hogy legrégebbi szójegyzékeink mind latin, mind pedig magyar nyelvészeti szempontból mielőbb alaposan átgondolt és átjavított kritikai kiadásban kerüljenek az eddiginél használhatóbb formába.

TAMÁS LAJOS.

NYELVMŰVELÉS.

Helyesírási kérdések.

BRÜLL EMÁNUEL kolozsvári ref. kollégiumi tanár 1935-ben a Magyarosannak küldött cikkében szóvá tette hivatalos helyesírási szabályzatunknak több pontját, mert következetlenséget lát bennük. Mindnyájunknak érdeke, hogy helyesírásunk mennél tökéletesebb legyen és mennél kevesebb jogos panaszra adjon okot, ezért megint itt szólunk hozzá a cikkben foglalt megjegyzésekhez és javaslatokhoz, mint egy másik, hasonló esetben már megtettük (l. MNy. XXXIII, 117).

1. Kolozsvári tanártársunk is úgy vélekedik, hogy következetlen az ilyen írás: *azalatt, ezáltal, de a fölött, e mögött*. Ő is hivatkozik szabályzatunknak 187. pontjával kapcsolatban arra, hogy „*az affölött, emmögött*” ejtés nem általános az egész országban, például Kolozsvárott is rövid mássalhangzóval mondják: *afölött, emögött*.

Ebben a kérdésben egyetértettem már vitéz POLGÁRY ISTVÁNNAL is (i. h. 120. l.). Nem gyökerezhetik meg a köztudatban olyan szabály, hogy *azalatt, de a fölött, a mellett, de mindamellett, e közben, de ezenközben*. Inkább ilyen különbséget kell tennünk: „*Aközben a közben* gyülekezett a tömeg.”

De alkalmat ad ez a pont még más kérdések feltevésére is. Nevezetesen a szabályzatban a magánhangzóval kezdődő névutók közül csupán egynéhány van felsorolva: *azalatt, ezalatt, azelőtt, ezelőtt, azután, ezután, azáltal, ezáltal, azóta, eziránt*. A következetesség természetesen azt kívánja, hogy egybeírjuk a mutató névmással a többi ilyen névutót is, tehát: *azalól, ezalól; azalá, ezalá; azelől, ezelől; azelé, ezelé; azellen, ezellen*. Ámde a gyakorlat azt mutatja, hogy ezeket a ritkább szókapcsolatokat nem szívesen írjuk egybe, hanem inkább külön hagyjuk őket: „Ott volt egy nagy kő, az alá dugták el a pénzt.” „Ellenség üldözi, az elől menekül.” „Akkor az elé tesszük a vesszőt.” „Ez ellen küzdeni kell.”

Megint újabb kérdés, hogy szorosan ragaszkodjunk-e a szabályhoz s az időhatározót meg a helyhatározót egyformán összeírjuk-e az effélékben: „*Azalatt*, amíg ez történt...” „*Ott találsz* egy nagy követ, *az alatt* van elrejtve a kincs.” „*Ezalatt* eltelt a nyár.” „*Látod ezt a dombot? Ez alatt* nyugosznak az elesett hősök.” „*Azelőtt* én is kalapot emeltem *az előtt*, aki így cselekedett.” „*Ezelőtt* másképp volt minden.” „*Ez előtt* meghajlok.” „*Először ez után* szaladt, *azután az után*.” „*Ezután* ne *ez után* indulj.” A helyhatározókat önkénytelenül külön írjuk a szabállyal ellentétben, mert sokkal ritkábban fordulnak elő, mint a megfelelő időhatározók.

A szabályzatban nincs ugyan megemlítve, de külön írjuk a névutót az ilyen szerkezetekben is: *ez előtt* a ház előtt; tehát: *az alatt* az idő alatt, de *azalatt* (időhatározó szó); *ez után* az eset után, de *ezután* (időhatározó szó). Ebben persze nincs következetesség, de egyúttal kiviláglik belőle, hogy a következetesség csupán eszmény, egészen következetes helyesírást nem lehet szerkeszteni. Csak egy-két példára hivatkozom a sok közül. A névutót nem írjuk egybe a *mi?* kérdőnévmással: *mi alá? mi alatt? mi alól? mi által? mi elé? mi elől? mi előtt? mi ellen? mi után? mi közben? mi miatt? mi szerint?* stb., de egyszer mégis egybeírjuk, ebben: *mióta?* Nem írjuk egybe a névutót az *ami* vonatkozó névmással sem: *ami ellen, ami iránt, ami után, ami alatt, ami nélkül, ami szerint* stb., de egyszer mégis egybeírjuk, ebben: *amióta*, sőt talán ebben is: *amiközben*.

2. A szabályzatnak 150. pontjához azt javasolja a megjegyzések írója, hogy az *énbennem, teneded, ővele* stb. mintájára írjuk egybe ezeket is: *énmiattam, téáltalad, őutána* stb., mert ezek mind szorosan összeforrott egységes határozószók.

Ezt az egybeírást nyomós okok támogatják. A névutót ugyanis máskor is gyakran egybeírjuk, akár főnévvel, akár névmással: *rendkívül, kétségkívül, rendszerint, szerfölött, dél-előtt, délután, tegnapelőtt, holnapután, napközben, útközben; azonfölül, ezenkívül, azontúl, ezentúl, ennélfogva; mialatt, mielőtt, miután, miközben, mióta; mindamellet, mindazáltal, mindazonáltal* (186. p.); *azalatt, ezelőtt, ezután, azóta, azáltal, ezáltal* (187. p.); *minekutána* (189. p.). Továbbá ha egybeírjuk az ilyen: *énbelőlem*, akkor egybe lehet írni ezeket is: *énelőlem, énfelőlem*; hasonlóképen: *tebeléd és teeléd, tefeléd; őérette és őhelyette*. Arany János még sok mindent külön írt, amit ma már egybe szokás írni, mégis ezt olvassuk a Toldiban: „Szét nézett, hallja-e más is *őkivüle*” (XII, 3).

3. Azzal a megjegyzéssel nem értek egyet, hogy „*mind a két, mind a kettő és mindkét, mindkettő* megkülönböztetése [i. i. különírással és egybeírással való megkülönböztetése] is merőben fölösleges”. *Mindkét, mindkettő, mindketten*: ezek régies alakok; mintájukra írják ezt is: *mindhárom, mindhárman*, de az élőbeszéd a névelős szerkezetet kedveli: *mind a három, mind a hárman; mindnégy, mindöt* stb. pedig még írásban sem szokásos. Mivel pedig ösztönszerűen idegenkedünk az ilyen írástól: *mindanegy, mindazöt, mindatíz, mindaszáz* stb., következetesebbek vagyunk, ha *mindakét, mindakettő, mindaketten* helyett is ezt írjuk: *mind a két, mind a kettő, mind a ketten*.

4. Ismét más javaslat. Nem kellene külön írni az efféléket: *ő felsége, ő méltósága, ő nagysága* (149. p.), mert egészen összeolvadtak, és legtöbbször máris egybeírják őket.

Csakugyan célszerűbb a közszokást követve így írni: *őszent-sége, őfelsége, őfensége, őfőméltósága, őeminenciája, őexcellenciája, őmagnificenciája, őnagy méltósága, őkegyelmessége, őméltósága, őnagysága, őkegyelme v. őkigyelme, őkelme*. Kivétel természetesen az ilyen hosszú cím: *ő császári és apostoli királyi felsége*. Az *ő maga* különírását is megokoltta teszi ragozásának másfélelése: *őt magát, őneki magának*; ellenben: *őfelségét, őnagyságának*.

5. Nem érti a megjegyzések beküldője, miért kell két szóba írni az ilyen, gyakran használt jelzős határozószókat: *szép csendesen, nagy nehezen*, mikor sokkal kevésbé összetartozókat egybeírunk, például ezeket: *másnap, mindennap, néhanapján*.

Ebben a kérdésben is van valami igazság, de tévedés is rejlik benne. Miért volna a *másnap*, a *mindennap*, a *néhanapján* „sokkal kevésbé összetartozó”, mint a *szép csendesen*? Hiszen azok a bizonyágképen említett határozószók már annyira egybeforrtak, hogy nem is lehetne őket két-két szóba írni. Kinek jutna eszébe, hogy így írjon: „*Más nap* elmentek.” „*Minden nap* sétálunk.” „*Néha napján* ellátogat hozzánk.” A *másnap*-ot és a *mindennap*-ot csak akkor írhatjuk külön, ha nem határozószó: „*Ez más nap*, mint a multkori.” „*Minden nap* hozhat valami változást.” Annyi igaz, hogy a *nagynhezen*-t hajlandók vagyunk egybeírni; még ezeket is: *nagykésőn, nagyritkán, nagynéha, nagysokára*. De minden efféle szószerkezetet mégsem írunk így: *nagybarátságosan, nagybátran, nagybegyesen, nagybölcsen, nagybúsan, nagybüszkén, nagydölyfösen, nagyfáradtan, nagyfennen, nagygavallérosan, nagygőgösen, nagyhegyesen, nagyhetykén, nagykcsesen, nagykegyesen, nagykényelmesen, nagykeservesen, nagykevélyen, nagykomolyan, nagykönyelműen, nagykönnnyen, nagylassan, nagyméltóságosan, nagymerészen, nagymohón, nagypeckesen, nagyünnepélyesen; jóborsosan, jóbőven, jódrágán, jóerősen, jókeményen, jómagasan, jómagyarosan, jópaprikásan, jósokan, jósósan, jószorosán, józsirosan, jókésőn, jókorán, jómessze; szépcsendesen, szépkényelmesen, széptassan, szépöregesen*. Hogy az *aranybárány*-t két szóba kell írni, az a negyedik kiadástól kezdve már nincs benne a szabályzatnak, 176. pontjában. Az azonban megint igaz, hogy nem lehet a helyesírásban ilyen különbséget tenni: *papír kosár* a 'papirosból készült kosár'; ellenben *papírkosár* az 'elhasznált papirosnak való kosár'; hiszen papírból vannak ezek is: *papírdoboz, papírlemez, papírpohár, papírszalag, papírszelet, papírzacskó*, mégis egybeírjuk őket.

6. Kötőjelet vagy egybeírást javasol BRÜLL EMÁNUEL az ilyen szókapcsolatokban: *9-ágú, 12-fejű, 16-lóerejű; 7-hónapos, 16-esztendő, 2000-éves* (sőt — mondja — így is: *tizenhat-esztendő, kétezer-éves*); *30-évi, 10-hónapi; 10-annyi, 50-méternyi, 15-foknyi*. Ha ugyanis egybeírjuk ezeket: *félórányira, negyedkülönyi*, bátran egybe lehet írni az ilyeneket is: *háromórányi, kétujjnyi, tízannyi* vagy legalább is: *két-ujjnyi* stb.

Szabályzatunk a *-nyi* képzős (v. *-nyi*-képzős?) mellékneveket nem írja egybe a számnévvel (185. p.), a többire nézve pedig úgy rendelkezik, hogy a gyakoribb és rövidebb szókapcsolatokat egybe kell írni, az inkább alkalmiakat és hosszabbakat azonban nem (181. p.). Ez ugyan nem valami határozott szabály, de az egybeírás és a különírás kérdését — sajnos — nem is lehet olyan szabályokkal rendezni, amelyek véget vetnének minden ingadozásnak. A javaslatban helyeselni lehetne azt, hogy a *-nyi* képzővel ellátott mellékneveket nem foglalja külön szabály alá, tehát egyféleképp írja a *kétévi*-t, a *kétórai*-t meg a *kétévnyi*-t, a *kétórányi*-t, holott szabályzatunk szerint kétféleképp kell írni: *kétévi, kétórai*, de *két évnyi, két órányi*. A számjegyek kötőjeles

írására azonban nem igen lehetne rákapatni az embereket. Mi magunk is megakadunk az efféle nyelvtani kifejezések írásában: *-t végű* v. *t-végű* v. *-t-végű*?

7. Szabályzatunk szerint a magyar városok és községek nevét egy szóba kell írni, ha összetételek, a külföldiekét azonban kötőjellel (199. és 200. p.). A megjegyzések szerzője azt javasolja, hogy írjuk egybe a külföldi városoknak összetett magyar nevét is. Ha *Kerelőszentpál*, *Szépkenyerűszentmárton* és *Sátoraljaújhely* egy szó, legyen *Szent-Pétervár* is *Szentpétervár*, *Bécs-Újhely* pedig *Bécsújhely*.

Ez elfogadható javaslat, mert egyrészt nem lehet megokolni a külföldi városok magyar nevének eltérő írásmódját, másrészt a gyakorlat máris egységesítette a kétféle helyesírást. *Bécsújhely*-t ír pl. HÓMAN—SZERFŐ Magyar Története (II, 513) s a M. Kir. Állami Térképészeti Intézet (Névmutató Európa 1: 6.000.000 mértékű térképéhez, *Wiener Neustadt* címszó alatt; uo. a 82. lapon *Szentpétervár*).

8. Az utcanevek írásáról azt mondja BRÜLL EMÁNUEL, hogy a családnévnek kötőjeles írását már megszokta szemünk (*Kölcsey-utca*, *Kisfaludy-Társaság*, *Petőfi-szoba*), de nem tud megbarátkozni ezzel az írásmóddal: *Arany János-utca*. Kötőjel nélkül írná: *Arany János utca*, *Berzsenyi Dániel redlgimnázium*, *Mária Terézia kaszárnya*.

Ez a kétféle, egyszer kötőjeles, másszor kötőjelnélküli írásmód (*Kossuth utca* és *Kossuth Lajos utca*) nyilván következtelenség. Vagy vagy! Aki nem szenvedheti az ilyen írást: *Kossuth Lajos-utca*, annak vállalnia kell a *Kossuth utcá-t* is, sőt ezeket is: *Kossuth bankó*, *Kossuth kalap*, *Kossuth kép*, *Kossuth nóta*, *Kossuth szakáll*.

9. Ellentmondást lát a megjegyzések írója a között, hogy nem szabad a hibás szóelemzés szerint *mértföld*-et és *talp-alattnyi*-t írni, ellenben a hibás szóelemzés szerint kell írunk ezeket: *utca*, *tálca*.

Ez a panasz nem egészen jogos, mert pl. a *tálca* szónak *táca* alakban való írását alkalmasint senki sem merné javasolni. Csokonai még így írta ugyan (Dorottya, III. könyv, hátulról a 6. sor), de mai köznyelvi kiejtésünkben már annyira meggyökeresedett az *l*-es alak, hogy aki *tácá-t* mondana *tálca* helyett, annak a kiejtését túlságos népiesnek tartanák, épúgy, mint azét, aki *pálca* helyett azt mondja, hogy *páca*. Az *utca* írásmódot ki lehetne ugyan cserélni az *uccá*-val, de akkor is maradna még helyesírásunkban olyan írásmód, amely hibás szóelemzésen alapul. Például a *viszálykodás*-t eredete szerint *viszázkodás*-nak kellene írni (régén *l*-el is írták), mert nem a *viszály* főnévből származik; a *viszázkodás*, *visszázkodás* régi szó, a *viszály* pedig a nyelvújítás alkotása. A *szabadkozik* ige sem a *szabad* melléknévből sarjadt, hanem a *szab* igéből; a *csal* igéből lett a *csalódik* és a *csalatkozik*, a *szab* igéből pedig a *szabódik* és a *szabakozik*, mégis a hibás szóelemzés szerint írjuk: *szabadkozik*. Szóval a tudományos szófejtés nem mindig érvényesül helyesírásunkban, s a mellett is lehet érvelni, hogy az *utca* szó írását is az ilyen esetek közé sorozzuk (l. MNy. XXIV, 211).

10. Helyesírási szabályzatunk megengedi az *ép, épen, -képen*, mellett az *épp, éppen, -képpen* írásmódot is. Terjesszük ki ezt a szabadságot a *-kép* ragra is, így szól a sorban következő javaslat.

Meg lehetne tenni. A szabályzatnak 1902-i kiadása még felvette a *-képp* alakot is (*másképp*), de később elhagyták, mert ez az írásmód nem igen szokásos.

11. Bővebb megokolás nélkül ezt az elválasztást és szótagolást tartja helyesnek BRÜLL EMÁNUEL: *ma-dzag, bo-dza*, ehhez azonban nem lehet hozzájárulni (az okokat l. MNy. XXIX, 312).

12. A régies írású családneveket a szabályzatnak 105. pontjára hivatkozva így akarja elválasztani: *Lugo-ssy, Ko-ssuth, De-ssew-ffy*, pedig nem így szokták.

Valóban nem így szokták. A szabályzatnak újabb kiadásában (a 4. kiadástól kezdve) a 212. ponthoz egy megjegyzés van hozzáfűzve, s e szerint így kell elválasztani az említett neveket: *Lugos-sy, Kos-suth, Des-sew-ffy*. Ez az elválasztás természetesen csak a szemnek szól, mert a kiejtésben így tagoljuk ezeket a neveket: *Lu-go-si, Ko-sút, De-zső-fi*, de mi a szavak elválasztásában nem mindig a beszédbeli szótagokat nézzük, hanem olykor csak a betűket. Így választunk el néha: *ald-ja, küld-je, ront-sa, int-se*, holott a kiejtés szerint ezeket így kellene elválasztani: *ál-dja, kül-dje, ron-tsa, in-tse*, mint *tár-gya, hől-gye, ron-csa, kin-cse*. Az ilyen elválasztás pedig, mint *Des-sew-ffy*, nyilván következetlen is, mert az *ss-et* két betűnek tekintti, az *ff-et* pedig egy hangnak. Következtes csak így volna: vagy *Des-sewf-fy*, vagy *De-ssew-ffy*. Legjobb azonban, ha egyáltalán kerüljük az ilyen régies írású családneveknek elválasztását.

13. Felemás köntösbe öltöztetett idegen szavaknak mondja a megjegyzések írója a következőket: *Aischylos, Telemachos*.

Igaz, hogy hivatalos szabályzatunk szerint ezeket görögösen *Aiskhylos*-nak, *Telemakhos*-nak kell írni, latinosan pedig *Aeschylus*-nak, *Telemachus*-nak, de például a németek *ch*-val szokták átírni a görög *x-t*, és bár szintén kifogásolják a görög meg a latin szóalakoknak összezavarását, nem tartják keverék írásmódnak az effélet: *Aischylos, Telemachos* (l. HANS LAMER, Wörterbuch der Antike 183. és 690. l.).

14. Könyvek, költői művek, értekezések, cikkek címét szabályzatunk szerint háromféleképp lehet írni: a) Álló betűvel, az első szót és minden lényeges szót nagy kezdőbetűvel: Az Ember Tragédiája. b) Álló betűvel, idézőjellel, az első szót nagy kezdőbetűvel: „Az ember tragédiája.” c) Dőlt szedéssel (írásban aláhúzással), az első szót nagy kezdőbetűvel: *Az ember tragédiája*. A megjegyzések írója szerint mellőzni kellene az idézőjeles írást, és elegendő volna, ha csupán az első betűt írnök nagy kezdőbetűvel.

A 262. p. csakugyan azt mondja, hogy „a címeiket eléggé megkülönbözteti a nagy betű”, tehát fölösleges az idézőjel az ilyenekben: Vörösmarty „Szózata”, a „Budapesti Szemle”; a 258. p. pedig így idézi Aranynak egyik költeményét: Széch. eml., vagyis álló betűvel és mégis csupán az első szót nagy kezdőbetűvel.

15. A vessző használatáról szóló 252. p. a szabályzatnak újabb kiadásában egy kissé másképp van megfogalmazva, mint azelőtt,

és példái sem azonosak a régiakkal, BRÜLL EMÁNUEL megjegyzései pedig az 1929. évi 3. kiadásnak 2. lenyomatára vonatkoznak. Egyébiránt a vessző használatának kérdése elég bonyolult ügy, nem is könnyű szabályozni (l. MNy. XXXII, 200).¹

NAGY J. BÉLA.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

Egy XV. századi esztergomi breviárium magyar bejegyzései. Az esztergomi primási könyvtár egy XV. századi ú. n. Nemeckay-féle, valószínűleg délnémet területen törlejtett breviáriumban található két, különböző korra és kézre valló magyar nyelvű bejegyzés. — Tekintettel azonban arra, hogy a kötet, amint azt a 3. l. rectójának bejegyzése bizonyítja, 1839-ben átment Literáti Nemes Sámuel kezén, már eleve óvatosan kell fogadnunk e szöveget.

Az egyik bejegyzés a 223. l. (utólag ceruzával lapszámozva!) rectóján a nyelvtörténet és az írás-vizsgálat tanúságai szerint kétségtelenül közönséges hamisítás. Pontos másolata (verzális gót betűkkel!) a következő: *Kegielmes uram Jesusom lig irgalmas scegin lilkemnek is zoboduch a puculbol engem.* Megjegyzem, hogy majdnem mindegyik szó fölött rövidítés-cifra van.

A másik bejegyzés a 222. l. versoján, az 1530-as évek folyóírásával, sajnos, a lapszálon jobbról kissé leragasztva, nagyon nehezen olvasható.

Ha valaki púspekeget keua(n) | ² ieles dolgot keuán szukseg | penig az okáért a púspec- | nek okosnak és megfedet(len) | lenni, — mert pispek pas(tor) | az az Szent gyulekezetre (olvashatatlan szó) | gonduselesnek tisztie az | ert nem eleghidni hogy | a pisgek (?) de meg is kel (?) | feelni kedvet (olvashatatlan szó) | is amit sok púspek ha(zan) | kba elmulasztott en h(ely) (?) | re fogom hozni ha lesz(ek) | pispec hazamba

Bármilyen engedményt teszünk is az olvashatatlanság rovására, a szöveg értelmetlenségén ez mit sem változtat. Tudva azt, hogy Literáti nem egyszer kedveskedett hasonló fejtörőkkel, alapos a gyanúnk, hogy ez a szöveg is az ő szerzeménye.

Egyébként a kötetben még három későbbi bejegyzés is van. Közülük kettő a 2. l. rectóján és a 25. l. versoján azt állítja, hogy „Nonnulli dicunt hoc Diurnale fuisse S. Pauli primi Eremitae.” A harmadik a 25. l. versojának és a 26. rectójának az alsó lapszélén így olvasható: „Bartholomaeus Eppi. Quinq. Ecel. dispersos Eremitas S. Pauli collegit et illis Monasterium in Patak aedificavit Ao 1225. sub Andreas II.” — Ez az elírás *Patacs* helyett — gondolom — újabb fápót ad a kételkedéshez, hogy ez a breviárium „fuisse S. Pauli primi Eremitae”. A pálosokra

¹ Ez a cikk már ki volt szedve, amikor BRÜLL EMÁNUEL megjegyzései és javaslatai másképp elrendezve és módosítva nyomtatásban is megjelentek ezzel a címmel: A magyar helyesírás napi kérdései (Erdélyi Múzeum XLII, 350—7).

² A | vonalak szerint külön sorban!

való hivatkozás azonban magyar vonatkozásai miatt fontos lehetett Literátinak, aki különös romanticizmusával mindenütt és mindenben magyar emléket akart látni és bizonyítani.

Hálás köszönetemet fejezem ki ZÁKONYI MIHÁLY érseki könyvtárigazgató úrnak, aki nagy szívességgel bocsájtotta rendelkezésemre a kódexet.

CLAUSER MIHÁLY.

NÉPNYELV.

Szólások a szabolcsmegyei Újfehértóról.

Ahol malacot kínálnak, ott zsákkal kell forgolódní.

A kecske se menne a vásárra, de ütik a hátát:

Amikor a gyerek nem szívesen tesz valamit.

Amilyen virágot szakít, olyat fog szagolni:

Amilyen feleséget vesz, olyanall fog élni, esetleg szenvedni.

Amely kutyát agyon akarnak ütni, annak veszett hírét keltik:

Akit tönkre akarnak tenni, arra minden rosszat ráfognak.

Este van, ha nem harangoznak is:

Megöregszünk, ha házasságra nem lépünk is. Másik értelme:

Megöregszünk, ha nem öszülünk is.

Farkas sem eszi meg a maga fiát.

Ha előre tudnám, hogy elesék, akkor előbb leülnék.

Hegedült annak Szent Dávid. — Elhegedül: elvégez valamit. —

Dávidot, a zsoltáros királyt a református nép hegedűvel képzeli el, s állítja, sőt látja is, hogy a holdvilágban hegedül.

Kicsi, de hm! — nagy, de puliszka:

Kis ember, de erős, nagy, de puha.

Körmetlen macskának nem lehet a fára mászni:

Pénz nélkül nem teljesíthetjük.

Lesz már eső, csak háztető legyen.

Megállj csak, menjen le a víz! Majd rád gyújtok. Csak változának meg a viszonyok. Tréfás fenyegetés, amivel először a tiszaháti ember fenyegette a békát, amikor a Tisza elöntötte a házat, s a béka a kemencében kuruttyolt.

Mindenki olyan kalappal köszön, amilyen van.

Mindig egyet hajt, mint a köszörűs:

Mindig egy dolgról beszél.

Ne nézzük a savát-borsát, mert akkor sohasem eszünk túrógaluskát:

Ha mindent felszámítunk, akkor sohasem kezdünk vállalkozásba.

Oszolj község, nincs vendégség!

Különösen gyerekek elküldésére vonatkozik.

Szeptember: szűrt vesz az ember; október: csizma kell; november: ködmön kell; december: megkérdik, hogy kinek szolgáltunk.

Szereti, mint vak a gödröt.

Úgy nő ez a gyerek, mint a kender.

Úgy örül, mint a kis ember, ha magánál kisebbet lát.

KOCZOZH ANDRÁS.

KÜLÖNFÉLÉK.

Az észti tudomány ünnepe.

Január utolsó napjain ünnepelte alapítása századik évfordulóját északi testvérünk tudományos életének egyik központi szerve, az Észti Tudós Társaság, az *Õpetatud Eesti Selts*.

A nép szellemi alkotásai iránt fölébredt általános érdeklődés és az estofil lendület keltette életre, hogy „az észti nép múltjának és jelenének, nyelvének és irodalmának, úgyszintén az észti földnek megismerését“ szolgálja. Eleinte meg is felelt ennek az alapszabályszerű rendeltetésének, s az észti múlt föltárása, az észti nyelv búvárlása, az észti népköltészet parlagon heverő kincseinek intézményes összegyűjtése, tanulmányozása és közzététele által megbecsülhetetlen szolgálatokat tett a nemzeti művelődés ügyének. Sajnos, az észti származású Fählmannok meg Kreutzwaldok céltudatos nevelő munkája egyre gyakrabban bele-beleütközött az elvakultan önző balti németiség rideg hatalmi érdekeibe, ennek pedig az lett a szomorú következménye, hogy az Észti Tudós Társaságot néha-néha bizony már csak a neve fűzte az észtséghez. Volt idő, amikor még ezt a vékonyka szálat is sokallták és kísérletet tettek arra, hogy a Társaság az ártatlanabb és találóbb „Baltische alterthumforschende Gesellschaft zu Dorpat“ címet vegye föl. — A visszásságnak volta-képen csak az észti függetlenség kivívása vetett véget, amikor aztán minden irányban háborítatlanul kibontakozhatott az önálló nemzeti élet alkotó munkája.

Mi magyarok azzal a hő óhajjal üdvözöljük az ünneplő Észti Tudós Társaságot, legyen a folyvást izmosodó szabad észti testvérnép nemzeti műveltségének, a finnugor tanulmányoknak és az egyetemes tudományosságnak továbbra is világszerte tisztelt előharcosa!

ZSIRAI MIKLÓS.

Turkológiai portyázások.

A Népünk és Nyelvünk szerkesztősége újra kiadott egy számot tiszteletemre. MÉSZÁROS GYULA és MOÓR ELEMÉR újra három cikkben becsmériik valóban szerény turkológiai és őstörténeti munkásságomat.

Panaszkodnak, hogy goromba vagyok, hogy a hitvitázók stílusában írok. Ebben a tekintetben az én lelkiismeretem egészen nyugodt.

Mikor MOÓR ELEMÉR a NNy.-ben megírta „A honfoglaló magyarság kialakulása“ bírálatát, melyben minden idevonatkozó mélyebb tanulmány és ismeret nélkül, pusztán az én anyagom alapján újrarágja a dolgokat, hogy úgy mondjam, segít gondolkozni, és előáll egy sereg képtelen megállapítással kicsiben és nagyban, akkor én ezt egészen szó nélkül hagytam. — Mikor az újabb támadásokat MÉSZÁROS GYULÁVAL megindította ellenem, ezekre olyan hangon feleltem, amely leányiskolai dolgozatban sem volna kifogásolható. Az egyszerű hang azonban nem hatott, a tisztán tárgyi ellenvetéseket nem vették szívükre, és emelt hangon folytatták a támadásokat. Erre én is határozottabban

megmondtam a véleményemet, ami nekik igen rosszul esett, s amire ők most igen kedves választ adnak.

Azt írja pl. Mészáros Gyula egyik legújabb cikkében (NNy. IX, 240), hogy a mi tudományunk, a „pesti“, „neovámberista“ nyelvészek tudománya, „egy fikciók pilléreire épült áltudomány“, etimológiánk éltetője „egy-egy mondvacsinált tekintély“, védelmezője és vára „a javarészint közpénzeken fentartott folyóiratok és kiadványok egész sorozata“. Nagyon érdekes gondolatok ezek, amelyekből az következik, hogy a Magyar Nyelvet, a Nyelvtudományi Közleményeket és más jeles és nagymultú kiadványsorozatainkat saját pénzünkön kellene kiadni, és „a mi közpénzeink“-kel hathatósan segíteni a NNy.-ön.

Mészáros Gyulának az a cikke, amely ezt a jeles ötletet tartalmazza, a *bulyar* népnév eredetéről szól, s a címe „Ál-török nép- és személynévek“.

Amit a cikk elején olvasunk, hogy t. i. a törökségnek Kelet-Európában a Kr. utáni első századoktól fogva nem tulajdoníthatunk olyan szerepet, mint a régebbi kutatók tették, s idevonatkozó régi ismereteinket újabb antropológiai, régészeti, művelődéstörténeti és epigráfiai emlékek napfényre kerülése folytán revidéálnunk kell: ez jól hangzik a közönség előtt, de voltaképpen tartalmatlan hangulatkeltés, aminthogy egészen tartalmatlan Mészáros Gyulának az a cikke is (NNy. VIII, 97 k.), melyben a fenti megfontolások alapján a hun-magyar viszonyról s a hun kérdésről szól. További hasonlóan 'hangzatos és üres kijelentések azok, melyekben (239) Mészáros Gyula arról beszél, hogy módszeresen a szóban forgó keleteurópai népeknek összes nyelvmaradványait a maguk egészében kellene vizsgálat tárgyává tenni. Ezt csak az képzeli így, aki, ha nekiül valaminek, ott egyszeriben mindent megfejt.

Hogy e nagyhangú kijelentések mögött milyen készültség van, arra nézve jellemző az, hogy Mészáros Gyula és Moór Elemér Theophanest Attila kortársának gondolják, e fontos szerző egy adatát rossz kiadásból tévesen idézik, holott a keleteurópai régi problémák kutatásának egyetlen szilárd alapja a bizánci források ismerete.

Ez után következik a mi „áltudományunk“ jellemzése, melyről fent szóltam, majd a *bulyar* népnév Tomaszek-féle magyarázatának, melyet én elfogadok és erősítek, a cáfolata. E cáfolat nem sikerült, a *bulyar* népnevet továbbra is a török *bulya*-'keverni, összekavarni' (l. pl. az ujjur adatokat) igéből kell magyaráznunk. Mészáros Gyula főleg azt hangsúlyozza, hogy a török *bulyar* szónak, mely csak a csagatájban fordul elő, 'szennyes' jelentése van. Ez nem lényeges; a *bulya*- igének a 'keverni' mellett van némely nyelvjárásban egy 'beszennyezni' mellékjelentése, s ez tükröződik az említett csagatáj szóban, de hogy ez igének -r- végű származéka 'keverék'-et is jelenthetett, abban kételkedni nem lehet. Az azonban lehetséges, hogy a név eredetileg nem „keverék“-et jelent, hanem a nép „zavaros“ állapotára vonatkozik, mely jelentésben a *bulya*- ige származékai népre vonatkozólag többször előfordulnak. Ezt mondtam már őszi előadásaimban. (Mellesleg: Mészáros Gyula bizonygatja, hogy

az -r a törökben nem képez *nomen acti-t*; ez egyszerű tévedés, mellyel nem érdemes foglalkozni.)

A *bul'ar* névre vonatkozó fejtegetéseknek fénypontja azonban az, hogy én tévedek, mikor a török *bul'ur* 'kása' szót a *bul'a*- 'keverni stb.' ige származékának tartom, mert e szó eredeti alakja *burgul* (ez meg is van), s e szó a *burq*- 'verrenken, verstauchen, — zu Grütze zermahlen werden' igéből származik. Ezt — ami a *bul'ar* név magyarázata szempontjából teljesen mellékes — határtalan diadalérzettel találja fel MÉSZÁROS GYULA, örömeiben még a „keverem a kását, | sütöm a pogácsát“ gyermekverset is idézi. A dolog azonban nem olyan egyszerű, ahogyan ő a maga naiv örömeiben gondolja.

Először is: nem kell olyan nagyon felháborodni azon — amint ő teszi —, hogy én — mint RADLOFF — nem *bulgur-t*, hanem *bul'ur-t* irok. Ez az átírásmód nagyon el van terjedve és jogosult történeti szempontból, a praepalatalis *g*-től való megkülönböztetés céljából, és azért is, mert a szóban forgó hangnak néha spirans színezete van.

Másodsor: MÉSZÁROS GYULA megint nem nézte meg a régi adatokat, amely művelet örömet kissé lehűtötte volna, mert megtalálta volna KÄSĞARİ szótárában a *bul'ama* 'ein Brei ohne Zucker und Fett' szót, amely világosan a *bul'a*- ige származéka. Annyi igaz, hogy itt probléma van. Ennek megfejtése azonban közelelről sem olyan egyszerű, mint ahogyan MÉSZÁROS GYULA gondolja.

Az adatoknak azt a sajtáságos nem ismerését, melyre már többször rámutattam e vitában, meg lehet érteni MÉSZÁROS GYULÁNÁL. Ő roppant büszke oszmánli nyelvismeretére (azt hiszi, hogy ezzel kizárólag ő rendelkezik), s ez megakadályozza abban, hogy az adatoknak rendesen utánuk nézzen. Ezért háborodik fel, ha az újabb *daha* középfoki erősítő szócska mellett ott látja a régi *daXİ* alakot, s ezért nem akarja elhinni — már egészen érthetetlenül —, hogy a *-dza'iz* kicsinyítő képzőnek a törökben *-džiiz* mellékalakja van.

A NNy. új számának második engem érdeklő cikkében MOOR ELEMÉR folytatja a „hiung-nu—hun“ vitát. Elismeri, hogy alapján félreértette HIRTH bizonyítását. Azt mondja ugyanis a 252. lapon, hogy nem akar „Hirth tanulmányával kapcsolatban exegetikai vitába keveredni“, ami nehéz dolog is volna, mert HIRTH maga magyarzza eredeti cikkét úgy, ahogyan én magyaráztam. Azért természetesen továbbra is neki van igaza, csillogtatja sinológiai ismereteit, ahol kiderül, hogy sejtelme sines a régi kínai alakok rekonstruálásáról, melyet PELLIER és KARLGRÉN olyan szép sikerrel végeznek. Az ő megdönthetetlen tekintélye DE GROOR, akit ebben a tekintetben minden szakember mellőz. Sinológus én sem vagyok, de nagy különbség az, hogy valaki a kisujjától tudja-e a tőle távolabb eső dolgokat vagy pedig megbízható szakembertől. — Az *Irnek* névre vonatkozólag most csak annyit jegyzek meg, hogy e név alapszavában — mint Gombocz 1926-ban (MNY. XXII, 10—1) kimutatta — zárt e van. Erről a kérdésről nemsokára bővebben szölok.

A harmadik cikkben újra MÉSZÁROS GYULA szólal meg, folytatja a *dahi*-vitát. Előző cikkemben kimutattam, hogy e szónak

általa feltétlenül hibásnak minősített alakjai megvannak az ő saját szövegeiben. Most azzal védekeznek, hogy ezeket a szövegeket nem kell komolyan venni. Ezt tudomásul veszem, de akkor is baj van, mert egyéb forrásokban is megvan a *daxi*. Hogy a törökök ma *dahi*-t írnak, az igaz, erre felesleges példákat idézni. De ez új alak, s ez az, amit MÉSZÁROS GYULA — a világesan beszélő adatok ellenére — nem akar elhinni.

Ebben a cikkben mellesleg az is szememre van vetve, hogy nyelvtanomból „harmadrendű régi elemek mellől sok első fokon szükséges élőnyelvi elem hiányzik (pl. *-dikča, -džasi*)”. E szemrehányás egészen alaptalan: mindkét említett végzet megvan nyelvtanomban az 55. lapon. Kissé sajtóságos az is, hogy filológus a „régielemek” mellé odategye a „harmadrendű” jelzőt.

E három cikk újabb adalékokat szolgáltat ahhoz, hogy MÉSZÁROS GYULÁNAK a török filológiában nincsenek meg az alapismeretei. Olyan ismeretekről, melyeknek megszerzéséhez némi tudományos elmélyedés kell, nem beszélnek, csak olyanokról, melyeket minden másod-harmadéves egyetemi hallgató, aki turkológiát hallgat, jól tud.

Az első cikkben (241. l.) MÉSZÁROS GYULA egy ujjur *pulya*-alakot idéz RADLOFF szótárából. RADLOFF ujjur olvasatainak helyességét rég megdöntötte THOMSEN. Aki nem hisz neki, az nézzen bele abba a rengeteg ujjur nyelvemlékbe, amely azóta megjelent: azokban megtalálja a *bulya*-alakot.

A 257. lapon a *dahi—dervišleri* ríméből, mely egy régi török költőnél fordul elő, MÉSZÁROS GYULA a *dahi* ejtésre következtet, nem tudván azt, hogy a régi török költészetben magashangú szók mélyhangú szókkal gyakran rímelnek.

A 240. lapon MÉSZÁROS GYULA kijelenti VÁMBÉRYRÓL, hogy „bizonyos vonatkozásokban elsőrangú szaktekintély” volt és „jól tudott törökül”, amit „jelenkori követőiről, a neovámbéristákról, sajnos, már nem lehet elmondani”. Ez megint tartalmatlan hangulatkeltés, mely tájékozatlanságon alapszik. VÁMBÉRY nem volt szaktekintély a turkológiában, sőt szakember sem volt, ezt ő maga is érezte, írásban is, szóban is sokszor hangsúlyozta. De vannak érdemei a magyar turkológiában: helyes érzéssel és sok munkával ő állapította meg turkológiánk munkaprogramját, s ha nem is dolgozott módszeresen, név- és szóegyeztetéseiben és egyéb kutatásaiban gyakran adott olyat, amit a módszeres kutatás elfogadhatott. Törökül általában tudott VÁMBÉRY, hiszen sokáig volt Konstantinápolyban, de hogy filológiai mértékkel mérve milyen volt ez a tudás, arra az jellemző, hogy egyik legfontosabb munkájához, az „Alt-osmanische Sprachstudien”-hez, mely a Brill-cégnél jelent meg, a Brill-nyomda tudós korrektora, HERZSOHN PÁL, 16 nyomtatott oldalnyi javítást és pótlékot csatolt, s ebben bőven vannak nyelvi tévedések is kijavítva. MÉSZÁROS GYULA éppúgy ködben látja VÁMBÉRYT, mint a nagyközönség. (Voltaképpen VÁMBÉRY MÉSZÁROS GYULA szerint sem tudott törökül, mert *dahi*-nak írja a *dahi*-t.)

Íme ilyen a MOÓR ELEMÉR—MÉSZÁROS GYULA-féle turkológia.

NÉMETH GYULA.

LEVÉLSZEKRÉNY.

P. R. kérdi: Milyen eredetű a Liptói Registrumban előforduló *Hauk Polko* kettős személynév. Ez a név ugyanis az illető registrumban az 1230. és az 1283. évekből való oklevél kivonatában fordul elő. Ezek az oklevelek a liptómegyei Magyarfalu földjéről rendelkeznek. — **Felelet:** A *Hauk* felsőnémet eredetű név, felsőnémet területen gyakori. Változatai: *Haug*, *Hauck*, *Hauke* stb. A nevek alapszava az ófn. *hugu*, kfn. *hüge* 'denkender Geist, Gedanke'. A *Bolko* név a német keresztnevek között ma is elég gyakori. Így pl. egy ma is élő jeles sziléziai régész neve: *Báró Richthofen Bolko*. A múlt század végén, 1896–1898 táján, a „Königliche Schauspiele in Berlin“ főintendánsa *Graf Bolko von Hochberg* volt. Ez a *Bolko* név főleg Sziléziában és Kelet-Poroszországban használatos a németek közt, s eredetileg a lengyel *Bolesław* rövidítése és kicsinyítése. A *Polko* ennek a lengyelből a sziléziai németbe átkerült *Bolko* alaknak felsőnémet nyelven ejtett alakja. Tehát olyan hangváltozás van benne, amilyen a *bürger* ~ *purger* > *polgár* szavaknál is van. A *Hauk* és *Polko* névről részletesen l. BAHLOW, Deutsches Namenbuch. Neumünster, 1933. 39–40, 79. A Liptói Registrumban előforduló *Hauk Polko* név tehát sziléziai német eredetű lehet. K. P.

K. L.-nak. A nagy angol drámaíró nevének szóbanforgó két változata közül (*Shakespeare* és *Shakspere*) a második ma már alig járja. 1902-ben még *Shakspere*-t ír az a magyar kiadás, amelyet Voinovich Géza rendezett sajtó alá s a Franklin-Társulat jelentetett meg (Shakspere Összes Színművei, 6 kötet). A költő fennmaradt névalírásait bőven taglalja a költőnek Voinovich szerint „leghitelesebb életrajzírója“, s így végzi idevágó fejtegetéseit: „Consequently, of the forme 'Shakespeare' it can be definitely said that it has the predominant sanction of legal and literary usage“ (A Life of William Skakespeare.¹⁴ By Sir Sidney Lee. London, John Murray, 1931. 523. l.). E szerint a *Shakespeare* névalakot véglegesnek lehet tekinteni. Újabb lexikonaink már így is írják (l. a Studium Világirodalmi Lexikonát, Révai Kis Lexikonát, a Dante—Pantheon Új Lexikonát). Külföldön is ez az írásmód uralkodik, bár némelyek még ma is ragaszkodnak a *Shakspere* változathoz. Egy 1934-i kiadású angol szótár pl. így értelmezi a *Shak(e)spe(a)rian* melléknevet: „(In the style) of *Shakspere*“ (The Concise Oxford Dictionary³). N. J. B.

Balogh Ödön írja: SZABÓ T. ATTILÁNAK MNy. XXXIII, 336—42 a *bongor* tájszóról közölt magyarázatához közölhetem azt az adatot, hogy Szászrégen határában az egyik gyümölcsös-kertet a magyarok és a szászok ma is ekként hívják: *Bungárt* ~ *Bumgart* ~ *Bungárd* ~ *Bongárt*.

A SZERKESZTÉSÉRT FELELŐS: PAIS DEZSÓ,

A KIADÁSÉRT: SÁGI ISTVÁN PÉNZTÁROS.

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XXXIV. ÉVF.

1938. MÁRC.—ÁPR.

3—4. SZÁM

A török hosszú magánhangzók.

1. BÖHTLINGK jakut nyelvről írott könyvének megjele-
nése óta ismeretes, hogy a jakutban bizonyos szavakban hosszú
magánhangzót (\bar{a} , \bar{i} , \bar{r} , \bar{n} , \bar{u}) vagy diftongust ($i\bar{u}$, uo , $\bar{u}\bar{o}$) ta-
lálunk a többi török nyelvek rövid magánhangzóival (a , i , u ,
 \bar{u} , e , i , o , \bar{o}) szemben.¹ Az eltérő jakut hangtani állapot tár-
gyalásánál BÖHTLINGK hivatkozott a nizsegorodi tatár hasonló
helyzetben található hosszú magánhangzóira, a nélkül azon-
ban, hogy az érdekes párhuzamból messzebbmenő következte-
téseket vont volna le. BÖHTLINGK óta többen kísérelték meg a
jakut hosszúságok magyarázatát, de egy alkalommal sem sike-
rült megtalálni a kielégítő megfejtést: a hozzáfűzött magya-
rázatokat semmiképen sem lehetett igazolni a mai török nyel-
vek segítségével. A kojbálban, karagaszban, az irtisi nyelv-
járásokban és az özbegben észlelt szórványos, „összevonás“-ból
nem magyarázható hosszú magánhangzók helyességét kétségbe-
vonták, és a vita anyagából kiküszöbölték. Végeredményben az
a vélemény alakult ki, hogy a mai török nyelvek magánhangzó-
rendszere — bizonyos színezetelváltozásokat nem tekintve —
konzervatív, és hogy általában véve híven tükrözi az őstörök-
ben feltehető állapotot.

A zsákutcába jutott kérdés vizsgálatában újabban nem
várt fordulat következett be: megjelentek az első használható
turkomán szótárak. A turkológusok meglepetéssel láthatták,
hogy ebben a nagy és igen fontos, eddig azonban jóformán
teljesen ismeretlen török nyelvben szintén megtalálhatók a
hosszú magánhangzók.² Ezúttal nem egy-két szóra zsurgorodó

¹ O. BÖHTLINGK, Über die Sprache der Jakuten. StPbg., 1851. 133 kk.
és 135 kk., 143 kk.

² Afganisztáni utazásom előtt, minthogy számítottam rövidebb turkomán
tanulmányokra is, megszeresztettem A. P. POCELUEVSKIJ „Rukovodstvo dlja
izučenija turkmenskogo jazyka“ című (Aşyabaat, 1929.) könyvét. Kézhezvétele
után, 1936 májusában szóvártam az egyetem Török Intézetében azt a meg-
figyelésemet, hogy a turkománban rendszeresen található hosszú magánhang-
zók, és hogy összefügghetnek a jakut hosszúságokkal. Ugyanez év őszén
NÉMETH GYULA tanár úrnak Afganisztánból írt levelemben még határozot-
tabban írtam a turkomán és jakut hosszúságok összefüggéséről. Az afganisztáni
turkománok nyelvében különben szintén megtalálhatók a hosszú magán-
hangzók és pontosan egyeznek — amint azt meg tudtam állapítani — az orosz
források adataival. Tőlem függetlenül M. RÁSÁNEN is hasonlóan megállapította

adattal állunk szemben, hanem egész szókészletre kiterjedő rövid és hosszú magánhangzós rendszerrel. Csak magának a jakutnak és a turkománnak az összehasonlítása is világosan mutatja, hogy nem véletlen vagy külön utakon fejlődött jelenséggel van dolgunk: nagy általánosságban ugyanazon szavakban találunk hosszú, illetőleg rövid magánhangzókat a jakutban is, a turkománban is.

A turkomán adatok jelentőségét az is növeli, hogy olyankor is útmutatást nyújtanak a hosszúságra vagy rövidsége vonatkozólag, amikor a kérdéses szavak hiányzanak a jakutból.

A turkománnal nagy mértékben megnövekedett jakut hosszúsági anyagot tételszerűen számbavéve azt láttam, hogy a különféle, előbb említett nyelvekből való szórványos hosszúságok következetesek, és egyeznek a jakut-turkomán adatokkal. Egyes szavakra szorítkozó hosszúságot találunk a következő nyelvekben: karagasz, szojon, kojbal, szalbini tatár, kandovi tatár, nizsegorodi tatár, tura, tümen, kurdak, toboli, karakirgiz, özbek I (kipcsak típusú), özbek III (khívai), turki (Kaşgar stb.). Sajátságos, hogy az irodalmi turkiban, az ú. n. munşi-nyelvben, melyet pl. a LE COQ közölte Li Kitabi is tükröz, igen nagy terjedelmű a hosszúság írása és olvasása. Még különösebb, hogy a világosan rövid magánhangzósnak gondolt kazáni tatárban a hanglemezekre felvett szövegek alapján WEIL szórványosan, de szintén jelöl hosszúságokat, ezúttal is mindig olyan szavakban, amelyekben a fenti nyelvek szerint is azoknak kell lenniök.

A kísérleti célra kiválogatott meglehetősen terjedelmes hosszú magánhangzós anyagot az egyes török nyelvekben ellenőrizve azt láttam, hogy bizonyos nyelvekben, melyek a hosszúságot még szórványosan sem ismerik, egyes hangtani helyzetekben, sajátos eltérő alakulás figyelhető meg. Így a hosszúságot nem ismerő új nyelvekben (oszmánli, azerbajdzsáni, krími I) pl. szóvégi mássalhangzós zöngésülést találunk az eltűnt hosszúság nyomaként: $-t > -d$, $-č > -j$. Leginkább szembezőkő ez a mai nyelvekben azonos hangzásúvá vált szópárokban, pl.: $ač$ - 'kinyit': aj 'éhes' $< ač$ | ot 'fű': od 'tűz' $< ot$.

Még érdekesebbek a kimutatható török hosszúságok csuvas megnyilvánulásai. Itt már több különös esetet találunk, de hogy mondanivalónkat az előbbi új példákhoz kapcsolhassuk, maradjunk a hosszú magánhangzós szókezdetnél. A csuvasban ilyen esetekben, mai leíró szempontból, v - vagy j -protézist találunk, pl.: $uš$ - 'kinyit': $vjš$ - 'éhezik' $< ač$ | yt 'ló': jat 'név' $< at$.

a jakut és a turkomán hosszúságok összefüggését, mint azt „Über die langen Vokale der türkischen Lehnwörter im Ungarischen“ című (FUF. XXIV, 246—55) cikkéből látom, mely 1937 tavaszán jelent meg, de csak ugyanez év őszén, Afganisztánból való hazatérésem után lett előttem ismeretes.

Ha tehát figyelembe vesszük az előbb mondottakat, azt látjuk, hogy a hosszú magánhangzóknak a nyoma megtalálható minden nagyobb nyelvcsoportban (pseudo-ujgur, úz, kipcsak, turki, jakut) vagy teljes rendszerében, vagy romjaiban is beszédes következetességű szórványossággal, olyan egymástól távolálló nyelvekben is, ahol állandó érintkezés következtében kialakult kiegyenlítődésről nem lehet szó. Még nagyobb jelentőséget ad a török nyelvek egy részében teljes terjedelmében vagy szórványosan fennmaradt hosszúságoknak az, hogy a török nyelvek más részében ugyanezt a jelenséget egyéb hangtani eszközök is érzékeltetik, így az úz nyelvek szóvégi magánhangzós zöngésülése és a csuvas nyelv többretű sajátos alakulása. Ily körülmények közt lehetetlen arra nem gondolnunk, hogy voltaképen valamilyen őstörök hangtani jelenséggel állunk szemben, s innen ez a szórványosságában is következetes mai hosszúság és az arra más eszközökkel való reagálás.

Ha pedig ez a következtetés helytálló, akkor lehetetlen arra a gondolatra nem jutnunk, hogy hiszen akkor nemcsak a mai nyelvekben és nyelvjárásokban, de a nyelvemlékekben is nyomuknak kell lenniök a feltehető őstörök hosszú magánhangzóknak.

Első sorban a turkomán nyelv írásos emlékeire gondolhatunk, mert ebben a nyelvben ma is nagy terjedelemben található meg a hosszú magánhangzók. Régi turkomán nyelvű emlékeink ez idő szerint, sajnos, nincsenek; az olyan műveket pedig, mint a meglehetősen kései Maḡdunqulíé-t, már nem használhatjuk fel, mert az özbeg és csagatáj irodalmi nyelv helyesírása kétségtelenül hatással voltak rájuk.

Olyan régi szöveget kell tehát keresnünk, amely a konvencionális helyesírás kialakulása előttről való. Így jutottunk el a XI. századi Maḡmud al Kāšyaríhoz. Kāšyarí, mint azt a háromkötetes konstantinápolyi kiadásból látjuk, a török szavak magánhangzóit részben vokalizálja, részben plene-írással jelöli. Mikor összehasonlítottam a mai török nyelvek hosszú és rövid magánhangzós szavait Kāšyarí török anyagával, meglepetéssel láttam, hogy Kāšyarí a mai hosszú magánhangzókat plene-írással tünteti fel, a rövideket pedig csak vokalizálja. Különösen megdöbbenett ez a kvantitást jelölő következetesség az *at 'ló'*: *āt 'név'* típusú szópárokban. Kāšyarí arab mintára radikálisok és paradigmák (*fa'ala* stb.) szerint csoportosítja a török szavakat, így automatikusan együvé kerültek nála hosszú, illetőleg rövid magánhangzós szavak. Megjegyzendő, hogy az azonos radikálisú és azonos hosszúságú szavak Kāšyarí könyvének más és más helyén található meg a szerint, hogy magánhangzóval kezdődnek-e vagy mássalhangzóval, igék-e vagy névszók. Kāšyarí külön is megemlékezik a hosszúságról, de csak akkor, ha a hosszú magánhangzós alak a röviddel szemben pl. nyelvjárási eltérést jelent (*bāzāk 'dísz' ~ bāzük | bācūnāg*

'besenyő' \sim *bācānūg* | *jīyāc* 'fa' \sim *jīyāc*), vagy pedig olyankor, ha a hosszú és rövid ejtés közt ingadozás tapasztalható (*bīr* 'egy' \sim *bīr* | *bīrt* 'a rabszolga szolgáltatása urának' \sim *bīrt* | *tōrt* 'négy' \sim *tōrt* | *sāylyg* 'egészség' \sim *sāylyg*).¹ Feltűnő, hogy már Kāšyarīnál meglehetősen nagy azoknak a szavaknak a száma, amelyeknek hosszú magánhangzós alakja rövid magánhangzós alakkal váltakozik, ékes bizonyosságul annak, hogy a hosszú magánhangzók megrövidülése a XI. században már javában folyt.

A török hosszú magánhangzók kérdésének tanulmányozásába Kāšyarī alapján bevonhatjuk az összes vokalizált török szótárakat és szövegeket, így pl. Ibn Muhannat, az ó-oszmáni nyelvemlékeket stb.

A török nyelvészetnek elsőrendű feladata a különböző forrásokban szószórtan található hosszú magánhangzós anyag-
nak a rendszeres összegyűjtése, továbbá annak a megvitatása,

¹ Kāšyarī kitűnő kiadója, C. BROCKELMANN (Mitteltürkischer Wortschatz: Bibliotheca Orientalis Hungarica I. Bp., 1928.) röviden foglalkozott a hosszúság jelölésének a kérdésével (IV—V. l.), s noha maga is elismeri, hogy a *bīr*, *bīrt*, *jīyāc* szavakban Kāšyarī hosszú magánhangzókat jelöl, az ingadozások láttán mégis arra a végső következtetésre jut, hogy Kāšyarī plene-írása csak rövid magánhangzókat jelent. De vegyük sorra BROCKELMANN idevonatkozó Kāšyarī-idézeteit.

1) *bīr* 'egy' \sim *bīr*. A szó az I, 267—85 terjedő (*tap—mūn*) két-radikálisú mássalhangzóval kezdődő, rövid magánhangzós szavak közt szerepel. Kāšyarī megjegyzése szerint azonban a *bīr*-t innen ki lehetne emelni és a *manqūš*-fejezetbe sorolva hosszú magánhangzóval lehet ejteni (nem írni!), tehát: *bīr*. A *manqūš*-fejezetekbe iktatott szavak mindig hosszú magánhangzót tartalmaznak (pl. I, 45—50: *ūp ūp—īn*). Kāšyarī e megjegyzése egyben közvetett utalás arra is, hogy a *manqūš* plene-írásos magánhangzóit hosszan kell ejteni. — 2) *bīrt* 'a rabszolga szolgáltatása urának' \sim *bīrt*. Ez a szó az előbbi fejezethez csatlakozó három-radikálisú, mássalhangzóval kezdődő rövid magánhangzós névszók közt fordul elő. Itt is azt mondja Kāšyarī, hogy a *bīrt* alakkal szemben a *bīrt* helyesebb, és hogy az *ī* — ejtés. Megjegyezzük, hogy ugyanebben a fejezetben más szavakkal kapcsolatban is találunk ilyen megjegyzést, így hogy pl. a *tōrt* 'négy' mellett a *tōrt* ejtése helyesebb. BROCKELMANN a *bīrt* esetében felismerte, hogy hosszú magánhangzóról van szó, de a *bīrt* \sim *bīrt* után közvetlenül következő tételben tárgyalt *tōrt* \sim *tōrt*-nél már tanácstalanul kérdi (MW. 215): „welche Aussprache meint K., wenn er sagt, es sei besser mit Waw: *turt*?” — 3) *jīyāc* 'fa' \sim *jīyāc*. Eleve valószínűtlen, hogy a XI. században helyesírási különbség nyelvjárási különbséget jelentsen. — 4) A *tap—mūn*-ig terjedő szavak csoportját már láttuk a *bīr* \sim *bīr* adattal kapcsolatban. BROCKELMANN újabb Kāšyarī-idézete, hogy t. i. az idetartozó szavakban az *alīf*-ot, a *var*-ot és a *jā*-t (mint a hosszú magánhangzók jeleit) ebben a csoportban ki is írhatjuk, ugyanarra az ingadozásra utal, melyet a *bīr* \sim *bīr* esetében konkrétan is láttunk. — 5) BROCKELMANN utolsó idézete azt mondja, hogy az egyik fejezetben felsorolt szavak sem nem tisztá két-radikálisúak, sem nem tisztá három-radikálisúak, de mivel ejtésük rövidebb, inkább a két-radikálisúak közé sorolandók. A kérdéses fejezetben (III, 140) mindössze három ige foglal helyet: *jūr*- 'megvet', *jūr*- 'kibont, kicsavar', *jūr*- 'megevődik'. Természetesen ez az idézet is csak annyit jelent, hogy e három szóban is ingadozik a hosszúság, amit különben abból is láthatunk, hogy Kāšyarī egy másik helyén (III, 44, 48) a rövid magánhangzós szavak közt is szerepelnek.

hogy melyek tekinthetők ős-török előzmények tükröződésének, melyeket kell esetleg mint későbbi, noha igen régi, analógiás hosszúságokat a tárgyalásból kirekeszteniünk. A kérdés a to-vábbiakban is két részre oszlik: első és nem első szótag hosszúságának a vizsgálatára.

E rövid beszámolómban csak az első szótag hosszú magánhangzóira szorítkozom. A kérdést az alábbiakban néhány példán próbálom szemléltetni, a nélkül azonban, hogy az egyes tételeknél teljességre törekedném.¹

2. Hosszú és rövid magánhangzós szópárok:

K., jak., tkm., ngd., kúr. (Prob. IV, 316), özb. (NyK. IV, 316) *āt* 'név' | oszm., azerb., krm. *ad* | csuv. *jat* | valamennyi előbb felsorolt nyelvben *at* 'ló', csuv. *yt*.

K., IM., ngd., tkm. *ot* 'tűz' | oszm., azerb., krm. *od* | jak. *uot* | csuv. *vyt* | K., IM., jak., tkm. *ot* 'fű'.

K. *āč*- 'éhezik', *āč* 'éhes' | tkm. *āč* | jak. *ās* | csuv. *viš*, *vižž* | K., tkm., oszm. *ač*- 'kinyit' | jak. *as*- | csuv. *uš*, *uš*.

K. *bār* 'van', *vār* (úz nyelvi alak, BROCKELMANN kiadásából hiányzik, vö. I, 46: 13) | jak., tkm., kúr. (Prob. IV, 133) *bār* | ó-oszm. *vār* (VÁMB. 38) | turki *bār*, *wār* (HARTMANN: KSz. V, 173) | csuv. *pur*- | K., jak., tkm. *bar*- 'megy' | kúr. *bār*, *bar*- (Prob. IV, 127 stb.) | turki *var*-, *war*-, *bar*- (HARTMANN i. h.) | oszm. *var*- | csuv. *pür*-.

K., kúr. (Prob. IV, 151), szeld. *tās* 'kő' | tkm. *dās* | jak. *tās* | karag. *taiš* | csuv. *tšul* | K. *taš* 'külső' | tkm. *daš* | jak. *tas* | csuv. *tuł*.

K. *bāš*, *baš* 'kelés' | tkm. *bāš* | jak. *bās* | karag. *baiš* | K. *baš*, *bāš* 'fej' | tkm., karag. *baš* | jak. *bas*.

K. *ēiq*- 'megnedvesedik' | tkm. *ēiḡ*- 'harmat' | jak. *sik* <? mong. *čigig* | K., tkm. *čiq*- 'kimegy'.

Magát a tulajdonképeni hosszúság-anyagot szemléltessék a következő példák:

¹ Példáimat a következő nyelvekből vettem: Kašgarī (K.), Ibn Muḥannā (IM.), jakut (jak.; BÖHTLINGK és PEKARSKIJ szótáraiból), turkomán (tkm.; POCELUEVSKIJ előbb idézett könyvéből és A. ALIEV—K. BORIEV, Russko—turkmenskij slovarj. Ašhabat, 1929. szótárából); kojbál, karagasz, szojon, szalbini, kandovi tatár (kojb., karag., szoij., szalb., knd.; CASTRÉN—SCHIEFNER, Versuch einer kojbalschen und karagassischen Sprachlehre. StPbg., 1857.); nizsegorodi tatár (ngd.; BÖHTLINGK jakut nyelvtanából); tura, kurdak (tura, kúr.; RADLOFF, Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens IV. StPbg., 1872.); özbek (özb., khívai; BUDENZ: NyK. IV, 316 és K. MENGES, Drei özbekische Texte: Der Islam XXI, 145 kk.; az afganisztáni kipszak típusú özbek nyelvjárást a qongrat vagy qatařan ág szerint saját gyűjtésemből idézem, utána ezt *-gal jelzem); kazáni tatár (kaz.; G. WEIL, Tatarische Texte, nach den in der Lautabteilung der Staatsbibliothek befindlichen Originalplatten. Berlin—Leipzig, 1930.); turki (M. HARTMANN, Ein türkischer Test aus Kašgar: KSz. V, 161 kk.; A. LE COQ, Osttürkische Gedichte und Erzählungen: KSz. XVIII, 50 kk.; Uő., Das Li Kitābi: KCsA. I, 439 kk. LK.).

K., tkm. *jāz* 'tavasz, nyár' | jak. *sās* | kúr. *jās* (Prob. IV, 150) | csuv. *šur*.

Tkm., ngd. *qāl-* 'marad' | K. *qal-* és *qāl* | jak. *χāl-* | csuv. *jul-*.

K., tkm., kúr. (Prob. IV, 129) *qān* 'vér' | szoj., kojb. *kān* | jak. *χān* | csuv. *jyn*.

K., tkm. *qār* 'hó' | jak. *χār* | csuv. *jur*.

K., tkm., ngd. *qās* 'szemöldök' | jak. *χās*.

K. *qās*, *qāz* 'fa héjja' | kojb. *kās*; a szó a törökségben az előbbi két adaton kívül teljesen ismeretlen, de vö. a következő szamojéd, illetőleg finnugor alakokat: szam. *kās* (O.), *kasu* (T.), *kaza* (K.), *sesa* (Jen.); ? finnugor: zürj. *katš*, f. *kosku*, *koskus*, magyar *hárs* (SETÄLÄ, Die Verwandtschaft: JSFOu. XXX, 5 : 44; PAASONEN, Beiträge: KSz. XV, 126; ZSIRAI: MNy. XXIV, 298).

K., tkm. *qāz* 'liba' | jak. *χās* | karag. *kās* | csuv. *χyr*.

Kojb. *sārēχ*, *sārīg*, *sāraz* 'sárga' | tkm. *sārī* | kúr. *sārī* (Prob. IV, 129) | K. *sariγ* | jak. *arayas*.

Tkm. *ādik* 'csizma' | szoj. *ēdek* | karakirg. *ōjtük* (KSz. II, 115) | tura *ītik* (Prob. IV, 86) | kaz. *ītik* (WEIL 52) | K. *ātük*.

K. *qīn qīn* 'hüvely' | tkm. *qīn* | jak. *kīn* | csuv. *jənə* || tör. > szam. *šān*, *šen* (O.) *šen šēn* (K.).

K. *tīš tīš* 'fog' | jak. *tīs* | tkm., karag. *dīš* | ? csuv. *šāl*.

K. *tīt*, *tīt* 'vörös fenyő, pinus larix' | jak. *tīt*.

K., jak., tkm. *bīl* 'derék' | özb. (qongr.*) *bēl*.

K. *bīr*, *bīr* 'egy' | tkm. *bīr*, de *ōn bīr* 'tizenegy' | jak. *bīr*.

K. *bīr-* 'ad', *bīrt* 'a rabszolga szolgáltatása urának', helyesebben *bīrt* | jak. *biär-* | tkm. *bār-* | özb. *bēr-* (qongr.*), *bīār-* (qatag.*); özb. *bēr-* (khív., MENGES) | karag. *bēr-*, *bār-* | ngd. *bēr-*.

K., ngd. *bīš* 'öt' | jak. *biūs* | tkm. *bāš* | karag. *beiš* | özb. *bēš* (qongr.*) | kaz. *bīš* (WEIL 49) | bolgarii feliratokban *bielem* 'ötödik'.

K., tkm., ngd. *bīšik* 'bölcső' | karakirg. *bēšik* (KSz. II, 114) | karag. *bēdik*, *bēdek* | kojb. *bīzek*, *bīzik* | knd., szalb. *bēzek* | kúr. *būžik* (Prob. IV, 136) | özb. (qongr.*) *bēšək* | jak. *bisik*.

K. *īs* 'társ, barát' | karag. *eiš* | kaz. *īs* (WEIL 6).

Karag. *eiš* 'korom' | jak. *īs* | K. *iš* | kott *īt*.

K. *kīb* 'minta, kép', *kībi*, *kibi* '-ként, mint' | jak. *kiüb* | szeld. *gībi*.

K. *kīš* 'coboly' | jak. *kīs* || tör. > szam. *šī*, *sī* (O.), *šili* (K.), *sile* (K.), *ki* (T.).

K., baraba (Prob. IV, 1), tura (Prob. IV, 86), kúr. (Prob. IV, 127) *tī-* 'mond' | jak. *dīū-* | tkm., kojb., karag., ngd. *dī-* | kaz. *dī-* (WEIL 3).

K. *tīz* 'térd' | tkm. *dīz* | csuv. *tšār-*, *tšār-*.

K., tkm., ngd. *jōq* 'nem' | jak. *suox* | kaz. *jūk* (WEIL 69) | csuv. *šuk*.

K., tkm., ngd., szeld. *jöl* 'út' | jak. *suol* | kojb. *töl, tol* | kaz. *jül* (WEIL 89) | csuv. *şul*.

K., tkm., ngd., turki (LK.) *ön* 'tíz' | jak. *uon* | kaz. *ün* (WEIL 21) | csuv. *ün, yunnā*.

Ng. *töl-* 'megtelik' | jak. *tuol-* | tkm. *döl* | kaz. *tül-* (WEIL 16) | K. *tol-*.

K. *töz* 'por' || vö. mong. *toγusun*.

K., kojb., turki (LK.) *kök* 'kék, ég' | jak. *küöχ* | tura (Prob. IV, 100), kúr. (Prob. IV, 136), ngd. *kük* | szeld. *gök* | tkm. *gök* | kaz. *kük* (WEIL 19) | özb. (qongr.*) *kök* | szaro-jögur *k̄yk* | csuv. *k̄vak*.

K. *köl* 'tó' | jak. *küöl* | tkm. *köl* | ngd., kaz. (WEIL 60) *kül* | csuv. *kül, külä*.

K. *kön* 'kidolgozatlan bõr' | tkm. *gõn* | tura (Prob. IV, 107), kúr. (Prob. IV, 141) *kün* || mong. *kõm* | szam. *kob, kop* (O.).

Tkm. *kõrik* 'fujtató' | jak. *küört* | kúr. *kü-* 'megdagad' (Prob. IV, 153) | K. *körük*.

K. *öl* 'nedves' | tkm. *öl, höl* | jak. *üöl*.

K., turki *öz* 'szív, maga, belső rész' | jak. *üös* | tkm., özb. (qongr.*) *öz* | kúr. (Prob. IV, 127), tura (Prob. IV, 90) *üs* | kúr. *üis* (Prob. IV, 153) | özb. (qatag.*) *õiz* | ngd. *üzäk* | kaz. *üz* (WEIL 15) || mong. *öber, öbesün*.

K. *sök-* 'szid' | jak. *üöχ-* | tura (Prob. IV, 98), ngd. *sük-* | tkm. *sök-* || mong. *sögege-*.

K., turki (LK.), szeld. *söz* 'szó' | tura (Prob. IV, 97), kúr. (Prob. IV, 129) *süs* | özb. (qongr.*) *söz*; özb. (khív.. MENGES) *söz* | ngd. *süz* | tkm. *söz* | ? jak. *ös*.

K. *tört*, helyesebben *tört* 'négy' | jak. *tüörd* | tkm. *dört* | ngd. *dört* | kaz. *dürt* (WEIL 49) | kojb. *tört, tört* | tura (Prob. IV, 89), kúr. (Prob. IV, 131) *türt* | özb. (qongr.*) *tört* | csuv. *t̄vadā, t̄vattā*.

K. *tõş* (BROCKELMANN *tüş-t* olvas) 'mell' | karag. *töiş, döiş* | jak. *tüös* | tkm. *dõş*.

K., tkm. *büz* 'jég' | jak. *büs, müs* | csuv. *pâr* || mong. *möl-sün, mölisön, mösün*.

K. *tüz* 'só' | jak. *tüs* | tkm. *düz* | csuv. *t̄var* || mong. *da-busun*.

K. *üč* 'vég, hegy' | tkm. *üji* | oszm., azerb. *uj* | csuv. *vəş, vəžə*.

K. *küč* 'erő' | jak. *küs* | tkm. *güč*.

K. *süt* 'tej' | jak. *üt* | tkm. *süüt* | ó-oszm., azerb. *süd*.

K., kacs., szoj., karag., jak. *tün* 'éjtszaka' | karag. *dün* | tkm. *dün*.

gyan magyarázzuk a török *kök* 'kék' > **köik* > **köjük* > csuvas *kävak* fejlődést, amely pontosan egyezik a köz-török *tuz* 'só' ~ csuvas *tövar* esetével, de ahol sem *í*, sem *l* palatalizáló hatása nem vehető fel? Ha a feltételezett altaji alapnyelvi **sari*(γ) 'sárga' *r*-jének palatalizáló hatása alatt keletkezett csakugyan a **siri* > csuvas *šurā* ~ mongol *šira* *š*-e, akkor miért *sariγ* alakban él a szó a köz-törökben a *tuz* ~ **tur* alapján várható **saziy* helyett? Mi az oka annak, hogy a köz-török *taš* 'kő' csuvas megfelelője *tšul*, a hasonló hangzású *taš* 'külső'-é azonban *tul*? Ha a feltett *l* palatalizálta az egyik szókezdő *t*-jét, miért nem palatalizálta a másikat is?

Mindezek a nehézségek eltűnnek, ha feltesszük, hogy nem az *í* és *l*, hanem a hosszú magánhangzók palatalizálódása irányította e fejlődéseket.¹ Megjegyzem, a palatalizálódást ugyanabban az értelemben használom, mint RAMSTEDT.

Az itt szóbajöhető példákat összegyűjtve azt látjuk, hogy másként palatalizálódtak a labialis és az illabialis magánhangzók. Az *ā* (*ē*, *ī* *ī*)-ből *ia* (*ie*, *ii*, *īi*) keletkezett, az *ō*, *ō*, *ū*, *ū*-ből pedig *oi*, *oi*, *ui*, *ūi*. Ime néhány példa.

I. *ās* 'hermelin' (K.) > csuv. **ias* > *jus*.

āt 'név' > csuv. **iat* > *jat* (de *at* 'ló' > csuv. *ut*).

tāš 'kő'; **tāl* > csuv. **tial* > **tšal* > *tšul* (de *taš* 'külső', **tal* > csuv. *tul*).

sāriγ 'sárga' > csuv. **siri*(γ) > **šari* > *šurā*.

sāz 'sár'; **sār* > csuv. **sjar* > **šar* > **šur*.

qān 'vér' > csuv. *qān* > **qian* > *jun*.

qānat 'szárny' (tkm.) > csuv. **qānat* > **qianat* > **janat* > *šynat*.

qāl 'marad' > csuv. **qāl* > **qial* > *jul*.

¹ Az altaji összehasonlító anyag egy részét szem előtt tartva, nem volna ugyan lehetetlen, hogy az ős-törökben *i* diftongusos alakokat vegyünk fel. Ez az állapot igen korán hosszú magánhangzókhoz vezetett volna a legtöbb török nyelvben, a csuvasban viszont közvetlenül ez a *i* diftongusos alak fejlődött volna tovább a fentebb jelzett módon. Bizonyos, hogy pl. az altaji alapnyelvi **toβos* 'por'-ból később **tois*, **toiz* (**toir*) fejlődött. Ez lehetne tehát az ős-török kiindulópont: *toiz*, s belőle a török nyelvek legtöbbjében *töz*, majd későbbi rövidüléssel *toz* fejlődhetett; a csuvasban ez esetben a **toir* volna a kiindulópont, az altaji alapnyelvi alakhoz oly közelálló *tvar*-hoz azonban mindenképen sajátos különnyelvi életében jutott. A baj csak az, hogy az esetek egy részében épen az altaji összehasonlító nyelvészet mond ellent az ilyen rekonstruálásnak: a török *tāš*, **tāl* 'kő' típusában pl. lehetetlen egy altaji **tiβal*-t feltenni. De kérdéses az is, hogy a mongol *boor*, *bor* 'agyag' ~ török *bōr* (K., tkm., özb. *bōr*; jak. *buor*)-féle esetekben felvehetünk-e egy altaji **boβor* ős-alakot. A mongol megfelelők nélkül magára maradt török *jōq* 'nem' csoportban pedig még merészebb és indokolatlanabb volna egy altaji **joβoq* kiindulópont eröltetése. Ezért látom célszerűbbnek egyelőre valamennyi előbb felsorolt típus-esetben az ős-törökben egyszerűen hosszú magánhangzós alak feltételezését. A végső szót e kérdésben persze majd a részletkutatások mondják ki.

qār 'hó' > csuv. **χār* > **χiar* > **jur*.

qīn 'tok' > csuv. *χīn* > *χīn* > *jənə*.

qōjuγ 'sűrű' (karag.) > csuv. **χōju(γ)* > *χioju* > *jāvā*.

Ha az elsőszótagbeli hosszú *ā* példáit áttekintjük, azt látjuk, hogy egy meglehetősen nagy csoportjának a jakutban és a csuvasban (vagy csak az egyikben) *i*, *ī* a megfelelője:

āi 'hold, hónap' ~ jak. *īj*.

ārīq 'sovány' (kojb.) ~ csuv. *īrχan* | jak. *īr-* 'soványodik'.

jār 'part' ~ jak. *sīr* | csuv. *sīran*.

qānat 'szárny' ~ jak. *kīnat*.

sāγ 'egészséges' ~ csuv. *sīvā*.

tāmīr 'gyökér' ~ jak. *tīmīr* | csuv. *tīmar*.

tāna 'tinó' (tkm.) ~ csuv. *tīna*.

A jelenséggel kapcsolatban egyetlen fogódzópontunk van, t. i. hogy a csuvasban ez az *a > i* változás akkor ment végbe mai alakjában, amikor a *ti > ěi*, *si > šī* változás ebben a nyelvben már befejeződött. A csuvas—jakut *i < a* változást csak fenntartással kötöm össze a hosszú magánhangzók problémájával, mert a nagyszámú példák egy részében ez idő szerint nem tudok hosszú magánhangzót kimutatni. RAMSTEDT ezt a csuvas *ī*-t a rákövetkező *i*, *l*, *r* vagy *j* hatásaként magyarázza. Ez a megoldás azonban világosan nem kielégítő, mert akkor mi az oka ezeknek a csuvas megfeleléseknek: *χip-* 'kap valami után' ~ *qap-* | *χit-* 'megkeményedik' ~ *qat-* | *sīvāχ* 'közel' ~ *jayūq* | *tīna* 'tinó' ~ *tana* | *sīp-* 'összeköt' ~ *sap-* | *sīv* 'egészséges' ~ *say*, ahol az előbbi kellekek egyike sincs meg?

Bárhogyan van is a dolog, ilyen közvetlen *a > i* változással magyarázom a török *sarīγ* ~ mongol *šira* párokat. Az ilyenféle csuvas és mongol egyezések eredetük szerint lényegesen különböznek egymástól. A csuvas *tšul* 'kő', *šur* 'sár', *šurā* 'sárga', illetőleg 'fehér' közvetlenül keletkezett a **tjal*, **sjar*, **sjarī(γ)* alakokból. A mongol esetében viszont a **tala-(γun)* 'kő', **sarui*, **saruya* 'föld, sár', **sara* 'sárga' alakokból előbb **tīla-(γun)*, *sīrui*, (*sīruya*) és *sīra* keletkezett, ezek az alakok jódarabig éltek is, és csak a későbbi, másodlagos *ti > ěi*, *si > šī* változással egyidejűleg nyerték mai formájukat.

II. A labialis magánhangzókra álljanak itt a következő példák:

**ōs* 'nyárfa' > csuv. **oīs* > **ojus* > *āvās*.

tōz 'por' (K.) ~ **toīz* ~ **tojuz* ~ **tovuz* || vö. mong. *toγusun* < **toβus un*.

kōbek 'köldök' (tkm. *gōbek*) > csuv. **kōibe(k)* > **kōjūbe* > *kāvava*.

kök 'kék' > csuv. **köik* > **köjük* > *kâvak* || mong. *köke* < tör.; a tővéghangzóra vö. ujj. *qilinč* 'bűn' > mong. *qilinča* > *kilinča*, *kilinče*.

köz 'eleven szén' (K.); **kör* (vö. oszm. *kör*) > csuv. **köir* > **köjür* > *kâvar*.

[< **öjes-un*
öz 'maga'; **ör* < **öiz* ~ **öjüz* ~ **övüz* || vö. mong. *öbes-un*
 < **öir* > **öjür* > **övir* > csuv. **övar* > *var* || vö.
 [mong. *öber*, *öger* < **öber*.

tört 'négy' > csuv. **töirt* > **töjürt* > *tâvanâ*.

[*sun* < **daβus-un*
tüz 'só'; **tür* < **tuiž* ~ **tujuz* ~ **tuvuz* || vö. mong. *dabu-*
 < **tuir* > **tujur* > **tugar* > csuv. *tâvar*.

Hacsak a fenti néhány példát vesszük figyelembe, akkor is szembeszökő a csuvas és a mongol végső alakok egyezése. Tévedés volna azonban ebből megint a közös csuvas és mongol fejlődésre gondolni. Arról szó sem lehet, hogy a csuvas alakokat megőrzött régiségeknek tekintsük. Egyik legfőbb kritériumunk ebben a kérdésben a csuvas *-j-* > *-v-* változás, amely a meglehetősen kései (a közbülső **köjk* > **küjk* megvan a magyar nyelv csuvasos jellegű jövevénytisztaival közt: R. *keyk* > *kék*), mint azt a csuvas *pave-* 'fest' < *buja-* is bizonyítja; az őstörök **boda-* *ö*-jének a csuvasban ugyanis *-r-* felelne meg, ha eredeti szókincséhez tartoznék e szó.

A csuvas és a mongol esetében megint csak különböző korú, különböző közvetlen előzményekre visszavezethető konvergens fejlődéssel állunk szemben. A csuvas alakok szabályos fejlődései az őstörök alakoknak, a mongolok viszont az altaji alapnyelvhez a töröknél bizonyos vonatkozásban közelebb álló ősmongol alakoknak a tükröződései. Összegyűjtött és megvizsgált példáim alapján az őstörökben egyszótagos, hosszú magánhangzós alakokat vennék fel¹ az olyan esetekben, mint **öz* 'maga', **töz* 'por', **tāš* 'kő', esetleg *i*-s diftongusokat: **öiz* **toiž* stb. Az ősmongolban viszont mai ismereteink alapján ugyanakkor **öbes*, **öber* 'maga' és **toβus* 'por' alakokat kell feltennünk. Az altaji alapnyelvben az őstörök és ősmongol alakok a hosszabb, az ősmongollal nagyjában azonos, közös alakban eshettek össze. Ennek az altaji alapnyelvi **toβ-us* 'por, föld' szónak a származéka a mai török *topraq* 'föld, por', taranszi *topa* 'ua.', épügy, mint a mongol *toγuruy* < **toβuray*.

¹ Külön csoportba sorolom azokat az őstörök hosszúságokat, amelyeknél a *i*-s diftongusos alak feltevése fel sem merülhet, mert az altaji alapnyelvi megfelelője is egyszerű, nem diftongizált (*-i*, *-β*) hosszú magánhangzó.

A mai török *toz* és *topraq* egymással azonban csak az altaji alapnyelven keresztül függ össze, az ős-törökbe már elválva, mint két külön szó került bele.

LIGETI LAJOS.

Napszakok nevei az ugor nyelvekben.¹

IV. A világos napfél.

1. A nyelvkeletkezés korában az éj volt az elsődleges, de a történelmi kor többé-kevésbé tudatos időmeghatározásai már a világos napfélhez, a nappalhoz fűződnek. Ennek szerepe annyira fontos, hogy igen gyakran általános 'idő' jelentést vesz föl, pl. *aratasnac napiban* BécsiK. 13 | *éltes napjaimban* R. (MNY. XII, 342) | *életemnek napiban* JókK. 123 | *életem napjában* 'mióta élek' N. (Nyr. XXXIV, 479) | *napomba ojan dolgot nem láték* 'életemben' N. | *ilü nap* 'dies' csángó (Nyr. XXXI, 84), vö. „akinek *élőnapja* van, kijő . . . a betegségből“ (Nyr. XXX, 206) | *napja van még neki* 'élete' N. | *napjafogyott* 'kinek napjai már megszámálvák' R. (Nyr. IV, 69) | *mai napság* R. (Nyr. I, 433) | *napyglan tyredelmesseegöt mutat* ÉrdyK. 72 | *időnap előtt* 'időnek előtte' N. — Érdekesek a 'soha' *nap*-pal összetett tréfás-népies kifejezései: *soha napján* (Nyr. II, 513) | *szent-bibicz-nap* 'soha napja' (MNY. VI, 353) | *iplik napkor* 'ua.' (MNY. X, 239). Ugyancsak a *nap*-nak 'idő' jelentését mutatják az ilyenek: *lopja a napot* | *naplopó* R. (Nyr. XLIV, 113) | *napoz* 'procrastino' MA. | *napolni, késődni* 'substitere in aliquo loco' PPB. | *el-napoz* 'elidőz' N. | *napol* 'tartózkodik, henyél' N. | *Ha a legény . . . szántszándékkal naplana* R. (Nyr. XV, 283) | *naplás* 'idő-töltés' SzD.². Ide tartozik a *hónap* is, hol „a szó második tagjának jelentése 'idő'“ (Fokos: Nyr. LXIV, 43).

Hasonlók bőven akadnak az obi-ugorság köréből is.

Vogul: *āri zajtné jisiñ xätélüw űlileuw* 'leány futkosó — azon korbeli napunkat éldégéljük' (VNGy. II, 318) | *ta xätél* 'olykor (néhány napon)' (IV, 15) | *tíl ālné xätél* 'a jövőben (ezután levő napon)' (26). Ugyancsak 'nap'-pal fejezik ki az elvont 'örök' képzeteket is: *jälpen chotel* 'örök élet' (NyK. IX, 168), tulajdonképen 'szent nap' | *jelpjñ qōdel* 'Sonntag, auch das ewige Leben' (AHLQV.) | *sätér xätél-kastél ās jgmés űlém* 'isten áldjon örökre!' (tulajdonképen: 'ezer napra továbbra is jó életet') (VNyj. 23) | *tgrém sätřčñ xätél kastél ti xülts* 'az ezredik napig (= mindörökre) elmaradt' (VNGy. IV, 127).

Osztják: É. *ulim-xatl* 'Tage des Daseins, Zeit' (AHLQV.) | *xandi-xo nōptəñ art āmstī xatl* 'az osztják ember idejébeli

¹ L. MNY. XXXIV, 4–16.

nemzedék alapításakor' (tulajdonképen: 'ülése napján') (ONGy. 123) | *lou isi xvtl olda pà litl* 'ő is csak akar még élni' (tulajdonképen: 'nappal lenni') (NyK. XXXVII, 262) | *jèlpi xatl sa-jálna* 'már jóval előbb' (tulajdonképen: 'az előbbi nap mögén') (ONGy. 165) | *xatë-ŋs* 'später, fernerhin, nacher' (PAAS.—DONN., Wb. 50). Egyes ilyen 'nap'-pal alkotott szerkezetek időhatározó mellékmondatokat vezetnek be, tehát mintegy kötőszóként szerepelnek: *sārən lał jem šop ǰllaten xatl* '(majd ha) zajgó ellenség derék darabja gyanánt támadsz' (tulajdonképen: 'támadásod napján') (ONGy. 161) | *it nóros kašəŋ pant lǰilitem xatl* 'mikor a szökő nyuszt vigasságos útjára álltam' (27).

2. A tudatos időszámításra oly fontos világos napféli megjelölése a finnugor nyelvekben mindenütt a naphoz, az égitesthez fűződik. Az obi-ugor nyelvekben két-két szó van ugyan, de azokat fölcserélve használják a két fogalom jelölésére, tehát itt sem különül el a 'dies' neve a 'sol'-étól. Természetesen a 'sol' jelentés az elsődleges, melyből ok és okozat névcseréjével fejlődött a 'dies' értelem.

Magyar.

1. *Nap* 'sol, dies' R. (itt természetesen csakis ez utóbbi jelentés vétetik számba): *birsag nop jutva* HB. (vö. NyK. XLIV, 116) | *naap* Érdy és JordK. ismételten (vö. NyK. XXXI, 88) ~ N. is: *nop* csángó | *mináp, tēnnáp* Göcsej. — Ragozva: *ez nopun* HB. | *ǰlō ot harmiē napocban* BécsiK. 15 | *mynd eez napeegh* WinkK. 93 | *napiaiglan* AporK. 7. Személyraggal is: *napjākor* N. (Nyr. XV, 533) | *egyszer napjāba* N. (Nyr. XLI, 326). — Mikor kérdésre a régiségben gyakori, újabban pedig általános a *nap* ragtalan használata: *ez leuel kǰllt Senderō warosaba wosarnap* (RMNy. III, 28) | *tǰbbet dolgozna két nap, mint egy nap* N. (MNy. XXVII, 330) | stb.

Származékok: *neged napi* 'quatridentanus' KolGl. | *harmincz esztendőš, és tizenhárom napi* R. (NyK. III, 342) | *napis* N. (Nyr. XVIII, 574) | *napnyi* 'unius diei' R. | *mynd egy napeent* 'spatio unius diei' JordK. 309 | *naponta* (Nyr. LXI, 86) | *napontag* 'naponként' N. | *naponnan* 'ua.' R. | *naponnyan* 'nap-pal, nap közben' N. | *naponnajd* 'ua.' N. (MNy. IV, 285) | *naponkéd, naponként* 'quotidie' R., N. — Igei származékok: *napol* 'comperendino' C., 'diem transigo' MA.; ebből főnév: *naplást tartván* N. (MNy. IX, 371), vö. *helyt napoló tábor* R. (Nyr. IV, 69) | *még-napol* 'ua.' R. | *elnapol* R. (MNy. XIII, 168); ebből főnév: *elnapolás* (NyÜSz.), de népi szó is 'fényes nappal való elkötés, ellopás' jelentéssel (HERMAN, PásztNy. 688) | *napoz* 'procrastino' MA. | *mégnapoztatván* 'megidézttetvén' R. (Nyr. XXV, 28).

Nevezetesebb összetételek, kifejezések: *hosszunap* 'nappal' csángó (Nyr. XXXI, 84), vö. *nap hosszant mulatgat* N. (Nyr. XXI, 559) | *napothosszában* 'egész napon' (CzF.) | *álló nap* 'egész nap' N. (MNy. II, 380) | *mái nap* 'ua.' N. | *mamájnapp* 'a mai napon' N. (Nyr. XLV, 235) | *nap mint nap* 'folyton, nap-nap után' N. (Nyr. XLIII, 269) | *naprolnap* 'indies' MA. | *nap-nap után* (Nyr. XXVII, 65) | *nap nap mellett* 'folyton' N. (Nyr. XLIII, 267) | *éjjel-nappal* stb., l. *éjjel* al. | *nap-estig* 'tota die' PP. ~ *nepestig* N.: *nap esetiglen* 'usque ad occasum' FestK. (id. NyK. XV, 74): *mend napot estég* 'tota die' BécsiK. 22: *napottesteg* 'sero' JókK. 65: *félnapestig munkálkodván* R. (NyK. XLIII, 58) | *napot-szaka* 'tota die' R. | *napközben* 'des Tages' Tzs., s nyilván ebből elvonva *napköz* 'die Tagezeit' uo. | *napvilág* 'világos nappal vagy amíg a nap világit' N. (MNy. XIV, 42): *egy nap wyllaggal soha ne iarhatna* R. | *nap-szám* 'aetas' R.: *egy íb uytez, nap zammal ees eleg ides* ÉrsK. 448: *napszámra* 'quotidie' R. (vö. *napszám* 'napi bér' < *napi szám* MNy. IV, 229; átment az oláhba is: *nopsam* Nyr. XVII, 13) | *minap* 'nuper, proxime': *minapában, minapében* 'ua.' R., N.

Bírsagnap HB. (l. MNy. XXII, 162, 229, NyK. XXXIV, 286, XXXV, 157, JSFOu. XXX/19, 8, 11) | *felelő nap: feleleo napot nem vehet magának hanem myndiarast felelyeon* R. (Nyr. XXXIX, 365, 430) | *ítélet-nap* 'dies iudicii, dies novissimus' SI. | *ítélőnap* 'der Gerichtstag' Tzs. | *üllő-nap: pokolban . . . semmi üllő-napok, semmi ünnepek ninchenek* R. (Nyr. XLI, 459) | *nem volna szabad üllő napon ruhájokat megfóltozni* R. (Nyr. XXXI, 254) | *gyelés napok* 'nagyobb ünnepek' R. (Nyr. II, 44), „valószínűleg zsoldtáros kifejezés“ (i. h. 520) | *dolog tevő nap* 'dies profestus' KolGl. | *dologténnap* 'hétköznap' N. (Nyr. XVII, 144) | *dougozónap* 'ua.' N. (Nyr. II, 180) | *dolognap* 'der Arbeitstag' Tzs. | *mívesnap* 'ua.' N. (MNy. XX, 41) | *mélő nap* (< *mívelő nap*) 'ua.' N. (Nyr. II, 44) | *keznapokba* 'in festis simplicibus' GyöngyGl. | *köznap* 'der Werktag' Tzs. | *hétköznap* 'der Wochentag' uo. | *hétköznapló* 'hétköznap' N. (Nyr. XII, 187) | *wasarnap* 'dies solis' Zsélyi Szój., R. | *vesárnap, vesárnop* N. | *ünnepe, idnepe* (< *id-nap* 'szent nap', l. Nyr. I, 71) 'festum feriae' R. | *ünnepe nap* (l. MNy. XXIV, 283) | *esztén-nap* 'septem dies, septimana' R.: *teelek be az vtan ezten nap* 'impleti sunt septem dies' JordK. 19 | *esztenez-nap* 'octavo ab hinc die' MA. | *szünnap, szünnep* (NyÚSz.) | *évnap* 'der Jahrestag' Tzs. | *szökő-nap* 'dies intercalaris' R., vö. *napszökő esztendő* 'annus bissextilis' (Nyr. II, 61).

Nappal 'dies; luci, interdiu, subdiu' R.: *hogy . . . nappal let vona* JordK. 750 | *az vylagossagot nevezee nappalnak* i. h. 5 | *nappóra* 'egész napra' N.; *nappallal, nappalival* (Hunfalvy-Alb. 80, MNy. I, 421) | *nappalkor* 'interdiu' R. | *nappalonta* (MHat. II, 353) | *nappali* 'diurnus' C. | *nappalodik* (NyÚSz.) | *nappallik* 'ua.' N. | *nappaloz* 'den Tag zubringen' Tzs. — A szót ragos

alakból önállósultnak mondja SIMONYI (MHat. I, 387, de vö. Nyr. XXV, 21, 131), MUNKÁCSI (Nyr. XXV, 21, 130), BEKE (NyK. XL, 462, Nyr. LV, 95). Összetételnek tekinti s az utótagot a f. *valo* | md. *valda* | m. *vil*-ág szóval azonosítja RÉTHEI-PRIKKEL (NyK. XXV, 72, 132); a *ta-val* utótagjával hozza kapcsolatba SZARVAS (Nyr. XXI, 516). Vö. *éjjel és hollal* al.

Napság 'der Tag' Tzs., R. A nyelvhasználatban csakis ragozva: *az napssagthwl foghwa* JordK. 330 | *nem jött vissza ez napságig* N.

Napszaka: „az éjszaka kaptájára. Barczafalvi szava“ (l. Nyr. XI, 460).

Fokozásra szolgáló kifejezések: *napi-nap* 'dies' R.: *tertee-nek egy napy napon* JordK. 598: *ez nappy napon tarch ees eressych engem* GyöngyK. 24 | *napos napytán* N.: *István király napos napytán* Gőcsej (MNyszét II, 414) | *napton napotszaka* SI. | *napton-nappal* 'den ganzen Tag über' Tzs. | *napot napestig* 'tota die, per diem' MA. | *napotló napestig* 'egész nap' SzD.: *egész napotló napestig munkalodnak* R. | *napedlen napestig* R. (Nyr. XIII, 506) | *napeslaógos-napestyig* | *nepestétü nepestig* N.

A szónak kétségtelen etimonja nincs. Az ábrándos szófejtések korából való IPOLYI egyeztetése a *naphta* 'tűzforrások' szóval (Myth. II, 4). — Perzsa eredetűnek mondja VÁMBÉRY: török *ap* 'nap' | perzsa *ap-tab* 'napfény', *nab*, *nap* 'világos, tiszta' (MBölcs.¹ 190), de másutt (MÉR. 572) már az osztják *novi* 'lux, lucidus, albus' szót is hozzákapcsolja.

A „Magyarica primitiva“ közt sorolja föl DANK. (Lex. 696). A finnugorság körében keresték megfelelőit: BERECSZÁSI: tat. (= osztj.) *naj* 'Sonne' (l. MNy. XVII, 89). BOLLER: osztj. *nai* 'Feuer, Sonne' (Die finn. Spr. 59); ugyanígy CASTRÉN (OstjSpr. 88). BUDENZ: f. *lounas* 'dél' | zürj. *lun* 'nap, dél' | votj. *lumšir* 'dél, délszak', *nunal* 'dies' (NyK. VI, 438); a MUSZ.-ban már csak a vog. *nat* 'aetas': *naj* 'ignis' | osztj. B. *nubit* 'aetas', *novi* 'lux, albus, lucidus', Irt. *nova* 'albus': *naj* 'ignis' szókat egyezteteti vele kételkedve, és valószínűbbnek tartja, hogy „a *nap* (*napo*) mint képzőtlen nomen verbale az ugor *t₃b₃*- 'splendere, calere' igéhez tartozik“ (391; vö. Nyr. XII, 392). Teljeség végett megemlítendő MUNKÁCSI észtt *nabeda* 'nett, sauber' egyeztetése is (NyK. XVI, 466). — Szamojéd összefüggést keresett HUNFALVY: osztj. *num*, *nom* | vog. *nom*, *nob* 'fel', *numi* 'felső': *numi tarom* 'isten' || szam. Jur. *num*, O. *nop*, továbbá *nup*, *lom*, *nom* 'isten'; e szók eredeti jelentése 'fel, felső' volt (MNyszét IV, 211). PAAS. (Beitr. 14) szerint azonban a vog.-osztj. *num* 'fő(ső)' ősi kölcsönzés a szamojédból. Szamojédon kívül török-tatárral és mandzsu-mongollal hozza kap-

¹ VÁMBÉRY ÁRMIN, A magyarság bölcsőjénél. Budapest, 1914.

csolatba (egyéb, kétségkívül össze nem tartozó szókkal együtt) BOLLER (Sitzungsab. XXV, 354, 393).

Mitológiai eredetűnek tartja a szót MUNKÁCSI: vog. *nāj-pī* 'asszonyfi' (vö. *Ekwä-pī* 'nap') ~ m. *nap* < **najp*, *náp* (VNYj. 90). A magyarázattal szemben hangtani (a HB. *nop* alakja nem engedi a *nāp* föltételét, de vö. SZINNYEI: NyK. XLIV, 116: itt az *o* hangértéke *a*) és jelentéstani (a 'nap' szónak eredeti értelme az ugor nyelvekben 'lux, splendor, ignis', nem pedig 'mulier, matrona, dea') kifogást emel RÉTHEI-PRIKKEL (NyK. XXIV, 38, 470). MUNKÁCSI (NyK. XXIV, 207, XXV, 58) annyiban módosítja etimonját, hogy a *na-p* előrészében „nem valamely a vog. *nāj*-nak megfelelő képzőtlen alakot“ keres, hanem a *haj-nal*-ban fönmaradt elavult *nal* ~ zürj.-votj. *nīl* ~ f. *neiti* szót, tehát < **nalp*, **nolp*, melyből mind a *nap*, mind a *nop* változat könnyen magyarázható. Mint mitológiailag kielégítő elfogadja VIKÁR (Nyr. XXX, 361), pedig épp e szempontból valószínűtlen a szófejtés. Kétségtelen ugyanis, hogy még az ugor korban sem személyítették az égi tüneményeket, tehát a magyar *nap*-nak 'asszony-fia' vagy akár 'tűz-fia' etimonja nem lehetséges. A szó mindenestre megvolt már a honfoglalás előtt (vö. *vasárnap*, l. NyK. XXXIV, 265); kérdés azonban, finnugor, illetőleg uráli (vö. a szamojéd egyeztetéseket) örökség-e, vagy pedig jövevény? Vö. az összefoglalást.

2. Igen elvétele használatott az *idő* 'nap' jelentésben (l. NyK. III, 334): *w ydeykbe ees regen valo yedeegbe* 'in diebus eorum, in diebus antiquis' KeszthK. 108.

3. Még ritkább az *est* ilyen értelemben: *megzegödven kedeg a' müvesekkel ég esti penzbe* 'ex denario diurno' MünchK. 50.

4. Csupán történeti érdeke van IPOLYI azon föltevésének, hogy egy *div* gyöktől eredő *divor*, *tivor-nya*, *divni*, *divat* stb. szavainkban fönmaradt „a *div*, *dev* szavaknak isten v. főbb lényi, fény s világossági, s nap időbeli jelentése“ (Myth. II, 28).

Vogul.

Chotel, *katl* 'nap' (NyK. IX, Sz. 13, 68) | *kotil* (i. h. 212) | *hotel*, *hotol*, *hotil* (NyK. X, 276). Csak HUNFALVYNÁL találtam ilyen alakot: *vâte kátelp jongp* 'rövid napú hó' (VogF. 114) | *koatal* (NyK. XVI, 475) | *qödel*, *qädel*, *xodal* 'Sonne, Tag' (AHLQV.) | *koatlab* (CASTR., id. JSFOu. XXX/8, 24) | *xätél*, *khgtél*, *khotél* 'nap, délszeg' (SZIL.): *khgtel manä vuoling* (REG.): *xätél manä uliñ* 'az a nap ó, minő vigasságos' (VNGy. IV, 36) | *ös khotél* 'minden nap' (398) | *älü q'lné xätélakémén* 'el-élni való napjainkat' (II, 254) | *manør jomas xotal* 'mily szép nap (van)' (Nyr. LXIV, 31). A szó mint folyónév is szerepel: *Kadyl* „rechter Nebenfluss dritten Grades der Kama“ | *kotlië* 'Sonnenfluss, Tagfluss', Nebenfluss der Pelymka' (KANNISTO: FUF. XVIII. 78), vö. *Ija* 'Nachtfluss'; MUNKÁCSINÁL is *Khgtél-jä*

(*Kotaja*) 'Nap-folyó' (VNGy. IV, 433). — Igei származékok: *chotl* 'fénylik' | *chotlalt* 'világosodik, virrad' | *katlent* 'nappalodik' (NyK. IX, Sz. 68) | *qōtlam* 'glänzen, leuchten, tagen' | *qōtlam*, *qōtaltam* 'Tagesanbruch' (AHLQV.) | *x̄tūli* 'nappalodik' (SZIL.): *ōs khotēl khotēli* 'minden nap nappalodik' (VNGy. IV, 267) | *x̄tlan̄kwē pats* 'nappalodni kezdett' (305) | *tj̄rēm x̄tāls* 'az ég kivilágosodott' (335) | *sar ti xotalas* 'egészen nappal lett már' (Nyr. LXIV, 31) | AL. *kōtlandi*, VNZ. *kōt-lānti*, AK. *kōtlandi* 'es tagt' (KANNISTO: FUF. XIV, 59, 68, 69).

Nyelvjárási változatok KANNISTONÁL: TJ. *ka.tl'*, TČ. *kā.tl'*, *kā.tl'*, AK. *χ^o.tal*, *χ^o.tal*, KK. *k^o.ta*, *kō.ta*, FK. *kō.tl*, *kō.tl*, P. *k^o.ta*, *kō.ta*, ÉV. *kā.ta*, *kō.ta*, DV. *katl*, *kō.tl*, AL. *ka.dl*, *kō.tl*, FL. *χ^o.tal*, Szo. *χ^o.tal* 'Sonne, Tag; am Tage' (WogVok. 89). — Vö. HAZAY, Vog. mh. 39.

Osztják megfelelőjével (l. alább) egyeztette SCHLÖZER (i. m. 309), HUNFALVY (NyK. XI, 109). Egyébként etimonja nincs tisztázva. HUNFALVY *chot-* igető + *el* deverbális névszóképzőre bontja; a *chot-* résznek a magyar *ez-fek* < *hez* 'auster, septentrio' előtagja felelne meg, melyben „a napnak valamiféle jelentése lappang, melyet... a *fek* szótag határozott meg, hogy éjszaki vagy déli napot tegyen-e“ (NyK. IX, 19, 28). BUDENZ ezeket: vog. *kātel* 'nap', *katl-* 'virradni' | osztj. É. *χatl*, Irt. *χatt* stb. 'nap', *χutla* 'megvirradni' — a *ka⁹ra* 'splendere' ige frequentatív -*l* képzős származékához vonja; a szóvégi *l* szerinte gyaníthatólag megfelel a magyar *hajnal* véghangjának, amely a finn *koi* stb.-vel egyetemben a vogul-osztják szókkal közös gyökérről származik (MUSz. 103). Ugyancsak a finn *koi-ttaa*-val egyezteteti AHLQV. s. v. *qōtti* 'es taget'. — A magyar *ta-hát*, *te-hát* 'akkor' szóból kielemezett *hát* 'tempus'-hoz vonja talánnal MUNKÁCSI, az egész csoportot pedig a zürjén *kad* 'Zeit' és cseremisz *kot* 'ua.' szókkal együtt a kaukázusi nyelvekben mutatkozó *kat*, *gudi* 'Tag' névszóból származtatja (AKE. 330), sőt egy hetita *χattu* (= napisten neve) szót is kapcsolatba hoz velük (Ethn. XV, 437, KSz. V, 350). Ugyancsak ő idézi mint figyelemre méltót PONGRÁCZ S. „turáni szógyűjteményéből“ a vogul *x̄tēl* ~ *badaga*, karnátaka, kurumba *hottu* 'Tag, Sonne' egyeztetést (Ethn. X, 60).

Osztják.

1. É. *hadl*, *hadil* 'nap' (NyK. XI, Sz. 45) | *hadl huvat* 'nap hossza' (55, vö. m. *naphosszat*) | *van hadlep tilis* 'rövid napú hó (nov.)' (131) | *xatl*, *xotl* 'Sonne, Tag' (AHLQV.) | *si xatlevjlt* 'von dem Tage an' (28) | *χatl* (*katl*, *kattl*) 'nap; idő' (BEKE): *ettem kattl* (REG.) ~ *ēttem χatl* 'kimenésem napján' (ONGy. 14). — Irt. *xatt*, *xat*, Szurg. *ka* 'Sonne,

Tag; Vorrat' (CASTR.) | D. *khǫtél, kǫtél* 'nap' (PÁPAI) | *úaxel-khǫttél* 'rövid nap' (uo.) | *ǰǫtt-ime* 'Napanya' (uo.) | Kond. *ǰǫt*, Jug. *kǫtl* 'páivä, aurinko, Tag, Sonne' (PAAS.—DONN., Wb. 49) | *ǰǫttǫǰ ǰǫt* 'kirkas páivä, heller Tag' (uo.) | *ǰǫt-tǫt* 'eväs, Reisekost' (255) | Irt. *ǰat, ǰatt, ǰot, ǰatl, ǰotl* 'nap' (PATK.); KARJALAINEN (OL.¹ 47) szerint a *ǰatl, ǰotl* alak elírásón vagy félrehallásón alapszik | *ǰatǫǰ, ǰattǫǰ* 'napos' (uo.) | *ǰattǫǰ ǰatt vǫrǫt* 'es war ein sonniger Tag' (IOV. II, 160). — Igei származékok: É. *hadlata* 'nappalodni' (NyK. XI, 189) | *ǰotl* 'es tagt' (AHLQV) | *ǰotla-* 'virrad' (BEKE): *pa kattleu kotletal* (REG.) ~ *pā ǰatleu ǰotlatal* 'egyik napunk virrad' (ONGY. 32) | Jug, *kǫtl, kǫtlǫl* 'tagen', Kond. *ǰüttǫttǫt, ǰütt-tǫt* 'koittaa, valeta, tagen' (PAAS.—DONN., Wb. 70) | Irt. *ǰut-tem* 'nappalodik, fénylik' (PATK.): *kǫmet ǰatt ǰuttem kemne* 'als der andere Tag ergraute' (IOV. II, 28). MUNKÁCSI ez utóbbit egyezteti a vog. *ǰǫtli* | ÉO. *ǰotl* 'es tagt' szóval (NyK. XXVIII, 12).

Nyelvjárási változatok KARJALAINENNÁL: FD. *ǰǫt*, Trij. *kǫtAA*, Ni. *ǰǫtll*, Kaz. *ǰǫtAA*, O. *ǰotll*, V., Vj. *kǫtLL* 'Tag, Sonne' | FD. *ǰǫtǫ-*, Trij. *kǫtAA*, V., Vj. *kǫtLL*, Ni. *ǰuttǫ-*, Kaz. *ǰǫtǫ-*, O. *ǰǫtǫ-* 'tagen, hell werden' (OL. 47, 143).

Etimonját l. vogul *ǰǫtél* al. — HUNFALVY szerint ez is „igei származék lehet, ámbár bizonytalan a *had*“ (NyK. XI, 62); CASTRÉN a cseremis *kedǫe*-vel egyezteti (Vers. 82).

2. Fényes ég: *ǰattǫǰ sǫǰkǫ* 'Tagesperiode' (KARJALAINEN, Relig. II, 293).

3. Jóval ritkább a *nāi* 'dies' értelemben, többnyire *ǰatl* stb.-vel párhuzamban, de néha magában is: *sǫrǫi ǫltman labat nāi vertal, sǫrǫi ǫltman ǰot ǰatl puštal* 'aranyos hét napot szerez, aranyos hat napot nyit' (ONGY. 183) | *tovǫ urǫǰ ǰǫ naj kuš š"ošmem* 'sokátartó hosszú tavaszi napon által jártam bár' (75) | stb. A szótárak nem is ismerik a *nāi* 'dies' jelentését: É. *naj, nag* 'tűz, nap' (NyK. XI, Sz. 86) | *nai* 'Sonne' (AHLQV.), 'nap' (BEKE), D. 'tűz, nap' (PÁPAI), 'Sonne' (KARJALAINEN, OL. 2). — Minthogy a vogulban *nai* egyáltalán nem jelent 'dies'-t, az osztjákban pedig aránylag nagyon elvétve, kétségtelen, hogy eredeti jelentése kizárólag 'sol' volt, s az osztják 'dies' értelem igen késői, bizonynyal a *ǰatl* analógiájára támadt, mely egykép jelenti mind a kettőt. — Biztos etimonja nincs. BUDENZ az osztják *nubit* 'aetas' és a vogul *nyt* 'ua.', *naj* 'ignis' szókkal együtt kételkedve a magyar *nap*-hoz kapcsolja (MUSz. 391); RÉTHEI-PRIKKEL az osztjakkal azonos vogul *nāi* 'tűz, nap'-nak a vogul *nāngem* 'fénylem', *nāgǫliñ*

¹ K. F. KARJALAINEN, Zur ostjakischen Lautgeschichte. I. Über den Vokalismus der ersten Silbe. Helsingfors, 1905.

'fényes'-ben keresi etimonját (NyK. XXIV, 473), VIKÁR meg egy szent-iván-éji vers „tűz villog, nagy rogyog“ sorának értelmetlen *nagy* szavában, mely ez esetben egy *nāj*-féle alakból keletkezett, „nem hangtörvényileg, hanem félreértés miatt“ (Nyr. XXX, 361). Vö. magyar *nap* al.

(Folytatjuk.)

KISPÁL MAGDOLNA.

Melinda.

„Titoknak lett zára a 'Melinda' szabad neve!“ ... kiált fel Bánk, mikor megtudja, hogy az összeesküvők jelszava feleségének neve. Sajátságos, hogy a *Melinda* név maga még ma is titok a névkutatás előtt; nem ismerjük sem származását, sem jelentését. Katona József tragédiája első fogalmazásában, melyet a maglódi másolatból ismerünk (kiadta Császár ELEMÉR. 1913.), a német lovagdrámákban és regényekben nem ritka *Adelájd* nevet adja a bán feleségének; de már a maglódi kézirat lapalji jegyzetében ezt írja — valószínűleg a pályamű Kolozsvárra való küldése után, de még 1815-ben —: „Cs... P... Ur [a. m. Cseri Péter. 1812.]... ha... ő, vagy valaki ezen Asszouynak hiteles Keresztelő Levelére reá akad — bátran igazítsa meg itten. Mig ez meg nem történik, nem látom által, miért nevezem inkább Melindának...“ — A nyomtatásban megjelent szöveghez, 1819. Jakab-hava (július) 2-án írt „Jegyzés“-ben már mondja: „Csery Úr' Ottója akkor még nem jött kezembe. Azután akadt egy Iromány is előmbe, mellyben az van, hogy Michael és Simeon Miczbán spanyol Testvéreknek volt egy világszerzte híres szépségű Húgok, kit Benedictus-(Bánk)-bán, Konrád Grófnak a fia vett el: el esmértem tehát Melindát spanyolabbnak, és hiszem, hogy Müller Úr szerencsésebb volt nevének feltalálásában.“ — Honnan vette Katona a Müller nevét, ma sem tudjuk; mert az 1812-i Cseri Ottójában a Müller név egyáltalán nem fordul elő, sem mint szerző, sem mint kiadó. Hiába kereste TOLDY FERENCEN kezdve (vö. Arany: ÖM. XII, 66) HEINRICH GUSZTÁVON át máig annyi kutató. A legvalószínűbb WALDAPFEL JÓZSEF véleménye (IrtörtKözl. 1933: 78), hogy az átdolgozás előtt Katona kezébe került Müller János Károlynak 1776–1778-i Historische Erzählungen című kiadványa, mely D'Ussieux Décameronejának fordítása (belőle vette Katona Aubigny Clementia színművének tárgyát is, mely közvetlenül a Bánkbán-elbeszélés után következik). Katona alkalmasint Cseri Péter forrásának tartotta Müllert, holott Cseri a szöveg tanúsága szerint valószínűleg a D'Ussieux-féle francia szöveget ültette át.

Bonfinius sem Bánk feleségének, sem a királyné öcsésének nem ad nevet; éppígy a nagyon olvasott „Dictionnaire

portatif, contenant les anecdotes de l'amour“ sem (1788.. 1811.; később ily címen: Dictionnaire historique des anecdotes de l'amour“ 1832. Tome I). D'Ussieux (Le décamérone français I. 1775.) adja Bánk nevének a *Melinda* nevet. TROSTLER JÓZSEF (EPHk. 1917: 602) szerint ez gáláns örökség a *Belindák*, *Florindák*, *Chlorindák* idejéből; idéz is egy német anekdotából *Melinde*-t, s ez a legrégebb ismert előfordulás: 1699-ből. De már Ariostoban *Dalinda*, Tassoban *Clorinda* nevet találunk; egy 1565-i olasz pásztorjátékban *Irinda*-t; Guarino Pastor Fido-jában (1590.) ugyancsak *Dorida*, *Clorinda* neveket. A németben e nevek mind *-e* végűek: Gryphiusban (1657.) *Celinde*, másutt *Ermelinde* van. — Úgy látszik, valóságos *-inda*, *-inde* divatképzővel van dolgunk, melyre Katona az 1815-i maglódi kéziratban igen vaskos megjegyzést tesz; a második fogalmazásban mégis a „spanyolabb“ *Melinda* nevet teszi az *Adeláj*d helyébe. A német átültetésekben (Klein, Leithold) következetlenül *Melinda* és *Melinde* alak váltakozik.

D'Ussieux miatt a név eredetét első sorban a franciában kerestem. MOLNOS-MÜLLER LIPÓT baráti előzékenységgel kezemre járt és átkutatta mind a francia forrásokat, névszótárakat, de a névnek nincsen nyoma. Fölvetődött a délfrancia *mélin* 'sárga, aranyszínű' szótól való származtatás, de az *-inda* képző miatt csak a latin *mel* 'méz' és a csonkított, görög *melosz* 'dallam' töre lehetett gondolni. Ez is sikertelen volt. BRACHFELD OLIVÉR pedig éppen róla írva: „Nobilis Domina Tota: une catalane mariée en Hongrie au XIIIe siècle“ című tanulmányában ezeket mondja: „Le nom Melinda n'a absolument rien d'espagnol ni de catalane; ignorant le véritable nom de la Catalane, épouse de Bánk, Katona a eu recours à un subterfuge et accepte le nom romanesque qu'il trouve dans Csery.“ (Extret dels „Estudis Universitaris Catalans“ XVI. 1932.) Ime Katona „spanyolabb“ neve most már „nom romanesque“ lett.

De mily meglepetés ért, mikor szórakozásul újra elővettem Keller Gottfried „Der Grüne Heinrich“ című (1854.) regényét s benne megtaláltam, amire előbb nem ügyeltem, a *Melinda* nevet: „Die ganze Geschichte steht in dem alten vergoldeten Schäferroman, der in dem Dachstübchen liegt... ich habe damals statt des Namens *Melinde* den Namen Anna hingesetzt... Hole einmal das Buch herunter, kleine Caton! ich will euch die Stelle französisch vorlesen.“ (II. k. 10. fejt.) Itt már megint pásztorregényről van szó, mégpedig franciáról. DAUZATnak, a legkiválóbb francia névkutatónak „Les noms des Personnes“ című, nagyon gazdag anyagú könyvében nyoma sincs, és MOLNOS-MÜLLER közvetlen kérdésére sem tudott egyelőre útbaigazítást adni. — A Grüner Heinrichhel való esetemnél még inkább meghökkentett, mikor nem régebben egy ismerősöm-

től vasuti olvasmánynak valami sárgafedelű bűnügyi regényt kaptam útravalóul: David Sharp: „I the criminal“, magyarul kiadta a Palladis Ts. „A titokzatos Mr. Arthur“ címmel (1936.); ebben egy nem éppen előkelő főszerepet vivő hölgynek neve *Miss Melinda*. — Ezek után már nem is csodálkoztam, mikor a név az újkori leíró költészet atyjának, James Thomsonnak *The Seasons* (ed. Ch. Griffen, pag. 143.): *Az évszakok* című költeménye legutoljára (1730.) írt: *Autumn*: őszi részében is előkerült. A búcsúzó hattyúk után a diószüret jelenete következik: „the clustering nuts for you | The lover finds amid the secret shade; | And, where they burnish on the topmost bough, | With active vigour crushes down the tree; | Or shakes them ripe from the resigning husk, | A glossy shower, and of ardent brown, | As are the ringlets of *Melinda's* hair | *Melinda*, formed with every grace complete . . .“ Prózában körülbelül: „A szerelmes számodra találja meg a csoportosan nőtt diót az árnyék rejtekében; s ahol az ág leghegyén előtűnnek, eleven erővel lehajtják a fát. Vagy éretten lerázza a kinyíló héjból, fényes zápokként hull és égő barna színnel, mint amilyen *Melinda* hajának csigája: *Melindaé*, ki teljes minden bájjal . . .“

Thomson Évszakait Európa-szerte utánozták; míg végre Lessing útját nem állta a leíró költészet elburjánzásának. Mármost azt a föltevést kockáztatom, hogy D'Ussieux Thomsonból vette a dallamos hangzású *Melinda* nevet; az Évszakok 1759-ben jelentek meg franciául Mme Bontemps (Marie Jeanne de Chatillon) fordításában. Hogy Thomson maga honnan vette a nevet, azt már az angol névkutatásra kell bíznom. Volt ugyan kezemben valamikor egy angol lexikon, az irodalomban előforduló személynevek névtára, de címét rég elfelejtettem. Azt hiszem, hogy a Bánkbán-tárgykör még máig sem teljesen kiderített családfájának megállapításához, egyebekben kívül, a személynév-kutatás is nagyon hasznos lesz; mint például a *Melinda* név D'Ussieuxtól Katonáig egyik történeti kapcsolatban lévő sorozatát mutatja a tárgynak. — A legsajátságosabb a dologban, hogy a név a germán irodalmakban bukkan föl, holott hangalakja szinte a román nyelvcsaládba utalja.

Minálunk a *Melinda* név, részben a tragédia, részben Erkel Ferenc operájának hatása alatt, mint keresztnév is használatos. Ma is tudok egy főúri hölgyet, egy kiváló rajzművésznök lányát, az operának egy előkelő családból származó művésznőjét, kik Bánk nevének bánatosan szép nevét viselik.¹

† TOLNAI VILMOS.

¹ Vö. KOVALOVSKY MIKLÓS, Az irodalmi névadás: MNy. XXXI, 28.

Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok.

A magyarság mintegy két évszázadon át élt a kazár birodalom népkötelékében. Mégis az a hatás, melyet ennek a hosszú együttélésnek a magyarság kialakulásában tulajdonítani szoktak, viszonylag nagyon csekély. Ennek a kazár hatásnak az ismeretéhez igyekszem néhány adalékot szolgáltatni.

I.

Ioannes Kinnamos XII. századi bizánci történetíró Ἐπιτομῆ című művének két helyén is említ egy *kaliz* nevű népet, mely a II. Géza korabeli Magyarország területén élt: „... ἀριθμὸς κρείσσω ἔλεγον στρατιάν ἐπὶ θάτερα τοῦ ποταμοῦ ἐπὶ φάλαγγος ἴστασθαι, οὐχ ὅσον μόνον ἐγχώριον, ἀλλὰ καὶ μύριόν τι φύλον συμμαχικὸν ἐκ τε Οὐννων ἰππέων καὶ δὴ καὶ τῶν παρ' αὐτοῖς ἐτεροδόξουντων Χαλισίων. Οὐννων γὰρ τὰ Χριστιανῶν πρεσβευόντων, οὔτοι Μωσαϊκοῖς καὶ τούτοις οὐ πάντη ἀκραιφνέσιν εἰσέτι καὶ νῦν διεξάγονται νόμοις.“¹ — „ὡς δὲ βασιλεὺς ἐκέϊθεν μεταβάς ἕτερόν τι φρούριον ἐνεούργει, ἐν ᾧ πολλοὺς τῶν ἐν Σιρμίῳ φέρων ψκίσατο Οὐννων, οὓς παρ' αὐτοῖς Χαλισίους ἔθος καλεῖν ἐστί (καὶ εἰσιν ἐτεροδόξοι, καθάπερ ἦδη ἔφην, Πέρσαις ταυτοφρονούντες) κτε.“²

Először tehát azzal az eseménnyel kapcsolatban szól a népről, hogy II. Géza 1150-ben segítséget küld a szerbeknek Manuel Komnenos ellen. A magyar segédc csapatban harcoló Χαλισίοι-ról Kinnamos három tényrt állapít meg: 1. a magyaroknál élnek; 2. másvallásúak, mint a magyarok; 3. közelebről is meghatározza vallásukat: „mózesi, mégpedig nem minden tekintetben keveretlenül tiszta mózesi törvények szerint élnek“, még az ő idejében is (Kinnamos 1180 után írta művét³).

A második helyen Kinnamos a Szerémségben lakó Χαλισίοι-ról ír. Ezekről négy adatot nyújt: 1. ezek olyan, a Szerémségben élő magyarok: Οὐννοι, kiket a magyaroknál Χαλισίοι-nak szokás nevezni; 2. másvallásúak, mint a magyarok; 3. közelebről jellemzi vallásukat: a „perzsákkal“ vagyis a szeldsuk törökökkel⁴ vallanak azonos vallási nézeteket; 4. a Szerémséget visszahódító Manuel sokat áttelepít belőlük a Száva déli partjára, egy új erődterületre.

Ebből a két kinnamosi helyből kiindulva KOSSÁNYI BÉLA⁵ arra az eredményre jutott, hogy az itt szereplő kalizok mohamedán vallásúak voltak. Azonban ő a kalizok eredetkérdését s ennek a magyar őstörténet egyes kérdéseivel való kapcsolatát nem tárgyalja. Egyébként pedig bizonyításának alapja, az t. i., hogy a bizánci íróknak a mohamedán vallásról vallott felfogása Theophanestól kiindulva Konstantinos Porphyrogenetoson és Georgios Kedrenoson át Michael Glykasig, Kinnamos kortársáig olyan fejlődésen ment át, melynek csúcspontján Kinnamos első tudósításának körülírása a kalizokat

félreérthetetlenül mohamedánoknak mondja, nem áll meg. Itt ugyanis szó sem lehet a mohamedanizmus megítélésének fejlődéséről. Theophanes 810—811 és 814—815 között írta művét.⁶ Az ő nyilatkozatához képest Konstantinos Porphyrogenetosé csak bővülést mutat és nem fejlődést; t. i. azt, ami nyilatkozatában Theophaneséhoz képest többlet,⁷ Georgios Monachos művéből vette át,⁸ ez viszont csak pár évtizeddel íródott később, mint Theophanesé.⁹ Kedrenos sem fejleszti a mohamedán vallásról alkotott bizánci felfogást, hanem egyszerűen a régibb történeti munkákból másolt.¹⁰ Michael Glykas művének az a helye, hogy Mohamed „a törvényt nem mindenben alkalmazza”,¹¹ s amelyet Kossányi úgy tekint, mint Kinnamos kortársának, sőt a XII. századi Kinnamos korának a mohamedanizmusról alkotott felfogását, szintén a IX. századi Georgios Monachos szavain alapszik.¹²

Mivel pedig — mint világos — itt nem fejlődéssel állunk szemben, az a körülmény, hogy Michael Glykas átvett οὐ παντάπασι δὲ χρᾶται τῷ νόμῳ mozzanata és Kinnamos teljesen önálló Μωσαϊκοῖς καὶ τούτοις οὐ πάντη ἀκραιφνέσιν διεξάγονται νόμοις megjegyzése nyelvi kifejezésben összecseng, nem egyéb véletlennél.

Ennélfogva nem látszik feleslegesnek a kérdés másirányú vizsgálata.

A kinnamosi szöveg elolvasása után talán egyszerűen tudomásul vennők azt, hogy a szerémségi Χαλίσιοι a szeldsuk törökökkel azonos vallásúak, vagyis szunnita mohamedánok,¹³ a segédcsoportbeliek pedig valamiféle zsidó szekta hívei voltak, — ha a második tudósításban Kinnamos ezt nem írta: „s ezek másvallásúak, mint már mondtam...” Ezzel lesz a Χαλίσιοι vallása problematikussá.

Mondattanilag ez a „mint már mondtam” visszautalás vonatkozhatik: 1. a „másvallásúak” fogalmára: ἐτεροδοξοὶ = ἐτεροδοξοῦντες, vagy 2. arra a megállapításra, hogy a Χαλίσιοι vallása a szunnita mohamedanizmus. Ez utóbbi esetben ezt jelentené: „másvallásúak, — mégpedig, mint már mondtam: mohamedánok”. Ez esetben elfelejtette volna Kinnamos, hogy az előbb viszont „nem egészen keveretlenül tiszta mózesi törvények szerint élő” Χαλίσιοι-ról beszélt? Ezt a gondos történetíróról nem szabad feltételeznünk. Tehát mégis arra kellene gondolnunk — mint azt Kossányi tette —, hogy Kinnamos ezzel a körülírással is mohamedánt akart kifejezni. Ha a szöveget így fogjuk fel, akkor a visszautalásnak ilyen kapcsolása három feltevést enged meg: 1. A bizánciak a zsidó és a mohamedán vallást nagyon közelállónak tartották, s szinte úgy látták, hogy Mohamed Mózes törvényeinek egy részét átvette, s azt újakkal keverte (ezt látja Kossányi is a bizánci felfogásnak). 2. Ezeknek a Χαλίσιοι-nak valami olyan synkretisticus jellegű vallásuk volt, mely zsidó és mohamedán

elemeket egyaránt tartalmazván egyszer szunnita mohamedanizmusnak, máskor meg — éppoly joggal — valamiféle zsidó szektának volt jellemezhető. Ő. Mivel Kinnamos műve csak kivonatban maradt ránk,¹⁴ feltehető az is, hogy az eredeti szövegben a második tudósítást megelőzően volt még egy másik Πέρσαις ταυτοφρονοῦντες megjegyzés, s ez — a kézirati hagyomány romlott volta vagy a kivonatolás révén — Kinnamos eredeti szövegéből kimaradt. Hiszen Kinnamosnak más olyan utalásai is vannak, melyek a ránk maradt szövegben ma már nem találhatók meg.¹⁵ Ez a harmadik feltevés azonban nem oldja meg a Χαλίοιοι vallásának kérdését, csupán a „mégpedig, mint már mondtam, mohamedánok“ kapcsolást tenné logikailag jogosulttá.

Azonban a visszautalást, lélektani háttere miatt, helyesebb így felfogni: a ἐτεροδόξοι szó leírásakor eszébe jutott Kinnamosnak az, hogy ugyanilyen megjelölést már az imént is használt a Χαλίοιοι-ra. Így azután erre a körülményre utal a „mint már mondtam“ kifejezéssel. Tehát csak a „másvallásúak“ fogalomra utal vissza, ilyen értelemben: „s ezek — mint már mondtam — másvallásúak (mint a magyarok), mégpedig (közelebbről) mohamedánok“. Ám ez a lélektanilag elfogadhatóbb kapcsolási mód sem oldja meg a valláskérdést, csak megszükiti a lehetséges feltevések körét. Így már nem kell feltennünk azt, hogy a bizánci teológia a zsidó és mohamedán vallást közel rokonnak tartotta volna. Ezt nem is tette. A Mohameddel foglalkozó helyek inkább arra vallanak, hogy a bizánciak világosan látták a helyzetet: a keresztény és zsidó előírásoknak engedményeket tevő Mohamed fellépése nyomán új lendületet nyert a Keleten folyó vallási synkretizmus: sok zsidó szekta mohamedán jelleget vett magára. A zsidók veszik át Mohamed vallását, s a sajátjukat, a Mózesét hagyják el, mondja pl. Theophanes.¹⁶ Sőt a bizánciak még értékelési különbséget is tettek a két világvallás között, mégpedig kirívóan az Iszlám rovására.¹⁷ A visszautalásnak utóbb felvetett kapcsolása a zsidó és mohamedán vallás rokonítására gondoló amúgy is valószínűtlen feltevést kizárja, s már csak egyet enged meg: a szerémségi rész mohamedán volt, a magyar csapatban szereplő részük viszont valamiféle zsidó szektához tartozhatott.

Hogy ennek a feltevésnek a helyes voltát bebizonyíthassuk, kísérletet teszünk a Χαλίοιοι népnév megfejtésére.

A Zacharias Rhetor neve alatt ismert szír nyelvű egyháztörténetnek egy 569 táján készült fejezete¹⁸ a Kaukázus vidékén és az attól északra lakó népek felsorolása közben egy *kwlsz* nevű népet említ.¹⁹ Ennek a névalaknak valószínű magyar olvasása: *kvalisz*.²⁰

Nyilván ugyanez a Kaukázustól északra élő nép szerepel Χουάλης: *khválisz* néven a Notitia Episcopatum címen ismert bizánci püspökségi jegyzékben.²¹ Ebben t. i. a krími gót metro-

polita alá tartozó egyik püspök megjelölése: ó Χουάλης, ahol a Χουάλης nem más, mint egy ragozhatatlan alakban átvett népnév genitivusa. ΜΟΡΑΥΝΣΙΚ ΓΥΛΑ ezt a Χουάλης népet azonosnak tartja a Zacharias Rhetor művében szereplő hun-török népek között említett *kwlsz* néppel.²² Az újabb kutatások megállapították, hogy a püspökségi jegyzék 733—746 táján keletkezett, s szerinte a Χουάλης nép telepe ebben a korban a Kaspi-tenger kazár partján, a Volga torkolata és a Kaukázus északkeleti lejtői közé eső területen gondolandó.²³

Ugyanezt a népet említik az orosz krónikák, pl. az ú. n. Suzdali Évkönyv és a Nestor-krónika Χβαλικου néven. Ugyancsak az orosz évkönyvek a Kaspi-tengert sokszor Μορε Χβαλινσκου-nek, azaz: 'a *khvalisz* tenger'-nek nevezik.²⁴ Tovább élt a Kaspi-tengernek ez a régi elnevezése az orosz népdalokban *khvalinszkoje* alakban.

Láttuk, hogy a VIII. században már a Kaspi-tenger említett partvidékén volt a *khvalisz* nép telepe. Természetes folyamat volt tehát az, hogy amikor az oroszok először jutottak el ide, az újonnan megismert tengert a tó partján lakó nép után 'a *khvalisz* tenger'-nek nevezték el.²⁵ Hasonló eset volt az, amikor az arab írók a 'kazárok tengeré'-nek nevezték sokáig a Kaspi-tengert.

Tehát a kazár birodalomban a VIII. század első felétől fogva élt egy *khvalisz* nevű nép. Mivel Kazária két fővárosa, Itil és Szemender között éltek, minden valószínűség szerint állandóan a kazár uralkodók fennhatósága alá tartoztak. Mivel pedig az oroszok a Kaspi-tengert, melynek partján a khvaliszok is, a kazárok jórésze is élt, éppen róluk nevezték el, arra gondolhatunk, hogy a khvalisz nép sem számbelileg, sem pedig politikai vagy katonai tekintetben nem volt jelentéktelen eleme a rendkívül vegyes összetételű kazáriai lakosságnak.

Népiségi hovátartozásukra szintén a Nestor-krónika írójának egy megjegyzéséből következtethetünk. Ez egy megfigyelésen alapuló mondát közöl, mely a khvaliszokat is, a volgai bolgárokat is a bibliai Lóttól származtatja.²⁶ Az egykorú orosz megfigyelés szerint tehát a khvaliszok mindenesetre több rokonvonást mutattak a volgai bolgárokkal, mint a besenyők, vagy pl. a kunok, akiket ugyanott Izmaeltól származtat a krónikás.²⁷

„A Khvalisz-tenger és a khvaliszi nép nevét, amelyek az orosz krónikákban előfordulnak, már régen összevetették bizonyos khvaliszziak nevével, akik Ioannes Kinnamos szerint együtt harcoltak a dalmaták csapataival Manuel Komnenos ellen a XII. század közepén“ — írja A. A. VASILIEV.²⁸

A magam részéről teljesen magamévá teszem a *khvalisz* = Χαλισιοι azonosságának ezt a gondolatát, s a következőkben megkísérellem vázolni, milyen okból és mikor vált ki ez a talán bolgár-

török nép a kazár népkötelékből, s hogyan került a magyar nép kötelékébe.

II.

Mindenekelőtt el kell döntenünk, mikor ment végbe a kazár birodalom vezető rétegének a zsidó vallásra való áttérése, s milyen következményekkel járt ez a folyamat a khivaliszokra és a magyarságra nézve.

Mivel éppen a kérdéses korban, a VIII—IX. században a bizánci történetírás emlékei szinte pótolhatatlan hiányt mutatnak,²⁹ főképpen keleti: arab, héber, örmény, továbbá hagiográfikus jellegű: ó-egyházi szláv és latin nyelvű forrásokra vagyunk utalva. Am még a forrásokból kielemezhető adatok is veszedelmesen tág teret adnak a feltevéseknek. Eppen ezért: először összefoglalom az idevonatkozó tudományos irodalom legvalószínűbb állásfoglalását,³⁰ azután pedig a magam kutatásainak az előzőekét részben ellenőrző, részben kiegészítő eredményeit. Vagyis a valószínű feltevéseknek két csoportját teszem mérlegre, s azután próbálom eldönteni a kérdést, főleg az áttérés kronológiáját illetően.

Az arab Masz'udi³¹ és Ibn-al-Atir³² a kazár előkelők zsidóságra térését Harun-ar-Rašid korára, vagyis 786—809-re keltezik. Az áttérés a bizánci és a bagdadi kalifátusbeli erős zsidóüldözés elől Kazáriába menekült zsidók propaganda-munkájának eredménye volt. Al-Bekri³³ pedig azt a legendás hitvitát mondja el — keltezés nélkül! —, amelyet a kazár kagán keresztény, mohamedán és zsidó teológusok között rendezett, s melynek következtében, bár előbb már félig meggyőződéses keresztény volt, zsidóvá lett.

A héber hagyomány egyik fenntartója egy levél³⁴ a X. század második feléből, melyben állítólag József kazár kagán ad felvilágosítást „zsidó világbirodalmá”-ról válaszul Hazdaj ibn Saprutnak, a kordovai kalifa zsidó miniszterének tudakozódására.³⁵ A kazár vezetőség áttérése Bulan kagán idején történt. Bulan áttéréseivel egy angyal felszólításának tett eleget, Ardabel elfoglalása után, mely a keleti források szerint 730—731-ben történt³⁶ és dús zsákmánnyal járt. Lefolyik a legendás hitvita. Bulan megerősödik új, zsidó hitében. A zsidóságot azután később Bulan egyik utóda, Obádja juttatta végső diadalra Kazáriában. — A XII. századi zsidó filozófus-költőnek, Halevynak Al-Chazari című könyve³⁷ az áttérést szintén legendás színezettel beszéli el, s számunkra már elveszett, ellenőrizhetetlen történeti források alapján 740 tájára teszi.

A leghitelesebb zsidó emlék egy 1912-ben, Cambridgeben előkerült geniza.³⁸ Ez egy zsidó vallású kazárnak 950 táján Hazdaj ibn Sapruthoz intézett leveléből való töredék. Két mozzanatban adja a kazárok áttéréseinek történetét. Egyik egy harcban kitént zsidónak πῆχ-hé való megválasztása. Ez azonban

elfelejtett vallását csak felesége és apósa befolyására kezdte gyakorolni. Ezután említi a hitvitát, amely megerősíti a kazár előkelőket új vallásukban. A szomszéd országokból beözönlenek az üldözött zsidók, s így azután egy hitbuzgó kagán, Szabriél uralma alatt a zsidó vallás megerősödik Kazáriában.

Tehát: Bulan megtérését közvetlenül 731, az ardabéli győzelem éve elé kell helyezni. A lelkes zsidó kagán: a geniza-töredék Szabriélje, illetőleg a József-válaszlevél Obádjája — egy személy. A két név csupán rokonértelmű héber fordítása a kagán ismeretlen kazár nevének.³⁹ Ez a Szabriél-Obádja a VIII. század végéig uralkodott, vagyis itt a magva az arab források közléseinek, melyek az áttérést teljes joggal teszik Harun-ar-Rašid idejére, mert valóban ekkor jutott Kazáriában a zsidó vallás diadalra.

Most végezzük el az ellenpróbát. — A József-válaszlevélben az a hely, melynek alapján Bulan áttérését a 731-i ardabéli győzelem idejére szokták tenni, két földrajzi nevet tartalmaz: בולאן és א-ר-ד-ב-ל.⁴⁰ CASSEL és HARKAVY a בולאן-א-ר-ד-ב-ל-ra javították,⁴¹ és a Darialan (alának kapuja) kaukázusi szoros-sal azonosították. Ekként kapcsolhatták azután össze a Wachtang-féle georgiai krónika 731-re szóló tudósításával,⁴² mely szerint a kazár fővezér a Darialan szoroson át betör az arab területre, több másikkal együtt elfoglalja Ardabél erődöt, s nagy zsákmánnyal tér vissza Kazáriába. Ám még ha a Rudlan: Darialan azonosságát el is fogadnók, ez az útirány nem határozhatja meg az időpontot. A kalifátusra támadó kazárok majd minden betörésükkor a Darialanon hatoltak át.

Másik alapja volna a 731-re való keltezésnek az, hogy a kazár uralkodó, בולאן: *Bulan* „a keleti forrásokban is szerepel“, mint a 731-i, Ardabélt elfoglaló kazár vezér neve. Azonban ennek a kazár vezérnek a neve a Wachtang-krónikában *Bultsan*.⁴³ Más tőből való, mint a *Bulan* név. Hamarább lehetne kapcsolatba hozni a magyar *Bulcsu* vezér nevének tövével. Mint ahogyan gyanítom is, hogy a *Bulcsu* név a kazáriai tartózkodás nyomainak egyike. A *Bulcsu*: Βουλτζους név⁴⁴ becéző formája: Βολοσουδης⁴⁵, Βουλοσουδης⁴⁶. Teljesen e névalak megfelelője a geniza-töredékben, 943-ban szereplő kazár helyőrségparancsnoknak בולשני neve.⁴⁷ Alább mutatunk rá *Bulcsu* családjának kazáriai, kaliz eredetére.

Az a körülmény, hogy a hadjáratból Bulan kincsel tér haza, vagyis nagy zsákmányt szerez, szinte nem kényszerítő erejű bizonyíték a 731-es keltezés mellett. 775—780 táján a kazárok a derbenti erődvonaltól egy részének elfoglalása után megint csak a Darialanon át törtek be Armeniába, s ötvenezer fogollyal és „hallaszlanul óriási zsákmánnyal vonultak innen haza“.⁴⁸ Az meg az egész Iszlám történetében hallatlan eset volt, amikor Harun-ar-Rašid idején 799-ben egy nagyszabású betörés után százezer foglyot vittek haza a kazárok.⁴⁹

Amikor a VIII. század végén körülbelül 781-ben Nerses, K'art'li keresztény vallású eriszthavja és vele pártfogoltja, Szent Abo a kazár kagánál időznek, majd azután három hónapon át a kazár kagán unokájánál, Leon afkháziai királynál tartózkodnak (782 január—március), még sem a kagán, sem unokája nem volt zsidó, s ekkor még udvarukban a zsidó befolyásnak legkisebb nyoma sem volt észlelhető.⁵⁰

Ezért nem helyes Bulan áttérését 731-re keltezni. A kordovai zsidóknak 832-ben már régtől rendszeressé vált kereskedelmi útvonala Kazárián át vezetett, s a kagánok tizedet is szedtek tőlük.⁵¹ Mégis csak 950 táján van nyoma — Hazdaj tudakozódó levelében — annak, hogy Kordovában Kazária zsidó vezetőségéről tudomást szereztek. 731-től 950-ig, több mint két évszázadon át, ne szereztek volna tudomást a kordovai kalifátus zsidai uralmon levő hittestvéreikről? Ez a valószínűtlenség is arra kényszerít, hogy Bulan áttérését Harun-ar-Rašid idejére tegyük. Ekkorra kelteznek az arab források is. Köztük Masz'udi is csak erről az áttérésről tud, a 730—740 körüli állítólagos áttérésről pedig hallgat. Ez ennél az alapos írónál annyit jelent, hogy korábbi áttérésről nem tud. Így lesz érthető az, hogy miért láznak fel 790 után a krími keresztény gót alattvalók János püspökük vezetésével a kazár vezetőség ellen.⁵² S az is, hogy miért kellett a kazároknak 799-ben még egyszer utoljára háborút viselniök a kalifátussal. T. i. a mohamedán arabok a kazáriai zsidó vezetőséggel szemben — éppen a vallási változás miatt — minden eddigi politikai befolyásukat elvesztették, s a kiéleződött helyzet háborúra vezetett.

Egy másik ok, mely a tudósokat eddig a 731-es keltezésre készítette, az volt, hogy az állítólagos József-féle válaszevél Bulantól a 955 táján működő József kagánig kilenc uralkodó kagánt sorol fel. Ebből — huszonöt éves uralkodási átlagot számítva — kénytelenek voltak 730—740 tájára visszamenni Bulan idejének meghatározásában.⁵³ Amde: MARQUART szerint ez az egész nemzetségtábla költött.⁵⁴ Maga a „válaszevél“ nem József kagántól származik, hanem „a kazár birodalom elpusztulása után elszóródott és Spanyolországba is eljutott lakói közül került ki annak szerzője“.⁵⁵ A levél aprólékos, mindentudó pontossága azt a gyanút kelti tanulmányozójában, hogy Kordovában egész zsidó nemzedékek ennek a szövegnek folytonos javítgatásával, bővítgetésével igyekeztek bizonyosságot tenni a kazár történeti hagyományban való „jártasságukról“.

Mindezek után nyugodtan tekinthetjük Bulant Harun-ar-Rašid kortársának. Áttérését pedig szinte teljes bizonyossággal a 790-es évekre tehetjük. Ez a Bulan pedig nem a talmudista zsidóságot fogadta el, hanem egy zsidó szekta, a karaita: קַרְאִיִּים vagy קַרְאִיִּים szekta híve lett, amint azt már KOHN SÁMUEL sejtette.⁵⁶ Olyan szentélyt (ohel moed), amilyent a

válaszlevél leír, talmudista zsidónak felépíteni szentségtörés. A leírás teljesen a kultusközpontosítást el nem ismerő, exiliumban kialakult karaizmus felfogására vall.⁵⁷

Ez a szekta a babiloni-perzsa zsidó exilium körében fejlődött ki. Szellemi gyökerei visszanyúlnak a szadduceus és szamaritánus felfogásig. Mikor az iszlám az arab hódítások révén érintkezni, keveredni kezdett a bagdadi kalifátus exiliansainak vallásával, akkor a karaizmust iszlám áramlatok is befolyásolták fejlődésében.⁵⁸ Maga a mozgalom már régóta élt, amikor Anan ben Dávid, akinek alapítását tulajdonítani szokták, élére állt és egyik ágát megszervezte.⁵⁹ A kezdetleges karaizmus alapelveinek megfogalmazásában — ami a törvénytudományt illeti — a szekta első vezetői általában mohamedán példákat követtek. Anan ben Dávidot, aki 700 körül született,⁶⁰ nyilván Abū Hanifa rendszere befolyásolta. Ennélfogva Mózes Tórája mellé, — talán azért, hogy a mohamedán uralom pártfogását megnyerje, — lemásolta a három iszlám törvényforrás: a Korán, Szunna és Ijma sok intézkedése mellett a hanefita mohamedanizmus vallásfilozófiájának alapját, a Ra'yt, azaz a törvénytánítók által a másik három forrásban analogikus spekulációval kifejlesztett normagyűjteményt is.⁶¹ A karaizmus mindjárt kezdetben rengeteg szektára szakadt, s a déloroszországi török népeknél, melyek, mint pl. a kazárok, mindhárom világvallás missziójának területén éltek, igen gyorsan terjedt.

J e g y z e t e k.

- ¹ Ioannis Cinnami Epitome. Ed. Bonn. 107.
- ² I. kiad. 247.
- ³ MORAVCSIK GY., A magyar történet bizánci forrásai. (A magyar történettud. kézikönyve I. 6/b.) 190.
- ⁴ MORAVCSIK i. m. 191.
- ⁵ KOSSÁNYI BÉLA, A kalizok vallása: Domanovszky-Emlékkönyv 355—68.
- ⁶ MORAVCSIK i. m. 100.
- ⁷ Konstantinos Porphyrogenetos: De Administrando Imperio. Ed. Bonn. 94. l. 1—3. sor.
- ⁸ Georgii Monachi Chronicon. Ed. C. DE BOOR. 699—700.
- ⁹ MORAVCSIK i. m. 106.
- ¹⁰ Vö. MORAVCSIK i. m. 122—3.
- ¹¹ Michael Glykas. Ed. Bonn. 514.
- ¹² I. kiad. 698, 700. Erre MORAVCSIK GYULA tanár úr volt szíves figyelmemet felhívni.
- ¹³ W. BARTHOLD, 12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens 109.
- ¹⁴ MORAVCSIK i. m. 189.
- ¹⁵ Uo.
- ¹⁶ Theophanes: Chronographia. Ed. Bonn. 511.
- ¹⁷ Konst. Porph.: Adm. Imp. i. kiad. 95.
- ¹⁸ MORAVCSIK: MNy. XXVI, 11.
- ¹⁹ Historia ecclesiastica Zachariae rhetori vulgo adscripta. Magyarázta E. W. BROOKS: Corp. Script. Christ. Orient., Scriptorum Syri, Ser. III. Tom. V. versio. Lovanii, 1924. II, 145. Vö. MORAVCSIK i. cikkével.
- ²⁰ A régiebb kiadók olvasási kísérletei, amelyek a *ʔ* hangjelét egy *ʔ* hang mater lectionisának fogták fel: KHULAS (németül), I. AHRENS—KRÜGER. Leip-

zig, 1899. 253; KHULAS (angolul), I. HAMILTON—BROOKS. London, 1899. 328; KOULAS (franciául), I. RUBENS DUVAL: Chavannes: Documents. StPbg., 1903. 250.

²¹ MORAVCSIK: MNy. XXIII, 267.

²² I. h. I. j.

²³ MORAVCSIK tanár úr szíves szóbeli közlése alapján.

²⁴ MIKLOSICH, LexPalslov. хвалицин'ъ és хвалицск'ъ címszók al. Vö. a szótárban adott rövidítésjegyzékkel.

²⁵ A. A. VASILIEV, The Goths in the Crimea, The Mediaeval Acad. of America. Cambridge, 1936. 99.

²⁶ La chronique de Nestor, francia fordítás L. PARISTÓL (Paris, 1854.) I, 253—4.

²⁷ K. SCHÜNEMANN, Ungarische Hilfsvölker in der Literatur des deutschen Mittelalters: UJb. IV, 108—9.

²⁸ VASILIEV i. m. 99.

²⁹ MORAVCSIK i. m. 4.

³⁰ Összefoglalásom alapjául első sorban FR. DVORNIK, Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance: Byzantinoslavica. Supplementa I, 168—71 (Prague, 1933.) szolgál.

³¹ Praires d'or, kiad BARR. DE MEYNARD et DE COURTEILLE (Paris, 1914.) 8—9. Vö. DVORNIK i. m. 168.

³² C. M. FRAEHN, De Chazaris: Acta Acad. Scient. Petropol. VIII (1822.), 21—2. Tudósítását Dimašqi őrizte meg. Vö. DVORNIK i. m. 168.

³³ J. MARQUARDT, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge 7—8.

³⁴ A. I. HARKAVY, Зказаніе ер. ишар. о Хазарах. Szentpétervár, 1874. 78—153. Magyar ford. KOHN SAMUEL, Héber kútforrások. Bp., 1881. 24—43. Kellő kritikával jól használható: MANDEL MIKLÓS, József khazar király válaszelevelének hitelessége. Pécs, 1929.

³⁵ Legújban a kazár történetre vonatkozó héber források hitelességét H. GRÉGOIRE teljesen kétségbe vonta „Le »Glozel« khazar” című cikkében: Byzantion XII/1, 225—66. Magam a kétségtelenül hiteles bizánci, örmény, arab, ó-egyházi szláv és latin források mellett csak a József-féle válaszelevel rövidebb redakcióját és a SCHECHTER-féle geniza-töredéket használtam fel. A válaszelevel rövidebb redakciójának hitelessége ellen GRÉGOIRE azzal érvel, hogy az állítólag a X. század második felében írt levélről a zsidóság, melyre nézve pedig annyi érdekel bírt, csak a XVI. században szerzett tudomást, ismert kézírata is csak a XVI. századból való, s első, 1577-i kiadója nem lehetett az az 'Aqrīš Izsák, akinek a kiadást tulajdonítani szokták. Viszont elkerülte GRÉGOIRE figyelmét az a körülmény, hogy Abrahám Ibn Daud (kb. 1100—1180.) 1160 körül írt Széfer Hakkabbala című művében (ed. NEUBEUER 78—9) már ezt írta: „Zsidó községek vannak egészen az Ubal (Volga) folyóig, ahol azelőtt kazár népek laktak, kiknek József nevű királya levelet küldött Haszdai Ibn Saprutnak . . .” (Vö. MANDEL MIKLÓS i. m. 6 és 27). A hosszabb recenziót, melyet a közismert hamisító, FIRKOVIČ „fedezett fel”, nem akarjuk védeni, de itt is rá kell mutatnunk GRÉGOIRE egy tévedésére. Szerinte a karaita FIRKOVIČ lealcázója, a rabbinikus zsidó HARKAVY csak azért kegyelmezett meg a hosszabb redakció hitelességének, mert ez a kazárokat rabbinikus zsidóknak tünteti fel. Nos hát, mindenki, aki akár a hosszabb, akár a hiteles rövidebb redakciót figyelmesen elolvassa, meggyőződhetik arról, hogy az „ohel moed”-ot építő, s azt frigyládaival, lámpával, asztallal, oltárokkal és szent eszközökkel ellátó Bulan — csak karaita vallású lehetett.

³⁶ DVORNIK i. m. 151; vö. J. MARQUART i. m. 11 és KOHN i. m. 33, 6. j., ahol idézve BROSSET, Histoire de la Géorgie. StPbg., 1849. I, 257 idevonatkozó helye.

³⁷ Ismertetését I. MANDEL i. m. 21—7, 32—3 és 38.

³⁸ Kiadta S. SCHECHTER: Jewish Quarterly Review, New Series III (1912—1913.), 181—219 (angol fordítással). Megbízhatatlan, helyenként csak tartalmat adó magyar fordítását I. MARMORSTEIN ARTUR: EPkK. XXXVIII, 148—52. Vö. még V. MOŠIN, Les Khazars et les Byzantins d'après l'Anonym de Cambridge: Byzantion VI, 309—25.

³⁹ L. J. D. BRUCKUS, La lettre du Juif khazare du Xe siècle. Berlin, 1924. (oroszul) bizonyítását. Vö. MOŠIN i. cikke 316.

⁴⁰ KOHN i. m. 33 az Akris Izsák konstantinápolyi 1577-i szövege alapján készült (vö. KOHN i. m. 26—8) következő fordítást adja: „Az angyal ismét megjelent neki (Bulannak) s szóla hozzá: . . . Vidd magaddal egész seregedet s menj *Rudlán* (רודלן) országába és *Ardil* (ארדיל) országába.“

⁴¹ KOHN i. m. 33, 6. j.

⁴² Uo.

⁴³ HARKAVY, Mittheilungen über die Chasaren I.: RussRev. X (1877.), 323. BROSSET francia nyelvű átírásai szerint: *Bouldchan*, *Boughtchan* (a kaukázusi georgiai kiejtésben $g \sim l$, pl. *Gevond \sim Levond*, *Trreq \sim Terbel*) és *Bloutchan* (metathesises alak *Boulthchan*-ból).

⁴⁴ Konst. Porph.: Adm. Imp. i. kiad. 175.

⁴⁵ Ioannis Zonarae Epitome III. Ed. Bonn. 484.

⁴⁶ Kedrenos II. Ed. Bonn. 328.

⁴⁷ MOŠIN i. cikke 313. Keltezését l. 323—5. A héber eredetiben בולחני (I. SCHECHTER i. cikke 208, 66. sor). MOŠIN francia olvasása: *Boulchitzi*. Ha ilyen az interponctio: בולחני: *Bulsúci*, akkor, — amennyire csak héber betűkkel lehet, — a görög Βουλοσουδής hangalakját adták.

A SCHECHTER-féle geniza-töredéknek (cambridgei Anonymus) eddig minden tudóstól elismert hitelességét GRÉGOIRE fentebb idézett cikkében már csak úgy tudja kétségbe vonni, hogy a FIRKOVIČ hamisításaival egy sorba állítja, és így — hangulatot kelt ellene. Véleménye szerint ez úgy készült, hogy egy nagyon ügyes modern hamisító, a kazár kérdés alapos ismerője, a rájuk vonatkozó források adataiból — egy újat „kovácsolt“. De „elárulta magát néhány kiáltó baklövessel“. Pl. a derbenti szorost, a Báb-al-Abwáb-ot egy nemzetnek teszi meg. De vajjon: ha a hamisító olyan nagy szakértője volt a kazár történetnek, miképen nem tudhatta, hogy a Báb-al-Abwáb egy kaukázusi szoros, illetőleg a derbenti erődvonala összefoglaló neve? Hiszen ha valaki csak pár lapot olvas el a kazárokról, lépten-nyomon találkozik ennek a nevével. A héber nyelvnek egyik közismert stílárius sajátosságával — és nem ravasz hamisítással — állunk itt szemben: t. i. a héber a népeket szereti országuk, lakóhelyük nevével feltüntetni. Itt is a felsorolásnak mindjárt első tagja: ארצא a. m. 'Ázsia'. — GRÉGOIRE szerint az ügyes hamisító „a zsidó vallás, s tetejébe még a karizmusz számára meg akarta szerezni Bizánc egy legyőző-jének (!) a dicsőségét . . . A magyar Βουλοσουδής-ből egy kazárt, vagy legalább is egy zsidót csinált“. A בולחני neve mellett szereplő רמיקר jelző

szerinte a „magyar“ szó egyszerű átírása, a névelővel ellátva. Ámde: miért nem tudta a bizánci forrásokban is annyira jártas hamisító, hogy Konstantinosz Porphyrogenetos értesítése szerint a magyarok a 895-i besenyő veszedelem miatt több mint félszázadon át egyszer sem mertek Etelközhöz közeledni, — nemhogy Krim tájékára elmerészkedtek volna?! S egy ügyes hamisító a *magyar \sim megyer* név lágy $g \sim gy$ hangját nem az éppen legkeményebb k hangot jelölő ק-fal, hanem ג-lel írta volna át; a מ és י között pedig a héberben csak י hang lehet. Itt tehát a ק" a. m. 'tisztel, megbecsül' tőből מ praefixummal képzett 'a tisztelt' jelentésű participiummal, s nem a „magyar“ szó átírásával van dolgunk. (A *Bulcsudi* névazonossággal vö. a *Termacs \sim Tarmacs* névazonosságot cikkem végén.) — A SCHECHTER-féle töredéket V. MOŠIN (Byzantion VI, 310) paleográfiai érvek alapján a XI—XII. századra keltezte, de megjegyezte, hogy egy X. századi eredetiről másolták. — Mivel GRÉGOIRE szellemes, de hiperkriticizmusa csapó bizonyítása — mint látjuk — nem érintheti a két szóbanforgó héber forrásnak cikkemben méltatott történeti hitelességét, azon következtetéseim, melyekre részben ezek felhasználása révén is jutottam, nem vesztk el alapjukat.

⁴⁸ KMOŠKÓ MIHÁLY, Die Quellen Istachri's in seinem Berichte über die Chasaren: KCsA. I, 147. KMOŠKÓ 762-re tette ezt a betörést. Az esemény azonban Al-Manšūr kalifa arméniai helytartója, Jazid ben Ušaid helytartósá-

gának második felében (775—780.) történt. Vö. P. PEETERS, Les Khazars dans la Passion de S. Abo de Tiflis: *Analecta Bollandiana*. Tom. LII, 21—56.

⁴⁹ KMOSKÓ i. h. ⁵⁰ Vö. PEETERS i. ért.

⁵¹ L. KMOSKÓ „Góg és Mágóg” című művének kéziratát a Nemzeti Múzeum kéziratárában (1746/Fol. Hung.). Ibn Xordádeh: *Kitáb al-masálik wa-l-mamálik* 153. l.: A rádaniyah nevű zsidó kereskedők útja LXXX, 95.

⁵² PEETERS i. ért. ⁵³ MANDEL i. m. 39. ⁵⁴ J. MARQUART i. m. 11—2. ⁵⁵ MANDEL i. m. 40—1. ⁵⁶ KOHN i. m. 37, 9. j. ⁵⁷ MANDEL i. m. 38.

⁵⁸ WASSERMANN JENŐ, A Karaita Imakönyv. 1933. 5—6 és I. MARKON: *Encyclopaedia Judaica Karäer* címszó alatt.

⁵⁹ J. FÜRST, *Geschichte der Karäerthums*. Leipzig, 1862. 3—35 és WASSERMANN i. m. 5—6. ⁶⁰ FÜRST i. m. 38.

⁶¹ Amint Saadja gaon feljegyezte Anan ben Dávidról: amikor hívei erőszakkal exilarchává akarták választani, Al-Mansur bagdadi kalifa börtönbe vettette, s itt együvé volt zárva Abū Hanifával; ennek útmutatásai szerint fejtette ki azután rendszerét a kalifa előtt, s az innen kezdve támogatta ellenfeleivel szemben (*EncJud*. Berlin, 1928. II, 753—5. hasáb).

(Folytatjuk.)

GYÓNI MÁTYÁS.

Kakastej.

Tudvalevő, hogy a kakas és a tyúk Európa területén csak meglehetősen későn honosodott meg, de őshazájában, Ázsiában (India, Perzsia, Babilónia) is jelentőség tekintetében jóval mögötte állt a lúdnek, mely a földművelő népek között a legrégebb időktől kezdve nagy elterjedésnek örvendett.¹ Zoroaster vallásában a kakas a világosság istenének, Čraosha-nak szent madara, a világosság szimbóluma és a hajnal hírnöke, mely kukorékolásával elűzi a sötétség gonosz szellemeit.²

A kakas Perzsiából a méd-perzsa hódítások idejében került át Európába Babilónián és Kis-Ázsián keresztül, mégpedig legelőször Görögországba. A Perzsiából való eredetet világosan mutatja a madár görög neve: a Περσικός ὄρνις (Aristoph: *Av*. 483., 707.) és Μηδος (ὄρνις) (*Av*. 276.). De Peisthetairos szavaiból (*Av*. 483.) az is kiderül, hogy az idegenből származó madár elég régi ismerőse a görögségnek; szerinte ugyanis jóval Darius és Megabazus szereplése előtt terjedt el új hazájában.³ Homeros ugyan nem említi,⁴ de állítólag már a Kr. előtti második évezredben találkozni vele Krétában⁵. Eredeti jelentőségét Görögországban is megtartotta: itt is a világosság szimbóluma, az éberség és harciasság jelképe,⁶ betegség és csapás elűzője⁷. Mint a világosság hírnöke egyben az „örök világosság”, a halál utáni új világosság = élet hirdetője is.⁸ Mindeme tulajdonságait aztán elviszi magával Rómába is a „galliai madár”, amely a keresztény szimbolikában is megmarad az éberség és a feltámadás jelképének.¹⁰

Amennyire mai ismereteink alapján a múltba visszatekinthetünk, legelőször Görögországban találkozunk a 'kakas' névnek egy egészen új fogalom megjelölésére szolgáló alakjával a 'k a k a s t e j'-jel, azaz az ὀρνιθόγαλον (pl. Diosc. 2. 174.), illetőleg ὀρνιθων γάλα (pl. Nic: *Ath*. IX. 371. c.) szavakkal.¹¹ Az elnevezésen a görögök ugyanazt a két dolgot értették, amit — egyéb

mai népek között — mi is értünk rajta: a 'madártej'-et, illetőleg 'kakastej'-et, a növényt és főként azt a valami rendkívül jót, finomat, amit a magyar népnyelv így fejez ki: *kakastejjel sült kalács*, *kenyér* stb.,¹² s amin más szóval ugyanazt értjük, mint a *madárlátta kenyér*-en. Arany: Toldi X. 8. 8.: „Nesze szolgám, *madár-látta cipót* hoztam“, mondja Bence Miklósnak.

Az elnevezés kétségkívül a népnyelv szülötte és a kakas nagy népszerűségének beszédes bizonyítéka: az Athénben igen divatos és közkedvelt kakasviadatok nagyban hozzájárultak ennek a népszerűségnek a kialakulásához és széles rétegekben való elterjedéséhez.¹³ A fogalom eredete szorosan összefügg a madárnak már említett vallásos tiszteletével: ha a kakas képes arra, hogy a bajtól, csapástól szerencsétlenségtől megvédjé az embert, akkor pozitíve is adhat jót;¹⁴ ez a mindenképp felett való jó — első sorban eledel — az ὀρνίθων γάλα. A köznép szokásait, nyelvét, szólásait kitűnően ismerő zamatos nyelvű Aristophanes minden jó foglalatoként említi a kakastejet Av. 731. kk.-ben, ahol ezeket olvassuk: ἄλλὰ παρόντες δῶσομεν ὑμῖν | αὐτοῖς, παισὶν, παιδῶν παισὶν | πλουθυγίαν, εὐδαιμονίαν, | βίον, εἰρήνην, | νεότητα, γέλωτα, χορούς, θαλάσ, | γάλα τ' ὀρνίθων, | ὥστε παρέσται κοπιᾶν ὑμῖν | ὑπὸ τῶν ἀγαθῶν. | οὕτω πλουτήσετε πάντες... Arany János fordításában: „...itt maradunk s adományainkat szórjuk, nektek, gyermekiteknek | S unokátoknak: | Kines, vagyon, épség, élet, egészség, kacaj, ifjúság, béke, dal és tánc — | Madarak teje is, lesz minden elég, hogy beleúntok a csupa jóba; | Úgy felszülünk valamennyit!“ Nem kevésbé beszédesek Peisthetairos szavai Av. 1671. kk.: τί δῆτ' ἄνω κέχνηας αἰκίαν βλέπων; | ἀλλ' ἦν μεθ' ἡμῶν ἤς, καταστήσω σ' ἐγὼ | τύραννον, ὀρνίθων παρ' ἐξω σοι γάλασ. Arany szerint: „... Mit acsarkodol? | Mit vetsz az égre oly mérges szemet? | Hiszen, ha mellénk állasz, én királlyá | Teszlek, s madár tejjével tartalak.“ A kifejezés Aristophanesnél még egy helyen olvasható: Vesp. 508. kk.: ἐγὼ γὰρ οὐδ' ἂν ὀρνίθων γάλα | ἀντὶ τοῦ βίου λάβοιμ' ἂν, οὐ με νῦν ἀποστερεῖς; | οὐδὲ χαίρω βασιεῖον οὐδὲ ἐρχέλειον, ἀλλ' ἤδιον ἂν | δικίδιον μικρὸν φάγοιμ' ἂν ἐν λοπάδι πεπνιγμένον. Arany: „madártej sem kell nékem, hallod-e. | Amaz életért cserébe, melytől most te megrabolsz; | Rájahálnak, ángolnának sem örvendek: jobb izü | Nékem annál, fojtott lére, egy kis itélet-hozás.“

Hogy a régi görögök is azt értették az ὀρνίθων γάλα kifejezésen, amit mi a *kakastej*-en, Aristophanes említett helyeiből könnyen megállapítható: a régi scholion: Ad Vesp. 508. is így értelmezi a szóbanforgó kitélt. A scholion: Ad Av. 731. szerint is a népnyelvben használatos szólás, „közmondás“ a szóbanlevő kifejezés, mely kétségkívül igen nagy elterjedésnek örvendett. Az a körülmény, hogy a szólás az ókori görög irodalomban az imént említett aristophanesi helyeken kívül még csak két ízben fordul elő, mitssem von le megállapításunk lényegéből. Strabon (XIV. 1. 16.) Samos szigetéről szólva azt mondja, hogy a sziget annyira termékeny, hogy — mint a közmondás tartja — ott még 'madártej' = kakastej' is megterem. Végül Lukianos (De Merc. Cond. 13.) így szól: „győztél hát, te boldog ember. elnyerted az olympiai koszorut; sőt mi több, elfoglaltad Babilont és bevetted Sardes fellegvárát: tied lesz Almaltheia bőségszarva

és madártej: ὀρνίθων γάλα fogsz fejni. Kell ugyanis, hogy annyi fáradság után a legnagyobb jókban részesülj, nehogy csupán pusztá levelekből álló koszorud legyen.“ Ide csatlakoznak a scholiasta szavai: Παροιμία ἐπὶ τῶν ὑπερφουῶν ἀγαθῶν.

Szólások és közmondások közismerten sokszor igen nagy utakat tesznek meg, miközben egyik néptől a másikhoz vándorolnak. Mi sem természetesebb, mint hogy az ὀρνίθων γάλα a görög-séggel annyira összeforró Rómába is eljutott, és — bár csak két ízben olvassuk az egész római irodalomban a latin megfelelőjét — nagyon korán meghonosodott a köznép nyelvében, az ú. n. sermo vulgaris-ban. Plautusnál, a levélirodalomban és a satirában ugyan nyomát sem találni, de a császárkori római irodalom egyik legkimagaslóbb képviselőjénél, Petroniusnál olvassuk, hogy amikor egyik hőse, Encolpius, a vendéglátó házigazda, Trimalchio gazdagságán elálmélkodva szomszédjától, egy libertinustól felvilágosítást kér anyagi jólétére vonatkozólag, többek között a következőket tudja meg: „nec est, quod putes illum quicquam emere. omnia domi nascuntur: lana, ceræ, piper, *lacte gallinaceum*, si quaesieris, invenies“. (Cap. 38.) A *lacte gallinaceum* kitétel vulgaris latin *lacte* alakja (vö. pl. Plaut: Miles 238. kk.: „Philocomasio huc sororem geminam germanam alteram | Dicam Athenis aduenisse . . . | Tam similem quam *lacte lactist*“ | Men. 1089. | Bacch. 19. | Caecil. 220. | Cato r. r. 86. | Enn. ann. 353. | stb. — vö. román *lapte*, olasz *latte*, logudor. *latte*, spanyol *leche* és portugál *leite*) is arról értesít, hogy a szólás első sorban a köznép ajkán élt, ott is főleg a szegényebb rétegekben, ahol az elképzelhetetlen és elérhetetlen legjobbat, legritkábbat jelentette. Az idősebb Plinius is ilyen értelemben használja a kifejezést, mikor a Nat. Hist. előszavában (praef. 24.) a könyveimekről szólva a következőket állapítja meg: „Inscriptionis apud Graecos mira felicitas. Κηρίον inscripsere, quod volebant intellegi favom, alii κέρασ 'Αμαλθείας, quod copiae cornu, ut vel *lactis gallinacei* sperare possis in volumine haustum . . .“¹⁵

Egy a nép nyelvében olyannyira meggyökeresedett fogalom mint *lacte gallinaceum* nem vesztetett el azon a hatalmas területen, melyen a vulgaris latin volt az élő nyelv. És csakugyan ott találjuk a kifejezést mindkét jelentésében a sermo vulgaris friss hajtásaiban, a román (neolatin) nyelvekben is. Az olasz pl. a *latte di galline* néven ismeri az ételt, mely „cibo squisito (raro), impossibile a trovarsi. (Zuppa alla pavese).“, illetőleg „tuorlo d'uovo stemperato in acqua zuccherata o in cognac o rum“ (N. ZINGARELLI, Vocabolario della lingua italiana s. v. *latte*). A növény neve viszont *latte di gallina*, amely nem egyéb, mint a „pianta della gigliacee con un bulbo biancastro e tante cipolline in giro, lunghe foglie basilari strette lineari e uno scapo che regge un grande corimbo di fiori bianchi come latte e fatti a stella; fiorisce in primavera nei campi: Stella di Betlemme“ (ZINGARELLI i. h.): angol *star of Bethlehem*.

A francia *lait de poule*-nak mondja az ételt, melyen két dolgot ért: azt a nagyon finom valamit, amit a görögök és rómaiak neveztek így és egy nálunk is jól ismert, főleg gyermekek számára készített tejből és tojásból álló eledelt, az ú. n. madártejet: „jaunes d'oeufs avec de l'eau chaude et du sucre

en poudre“; vö.: „Allons, Babet, un peau de complaisance, Mon lait de poule et mon bonnet de nuit“ Béranger (La grande dictionnaire s. v. *lait*). A növény neve: *lait d'oiseau* (i. h.: „nom vulgaire de l'ornithogale blanc“).

Tudott dolog, hogy a *kakastej* vagy *madártej* nálunk is ismert és különösen a gyermekek előtt kedvelt szó, illetőleg fogalom. A népmesében nagyon elterjedt *kakastejjel sült kalács* — miként a hamuban sült pogácsa — a legfinomabb, a legjobb ételt jelenti, amelyet csak el lehet képzelni: „*kakastejjel*, varjuvajjal *sült kenyér*“, mondják a gyermekeknek, hogy jobb étvággal egyenek. „Az egy *madártejen* kívül mindene van; van ott még *kakastej* is“, azaz: nagy a bőség, az is van, ami másnak senkinek (SZABÓ ERNŐ, A házi állatok a magyar szótársokban: Nyr. XXIII, 305). Az immel-ámmal evőt a székelyeknél így unszolják: „egyél bátrou, mind otthon; egyél, ne ehezzeél, mind otthon; egyél, mett ha nem eszel es, meghalsz; ha nem eszel, megbánod, mett ez olyan jó, hogy! . . . *kakastejjel süttük*“ Kriza: Vadr. II, 10.

Felmerül most a kérdés, honnan került hozzánk az annyira elterjedt népszerű szólás? IPOLYI (MMyth. I, 327—8) szerint a keletről jövő magyarság a kakast már őshazájában ismerte, és hozzá — mint más keleti népek — ősrégi időktől kezdve bizonyos mítoszi képzeteket fűzött. A kakas ugyanis a magyar népmesében is a világosság hirdetője¹⁶, az éberség jelképe¹⁷, a bátorság és harciasság szimboluma¹⁸, „talizmán és jósmadár“, melyhez igen sok szólás, szójáték kapcsolódik. Ezen az alapon nagyon valószínűnek látszik az a feltevés, hogy őseink a *kakastej* fogalmát már a honfoglalás előtti időben, talán még az őshazában is ismerték, és így a régmúltban talán közös gyökérből fakadó szólás közvetlenül jutott el hozzájuk.

Eppenséggel nem lehetetlen, hogy a „kritikátlanul“ dolgozó IPOLYI ez alkalommal igenis a helyes nyomon jár. A honfoglalás előtti magyarság a kelet-déleuropai ú. n. közbolgár műveltség körébe tartozik, mely a hún-bolgár birodalmon épült fel, és magában foglalta az összes népeket, amelyek a Pontustól és a Kaukázustól északra laktak. Ezek a népek egy ősbibb kultúrának, a szkíta műveltségnek a befolyása alatt álltak, mely a görög, illetőleg hellénisztikus kultúrával sokszorososan össze volt fonódva, de amely a perzsa művelődés hatása alól sem tudott vagy akart szabadulni. A magyarság tehát ebben a kelet-déleuropai őshazájában vehette át a szólást a bolgárok közvetítésével a görögöktől, minthogy ezekkel közvetlenül összeköttetésben ebben az időben nem állt. De végeredményben a görögökhöz jutunk a magyar szólás eredetét kutatva akkor is, ha a honfoglaláskorabeli magyarság helyzetét vizsgáljuk. „Tőle délre a bizánci kultúrszféra kezdődik, amely felőleli egykori rokonait, duniabolgárokat, egy sereg kisebb szláv törzset, amelyek közül a legnyugatabbra fekvő horvátok ebben az időben kezdik meg államalapítási kísérleteiket és ingadozásukat nyugati és keleti kereszténység közt. Ennek a bizánci körnek amúgy is szlávossal alaphangulata van, amit mutat az is, hogy a megkeresztelkedő bolgárok nem a görögség, hanem a szlávosság felé közelednek, mígnem teljesen el is szlávosodnak.“ (FERDINÁNDY MIHÁLY, Az

ómagyar műveltség: MSzemle 1936: 371.) A szlávsnak, főleg az elszlávosodott bolgároknak a magyarokkal való sűrű és melyreható érintkezéséből egyfelől, másfelől a bizánci kultúrával való legszorosabb kapcsolatából arra következtethetünk, hogy ebben az időben jut el hozzánk a 'k a k a s t e j' Bizánceból, mégpedig szláv közvetítő útján. Ilyen úton vált tulajdonunkká több látszólag magyar eredetű szólásunk és közmondásunk, mint pl.: *Kinek a pap, kinek a papné*, mely megvan a bolgárban, szerbben, lengyelben, csehben, s mely valószínűleg görög származású, mert eredetileg így hangzik: Άλλος ιέρεια θέλει, ἕτερος ιέρειαν. Ugyanígy görög eredetű a *Nézd meg az anyját, vedd el a lányát*: Βλέπε μητέρα και ἄγου θυγατέρα, de megtaláljuk a cseh és szerb nyelvben, sőt a francia, latin, német és arab nyelvben is. A *Minden csoda három napig tart* legrégibb alakja, úgy látszik, szintén görög: Πάσα θαύμα τρεις ημέρας. (Vö. TOLNAI VILMOS, A magyarság néprajza III, 433.)

Szólásunk tehát Nyugaton, a román nyelvek területén, a latin kultúra megszakítatlan folytonosságának eredményeként honosodott meg, míg Kelet és Nyugat határán, nálunk, a szlávssággal és talán a bolgársággal való ó-magyarkori érintkezések és kapcsolatok emlékét őrzi. Így válik ez a szólás is nemzetközivé, valóságos világ vándorává, mint mások is nagy számban, „miként a mesék és meselemek, melyek az idő és tér sorompóin áthaladva minden nyelvben meghonosodtak“ (TOLNAI i. m. 411).

J e g y z e t e k.

- ¹ Reallexikon der Vorgeschichte V, 401. ² PAULY—WISSOWA—KROLL, Realencyclopädie der class. Altertumswissenschaft VIII, 2521 s. v. *Huhn*.
³ αὐτίκα δ' οὖν πρῶτ' ἐπιθεῖψ τὸν ἀλεκτροῦν, ὡς ἐπιράννει ἡρχέ τε Περσῶν πρῶτον πάντων, Δαρείου καὶ Μεγαβάζου, ὡστε καλεῖται Περσικὸς ὄρνις ἀπὸ τῆς ἀρχῆς ἔτ' ἐκείνης. ⁴ A legrégebb görög írók és az ószövegségi könyvek sem ismerik a kakast. Hom: Od. IV. 10.: Ἄλεκτρον és II. XVII. 602.: Ἄλεκτρον pedig tulajdonnevek. ⁵ LAMER, Wörterb. der Antike 243 s. v. *Hahn*. ⁶ A görögöknél és rómaiaknál a háború istenének szent madara, melynek hangjából következtek hadi vállalkozásaik szerencsés vagy szerencsétlen kimenetelére. ⁷ Innen van az ἀλεκτρος és ἀλεκτροῦν elnevezése (legelőszőr Kratin. Athen.-nál. IX. 374.: Περσικὸς ἀλεκτρον). A πέν az ἀλέξω igével függ össze (vö. pl.: ἀλέξανδρος; ἀλέχημα; ἀλεξητήρ; ἀλεξίκακος; ἀλεξιμορος; ἀλεξίς stb.) ⁸ Súlyos betegségből felgyógyultak Asklepiosnak kakast áldoztak; vö. Platon: Phaedon 118.: ὦ Κρίτων τῷ Ἀσκληπιῷ ὀφειλομεν ἀλεκτροῦνα, azaz Sokrates úgy fogja fel a halált, mint az élet betegségből való szabadulást. ⁹ A *gallus (gallina)* elnevezés *Gallia*-ra utal: bizonyára onnan került a kakas Rómába (l. WILAMOWITZ, Philol. Untersuch. I, 78). ¹⁰ Mint az éberség — a hit- és erkölcsbeli éberség — jelképével a középkortól kezdve templomtornyokon is gyakran találkozunk vele. A kereszténység első századaiban sokszor előfordul siremlékeken mint a feltámadás szimbóluma. Vö. még Máté evang. 26. 34.: Szent Péter és a kakaszó. ¹¹ Ὀρνις a görögöknél általában, tehát tágabb értelemben a. m. 'madár', szorosabban: 'kakas'. ¹² Vö. CzF. III. köt.: *Kakastaraj* v. — *taré(j)*: réteken és szántóföldeken tenyésző növényfaj... (Rhinanthus crista galli. L.) | *Kakascimer*: a kakastaréj nevű növény egyik faja. (Rhinanthus alectorolopus.) | *Kakasláb*: mocsáros helyeken tenyésző szirontafaj... (Ranunculus reptans L.) | *Kakaslábmohar*: a moharnak egyik faja. | *Kakastej*: tréfas nyelven annyi mint víztal, vagy víz. *Kakastejet kapsz fiám. Kakastejjel, varjuvajjal sült kenyér*. — L. még CzF. IV. köt.:

Madárbogyó: a berkenyék neméhez tartozó cserjefaj. . . (Sorbus aucuparia.) Gyümölcsét a madarak kedvelik. | *Madárhur*: növény (Cerastium; Ligustrum vulgare.) | *Madárköles*: növény; máskép a közéletben: gyöngyköles, napkása. (Lithospermum officinale.) | *Madárláb*: máskép: tehénvidító fű (Ornithopus perpusillus.) | *Madárliliom*: máskép: sárga madárliliom, sárga tyuktaréj, sárga sárma. (Ornithogalum luteum.) | *Madártej*: 1. A köznép nyelvén a sárma egyik faja: úri virág, úri sárma. (Ornithogalum umbellatum.) 2. Tréfás beszédben a. m. semmi, minthogy a madárnak teje nincsen. Ilyen a gyermekek nyelvén a kakastej, azaz víz. *Az egy madártejen kívül mindene van.* (Közm.) — *Madártej*: tej- és tojásfehérből készült édes étel. (Gyermekeknek szokták adni.)

¹³ A kakasviadalokra nézve vö. Aelian: VarHist. 2. 28.; Lucian: DeGymn. 37.; DiogLaert. 2. 30.; Plat: Leg. VII. 880. ¹⁴ L. még ORTH: PAULY—WISSOWA—KROLL VIII, 2531 s. v. *Huhn*: „Auch schrieb man ihm nicht ungerm menschliche Eigenschaften zu, wie Neigung zu Liebe und Freundschaft, sei es zum Menschen, sei es zu anderen Tieren, tiefes Empfinden beim Verlust eines Gefährten u. a.“. ¹⁵ A növényt is Plinius írja le i. m. XXI. 17. (62.):

„. . . item *ornithogale* (ὄρνιθογαλή) caule tenero, candido, semipedali, a radice bulbosa, molli tribus aut quattuor agnatis, coquitur in pulte.“ — Egyéb a *gallus*-sal összefüggő növénynevek (l. a 12. jegyz. is) még a latinban: *crista gallinacea* (Plin: NatHist. l. 27. 23.; 40.): „alectoros lophos quae apud nos crista dicitur. folia habet similia gallinaei cristae plura“. Vö. Ps. Apul: Herb. 65.: „Graeci peristereon orthos . . . Itali *cristam gallinaceam* . . . vocarunt.“ — Diosc. 4. 59. W.: περιστερῶν ὄρθος . . . Ῥωμαῖοι κρίστα γαλλινάκια. — Plin. i. m. 25. 155.: „Capnos trunca, quam *pedes gallinaceos* vocant. nascens in parietinis et saepibus, ramis tenuissimis sparsisque, flore purpureo, viridis, succo caliginem discutit, itaque in medicamenta oculorum additur. etc.“ — Megjegyzendő, hogy az eredetileg adjectivum gyanánt használatos *gallinaceus*³ (= ad gallinas pertinens) masculinuma régtől fogva a. m. *gallus gallinaceus* (pl. Plaut: Aul. 465., Titin: Com. 126., Lucil. 300. stb., röviden: *gallus*).

¹⁶ „A három örökség“ (NépkGy. IX, 518 kk.). — „Fonyó kő“ (i. m. VIII, 486—7). — „A nagy-harsányi hegy“ (uo.). — „Ki népe vagytok?“ (i. m. XI, 187). ¹⁷ „Szomszéd asszon *kakassa* | Felszökött a kapura, | Mind azt *kukurigója*: | Hamiss az ő asszonya.“ (NépkGy. XI, 234). „A *kis kokas* már messziről meglátta, oszt jelentette a mostohának, hogy »*Kukuriku* nemzetes asszony, jön a mostoha jányod kiötözve, nagy ládával a hóna alatt.“ (i. m. XIV, 194). ¹⁸ Betlehemes játék (NépkGy. VIII, 64). — „A kakas és Mátyás király“ (i. m. XIII, 484—5).

VITÉZ MÉSZÁROS EDE.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Adalék Reguly Antal ázsiai utazásához. Boldog emlékű PÁPAY JÓZSEF „Reguly emlékezete“ című munkájában igen rokonszenves képet fest Ázsiát járt elődjéről. Elmondja, hogy Reguly lelkében már úgyszólván ifjúkorában hogyan született meg a vágy először a külföld, majd külföldön járta alkalmával az északi tartományok s azok népeinek megismerése után. Mikor 1839-ben Stockholmba érkezett s ott a királyi könyvtárban megismerkedett Arvidsonnal, a könyvtárossal, vágyódása elhatározássá érlelődött, hogy életét a finn-magyar rokonság kérdésének megoldására szenteli.

A lelkes ifjú tervét honfitársai kezdetben kevéssé méltányolták. A külföldiek inkább. Különösen az oroszok voltak azok, kik az ifjút nagy elhatározásában megértően támogatták. Itthon csak lassan kezdtek felfigyelni Reguly vállalkozására. Az Akadémia erejéhez mérten több ízben küldött anyagi segítséget az

aláasott egészségű kutatónak, hogy kutatásait Európa és Ázsia északi részein folytathassa.

Reguly utazása s kutatásainak eredménye, messze idegenben a magyarság érdekében végzett fáradozása, betegsége s felgyógyulásának híre hovatovább ismeretessé vált leveleiből, amelyeket ismerőseihez küldött, nemcsak Pesten, az ország közép-pontjában, hanem szülő megyéjében, Veszprémben is Változtak az idők, változtak az emberek. A megértés, támogatás vágya felébredt a megye nemeseiben, s mikor az Akadémia gyűjtést rendezett, az eddigi tervezgetés valósággá vált.

Az 1844. július 1-én Pápa mezővárosban tartott megyei közgyűlésen az alispán tájékoztatta az összegyűlt nemeseket Reguly ázsiai útjáról s az eddig elért eredményekről. Beszéde végén felszólította a nemeseket: adakozásukkal tegyék lehetővé Reguly további utazását s Ázsia északi részeiben való tartózkodását. Hallgassák meg a kérést: nyújtsanak segítő kezet. Ne legyen kénytelen a magyar utazó idegen segítséggel végezni el azt, ami a magyarság kötelessége. Az alispán szavai nem tévesztették el hatásukat. Fellobbant a nemzeti büszkeség: nemzetünk ködbevesző múltjának tisztázása a mi feladatunk, támaszkodjunk saját erőnkre. Miért engednők át a felfedezés dicsőségét, még ha anyagi áldozattal jár is az, idegen nemzeteknek? Kimondta a közgyűlés, hogy ebben a kérdésben megkeresést intéz a megyékhez s a szabad kerületekhez.

A jász-kun kerületekhez írt levél a szolnoki megyei levéltárban van. Eredeti szövege így hangzik:

„Tekintetes Nemes Kerület! Kedves Barátunk s Atyánkfiain! A magyar tudományos társaságtól legközelebb nyert hiteles adatok nyomán a hirlapok útján már majd országszerte is tudvák, egy oly tudományos ügy pártolására van szerencsénk uraságtokat, Kegyelmeteket felhívni, melynek kivitelét a nemzet megyénk lelkes fiától, Reguly Antaltól várja. Ugyanis tudva van, mikép több magyar s legtöbb külföldi nyelvbuvár a Magyarokat azon nagy Finn törzsökhez számítják, melynek a lappok, finneknak, vogulok s a többi, mindannyi külön ágait teszik; miután csupán ez egyre nézve lehet még kérdés: derék földink elhatározta magát az éjszakot beutazni s ezen nagy fontosságú kérdésre nézve a hely színéről hozni meg az elhatározó végfeleletet; nem rettenté el őt semmi áldozat, szokatlan éghajlat, uti fáradság, édes övétől és hazájától távollét; nem tartóztatták erejét már közel öt év óta csüggedetlenül e nemzeti feladás megoldásának szentelni s számos Finn népet már magáévá tévén, Ázsiában teendő terjedelmes nyelvészeti vizsgálódásait: csupán a szükséges költségek hiánya miatt nem folytathatja. A dolog illy helyzetében, nehogy a mit tenni nekünk nemzeti kötelesség, azt idegen ország segedelme eszközölje; s nehogy a magyar tudós Orosz országból, ottani pártolással hozza meg a Magyarok régi történeti kulcsát: teljes bizodalommal kérjük Uraságtokat Kegyelmeteket, hogy kebelökben ezen nemes cél elérésére pénzöszeveket akár felsőbb helyen leendő felterjesztés által, az illető követség útján azon jeles hazánkfia kezére juttatni, akár pedig hozzánk biztos uton általszállítani, mindenesetre bennünket az eredményről tudósítani sziveskedjenek.

Többire Atyafiságukba és szives barátságukba ajánlottak, szokott tisztelettel maradunk Uraságtoknak Kegyelmeteknek

Kelt 1844-ik esztendei Julius 1-ső napján Pápa mezővárosban tartott közgyűlésünkéből

kész köteles szolgálai, szives baráti és atyjokfiai

Veszprém Vgye Közönsége.“

A nagykun, kiskun és jász kerület 1844. augusztus 8-án foglalkozott Veszprém megye átiratával a Jászberényben tartott közgyűlésen. Itt végeztetett: „Ezen bizodalmas megkereső levél kerületi Kapitány Uraknak oly végre rendeltetik kiadatni, hogy az érdeklött célra a Megyebeli Községekben Hazafiui adakozásokat minden móddal gyűjteni igyekezzenek ; az ekként bejövendő segedelmi öszveg eránt tegyenek annak idejében további rendelkezés végett hivatalos tudósítást.“

A három kerület kapitányának kiadták a felszólító levelet. Mindegyik, átlátva a kitűzött cél közhasznú voltát, a kormánya alá tartozó szabad városokban megkezdte a gyűjtést. Ennek eredményéről jelentéseik s a fennmaradt gyűjtőivek tájékoztatnak bennünket.

A nagykun kapitány, Illésházy János, a következőkben számol be megbízatásáról:

„Veszprém megye felszólítására Reguli Antal Magyar utazónak Napkeleti Utja felsegállítására, mellyet nemzeti érdekekben indított meg, a Nagykun Kerületi Községekben a következő adakozás történt, jelesen: Karczag városa adott 5, Kisujszállás 5, Madaras 5, Kunhegyes 5, Kunszentmárton 25 frt. 50 krt.“ Turkevi nem adott semmit. A város tanácsa így menti magát: „Turkevi városa pénztárának jelenlegi állásához képest most, midőn az költséges építkezésekkel terhelhetik — a kívánt segedellel kelleg nem járulhatunk.“ Az összeget, 45 frt. 50 krt váltócédulában 1845. február 20-án szolgáltatta át Illésházy János Tacsmann István hadi főpénztárosnak, ki az összegről február 28-án állította ki az átvételt igazoló nyugtatványt.

A kiskun kerület kapitánya, Aczél István, már 1844. december 17-én tesz jelentést a gyűjtés eredményéről. Előadja jelentésében, hogy a kormánya alá tartozó szabad városok, különösen a kiskunok „átlátták a kitűzött cél közhasznú voltát s mind egytől egyig a következőkben adakoztak: jelesen Halas 10, Félegyháza 10, Kunszentmiklós 10, Szabadszállás 7 frt. 30 kr., Fülöpszállás 5, Laczháza 5, Majsa 5, Dorosma 5 frt., összesen 57 frt. 30 krt váltócédulában“.

A két kun kerület lakóinak megértő jószívűségével szemben szinte visszatetszést kelt az az álláspont, amit a jász kerület foglalt el, mikor a kerületi közgyűlés határozatát teljes közömbösséggel fogadta s egyetlen krajcárt nem adott. Nem tudjuk, kinek a számlájára írjuk ezt az eredménytelenséget. A kapitány nem vette-e feladatát komolyan, vagy a közönség zárkózott el minden jótékonyági megnyilvánulás elől? Vágó Ignác kapitány azt írja Jászapátiról 1845. február 22-én: „a jász községekben mindent elkövetett, hogy a kívánt célra valami segedelmet gyűjtsön, azonban foganat nélkül, mert senki erre a hazafias áldozatra nem vállalkozott“.

A három kapitány jelentésének kézhez vétele után az egybegyűlt összegről s annak további sorsáról a kerületi közgyűlés jegyzőkönyveiben ezt a megemlékezést találjuk.

„Nemes Veszprém Megyéhez! Reguli Antal tudományos magyar utazó részére 103 váltó forint 20 kr. gyűlvén össze tudományos utazása folytathatásának fel segéllésére, és ezen összeg a mai napon tartatott köz gyűlésünkbe be mutattatván, mi annak Méltóságok és Nagyságtok kezeihez leendő eljuttatásával Hadi Főpénztárunkat oly módon biztuk meg, hogy a kézbe jutást Királyi Tanácsos s Budai Tartományi Országos Főbiztos Döbrentey Gábor Ur Eő Nagysága által eszközölje.

Miről Méltóságtokat és Nagyságtokat az 1844 évi 2298 szám alatt kelt beces megkeresésük folytában ezennel tudósítván

Többire kegyességükbe és kedvezésükbe ajánlottak teljes tisztelettel maradunk

Kelt az 1845 évi Mártzius 1-én J. Berény Városában folytatva tartatott közös Gyűlésünkből

Méltóságtoknak és Nagyságtoknak kész köteles szolgálai a a jász, kiskun és nagykun kerület.“

Veszprém megye átirata megérkezett Debrecenbe is. 1844. augusztus 5-én került szóba a tanácsülésben. A megkeresésről a jegyzőkönyvek tájékoztatnak bennünket. Az átirat „Népszónok Kovács Lajos Urnak kiadatni rendeltetett a végett, hogy az elő terjesztett czélra adakozási alá írást nyitván a begyüilendő összevetet át küldés végett terjessze elő.“ Arról azonban hallgat a bejegyzés, hogy milyen eredménnyel végződött a népszóuk tevékenysége. Erre az ügyre vonatkozólag semmi nyom nincs az 1845—1847. évi jegyzőkönyvekben.

SCHLEICH LAJOS.

A magyarországi liturgia legrégibb emléke. Az Árpád-korból eddig csak két egyházi szertartásos könyvet ismert irodalmunk: a Pray-kódexet és a Németujvári Missalét. A liturgiátörténet kutatói újabban azt mondják három zágrábi kódexről, hogy magyar származású szertartásos könyvek, s mind a három a XI—XIII. századból való (vö. JAKUBOVICH—PAIS, ÓMOLV. XXXI. 1.).

KNIEWALD KÁROLY zágrábi egyetemi tanár „A magyarországi liturgia legrégibb emléke“ című tanulmányában: Pannonhalmi Szemle 1938. XIII. 1. sz. megállapítja a zágrábi érseki könyvtár MR. 126 jelzésű sacramentariumáról, hogy magyarországi monostor, mégpedig az 1075-ben alapított bélai bencés apátság számára készült. A szentekről szóló részében három réteget különböztet meg: a korszak minden sacramentariumában előforduló általános, azután a francia bencés eredetű és végül a kialakulóban levő magyar réteget. Megvannak benne az első magyar szentek: Szent István, Imre, Gellért, Benedek és Zoerard-András miseimádságai. Ezeket az imádságokat összehasonlítja a szerző a zágrábi érseki könyvtár 1290. évi breviáriumának a magyar szentekről szóló officiumaival. A kódex írásából és tartalmából azt következteti, hogy a kézirat 1083-ból való, tehát ez a könyv a legrégibb magyar szerkesztésű sacramentarium, magyar rétege az első magyar szentek legősibb imádságait tartalmazza. A szerző ebben az értekezésében csak a kódex magyar rétegét ismerteti,

de jelenti, hogy a Zágrábban megjelenő Mélanges Hoffler-ban és a Jahrbuch für Liturgiewissenschaft 1938. évfolyamában közzé fogja tenni a kézirat magyar eredetére, keletkezésének idejére, valamint tartalmára vonatkozó részletes vizsgálatának eredményét. S. I.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Faselth. E régi szóra az EtSz. egyetlen adatot idéz: SchlSzój. 1160.: *tindata*—*faselth*, a következő megjegyzéssel: „A *tindata* (= *tindatus* BesztSzój.) szövetnév nyilván a. m. *cindatus* 'étöffe de soie'." Feltétlenül idetartozik még a BesztSzój.-nek a SchlSzój. 1160.-nal párhuzamos s ettől semmikép el nem választható adata: BesztSzój. 599.: *tindata*—*fuselth*. Fontos körülmény az is, hogy csupán a BesztSzój. 696. al. olvasható „*tindatus*—*chen*” szerepel a szövetnevek között, míg a *tindata* ~ *tindata* adatok női ruha-, illetőleg ékesség-elnevezések között állanak: BesztSzój. 595.: *vestmentum* — ruha“ | 596.: „*polimica* — metelt ruha“ | 597.: „*katabieta* — idem“ | 601.: „*Crinale* — kozorou“ | stb. *Tindatus* és *tindata* (helyesebben *cindatus* és *cindata*) szerintünk is egyazon szó; a két különböző s jelentésmegoszlást hordozó alakváltozat jelzős szerkezetekből vált ki: *pannus cindatus* > *cindatus*, *vestis* (vagy *fascia*) *cindata* > *cindata*; vö. *polymita*, *catabreta* (t. i. *vestis*), de *polimelicus*, *camellinus*, *brunedus* (t. i. *pannus*). A magyar *faselth* s a belőle torzult, de az EtSz.-ban nem említett *fuselth* magyarázatára nézve kétségtelenül igazat kell adnunk SZAMOTÁNAK és SIMONYINAK, akik a közép-felnémet *fazelet* és olasz *fazzoletto* szóval vetik össze. Tudniillik figyelembe véve, hogy a közép-latin *cendalum*, *cindalus*, *cindatum* 'tela subsericea vel pannus sericus' (DuC.) eredetileg a görög σίνδων származéka (l. KLUGE, EtWb. Zindel al.), vagyis a. m. 'félselymes, igen vékony gyöles' (FINÁLY, A Besztercei Szószedet 42), a *faselth* = *tindata* összefüggés még okleveles adattal is igazolható, pl. 1553: „*Faciletum* inauratum ex molli *sindone* retiforme wlgo faatyol“ (OklSz.).

Fátyol. Az EtSz. helyesen származtatja az olasz *fazz(u)ölo* 'Tuch' szócsaládjából. Ez a megjegyzés azonban: „az olasz szó végső forrása közép-felnémet *vetze* 'lumpen'“ közelebbi indokolást kívánt volna. Bár a DIEZ (EtWb. 370) óta emlegetett germán etimonnak ma is akad még védelmezője (pl. E. GAMILLSCHEG, Romania Germanica II, 139), sokkal valószínűbb, hogy MEYER-LÜBKENEK (REW.³ 3128 a) és SKOKNAK (ArchRom. V, 252) van igaza, kik az olasz szót magából a latin szókincsből igyekeznek megfejteni. Szerintük a latin *facies* késői *faciale* 'Gesichtstuch' (CorpGlossLat. II, 422, 35, Thes. VI/1, 43–4) származékával van dolgunk, mely éppúgy viszonylik a *facies* alapszóhoz, mint ahogy *brachium* mellett is találunk *brachiale* alakot. Az egész középkoron át igen sok adat van a *facialis*, *faciale* szóra, melyet DuCANGE (III, 390) így értelmez: „*orarium*, *lintheum* *tenue*, quo *facies* extergitur“. Ezt a jelentést őrzi mindmáig az olasz *fazzoletto* és a többi nyelvjárási alak (l. EtSz.). A *faciale* típusú vál-

tozatok mellett MEYER-LÜBKE feltételez egy **faciola* származékot is, s a hasonló képzésű olasz *bracciuola* alakra utal (vö. „*brachiolum*—ferkar.“ BesztSzój. 108.) Ez a feltételezett **faciola*, illetőleg *faciolum* (X. sz. Cod. Cavensis, l. ArchGlottIt. XV, 342; 1004. Cod. Cajet., l. ArchGlottIt. XVI. 22) alighanem kapcsolatba hozható DuCANGE (III, 419) *fasciola*, *fasciolum* 'operimentum capitis' adatával, bár az utóbbira nyilvánvalóan a *fascia* fő is hatott.

Érdeemes megjegyezni, hogy a közép- és új-görög alakok jelentős adalékot szolgáltatnak a középkori *faciale* ~ **faciola* alakok elterjedéséhez. *Faciale*, illetőleg egy szintén feltehető **facialium* átvétele φακιάλιον 'orarium, facialis, faciale' (DuCANGE, Graec. II, 1659). A *faciola* bizánci alakváltozatai pedig, amint azt már DuCANGE helyesen állapította meg közép-latin szótárában (II, 390; vö. G. MEYER, Neugr. Stud. III, 68 és StB. PSALTES, Gramm. d. byz. Chroniken. Göttingen, 1913. 101) φακεώλιον, φακιάλιον, φακεόλιον, φακεώλις (DuCANGE, Graec. II, 1657, StPH., Thes. VIII, 596). MORAVCSIK GYULA tanár úr szíves közlése szerint φακιάλιον alak már a VI. században előfordul Malalásnál (ed. Bonn 457, vö. Theophanes, ed. DE BOOR 244, 25 és Konstantinos, ed. Bonn 590, 13), φακιάλι változat pedig Niketas Choniatesnál található (ed. Bonn 689, cod. B). Ez adatokhoz szorosban kapcsolódik az új-görög φακιάλι 'fichu qui sert de coiffure de femme' (HÉRIPIÉS, DictGrecFr. III, 588) és a belőle képezett ige φακιάλιζω 'enrouler un fichu autour de la tête' (PERNOT, DictGrecFr. 467).

Tekintettel arra, hogy az olaszban a *fazzo* típusú szavaknak 'fejtakaró, fejék' jelentése kevésbé domborodik ki,¹ nem tartjuk egészen kizártnak, hogy a magyar *fátyol* szó valami kapcsolatban állhat a közép-görög φακιάλιον, illetőleg az új-görög φακιάλι alakkal (vö. Nyr. X, 386). Természetesen meg kellene állapítani a közvetítés módját és a tárgytörténeti hátteret is (vö. G. BERTONI: ArchRom. I, 432), amire ezúttal nem vállalkozhatunk. — Annyi kétségtelen, hogy a *fátyol* és *patyolat* szavak kettőssége miatt nem utasítható el egészen a délszláv közvetítés gondolata sem, feltéve persze, hogy itt sikerül kétségtelenül régi *f*- és *p*-kezdetű alakváltozatokat kimutatni (vö. Skok: ArchRom. V, 258).

Ami az oláh *făchiol* szót illeti, ezt az EtSz. TIKTIN nyomán (RumDWb. II, 605) magyar eredetűnek magyarázza, s TAMÁS ilyenek tekintni a *fachiól* változatot is (L. TREML, Der dynamische Wortakzent der ungarischen Lehnwörter im Rum.: Bulletin Linguistique II, 47). Az utóbbi alakra nézve megjegyzendő, hogy ez TIKTIN és az oláh Akadémia szótárának tanúsága szerint csak az arumén származású Bolintineanánál fordul elő (DictAcadRom. II, 24, de vö. 1750: *fachiül*, l. IORGA: Studii și Doc. XII, 59, ami erdélyi adat), s így ezt lehetne a görög φακιάλι közvetlen, de talán csak alkalmi átvételének tekinteni, annál is inkább, mert az arumén nyelvjárásban valósággal hemzsegnek

¹ Bizáncban talán a régi φακελος szó is hatott a φακιάλιον jelentésszűkülésére. Vö. még ó-francia *facholet* 'mouchoir dont se coiffent les Orientaux' (WARTBURG, FrzEtWb. III, 356).

az újabb keletű görög elemek (vö. CHR. GEAGEA, *Elementul grec în dialectul aromân: Codrul Cosminului VII, 205—432*).

Annai bizonyos, hogy *fátyol* szavunk származása csak a középkori ruhatörténet segítségével lesz véglegesen tisztázható.

GÁLDI LÁSZLÓ.

Elnáspángol. Ez igénk eredetét CzF.-ék óta tudtommal még soha senki sem próbálta megmagyarázni. Bizonyosat ugyan én sem tudok róla mondani, de mivel az eddig egyetlen magyarázó kísérlet, CzF.-éé, nyilvánvalóan elfogadhatatlan (szerintük a *nyársfa* összetételből való olyan igeképzés volna, mint amilyenek pl. *nádpálcáz*, *nadrágszízaj*, *piszkafáz*), talán nem lesz fölösleges, ha közlöm, amit eredetéről valószínűnek tartok.

A köznyelvben csak *el-* igekötővel használjuk az igét, de a nép nyelvében (l. MTsz.) *még-* igekötővel is gyakori. Népnyelvi alakváltozatai *náspágot*, *náspágyal*, *náspángól*, *náspángul*, *náspál*, *náspígál*. Valószínűleg hozzávehetjük ezekhez még a CzF.-ban közölt *náspáhol* alakváltozatot is; tudniillik a kétségtelenül hiteles N. *náspál* alak miatt talán nem általuk költött alakváltozat. Legrégibb lehet ezek közül nézetem szerint a *náspáhol* alak, melyből egyfelől *náspál*, másfelől *még-náspágot* válhatott; ez utóbbiból pedig járulékos η fejlődésével (vö. *barlang*, *cafrang*, *csüng*, *Enying*, *fetreng*, *melenget*, *ördöngös*, *pillangó*, *sallang*, *tengelic*, a *bolyog* > *bolyong*-féle igék és a nyelvjárásokban még sok más példa) a köznyelvivé vált *náspángol* alak. (A többi alakváltozatok a szó eredete szempontjából nem fontosak.) — De mi lehet a legrégebbnek feltételezett *náspáhol* alak? Vége nyilván a *páhol* ige, eleje pedig az én nézetem szerint egy mai köznyelvünkben már ismeretlen *nádol* ige és a *s* kötőszó.

Volt régi nyelvünkben egy '(vasat) acéloz' jelentésű (szláv *naditi* >) *nádol* igénk, amely *nádal* alakban ma is tájszó (a régi Tsz.-nak egy kétes hiteli adata szerint) a Balaton mellékén és (amit magam is megerősíthetek) a Székelyföldön. És van ma is 'elpáhol' jelentésű *még-nádol* \sim *nádal* tájszavunk, amely a MTsz. szerint ugyan a *nád* főnév származéka volna, de ez aligha lehet helyes, mert a nálunk termő gyöngye, törékeny náddal nem igen lehet valakit, és nem is szoktak senkit sem megverni. Én inkább azt hiszem, hogy ez az igénk azonos a '(vasat) acéloz' jelentésű R., N. *nádol* (> *nádal*) igével. A vasat ugyanis (az egykori háziipar és a mezőgazdaság körében) kalapálással, ütőgetéssel, veréssel szokták acélozni, s ezért az ezt kifejező *nádol* igét könnyen átvihették képletesen '(embert) üt, ver, páhol' fogalom kifejezésére is: (jól, alaposan) *még-nádol valakit*, vagy még kiadósabban: *még-nádol s páhol valakit*. Ez utóbbi kifejezésnek lehetnek megromlott alakjai a későbbi *még-* (még későbbi *el-*) *náspáhol* (> *náspál* \sim) *náspágot* > *náspángol* alakok. Az alaki változás megindító oka az a körülmény lehetett, hogy e kifejezés eleje a '(vasat) acéloz' jelentésű *nádol* igének a magyar nyelvterület legnagyobb részén való elavulása után értelmetlenné vált. De elősegíthette a hangsorbeli romlást még az is, hogy a *még-nádol s páhol* kifejezés legtöbbször bizonyára csak tréfás használatú volt, s ilyen minőségében nagyon könny-

nyen osztozhatott azon formálissá vált kifejezéseink sorsában, melyekről legutóbb a *mindig* határozószó történetével kapcsolatban szóltam (MNy. XXXIII, 248—9). HORGER ANTAL.

Bongor ~ **bongord** ~ **bongort**. SZABÓ T. ATTILA gazdag adatgyűjtése (MNy. XXXIII, 336—42) kétségtelenné tette, hogy HORGER (MNy. X, 192) helyes nyomon járt, amikor ennek az Erdélyben használt tájszónak eredetibb jelentését 'gyümölcsös'-nek határozta meg, a szót ezzel az eredetibb jelentésével az erdélyi szász *ba[o]ngert* '(meist) offener mit Obstbäumen besetzter Garten...' átvételének tartotta. A tájszó magyar alakváltozatainak egymáshoz való viszonyát azonban SZABÓ T. ATTILA nem vizsgálta meg, csak általában utalt arra, hogy a magyar változatok vokalizmusa az erdélyi szász és oláh változatok alapján megérthető,¹ a szóvégi *-t* eltűnésére vonatkozólag pedig HORGER véleményéhez csatlakozik, aki a *bongord* és *bongort* változatokról nem tudva 1914-ben ezt írta: „Az újabb m[agyar] *bongor* alak talán csak elvonás a tévesen tárgyesetnek érzett szabályos **bou-gort* [ə: *bongort*]-ból“ (i. h.). A most közölt adatok azonban arra intenek bennünket, hogy e változatok egymáshoz való viszonyát másként magyarazzuk.

Ha ugyanis feltennők, hogy a *bongor* alak a tévesen tárgyesetnek érzett *bongort* alakból való elvonással keletkezett (t. i. az átvétel korában, amikor még könnyebben félreérthették a *bongort* hangsor funkcióját), akkor azt kellene várunk, hogy a *bongort* alak hamarosan elavuljon, de ezt az adatok nem igazolják. Sőt ebben az esetben is még mindig magyarázatra szorulna a *bongord* alak *d*-je. Erről a *d*-ről SZABÓ nem mondja meg, hogyan került a szóba. HORGER szerint (a *Bongárd* helynévben) „talán a helynevekben gyakori demin. *-d* képző hatása alatt került a *t* helyébe *d*“ (i. h.). Az adatok tanúsága szerint ez a magyarázat sem lehet meggyőző, mert a *-d* helynévképző, amikor a *bongor*-nak *-d* végű változatai feltűnnek, már nem volt élő képző, s mert a *Bongord*-féle helyneveken kívül *bongord* köznévvé is van. Képzőhelyettesítésre sem gondolhatunk, mert ha a *-t* funkció nélkül állt a *bongort* hangsor végén, akkor ezt nem helyettesíthette a nyelvérzék határozott funkciójú *-d*-vel, ha pedig feltesszük, hogy a magyarok nyelvérzéke tárgyjelölő funkciót érzett a *-t*-ben, akkor sem tehetjük fel, hogy ezt helynévjelölő *-d*-vel helyettesítették.

A nyelvérzék tévedésére alapított *bongor* < *bongort* elvonás feltevését a tájszó mondatbeli szerepének megvizsgálása után is el kell ejtenünk, mert a körülbelül 90 adatban, illetőleg a körülbelül 35 mondatban összesen csak egyetlenegyszer fordul elő a *bongor* szó a mondat tárgyaként (1624: ... *hagyott egy darab bongort*, l. i. h. 337), egyébként mindig határozóként, alanyként vagy — ritkábban — birtokos jelzőként: a nyelvérzék pedig a gyakran használt alakokból szokott új alanyesetű (nevező) alakot elvonni. Itt még csak arra sem gondolhatunk, hogy ez a

¹ A *Bongárd*-féle változatok hosszú *á*-ja azonban nem az erdélyi szász *ba[o]ngert* *e*-jének, hanem egy **ba[o]ngart* *a*-jának felel meg.

feltűnő arány az adatok véletlen játéka, mert a helynévként használt vagy bizonyos helyet jelentő *bongor* szót természetesen gyakrabban használhatták határozóként vagy alanyként, mint tárgyként.

Ha ezután a címül írt változatok egymáshoz való viszonyának magyarazatáért az adatokhoz fordulunk, és a hely- és személynévi adatokat is tekintetbe véve, — ami a hangalak szempontjából sokkal inkább helyénvaló, mint a funkció szempontjából, — összeállítjuk e változatok időrendi egymásutánját, meglepetéssel tapasztalhatjuk, hogy a változatok ilyen sorrendben következnek egymásután: 1. *bongort* (1614., 1615., 1628., 1632., 1640. stb., sőt családnévi adatok *Bongarth*, *Bongárt*, *Bongárti* alakban már 1518., 1507., 1446.) | 2. *bongord* (1622., 1717., 1731., 1754. stb.) | 3. *bongor* (1644., 1649., 1731., 1753., 1754. stb., illetőleg *bungor* 1624.); továbbá azt látjuk, hogy a *bongord* és *bongor* változatok fellépése igen közel esik egymáshoz, de távolabb esik az átvétel (XV. vagy XVI. század) időpontjától. E mellett a sorrend mellett tanúskodnak az oláh változatok s a mai magyar nyelvjárási alakok elterjedtségének adatai is. E tájszóban tehát *bongort* > *bongord* > *bongor* változás történt, s többek közt ezért sem gondolhatunk a tárgyesetből való elvonás magyarazó feltevésére.

A két utóbbi változat azonban nyilván nem a szó megnevező (alanyesetű) alakjában jött létre, mert a szóvégi helyzetű *t* nem szokott a fonetikai környezettől függetlenül zöngésülni, s a szóvégi *-t*, *-d* nem szokott hangtani vagy analógiás ok nélkül eltűnni.

A ragos-képzős alakokat szemügyre véve azt látjuk, hogy a kötőhangzós járulékok előtt továbbra is megmaradtak a *-t*, *-d* végű alakok; pl. XVII. század: *Bonghortok*, *bongorton* | 1933: *Bongortok* | XVIII. század: *Bongordok* | N. *bongordos* | stb. Feltűnő, hogy az eddigi adatok közt **bongorok*, **bongoros*-félék nincsenek. Megmaradtak e *-t*, *-d* végű alakok egyes kötőhangzó nélkül hangzó járulékok előtt is, de itt már az újabb *bongor*-féle alakok is megjelennek, pl. egyes 3. személyű birtokos személyrag előtt. 1784: *Bongorttya* (< *Bongort-ja*) ~ 1731: *Bongorgya* (< *Bongord-ja*) ~ 1753: *Bongorjában*, 1754: *Bongorja*; a *-ban*, *-ba* helyhatározórag előtt: XVIII. század 2. fele: *Bangardtba*, 1791: *Baumgartban* ~ 1784: *Bongordba* ~ 1731: *Bongorban*, 1753: *Bongorba* (2 adatban is), 1754: *Bangorba*. E ragos-képzős alakok közül a kötőhangzós járulékok előtt természetesen nem jöhettek létre a *bongor*-féle változatok, a birtokos személyragú alakokból sem indulhatunk ki, mert a *bongortya* > *bongorgya* > *bongorja* változás hangtanilag nem magyarázható. A *bongortban*, *-ba*, *-ból* > (a zöngés *-b*-nek az előtte álló zöngétlen *-t*-re gyakorolt regresszív hasonító hatásával) *bongordba(n)* stb. > (a mássalhangzó-torlódásból a *-d* nyomtalan eltűnésével, vö. pl. „Tölts be édesem ajánlásodat“ XVII. század, THALY, VÉ. II, 275 stb.) *bongorba(n)* stb. változás azonban hangtanilag tökéletesen megmagyarázható.

Ha hozzávesszük ehhez azt a tényt, hogy a *b[B]ongor* tájszó és helynév azonban az esetekben, ahol *m o n d a t b a n* szerepel *l e g t ö b b s z ö r* (sőt mint helynév csak *n e m k i z á r ó l a g*)

határozóként fordul elő, s meggondoljuk, hogy a helyet jelentő köznevek és helynevek határozói használata egészen természetes és közönséges, akkor helytállóknak kell tartanunk azt a következtetést, hogy a *bongort* ~ *bongord* ~ *bongor* tájszó és helynév a *-ban*, *-ba*, *-ból* határozóragok előtt jutott *-d* végű: *bongord* és *-t*, *-d* nélkül hangzó *bongor* alakjához, s ezek az alakok innen terjedtek el más ragos (-képzős) alakokra, s hogy a *bongord* nevező-alak a *borgordba(n)*-féle, a *bongor* pedig a *bongorba(n)*-féle határozóragos alakokból elvonással keletkezett.

A címül írt három változat alaki fejlődését tehát így foglalhatjuk össze: 1. *bongort* : *bongortba*¹ > 2. (*bongort* :) *bongordba* : > 3. *bongord* (: *bongordba*) > 4. (*bongord* :) *bongorba* : > 5. *bongor* (: *bongorba*).

KELEMEN JÓZSEF.

Szag. A *szag* szó kétségtelenül finnugor eredetű. BUDENZ a lapp *soggo-*, votják *zŷŷ*, zürjén *zŷn*, mordvin *šinä* (E. čine), völgul *seng*, osztják *šank* szavakkal egyeztetette (MUSz. 265). Összevetései közül csak a zürjén *zŷn* 'bűz', és votják *zŷn*, *zŷm* 'szag, illat' adat bizonyult elfogadhatónak (NyH.⁷ 159).

BUDENZ vogul *seng* (**sengu*), L. *šiehu*, P. *šeh* 'Nebel' adata hangalakjában és jelentésében egyaránt távol áll a magyar *szag*-tól.

E szó pontos megfelelőjére MUNKÁCSI BERNÁT vogul szótárának előmunkálatai közben, a kéziratban levő közép-lozvai szógyűjteményben bukkantam rá: *uŷ sâŷkŷam* 'orr'. Így nevezik a vogulok szent állatjának, a medvének az orrát (*uŷ* 'medve'). A *sâŷkŷam* nyilván igenévi alak, mire az *-am* participiumképző mutat. A szó REGULY kéziratában mint AL. *sâŷget* 'Nase der Bären (Löcher der Nase)' található. A vogul M. *sâŷkŷ*, R. *sâŷg* mélyhangúságánál fogva hangtani szempontból tökéletesen megegyezik a magyar *szag* szóval, és összevetésük jelentés-tani szempontból sem okoz semmi nehézséget.

Az itt közölt adalék újabb bizonyítéka annak a ténynek, amit MUNKÁCSI már a magyar *epe* szó vogul megfelelőjének² kimutatása alkalmával észrevett, hogy a vogul medveműszavak becses adatokkal szolgálnak a magyar és a finnugor összehasonlító nyelvész számára és szinte vogul nyelvemlékszámba mennek.

KNÖPFLENER LÁSZLÓ.

Bakar, gohér. Erről a két szőlőfajról Csokonai költészetével kapcsolatban már ismétellen szó volt folyóiratunk hasábjain. A két szőlőnév Csokonainál többször is előfordul egymás mellett, TECHERT JÓZSEF szerint (MNY. XXXII, 112–4) azért, mert így vette át „a két ritka szót” Csokonai barátjának és költőtársának, Földi Jánosnak egyik Horatius-fordításából, mivel „bizonytalán igen költői hangzású szavaknak találta őket”. TECHERT

¹ E képletben a *-ba* alakú rag a *-ban*, *-ból* ragot is képviseli, a nevező-alak pedig a nem *b* hangon kezdődő egyéb ragok, képzők előtt használt szótvetet is jelenti.

² T. i. *epe* ~ vogul *tâp* 'medve epéje' (T. *tâp* 'epe') (ÁKE. 435, NyH.⁷ 26, 35, EtSz.). A köz-vogulban 'epe' a. m. *vošram*, *vašram*, *kušašram*.

magyarázatával szemben én (MNy. XXXII, 199—200) rámutattam arra, hogy a Hajdúságban sem a *bakar*, sem a *gohér* nem volt Csokonai korában ritka szó, és mint azon a vidéken közönséges szőlőfajta nevét Csokonai is bizonyára jól ismerte őket. Főlélegesen tehát irodalmi hatással magyarázni e két szónak költeményeiben való ismételt előfordulását.

TECHERT azonban továbbra is kitart eredeti felfogása mellett, s azt állítja, hogy a *bakar* szó CzF. előtt nem fordul elő szótárainkban. Úgy látszik, elkerülte figyelmét, hogy már jóval korábban, MÁRTON JÓZSERNEK 1807-ben megjelent Magyar-Német Lexikonában is megtalálható a *bakar* szó: 'Bakar, bákör, bakator, tulipiros, t. d., rózsaszőlő, die Rosentraube'.

Irodalmi adatokkal, ahogy TECHERT kívánja, persze nem könnyű támogatni azt az állításomat, hogy az említett két szőlőfajta közönséges volt Csokonai korában az ő lakóhelyén, mert szőlészeti és borászati szakirodalmunk nem nyújt pontos adatokat az egyes szőlőfajoknak vidékenként való elterjedéséről (pl. a soproni szőlészeti és borászati szakiskola könyvtára sem). Révai Nagy Lexikona szerint a *bakator*-t „az Érmelléken eredeti, ott keletkezett, magyar szőlőfajtának tartják, de valószínű, hogy a XVI. században Nápoly vidékéről hozták hazánkba“. Lejjebb pedig azt mondja: „A bakatorbort sok helyen rövidítve *bakar*-nak nevezik.“ Ugyanezt írja a *bakator*-ról a Pallas Nagy Lexikona. Ugyancsak a Révai Nagy Lexikona ismerteti a *gohér*-t, megemlítve, hogy „a fehér gohér azelőtt Tokaj-Hegyalján is el volt terjedve“. A *gohér*-t egyébként megtaláljuk PRONAY PÁLNAK 1780-ban Pesten megjelent kis munkájában is: „A szőlőknek plántálásáról, helyes mivéléséről... való oktatás.“

A fenti adatok kétségtelenül igazolják ugyan, hogy a *bakar* és *gohér* Csokonai korában előfordul az irodalomban, nézetem szerint azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni azokat az adatokat sem, amelyeket a mai tiszántúli szőlőbirtokosok tudnak nyújtani. Ezek pedig bizonyítják, hogy apáink és nagyapáink szőlőskertjeiben jól ismerték ezt a két, régebben közönséges s még ma is előforduló szőlőfajt, s bizonyára jól ismerte őket Csokonai is. Ismételten említem, amire múltkorai cikkemben hi vatkoztam, hogy Csokonainál a *gohér* egymagában is megjelenik, a *bakar* nélkül „A búkergető“ című anakreoni dalában, ami szintén azt bizonyítja, hogy Csokonai külön is jól ismerte a *gohér*-t, nemcsak a *bakar*-ral kapcsolatban. Nem volt e szerint oka arra, hogy egy más költőtől vegye át e két szőlőnevet, csak azért, mert „költői hangzásúnak érezte“ őket.

Amit tehát első cikkemben írtam e két szőlőnévnek Csokonai költeményeiben való előfordulásáról, azt most is fenntartom, t. i. hogy nem valami feltételezett és nehezen kimutatható irodalmi hatás alapján kerültek bele költészetébe, hanem sokkal egyszerűbben: Csokonai jól ismerte ezt a Debrecen környékén is közönséges két szőlőfajt, s mint borivó ember bizonyára szerette is a belőlük szűrt bort. Nem költői hangzásuk, hanem zamatos ízük miatt kerültek tehát bele költeményeibe.

Földi. Népieskedő íróink nyelvében, sőt köznyelvünkben is gyakran találkozunk e szavunkkal 'conterraneus' jelentésben. Nem akadtam nyomára, hogy magyarázatával valaki foglalkozott volna, és ezért ideiktatom a szavunk jelentésére vonatkozó egyetlen útbaigazító adatot. Ez kétségtelenné teszi, hogy e köznevünknek nemcsak jelentése volt 'egy földről való, ugyanazon vidékről való', de alakja is eredetileg *egyföldi* volt. — Szécsy Margit 1570. június 8-án többek között ezt írja Nádasdynénak: „Kegdel egywth tarsasagoth tartottam volna, myerth hogy kegdel *egy feoldi* wagyok“ (MNy. IX, 329). Bár ezen az adaton kívül többet nem tudok idézni, kétségtelenné tartom, hogy az itt előforduló alak volt az előzője a mai *földi*-lek. Éppen olyan esetről van itt szó, mint *testvér* köznevünk esetében, amely tudvalevőleg szintén „*egy test és vér* szerint való atyámfia“ kapcsolatból vált ki. — Megjegyzem, hogy a NySz.-ban nyoma sincs *földi* köznevünk eredetibb alakjának. Ezen azonban nem lehet csodálkoznunk, hiszen ott a *földi* 'conterraneus; Compatriot' köznévre csak az általam idézett adat kelténél másfél, sőt két évszázaddal későbbi forrásból, Mikes leveleiből és PPB. 1767-i kiadásából idézett adatokat találunk. Ekkor pedig már az *egyföldi* a köznyelvben is, úgy látszik, *földi*-vé rövidült, mert e forrásokban csak *földim*, *a mi földiünk* és *földi* alakkal találkozunk.

SZABÓ T. ATTILA.

NYELVMŰVELÉS.

Az *i*, *ú*, *ü* a magyar helyesírásban.

Mindnyájan tudjuk, hogy helyesírásunknak van egypár nehezen szabályozható kérdése: 1. Mikor írjunk hosszú *i*-t, *ú*-t, *ü*-t, mikor rövidet? 2. Egybeírjunk-e ilyen vagy olyan szavakat, vagy külön, vagy talán kötőjellel? 3. Magyarosan írjuk-e ezt vagy azt az idegen szót, vagy idegen helyesírás szerint? 4. Nagy kezdőbetű van-e helyén egyik vagy másik esetben, vagy sem? 5. Mikor tegyünk vesszőt? — E kérdések közül hadd kerüljön sorra ezúttal a legelső.

Nem lehet tagadni, hogy nagy az összevisszaság az *i*, *u*, *ü*, *í*, *ú*, *ű* írásában. Nemesak hogy két ember nem írja őket egyformán, hanem ugyanazon műben, sőt ugyanazon cikkben is akárhányszor kétféleképpen van írva ugyanaz a szó. Helyesírási szabályzataink megállapították ugyan, mikor kell hosszú *i*-t, *ú*-t, *ü*-t írni, mikor rövidet, de a zűrzavar azért nem szűnt meg. Némelyek úgy akarnak véget vetni ennek a bajnak, hogy azt ajánlják, térjünk át a rövidhangzós helyesírásra. Például KELEMEN BÉLA így ír a nyomdai helyesírásról: „Mennyi fáradságtól és bosszankodástól kimélné meg bennünket, ha eltüntette volna azt a zavart, mely az akadémia szabályzatában a rövid és hosszú magánhangzók dolgában uralkodik! Dudenünk is így ír: *ború*, *derű*, *bír*, *dicsér*, *feltűnő*, *gyanú*, *gyapjú* *kitűnő*, *húsvét*, *ítélet*, *hún*, *ifjú*, *sarjú*, *szérű*, *mig* ezekben: *bábu*, *daru*, *kun*, *szarú*,

¹ Helyesírási bajok. Nemzeti Ujság 1929. nov. 19., tárcsa, 4. hasáb.

tanu, vályu rövid magánhangzót állapít meg. Még cifrább az, hogy ebben: *mult idő*, rövid *u-t*, de már ebben: *az idő elmúlt*, hosszú *ú-t* kell írnom. *Ujanc, ujság* rövid *u-val*, ellenben *újolag, újra* hosszú *ú-val* irandók. Kalapot emelek azok előtt a korrektori koponyák előtt, melyek mindezt könyv nélkül meg fogják tanulni! Pedig mily egyszerűen lehetne segíteni a zűrzavaron. Ki kellene mondani, hogy a kétes esetekben, ahol a kiejtés ingadozó, *mindenütt röviden kell írni a hangzót*. Hiszen közönségünk nagyobb része így beszél, sajtónk nagyobb része így ír.“

Háromféle felfogás lehetséges e nem könnyű kérdés rendezésére nézve.

I. Az volna a bajnak leggyökeresebb orvoslása, hogy töröljünk betűink sorából az ékezetes *i-t, ú-t, ü-t*. Csakugyan vannak olyan újságjaink, amelyek már meg is valósították ezt a gondolatot, rövid *i-vel, u-val, ü-vel* írnak minden szót. Ez nagyon megkönnyíti a munkát. Szedőnek, szedésjavítónak nem kell ügyelnie ennek a három betűnek ékezésére. Az iskolában is nagy gondot venne le a tanítók és a tanárok válláról ez a rövidhangzós helyesírás, de inkább csak ott, ahol a tanulóknak a kiejtése is rövidhangzós, mert hosszúhangzós vidéken a tanulók bizonyosan tovább is ékezetet tennének az *i-re, ú-ra, ü-re*, saját kiejtésük szerint. Azért sem lehetne teljesen megszabadulni ezeknek a betűnknek ékezett alakjától, mert időmértékes versben gyakran elromlanék a ritmus, ha nem tennénk ékezetet erre a három betűre. Fazekas Mihály hexaméterei megsántulnak, ha nem így írjuk őket: „Háromszor veri ezt kenden *Lúdas* Matyi vissza!“ (I). „Illyen lenne derék, hahogy ölnyi *kerülete* volna“ (II.). „*Es kíváncsi* szemét düllesztve mereszi utánok“ (IV.). De különben is lehetne-e Petőfi sorait ilyen helyesírással írni: „Talpra magyar, *hi* a haza!“ (Nemzeti dal). „*Hini* kell csak a szabót, a | Posztó meg van véve rég“ (Pató Pál úr). Vagy Arany János verseit írhatjuk-e így: „Két kézre *vi* jó Kadosa“ (Keveháza 19). „Nem *ri* oly erősen, egy kicsit juházott“ (Toldi VII. 8.). „Valahogy erőt vett *rini* való kedvén“ (Toldi VI. 13.). „Födéléből egy-egy lécközét *lefunak*“ (Toldi estéje I. 7.). A dalmok *buja*.

II. Lehetséges volna olyan mérsékeltébb felfogás is, amei azt vallaná, hogy ne küszöböljük ki betűrendünkben teljesen az ékezetes *i-t, ú-t, ü-t*, hanem tartsuk meg azokban az esetekben, amelyekben értelmi különbség jár együtt ezeknek a magánhangzóknak kétféle kiejtésével és írásával. Ilyen szópárok például a következők¹:

hihihi (hangutánzó szó) és *hi* (ige); *hisz* és *hísz*, *hítt* és *hítt*, *hídd* és *hídd* (a *hisz* és a *hi* ige alakjai); *visz* és *visz*, *vítt* és *vítt*², *vidd* és *vidd* (a *visz* és a régies *vi* ige alakjai); *szídd* és *szídd* (a *szíd* és a *szí* ige felszólító módja); (én) *irtok* és (ti) *irtok*, erdőt *irt* és „Könyvet *irt* a bölcseségről“ (az *irt* és az *ír* ige alakjai)³; (én) erdőt *irtatok*, (ti) levelet *irta-*

¹ Vö. SIMONYI ZSIGMOND, Az új helyesírás szövege és magyarázata.² NyF. 5. 29. lap és JABLONKAY GÁBOR: MNy. XXVI, 221—2.

² „Hogy *vítt* ezerekkel! hogy *vítt* egyedül!“ (Arany: Szondi két apródja). „Hiába *vítt* jó Kadosa“ (Arany: Keveháza 20).

³ Az ékezetet mellőző helyesírás adott alkalmat a jól ismert elmés (?) pesti hirdetés megszületésére: „Shakespeare drámát, Ditrichstein poloskát *irt*.“

tok (*irtat* és *ír*); (ti) *veszíték* hasznát és (én) *veszíték* rajta (*vesz* és *veszít*); *ivás* és *ivás*, *ivó* és *ivó* (*iszik* és *ivik*); *izé* és *izé*, *izét* és *izét*, *izében* és *izében*, *izével* és *izével* (*izé* és *iz*); *izék* (az *izé* többesszáma) és *izék* ('amit a jószág otthagy a takarmányból'); *csipet* (főnév) és *csipet* (ige); *irat* (főnév) és *irat* (ige); *nyírok* (főnév) és (én) *nyírok* (ige); *szítok* (főnév) és *szítok* (én *szítok*, vagy ti *szítok*: a *szít* ige vagy a *szí* ige); *szita* és *szita*, *szítám* és *szítám*, *szitád* és *szitád*, *szitánk* és *szitánk*, *szitátok* és *szitátok*, *szíták* és *szíták*, *szítának* és *szítának* (a *szita* főnév és a *szít* ige); (ő) *szítál* és (te) *szítál* (emez a *szít* ige elbeszélő multja); *irul*-*pirul* és *irul* (azaz: *irként*); *híve* és *híve* (a *hisz* ige elbeszélő multja és valakinek a *híve*); *kin* (a *ki* névmás) és *kín* (főnév); *kint* (határozószó) és *kint* (főnév); *színtűgy* és *színtűgy*, *mivel* (kötőszó és a *mi* névmás) és *mivel* (ige); *nyilván* ('alkalmasint') és *nyilván* (*nyílik*); *biz* és *biz* (*biz* ő nem *biz* rám semmit); *Sírok* (hevesmegyei község) és *sírok* (ige és főnév; én *sírok* és *sírok* domborulnak a temetőben)¹;

burok és *búrok* (emez a *búr* főnévnek többesszáma); *hurok* és *húrok* (emez a *húr* főnévnek többesszáma); *szurok* (főnév) és (én) *szúrok* (a *szúr* ige); *sulyok* és *súlyok* (emez a *súly* főnévnek többesszáma); *sulyom* és (az én) *súlyom* (emez a *súly* főnév); *buja* (melléknév) és (az ő) *búja* (a *bú* főnév); *Lugos* és *lúgos* (emez a *lúg* főnévnek melléknévi származéka); *Tura* (pestmegyei község) és *túra* (főnév és a *túr* igének elbeszélő multja); *bugás* virágzat és *búgás* (a *buga* főnévnek melléknévi származéka és a *búg* igének főnévi származéka); *furat* (főnév) és *fúrat* (ige); *huzat* (főnév) és *húzat* (ige); *zug* (főnév) és *zúg* (ige); *ágyunk* és *ágyunk*, (az ő) *ágyuk* és *ágyuk* (*ágy* és *ágyú*); *fiunk* és *kifutó fiunk*, (az ő) *fiuk* és *fiuk* (*fi* és *fiú*); *sarjunk* és *sarjünk*, (az ő) *sarjuk* és *sarjúk* (*sarj* és *sarjú*); *tanunk* és *tanunk*, (az ő) *tanuk* és *tanúk* (*tan* és *tanú*); eldugott *falú* és fehér *falú* ház (emez a *fal* főnév); *lapu* (növény) és *lapú* (*lap*: a kocka *hatlapú* test); *lebujok* (a *lebu* főnév) és *lebújok* (a *lebújik* ige)²;

tükre és *tükre* (*tükkör* és *tü*); *fül* (főnév) és *fül(ik)* (ige), kétfelé áll a *füle* és „Toldi György e szóra csakúgy hűle-füle” (Toldi XII. 3.); *füzet* (főnév) és *füzet* (ige); *szüret* (főnév) és *szüret* (ige); (a mi) *tüziünk* és (mi) *tüziünk*, (az ő) *tüze* és (ő) *tüze* (a *tüz* főnév és a *tüz* ige); *tüzet* olt és zászlót *tüzet*, (a ti) *tüzetek* és (én) *tüzetek* (a *tüz* főnév és a *tüzet* ige); *Túrje* (zalamegyei község) és *túrje* (a *túr* ige).

Nem-nyelvészek egészen önkényesen „megállapítottak” olyan képzelt különbségeket is, amelyek nem alapulnak semmiféle nyelvszokáson. Például Jókai a Levente című történeti drámái

¹ Ha a *bir* igét és a *nyil* főnevet rövid *i*-vel írjuk, akkor idetartozik még ez a két szópár is: *biró* (a *bir* ige: világ**biró** Nagy Sándor) és *biró* (főnév: szolgab**iró**); *nyilnak* (főnév) és *nyilnak* (ige). Ha pedig hosszú *i*-vel írjuk a *bir* igét, akkor a következő szópárok tagjai közt van különbség: *birok* (főnév: birokra megy) és (én) *birok*, *birtok* (főnév) és (ti) *birtok*.

² Ha az *áru* főnevet rövid *u*-val írjuk (*áruminta*), akkor ez a két szó különbözik egymástól: *áru* és *áru* (ugyanolyan *áru*cikk és ugyanolyan *áru* cikk a. m. 'amelynek ugyanolyan *ára* van'); ha pedig hosszú *ú*-val írjuk az *áru* főnevet, akkor ilyen szópárok vannak: *árunk* (*ár*) és *árunk* (*áru*), *áruk* (*ár*) és *árúk* (*áru*); ezek olcsóbb *árúk*, *árúk* is csekélyebb.

költeményéhez írt utószóban azt állítja, hogy ilyen különbségek vannak nyelvünkben: *szív* (főnév), *szivem*, de: *szív* (ige), *szívom*; *hív* (főnévül használt melléknév), *hívem*, de: *hív* (ige), *hívom*; *ír* (főnév, gyógyszer), *íre*, *Csabaire* (így!), de: *ír* (ige), *írok*; *nyír* (főnév), *Nyírség*, de: *nyír* (ige), *nyírás*; „*kutat* mást jelent, mint *kútat*, *tur* és *túr*, *zuz* és *zúz*, *nyul* és *nyúl*, *tüz* és *tűz*, *füz* és *fűz* mind különböző értelemmel bír“ (Jókai Mór Művei. Centenáriumi kiadás LXXXII, 119). Bizonyára van is olyan vidék, ahol az ige így hangzik: *kutat*, a *kút* főnévnek tárgyragos alakja pedig *kútat*, a többi szópárnak két-két tagja között azonban egyetlenegy magyar nyelvterületen sem tesznek különbséget, hanem vagy röviden mondják mind a két szót, vagy hosszan (vö. SIMONYI ZSIGMOND: Nyr. XXVIII, 401).

Mosolyogni kell Hegedűs Gyulának idevágó kiokoskodott szabályain (A beszéd művészete² 33–34. l.): „A *kín*, ha röviden ejtjük az *i*-t, nem festi a szó fájdalmas, keserves értelmét. A *kút* sem látszik igazi, mély, jól megásott kútnak, ha rövid az *u* és a *szív* [így!] sem tartalmaz, nemes érzésű, ha röviden mondjuk. De ha nem okozott valami nekünk *kinos* szenvedést, csak egy kissé *kinosan* érintett, akkor megtűrhető a rövid *i*.“ E szerint Dunántúl nincs is igazi *kín*, mély *kút*, érző *szív*! „Lássuk a *szívet*. Ime így, hogy *szívet*, szebben hangzik, mint *szívet*. *Szívetelenség*. Itt az *i* és *é* a két hosszú. És mivel csak két hosszú magánhangzó van e négytagú szóban és ugyanannyi rövid, a széphangzás a fenti formát kívánja. Ellenben: *szívettepő*, itt már három volna a hosszú és csak egy maradna röviden, az eufonia rövid *i*-t [így!] kíván, vagyis: *szívettepő*. *Kút*. *Kútfuró*. Az *ú* után egy rövid és egy hosszú magánhangzó következik, míg ebben a szóban: *kútásó* három hosszú volna, azt már a jóérezkü fül nem bírja és lesz *kutásó*.“ Ilyen „nyelvészkedéssel“ akár azt is ki lehetne következtetni, hogy *kövágó* helyett *kövágó*-t kellene mondani, *sóvágó* helyett pedig *sovágó*-t.

III. Hivatalos helyesírási szabályzatunk azt a harmadik felfogást követi, amely nemesak az előbb felsorolt, valóban különböző szavakban tartja meg a hosszú *i*-t, *ú*-t, *ű*-t, hanem sok másban is, mert a többség kiejtéséhez akar alkalmazkodni. Így ír tehát: *bíró*, *bízik*, *híres*, *víz*, *búza*, *hús*, *húsz*, *fűró*, *szűr*, *tűr* stb., jóllehet ezek a szavak némely vidéken, főképp Dunántúl röviden hangzanak: *bíró*, *bízik*, *híres*, *víz*, *buza*, *hus*, *husz*, *furó*, *szür*, *tür* stb. Továbbá rövid magánhangzóval írja hivatalos helyesírásunk az ilyeneket: *vidék*, *tudós*, *ül* stb., ámbár néhol (a Tiszán túl és Erdélyben) hosszú magánhangzóval mondanak több efféle szót: *vidék*, *tudós*, *ül* stb.

Akit ebben a pontban nem igazít útba a nyelvérzéke, annak természetesen a helyesírási szótárhoz kell folyamodnia. Két dolgot kell itt tudni:

1. Melyik szóban hosszú a magánhangzó, melyikben rövid? Például: *nyílik*, de *nyit*; *fűt*, de *süt*; *sűg*, de *dug*; *híd*, de *hit* stb.

2. A hosszú magánhangzós szavaknak egy részében nincs hangváltás, például a *sír* főnév *i*-je nem „rövidül meg“ soha (*sírok*, *sírt*, *sírja*, *sírban*, *síron* stb.), holott a *sír* igében némely képző előtt rövid *i* van: *sírok*, *sírtam*, *sírnék*, *sírj*, *síró*, *sírván*, *sírás*, *sírdogál*, ellenben: *síralom*, *síránkozik*, *sírat*; az *íz* főnév-

ben nincs magánhangzováltás, a *tíz* számnév magánhangzója azonban rövid *i* ezekben az alakokban: *tized, tizenegy, tizenkettő* stb. A második tudnivaló tehát ez: Melyek azok a szavak, amelyekben hangváltás van, továbbá a hosszú *i, ú, ü* mikor váltakozik bennük rövid *i*-vel, *u*-val, *ü*-vel?

A névszók közül nem sok tartozik ide: *in, úr, út, kút, lúd, rúd, híd, nyúl, fűz, szűz, tűz, víz*. Hivatalos szabályzatunk a *szűz* szót nem sorolja e „hangzórövidítők” közé (21. p.), ellenben idefoglalja a *nyúl* szót, de megengedi rövid magánhangzós *nyil* változatát is (23. p. és szómutató).

A felsorolt névszókban a rövid magánhangzó úgy váltakozik a hosszúval, mint az effélékben: *nyár, tél, fél, név, hét, kéz, agár, egér, madár, levél, elég* stb. (vö. MNy. XXX, 319–20).

A *tíz* és a *húsz* szóra nézve l. MNy. XXXI, 337–9, az ige-tövek megfelelő hangváltását pedig l. NyK. L, 312–20.

NAGY J. BÉLA.

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK.

Sok bába közt elvész a gyermek. E közmondásunk állítmányának mai nyelvérzékünkkel inkább 'elkallódik' jelentést tulajdonítunk. Pedig az *elvész* ige itt régebbi 'elpusztul' jelentésében van. A közmondásra idézhető első, 1598-ból való adat is ezt bizonyítja; ez az adat BARANYAI DECSI JÁNOS „Adagia Graeco-Latino-Hungarica”-jában (Bártfa, 1598.) a következő alakban szerepel: „*Az sok bába kőzöt a gyermek is elszokot vezni: multitudo imperatorum Cariam perdidit*” (NySz.). Valamivel későbbi időből Czarnaki Máté: „Az Dóghalalrol valo Rövid Elmélkedés”-ének (Kolozsvár, 1634.) I. Rákóczi György feleségéhez Lorántfi Zsuzsánához intézett ajánló soraiban is feltalálhatjuk e közmondásunkat. A szerző ugyanis a 2. b. levélen ezt írja: „... az Orvosoknak sokaságais oka sok betegek veszedelmének. Mert miképpen hogy az *sok bába kőzöt az gyermek megvész*: azonképpen az sok orvosok kőzötis az beteg.”¹ A két idézett példa mutatja, hogy közmondásunk eredetileg ezt jelentette: „Sok bába között elpusztul a gyermek.”

Halál ellen nincs orvosság. Kétségtelen, hogy e közmondásunk nagyon régi lehet, mégis a NySz.-ban sehol sem akadok nyomára. Pedig már Czarnaki Máté „Az Dóghalalrol valo Rövid Elmélkedés” című munkájában (Kolozsvár, 1634.) megemlékezik e közmondásról akkor, mikor I. Rákóczi György feleségéhez, Lorántfi Zsuzsánához intézett ajánló soraiban így ír: „Régi mondás, kegyelmes aszonyom, ez: *Az halál ellen nem terem orvosság az kertben*” (1. a. levél). Majd alább a maihoz közelebb eső formában megismétli: „... a' halál ellen ninczen orvosság” (1. b. levél). — Mivel már Czarnaki Máté is „régi mondás”-nak jelzi a címszóban szereplő közmondást, kétségtelenül régebbi adatot is kaphatunk reá; egyelőre azonban ez az 1634-ből való a legrégebbi általam ismert előfordulás. SZABÓ T. ATTILA.

¹ Erre az adatra HERPEI JÁNOS (Kolozsvár) hívta fel figyelmemet.

NÉPNYELV.

A dési fazakasok mesterműszavai.

Az alábbi anyagot részben 1934 nyarán az egykori dési fazakascéh régi irataiból jegyeztem ki, részben pedig 1936 nyarán Désen gyűjtöttem. A gyűjtésben Hügel Gyula 51 éves fazakasmester és felesége volt útmutatóm. A gyűjtés legnagyobbbrészt személyes megfigyelés, kisebb részben elmondítás útján történt. Az okleveles anyag szó- és kifejezőképességét azért közlöm csak átírásban, mert az oklevelek másolatát annak idején történelmi tanulmányozás céljából másoltam le; most nincs módomban betű szerinti másolást végezni. A szótári összeállításban a történeti adatok után ()-ben odatettem az évszámot is; amelyik adat évszám nélkül áll, az a jelenlegi (értsd: 1936. évi) nyelvből való. Egyébként e kis szógyűjtemény adalék a dési nyelvjárás történeti és jelenlegi ismeretéhez is.

Hogyan készül az edény ?

1. Az agyagot a *Bakón*¹ ássuk ki, két-három méterrel a föld alól, hazahozzuk, letesszük az agyagverembe (azaz *csomóra*), megöntözzük, meglágyítjuk, osztán mennyi szükséges, felcsomózzuk. Bevisszük egy kerek tőkére, egy fakalapácsál arra a tőkére felverjük *rönkőbe*; van *egy szelő*, avval vékonyan onnet a rönkőből levágjuk vékony szeletekre, leszejjük, hogy a követ kiszegyük belőle, vízbe beásztattuk, amijen keménységre kívánnya az agyag. Asztán csomónkint *összecsomózgattuk*, lábál megtapogattuk kéccer, hogy finomoggyék az agyag, darabanként gyúrópadan meggyúrjuk kézzel, szabunk belőle röögöket, amijén natyságra akarunk belőle készíteni. A csomózás után ujjabban (értsd: ma) gépbe teszik az agyagat. A gép két vashenger közé szorította az agyagat és liszté tőri össze a benne levő köveket. Meg kél gyúrni is az agyagat, és a fűszálakat úgy vállasztyuk ki kézzel.

A csomóban álló agyag közül kivesszünk egy darabot, felütyük aszt a darab agyagat a forgó *koronktánygyérra*, felhúzzuk *csőbe*, és vágunk le belőle egy nyakat. Aztán mekcsinájjuk az öblit, a kereksgit a *kantánák*, akkor rejáillesztjük a nyakat, és szobájoson felhúzzuk, amennyire szükséges a nyak-magasság, majd egy *meccódróttal* levágjuk a koronktánygyérről. Akkor levesszük a koronktánygyérről, s egy félnapig hagyjuk, hogy keményegyen. Akkor csinájjuk rá a fület. A fülezés után meg kél száraggyon. Mikor ki van szárádva, akkor megírjuk *fejérfőddel*,² asztán bérakjuk a *katlamba*, megégettyük eccer, asztán kivesszük másnap a katlamból, leöntyük ződ, *fejér* vagy piros mázzál, amivel akarjuk; akkor esmét égettyük. Akkor kapja meg a fényt a másadik égetéssel.

¹ Dész egyik hegyének neve.

² Ezt a műveletet, amelyhez *szaru* kell, virágozásnak (l. ott!) is nevezik. A *szaru* egy, a keskenyedő felén kilyukasztott tehénszarv-vég, amelybe lúdtoll-cséve van téve és ebbe tollu; e szerkezetből a híg festék állandóan folyik, és ezért a virágozást gyorsan kell végezni.

Az, ami eccer van égetve, mekfótosodik és hamarébb pattan el a plattan.

2. Ha az agyagot nem gyúrnák meg, nem lehet belőlle semmit csinálni a korongban, mér megakad a fakés benne; mek két gyúrni még finomabban, mint az asszony a tészta.

Keress egy csontot és tégy a szaruba!

3. A fazakat a következőképen készítik: Felüttyük a rögöt a koronktánygyérra, mintha onnan nőtt volna ki, hővejkújjal furjuk ki a rög közepit, húzzuk esőbe fel, csinájjuk a hasat, kerekségit neki, fogjuk ki az ajakat neki, teszünk réjá két *cirkalmat*; úgy nevezzük, ahogy megkasmójjuk itt (t. i. a fazék hasán) a fakéssel. (Ezután jön a száradás, a virágozás és az égetés.)

Szavak és kifejezések.

ajak: a korszó vagy kanta szájának csatornaszerűen alakított része, amelyen a víz kifolyik

ajkos: ajakkal ellátott (edény)

atyamester (1807.): a céh választott feje, vezetője

becsült. — „Készek lesznek *becsült* árát is beadni a helynek (t. i. ahonnan agyagot hoznak) a nemes communitás cassájában.“ (1804.)

béjáró mester (1808.): tisztségviselő a céhben

békövedzeni (1807.): felszabadult legényként a céhbe beállani. — „A ... három *békövedzett*nek a remeklés megengedtetik a nemes céh előtt“ (1807.) | „Jerei János, Kötelesi István (és) Kovács György ... *be is kövedzettek* nemes céhünk közé.“ (1807.) | *békövedzeni, békövedzett, békövezett, bekövezett, bekövezet, követzet be* (1859.)

bocskorasak: *bocskor*-t viselők

borostyán: fekete színű festék

céhmestertétel: a céh fejének, vezetőjének választása. — „[Esz-t]endönként¹ céhmestertételkor a céhekben[.....] bévött szokás szerént szokott vendéges[kedés len]ni.“ (1684.)

céh. — „Kivettetik az ilyen mesterember a *céhből*.“ (1684.)

céhnapp: a céhgyűlés napja. — „A választétel a következő *cénapra* halasztassék.“ (XVI. sz. közepe)

cepelyűs: az új mestertől a békövedzésekör a szolgáló dékánnak adott lábbeli (saru, esetleg bocskor) neve (vö. EtSz. I, 719–21)

cirkalom: a fazék hasára, legöblösebb részére fakéssel bekarcolt köralakú vájat

csatorna: a vízivó kancsó csatornája

csavar: „ezzel *szorítódik* az orsó és a rákláb“ (l. még *korongsátor* alatt!)

csésze: ételhordó edény

csics: a csicseskorszó szívókája a korszó fülén

csicses korszó: olyan vízholdó edény, amelynek fülén szívóka van a víz kiszívására

csipőbőr: az a bőrdarab, amellyel az edény száját *kifogják* (= alakítják) és magát az edényt alakítják, simítják

csórén: meztelenül

¹ A [] az oklevélszöveg hiányzó részeit jelzi.

csöbe húzni: a forgó korongtángyérre felütött agyagdarabot az ujjak segítségével csőalakúra képezni

kupás-csuprakat

dologtehető — „Minden *dologtehető* cselédje, fia, felesége szolgálja tartozik megjelenni.“ (1684.)

darab. — „Van ojan (t. i. ember) is, hogy nem tuggya egy *darabbul* megcsinálni a persejt.“

dékán ~ dékány: az első adat a XVI. század közepéről, a második 1756-ból való

drágá 'drága'

elejét venni: megelőzni. — „Senki az útban egyi[k a más]sik szerének *eleit ne vegye*.“ (XVIII. sz. eleje)

éllés agyag: érdekesebb, durvább, porondosabb agyag, melyet a kevésbé finomabb edények készítésére használnak

esküdet: esküdzött

fakés: fából készült eszköz az agyag feldarabolására

fejérföd: az edények *megírásához* alkalmazott piszkos fehér színű festékanyag

felmesterségen marad. — „Továbbá valaki céh házánál fegyverre kapna valaki ellen, *fél mesterségen marad* érte sz. 6.“ (1684.)

fenékszeg: korsó alja, az a része, amelyen áll

fenfűlő: olyan fazék neve, amelynek füle (fogója) a fazék pereméből felfele nő ki (újabb edényalak)

focs: a korongon való dolgozás közben vízzel összekeveredett pépszerű agyag; a készülő edény felületi durvaságainak eltüntetésére használják fel

focoss cserép: cserépedény, melyben a *focs*-ot tartják

(*főbíró*). — „Serieny (!) Miklós *fűbíró*“ (XVI. sz. közepe)

főcéhmester (1805.): az *atyamester* név késői helyettesítője

főlöstököm. — „Az új mesternek kell adni az mesternek *főlöstökömöt* mézes bort, egy tál étket és egy pecsenyét.“ (XVI. sz. közepe)

főnótárius (1805.): tiszttség a céhben

(*főről-főre*). — „A mestereknek pedig *fűrül-füre* kell adniok (t. i. a céhbe újonnan belépőknek) égy-égy tál étket, égy-égy éjtél bort.“ (XVI. sz. közepe)

főzőfazék: agyagedény a főzésre

fül: a korsó vagy kanta fogója, füle

fülesfazék: agyagfazék két oldalt füllel, fogóval

gomb: a fedő gombja, fogója

gúnya: öltözet, az öltözködési cikkek összesége. — „(Az) inast... a gazda tartja mindenféle változóval, ruhával tisztességesen nígy esztendő alatt szokmánnal, harisnyával, csizmával, kalappal, a nígy esztendő eltelise után pedig a *gunyákokot*... a fiuér (a fiú kezeze fizeti meg).“ (1808.)¹

gyúrópad: az a pad, amelyen az agyagot megdolgozzák, finomra gyúrnak és kiszedik belőle a kavicsot meg más idegen anyagot *hadni* l. *képebeli*.

¹ 1849-ben is úgy intézkednek, hogy a szegődtető mester köteles *gúnyá*-val tartani az inast.

(*hites*). — „Ugocsei Tamás kovács ez nemes [város]nak egyik *hütös tanácsa*“ (1684.)

(*hitű*). — „Ha történnék, hogy valamely mester ember egyik a másikat tolvajnak, gyilkosnak, lopónak, paráznának, káromkodónak vagy hamis *hütűnek* szídná vagy kiáltaná...“ (1684.)

(*idegen*). — „Ha mely *idegeny* külső mester titk[on váro]sunkba művet hozna bé...“ (XVIII. sz.)

ifjú látómester (1811.): az ifjabb céhbeli mesteremberek közül a remeklések bírálására választott tisztségviselő

instál. — „Madarasi Ádám *instálván* egy legénért mivel feküvő beteg.“ (1804.)

járomester (1807.): céh-tisztségviselő neve

(*lyuggaló*). — *juggaló*: hosszú fapálcika, esetleg fonáshoz használt orsó, amellyel a rostélyon lyukakat vágnak

kanta: vízhordó edény

kantáros legén: olyan fiatal mesterember, aki nincs benne a céhben, *kontár*. — „Senki *kantáros legént* ne hozassan magánok.“ (1806.)

kantárság: a kontárkodás állapota. — „Valamely me[ster] legény céhes helyről *kantárságra* ki mégyen [tart]ozzék három forinttal bėjövetelkor.“ (XVI. sz. közepe)

képebeli. — „[Az] céhmesterek az céh házából nem szabad [a]ddig az céhmesterséget kivinni míg a céh együtt lészen, hanem *képebelit* kell hadni.“ (1684.)

(*kínál*). — „Uccán az Cé[hből] nem szabad senkit is *kénálni* és itatni.“

(*kísér*). — „Mikor az öreg mesteremberek el akarnak menni, tartozik a szolgáló mester házához *késérni* (1684.) | „Az *hazakésérés* után tartozik (a szolgálómester) a céhben visszamenni, izenetit az öreg mesternek a céhben megmondani.“ (1684.)

kiscéhmester (1808.): céhbeli tisztségviselő

korongorsó: vastengely, amelyre a korongtángyér és a lábitó rá van erősítve

koronkpersej: a persejtartó ajjra tett, középütt lyukas vasdarab, melyben a ráklábbal és a csavarral rögzített korongorsó forog

koronksátor: az a kezdetleges készülék, amelyen a fazakas ülve dolgozik; részei: a *csavar*, *korong*, *koronkorsó*, *koronkpersej*, *koronktángyér*, *lábitó*, *persejtartó ajj*, *rákláb* és *ülés*

koronktángyér: kőralakú falap, amelyen a munkában levő agyagdarab fekszik; a fazakas állandóan forgásban tartja úgy, hogy valamelyik lábával az alul, e lappal párhuzamosan a korongorsóra szerelt korongot forgatja

korsó: vízhordó edény; van *lápásfülű korsó* vagy *kanta* és *csicses korsó*; az utóbbinak a részei: a *fenékszeg*, *has*, *nyak*, *rostéj*, *száj*, *fül*, *csics*, *ajak* és *zörgő*

kosztozás. — „Hat forintat kellett csak *fizessék kosztozásra*.“

köszönő pohár l. *poharat köszön*.

kövedző márvás: a céhvilág idején a *bekövedzések*or fizetett díj neve. — „Ezen a napon letévő Máté József mester és Fekete

Farkas mester magok *kövedző márvásaikat* a *békövedzésre*.“ (1808.)

kupa: 1½ liter (ürmérték)¹

lakozó. — „Az új mesternek az nagy ebéden hegedüsinek kelljen lenni ki vidámítsa az *lakozóknak* szüvöket.“ (XVI. sz. közepe)

lapacka: a kész edénynek a korongtángyerről való levételére szolgáló lapos fadarab, esetleg e célra használt egyszerű zsindeley; a korongtángyerről lemetszett kész edényt ezzel emelik le onnan úgy, hogy a lapackát az edény alá dugják, felül pedig az edény peremére tett kinyújtott tenyérrel segítik le a kész darabot

lazur: kék színű festék a virágozáshoz

lábító: a korongsátor egyik része

lábos. — „A *lábost* szélesebbeeske dészkára teszik szárádni.“ | „Csináljanak egy *lábost*, jó nagyocskát fedővel... egy jó nagy tálot.“ (1808.)

lágú. — „Egyik hejt kemény az agyag, más hejt *lágúabb*.“

látó mester (1807.): a mesterek közül a remeklések bírálására választott tisztségviselő

legén l. *instál*.

legénkedni: az inasévek után valamelyik mesternél legényképen dolgozni. — „(Mindhárman) tartoznak három esztendőket *legénkedni*.“ (XVIII. sz.)

letapattya

lélek-mondás: káromkodás, melyben a *lélek* szó szerepel. — „Egy *lélekmondás* huszonöt [pénzbüntetéssel jár].“ (1684.)

mázos. — „Ezen edényeket pedig *mázoson* beadják az ajándék edény vitel előtt harmad-negyed nappal.“ (1808.)

meccó vagy *meccódrót*: az a drótdarab, amellyel levágják a korongtángyerről a kész edényt

megeső fél. — „Akármelyik felyebb [meg]írt dolgokban *megeső* fél, ha akkor [...] magát *megesméri*, hogy vétett a cé[h] ellen] megbékélhetik kevésel.“ (1684.)

mesterasztal-adás. — „*Mesterasztal-adáskor*, mikor olyan alkalmazással az egész céh együtt vagyon, hasonló dolgot kell tartani.“

míves. — „Könyörgének penig ezen, hogy mi ünnekik az több *míves* embereknek, kik ez városban laknak szokássok és rendtartássok szerint céhet engednének tartaniok.“ (XVI. sz. közepe)

müvel. — „(Némelyek) ki [mennek] az Falukra, sőt *müvelnek* az künn való [mester]eknek.“ (XVI. sz. közepe)

nagyocska l. *lábos*.

notárius (1809.): egy céh-tisztségviselő, valószínűleg jegyző

nyak: a korsó elvékonyodó felső része; a korsó *nyaka*

ormó: dudorodás, hiba az edény felületén

¹ Désen és környékén ma is általánosan használt régi ürmérték neve. Szerepel a következő szólásmondásban is: *Ősszel kupa eső véka sár; nyáron véka eső kupa sár*: 'Ősszel kevés eső is sok sárral jár, nyáron meg éppen fordítva.'

örög¹ látómester: az öregebb rendű mesterek közül a remeklések bírálására választott céh-tisztségviselő

öreg mester (1684.): alighanem az atyamester régebbi neve

parasztkanta: máz nélküli vízhordó edény

persejtartó ajj: az a fadarab, amelyen a *persej* nyugszik

pintuk: az az eszköz, amellyel az edény belsejének fenekét a korongozás után simává teszik

poharat köszön el. — „Midőn valaki közöttünk a kis céhmester és szolgáló mester *poharat köszön el*, tartozzék ki-ki közülök deponálni fl. h. 6.“ (1757.)

rákláb: a korongorsó szorítására szolgáló > alakú vasdarab
remeklés l. *békővedzni*

rostjé: a korsó száján levő átllyuggatott agyaglemez

rög: az az agyagdarab, amelyet a korongtángyérre tesznek

rörkő: agyagdarab

síma agyag: szürkés, símább agyag a finomabb edények készítésére

sponygyia: szivacs, amellyel lesimítják az edény felületének érdelességeit

szabad kézből. — „A fazakas *szabad kézből* formálhat a felütött agyagdarabból bármit.“

szaru: a virágozáshoz használt eszköz neve; tehénszarvból készült

száj: a korsó legfelső része; a korsó szája

szekernye ~ *sekernye:* a céhbe álláskor a céhmesternek adandó eszima (XVI. sz. közepe)

szelő: agyagszeletelő görbe kés

szélesebbecske l. *lábos*

szolgáló dékán l. *szolgáló mester*

szolgáló mester (1684.): egy céhtisztség viselője; amolyan gazdavagy házgonnok-féle

táblát bocsát, táblajárás: „Egyéb alkalmatossággal pedig mikor a céhmester *táblát bocsát* ... tartozik minden mesterember elmenni, ha pedig el mulatná valamelyik, elmarad érette *táblajáráson* sz. dr. 33.“ (1684.)

tordai pírás főd: piros festék készítéséhez való agyag

tűzjárás: a katlannak (égető kemencének) az a része, ahol a láng és a füst kifele utat talál

ülés: a korongsátor padkája, ahova a dolgozó fazakas ül

vévő ember. — „Vásárban egymás bosszúságára egymás elől a *vévő* embert nem szabad elhíni, annyival inkább egymás művét alázni.“ (1684.)

virágozni: az edényekre díszítéseket, eredetileg virágokat festeni

vizes cserép: az a cserépedény, amelyben a dolgozó fazakas a munkához szükséges vizet tartja

zörgő: a csises korsókba tett agyagömböcskék neve; ezek a teljesen elzárt és így kívülről nem tisztítható korsó tisztítására szolgálnak: ledörzsölik az edény fenekére rakódó iszapot.

SZABÓ T. ATTILA.

¹ Az „*örög* megromlott szín deszkával való megfedését határozzák“ (1810.).

Tájszók a szabolcsmegyei Újfehértóról.

- bakfitty*: olyan játék, amelyben két fiú leülve előbb a lábát szétterpeszti, majd egymásra mindig magasabbra emeli, s a másik két fiú azt átugorja, majd azután ezek ülnek le
- bakó*: a vízszóból vagy posztóból készült iskolatáska
- béka*, *a ló békája*: a ló lába a hajlásnál vagy a csülkénél megreped s nem forrad be, hanem megkeményedik, mintha sebes volna
- bennkosztos cseléd*: aki kosztért és némi pénzfizetésért szolgál, ellentétben a komencióssal (*conventio*)
- bélpoklos*: nagyevő
- bobájka*: búzalisztból készült pogácsaszerű sütemény, amit leforrázva mákkal vagy túróval öntenek le; különösen kapáskaszás embereknek készítik
- bocfa*: bodzafa
- büdöskő*: kénkő
- cankózik*: cél nélkül, haszontalanul járkal
- csenditnek*: a halottnak először harangoznak
- cseszte*: érintette (csak ebben az alakban)
- csimpajkózik*: felkapaszkodik
- csobán* (Aranyánál *csobolyó*): víztartó mezei faedény, amit a szerkekre akasztanak
- deszkát árulni ment*: meghalt
- egres*: éretlen szőlő
- egyhasi*: iker
- erkölcsös*: makrancos gyerek, ló stb.
- fenitér*: a fenőkőnek, — amivel a kaszát fenik, a tokja
- folyosó*: orbánc
- gacsol*: összeverődik a bokája
- gubics*: gubó
- hírinkó*: hinta
- hókon vág*: kupán vág
- jó föld*: agyagos föld, amellyel tapasztani lehet (ez homokos vidéken nem mellékes)
- jó víz*: ivó víz; *jó kút*: amelyben ilyen víz van
- kar*: karzat
- kárpálózik*: veszekedik
- kec*: elrekesztett disznóól, amelyben az anyakocát tartják kis-malacsaival
- kecskeláb* (*fűrészláb*): két X alakú faláb egy méternyi rúddal összetartva, amelyen fűrészelnék
- kocs*: dohánynak vagy szőlőnek a felső hajtása; innen: *kocsol*: a dohánynak, szőlőnek a tetejét leszedi
- kő-plajbász*: palavessző
- krompé-puliszka*: tört krumpli (a szomszéd Hajduböszörményben már *kolompér*)
- látránkodik*: lábatlankodik
- leánykérő*: pókháló
- lekalimpál*: leesik
- libuc*: bibic
- lógínázik*: hosszú deszkán vagy szálfán hintázik
- magló disznó*: amelyet nem hízlalnak

- Márton ludja:** amelyet Márton-napkor, november 11-én ölnek meg; ha a mellsontja fehér, akkor sok hó lesz a télen
- megver a szemével:** megbüvöl
- megsuprikál:** megver
- menetke:** menyét
- nem idős:** nem tökéletes, hiányos
- nyakócon:** kivágott nyakkal
- pad:** padlás
- palincol:** fel- és alágrál a székre vagy lócára
- pergettü:** dióhéjból vagy csontból készült s madzaggal huzogatott játéktárgy
- pergő:** kisebb fajta kolomp, melyet juh, disznó vagy borjú nyakába akasztanak
- pillés kenyér:** a kenyér sarkából vágott szelet
- pitlélt liszt:** finoman őrölt búzaliszt
- póhika:** a gyékény virága, buzogánya
- pötyöke:** reszelt tészta (vagy tarhonya) öregén, sűrűre főzve
- pulyák:** gyerekek (csak többes számban)
- putikus:** a templom előcsarnoka (a reformátusoknál)
- sajtolás:** a bor kitaposása után a szőlőfürtökből még kisajtolt bor sete: balkezű
- siláp:** nagy karaj kenyér
- sillom:** könnyűség, gyerekjáték
- sóriadzik:** a szeme szikrázik
- sőre:** hízott ökörcsorda
- surgyé:** szalmazsák
- sut:** a boglyakemence és a fal között levő kis kucik, a padka folytatása
- tarlózzák:** a búza vagy rozs learatása után elmaradt kalászokat, de tarlózzák a szüret után elmaradt szőlő-billingeket (kis gerezdeket) is
- tojózzák:** a tyúkot, amikor megnézik, tojós-e; innen: *tojózzák:* a krumplit, amikor rendes ásás előtt kiszedik a nagyját
- visszahököl:** hirtelen hátrafelé megy (különösen az ökör)
- vakaró:** dagasztás után a teknőből vakart tésztából sütött cipó
- vak-légy:** nagy dongó-légy, amely a lakásban ide-oda csapódik, mintha vak volna

KOCZOGH ANDRÁS.

KÖNYVISMERTETÉSEK.

Dr. h. c. Renward Brandstetter: Wir Menschen der indonesischen Erde. Luzern, Verlag der Buchhandlung E. Haag.

A fenti címen egy sorozat indult meg a keletindiai szigetvilág, azaz az Ázsia és Ausztrália közt fekvő s valamikor a két földrész között szárazföldi átjárót alkotó szigetek, Indonézia, más néven Insulinde népeiről, e népek lelki alkatáról, műveltségéről, irodalmáról, művészetéről és nyelvéről. A sorozat 11-ik értekezése, *Die Verwandtschaft des Indonesischen mit dem Indogermanischen* (1937.) az őszindonéziai és az őszindogermán nyelvek sajátságainak vázlatos egybeállításával mintegy ötven különböző, de közös eredetű indonéziai nyelvnek

az indogermán nyelvekkel való rokonságát iparkodik bebizonyítani. Közel egy század telt el BOPP FERENC sikertelen kísérlete óta (Über die Verwandtschaft der malayisch-polynesischen Sprachen mit dem Indogermanischen. 1841.), s miután ez a kérdés már végleg elintézettnak látszott, most BRANDSTETTER feleleveníti, és az előttünk levő értekezésével bebizonyítottnak tartja a két nyelv rokonságát. Ami BOPP zsenialitásának nem sikerült módszerlensége, továbbá az indogermán nyelvtudomány kezdetleges állapota, végül az anyag fogyatékosága és részben hibás volta miatt, természetesen még sikerülhet az indogermán nyelvtudománynak az ilyen kérdés megoldásához szükséges magasfokú fejlettségével, már eddig is számos kitűnő segédeszközével, nyelvtudományi módszerünk kiforrottságával és az indonéziai nyelveknek helyesen átvizsgált, rekonstruált és rendezett anyagával.

BRANDSTETTER értekezése módszer tekintetében helytálló, rendszerezése igen egyszerű és világos, s ha mégsem meggyőző, annak oka azonkívül, hogy szerfelett szűken méri az anyagot és a szókincsnek némely feltűnő egyezésétől erősen befolyásolt, a tárgy természetében is rejlik. Az indogermán és az indonéziai alapnyelv történetének alapos ismerete nélkül a kérdés nem oldható meg; már pedig bármilyen nagy eredményeket ért is el az indogermán nyelvtudomány, attól még igen távol állunk, hogy az alapnyelv történetét a leglényegesebb vonásaiban is ismernők, az indonéziai alapnyelv kutatása pedig még csecsemőkorát éli. Kétségtelen, hogy az a csekély mennyiségű indonéziai szóanyag, amelyet a szerző rendelkezésünkre boesát, illetőleg ennek helyesen kikövetkeztetett alapnyelvi gyökerei több esetben mind hangalak, mind jelentés tekintetében valóban indogermán szótestekkel való közös eredetre vallhatnak. Az is bizonyos, hogy ez az egyezés, hacsak oly réginék nem tartjuk az ind befolyást, hogy még a három teljesfokú magánhangzónak, az *ā*, *ē*, *ō* hangnak *ā*-ban való egybeesése előtti időre esik (ami egészen valószerűtlen), nem mindig magyarázható ind hatással, mint a brahmanizmusnak és buddhizmusnak egykori elterjedéséből gondolhatná az ember, sőt a felhozható párhuzamok egy része nem is *satəm*-, hanem *centum*-nyelvi. Basisainak egy részét ugyan ki kell küszöbölni, mivel hangutánzó- vagy gyermekszó, azonban van néhány meglepő találkozás, milyen **lāp*- 'ragyog, fénylik' (az ó-indben nincs meg ilyen alakban, tehát nem ind átvétel), **ter*- 'remeg' és 'fordít', **rem*- 'pihen, nyugalom', és néhány mutatónévmás. De ha ilyenek a szerzőtől idézettek kivül még nagy számban találhatók is, a szóegyeztetésekkel mint bizonyítékokkal akkor is csak megfontoltan élhetünk, mivel csupán támogathatják a grammatikai rendszerbeli egyezéseket. Hiszen a hethita idegenszerű szókincese ellenére is indogermán nyelv, ellenben a szavak egy részének az egyezése még nem döntheti el a rokonságot.

Két nyelvcsalád ősi rokonságánál, amikor a legrégebbi hagyománytól évezredekkel is vissza kell menni, legnagyobb jelentősége bizonyára a hanganyagoknak van. S minthogy ebben a tekintetben nagyjában megegyezik a két nyelvcsalád, határozottan tagadó álláspontra nem helyezkedhetünk a rokonsággal

szemben. Az indonéziai consonantizmus pontosan megfelel az indogermánoknak, mert az aspiraták és a labiovelarisok hiánya, valamint a *h* hangnak az indonéziaira való kikövetkeztetése nem szól ellene az egyezésnek. A media aspirata helyett számos indogermán nyelvben is csak media jelentkezik, a tenuis aspiratáknak pedig, ha esetleg megvoltak az alapnyelvben, igen kicsiny szerepük lehetett. A labiovelaris hiánya sem mond semmit. A ma uralkodó felfogás szerint az indogermán satəm-nyelvekből is nyomtalanul eltűnt az ajakhangú eleme, némelyek szerint nem is volt meg ott soha. A *h* hangot megtagadják ugyan az indogermán alapnyelvtől, azonban néhány indulatszó alig magyarázható meg a felvétele nélkül. Súlyosabban latba esnek a magánhangzók. Az ablaut hiánya az indonéziaiban, bár a kérdés nem intézhető el olyan egyszerűen, mint a szerző teszi, hogy *eu*-nak *u*, *ei*-nek *i* felel meg, nem lehet döntő, mert az indogermán és indonéziai alapnyelv szétválása utáni korra is eshetett. Nagy akadályja azonban a rokonság felvételének, hogy az előttünk álló szókészlet az eredeti diphthongusok hiányára vall (az egyetlen **dāu* lehet tőképzős suffixumú is), s a szerző sem említi őket az indonéziai hangrendben. Az elsőrangú összetevő eltűnése mindenestre magyarázatra szorul, mivel az indogermán hangrendszer lényeges elemét alkotják az eredeti diphthongusok, s bizonyára nem lehet kétséges, hogy minél régebbi állapotába megyünk vissza az indogermán alapnyelvnek, annál nagyobb helyet foglalnak el a gyökérszavakban.

Még súlyosabb kétségek merülnek fel a szóképzés terén. Hogy vannak kettőzések, mit sem jelent, a *-ko* névszóképzőnek bevonása és a latin *cum* (*coniunctus*) praepositíóval való egyeztetése teljesen elhibázott, az a körülmény pedig, hogy mindkét nyelvcsaládban van *-u*, *-i*, *-a*, valamint *-no* névszóképző, egészen jelentéktelen a mellett, hogy az indonéziaiban a szóképzés legnagyobbbrészt nem suffixummal, hanem praefixummal történik. Olyanféle képzések, mint maláji *hendak* 'kíván': *ka-hendak* 'kívánság' az indogermánban sehol semmi nyoma sincs. Van ilyen a sémiben, van a kaukázusiban, sőt az utóbbi annyiban áll közelebb az indonéziaihoz, hogy ott is vannak kettős képzések, praefix- és suffixummal. Maláji *baik* 'szép, jó': *ka-baik-an* 'jó-ság' épen olyan képzés, mint georgiai (délkaukázusi) *mep'e* 'király': *se-mep'-o* 'királyság'. A szerző is tudja, hogy itt szakadék van a két nyelvcsalád között, de nem tulajdonít neki elég jelentőséget. Ha a szóképzését akarjuk egybevetni az indogermán és az indonéziai nyelvcsaládnak, sokkal feltűnőbb az orrhangú infixum megjelenése mindkét helyen. A szerző pedig erre nem is utal, bizonyára azért, mivel indogermán nyelvtudományi forrásai csak az igei infixumot tárgyalják, a névszóira nem mutatnak rá. Különböző indonéziai nyelvekben *kuku* és *kanuku* 'köröm', *sulap* 'szemfényvesztést űz' és *sanolap* 'szemfényvesztés' áll egymással szemben, miként latin *ops* ~ ó-ind *apnas* 'vagyon', latin *anguis* ~ görög ὄφις. Ahogy az indogermánban éltek egymás mellett orrhangot tartalmazó s orrhangot elvesztő gyökerek, amely egymásmellettség azután analogikusan orrhangú infixum kifejlődésére vezetett, ugyanez lehetett az állapot az indonéziaiiban is.

A szerző nagy jelentőséget tulajdonít a személy- és mutató névmásokban, valamint néhány számnévben jelentkező egyezéseknek. Hogy a mutató névmás *s*, *t*, *k* és *n* tartalmú, továbbá magában álló *i*, *e*, *a*, nem tartom bizonyító erejűnek. Ilyenek ugyanis más nyelvesaládokból is kimutathatók, a mássalhangzót követő magánhangzók egyezése pedig véletlen lehet. Igen kétséges, hogy az indogermán alapnyelvnek feltételezett kiválása előtt már élt a *sā*, *sī* névmás, mégpedig akár névmásként, akár partikulaként, mikor ezek a nőnemű suffixumot tartalmazzák a hímnemű *so*-val szemben. Mindenesetre többet mondhat az első személyű névmásnak *m* eleme és a második személyű *ju* névmás, de természetesen csak mint egyik szeme a bizonyítékok láncának. Az a körülmény, hogy az indogermánban a *me* csak egyes-, a *ju* többesszámú, az indonéziaiban pedig mindkettő egyes- és többesszámú, nem számít, hiszen az indogermánban is lehetnek némely alakok egyes- és többesszámúak. A latin *age*, a német *wart einmal* több személyhez intézett parancs is lehet, az **agetod* (latin *agitō*) egyes, kettős és többes szám volt az indogermánban, a latin *bīdium*, *trīdium* egyszámú, akárcsak az ó-ind *dvidivas*.

BRANDSTETTER az 'egy', 'kettő', 'öt' és 'ezer' számnevet is bevonja bizonyítása körébe. Azonban igen kétséges, hogy az indogermán is a mutató névmást használta 'egy' számnévül, azaz a **sem* csakugyan *m* formansszal bővült **so*, az indonéziai *dua*, *duwa* 'kettő' pontosan megfelel az ó-ind *dvā*, *duvā* alakoknak, úgyhogy ó-ind átvétel lehet. Az 'öt' számnév 'kéz' jelentésű az indonéziaiban, talán az indogermánban is (**penq^ue* 'öt', ó-felnémet *finger* 'Finger' ~ **penq^uros*), de ugyanígy van néhány észak ausztráliai nyelvben is, sőt ezekben 'öt'-től kezdve a 'kéz'-hez fűződik a többi számnév is ('hat' a. m. 'kéz fele' + 'egy', mert 'öt' egyik nyelvben a. m. 'kéz', másutt 'kéz fele'). Az 'öt'-nek 'kéz' jelentése lélektanilag annyira érthető, hogy egyáltalában nem szólhat a rokonság mellett. Az indonéziai 'ezer' jelentésű **ribu* számnévben az indogermán **bhū* (**bheūā* basis, latin *fu-ī*) keresése erőltetett. Egyetlen meglepő van a számnevekben, az egyik nyelvben jelentkező *septin* 'kilenc' jelentésben.

A név- és igeragozásban mutatkozó eltérések és néhány egyezés nem jöhet tekintetbe. Mind a név-, mind az igeragozás indogermán alapnyelvi fejlődés, tehát nem ennél őszibb állapot maradványa. Annál feltűnőbb, hogy a szerző rokonsági kapcsolatot lát az indogermán többes harmadik személyű *r* formans és az indonéziai ugyancsak harmadik személyű *r* elem közt, jóllehet ez utóbbi nem is suffixum, hanem praefixum. Épen így nem lehet köze az indonéziai *p* causativum-praefixumnak az indogermán nyelvek közül is csak az ó-indben jelentkező *p* suffixumhoz, mégpedig annál kevésbbé, mert itt nagy valószínűséggel analogikus képzések a causativumok a *p* végzetű ige-tövek után.

Mindent összefoglalva a szerző dolgozata nem győzhet ugyan meg a két nyelvesalád rokonságáról, még csak ősi érintkezés felvételére sem nyújt elég alapot, mindazonáltal komoly, tudományos munka s nem csupán valamely képzelőnek a próbálkozása.

SZIDAROVSKY JÁNOS.

LEVÉLSZEKRÉNY.

L. J. kérdi: Miféle csodabogár és honnan származik a rádió beszélőjének az osztállysorsjátékkal kapcsolatban napról-napra ismételt *beolvas* szava? „A *beolvasott* számok helyességéért felelősséget nem vállalunk.” -- **Felelet:** Ennek a *beolvas* igének kétségtelenül a *bemond* volt a mintája. Nem valami szerencsés minta, mert azt szoktuk ugyan mondani, hogy *belebeszél* valaki a mikrofonba (mint *belekiált* valakinek a fülébe), de azért a mikrofon előtt is csak *énekel* az ember, vagy *szaval*, vagy *felolvas*, nem pedig *beénekel*, *beszaval*, *beolvas*, ennél fogva *felolvasott* számokat kellett volna mondani.

N. J. B.

R. J.-nak: A *Ranga* családnév a magyarság irányában etnikai vagy politikai hódítás lehetőségével vagy hajlandóságával bíró népek nyelvéből: a szlávból, németből, oláhból stb. nem magyarázható. Ez magában is elegendő ok arra, hogy a nevet ne változtassuk meg, mivel a név alapján nem vitatható viselőjének nemzetisége. De azért sem volna helyes „megmagyarosítani” a nevet, mivel találhatunk rá megfejtést a magyar nyelvből. T. i. gondolhatunk arra, hogy a *Ranga* név a *rongál*, a hasonló értelmű csíki székely *rongol* és a somogy megyei *rongáz* igéből (MTsz) kikövetkeztethető *rong* alapszónak -a képzős igenevére megy vissza (vö. *hulló: hulla*, *csúszó: csusza*, *csapó: csapa* stb.). Egyébként rokonítható a név a palócságban használatos *rangasz* szóval, amely a *rong* alapszó -asz képzős, i. 'rendetlen, lompos' és 2. 'lomha, rest', de korábban nyilván 'romlékony, romlandó' jelentésű származéka lehet, s amelyben — amint a *Ranga* névben is — az első szótagbeli *a* hang *o*-nak felelhet meg. — Tehát ha a *Ranga* család elhagyná a nevét, a magyar nyelvnek egyik érdekes emléke veszhet el. Megint egy eset, amelyik mutatja, mennyire kártékony éppen nemzeti szempontból a túlzott, a laikus szempontokból történő „névmagyarosítás”: az a név, amit a nem-szakember „nem ért”, a hozzáértő előtt becses szál lehet, amely múltunkhoz, régi nyelvünkhöz, ősi műveltségünkhöz, népiségünk gyökereihez köt bennünket.

PAIS DEZSŐ.

D. Zs.-nak. Arra a kérdésre, hogy milyen régi emlékeink vannak a vonatkozó mondatokra, ezt mondhatjuk: amilyen régi az első szövegemlékünk. A HB.-ben ugyanis ezeket találjuk: *Ef uimagguc szent peter urot. kinec odut hotolm odvonia. ef ketnie. | uimaggomuc ez scegin ember lilki ert. kit vr ez nopun ez homuf vilag timnucbelevl mentc. kinec ez nopun testet tumetivc.* — A felfogás, hogy a vonatkoztató mondatfűzés idegenszerű és általában kerülendő, nem felel meg a nyelvtörténeti tényeknek, sem pedig a nyelvfejlődés természetes menetének: a bonyolultabb lelki jelenségek kifejezésére irányuló szükségletnek.

P. D.

A SZERKESZTÉSÉRT FELELŐS: PAIS DEZSŐ,
A KIADÁSÉRT: SÁGI ISTVÁN PÉNZTÁROS.

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XXXIV. ÉVF.

1938. MÁJ.—JÜN.

5—6. SZÁM

Melyik nép nevezte el Pestet *Pest*-nek?

Több ízben megírtam, így legelőször 1910-ben (MNY. VI, 296), azután 1911-ben (Archiv für slav. Phil. XXXII, 102), majd terjedelmesebben 1925—1929-ben (HonfMg. 137—40), hogy Pestet a magyar nép nevezte el *Pest*-nek. A magyarban ugyanis egyes nyelvjárásokban a 'kemencé'-t ma is *pest*-nek hívják, s adataink vannak reá, hogy régen is a *pest* köznévv több nyelvjárásban, esetleg a legtöbb magyar nyelvjárásban köznévi használatú volt. Hogy az idők folyamán miért szorult ki annyi nyelvjárásból, azt nem tudjuk.

Azt is megírtam, — de ez az én kutatásaim előtt is ismeretes volt, — hogy a mi *pest* köznevünk bolgár-szláv nyelvből került jövevénytárszó. A bolgár-szlávban ugyanis a 'kemencé'-nek *pešt* a neve; a többi szláv nyelvben a szónak ezek a megfelelői: szerb és horvát *pêc* | szlovén *pêč* | tót *pec* | cseh *pec* | szorb *pjec* | lengyel *piec* | orosz *peč*.

A hazai tudomány művelőinek többsége e megállapításomat elfogadta (l. pl. BÁTKY Zs.: M. Nemz. Múz. Népr. Oszt. Ért. 1927: 24—5; 1932: 28; PAIS D. jegyzete a SZENTPÉTERY I. szerkesztette Scriptorum Rerum Hungaricarum I, 115). — Nem így a külföldi tudomány. Ott mindenki ma is azt tartja, hogy *Pest*-et bolgár-szlávok alapították és bolgár-szlávok nevezték el. SANDFELD—JENSEN „Die Sprachwissenschaft“ című kitűnő kis könyvében (Zweite, fast unveränderte Auflage. Leipzig und Berlin, 1923.) pl. ezt írja: „Auch in den Donauländern waren die Slawen einst weiter verbreitet als heute. *Pest* [lese: *Pescht*¹] ist von Haus aus eine slawische Stadt (vgl. bulg. *pešt* „Ofen“), und viele andere Ortsnamen zeigen, dass Ungarn und Rumänien früher von Slawen bewohnt waren“ (i. m. 172. §.). — MLADENOV ISTVÁN 1929-ben megjelent értékes „Geschichte der bulgarischen Sprache“ című művében (Berlin u. Leipzig) szintén azon a nézeten van, hogy *Pest* neve bolgár eredetű elnevezés (i. m. 63).²

¹ Én írtam így át.

² TAMÁS LAJOS egyetemi tanár úr figyelmeztet, hogy *Pest* neve eredetéről hasonlóan nyilatkozott VAN WIJK MIKLÓS is: Les langues slaves de l'unité a la pluralité. Dijon, 1937. 35.

Ez a tanítás a külföldi tudományban annyira el van terjedve, hogy reá különböző elméleteket építettek és építenek. A cseh és a tót, s innen a többi nép nyelvtudományi irodalmában egyes tót nyelvi hang- és alaktani sajátosságokat épen azzal magyaráznak, hogy a tótok és a bolgár-szlávok, illetőleg a délszlávok a magyar honfoglalás előtt, tehát a IX. század vége előtt nyelvileg határosak voltak. Mikor pedig a honfoglaló magyarság e területeket elfoglalta, ezeknek a szlávoknak egy része a tótok közé menekülhetett, s innen a tót nyelv egy-két délszláv (bolgár-szláv is?) eredetű hang- és alaktani sajátossága.

Ezt a tanítást hirdeti LIEWEHR FERDINÁND is 1933-ban megjelent „Einführung in die historische Grammatik der tschechischen Sprache“ című művében (Brünn). LIEWEHR a többi közt azt is vizsgálja, mi az oka, hogy a tótban a hím- és a semlegesnemű főnevek egyes instrumentális -om-ba végződik, tehát úgy, mint a szerbben, s miért nem -em-be, tehát úgy, mint a csehben és a lengyelben (vö. tót *had* 'kígyó', *hniezdo* 'fészek', instr. *hadom*, *hniezdom* ~ szerb *gadam*, *gniježdom*; de: cseh *hadem*, *hníždem*, lengyel *gadem*, *gniażdem*). Ezt a kérdést már más kutatók is vizsgálták, így HLAVATÝ 1922-ben, KORÍNEK 1929-ben, s mind a ketten a tótok és a délszlávok (szerbek? bolgár-szlávok?) egykori egymás melletti lakásából magyarázták. LIEWEHR nézetükkel foglalkozva ezt írja: „Die Frage, ob oder inwieweit die Endung -om (gemeint ist slovakisch -om) etwa durch südslavische Volkssplitter, die durch irgendwelche Ereignisse, z. B. durch den Magyareneinfall von der Hauptmasse der südslavischen Stämme abgetrennt wurden und später im Slovakentum aufgingen, vermittelt worden sei, lässt sich bei dem Stande der heutigen Wissenschaft nicht entscheiden. Vermutungen über die Aufsaugung südslavischer Elemente durch das Slovakentum bei NIEDERLE, Slov. Star. 2, 358 und 3, 184, ZUBATÝ, Sborník Matice Slov. I, 35 f., N. VAN WIJK, Revue des études slaves 4, 14 und anderen. Für die Annahme, dass die Südslaven vor dem Magyareneinfall bis an das slovakische Sprachgebiet herangereicht haben, sprechen mehrere Umstände. So weist z. B. der Name *Budapest*, dessen zweiter Bestandteil sich mit abg. *peštvo* 'Ofen' deckt, darauf hin, dass wenigstens einige Zeit hindurch im Gebiet der nachmaligen Hauptstadt Bulgaren gesessen sind“ (i. m. 155).¹

Nem céлом a tót -om instrumentális keletkezésével foglalkozni, a keletkezéséről adott fenti magyarázatot azonban alapjában elhibázottnak tartom. A magyar honfoglalás a IX. század legvégén történt. Hát a mai tót állapot az -om instru-

¹ En ritkítottam.

mentálisnál megvolt már a X. században? Azután meg a fentiek szerint *Pest* bolgár-szláv név, s mégis nem a bolgár-szláv, hanem a szerb névragozás hatott volna a tóra, de ott is csak a hím- és a semlegesnemű főneveknél, mert hiszen a nőnemű *-a* töveknél a tóban *-ou* a rag, holott a szerbben ott is *-ôm* van (vö. tót *kozou* 'kecskével': szerb *kôzôm*). Hát a szerb mai ragozás így volt a X. században is? S miért hallgatják el a tót, cseh, német stb. tudósok, hogy hiszen *-om* a hím- és semlegesnemű főnevek egyes instrumentális a alsó-szorbban is (vö. *nanom* 'atyával', *stowom* 'szóval'). Ez is délszláv keveredés? — De ismétlem, nem céloim a tót *-om* instrumentális eredetével foglalkoznom, egyedüli céloim, hogy a külföldi és a még kételkedő hazai tudósokat is meggyőzzem, hogy *Pest* neve magyar eredetű elnevezés, ahogy magyar eredetű elnevezés *Buda* is. S mert a külföld meggyőzése is a céloim, értekezésemet megjelentetem idegen nyelven. Közlöm azonban magyarul is. Bizonyításomban ugyanis van egy-két újabb szempont, egy-két újabb adat, s a végső eredményben is a *Pest* városa nevében rejlő *pest* köznévi értelmezésében is van eddig vallott felfogásomtól kisebb fokú eltérés. *Pest* köznévünk ugyanis nemcsak 'kemencé'-t jelentett és jelent, hanem földrajzi neveink s más régi adataink tanúsága szerint 'verem → barlang → hegy, kőszikla' értelme is volt.

A magára álló *pest* 'kemence' köznévre ezek az adataim vannak: 1557: „Az meez egetes egy *pestwel* tyz forint“ (I. OklSz.) | 1586: „*pesth* 'tégláégető kemence“ (I. SALAMON, Buda-pest története II, 132) | XVIII. sz.: „a *pes* megett ülő fiaink“ (Nyr. II, 224); „a *Pest* alá lapuló apró poshagyékok“ (Nyr. II, 224); ugyanez: „a *Pest* ala lapult apro poshagyékok“ (Nyr. II, 225), székely nyj. | 1792: „*pest*: kementze, melly alatt tüzelnek. A' *pest* megé vetették. *Pest* allya: kementze allya“ (SzD., Kisdud Szótár; a *pest* szót csillaggal jelöli, tehát [székely] tájszónak mondja) | 1847: „Mártha talán a *pest* mögett gugadoz“ Kemény Zsigmond: Gyulai Pál (Nyr. XXVI, 504) | 1862: „a ... *pest* tüze sustorékolt“ Kemény Zsigmond: Zord idő (az akadémiai nagyszótár gyűjtésében) | XX. század: „Peti egyszerre csak felkiáltott: — Ni *pest*, *pest*, *pest*! Megállította a kocsit ... Az udvaron egy domboshátú sütő kemence volt. Peti odarohant, körülölelte a kemencét“ Szabó Dezső: Csodálatos élet II, 73—74 (az akadémiai nagyszótár gyűjtésében) | 1897—1901: „*pest*: kemence (a székelyeknél: nagyterjedelmű és két oldalt alul nyílt szobai fűtő kemence ... *pest-alja*, *pest-mege* ...“ (MTsz.) (rajzát I. M. Nemz. Múz. Néprajzi Oszt. Ért. 1932: 77) | CzF. és MTsz. szerint a XIX. század első felében a *pest* 'kemence' jelentésben megvolt a nyitra-völgyi magyar nyelvjárásban is; talán ma is használatos.

Ezekből az adatokból az derül ki, hogy a magyar *pest* általában 'kemencé'-t jelentett és jelent, közelebről: 'sütő-, fűtő-, mészégető-, tégláégető-kemencé'-t.

Van azonban a magára álló *pest* köznévre a régi nyelvből olyan adatunk is, amely szerint a *pest* a. m. 'fovea, verem': 1401: „Quandam foueam *Meses pesth* [olv. meszes pest] dictam“ (l. OklSz.); egy 1222. évi adat ezt mondja: „Uadit ad foueam que uocatur *Mez werum*“ (OklSz.).

Sokkal több adatunk van a *pest* szóra összetételekben. Csakhogy ezek az összetételek mind tulajdonnevek. Hogy azonban a tulajdonnév ugyanilyen előbbi köznéből való, kétségtelen. Felsorolom először azokat az összetételeket, amelyekben *pest* az összetétel utótagja. Négy ilyen összetétel van: A) *Mészpest*; B) *Munuhpest*; C) *Kőpest*; D) *Büdöspest*.

A) *Mészpest* összetett szavunk előtagja: *mész* 'calx, Kalk', az utótag *pest* 'fornax, Ofen; fovea, Grube'.

a) Adatok a régi nyelvből, közülök egy ma is használt helynév: 1. Nyitra megye *Atrak* (tótul *Otrokovce*) község határában: 1406: „Quandam fornacem cementi Antiquam et inveteratam pro meta dicte possessionis Tessen demonstrassent et asseruissent eandem metam quam wlgó *Mezpest* apellassent“ (HazOkm. I, 300, id. OklSz. is). A hely ma e néven ismeretlen. — 2. Vas megyében van egy (ma elcsatolt) község, melynek német neve a XVI. század óta *Kalch* (l. LIPSZKY, Rep., SCHWARTZ E., A nyugatmagyarországi német helységnevek 238); nyilván ez volt a XVI. századtól a XIX. század második feléig a magyar név is, amikor is *Mészvölgy* lett a magyar név, s *Kalch* maradt a német. Ennek a községnek a XIV—XVI. században *Mészpest* volt a magyar neve; vö. 1387: *Mezpesth* (CSÁNKI II, 775) | 1548: *Meszpest* (SCHWARTZ E. i. m.) | 1549: *Meespesth* (SCHWARTZ E. i. m.). — 3. Zemplén megyében van egy (ma elcsatolt) község, melynek mai magyar neve *Mészpest* (Hnt. 1937.), tót neve meg *Kucany* (Lex. 1773.; Miestopis Slovenska). A falu régibb magyar nevére ezek az adataim: 1335: „Locum *Mezpesth*“ (OklSz.) | 1374: „Ad possessiones ipsorum Imbregh et *Mezpest* vocatas“ (OklSz.) | 1405: „Possessionibus Kerezthwr et *Mezpest* vocatis“ (OklSz.) | 1438: *Mezpesth* (CSÁNKI I, 356) | 1444: *Neezpesth* (i. h.) | 1448: „In possessionibus Jeztreb, Zywrneg, *Mezpesth*“ (OklSz.) | 1773: *Nézpest* (Lex. 1773.) | 1808: „*Néspest* aliis *Nezpest*“ (LIPSZKY, Rep.) | XIX. századi osztrák-magyar katonai térkép: *Mészpest*. — 4. Nagyküküllő megyében Fehéregyháza – Segesvár vidékén, a Bun és Szásznádas közti területen egy 1301-ből való oklevél említ egy *Meeznestpataka* nevű folyóvizet. Bizonyos, hogy e szó helyesen: *Meezpestpataka*, azaz *Mészpestpataka*. Az oklevél ezt írja: „In eodem birch (értsd: bérc) tendendo usque ad metam quae est in birch super *Meeznestpataka*, qui dividit ipsam terram Bwn ab terra Nadas“ (ZIMMERMANN—WERNER, Urkb. I, 220). Bun és Nadas közt volt tehát egy *Mészpestpataka* nevű folyóvíz; ma e néven ismeretlen ez a patak. Az összetétel előtagja

Mészpest. A folyóvíz nevére vö. 1337-ből: „Inferiori parte *pestpotoka* circa fluvium *Kyrtus*“ (MNy. X, 280). *Kyrtus* = a mai *Kürtös*, amely Nógrád és Hont megye határterületén Szelestényen alul az Ipolyba jobbfelől szakad (l. ORTVAY, Vízr.; ŠMILAUER, Vodopis 368) | 1264/1324: „Ad rivulum *Kemenche-pataka*“ (Oklsz.) | 1358/1359: „in rippa rivuli *Kemenche* nominati“ (MNy. XVI, 38) | 1453: „aquam *Kemenczepathaka*“ (Oklsz.) (Abaújtorna m.). Lásd a *b*) csoportban 3. alatt a *Mészpestkút* nevet is.

b) Adatok a mai nyelvből: 1. Borsod megyében Diósgyőr határában van *Mészpest* nevű rész (Nyr. XI, 336; innen id. Nyr. XL, 304). — 2. Heves megyében Gyöngyöspata határában, Meggyes nevű terület szomszédságában van *Mészpest* nevű terület is (l. VIGYÁZÓ J. és HORN K. LAJOS, Mátra-térkép. Bp., 1929.; ugyane nevet ugyanerről a területről az osztrák-magyar katonai térkép 14. XXI. [1:75000-es] lapjáról idézi HEFTY GYULA is: Nyr. XL, 304). — 3. Kolozs megye Sztána nevű községének határnevei közt JANKÓ JÁNOS „Kaltaszeg magyar népe“ című művében idéz egy *Mészpestkút* helyet (i. m. 17 és Nyr. XL, 304). Minthogy az összetétel előtagja *Mészpest*, valószínű, hogy *Mészpest* a. m. 'mészégető kemence'. Megjegyzem, hogy JANKÓ JÁNOS i. művében Jegenye község területéről, úgyszintén Magyar-Bikaléről közöl egy-egy *Mész-kemence* határrészt (i. m. 13 és 16). Lásd fentebb az *a*) csoportban a 4. szám alatti *Mészpestpataka* adatot. — Az 1—3. alatt felsorolt határnevekre a XIX. század második felénél régebb adataim nincsenek.

Nem lehet kétséges, hogy az idézett *Mészpest* helynevek 'fornax calcaria, Kalkofen', esetleg 'fovea calcis, Kalkgrube' jelentésű *mészpest* köznévből valók.

B) Munuhpest. Erre az összetételre egy adatunk van: 1266/1283: „Perueniet usque ad aquam Turuch sub rupe *Munuhpest* vocata“ (Oklsz.). Az „aqua Turuch“ a Gömör megyében a Sajóba szakadó *Turóc* folyó, a *Munuhpest* meg e folyó partján fekvő 'kőszikla. kőszál', amely ma e néven ismeretlen. Kétségtelen, hogy *Munuhpest* alárendelő összetétel, benne *pest* a. m. 'kőszikla, kőszál'. E jelentésről alább a *Kőpest* összetételnél még szólni fogok. Mi azonban az összetétel előtagja? Megfejtésére két magyarázatot kockáztatok meg. — A *Munuh* lehet egy kihalt magyar *munuh*, ebből *monoh* 'barát, monachus' jelentésű köznévé mása; ez a **munuh* > **monoh* a német *Mönch*, kfn. *münich*, ófn. *munih* > *münih* átvétele. Erre a feltevésre a következő régi adat bátorított: 1449: Terre *Symonremethel* d e w aliter *Monoh* f e l d e w vocato“ (Oklsz.) (itt a forrás „Körmend II/8, Monachföldre 79“ jelzéssel, az adat tehát vasmegyei; vö. 1365: *Monakfalva* Vas m. CSÁNKI II, 717, 777). Arra meg, hogy a német *munih* > *münich* > *mönch*

a magyar helynevekben *munuh* > *monoh* > *monó* lett, több példánk van. A mosonmegyei *Barátfalu* 1345-ben *Olsoumunuhuduor*, 1429-ben *Monohudwar* (CSÁNKI III, 683). A falu német és latin nevei: 1410: *Minichhoff* | 1473: *Munichhof* | 1487: *Mynychhof* (CSÁNKI III, 683) | 1808: *Münichhof* (LIPSZKY, Rep.) | mai neve: *Mönchhof* (I. SCHWARTZ E., Nymg. hn. 119) | 1324: „Possessio curie *monachorum*“ (CSÁNKI III, 683). — A sopronmegyei *Malomháza* németül *Münichhof* (LIPSZKY, Rep.) ~ nyelvj. *münihauß* (SCHWARTZ i. m. 118), régen „Dorff *Munichhof*“, „Possessio *Minichhoff*“ (CSÁNKI III, 619). Magyar neve egykor *Monahháza*, *Monaháza*, *Monóháza* is volt, s ebben a *Monah-*, *Monó-* a német *Munich-* mása (I. CSÁNKI III, 619, MELICH J.: MNy. VI, 242; *Monaháza* lehet *Mónaháza* < *Molnaháza* is, ahol *molna* a. m. 'malom'). — S mintha a *munuh* szó Gömör megyében egykor nem lett volna ismeretlen. A XV. században Jolsva várához tartozott egy *Monóréte* (CSÁNKI I, 142) nevű hely; nevének első tagja lehet *Monoh* < *Munuh* mása (róla s a *Monosza* stb. nevekről PAIS: MNy. VIII, 398—9). — Lehet a *Munuh* > *Monoh* hasonló személynév mása, de *Monoch* személynév magyar nyelvi használatára nincsen példám. Kálmán királyunk galíciai orosz hadjáratában (1099.) harcolt ellenünk *Monoch* nevű oroszöldi kún is (I. SZENTPÉTERY, *Scriptores Rerum Hungaricarum* I, 425; JAKUBOVICH: MNy. XXI, 26; PAULER, *A m. nemz. tört.* I, 205); így feltehető, hogy *Monoch* nevű kunok a magyarországiak közt is lehettek, minderre azonban nincsen példa. — Azt tartom tehát, hogy az 1266/1283-ból való gömörmegyei „rupes *Munuhpest*“ a. m. 'Baráthegy' vagy talán inkább 'Remetehegy' (vö. a *Remetehegy* névre régi adatokat *remete* al. OklSz.).

C) *Kőpest* összetett szavunk előtagja *kő* 'lapis, Stein; saxum, Fels', az utótag meg *pest* 'kemence, fornax' — 'fovea, Grube' — 'kőszikla, kőszál, saxum, rupes, Fels'.

a) Adatok a régi nyelvből: 1. Esztergom megyében: 1340/1377: „in quodam monte *kwpesth* vocato“ (MNy. X, 280). — 2. Veszprém megyében: 1383: „Sub quodam monte *Kupest* vocato“ (OklSz. *kő és pest* al.; id. Nyr. XL, 304 is).

3. Van még egy régi adatom, amelyben *Kőpest* alárendelő összetétel előtagja. Az adat *Kőpestbánya*. A hely Torda megyében Aranyosbánya területén feküdt. Vö. 1315, 1377: „Possessio *Kwpes Banya* circa Aranyas existens“ (CSÁNKI V, 716) | 1370, 1384, 1385, 1391: Possessio *Kupesth Banya, Kupest Banya, Kupesthbanya* (CSÁNKI i. h.) — CSÁNKI (V, 717) azt a kérdést is vizsgálja, vajjon *Kőpestbánya* nem azonos-e *Aranyasbányá*-val, máskép *Offenbányá*-val. *Kőpestbánya* a XIV. században a Toroszkai családé. A család 1391-ben pört indított Aranyasbányáért, s az iratok alapján CSÁNKI ezt írja: Az „adatokból azt vélem kiolvashatni, hogy a Torosz-

kaiak *Köpestbányát*, bár helytelenül, Aranyasbányával vagyis Offenbányával azonosították, holott a *Köpestbánya* nevű birtokuk valószínűleg e bányavidéknek csupán részeire terjedt ki, s abba most újra beolvadván, ettől fogva régi nevét is elvesztette". Nekem úgy látszik, mintha az *Offenbánya* és *Köpestbánya* elnevezés között szoros kapcsolat volna (l. erről alább), s ezért Csánki óvatosan megfogalmazott véleményét még ebben a formájában sem lehet feltétlenül elfogadni.

b) Adat a mai nyelvből: 1. Csík megyében Szentdomokos határában van *Köpest* nevű rész (Nyr. XXXIX, 40, XL, 304). Az adat közlője nem mondja, mi ez a *Köpest*. Hegy? erdő? stb.

D) *Büdöspeszt*. Az összetétel előtagja: *büdös* 'stinkend, foetidus, putidus', az utótag *pest* 'kemence → verem → barlang'. Az összetételre csak a mai nyelvből van adatom:

1. Borsod megyében Hámor határában van egy *Büdöspeszt* nevű barlang (l. Barlangkutatás IV, 185—9; a torjai *Büdösbarlang* nevében *büdös* értelmére vö. *büdöskő* 'Schwefel, sulphur').

Alárendelő összetételekben *pest* előfordul az összetételek előtagjaként is. Két ilyen összetétellem van: A) *Pestkő* > *Peskő*; B) *Pesthegy*. Adataim ezek:

a) A régi nyelvből: 1. 1391: „Ad vnum montem *Pestkw* vocatum“ (Oklsz.). Hogy e hegy hol fekvett, s mi a neve ma, nem kutattam utána.

b) A mai nyelvből: 1. Hegyalján a Nyr. XL, 304 szerint egy 'erdős hegy' neve *Pesthegy*. Minthogy hazánkban több *Hegyalja* van (vö. Lipszky, Rep.), s a Nyr. XL, 304 ezt az adatot Nyr. IV, 191-ről idézi, ahol azonban az adatot nem találom, azért *Pesthegy* közelebbi fekvését nem kutathattam ki.¹ — 2. Komárom megyében Tarján táján egy hegynek *Peskő* a neve (Nyr. XVI, 288 és a nagyobb térképeken). A Nyr. XL, 304 szerint német neve *Markofen*. A magyar *Pes(t)kő* összetételben *kő* a. m. 'hegy, mons'. Hogy az előtag *pest* köznevünk melyik jelentését őrzi, azt nem tudom. BÁTKY ZSIGMOND (MNY. XXIII, 218) szerint *Peskő* < **Pestkő* „aligha azt jelenti, hogy *pest* alakú szikla, hanem amelyikből *pestet* [értsd: kemencét] lehet építeni“. — 3. Borsod megyében Répáshuta és Apátfalva közt van *Peskő* nevű hegy s ugyanott *Peskő-barlang* (l. A m. kir. Földtani Intézet évkönyve XXX, 10).

*

A kifejtettek alapján kétségtelen, hogy a magyarban a *pest* nyelvjárásokban ma is használt köznévi, a régi nyelvben pedig

¹ BÁTKY Zs. közölte velem, hogy az adat a Nyr. V, 191 lapján van közölve. E szerint *Pesthegy* Zemplén megyében Erdőbénye határában fekszik.

különösen kiterjedten jelentkezik. Magára állva is, összetételekben is a magyar nyelvterület minden részéből sok adatunk van rá. *Mészpest, Kőpest, Kőpestbánya, Kőpestpataka, Búdöspest, Pesthegy, Pestkö* összetételeket, elnevezéseket másnak mint magyarnak nem is lehet magyarázni. De ha összetételekben *pest* más mint magyar köznévi nem lehet, miért ne válhatott volna az egyszerű magára álló magyar *pest* köznévből magyar eredetű tulajdonnév, úgy ahogy pl. *kemence* 'Ofen' köznévünkől is vannak *Kemence*, vagy ahogy a szintén bolgár-szláv eredetű *palota* köznévünkől is vannak *Palota* nevű helyeink.

Vált is, s nem is egy helyen. Az idevonatkozó *pest*-ből lett *Pest*-ek a következők:

1. A *Budapest* nevében levő *pest*. 1872-ben egyesítette a magyar törvényhozás a Duna jobbpartján fekvő Ó-Buda mezővárost, Buda sz. kir. várost, a Duna balpartján fekvő Pest sz. kir. várost és az ugyanitt fekvő Margitszigetet egy törvényhatósági várossá (l. az 1872. évi XXXVI. tc.), s az így négy részből egyesített városnak *Buda-Pest* lett a neve. Kezdetben a város nevét *Buda-Pest*-nek írták; ma *Budapest*-nek írjuk. *Pest* nevére sok adatunk van.

A legrégibbek ezek: X. század vége: „Nam de terra Bular venerunt quidam nobilissimi domini cum magna multitudine Hismahelitarum quorum nomina fuerunt Billa et Bocsu, quibus dux per diversa loca Hungarorum condonavit terras et insuper castrum, quod dicitur *Pest*, in perpetuum concessit“ (SZENTPÉTERY, Scriptores Rerum Hungaricarum I, 115) || XI. század: Vita s. Gerardi (ed. ST. ENDLICHER, MonÁrp. 19. §.) „in ciuitate *Pest*“ | 20. §.: „ad portum *Pest*“ | 21. §.: „in *Pest*“ | 22. §.: „ad portum *Pestiensem*“ || Chron. Pictum Vindob. (ed. MFLOR. II, 155—6): „ad portum qui uulgo dicitur *Pesth* . . . uersus portum Danubii in *Pesth*“ || XII. század: 1148/1291: „Tributum fori Geycha et tributum portus *pest* et Kerepes nauium eciam cum vino siue cum Salibus ascendencium“ (OklSz.) || sok más későbbi adat KOVÁCS, Ind., CSÁNKI I, 22—4, Roge-rius: Carm. mis. stb.

A hely nevének eredete szempontjából fontos, hogy a Duna balpartján fekvő *Pest*-nek, tehát a mai *Pest*-nek német neve *Ofen* volt. Adataim erre: 1211: „Gertrud magyar királyné eljegyzi bölcsőből alig kikerült négyéves leánykáját, a később szentek közé sorozott Erzsébetet a thüringeni gazdag határgrófnak. Az ünnepély Pesten ment végbe: . . . copulatio nuptiarum celebratur Ungariae in ciuitate *Ovena*“ (PERTZ, MG. S. XVII, 331; idézetem SALAMON, Bp. tört. II, 128-ból való). — 1217-ben Budát (= mai Ó-Budát) még senki sem nevezte *Ofen*-nek; az *Pest*-nek volt a német neve (l. PAULER, M. nemz. tört. II², 500). — 1236: „Wernher, civis de *Oven*“ (KOVÁCS, Ind.); ugyanő 1236: „Wernher civis de *Pest*“ (KOVÁCS, Ind.) (mindkét

adatra l. SALAMON, Bp. tört. II, 129). — 1237-ből „(magister A.) plebanus de *Oven*“ (KOVÁCS, Ind.); ugyanő 1235—1241: „magistro A. plebano de *Pest*“ (KOVÁCS, Ind.) (mind a két adatra l. SALAMON i. h.).

Pest-nek ez az *Ofen* neve idővel kiment a használatból. Ma, s régóta van ez így, *Buda* = *Ofen*, *Ó-Buda* = *Alt-Ofen*. Nem könnyű a változást megmagyarázni. Van azonban egy nyom, amelyen el lehet indulni. A mai *Várhegy* (= a mai *Buda*) egykor *Mons novus Pestiensis*. Ha mármost elfogadjuk PAIS DEZSŐ tetszetős feltevését, hogy a régi adatokbeli *portus Pest* tulajdonképen rév, s így lehetett két *Pest* a Duna két partján a révfőknél, akkor érthető a *Novus mons Pestiensis*, s érthető a magyar *Buda* = német *Ofen* neve is (l. PAIS, Magyar Anonymus 134; Üő.: SZENTPÉTERY, *Scriptores Rerum Hungaricarum* I, 115). Lásd még alább is SALAMON FERENC magyarázatát.

2. Bács-Bodrog megyében a XV—XVI. században a mai Ó- és Új-Palánka helyén feküdt egy város, melynek *Pest* volt a neve. Vö. 1486: „Oppidum *Pesth* ex opposito civitatis Wylak“; 1520: *Pesth*; 1596: *Pest* (CSÁNKI II, 138). — 3. Szerém megyében a mai *Ilok*: ó-magyar *Ujlak* mellett a XVI. században volt egy *Pest* nevű hely, mely *Ujlakkal* egybeolvadt. Vö. 1519: „Blasius Deak de *Wylakpesth*“ (CSÁNKI II, 138; állítólag a nem messze fekvő *Neštin* helyén is lett volna *Pest* nevű hely, de az CSÁNKI i. h. szerint valószínűtlen). — 4. Háromszék megyében Kovásznán „... balról egy kies hegykebel tárja fel festői virányait, egy hegykebel, melynek egyik előfokát a ... Szélkapu, másik előfokát *Pest* alkotja. *Pest*-nek a fennebb leírt *Kopaszhegynek* hátulsó vagy keleti bütüjét nevezik.“ (ORBÁN B., *Székelyföld* III, 154, id. Nyr. XL, 304 is.)

Úgy látszik, *pest* köznevünknek **pestes* származéka is volt. Erre *Pestes* nevű helyeink alapján következtetünk. E *Pestes*-ek közül a legrégiebbek a hunyadmegyei *Al-* és *Felpestes*; adatok reájuk 1302-től (l. CSÁNKI V, 122). Más *Pestes*-ekre l. LIPSZKY, Rep., CSÁNKI II, 56, 85, HEFTY: Nyr. XL, 304, BÁTKY Zs.: MNy. XXIII, 218, MILLEKER, Délmg. középkori földrajza. Mint-hogy azonban a köznévi **pestes*-re egyetlen-egy adatunk sincsen, a helynevekben levő *pestes* pontosabb jelentését sem tudjuk megállapítani (az -s képző jelentésére vö. *kő* : *köves*, *hatalom* : *hatalmas*, *asztal* : *asztalos*). Fel kellett azonban említenem *Pestes* helyneveinket is, mert ezek is, miként a *Mészpest*, *Kőpest* stb. összetételek, csakis magyar eredetű elnevezések lehetnek.

*

Hátra van még, hogy a tulajdonneveket is figyelembevételre megállapítsam *pest* köznevünk valamennyi jelentését. Már fen-

tebb is jeleztem, hogy *pest* köznevünk nemcsak 'kemence', hanem 'verem' → 'barlang' → 'hegy, kőszál, kőszikla' jelentésben is előfordul. A 'kemence' és 'verem' jelentésre fentebb példát is idéztem.

Tudjuk, hogy *pest* köznevünk bolgár-szláv nyelvi átvétel. Az ó-egyh. szláv (ó-bolgár-szláv) nyelvemlékekben *peštъ*-nek ezek a jelentései vannak: a) 'κλίβανος, φούρνος, Backofen'; b) 'κάμινος, általában kemence'; c) 'σπήλαιον, spelunca, Grotte, Höhle' (vö. Cod. Zogr., Mar., Assem., Sav. Kn. [Máté VI. 30., XIII. 42., 50., Luk. XII. 28., Ján. XI. 38.], Psalt. Sin. [20 : 10], Euch. Sin. [SŁOŃSKI Indexe alapján], Cod. Supr. [MEYER K. H., Altk. gr. Wb. alapján], JAGIĆ, Zur Entst. 292, 528, 536). Az egyházi szláv emlékekben ezenfelül: d) 'ὄρος, mons' (MIKL., LexPal.). — A mai bolgárban *peštъ* 'Backofen', míg a σπήλαιον 'Höhle, Grotte' *peštera*, egy szó, amely ilyen jelentésben az ó-bolgár-szláv emlékekben is előfordul (l. JAGIĆ, Entst. 536, WEIG.—DOR., MIČ.—LAVR. stb.). *Peštera* nevű helyek vannak Bulgáriában (l. ČANKOV, Geogr. řečník). Az erdélyi *Pestere* nevű helyek (LIPSZKY, Rep.) az oláhból valók; vö. oláh *peštera, pestere* 'grotte, antre, caverne' (DAMÉ). Az oláh szó bolgár-szláv jövevény. — A szerbben és a horvátban *pěc* l. 'fornax, Backofen'; 2. 'spelunca, caverna; Höhle, Grotte'. E 2. jelentésre adatok a XIII. század óta vannak. Szerb és horvát területen több *Pěc* nevű hely: város (ilyen *Ipek*), falu van (l. HAKSZ.). — A szlovénban *pěc* l. 'fornax, Ofen'; 2. 'Stein, Fels, Felsenstück, Felsengegend' (PLET., sok adat). LESSIAK (Die kärntnischen Stationsnamen 76) szerint a karintiai *Pöckau* község neve ó-szlovén *Pečah* (többes loc.) mása, a *peč* a. m. 'Felshöhle, Felswand', s a helynév értelme: „Leute, die in oder in der Nähe von Höhlen, Felswänden hausen“. — Az ó-egyh. szláv, bolgár-szláv *peštъ*-nek megfelelő tót *pec*, cseh *pec*, lengyel *piec*, orosz *pečъ* mindenütt csak 'kemence' jelentésű; 'barlang, verem, kőszikla' jelentésű *pec* : *piec* : *pečъ* egyik nyelvből sem mutatható ki (de vö. mai orosz *pečka* 'unbedeutender östlicher Grubenbau', a bányászatban, PAWL.),

Ezek után előáll a kérdés, vajjon az ó-egyh. szláv (ó-bolgár-szláv) *peštъ*, szerb és horvát *pěc*, szlovén *pěc* 'spelunca, Höhle, Fels' jelentése önálló, különnyelvi vagy pedig közös ős-délszláv jelentésfejlődés-e. Az a meggyőződés, hogy különnyelvi fejlődés. A jelentésfejlődést a horvát Akadémia nagyszótára is próbálta magyarázni, s azt írja, hogy az egykori embereknek 'kemencé'-ül bármely 'verem, barlang' szolgálhatott, s ilyent bármely partba, halomba, hegybe lehetett vájni, ki lehetett ásni. Innen a jelentésfejlődés.

A különnyelvi fejlődés mellett felhozom, hogy hasonló jelentésfejlődés van a német *Ofen* 'kemence' szóban is. Bajorosztrák nyelvjárásokban ugyanis az *Ofen*, alakv.: *Offen* (GRIMM,

DWb.) 'Felsenhöhle, durchklüftetes Felsstück, Felswand' jelentésben is előfordul. E jelentésére adataink Bajorországból Berchtesgadenből, Salzburgból és Karintiából vannak. Vö. „die bair. östr. Gebirgsmundart kennt *Ofen* auch in der übertragenen Bedeutung Felsenhöhle, durchklüftetes Felsstück, plur. die *Ofen*, wild durcheinander liegende Felstrümmer“ (GRIMM, DWb.) | „kärntnische Namen . . . Weisse Wand, *Weissofen* (Ofen = Felswand) . . .“ (LESSIAK, Die Kärntnischen Stationsnamen 56, fentebb a *Pöckau*-nál mondottakat is). Az *Ofen* e jelentésére I. SCHMELLER I, 33 is.

Az osztrák-bajor *Ofen*, alakv.: *Offen* e jelentését kell keresnünk az erdélyi *Aranyasbánya* másik magyar nevében, az *Offenbánya* névben. Sok adatunk van e névre a XIV. század óta; 1325-től: *Offenbanya*, *Offonbanya*, *Offombanya*, *Ophen bania* stb. írott alakok (CSÁNKI V, 679—80; OklSz. *bánya* al.). Ez a magyar *Offenbánya* név a német *Offenberg* (KISCH, VglWb., Nordsieb. Namenbuch), *Offenburg* (LIPSZKY, Rep.) alapján keletkezett. A német névre 1325 óta vannak adataink; vö. 1325: „Civitas *Onumberg* seu *Aranyasbanya*“ (CSÁNKI V, 679) | 1532: *Ofenberg* (Honerus térképén stb.) (I. CSÁNKI i. h., KISCH i. m.). Azt hiszem mármost, hogy a német *Offenberg* az ó-magyar *Kőpest* alapján keletkezett. Említettem fentebb, hogy a XIV. században e vidéken *Kőpestbánya* nevű hely volt (az első adat 1315-ből, l. fentebb), s hogy a XV. században a Toroszkaiak pörükben *Kőpestbányá*-t azonosították *Offenbányá*-val: *Aranyasbányá*val. A *Kőpest* = *Offenberg* az azonosság mellett látszik szólni.

Amint a német *Ofen* 'Felsenhöhle, durchklüftetes Felsstück, Felswand' jelentése önálló jelentésfejlődés, azonképen önálló magyar jelentésfejlődésnek tartom a magyar *pest* 'kemence' többi jelentését. A bolgár-szláv *pešt* nyelvünkbe 'sütő, főző tűzhely, kemence' jelentésben jött át. A további jelentésfejlődést én is úgy képzelem, ahogy a horvát Akadémia nagyszótára a szerb és horvát *pěc* 'kemence' hasonló jelentéseinek fejlődését. A kezdetleges 'sütő, főző tűzhely' földbe, partba, halomba, hegybe vájt 'verem, üreg, fovea', ebből azután általában 'verem → barlang → hegy, kőszál, kőszikla'. Érdekes megemlítenem, hogy János evangéliumának XI. 38. versében a σπήλαιον-t, amely itt sírhelyet jelent, az ó-egyh. szláv emlékek *pešt* szóval fordítják (vö. pl. „pride kъ grobu bě ze *pešt* i kamenъ naležaaše na nei“ Cod. Zogr.). A Vulgatában *spelunca* a szó, vö. Ján. XI. 38.: „uenit ad monumentum. Erat autem *spelunca* et lapis superpositus erat ei.“ Ezt a *spelunca* szót, amely itt sírhelyet jelent, a mi emlékeink így fordítják: DöbrK. 490: „iöve az az sirhez vala kedeg *verem*. es kř vala raia teven“ = WinklK. 325: *veröm* = MünchK. Ján. XI. 38.: *a' barlang* = JordK. Ján. XI. 38.: *egy Barlang* =

ÉrsK. 76: „wala kedigh az koporso egy *keu zalba* (olv. *kőszálba*). Es nagy kw teetetõth wala az koporsonak aytayara“. — *Verem—barlang—kõszál* egy és ugyanazon jelentésû szavak e helyeken, s ezzel általában *pest* szavunknak magyar nyelvi 'tûzhely, kemence' jelentésébõl való 'verem → barlang → kõszál, hegy, kõszikla' jelentésfejlõdése szerintem teljesen érthetõ.

*

A kifejtettek után nem kétséges, hogy egyetlen egy *Pest*, egyetlen egy *Mészpest*, *Kõpest*, *Munuhpest*, *Büdõspest*, *Pesthegy*, *Pestkõ* helyünket, hegyünket nem a bolgár-szlávok nevezték el, hanem mi magunk. A *Budapest* nevében levõ *Pest*-nél csak az lehet vitás, vajjon a magyar *pest* 'kemence', vagy pedig a magyar *pest* 'verem, barlang, kõszál, kõszikla, hegy' jelentése szolgált-e az elnevezés alapjául. Mind a két felfogás érvekkel támogatható, s a német *Ofen* elnevezés is mind a két felfogást támogatja. SALAMON FERENC, Bp. tört. II, 131—2 azt tartotta, hogy (bolgár) szlávok nevezték volna el Szent Gellért-hegyét *Pešt*-nek, s így a mellette való rév lett *pesti rév* = *Pest*. A németek a magyarból fordították a maguk *Ofen*-jét. Ha a „portus *Pest*“ Szent Gellért hegyénél, ami kevésbbé valószínű, vagy kissé feljebb a Várhegy táján volt, ami *Pest* egykorifekvése miatt valószínűbb,¹ akkor *Pest* nevünk eredhet a 'hegy, kõszikla, kõszál' jelentésû magyar *pest* köznévbõl, én azonban most is hajlandóbb vagyok a 'kemence' jelentésû magyar *pest*-et látni *Pest*-ünk nevében, s ezt látom a bácsbodrogmegyei ó-magyar *Pest* és a szerémegyei *Ujlakpest* helynevekben is. — *Budapest* nevrõl még csak annyit jegyzek meg, hogy *Buda* is magyar eredetû elnevezés, mégpedig *Buda* személynévbõl, amire a többi közt a tót *Budin* (értsd: 'Budá-é') is mutat (l. GOMBOCZ—MELICH, EtSz. *Buda* al.).

Az elmondottakkal, azt hiszem, sikerült meggyõzõnm tudós társaimat, hogy *Pest*-et, miként a tõle nem messze fekvõ (Rákos-) *Palotá*-t a magyarok nevezték el századok folyamán a nyelvükbe a bolgár-szlávból került *pest*, illetõleg *palota* köznévvvel. A *Pest* = *Ofen* elnevezés is csak úgy érthetõ, ha feltesszük, hogy a magyarok nyelvében élt a *pest* köznévi, ahogy élt a németek nyelvében az *Ofen* köznévi. Az elnevezés is, a fordítás is csak így érthetõ.

MELICH JÁNOS.

¹ Vö. Rogerius: Carm. mis. ed. MFl. IV, 57: „in magna et ditissima teutonica villa, quae *Pesth* dicitur, Budae opposita ex altera parte Danubii“. — Ez csak a Várhegyen levõ Budára vonatkozhatik. Talán a NAGY LAJOS által az eskütéri hídnál végzett ásátások is ezt igazolják. NAGY LAJOS szerint a X. sz.-i *Pest* vára a 294-ben épült római castellum helyén állott (neve? talán *Contra Acinco* volt). L. mind erre NAGY L., *Pest város eredete: Tanulmányok Budapest multjából*. III. Bp., 1934. 8, 14—6; Uő., *Pannonia sacra: Szent István- emlékkönyv*. Bp., 1938. I, 66, 148.

Napszakok nevei az ugor nyelvekben.¹

V. A világos napfél kezdete.

Egy napszaknak sines az ugarságban annyi neve, mint a világos napfél kezdetének, melyet a hajnali fény és a teljes nappali világosság közt a fokozatok egész sorával jelölnek. Érdekes, hogy az idetartozó uráli eredetű szók mind a fény föltűnésére vonatkoznak. Ez azt bizonyítja, hogy az uráli ősnép számára a fény megjelenése volt az uralkodó képzet, nem pedig az azt megelőző derengés, mint pl. az indogermánságban, ahol vö. *diluculum*, *Morgen*, *Dämmerung* stb.

Magyar.

1. *Hajnal* 'aurora, eos matuta' R. | *haynal* 'aurora' SchlSzój. | *haynal* 'ua.' KolGl. | *Haynal előtt walo Ideó* 'antelucanus' GyöngyTör. | *el hañyal fele el farada* DebrK. 516 (egyetlen hangátvetős adatom, vö. alább TOIVONEN etimonját). — Népnyelvi alakok *hajnó* (Nyr. XV, 573) | *hajnó* (Nyr. XXI, 215). — *Jó hajnalban* PP. (Nyr. XII, 224): itt a *hajnal* a. m. 'korán'; jelentésstanilag l. *hol* al. | *korán hajnóba* N. (Nyr. XXXII, 518) | *a hajnalon* Szakadát (MNY. VI, 381) | *hajnallé* 'hajnallal' N. (Nyr. XIII, 222) | *hajnalkor* N. (Nyr. XIV, 255); ez a ragos alak alanyesetként is: *hajnalkor* 'exortus aurorae' SI., tovább ragozva is: *hajnalcorik* JókK. 36, *hajnalkorban* R. (Nyr. XV, 534) | *hajnalára* N. (Nyr. LX, 64) | *hajnalonta* (Nyr. XLVI, 104) | *hajnali* R. | *hajnalosan* 'hajnalban' N. (MNY. III, 471). — Mint növénynév továbbképezve: *hajnalka* N. (Nyr. XXXII, 462) | *hajnalicska* N. (MNY. VI, 139). — Tulajdonnévként is gyakori (l. OklSz., HERMAN, PásztNy. 368, 567). — Igei származékok: *hajnallik*, *meghajnallik* R. | *hajnalodik* N., NyÚSz. | *hankalodik* 'ua.' N. Egyetlen adat NagyszombK. 113: *mikor a nap fele kezdvala halnalnya a hegnek magassagara*; MÁTYÁS szerint ez a *hajnal* eredeti alakja, a *holval* hasonmása *v : n* hangcserével (NyK. III, 346); BUDENZ (MUSz. 104) másolási hibának tartja, RÉTHEI-PRIKKEL vagy annak, vagy „kombinált alaknak a *hajnal* és *holval* szavakból“ (NyK. XXV, 77). Minden valószínűség szerint *hajnallni* helyett áll. Ez igékből képzett főnevek: *hajnallat* Kazinczy (Nyr. III, 541) | *hajnalatkor megleltem* Vitk. (MHat. I, 448) | *hajnalodás* SzD.² | *a tsendes hajnallásnak derületén* Kónyi (MNY. III, 123).

Fontosabb kapcsolatok: *setheth hajnal* 'diluculum' Zsély. Szój. | *sötét hajnal* 'mikor még nem pirkad' (HERMAN, PásztNy)

¹ L. MNY. XXXIV, 4–16, 76–83.

632), vö. *setet ej vel hajnal* 'crepusculum' KolGl. | *juhász hajnal* 'ha nap felkelte előtt gulyát lát a pásztor' (HERMAN i. m. 631) | *éjszakai hajnal* SzD.² | *éjtszakai hajnal* 'éjszakai fény' R. (Nyr. XXVI, 253) | *hajnali bába* 'hajnali délibáb, mikor föstöt vet a föld, gyön ki belőle a pára' N. (MNY. VII, 429) | *zsukahajnal* 'virradó' Brassó vid. (MNY. V, 332, *zsuka* 'oláh tánc' Nyr. XXIII, 535). Egészen különös kifejezés a *hajnalvelő* 'a marhahús vastag ina' (MNY. II, 234), melynek értelmezésével nem találkoztam.

Fokozás: *hajnalok hajnalán* 'kora hajnalban' N. (Nyr. XLIV, 177).

Jelentésváltozások: *hajnal* 'öreg flöstök, 8—9 óra közt' N. (Nyr. XLIV, 178) | *hajnal* 'musicus concentus, neouptis in aurora fieri solitus' SIMAI | *hajnal, zajnal* 'a násznépnek lakodalom utáni reggel a faluban zenészóval, hejehujával való körüljárása' N. | *hajnalt húzni* 'den Brautleuten morgens eine Musik machen' Tzs. | *hajnalos* 'lakodalmás nép' | *meghajnaloz* 'az új párt zenészóval megtiszteli' | *hajnalozás* N. | *hajnalozó* N. (MNY. IX, 384) | *hájnáljárás* N. (Nyr. XLVI, 242). A szó ezen értelemben bekerült a tót nyelvbe *hejndm, hojnal, hajnal* alakban (l. Ethn. VII, 440), a lengyelbe: *hejnal, hajnal* (BERN., EtWb.), továbbá a hazai németiségbe *hainöl, hoinal* stb. alakban (l. NyK. XXV, 471, MNY. III, 127). — Thietmar v. Merseburg 1017-ből való „vigila, *Hennil*, vigila“ adatára vonatkozólag GRIMM J. fölveti a kérdést, nem származhatott-e az a magyar *hajnal vagon* kifejezés félreértéséből (DMyth.⁴ II, 625, III, 223).¹

A *hajnal* eredetileg, úgy látszik, csak magát a pirosló fénytüneményt jelentette, a ma hozzá fűzött idő-képzet nélkül. Vö. *megfutotta a hajnalt a főhő* N. (Nyr. XXXIII, 422) | *felleg van a hajnalon* (HERMAN i. m. 631). Erre mutatnak a népnyelv ilyes kifejezései: *piros a reggeli hajnal* (HERMAN i. m. 632) | *reggeli hajnalsillag* (van *esteli hajnal* is) (i. m. 624) | *pirosan megy le a hajnal a Tiszára* (Ethn. VII, 371) | *arató mükás a két hajnalt megdógozza* (Nyr. XXXIX, 92). BALL., TeljSzót. is: *hajnal* 'reggeli idő, napkelte előtt; esti idő, napnyugtakor'.

Érdekes, hogy a különböző nyelvek igen gyakran fejezik ki a hajnal megjelenését 'hasad, törik, fcslik stb.' igével (vö. *crepusculum, Anbruch des Tages*). Ez a nyelvhasználat még annak a mitikus fölfogásnak maradványa, hogy az előtűnő fénynek a sötétséget mint valami burkot, át kell törnie. Ez a szemlélet nyilvánul a következő magyar kifejezésekben is: *kesed a hajnal* N. | *fel-, meghasadt a hajnal* (HERMAN, PásztNy. 632) | *kijukadt a hajnal* (uo.), továbbá a népi talányban: *Csont*

¹ Vö. még ehhez NyK. XXV, 186, Nyr. IV, 169, 226, XVII, 305, MNY. III, 126, Ethn. XL, 187.

kürttel kürtölnek, arany deszkák repednek, földi férgek fölkelnek: hajnal hasadása (MNyszet III, 521). Főnévként is: *hajnal hasadás* 'exortus aurorae' PP. | *hajnal hasadása* 'ua.' SI. | *hajnalhasadta* N. (Nyr. XLIV, 176) | *hajnali hasadás* Gyöngy: MV. (Nyr. XIX, 251). — Az obi-ugor költészetben egyetlen idevágó példát találtam: „reggel a szöglete szakadt selyem kendő (értsd hajnal) a midőn hasadt“ (VNGy. III, 211).

A szó finnugor eredetét már aránylag korán fölismerék, azonban sok más irányú egyeztetés is akadt. Így a görög φαιωλις 'aurora'-ból származtatja DANK. (Lex. 469), egy török *kojın* 'fényesen, világosan' adverbiumból VÁMBÉRY (MBölcs. 165). Tunguz *haku* 'heiss' ~ finn *kekäle* 'torris', észt *kēt* 'kochen' ~ magyar *hév*(v), *hő*, *hajnal* egyeztetést ad WINKLER (Uralalt. 41). Hasonlóképen hibásak a finnugor nyelvek körében maradó etimológiák: finn *aamu* SAJN. (Dem. 75); észt *haggo* GRIMM J. (Myth.⁴ II, 625); ó, óta, *hajdan*, *hajnal* ~ finn *ajka* BALLAGI (id. Nyr. XL, 186). Nemkülönb. tévesen kapcsolják össze a következő magyar szókkal: *haj-* 'inclinare' KRESZN.; „*hajnal loco hajlan* per metathesim; a Nap felhajlása keletre“ KASSAI 1833.); *haj-ol* és „*haj!* víg felkiáltás“ IPOLYI (Myth. II, 32, 43); *aj-* 'nyílás', pl. *aj-tó* CzF. A *hajdan*-nal közös gyökről származtatja BUGÁT (Term. tud. szóh. 169).

A módszeres nyelvhasználat általán *haj + nal* részekre bontja a szót. HUNFALVY: *haj(nal)*, *hol(val)* ~ f. *koi*, *huo-me(na)* (MNyszet IV, 448) ~ vog. *kuj-p* (VogF. 284); a *-nal* rész képző (AkadÉrt. 1856.). BUDENZ: f. *koi* ~ lp. *kuokso* ~ osztj. *xunt'* ~ vog. *kuj* ~ zürj. *kia* (NyK. VI, 395); a MUSz.-ban a *haj-* ige momentán *-n* képzős *hajon-* alakjából származtatja *-l* képzővel, mely megfelellhet az osztj.-vog. *zatel* stb. *l*-jének. Az egész szócsoportot különben egy ugor *kaḡa* 'lucere, splendere', illetőleg 'lux, splendor' nomen-verbumból eredezteti (MUSz. 101). (Vö. Nyr. III, 98, VIII, 296, BOLLER, Die finn. Spr. 29.) — DONNER (Wb. I, 9) a szócsaládot egy *kai*, *koi* 'dumpf tönen, leuchten' gyökérből vezeti le.¹ — Távolsági számojéd rokonságra gondolt HUNFALVY: O. *kuend* (MNyszet IV, 212); FÁBIÁN (i. h. 121); HALÁSZ: Jur. *hājar*, Tawgy *kou*, Jen. *kaija*, Kam. *kuja* 'Sonne' | Tawgy *khi* 'Mond, Monat' | Jur. *hūvi* 'morgen' | O. *kuend* 'Abendröte' | stb. (NyK. XXIII, 26). PAASONENNÁL: f. *koi* | zürj. *kya* | vog. *khuj* | m. *haj-* || szam. Jen. *kaija* 'Sonne' | Tawgy *kou* 'ua.' | Jur. *hāje-r*, *hājar* 'ua.' | O. *kuete* 'Hitze' | stb. (Beitr. 276). (Vö. NyH.⁷ 141, UOTILA, Gesch. des Konsonantismus 253.) — „Altáji“ megfelelőkre is utalt FÁBIÁN: jak. *oj*: *ojobun* 'aufgehen' (MNyszet VI, 120) és SZILASI: csag., kaz. tat. *kujša* 'nap' (Adal. 13). PRÖHLE sze-

¹ Érdekes, hogy BUDENZ e szócsaláddhoz kapcsolta a finn *koivu*-t is, mely „nem ok nélkül betula a l b a“ (MUSz. 102); ugyanígy DONNER (Wb. I, 9). (Vö. NyK. XLVII, 459.)

rint ezekhez tartozik a japán *ka* 'Tag' is (KSz. XVII, 168). Végül WIKLUND (MO. I, 58) mindezeket összefüggőnek mondja egy indogermán *goitu-* 'Helle, Erscheinung' gyökkel (vö. NyK. XXXVI, 461).

A *haj-* ~ f. *koi* stb. egyeztetést elfogadva, a *-nal* utórészt MUNKÁCSI a *nő* mélyhangú mása kicsinyítő képzős alakjának tekinti (szerinte ugyanez képezi a *na-p* előrészt is), a szó etimója tehát „Hajnal-asszony“ (Ethn. IV, 51, NyK. XXV, 78). RÉTHEI-PRIKKEL szerint pedig *hajn-* (~ f. *koi* stb.) + *-al* (~ f. -észt *valo, valge*), etimója tehát 'lux matutina' (NyK. XXV, 75, Nyr. XXV, 133) (vö. *éjjel*).

Végül TOIVONEN a *hajnal*-t a maga egészében összeveti az osztj. ÉD. *ꞥũñt*, Vj. *ꞥũñâl*' stb. 'Röte am Himmel' szóval, mely egy ős-osztják **ꞥũñâl*-ra megy vissza. Itt az *ũ* < **nĩ* < **in*-ből keletkezhetett, mely esetben az elő-osztják **ꞥũinâl* közvetlenül kapcsolható a magyar *hajnal*-lal (FUF. XXII, 162, vö. MUNKÁCSI: NyK. XXV, 269). Vö. a magyar *hanyal* alakot.

2. *Hol-val*. Ez is finnugor örökség, de a *hajnal*-lal ellentétben csakis a reggeli fényre vonatkozik. Ragtalan alakjában csak a *holnap* összetételben maradt fenn (SI. *hol* 'aurora, matuta' adata elvonás lehet), egyébként a *holval* ragos alak önállósult (vö. *nappal, éjjel*): *holual* 'mane' SchlSzój. | *ez holual* 'hoc in mane' JókK. 38 | *holualleuen* i. h. 5 | *hoj hollal let vona* JordK. 444 | *holualtol foguan* BécsiK. 4 | *semyt hollara . . . ne hagyjon* JordK. 87 | *gyetrelmem vala holvalkoron* KulcsK. 175 | *holvali* 'matutinus, sublucanus' MA.

A szónak általános 'korán' jelentése is van: *holual reg* 'summo mane' JókK. 92 | *yghen hollal myseet zolgala* ÉrdyK. 545. Ez a jelenség más nyelvekben is föllelhető; pl. cseremis *erat er* 'reggel korán' (NyK. XL, 146), latin *mane*, német *früh, die Frühe* stb. Másrészt az 'est' is vehet föl 'késő' jelentést; pl. cseremis *kasat kas* 'este későn' (i. h.), vö. m. *est*. Ez éppúgy, mint a 'nap → idő' jelentésmódosulás, egyetemes lélektani törvényen alapszik, mely szerint az elvontabb fogalmak: *k o r a*, *k é s ő*, *i d ő* a hozzájuk szemléletileg legközelebbnek érzett konkrétbb fogalmak: *h a j n a l*, *e s t*, *n a p p a l* nevével jelöltetnek. Ugyanez a törvény érvényesül a szintén általános 'mane → *cras*' jelentésváltozásban is. A kezdetleges ember, ha ma beszél, a 'jövő'-t mint a következő nap reggelét, a 'múlt'-at meg mint az előző nap estjét fogja megjelölni, mert emlékezete, illetőleg képzelete ennél nagyobb távolságra nem hat. Ezért találunk a legkülönbözőbb nyelvekben ilyen jellegű jelentésváltozásokat, pl. német *morgen* stb. Az obi-ugorság körében ilyenek pl.: osztják É. *ꞥalëꞥat* 'holnap' (NyK. XXXVI, 385): *ꞥalëꞥatti iis* 'másnap lett' (386), tulajdonképpen 'reggel lett' | vogul *ꞥolitän ꞥꞥtälës* 'másnap nappalodott' (VNGy. III, 112): *ꞥolit ꞥꞥtël tärmeł* 'holnapi nap tájt' (II, 245), tkp. 'reggel'. A magyarban: *holual ma fergeteg [leszen]* MünchK. 44 |

ma iffiusag, holvara immar agsag R. (Nyr. XXIII, 339); általában azonban *hol-nap* összetételben már a legrégebb nyelvemlékek óta: *ne akariatoc . . . zorgalmatosoc lennetec holnapra* MünchK. 25, sőt pleonasztikusan is: *ne akaryatok . . . zorgalmatosok lenny honapy napra* JordK. 372. A mai nyelvhasználat a *hol* 'diluculum' szót csakis ezen *holnap* 'cras' összetételben ismeri.

Különös és mind ez ideig véglegesen meg nem magyarázott alak a *hóda* 'cras, crastino', *hódára* 'in crastinum', *hodai* 'matutinus, crastinus' MA., R., *holda* 'holnap', *holdai* 'holnapi' Tzs. Talán tudatos elvonás az igen gyakori *hóldá kelve* 'crastino, cras mane' MA. (vö. *reggelre kelve*) kifejezésből: *hota-kelwe . . . palma agakat veenek* JordK. 670 | *holte kelue reguel* DebrK. 189 | *hota kelel kedeg regvel* i. h. 301 | *jutanak hota keluere* KazK. 69. Ez utóbbi ragos alakok bizonyítják, hogy a kifejezés nominativusnak érződött, jóllehet az eredetileg ige-neves szerkezet. Ilyenül van meg még a MünchK.-ben *holda keluen kedeg akara ki menni galileaba* (170). A kifejezés a *reggelre kelve*-félék analogonja lévén, a *holda*, *hóda* szókban ragos alakot kell föltennünk. Ezt keresett benne TOLDY, aki szerint a *holtakelve* hibásan van *holra kelve* helyett (l. NyK. XVII, 224). *Hol-idő* összetételnek magyarázza CzF., az *est, éjtszaka* *t*-jét látja benne MUNKÁCSI (NyK. XXVI, 315), a *-d* kicsinyítő képzőt HORGER (MSzav. 81). A mai *hold* („melynek régen 'reggel, hajnal' jelentése is volt“, vö. *hold föld*)-á latív ragos alakjának tartja SIMONYI (NyK. XXV, 69, XXVIII, 198, vö. MNyszet IV, 447). Összefügg a *holval*, *hónap* és *hold* (ez utóbbi mint alapszó és fogalom) IPOLYI szerint is: „holda kelve = in crastinum, azaz a hold kelte után való nap“ (Myth. II, 7, 40).

Valószínűleg a *hónapról hódára halasztoc* 'crastino, procrastino' MA. alapján alakultak a népi ikerszók: *heidároll-hódára halogat* 'húz-halaszt', *hétre-hódra* 'sokáig, lassan' N.

A nyelvhasználat kezdetein a *holval*-t egy gyökről származónak tekintették a *hajnal*-lal (HUNFALVY: MNyszet IV, 447), sőt ez utóbbit a *hol*-ból eredőnek „az *l* betű *j*-re változván“ (FABIÁN: MNyszet I, 86, VI, 118), vagy pedig *v : n* (vö. *hálnalnia*) hangcserével (MÁRYÁS: NyK. III, 346). A török *jar-ın* 'demain', jakut *szarszın* 'der morgige Tag, morgen' szókkal veti össze BUDENZ (MNyszet IV, 412). — Az obi-ugor nyelvek ismerete előtt a finn *huomen*-nal egyeztetette HUNFALVY (MNyszet III, 230, IV, 448), később a vogul *chol* 'reg' és osztják *hola*, *hodaj* 'ua.' szókkal is (MNyszet IV, 212, vö. VI, 145, NyK. IX, 19, XI, Sz. 47, VogF. 284). BUDENZ szerint *hol*- (*holval* egy *holov*- igető *l*-es származéka), *hold* ~ vog. *kolitü* 'holnap, reggel' ~ osztj. *zodaj* 'napkelet' (NyK. VI, 402), melyekhez a MUSZ.-ban még osztj. *zöla* 'napkelet' ~ vog. *zolt* 'cras' ~ zürj. *kia* 'aurora' csatlakozik (105). DONNER az

ugor szókat (hozzá véve még m. *hó*) a f. *kuu* és md. *kov* szókkal egyezteteti (Wb. I, 63). SZINNYEI szerint vog. *χol* | osztj. *χολεuat-pelak* 'kelet' (NyH.⁷ 56). SIMONYI szerint esetleg a *hol-val* mindkét eleme megvan az osztj. *χolevat*-ban (Nyr. XXV, 21); elveti MUNKÁCSI (i. h. 130).¹ — Szamojéd megfelelésre gondolt HUNFALVY: Jur. *hüvi*, O. *kar* (MNyszet III, 266) és DONNER: Tawgy *kitada* 'Mond' (Wb. I, 63). — Az ugor szók megfelelőjét az ingiloi *χual*, grúz *xvala* 'morgen' szókban kereste MUNKÁCSI (ÁKE. 523).

A *hol-val* utótagját általában azonosnak veszik a *-val*, *-vel* raggal. SZARVAS szerint „önálló szó, melynek jelentése, másodfokon, minden valószínűség szerint: idő“ (Nyr. XXI, 515). RÉTHEI-PRIKKEL pedig ezt is éppúgy mint a *nappal* utórészét, a finn *valo* megfelelőjének tartja, a szó etimonja tehát szerinte 'lux matutina' (Nyr. XXIII, 337, XXV, 132, vö. 374, MNy. I, 420, XII, 24).

3. *Reg* 'die, mane' MA., R., NyÚSz.; *holual reg* 'summo mane' JókK. 92 | *reghtwl foghwa mynd esthwelyg* JordK. 795 | *reeggel hollal azert ffl kelwen* ÉrdyK. II, 385 | *rigvel* R. (Nyr. XXVI, 406) | *regvel* R. (Nyr. XXXI, 562) | *rögve* R. (Nyr. XXI, 308) | *hetfü réggig* Szakadát (MNy. VI, 381) | *a hajnalon, a rögön* uo. | *reggpír* R. (NyF. XI, 13). — Mint a többi 'hajnal' jelentésű szó, ez is lehet általában a m. 'korán': *fel kele ygen reguel* JókK. 92 | *jó rög mönyünk e mezöre* 'jó korán' Szakadát (MNy. VI, 381).

Reggel 'diluculum, mane' C., R., N. Manapság csupán ez az alak használatos alanyesetként, de már a régiségben is általános mint ilyen a *reg* mellett, mit a tovább ragozott alakok bizonyítanak: *ne maraggyon the nalad reeghelygh* JordK. 59 | *regerre iutuan* VirgK. 39 | *rögverre* N. (Nyr. XXII, 476 | *jó rögvelt* 'jó reggel' N. (Nyr. XXXI, 84) | *reggellet* R. (Nyr. XLIX, 45) | *reggelivel* N. (MNy. I, 420) | *reggelkor lén* csángó (Nyr. XV, 535) | *reggelte szép a dalolása* (NyK. XXIII, 428) | *reggelente* (MHat. II, 353) | *regente* (uo.) | *reggödön* SzD.² | *rëggëden* N. | *reggel-reggelenként* N. (Nyr. XXXVIII, 142) | *reggeli* 'matutinus, sublucanus' R. | *rëggelösbe* 'a reggeli órákban' N. | *rëggelöst* 'kora reggel' N. (Nyr. XXXVI, 235). A *reggeli ebéd*-ből (Nyr. V, 228) vált ki tapadással a *reggeli* 'Frühstück' (Nyr. XXXI, 344), s ebből lett az ige: *reggelezni* SzD.² és *reggeliz* 'frühstücken' Tzs. — Igei származékok: *reggelni*, *reggeledni* (NyÚSz.); ezekből ismét főnevek: *reggelet* Barczafalvi (Nyr. I, 46), *reggeledés* CzF. — Érdekes kifejezés: *a reggel sötétvégbé* 'reggel virradatkor' székely (Nyr. XXVIII, 373).

A szóalak önállósult ragos határozó; vö. *éjjel*, *nappal*, *holval*. KASSAI szerint a *reg* „megrövidített szó Eredet szóból“, IPOLYINÁL *rég* vagy *ragy*(og) + *vel* rag (Myth. II, 39). Ugyan-

¹ Vö. még Nyr. XIX, 150, 230, SZIL., Adal. 10, ANDERSON, Wandl. 202.

csak a *rég* 'olim' gyökkel egyezteteti MÁTYÁS (NyK. III, 346); az *öreg* szót is hozzákapcsolja VÉGH (Nyr. XXII, 400). — OTROKOCSI (id. NyK. XXXIII, 7) és GYARMATHI (Szót.) a héber *regel* 'idő'-vel egyezteteti, VÁMBÉRY a török *erk* 'korán'-nal (MÉR. 351, 647; elveti BUDENZ: NyK. XVIII, 28), FÁBIÁN a mandzsui *erde* 'aurora'-val (MNyszet VI, 125). MUNKÁCSI a szót a *rég*-gel egyetemben az oszét tag. *rag*- 'seit lange her' stb. családból származtatja (AKE. 522; vö. SKÖLD, Oss. Lehnw. 34). — A *reggel*, *rég* szókat egy osztják *riñim* 'Nebel, Dunkelheit' alakkal egyezteteti BUDENZ (MUSz. 649), de KARJALAINENÁL csak *rëmgat*-féle változatok vannak (OL. 168). — M. *reg* ~ f. *räkki* 'Hitze, Qualm' ~ md. *rä-ze* 'braten' ~ cser. *irej* 'calescere' ~ vog. *rig* 'Hitze' egyeztetést tett föl DONNER (Wb. III, 108).

4. Igenévi származékok: *virradta* 'diluculum, summum mane' MA., R.: *verrata elötválo* 'antelucanus' MA. | *virradtányi már az idő* N. (MNY. IX, 457) | *viratta*, *virattkor* N. (Nyr. III, 374). Szólások: *vélágos vëratta* Göcsej (Nyr. L, 60) | *világos virradtig* N. (MNY. XIII, 27) | *ki világos virattig* N. (Nyr. IV, 379) | *kivilágos kivirradtig* N. (Nyr. L, 60) || *virradó* 'tagend; der Anbruch des Tages' Tzs.: *hushagyó-kedd vërradó megin 'émént* N. (Nyr. XXXV, 391) | *virradólan* 'summo diluculo' R. | *más napra virjadólag* N. || *virradás* 'prima lux' R. | *viradás* 'das Tagen' || *viradat* 'der Anbruch des Tages' Tzs. | *virradat* N. | *viradozás* CzF. || ? *virranat* R. (MNY. XVIII, 46) || *virrodalom* Kónyi (MNY. III, 126). — Alapige *virrad* 'diescit, lucescit' MA., N. (*virraszt* származéka átkerült a szlávtságba, l. NyK. XVII, 77, XXV, 303, Nyr. XXXV, 293; DANK., Lex. 979. ezt szláv, a *virrad* ot magyar eredetűnek mondja). Ebben IPOLYI (II, 29) egyrészt a 'világosság', másrészt a 'zaj, hang' értelmet keresi. BÁLINT (Párh.) és SCHOTT (AltSpr. 62) szerint megfelelője a mongol *ör* 'hajnal'. BUDENZ (NyK. VI, 472) a mordvin *varhmede*- 'virradni' szóval egyezteteti, mihez a MUSz.-ban (583) még az osztják *urt* 'Mond' és finn *varas* 'frühzeitig' szót kapcsolja. MUNKÁCSINÁL mordvin *varhemde*- ~ osztják É. *vorla*- 'glänzen' ~ vogul *vëramlën* 'ébred, serken' (VNGy. I, 232). NyH.⁷ 141: *virrad* ~ mordvin *var'mæda*-. Megjegyzendő, hogy az osztják É. *vorlalem* csak AHLQVISTNÁL 'glänzen', PÁPAYNÁL: *verla*- 'fölebred'. Tekintetbe véve ezen kívül a magyar szó sok változatát: *virdul*, *virjad* N. | *vernyog* N. (Nyr. XIV, 576) | *vernyit* N. (Nyr. XXXII, 525) | *virrogat* N. (Nyr. XXIV, 287) | *virikol*, *viricsol* N. (Nyr. XXIX, 480, 92), továbbá a *virad* 'figyel, ügyel' N. (Nyr. XXV, 287) | *virít* 'mutat' N. (uo.) | *nem vërrad semmire* 'nem fejlődik' N. (Nyr. XXX, 284) | *virrog*, *virrong* 'zanken' Tzs. | *megvirgadni* 'mögküzdeni' N. (Nyr. XXVIII, 334) jelentésváltozásokat, valószínűnek kell tartanunk, hogy itt valami hangfestő szóval van dolgunk, mely első sorban nem a fényre, hanem az embernek és környezetének reg-

geli ébredésére s a hozzá appericipiált hangbenyomásokra vonatkozott.

Egyéb szórványosan használt igenévi kifejezések: *Pirkadtkor* székely (Nyr. XLIV, 177) <: *pirkad* N. (Nyr. XIV, 431, *pirkallik* N.). — *Pitymallás* Tzs.: *pitymallatkor* székely (MNy. III, 92) <: *pitymallani* SzD., a palócságban 'sötétedik' jelentéssel (ugyanitt *pitymorodik*, *pityáklík*, *pislog* alakváltozatok), melyet hangutánzóknak fog föl IPOLYI (i. m. II, 29). — *Világodatkor* 'sub auroram' MA. | *megvillámatkor* 'diluculum' MA. : *vilámat* székely (MNy. III, 472) | *villámodat* R., N.: *eyiel eş villamodat elbt* BécsiK. 36: *meg-villamodas* C. <: *villamodom* 'fulgurio, diluculo' MA., N.; vö. *pillamodik*, *csillámpodik* 'ua.' N. Mindezek IPOLYI (i. m. II, 30) szerint „hang és szín jelentést adó kifejezések“; SZINNYEI szerint alapszava a *világ-éval* azonos (MNy. XXII, 241). Vö. *napkeletkori*, *enyészeti homályos vilagosság* 'crepusculum' MA. | *félvilágosság* 'crepuscule' R. (Nyr. XLII, 78) | *világ-virrattig* SzD. — *Szürkülés* (HERMAN, PásztNy. 631): *szőkül* *az ég ajja* (632). — *Szürkület* 'nap lemente után vagy fel költte előtt való homályos világosság' (NyÚSz.), *szürköny*, *szürkönnyet* (CzF.) <: *szürkül*, *szürkönnyödik* 'dämmern' Tzs. Etimonjához l. az összefoglalást.

5. A nap megjelenésével kapcsolatos kifejezések. Ezek újabb eredetűek, mikor már megfigyelték, hogy a hajnali fény föltünése a nap följöttevel függ össze. Általán a hajnal utáni időszakaszt jelölik; vö. „a nap fel költét elől veszi az hajnal és reggel, midőn virrad és világosodik“ Com : Jan. 6 (id. NyK. XXV, 74). — *Nap-kelte* (NyK. XXVI, 177) | *napköltével* N. (MNy. I, 420) | *napkötkörba* N. (Nyr. VII, 470) | *napfelkölte* MÁRT. 1816. | *napfőköttre* N. | *nap-kelet* 'oriens, ortus solis' KRESZN. | *nap-kelletkort* R. | *napkelettel* N. (MNy. I, 420) | *nap-kelés* 'ortus solis' KRESZN. — *Nap-feljövés* 'exortus' PP. | *napfeljövet* Tzs. | *nap feljöttekor* székely (Nyr. XLIV, 177) | *napjövet* Tzs. — *Nap-támadat* KRESZN., R. | *támadat* 'oriens, ortus' MA. | *támadás* 'exortus' PP.; vö. *myhelth naph thamada* PeerK. 60. — *Naphasadás* 'der Anbruch des Tages' Tzs. — *Reggelinapnyílás* 'crepusculum matutinum' MA., vö. *reggeli napkoron* N. (Nyr. XX, 45).

Nincs főnévi alakjuk a nap fölkelésére vonatkozó következő kifejezéseknek: *Félteccik a nap* N. (Nyr. XLII, 299). — *Mikor a nap felsérken* székely (Nyr. XXXVIII, 236). — *Pirosan viccsant fő a nap* N. | *kiviccsanik a nap* N. (Nyr. IX, 284) | *kiviggyan a nap* N. (Nyr. XVI, 527); vö. *kiviccsan* 'plötzlich aufgetrennt werden' Tzs. | *viccsanyós* 'szép idő' N. (MNy. VII, 95) | *viggyan* 'villan' N. (Nyr. XXVI, 139). Külön kiemelendő a dunántúli *csirkázik a nap* N. | *csirkázik* 'pitymallik' N. (Nyr. XXVI, 479) | *csirkádzik* 'a nap kel' N. (Nyr. XXVII, 524), melyekben a *csirkázik* első jelentése természetesen 'csirázik'; jelentéstani párja lenne ennek a finn *itä* 'oriens'

és *itüü* 'germinare', amennyiben összetartoznak (vö. SETÄLÄ: NyK. XXVI, 378). Jelentéstanilag ugyanilyen a *kifiatallik az idő* 'hajnalodik' N., ha t. i. a *kifiatallik* alapjelentése 'egermino' MA.

6. Az elvont idő szavaival alkotott kifejezések. Természetesen ezek a legfiatalabbak: *azon ynnepnek... else ydeyn* JordK. 450 | *nagy üdö* 'késő reggel' N. (Nyr. XII, 187). Továbbá a *kor*-ból képzett *korány* 'die Frühe' Tzs. (vö. NyÜSz., NyF. XI, 52), mely „a legkorábbi napi-időt vagy kort jelenti“ IPOLYI szerint (Myth. II, 32). Vö. a N. *koránnýába* 'korán' (Nyr. XXX, 282); Dugonicsnál *korányi* a. m. 'korai' (l. Nyr. XXXII, 164, 549).

7. *Ejfél: eefelyn meg elek vala mynden byneseketh* 'in matutino' KeszthK. 265. Úgy látszik, a két képzet egykor igen közel állt egymáshoz.

Vogul.

1. *Qui* 'Morgenröte' (AHLQV.) | *khuj* 'hajnal' (SZIL.): *khuj vöšpentü* 'a hajnal kipirult' (VNGy. III, 207) | *χoli-χuj posih̄ sqw* 'regghajnali fényes csillag' (IV, 125). — Érdekes kifejezés a *χuj-pun̄k*, *k'uj-pän̄k* 'hajnal', melynek utórésze 'fő' jelentésű, az egész összetétel tehát tulajdonképpen 'fényfő' MUNKÁCSI szerint (l. VNGy. II, 0231). BUDENZ viszont a *kuj-peñ*-et kicsinyítő képzővel ellátott nomen agentisnek tekinti (MUSz. 102, NyK. XX, 255, vö. NyK. XXV, 75). Minthogy azonban a 'fő' jelentésű szó a finnugor nyelvekben gyakran 'kezdet, vég' értelmű, lehet, hogy a kifejezés egyszerűen a világosság kezdetét jelenti: *khw̄l-khuj-pän̄két* 'a regghajnal derengésekor' (VNGy. III, 201) | *khuj-pän̄k p̄sēñ sqw* 'a hajnali ragyogó csillag' (IV, 113).

AHLQVIST a szót a finn *koi*-al egyezteteti (WogV. 22) BUDENZ ezekkel: m. *hó* 'mensis' | f. *kuu* | md. *kov* | lp. *kvokso* | zürj. *kožul* 'stella' | osztj. *χūs* 'ua.' | cser. *koj-* 'apparere', melyek egy ugor *k_ug_u*- 'splendere' igető származékai (MUSz. 101). Kétségtelenül összetartozik a magyar *haj(nal)*-lal (l. ott).

2. *Chol* 'hol, holval' (NyK. IX, Sz. 59) | *cholt*, *cholt chotel* 'holnap' (i. h. 60) | *kolitü* 'holval, reggel' (VogF. 32) | *goal*, *goli*, *xoli* 'morgen' (AHLQV.) | *koool* 'ua.' (CASTR., id. JSFOu. XXX/8, 24) | *χol*, *khul*, *khöl*, *khulta* 'reggeli idő, reggel' (SZIL.): *χulax-nol sölit χol* 'holló orrát deresítő reggel' (VNGy. II, 544) | *χolit χētäls* 'reggel kivilágosodott' (IV, 332) | *khöläit mēškē'ts* 'reggel felöltözködött' (366) | *khw̄lt kwalné jol mājün* 'reggel fölkelő helyet adj nekem' (II, 377). A 'holnap' jelentésben is általános: *khuläitātēn* 'holnap' (IV, 368) | *χolitän älpel* 'holnap jókor' (II, 127) | *χolit χētél tärmél* 'holnapi nap tájt' (245). — Nyelvjárási változatok KANNISTONÁL: TJ., TČ. *kōl*, AK. *χōl*, KK. *kūāl*, FK. *kūäl*, P. *kōl*, *kβōl*, DV. *kβāl*, AL. *kβāl*, FL. *kχōl*, Szo. *χōl* (WogVok. 74, 166).

HUNFALVY (NyK. XI, 109): ~ osztj. *khalent*. HAZAY (Vog. mh. 42) összetartozónak veszi a *χol* és *k'uj* tövet (KANNISTO: FUF. VII, Anz. 18: „valószínűleg nem tartoznak össze“), melyeknek azonban nincs több közük egymáshoz, mint a magyar *haj-nal* és *hol-val-nak*. — Szamojéd megfelelésre gondol: ERDMANN¹ (II/2, 237): vog. *cholita* | osztj. *chaleit* ~ szam. *chu* 'der Morgen'. Vö. magyar *hol-* al.

3. *Sēri*, *sir*, *šir* 'szürkület, hajnal' (VNGy. II, 697). Mivel ez is, a magyar *hajnal*-hoz hasonlóan, jelentheti mind a nap feljöttét, mind a lenyugtát megelőző pirosságot, azért rendszerint *χoli-* és *īti-sēri* 'reg-' és 'esthajnal' (SZIL.): *χoli-sēri posiñ* 'reggel hajnal fényű' (VNGy. II, 322) | *χoli-Sēri sānikēn* 'Reghajnal anyácskád' (III, 192). Ennek is van 'fő' utótagos összetétele: *sir-pāñk*, *šir-poñk* 'szürkület' (VNGy. II, 0231). Hangtanilag l. HAZAY (Vog. mh. 22). Vö. az összefoglalást.

4. *Alpel* 'reggel' (NyK. IX, Sz. 9) | *alpil*, *oalpel* 'am Morgen, früh, zuvor, vormals' (AHLQV., WogSpr. 235) | *ālpēl* 'reggel; korai' (SZIL.) | *alpel* (Nyr. LXIV, 31): *ālpēl vōwnē jirēm-aul* 'reggel követelt áldozatomat' (VNGy. II, 3). Ez is bír 'korán' jelentéssel: *χolitān ālpēl* 'holnap jókor' (II, 127). De míg az ilyen esetekben rendszerint a napszak-jelentés az elsődleges, itt — úgy látszik — fordítva, a 'korán' értelem fűződött eredetileg a szóhoz. E mellett szól egyrészt az, hogy ez utóbbi jelentés jóval általánosabb az előbbinél, másrészt az *ālpēlnūw* középfok, melynek jelentése 'előbb, előbbre', vö. *alpel* 'új, előbb, korán' (NyK. IX, Sz. 9), 'korábban' (VNGy. 20). A szó *al* + *pel* összetételnek látszik, melynek kezdetben valami 'első fél, rész, első' jelentése lehetett, amely térjelölés később átvivődött a nappal kezdetének jelölésére. — HUNFALVY: osztják *aleng* (NyK. XI, 109) és MUNKÁCSI: osztják D. *ēlēn*, É. *āleñ* (NyK. XXVI, 17) aligha helyes egyeztetésén kívül a szónak más etimonját nem ismerem.

5. Virradást kifejező igék: *Pāstilanti* 'es taget' (AHLQV.) | *postulē* 'virrad' (SZIL.): *postilāñkwe pats* 'hajnalodni kezdett' (VNGy. II, 19) | *Seri pos ti postoylas* 'a hajnal fénye ím kivilágosodott' (Nyr. LXIV, 31): a *pos* 'fény' származéka. — *Rēptāmi* 'virrad' (SZIL.); valószínűleg összefügg a magyar *reped* igével, vö. *hajnal-hasadás*. — *Khuñ-vošpenti* 'die Morgenröte leuchtet': *voš-pent-* 'dämmern, hell werden' ~ zürjén *vež* 'hell, glänzend' < szanszkrit *uš-* (ÁKE. 650). — *Xātāli* stb. 'nappalodik', l. *xātēl* al.

6. A nappal kapcsolatos kifejezések: *K'ōtēl-torēñ* 'szürkület, reghajnal' (VNGy. II, 0231). — *Kualt-qōdel* 'der morgende Tag' (AHLQV.) | *nēilnē xātēl* 'a kelő hajnal' (VNGy. II, 322). — *Xātēl kwālnē* 'napfelkeltekor' (IV, 237), *nai kwaln'* *grmāt* 'napfelkelte idején' (III, 523). — *Chotel pakepane* 'napkelés' (NyK.

¹ Beitr. zur Kenntnis des Innern von Russland II. Leipzig, 1825—1826.

IX, 77) | (*qōdel*) *pākepanū* 'Aufgang der Sonne' (AHLQV.) | *xātēl pokapi* 'a nap fölkel, előjön, kisugárzik' (VNGy. II, 641).

Osztják.

1. É. *huntl̄*, *huntl* 'hajnal' (NyK. XI, Sz. 192). Ez is lehet mind 'reg-', mind 'esthajnal', azért: *alinga huntl*, *hola huntl* 'reggeli hajnal', mellyel szemben *etn huntl* 'esti hajnal' (uo.) | *xuntl̄*, *xondl̄* 'Röte am Himmel, Morgenröte' (AHLQV.): *āḷəḷə sɔyāt man'səḡən*, *xuntl̄ andām* 'reggel elmentek, még szürkület előtt' (NyK. XXXVI, 383) | *jēwor xoṭṭəḡ imen* 'farkas hajnal asszonyod' (ONGy. 107). — Szurg. *kunt*, Irt. *xunt* 'Morgen- und Abendröte' (CASTR.) | Kond. *xūn̄*; Jug. *ḡūn̄ḡl̄* 'rusko, Röte' (PAAS.—DONN., Wb. 66) | *xūn̄ḡ etō't* 'aamurusko nousi taivaalle' (i. h. 19) | Irt. *xunt* 'hajnal' (PATK.): *xudai-xunt tənēḡna* 'zur Zeit der Morgenröte' (IOV. II, 90): *ētta xunt toriḡa* 'zur Zeit der aufsteigenden Morgenröte' (142). MUNKÁCSI (VNGy. II, 0231) szerint e kifejezés utórésze 'nyak- és melltáj' jelentésű, tehát mitikus felfogás maradványa; vö. vog. *k'ōtēl torēḡ*. Ezzel szemben PATK. és PAAS.—DONN. (Wb.): *toreḡ* ? 'idő', ami valószínűbb is. — KARJALAINENNÁL: FD. *xūnt*, Trj. *ḡūn̄ ḡ ḡ*, V. *ḡūn̄ll̄*, Vj. *ḡūn̄ll̄*, Ni. *xūnt̄' L'*, Kaz. *xōn̄ ḡ ḡ*, O. *xūn̄ll̄* 'Röte am Himmel' (ÖL. 139).

A szót *kunt* + *-l* ragra bontja („ámbar bizonytalan a *hunt*“) HUNFALVY (NyK. XI, 62), s kételkedve hozzá teszi a *hunt*, *hundike* 'valamikor', *huntis* 'hová' szókat (i. h. Sz. 54). — PAAS.—DONN. (Wb. 66): vog. *qui* | f. *koi* | ? m. *húgy* | ? lp. *guorso*. — Szam. O. *kuend*-dal egyeztette CASTRÉN (OstjSpr. 84), HALÁSZ (NyK. XXIII, 27), s még egy jakut *kytar* szót is idevont LINDSTRÖM (Suomi XII, 42). Egyéb etimonja *hajnal* al.

2. É. *hola* 'holval, reggel' (NyK. XI, Sz. 189) | *hola huntl* 'hajnal' (i. h. 47) | *holeit*, *holeit hadl* 'holnap' (uo.) | *xoleut*, *xalēvat* 'Morgen, Osten' (AHLQV.): *xalēvat xotlas* 'es tagte am Morgen' (i. h. 11) | *xola* (*kolä*) 'reggel', *xolewit* (*koleut*) 'holnap' (BEKE): *xola ant joxtaptala* 'reggelre nem halasztják' (ONGy. 123) | *xolewit v'erti* 'a holnap szerzett (é.: holnapi)' (i. h. 75). — D. *khultēḡḡ* 'holnap' (PÁPAI) | *xodai-xunt* 'Morgenröte' (CASTR.) | Kond. *xot* 'aamu, Morgen', *xot-xūn̄ḡ* 'aamurusko, Morgenrot' (PAAS.—DONN., Wb. 61), Jug. *ḡol-tâḡl̄* 'huomenna, morgen' (i. h. 50) | Irt. *xut* (poet.) 'hajnal' (PATK.): *xut vōje sḡattái* 'wann die Morgentiere ihren Gang beginnen' (IOV. II, 90) | *xoteḡxat* (költ. *xoteḡet xat*) 'holnap' (PATK.): *xoteḡet xatt xuttetái* 'wenn der morgende Tag graut' (IOV. II, 96) | *xūdai-xūnt*, *xōdai-xūnt* 'reghajnal' (PATK.): *tida xudai-xunt ēdidet* 'so geht die Morgenröte auf' (IOV. II, 4). Érdekes a Kond. *xatēḡxāt* 'huomenna, morgen' (PAAS.—DONN., Wb. 50), Irt. *xatēḡ xat* 'reggel' (PATK.) kifejezés, tulajdonképen 'napos

nap', mely valószínűleg a hangzásilag egész közeli *χoten zat* 'holnap' hatására nyerte a 'reggel', illetőleg inkább 'holnap' jelentést. — PAAS.—DONN. (Wb. 61) egyezteteti a vogul *xoli-*val. L. magyar *hol-* al.

3. É. *aling* 'reg. reggel' (NyK. XI, Sz. 5) | *aling hunt* 'hajnal' (uo.) | *ālin* 'Morgen', *ālina* 'früh', *ālin-xontil* 'Morgenröte' (AHLQV.) | *ālān (aling)* 'reggel' (BEKE): *āleŋ soj āleŋ verlalem* 'reggeli neszre fölébredek' (ONGy. 18) | *ālān killam* 'korán kelek' (ÉOM.¹ 119). — D. *ahlen, alhen* 'mane' (SCHLÖZER i. m. 309, 314) | *ēlén* 'reggel' (PÁPAI). — Irt. *ādaŋ* 'morgen' (CASTR.) | Kond. *ātān*, Jug. *ālān* 'aamu, Morgen' | *ātān-xū'n̄s, āllān k̄ūnk'L'* 'Morgenrot' (PAAS.—DONN., Wb. 16). Az *ātān* 'käuvan sitten, seit lange' (i. h. 123) szóhoz vö. magyar *reg* ~ *rég* | Irt. *ādēŋ* 'reggeli idő, reggel' (PATK.): *ādēŋ tūrum xuttem kemne* 'als der Morgen graute' (IOV. II, 138) | *ādēŋ tēvem* 'reggelizni' | *ādēŋ tēdai* 'ebéd' (PATK.). — HUNFALVY szerint -ng képzővel alkotott szó (l. NyK. XI, 58). A finn *aamu-*val egyezteteti LINDSTRÖM (Suomi XII, 11). MUNKÁCSI, aligha helyesen, összefüggésbe hozza a vogul *alpél-*lel, l. ott.

4. A virradás egyéb kifejezései: O. *peŋyghlim* 'Dämmerung' (KLAPR. 194) | É. *ālina patlam̄in* 'morgen in der Dämmerung' (AHLQV. 16) | *navi jil* 'es tagt' | *navin* 'beim Tageslichte' (108) | *top n̄aūji j̄is* 'alig hogy világosodott' (NyK. XXXVI, 390). Valószínűleg összefügg a *nāi* 'tűz, nap' szóval, l. az összefoglalást. — *Xotla-* 'virrad', l. *zatl* al. — 'Kelő csillag = hajnal' ebben a kifejezésben: *ētti x̄ōsl jirān nāj* 'hajnali véráldozatos istennő' (ONGy. 268).

5. A napkalap kapcsolatos kifejezések: É. *hadl ellipsa* 'napkelés, naptámadás' (NyK. XI, Sz. 11) | *ētti naj ētam-kēmna, ētti zatl ētam-kēmna* 'kelő nap keltekor, feljövő nap feljöttekor' (ONGy. 32). — Jug. *k̄atL wašk̄āyl̄āy'* 'es tagt' (PAAS.—DONN., Wb. 287) | *k̄atL p̄āk̄ānL*, Kond. *χat p̄āx̄ānt* 'päivä nousee' (i. h. 163) | Irt. *p̄āgant̄a x̄att oax̄eja* 'wenn die Sonne aufgeht' (IOV. II, 44): *p̄āx̄nem* 'föhlhasadni'; vö. vogul *χ̄āt̄él pokapi*, magyar *hasad a hajnal, naphasadás*.

6. Az elvont 'idő' szóval alkotott kifejezés: É. *hadlata artna* 'hajnalban' (NyK. XI, Sz. 45), tulajdonképen 'nappalodó időben'. A kifejezés késői; eredeti szövegben nem is fordul elő.

(Folytatjuk.)

KISPÁL MAGDOLNA.

¹ Északi-osztják medveénekek. PÁPAY JÓZSEF nyelvészeti hagyatékából sajtó alá rendezte FAZEKAS JENŐ. Budapest, 1934.

A HB. *odutta vola* igealakjához írt jegyzet.

(Mutatvány a szerzőnek „Ó-magyar irodalmi emlékeink nyelvi magyarázata” című művéből.)

(3. sor.) *Odutta vola*; egykorú kiejtése: *odutta volá* (helytelennek bizonyult a SIMONYI- és SZINNYEI-féle régi *adotta vola* olvasás); köznyelvi: *adta vala* 'dederat'. Az *odutta* MELICH helyes megállapítása szerint **oduta* volt, abból lett a *t* kettőzésével *odutta* > *adotta*; a mai *adta* pedig nem az *adotta* rövidülése, hanem szintén az **oduta* alakból lett az *u* kiesésével: >**odta* > *adta* (ejtsd: *otta* : *atta*). A XVI. század némely nyelvjárásában közönségesek voltak az ilyen alakok: *látottam*, *látottál* és *látottad*, *látott* és *látotta* (l. különösen Ráskai Lea kódexeit). SZENCZI MOLNÁR ALBERT is följegyzi mind e két alakot nyelvtanában (XVII. sz.): „Perfectum secundum: *kért*, *kérett* petivit“ (CorpGram. 179). Ez a *-t* > *-tt* időjelű perfectum „secundum“ valóban csak második az *-á*, *-é* időjelű *ada* < *adá*, *méne*, *kéré* perfectum „primum“-hoz képest. Bizonyítja ezt az, hogy van a rokonnyelvekben az *ada* < *adá*, *méne*, *kéré* alaknak megfelelő igealak (finnbén: *antoi*, *meni*, vogulban: *mini*), de a *kért*, *ment* igealaknak nincsen más finnugor nyelvben megfelelője; ezzel a *t* > *-tt* időjellel csupán külön a magyarban alakult ki igeragozás, mégpedig később, mint a *kérem*, *kéred*, *kéré* > *kére* igeragozási sor. Mivel a *kére* régibb a *kért* praeteritumnál, ezért az előbbi múlt idő a régi nyelvben még gyakoribb, mint a maiban.

Az igéből *-t* > *-tt* alakképzővel keletkezett alakok participiumi, vagyis idő- és állapothatározó értékben igen gyakoriak legrégebb kódexeinkben. 'Én *mégtértem*' nemcsak azt jelentette: 'én (vissza)tértem', hanem ezt is: 'mikor közben visszatértem': „custodivit me Angelus eius . . . inde huc revertentem“: „mégörözötte (!) az ő angyala engemet . . . onnan ide vizsgálta *mégtértem* (*megh tértem*)“ SzékK. 80. 'Té *szomjaztad*' nemcsak azt jelentette: 'szomjaztad az italt', hanem azt is 'a te szomjazó állapotodban: „quando te vidimus . . . sitientem“: „mikor láttonk tégedet . . . *szomjaztad* (*zomiaztad*)“ MünchK. 62; ugyanazon participium teljesebb tővel: „mikor láttonk tégedet . . . *szomjazattad* (*zomiazattad*)“ uo. 'Ő *tette*' nemcsak azt jelentette: 'ő ezt vagy azt *tette*', hanem azt is: 'az ő ezt vagy azt tevő állapotában': „Beatus ille servus, quem cum venerit dominus eius, invenerit sic facientem“: „bódog a szolgál, kit, mikor jövend ő ura, úgy lél *tette* (*tettè*)“ BécsiK. 60. „Adhuc eo loquente, ecce nubes lucida obumbravit eos“: „Ő még e (acc.!) *beszéllette*, (*bézéllettè*) ím fénés köd környékéző még őtet“ MünchK. 45. „Invenerunt Danielem orantem“: „Lélék Dánielt *imádkozatta*“ BécsiK. 145 (vö. *szomjaztad* és *szomjazattad*). — Ez idő-, illetőleg állapothatározón: *tértem* 'ego revertens' és 'me revertente', *szomjaztad*,

szomjazattad 'tu sitiens' és 'te sitiente', *tétte* 'ille faciens' és 'illo faciente', *beszélléte* 'ille loquens' és 'illo loquente', *imádkozatta* 'ille orans' és 'illo orante' az idő- és állapothatározó *-t>-tt* elem után az igenév alanyára mutató személyrag is van: *-m*, *-d*, *-a* ~ *-e*, vagyis azok a személyragjaink, melyek — természetesen eredetibb hangalakban — már a finnugor korban megvoltak.

Ez a személyraggal ellátott idő- és állapothatározó *-t>-tt* suffixum természetesen nemcsak igékhez, hanem névszókhoz is járult (úgy, mint az eredetileg szintén állapothatározó *-talan*, *-telen* > *-tlan*, *-tlen*: 'Jézus *ártatlan* szenvedett', 'a támadás *hirtelen* történt'). Névszó az *ifjú* (< *é-fiú*), s ez székely nyelvjárásban szintén fölveszi a személyragos idő- és állapothatározó *-tt* (< *-t*) ragot: *éfiattam*, *éfiattad*, *éfiatta* 'ifjúságom, -od, -a idejében vagy állapotában'. A *lány* névszóból személyragos *-t*-vel: *lőántam*, *lőántad*, *lőánta* 'leányságom, -od, -a idejében vagy állapotában'. A 'mely időben?' kérdésű időhatározó és a 'mely állapotban?' kérdésű állapothatározó: tulajdonképpen hol? kérdésű helyhatározó képes értelemben véve, vagyis idő-, illetőleg állapotviszonyra alkalmazott locativus. Nyelvi emléke a kezdeti kor térben látó és térben láttató konkrét gondolkozásának, konkrét jellegű mondattanának. Az idő- és állapothatározó *-t>-tt* rag eredeti locativus értékét bizonyítja régi *idétt* szavunk is, mely helyett ma az újabb locativus-ral ellátott *időben*, *idejében* kifejezéssel élünk. A 'karácsony *tájt* v. *tájatt*', 'karácsony *tájban*' időhatározók ugyanazon locativusi ragokkal vannak, mint az 'e *tájt*, e *tájatt* lakók', 'az *tájban* lakozók' (vö. JordK. 305) kifejezésekben a *tájt*, *tájatt*, *tájban* helyhatározók: mindez idő- és helyhatározók ragja a locativusi *-t>-tt*, illetőleg *-ban*, *-ben*. *Éggyütt* állapothatározónk eredetileg nem azt jelentette, hogy 'többen együttes állapotban', hanem az volt eredeti jelentése, hogy 'egy valamely helyen': „Mondotta némcsak *éggyütt* (értsd: egyetlenegy helyen), de Szent Lukács evangéliomiába és“ XVI. sz. GuaryK. 52 | „*Éggyütt* (értsd: egy helyen) így ír Luther“ XVII. sz. Pázm.: Kál. 104. Tehát a mai *együtt* szóban is a locativus *-tt* szolgál állapothatározásra. Állapothatározásra szolgál e *-t* locativusi rag a *hasmánt* és *hanyatt* szóban is. BEKE ÖDÖN helyes magyarázata szerint a *hasmánt* eredetibb alakja *has-mál-t* volt, az összetétel utótagja a 'mell' jelentésű régi *mál*; a '*hasmánt* fekszik' tehát eredetileg azt jelentette, hogy: 'hason-mellen'. A *hanyatt* eredeti jelentése 'arca borulva'. A megfelelő vogul szó: *xâmi*, *khâmi* (vö. magyar *hanyitt*) azt mutatja, hogy a magyar *hanyatt* *-m->-ny-* hangváltozással **ham-* < **homm-* alakú töből származott. Ez a tő azonos a *homlok* alapszavával, e *homlok* szó szerkezete pedig: *hom-* alapszó + kicsinyítő *-l* + kicsinyítő *-k*. A *hanyatt-homlok* kifejezés mutatja a *hanyatt* eredeti jelentését és a *homlok*

szóval való összefüggését; téved tehát SZINNYEI abban, hogy a 'hanyatt esik'-nek régi, eredeti 'arcra esik, homlokára borul' jelentésére nem ügyelve, a *hanyatt* szót a vogul *xáni* 'rücklings' szóval egyeztetni (NyH.⁷ 156). Az eredetileg locativusragos *idétt* időhatározó éppúgy fölveszi a régi nyelvben és más tájnyelvben a személyragokat, mint az igéből lett *ménétt* ~ *ménett*-, *térétt* ~ *térett*-, *tétt*-féle idő- és állapothatározók és az *éfiú*, *leány* névszóból lett *éfiatt*-, *leánt*-féle idő- és állapothatározók: *ménettem*, *térétem*, *éfiattam*, *leántam* és: *idéttem*, *idétted*, *idéttünk*, *idéttetek*, *idéttök*. Például: „Kin midéttönk (*ydetteunk*) nem kell csodálni“ XVI. sz. ErdyK. 571 b | „Meg is nevezik a római pápákat, melyek ő-*idétték* éltenek“ XVII. sz. Pázm. Kal.: 635 | „Károl királ *idétte* Calvinus a világon sem vólt“ XVII. sz. Pósházi: GBot 96. Ez a névszóból lett *idéttem*, *idétted*, *idétte*, *éfiattam*, *éfiattad*, *éfiatta* ugyanolyan szerkezetű és jelentéskörű határozó, mint a *térett*-, *téttem*, *járatam*, *szomjaztam*, *téretted*, *tétted*, *járatad*, *szomjaztad*, *térette*, *tétte*, *járatta*, *szomjazta* stb. 'ego, tu, ille etc. aliquid faciens etc.' vagy 'me, te, illo etc. aliquid faciente etc.' régi úgynevezett határozó igenevek: mindebből világos tehát, hogy e személyragozott régi határozó igenevek *-t>-tt* suffixuma azonos a locativus *-t>-tt* ragjával. — Megvan ez a rag rákövetkező személyraggal nemcsak idő- és állapothatározón, hanem — legeredetibb szerepében — helyhatározón is. Ilyen a „*Sárvárat*ta“ (XVI. századi levél). Ebben a *-tt*- ugyanaz a locativusi rag, mely a *Sárvárt*, *Sárvárótt*, *Sárváratt* alakokon van, az *-a* pedig az az egyes 3. személyű személyrag, mely megvan a *Sárvár-á-ban* (vö. *Buda-várában*) alakban is a *-ban* előtt. A *Sárvárt*, *Sárvárótt*, *Sárváratt*, *Sárváratta* alakok úgy viszonylanak egymáshoz, mint *járt*, *járótt* (<*járot*), *járatt*- (<*járat*), *járatta*.

Hogy ez alakokban a locativus *-t>-tt*-je van, ezt az is bizonyítja, hogy az *éfiatta* alak mellett az *ifjonta*, *ifjanta* alakban a locativusi *-n*-hez kapcsolódik a *-t*. Ugyancsak két régi locativusi ragunk, *-n* és *-t* van az *önként* (<**ön kéjént*) alakon, s ennek is megvan a régi nyelvben személyragos *önkénté* alakja. A finnugor nyelvekben a személyrag hol megelőzi a határozóragot, hol utána következik. A finnben első a határozórag, utána a személyrag (*talo-ssa-ni*), a magyarban (cseremiszbén is) mind a két sorrend megvan: *a tē háza-d-ra* (*-d* személyrag a *-ra*<*-rá* határozórag előtt), de *tē-rá-d*: a *-d* személyrag a *-rá* határozórag után; *Sárvár-á-ban*: az *-á* személyrag a *-ban* határozórag előtt, *Sárvára-tt-a*: az *-a* személyrag a határozórag *-tt* után; *ifja-nt-a*, *éfiat-t-a*: az *-a* személyrag az *-nt* és *-tt* határozórag után. Az *-a*, *-e* személyrag (meg a többi személyrag) utána van az idő- és állapothatározó *-t>-tt* ragnak a XV., XVI. századi határozó igenévi alakokon is: *mēne-tt-e*: „Ő kedég az ajtón kűmēnette, látá őtet más lēán“ MünchK. 66: „Exeunte autem illo ianuam, vidit eum alia ancilla“ |

jövette: „látá János Jézust öhozjá *jövette*“ MünchK. 170: „vidit Ioannes Iesum *venientem* ad se“ | *járatta*: „És ők, hogy láták ötet a tengeren *járatta*“ MünchK. 83: „At illi viderunt eum *ambulantem* supra mare“ | *kelette*: „ötet látták *félkelette*“ MünchK. 106: „viderant eum *resurrexisse*“. A *ménette*, *jövette*, *járatta*, *kelette* határozói alakokon tehát a határozórag eredet szerint a locativusi *-t>-tt*.

E *-t>-tt* suffixumos régies alakok előfordulnak személyragtalanul is, sőt ma a nélkül járnak. A régi *ménetem*, *-ed*, *-e*, *jövettem*, *-ed*, *-e* helyett ma azt mondjuk: *ménet*, *jövet*; például már a régi nyelvben is: „Küldjön ú fölsége hitlevelet, ki mellett a mi embörünk mind oda-*mönet* (=személyragos oda-*ménette*) s mind ide-*jövet* (=személyragos ide *jövette*) békösséggel járhasson“ (RMNy. III, 111) | „erre *járat* (=személyragos erre-*járatta*) betért hozzánk“. Mivel tehát a mai időés állapothatározó *ménet*, *jövet*, *járat* szavaink *-t*-je azonos a régi idő- és állapothatározó *ménette*, *jövette*, *járatta*, *idétte* és a *Sárváratta* locativusi *-tt*-jével, ezért kétségtelen, hogy *ménet*, *jövet*, *járat* határozóink *-t* suffixuma is azonos a locativus *t*-vel. Ezek a *ménet*, *jövet*-féle határozói igenevek, mint a belőlük alakult *ménette*, *jövette*-félék mutatják, nyelvünk valamely korában általánosak voltak, s vannak nyelvemlékeinkben személyragtalanul olyan *-t* suffixumú határozó igenevek is, melyek köznyelvünkben már nem maradtak fenn a *ménet*, *jövet*, *járat* határozó igenév társaságában újabb rag nélkül. Ilyen a *kikelet*, *vilamodat* mint határozó igenév. „Azt hallom... hogy *kikelet* (mikor?) az török Rákóczira rá akar menni“ XVII. sz. Teleki M. Lev. I, 343. Ez a *kikelet* úgy viszonylik a régi *kelette* particiumhoz, mint a mai *ménet* participium a régi *ménette* alakhoz. A XV. századból: „fél-kelék *vilamodat*“ (mikor?) AporK. 79: „*exsurgam diluculo*“. A *vilamodat* > *villamodat* ugyanolyan jelentésű tehát, mint a mai *virradatkor*. Világos, hogy a *virradat* < *viradat* is eredetileg olyan *-t* ragos határozói alak volt, mint a *vilamodat* és *kikelet*. Mivel a magyar hangtörténet minden korában közönséges volt az *-l->-r-* hangváltozás (pl. magyar *harma-(d)* ~ finn *kolma-(nt)*, régi magyar *fúl* > mai *fúr*), ezért nyilvánvaló, hogy a *virad* *vir-* alapszava csak a *vilamod-* *vil-* alapszavának változata: téved tehát SZINNYEI abban, hogy a *vil-* alapszó származékait (*világ*, *villog*, *villám*) más eredetűeknek tartja, mint a *vir-* változatból keletkezett *virad* > *virrad* szót (NyH.⁷ 141; abban a *vilamodat* szóról nem emlékezik meg). Az *este* 'vespere, abends' időhatározó: az *es* 'cadere, fallen' igének *-t*-határozóragos és *-e* személyragos alakja, a személyrag nélküli *est* pedig eredetileg nem nominativus, hanem olyan *-t* ragos időhatározó, mint a 'véré, im Frühling' jelentésű *kikelet* és a 'diluculo, in der Früh' jelentésű *vilamodat*. Ezt mutatja a *dél-est* mint időhatározó: „*Dél-est* (*Delleft*) és holval“ (ez

utóbbi a 'reggel' régi neve) XVI. sz. DöbrK. 113: „*vespere et mane*“. Az *esteli* ~ *estveli* alak az önállósult *est*-ből keletkezett a *-val*, *-vel* raggal (mint *reggeli*, *nappali*). Az *estve* olyan szóvégi *l*-je vesztett alak, mint pl. a *hangya* (<*hangyál*).¹ Tehát amilyen *-t* ragos időhatározó a *karácsony tájt*, *tavaszfél-t* (vö. *tavaszfélén*, *tavaszfél-ben* szintén locativusi ragokkal), ugyanolyan locativusi *-t* ragos határozó volt a *dél-est*, *vilamodat*, *kikelet*.

Mikor már erejét veszítette a *-t* rag az újabb *-ban*, *-ben* rag mellett, megtoldották ezzel az újabb locativusi raggal a *-t*-t. Így lett a *kikelet* határozó igenévből: *kikeletben* (mint *télben*, *nyárban*). A személyragos *-t* > *-tt*-t is megtoldották a *-ban*, *-ben* raggal, mégpedig úgy, hogy a *-ban*, *-ben* rag már a személyrag után következett, mint pl. a *ház-á-ban*, *hely-é-ben* alakokon is ez a sorrend. Így hát a régi „láttonk tégedet *szomjastad*“: „te sitientem“ XV. sz. MünchK. 62 szerkezetből ez lett: 'látunk tégedet *szomjastadban*'. A XV. századi JókaiK. 97 szerint az paraszt „szent Ferencét lölte vala *égyház-séprétte* (*seprette*)“; később már így mondták: 'lelte őt a szent-égyházat *sépréttében*'. XVI. sz. Érsk.-ben 97: „és soha őtet *haragutta* (*haragutta*) sënki nëm látta“; később: 'soha őtet *haraguttában* senki nem látta'. A *-t* > *-tt* határozóragos igenév *-ban*, *-ben* raggal megtoldva is, a nélkül is előfordul a XVI. századi Székelyudvarhelyi Kódex 80 azonagy mondatában: „mért megörözötte az ő anygala *engemet*, innét *kimënettem*, és ottogyon (= ottan) való *létëm-ben*, és onnan ide viszha *mëgtërëtem*“: „custodivit me Angelus eius et hinc *euntem*, et ibi *commorantem*, et inde huc *revertentem*“; később mind a három állapothatározó *-ban*, *-ben* raggal megtoldva: 'mert megörözött az ő anygala engemet innét *kimëntëmben* és ott *létëmben* és onnét ide *visszatërtëmben*'.

A *mënette*, *tërëtte*, *haragutta* alak (mint **oduta* > *odutta*) a **mënëte*, *tërëte*, **haraguta* alakból lett, ennek emléke a XV. századi Königsbergi Töredékben a *takar* ige *takaruta* alakú határozó igeneve. [Gábrriel arkangyal] „*ele menuen bethle . . . || fyal ufve le[lé] ef bormuc . . . || [hi]tuan pusto-be[l]e tacaruta*.“ egykorú kiejtéssel: „*elë-mënvën Betle- . . . || fial üszve lë[lé]*, és *bormuk . . . || [hi]tván puszto-be[l]é takaruta*“, mai köznyelven, a hiányok valószínű kiegészítésével: '[Gábrriel] elmenvén Betlehembe, [Máriát] a fiúval együtt lelé, és barmok [között, Jézust] hitvány posztóba *takar g a t v a*'. Szent Ferencet a paraszt 'a templomot seperve lelte meg'; ezt a XV. században így mondták: 'lölte vala *égyház[at] séprétte* (<**séprëte*)“, a nyelvtörténet tanúságával megegyezik tehát, hogy a mai 'lelé Máriát fiával együtt, és a barmok között, Jézust hitvány posztóba *takar[ga]t[va]*', hogy ezt a Königsbergi

¹ Vö. KISPÁL MAGDOLNA, Napszakok nevei az ugor nyelvekben: MNyTK. 39: 33—9.

Töredék korában így mondhatták: „lelé . . . hitván pusztóbelé *takaruta*“ —, s ebből az alakból lett egyfelől a mai *takarta*, másfelől a *takarotta*-féle múlt idő és a *takaratta*-féle participium. Így lett a **tilututa* alakból egyfelől a mai *tiltotta* múlt idő és a régi *tiltatta* participium (MüncK. 164). A *szomjaztadban, sēprētēben, mēntēm̄ben, keltēm̄ben, jártomban* stb. határozóragos igenevek tehát azonosak azokkal az igenevekkel, melyeknek *-t>-tt* alkotó eleme a *mēnet, mēnette, kikelet, kelette, idétt, idétte* stb. alakok révén a locativusi *-t>-tt* raggal azonosnak bizonyult.

A *haragutta* (= 'haragudtában, haragvásában, haragvó állapotában'), *függötted* (= 'függöttedben, függésedben, függő állapotodban'), *sēprētte* (= 'seprétében, seprésében, seprő állapotában') — ezek a participiumok azt bizonyítják, hogy a velük azonos szerkezetű *odutta* (∩ *adotta, adatta, adta*) alak eredetileg szintén azt jelentette: 'adtságban, adásában, adó állapotában'. 'Ő oda-mēnet (ezt és ezt tette)', 'ő erre-jarat (ezt és ezt tette)' — ezekben a *mēnet, jarat* azt jelenti, hogy 'menésben, menő állapotban', nem 'állapot-ában'; ezt a személyragos *mēnett-e, jaratt-a* jelenti. Az *odutta* ∩ *adta* mellett tehát az *odut>adott* azt jelentette eredetileg: 'adásban, adó állapotban'. Az *odutta volá* ∩ *adta vala* eredeti jelentése tehát: 'adásában vala', az *adott vala* eredeti jelentése: 'adásban vala'. Cselekvést kifejező szóból locativusi raggal keletkezett állapothatározók a *van* ige megfelelő idejű alakjával kapcsolatban más finnugor nyelvek igeragozási rendszerében is szerepelnek. Így locativusi ragos a finn on *kalastamassa* = 'van halászásban, azaz: halászik', oli *kalastamassa* = 'vala halászásban, azaz: halászott'. Az *adott* a magyar nyelv külön életében később vált igei állítmánnyá, mint az *adá* és *vala*. Az *adott vala, odutta volá* szerkezetben is eredetileg nem a locativusi ragos állapothatározó (*adott, odutta*) fejezte ki a múlt időt, hanem a múlt idejű *volá>vala* „segédige“.

Úgy látszik, hogy az *adott vala, adta vala* szerkezetből csak később kapta meg a magában levő *adott* és *adta* alak is a múlt időt is kifejező jelentését, mint 3. személyű állítmány. Ez az oka annak, hogy minél régiebb korszakát szemléljük nyelvünknek, annál ritkábban találjuk az *adott* és *adta* múlt idejű állítmányt az *ada, adá* és *adott vala, adta vala* mellett. A HB.-ben egyáltalán nincsen *adott-, adta*-féle 3. személyű praeteritum. Legelőször a XIV. század közepén találjuk meg nyelvemlékben a cselekvő alakú múlt idő *-t>-tt* időjeles alakját, a Königsbergi Töredékben: *szilüt* (/[c]ilut) azaz 'szült', *mütut* (mutut) azaz 'mutatott'; különben abban a nyelvemlékben is: *szólánok, származál, tōn, jelünél, állata, lelé, lōn, szürnyölének* és — *lōtt vala*, mint: *odutta volá*. Ezek szerint tehát a múlt idő *-t>-tt* jele is azonos a locativus *-t>-tt* ragjával, s a *-t>-tt* időjelű igealakok eredetileg locativusi *-t>-tt* ragos

állapothatározók voltak. — Összefügg e jelenség azzal a tény-nyel, hogy a finnugor nyelvekben előbb megvolt az érzékelhető tárgy és a valamit *tesz* fogalma, semmint e két különböző fogalom nyelvi kifejezésének mindenkor alaki különbsége. Megvolt már a 'lesés helye' és a 'lesést tesz' között a fogalmi különbség, de mind a kettőnek nyelvi kifejezése ez az egy szó volt: *les*. 'A vadász *lesett*' — ebben a mondatban a locativusi ragos *lesett* mint helyhatározó azt is jelenthette, hogy a vadász a lesnek nevezett látható és tapintható helyen van, volt, lesz, de azt is jelenthette, mint állapothatározóul szolgáló képes helyhatározó, hogy a vadász a les cselekvését végző állapotban van, volt, lesz, vagyis a lesést teszi, tette, tenni fogja. Mikor az idők (és módok) megkülönböztetésére nincsen nyelvi jel, akkor a beszéd többi része és a beszélő és hallgató körülményei tájékoztatnak az idő (és mód) felől: így van ez a finnugor nyelvekben ma is a jelen és jövő idővel. Téved SZINNYEI abban a föltevésében, hogy a múlt idő *t->-tt* jele azonos egy finnugor mozzanatos igealképzővel, mely a *köszönt*, *szerelem* stb. alakokon van (NyH.⁷ 70), és hogy e *-t* elem után valamikor egy finnugor eredetű *-v* igenévképző is volt az illető múlt idejű igealakokon (NyH.⁷ 91). SZINNYEI téves felfogása szerint az *adott* alak eredetileg valami **-tv* féle összetett képzővel alakult. Megfelelő igealakok azonban nincsenek a rokon nyelvekben, sem a magyar nyelvben nincsen semmi nyoma *-tv* időjelű múlt időnek. Viszont nem szabad a *-t->-tt* múlt idő-jel eredetének kutatásában mellőznünk a *Sárváratt*, *idétt*, *éfiatt*, *ménét*, *kikelet* stb. határozókat és személyragos alakjukat: *Sárváratta*, *idétte*, *éfiatta*, *ménette*, *kelette* stb.

MÉSZÖLY GEDEON.

Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok.*

III.

Kazáriában a *khvalisz* nép képviselte a karaita vallást. Ezt igazolják a történeti előzmények, t. i. az a folyamat, ahogyan a zsidó vallás ismerete, sajátképpen a karaita vallásé Kazáriába került.

Hazdaj is úgy tudta, hogy a zsidóság ismerete a Kaukázusból került Kazáriába.⁶² A történeti szempontból megbízható geniza-töredék így kezdődik:⁶³ „... Arméniából. És őseink menekültek előlük... nem tudván elviselni a pogányok igáját. És a [kazárok] befogadták őket... mert a kazárok eleinte a Tóra nélkül éltek, s így ők (őseink) is Tóra és Írás nélkül maradtak. S ők (őseink) házasságot kötöttek a vidék lakóival és [beolvadtak a pogányok közé] és átvették szokásaikat. És

* L. MNy. XXXIV, 86—96.

mindig velük együtt jártak [háborúba] s egy néppé lettek velük. Csakhogy ők (őseink) megőrizték a circumcisio törvényét és [egyesek közülük] folytatták a szombat megtartását.”

A talmudista levélírónak az Ószövetségen nevelkedett nyelvével elemezve a következő eredményt kapjuk: Arméniában, a Kaukázus hegyei között élt egy fajilag már erősen keveredett zsidó exiliumbeli csoport. A zsidó elemet ebben — fajilag már jóformán nem is, csak vallásilag — Szamaria lakóinak egy ideszakadt része képviselte. A szamaritánusok önálló kultuszéletének létrejöttét még Nagy Sándor tette lehetővé.⁶⁴ Am a szamariabeliek Nagy Sándor prefektusát megölték. Erre Nagy Sándor makedónokat telepített közéjük,⁶⁵ s egy részüket a Kaukázusba költöztette át, követvén ebben Asszíria egykori királyainak összeolvasztást célzó politikáját, akik három-négy ízben elhurcolták Szamaria lakóinak felét a méd-babiloni tartományok különböző helyeire, s viszont ottani lakosokat telepítettek helyükbe Szamariába.⁶⁶ Közismert irodalmi elemmé vált az a Pseudo-Kallisthenes-féle Nagy Sándor-monda, mely szerint Nagy Sándor Góggal és Mágóggal együtt több népet vasfallal a Kaukázus szikláinak közé zárt.⁶⁷ A középkori krónikások képzeletében már úgy élt a Kaukázus, mint a tíz fog-ságba hurcolt törzs és különböző vad és tisztátalan népek óriás gettója. S valóban komoly történeti alapja van annak, hogy a Kaukázusban, különösen Arméniában, valamint a Kaspi-tenger felé eső részen és Krím-ben tekintélyes zsidó, illetőleg szamaritánus telepek voltak már a korai középkorban.⁶⁸

Rudolf von Ems Weltchronikjában Góg és Mágóg bezáratásával kapcsolatban ezt olvassuk: „Mit hohen vesten albin beslozin sint die stolzen Samartin unde *Coltzen*.“ Ez utóbbiakat K. SCHÜNEMANN a *kaliz*-okkal azonosította.⁶⁹ Viszont láttuk azt, hogy a Kaukázusban s a tőle északra eső területeken élő hun-török népek között a *khvalisz* nép már 589 óta szerepel, talán éppen az Atilla birodalmának széthullta után Keletre, a Fekete-tenger és a Kaukázus vidékére visszahúzódtott csaba-hunok társaságában, kiket PAIS DEZSŐ a kabarok egy részének tart a khvárizmiakkal együtt.⁷⁰ Zacharias Rhetor tudósítása szerint a kaukázusi hunok között már 523 előtt folyt a bizánci térítés.⁷¹ Itt a Kaukázus területén tehát bizonyos szamaritánus—khvalisz—hun—khvárizmi érintkezés nyomaira bukkanunk. Később a Kaukázus a mohamedán propaganda egyik főterülete lett. A két valláselemből, — mint Anan ben Dávid követőinél fentebb láttuk, — a kaukázusi török népek között egy synkretistikus folyamat következtében könnyen kialakulhatott a karaizmus kezdetleges formája.

Mikor jutottak az innen Kazáriába került karaita kalizok vezetőszerphez?

A SCHECHTER-féle geniza-töredék így folytatódik⁷²: „És a kazároknak nem volt királyuk, hanem azt szokták vezérükké választani, aki győztesen viselt háborút. Egyszer a zsidók (=a karaita kalizok) szokásuk szerint a kazárokkal együtt harcra vonultak ki, s egyikük rendkívüli erőt tanúsított kardjával, s elkergette az ellenséget, mely a kazárok ellen harcolt. S a kazárok régi szokásukhoz híven vezérükké választották.“

A héber levéltöredék semmi keltezést nem ad. Az esemény terminus post quemjeként körülbelül a 750. évet vehetjük fel. T. i. V. Konstantinos Kopronymos bizánci császár (741—775.) ekkor vesz feleségül egy kazár fejedelemléányt.⁷³ Nem valószínű, hogy a zsidóüldöző III. Leo fia egy zsidó szektáriusnőt vett volna el, s ha ez így is történt volna, ez a házasság a már nevében is gúnyolt császár megítélésében kitörülhetetlen nyomot hagyott volna. Éppily kevésbé valószínű az, hogy amikor 775—780 táján Arménia mohamedán helytartója, Yazid ben Uszaid al Szulámi, al-Manšur kalifa kívánságára elvette a kazár uralkodó leányát,⁷⁴ egy éppen vallási okokból elüldözött nép leányát vette volna feleségül. Viszont a kaliz uralomrajtás terminus ante quemjeül a 798—799. évet kell tekintenünk, mert ekkor heves harc tört ki Kazária és a kalifátus között. A hadüzenet ürügye egy az előbbihez hasonló házasság szerencsétlen vége volt: a kazár uralkodónak a Barmakida al-Fadl ben Jahjával eljegyzett leánya vőlegényéhez utaztában gyanús módon meghalt.⁷⁵ Azonban az igazi ok inkább az volt, hogy Kazária katonai vezetését ekkor már a kaliz népelem vette át, amelyet éppen a mohamedánok üldöztek ki Arméniából. Ekkor törtek be a kazárok Arméniába és Georgiába. Vezérük már az előző betöréskor is egy kaliz ember volt.⁷⁶ A 798—799-i betörés volt a kazárok legnagyobb és leggyümölcsözőbb kaukázusi portyázása. Azonosítható tehát a József-levél Bulanjának nagy zsákmányt eredményező győzelmével, mely után karaita szentélyt építtetett. Így a karaita Bulan világosan azonosítható a geniza-töredék névtelen karaita kaliz hősével, ki az előző 775—780-i, a Darialanon át intézett nagy betöréskor, mint „kaliz-tarkhán“ nagy győzelmet arat, s aki 798—799-ben már a kazárok megválasztott $\pi\epsilon\chi$ -je, fővezére. Az arab forrásokból tudjuk, hogy ez a $\pi\epsilon\chi$ kaliz származású volt, s Khwárizm tartományhoz is volt valami köze. S láttuk már, hogy a kabaroknak is (kik, mint később látni fogjuk, jórészt kalizok voltak) volt valami kapcsolatuk Khwárizmmal. Ennek a khwárizmi kapcsolatnak a felderítése azonban messzire vezetne mostani célunktól. — Ez a kaliz $\pi\epsilon\chi$ nem lehetett mohamedán, mert akkor nem viselt volna háborút a kalifátussal,⁷⁷ hanem azonos a karaita vallású Bulannal, aki szintén csak $\pi\epsilon\chi$ volt, nem kagán.⁷⁸ A kagáni méltóság a geniza-töredék szerint csak később, Szabriél (Obádja) idején alakult ki.⁷⁹

Tehát a legmegbízhatóbb héber forrás, a SCHECHTER-féle geniza-töredék is arra készlet bennünket, hogy Bulan hivatalos karaita hitre térését az arab forrásokkal együtt Harun ar-Rašid idejére, pontosabban a nagy kaukázusi győzelem utáni évre, tehát 800-ra tegyük.

Eredményünket, mely a héber források eddigi látszólagos ellentmondását is kiküszöböli, igazolja Szabriél-Obádja működésének, vagyis a kazárok talmudista zsidóvá való áttérítésének helyes időbeli elhelyezése is.

Van egy mozzanat, mely ezzel az eseménnyel kapcsolatban nemcsak a héber, hanem az arab, sőt a keresztény forrásokban is felmerül: az a nagy hitvita, mely a kazár udvarban a keresztény, a zsidó és a mohamedán teológusok közt folyik le. Ez segít hozzá elsősorban az esemény helyes keltezéséhez.

A Vita Constantini⁸⁰ teljes hitelt érdemlő adataiból megállapítható az, hogy Konstantin, vagyis Szent Cyrill kazáriai térítőútja idején: 861—863 táján a zsidóknak már meglehetősen nagy befolyásuk volt Kazáriában, s a kagán is ismerős volt a zsidó vallás képzeteivel. Konstantin azután a híres hitvita folyamán ügyes dialektikájával már csaknem teljesen megnyerte a kereszténységnek a kagánt, de ez meg nem keresztelkedett. Christianus Druthmar adata⁸¹ arra vall, hogy a kagán és népe közvetlenül 864 előtt tért át a zsidó vallásra. A sokat emlegetett hitvita a megbízható hagiográfikus mű alapján ugyancsak 863-ra keltezhető. S ez a vita nyerte meg már félig-meddig a kagánt a kereszténységnek. Nemsokára azonban, valószínűleg abból a politikai megfontolásból, hogy birodalmát függetleníthesse a keresztény bizánci birodalom és a mohamedán bagdadi kalifátus politikai befolyásától, engedett a zsidók folyton növekvő befolyásának és hivatalosan is áttért a talmudista zsidóságra.⁸² Mint láttuk, Al-Bekri is azt írja, hogy egy már majdnem teljesen meggyőződéses keresztény felfogású, de még meg nem keresztelt kagán tért át a hitvita után a zsidóságra. CHWOLSON szerint a IX. században Kazáriából panaszos követség megy III. Michael bizánci császárhoz (842—867.). Panaszkodik a követség, hogy a zsidók is, a kalifa is erősen térítik őket, hogy politikai befolyást nyerjenek. Misszionárius kiküldésére kérik a császárt.⁸³ Így beszéli el egy követség történetét a Vita Constantini is, melynek eredménye Konstantin kazáriai útja lett. Tehát ez a követség azonos a CHWOLSONtól említettel.

Ezek szerint tehát Szabriél-Obádja és udvara talmudista zsidóvá lételét 863-ra kell tennünk.

Ahhoz, hogy a kalizok további sorsát, s ennek a magyarokéhoz való hozzákapcsolódását felderíthessük, Szabriél-Obádjának a működését kell szemügyre vennünk. A József-féle válaszlevél Obádjáról azt mondja, hogy Bulan unokáinak egyike volt, aki a királyságot megszervezte és a zsidó vallást

megszigorította. A Bulan és Obádja közti uralkodót nem említi, ellenben Obádjától Józsefig egy az örökösödési folytonosságot hangsúlyozó nemzetségtáblát ad. G. IL'INSKIJ-nek tűnt fel a nemzetségtáblának ez a Bulan és Obádja közti törése, s ehhez kapcsolja merész feltevését, mely szerint Obádja nem volt más, mint a Konstantinos Porphyrogenetosnál szereplő Λεβεδίας, ki Kazáriába visszatérve ott kagán lett.⁸⁴

Valószínűnek csak annyi látszik, hogy Obádja trónrajutása a kaliz πᾶχ-dinasztia végét jelentette. De a dinasztia-változásnál nagyobb következménnyel járt Obádja vallási reformja. Obádja „megszigorította a zsidó vallást“. Sok zsidó tudóst hívott meg, letelepítette őket birodalmában. Ezek azután a Misnát és a Talmudot magyarázták az Obádja alapította zsinagógákban és iskolákban.⁸⁵ A népet a talmudista, rabbinikus zsidóság szellemében igyekezett nevelni. Ezek a talmudi szellemű szigorítások valószínűleg a karaiták és szamaritanusok ellen irányultak, akik pl. Krímbe is nagy számban éltek.⁸⁶

Általában a kazár birodalomban nem uralkodott olyan nagy felvilágosultság és vallási türelem, mint azt a zsidó teológus-történészek szeretik hangoztatni. A zsidó vezetőség a kereszténység terjedését sem nézte tétlenül. Az ott apostolkodó Konstantin működését erősen támadó módon zavarni igyekeztek.⁸⁷ A IX. századi „Kitab al-Buldan“ szerint⁸⁸ már csaknem minden kazár zsidó vallású, és csak kevéssel a könyv írása előtt tértek át a zsidó vallásra. Tehát sok pogány vagy más felekezetbeli kazárból zsidó lett, Obádja kagán vallási buzgalma következtében. Az ilyen nagymértékű áttérés — írja CHWOLSON⁸⁹ — az oka annak a követségnak, mely a kazárok földjéről ment panaszra III. Michael szászárhoz.⁹⁰

Mindebből azt látjuk, hogy a IX. század hatvanas éveitől Kazáriában a talmudista zsidó vezetőség tűzzel-vassal térít a pogányok és tisztogat a „zsidók“ körében. Itt volt is mit. Elképzelhető, mennyire megbotránkozathatta a karaiták fentebb jellemzett félig zsidó, félig mohamedán vallása a térítő és tisztogató szenvedélyű Obádját.

Obádjának és utódának erőszakos térítése 863-tól hosszabb időn át tarthatott, s természetesen ellenszenvet kellett kiváltania a birodalom karaita, mohamedán és pogány népeleiből. Az igen különmemű összetételű nagy kazár birodalom egyes népelemei — nomád életmódjuk révén — könnyen mozogtak. Így a zsidó uralommal elégedetlenné vált népelemek könnyen kiválhattak a kazár népkötelékből. Erre a kiválásra még egy nagy ösztönzés volt ebben az időben: a Volga keleti partján ott áll a félelmes besenyő ellenség. A rossz időben túlfeszített vallási türelmetlenség beháborút pattant ki. Ezt írta le Konstantinos Porphyrogenetos a Κάβαροι-ról szóló tudósításában.⁹¹ A katonai vezetőszerpüktől és szabad vallás-

gyakorlásuktól megfosztott kalizok tehát fegyverrel próbálták régi helyzetüket visszaállítani, de vereséget szenvedvén, elköltöznek Etelközbe, a magyarokhoz. A magyarságot ide a besenyők 889—890-i támadása szorította. Ez az év tehát a kabar-kalizok leválásának terminus post quemje.

IV.

A magyarságnak a kazároktól való függése a IX. században már nem tarthatott megszakítás nélkül. 833-ban a kazár kagán erődvonala építésével kénytelen védekezni ellenük.⁹² 837-ben egy a dunai bolgárokat segítő önálló vállalkozásban már az Aldunánál jelennek meg.⁹³ Viszont 861 táján a térítőútjára indult Konstantin a krími Cherson táján megint egy kazár főúr parancsnoksága alatt harcoló magyar csapattal találkozik.⁹⁴ A megbízható geniza-töredék viszont feljogosít bennünket annak a feltételezésére, hogy a Benjamin kazár kagán és III. Michael császár közti háborúban, mely 864—867 közé helyezendő, Bizánc nemcsak az alánokat és a besenyőket, hanem a magyarokat is harcra tudta állítani a kazárokkal szemben.⁹⁵ Konstantinos Porphyrogenetos leírásából is kitűnik, hogy Λεβεδίος személye igen fontos lehetett a kazár kagán számára. Egy előkelő kazár nővel házastítja össze, csak hogy még egyszer — a valóságban azonban utoljára — biztosítsa a kazárok számára a magyarok feletti befolyást.

A IX. században tehát már látjuk a magyarság önálló politikai nemzetté való fejlődésének határozott nyomait. A következő nagyobb besenyő megrohanás 895-ben már a magyarok között találja Konstantinos kavarjait.⁹⁶ MACARTNEY azt igyekszik bizonyítani, hogy az akkor folyó bolgár háborúban magyar részről csak a kavarok vettek részt.⁹⁷ Ha ez így volt, akkor esetleg elsőnek szorultak be hazánkba a váratlan besenyő támadás előtt.

Természetesen ma már nehéz volna azt kimutatni, hogy a kazáriai zsidó vezetőség ellen fellázadt kavarok között számbelileg mennyi lehetett a kaliz elem. Annyi azonban bizonyítható, hogy a Balaton vidékén megtelepedett harkadinasztia és ennek szállásnépe *kaliz* volt. T. i. VÉR-BULCSU apját, a magyar hagyomány Bogátját Konstantinos Porphyrogenetos *Kalisz* néven említi.⁹⁸ Az augsburgi ütközet után kivégzett VÉR-BULCSUT pedig még egy XVI. századi csehországi héber nyelvű krónika is *gole* (*kolc*) azaz *kaliz* néven említi.⁹⁹ Szállástelepükön feltűnően sok a *Káloz* nevű helység,¹⁰⁰ mely a *khvalisz* név magyar *kaliz* ~ *kaluz* hangalakjából származik.¹⁰¹ Az etelközi magyarságnak mindig csak két vezető méltóságát említik: a *kündü*-t és a *gyulá*-t. A harmadik főméltóság, a *harka*, csak a kavarok csatlakozása után, a honfoglalás után jelenik meg Konstantinosnál.¹⁰² Két ismert viselője: *Kalisz* Bogát és fia, a *gole* Bulcsu. Ez a harka-

méltóság nem lehet más, mint a kavar-kalizok vezéri méltósága. A kavarokról t. i. Konstantinos határozottan mondja, hogy még az ő idejében is külön vezérük van a magyaroknál.¹⁰³ Ennek a méltóságnévnek az emlékét ugyanazon a vidéken helynevek őrzik: *Harkány* stb.

Újabb kaliz csoportot hívott be Taksony, ki teljesen a kaliz harka, Vér-Bulcsu befolyása alatt állott: az Anonymusnál szereplő Bylla és Bocsu népét,¹⁰⁴ „kiknek sarjadékából származik *Ethey*“. Anonymusnak ezt az *Ethey*-ét Kálmán király 1111-i zborhegyi alapítólevele *Etheius* néven említi, mint a nyitravári *caliz* határőrök centurioját.¹⁰⁵

1150-ben a magyarságba be nem olvadt kalizoknak még két csoportja bukkan fel, Kinnamos két tárgyalt helyén. — Az egyik, a Szerémségben megtelepedett határőr-csoport, ekkor már mohamedán vallású volt. De Jakut arab író¹⁰⁶ 1220-ban még azt hallja Aleppóban tanuló teológusaiktól, hogy csak néhány nemzedékkal azelőtt lettek mohamedánna volgai bolgár területről jött térítők hatása alatt. Nyilván Kazáriában maradt, s ott a későbbi nagy iszlám propaganda folytán iszlamizált rokonaik keresték fel őket nálunk. De még ekkor is Abu Hanifa követőinek vallják magukat, kinek, mint láttuk, Anan ben Dávidra, a karaizmus nagy rendszerező teológusára döntő hatása volt. — II. Gézának a szerbek megsegítésére küldött magyar csapatában harcol a másik, még meg nem magyarosodott kaliz csoport. Ezek még 1180 után is karaita vallású zsidók.

Hogy a kavar-kalizoknak legalább is egy része vallásilag zsidó karaita volt, annak egyik bizonyítéka az, hogy a *kaliz* népnév és a karaita vallás terjedésének nyomai délkeletről északnyugatra, hazánk felé, párhuzamosan haladnak. A kavar-kalizok Magyarország felé vivő útját ellenőrizhetjük a karaim történet és a helynevek kapcsán. Csak nem szabad elfelejtenünk, hogy sem a *kavar* nem népnév, sem a *karaim*. Az előbbi a Konstantinosnál leírt kazár beháború idején keletkezett alkalmi fedőnév,¹⁰⁷ az utóbbi vallási elnevezés.¹⁰⁸ Mögöttük a *kaliz* népnév és a kaliz nép lappang, mert a kalizokat — a kazárokhoz való régi függő viszonyuk miatt — nyugodtan tekinthették a szomszédos népek kazároknak is. Ez magyarázza nagyrészt *kaliz* nevük lappangását.

Amikor a kazár birodalom súlypontja nyugatra tolódott el, Krím lett a központja. Itt uralkodott az utolsó ismert kazár uralkodó, Γεωργιος ὁ Τζουλος is.¹⁰⁹ A kalizok honnmaradt töredéke — az ottani szamaritánus teleppel együtt — alapja lett annak a virágzó közösségnek, amely krími karaiták néven máig is él ott. 1932-ben Dél-Oroszországban (főleg Krímben) még 10.000 karaita élt.¹¹⁰ Kievben még a X. században is volt egy *Kozári* nevű városrész. Halicsban, Galiciában ma is él mintegy ötven karaita család.¹¹¹ Ezek — későbbi tatár rá-

telepedés révén — ma egy sajátos tatár nyelvjárást beszélnek, de héber betűkkel írnak. Előjáróikat *kagán*-nak nevezik.¹¹² Anonymus kunjai, vagyis a *kavarak*, a Névtelen leírása szerint éppen Halics táján csatlakoztak a magyarsághoz. S valóban, *Halics* és *Galicia* régi névalakjai a *kaliz* népnévvel feltűnő rokonságot mutatnak.¹¹³ Halics közelében van egy *Katusz* nevű helység. Ennek neve teljesen azonos a *kaliz* néprév *kaluz* alakú magyar változatával.¹¹⁴

Hogy a kalizok valami zsidózó szektához tartoztak, azt bizonyítja PAIS DEZSŐ egy megfigyelése,¹¹⁵ mely szerint a zalamegyei Kálócfa-Becs völgye körzetben feltűnően járatosak az ótestamentumi nevek, sőt *Becs* ~ *Bics* valószínű rokonságában *Zsidó* nevű tag is van. *Zsidó* falut 1256-ban említik Zala megyében.¹¹⁶ A fejérmegyei kaliz birtokosok zsidózó voltát bizonyítja az a körülmény, hogy a Kaluzvölgyben, Boroksán (Baracska) birtokosként élő Baran fiának, Ipolitnak testvére és unokaöccsei: *Jekóniás*, *Eliach* és *Salatiel* még 1211-ben is hamisítatlan héber neveket viselnek.¹¹⁷

Megkíséreltük tehát a Χαλισιοι népnév megfejtését. A kalizok török fajú nép, melynek igazi neve Kazáriában csak ritkán bukkant fel, mert szinte teljesen asszimilálódtak a kazárokhoz, csak vallásilag nem. Sejtjük a kalizoknak az Aral-tótól délre eső Khvárizm tartománnyal való kapcsolatát. Azonkívül kaukázusi tartózkodásuknak és a szamaritánus tepleppel való érintkezésüknek szintén láttuk halvány nyomait. Első bizonyosan felismerhető hazájuk a Kaspi-tenger Volgatorkolat táji partvidékén Χουάλης telep. Innen végigkísértük útjukat Dél-Oroszországon át Galiciába s onnan hazánkba. Biztosan állíthatjuk, hogy a három kavár törzs jórésze kaliz volt. Östörténeti és vallástörténeti eszközökkel igyekeztünk kimutatni azt, hogy a kalizok — legalább is részben — zsidózó kariták voltak. Tettük pedig mindezt azért, mert világos, hogy a kavár-kalizoknak a honfoglaló magyarsághoz való csatlakozásában kell látnunk a még teljesen fel nem derített kazár hatás túlnyomó részét.

Függelékül, mint új adalékot a kazár hatás ismeretéhez, meg kell említenünk, hogy Árpád dédunokájának, *Termacs*-nak a neve, melyből a *Tormás* helynév származik,¹¹⁸ előfordul *Tarmacs* alakban, — melynek szükségszerű meglétét NÉMETH GYULA már feltételezte,¹¹⁹ — mint egy kazár fővezér neve.¹²⁰ Ez a névazonosság, valamint a *Bulcsu* név kazár rokonalakjainak megléte is mutatja, hogy a magyarság felett a két évszázados kazáriai tartózkodás nem múlt el mélyebb nyomok nélkül.

Östörténeiszaink feladata, hogy ennek a kétszáz évnek kazár és bolgár hatásait, faji összetétel, szervezet, nyelv, vallás vagy más tekintetében való hatásait egyre jobban fel-derítsék.

Jegyzetek.

⁶² KOHN i. m. 19, 12. j.

⁶³ SCHECHTER i. cikke 204. Vö. SCHECHTER angol fordítása: 213 és MOŠIN francia fordítása: i. cikke 310—11. A []-ben MOŠIN kiegészítései, a ()-ben a magam magyarázó betoldásai vannak.

⁶⁴ Georgios Synkellos. Ed. Bonn. 487. l. 13—20. sor.

⁶⁵ Curtius: Hist. Alexandri Magni Macedonis IV : VIII. 34. Ed. HEDICKE. Leipzig, 1908.

⁶⁶ Calwer Kirchenlexicon. Calw und Stuttgart, 1891. Samariter al. és PAULY—WISSOWA, Realenc. II. sor. II. pótköt. 2103 Samaria al.

⁶⁷ Vö. A. R. ANDERSON, Alexander's Gate, Gog and Magog, and the Inclosed Nations. Cambridge, 1932.

⁶⁸ EncJud. IX, 1100 K a u k a s u s al. és ROSENBLUM MANÓ, Izrael tíz törzsenek száműzetési helye. Bp., 1934. 13.

⁶⁹ K. SCHÜNEMANN i. cikke.

⁷⁰ Scriptores Rerum Hungaricarum I, 42, 3. j.

⁷¹ MORAVCSIK: MNy. XXIII, 267, 1. j.

⁷² SCHECHTER i. ért. 204, 213 és MOŠIN i. ért. 313.

⁷³ MORAVCSIK, Die Herkunft des Wortes *кѣтѣ*: Seminarium Kondakianum 4 (Praga, 1931.) 69—76. Vö. még Encyclopaedie des Islam K h a s a r al.

⁷⁴ Vö. J. MARQUART i. m. 5 és PEETERS i. ért., mely az esemény helyes keltezését adja.

⁷⁵ J. MARQUART i. m. 5.

⁷⁶ Enz. d. Islam K h a s a r al. A helyes keltezés ismét PEETERS i. értekezése és J. MARQUART i. m. 5. l. jegyzete adja. Ezt a vezért Al-Ya'kūbi (Ta'rikh, ed. HOUTSMA II, 446) *Rasz tarkhan*-nak írja, de a K h a s a r cikk írója, W. BARTHOLD szerint a kéziratban *Halisz* van. Al-Tabari pedig ugyanezt a vezért *astarkhan al-Khwarizmi*-nek írja körül, amiből BARTHOLD, 12 Vorlesungen 61 határozottan állítja, hogy ez a vezér khwárizmi ember volt.

⁷⁷ Később a kazárok khwárizmi mohamedán zsoldosokat tartottak, s ezek kikötötték maguknak azt a jogot, hogy az esetben, ha a kazároknak mohamedán országokkal támadna háborújuk, semlegesek maradhassanak (l. BARTHOLD i. m. 61).

⁷⁸ KOHN i. m. 32, 9. j. és 33, 1. j.

⁷⁹ MOŠIN i. ért. 312.

⁸⁰ DVORNIK i. művének francia fordítását és magyarázatait használtam.

⁸¹ J. MARQUART i. m. 23.

⁸² KMOSKÓ indokolta így, politikai okokkal az áttérést. Vö. MANDEL i. m. 34—5.

⁸³ The Jewish Enc. Ch a s a r s al.

⁸⁴ G. IL'INSKIJ, Лебедия Константина Багрянородного: Byzantinoslavica II/1, 100—7. (A cikket HADROVICS LÁSZLÓ barátom volt szíves számomra oroszról lefordítani.) IL'INSKIJ egyébként szellemes bizonyítását önmaga teszi lehetetlenné rossz keltezésével. Леβηδία szereplését „a IX. század második negyedére, de mindenesetre a század közepéig terjedő időre“ (850.) teszi. A magyarok etelközi tartózkodását pedig 825—895 közé helyezi. Így azután megfeledeznek arról, hogy Леβηδία és az Etelközbe szorulás a besenyők első, illetőleg második támadása után szerepel. Már pedig a besenyők 860 előtt át sem lépték a Volgát.

⁸⁵ JewEnc. Ch a s a r al. Vö. KOHN i. m. 37—8.

⁸⁶ BARTHOLD i. m. 66.

⁸⁷ J. MARQUART i. m. 21.

⁸⁸ JewEnc. Ch a s a r al.

⁸⁹ Uo.

⁹⁰ A követjelentés így hangzott: „Quomodo nunc Iudaei, nunc Saraceni ad suam fidem eos molirentur convertere.“ (Uo.).

⁹¹ Konst. Porph.: Adm. Imp., i. kiad. 171. l.: καὶ δὴ συμβάσαν τινα παρ' αὐτῶν ἀποστασίαν γενέσθαι πρὸς τὴν ἀρχὴν αὐτῶν, καὶ πολέμου ἐμφυλίου καθιστάντος, ἢ πρώτη ἀρχὴ αὐτῶν ὑπερίσχυσεν, καὶ οἱ μὲν ἐξ αὐτῶν ἀπεσφάγησαν, οἱ δὲ ἐξέφυγον καὶ ἤλθον καὶ κατεσκήνωσαν μετὰ τῶν Τούρκων εἰς τὴν τῶν Πατζινακίων γῆν, καὶ ἀλλήλοις συνεφυλιώθησαν, καὶ Κάβαροι τινες ὠνομάσθησαν.

⁹² J. MARQUART i. m. 27—8.

⁹³ MORAVCSIK: MNy. XXVI, 107—8.

⁹⁴ DWORNIK i. m. 189—90.

⁹⁵ MOŠIN i. ért. 312, 318—9. T. i. a szövetségben szereplő *Turkia*: טורקיא (I. SCHECHTER i. ért. 208. l. 57. sor) a levélíró szóhasználatában aligha jelenthet mást, mint a magyarokat.

⁹⁶ T. i. a Κάβαροι helyes bizánci kiejtése: *kávári*. A magyar történetírásba a *kabar* műszó a Konstantinos-hely első felhasználói: KÉRI BORGIA FERENC, DANKOVSKY és FEJÉR György révén került be, akik a bizánci kiejtést nem ismerték. Az Admonti Évkönyveknek a 881. évhez írt tudósításában szereplő *Covari* névalak s a magyar *Kovár*, *Kovárce* helynevek is a többi *v* hang mellett bizonyítanak.

⁹⁷ C. A. MACARTNEY, *The Magyars in the ninth century*. Cambridge, 1930. 112—134.

⁹⁸ Konst. Porph.: Adm. Imp., i. kiad. 175. l. 14—15. sor: Καλή, kiejtése *kalí*. Ez itt genitivus. Nominativusa az egész szerkezetnek: ὁ Καλῆς ὁ καρχάς, ami ezt jelentené: 'a kaliz harka'. T. i. a 15. sorban a τὸ μὲν Καλή nem más, mint a fenti Καλή genitivus idézése τὸ-*val*. Ebből az óvatos kezelésemből látszik, hogy Konst. Porph. a szó jelentésével nem volt teljesen tisztában.

⁹⁹ RECHNITZ IGNÁC: *Ethnographia VIII*, 211—2. A héber névalak קולצקי (vö. Gans Dávid krónikájának első, OFFENBACH-féle, 1766-i kiad. II. p. 44. a.). Helyes olvasása: *golcki*. Ebben a *k*-s végződés már szláv eredetű (Vö. KRAUSZ SÁMUEL: *KelSz.* I, 275 kk.).

¹⁰⁰ *Kálóz* Fejér megye, *Kálózd* Fejér megye, *Kálócsa* Zala megye, *Kálócsa* Zala megye (vö. LIPSZKY, Rep.).

¹⁰¹ PAIS: MNy. XXX, 12.

¹⁰² Konst. Porph.: Adm. Imp., i. kiad. 175.

¹⁰³ I. kiad. 172.

¹⁰⁴ MHK. 462.

¹⁰⁵ FEJÉRPATAKY, Kálmán király oklevelei 42, 44—5.

¹⁰⁶ HUNFALVY, *MgEthn.* 335—6.

¹⁰⁷ NÉMETH GYULA, *HonfKial.* 236, 238.

¹⁰⁸ BARTHOLD i. m. 66.

¹⁰⁹ Georgios Kedrenos. Ed. Bonn. II, 464.

¹¹⁰ *JewEnc. Karaim* al.

¹¹¹ Vö. *JewEnc.* i. cikke. *Calwer Kirchenlex. Karäer oder Karaiten* al. és SZIMONIDESZ LAJOS, *Zsidóság és kereszténység*. Bp. (évszám nélkül) 66.

¹¹² G. FREIHERR v. KUTSCHERA, *Die Chasaren*. Wien, 1910. 261.

¹¹³ *Calisia, Calisium, Kalis, Kalisia, Calissiensis civitas* (GRAESSE, *Orbis Latinus*); *Kalisch (Kalis)* (*EncJud.* IX, 820); Γαλιτσα Theodoros Skutariotes (Ed. K. N. SATHAS. *Venetia-Paris*, 1894. 256).

¹¹⁴ Vö. *Kualuz-völgy* Fejér megye, *Kaluzer-völgy* (Zemplén megye) (I. NAGY GÉZA: *Ethn.* 1912: 220.

¹¹⁵ PAIS i. cikke.

¹¹⁶ KOHN Sámuel, *A zsidók története Magyarországon* 34.

¹¹⁷ NAGY GÉZA i. cikke.

¹¹⁸ NÉMETH GYULA i. m. 291.

¹¹⁹ I. h. 292.

¹²⁰ HARKAVY i. cikke 320.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Néprajzi hanglemezek. ARANY JÁNOS írja egy helyen¹ a következőket: „A népköltészet hagyományainak s folyton élő jelenségeinek összegyűjtése, sajtó útján közössé, maradandóvá tétele, egy azon sokrendbeli feladatok közül, melyeket maga elé tűzött tények, részletek, faji és egyedi tünemények felbúvárlásában fáradszhatatlan századunk. Valóban különös is lenne, ha a tudomány, míg a föld és tenger minden növényét előkutatja, mellőzné az emberi lélek virágait...” Egy idő óta azonban, joggal mondhatjuk, elmaradott a természettudományok megörökítő és kutató módszereitől a folklóre, s míg az a legmodernebb technikai eszközöket is igénybe vette kutatásai során, addig népünk szájhagyomány útján terjedő és élő hagyományainak gyűjtése megmaradt a régi utakon. A népköltési és népzenei gyűjtés egészen a múlt század végéig az írásos lejegyzés fáradságos és igen sok esetben nem a legmegbízhatóbb eszközeivel történt. Ennek a lejegyzői módszernek kárát vallotta a szövegkutatás, a zenefolklore, a nyelvészet egyaránt. A szöveglejegyzések éppúgy, mint a dallamlejegyzések az egységes felfogásnak nyomait nem mutatták, szinte minden gyűjtő a maga tetszése szerint ragaszkodott a szigorúbban tudományos vagy lazább egyéni lejegyzői módokhoz. Nem egyszer önkényesen változtattak a közölt szövegeken, dallamokon, kiigazították azokat. Ilyen hibáikból következnek, — s az igazsághoz híven meg kell említenünk, hogy ezekben a hibákban minden kisebb-nagyobb európai népköltési gyűjtemény osztozott, távolról sem volt magyar hiba ez, — hogy ezek a régibb gyűjtemények értékes nyomokat, dokumentumokat őriztek meg ugyan, azonban a tudományos kutatás csak bizonyos fokig használhatja őket. (Például a paraszti mesélés régebbi előadói formáira aligha igazítanak el hitelesen bennünket régibb gyűjteményeink, bár közvetve, analógiás úton belőlük is rekonstruálhatjuk azt. Elérkezett hát az idő, hogy a néprajztudomány Európa szerte kilépjön ebből a felemás módszerből.

Minden kérdés nélkül is magyar büszkeség, hogy a századforduló idején, 1896-ban magyar kutató volt az első a néprajztudományban, aki a helyzet fonákságait fölismerte, s egy új találmány felhasználásával a folklórenek új gyűjtőmódszert adott. VIKÁR BÉLA látta meg Edison érdemes találmányában, a fonográfban az új gyűjtőeszközt. Ő volt az első, s nemcsak Magyarországon, a fonográfval való gyűjtésben: sok-sok hengerre vette fel az értékes népdalokat, immár hiteles, minden mozzanatot megörökítő előadásban. Példája nyomán mindenütt megindult a fonográfval való népzenei gyűjtés. Magyarországon adta a két legnevesebb zenefolkloristát: BARTÓK BÉLÁT, KODÁLY ZOLTÁNT, akik 1905-ben kezdik gyűjtőmunkájukat. Nem célozom ennek a jelentős munkának a részletezése. BARTÓK, KODÁLY, LAJTHA és társaik, a mai fiatal kutatók érdemes munkát végeztek és végeznek, a népi dallamvilág megmentése nekik köszönhető.

¹ A magyar népdal az irodalomban. Arany János Összes Művei. Bp., Franklin, é. n. 402.

Ezeknek a fonográfhangereknek a nyomán végre teljes valóságában kibontakozott a népi dallamvilág, csorbitás, változtatás, egyéni önkény kizárásával.

Azonban a folklorisztikai gyűjtésben a fonográfra való felvétel nem jelentette az utolsó szót. Nem is jelenthette, hiszen nem volt a legtökéletesebb és legmegnyugtatóbb módszer ez sem. Ma már tökéletesebb eljárások birtokában nem lesz hálátlanság, ha a fonográf-felvételek hibáit számbavesszük. Elsősorban: a fonográfhangerek élettartama korlátozott. Pár évtized és a viaszhangerek beszáradnak, visszahallgatásuk egyre nehezebb és bizonytalanabb, végül is használhatatlannak válnak, s ha idejekorán nem jegyzik le a fölvett anyagot, nyomtalanul pusztul el. A mellett a fonográf-henger fölvételei magukban sem tiszták: mindenféle mellékzörejt, az úgynevezett parazitazörejeket fölerősítik, tehát zavarják a visszahallgatáskor éppen a finomabb nyelvi és zenei árnyalatok megfigyelésében a kutatót. S a fonográf tölcserébe való énekléskor, megfigyeltem jónéhányszor, az énekes is önkénytelenül veszít előadásának, dalolásának természetességéből, ami természetellenes, a szokástól eltérő testtartásának érthető következménye. Tehát mind múzeális, mind gyűjtői szempontból a fonográf-felvételeknek is súlyos és kiküszöbölhetetlen hibái voltak.

Ezeket a hibákat hivatott segíteni a gramofonlemezekre való néprajzi felvétel, ahogy technikusok mondják: a fekete lemezre való felvétel. Valóban a fekete lemezeken, hanglemezeken a fonográf egyetlen hibáját sem találjuk meg. A hanglemez számtalanszor lejátszható, míg a fonográf-henger nagyon is kevésszer. A hanglemez présmatricáiról tetszésszerű új lemez préselhető, tehát a múzeális megőrzés és a lejegyzői munka szempontjából ideális. (Csak zárójelben említem, hogy múzeumi kezelése is egyszerűbb, mint a viaszhangereké.) Az előadó: mesélő, énekes sem kényszerül egy kis tölcser fölé hajolva, mestertkélt tartásban előadni tudását, hanem nyugodtan állhat, ülhet a mikrofon előtt, tehát a főntebb említett hibát is kiküszöböli ez a felvételi eljárás. Végül csak annyit, hogy a hanglemez a dallamnak, mesének, beszélgetésnek minden árnyalatát híven, torzítás nélkül, az előadó egyéni sajátágaival együtt örökíti meg.

Amíg a fonográfvaló néprajzi kutatásban megelőztük Európát, nagyon is elmaradtunk a legutóbbi időkig az imént jellemzett legmodernebb módszer felhasználásában. Oka ennek elsősorban szegénységünk. Első kísérleteink a hanglemezfelvételzésre még a háború előttről valók; akkor érthető okokból abba kellett maradjanak. 1936 szeptemberében BARTHA DÉNES társadalmi kezdeményezésére BARTÓK, KODÁLY és LAJTHA LÁSZLÓ vezetése alatt az Akadémia négy hanglemezről álló sorozatot adott ki. Ezen a négy hanglemezen dunántúli énekesek előadásában 26 énekelt és 2 furulyán előadott dallamot találhatunk.¹ Nagyrészt anyagi és szervezeti okokból ez a komoly kezdemény is abbamaradt a folytatás csekély reményével. 1937 májusában

¹ Erről a négy lemezről: BARTHA DÉNES, Magyar népzene gramofonlemezeken; Magyar Szemle 1937. 2. L. még a „Magyar népzene gramofonfelvételek” című kiadványt. Bp., 1937.

azonban örvendetes változás történt. A Magyar Rádió K o z m a Miklós elnök-igazgató kezdeményezésére és elhatározásából a Néprajzi Múzeummal egyetértésben hozzáfogott a magyar népi kultúra anyagának hanglemezre való felvételéhez. (A hanglemzeket a Pátria cég hozza forgalomba.) A népdalanyag összegyűjtésének előzetes kutatómunkáját (ez az előzetes kutatás fonográfhegerekre történik) a Néprajzi Múzeum és a magyar. zenefolklore fiatal kutatói végzik. Az általuk felkutatott anyagot BARTÓK, KODÁLY és LAJTHA rostálják át, és a legszebb dallamokat vesszük hanglemezre jó énekestől. A mese- és szokásanyagnak felülbírálása (és egyelőre majdnem egészében a gyűjtés is) e sorok írójának feladata; különben az egész néprajzi hanglemezfelvétel szervezetének irányítása és vezetése is az én feladatom a Rádió megbízásából. BARTÓK, KODÁLY, LAJTHA s a fiatal szakképzett kutatók munkája a biztosítéka annak, hogy e felvételek a legszigorúbb tudományos mértéket tartják szem előtt, s nem a tetszetősség, hanem egyedül a hűség és a tudományos megismerés a cél. Nem szándékom a részletekbe menő beszámolás eddig végzett munkánkról, erre az 1938. évnek a lezárása után kerül sor: az első 100 lemez akkorra készül el.¹ Mégis röviden a következőkben foglalhatom össze eddigi eredményeinket. 29 meselemez készült, 38 lemezen népi dallamokat és hangszeres népzene (duda, furulya, „magyar hegedűs“ játéka) hallhatunk, 2 lemezen gyerekjátékok vannak. Egy esztendő munkája ez a 69 hanglemez, fáradságos kutatómunkának, fáradságos és költséges felvételi munkának eredménye. A legkülönbözőbb magyar tájak hangjait hallhatjuk már e 69 lemezeiről is. Erdély, a Felső-Tiszavidék, Dunántúl, Alföld, Tiszántúl hangjai szólnak meg tiszta hűséggel és maradandósággal. További terveink szerint hanglemezgyűjteményünket 500 lemezre bővítjük az elkövetkező évek során, ha csak valami váratlan, külső esemény munkánkat meg nem akadályozza. Jó reményünk, hogy ilyen fenyegető külső esemény nem következik be. Ezekre a hanglemezre lassan felvesszük a magyar népmese- és dallamanyagot, népi szokásoknak, gyerekjátékoknak minden szép típusát, értékes változatait. Azonban nemcsak ezeket.

Néprajzi hanglemezfelvételeink módot adnak arra is, hogy élő, hangzó magyar tájnyelv-atlasz is elkészüljön. 1937-ben készített s a Rádióhoz benyújtott tervezetem szerint a különböző magyar nyelvjárások felvételére is sort kell keríteni. Több formája és lehetősége van ennek. Így pl. a paraszti munkának, a népi életformáknak, tárgyi javaknak párbeszédes vagy monológ-szerű ismertetését paraszti előadóktól különböző nyelvjárás-területekről hanglemezre vehetjük. Ezzel a szókincsnek, mondattani, alaktani, fonetikai sajátosságoknak gazdag anyagát menthetjük meg. Ennek a munkának az elvégzésére azonban csak szakképzett nyelvész hivatott s nem az etnográfus. Munkánk értékét és

¹ A Rádió és a Néprajzi Múzeum hanglemezeiről a sajtóban már megjelent néhány újságcikk; ezeket itt fölösleges lenne elsorolni. Magam az Ung.Jb. most megjelenő számában írtam munkánkról a „Die Geschichte der ung. Volksdichtungssamlungen“ című tanulmányomban s pár kisebb cikkemben (Tükör 1933. 6. stb.).

tudományos megbízhatóságát emeli, hogy a magyar nyelvtudomány valamennyi komoly munkása éppen a közeli múltban határozta el hivatalosan is, hogy résztvesz a néprajzi hang-
lemezfelvételezésben, eddigi területünket kiszélesíti s munkánk minden mozzanatában segítségünkre siet. Így segít megjelölni azokat a tájnyelvi szempontból is értékesebb területeket, ahol érdemes dal- és mesekutatást is végezni, belekapcsolódik az előzetes kutatás, a főlvételek előtti meghallgatás munkájába (végre is a Pestre felhozott mesélők, énekesek értékes nyelvi bizonyítékokat is adhatnak!), és a hanglemezre felvett anyag kötetekben való közzétételekor az egységes fonétikai lejegyzés munkáját is vállalják. (Ez utóbbi igen fontos munka természetesen a zene- és mesefolkloristákkal egyetértésben történhetik csupán.) Ilyen módon néprajzi hanglemezeink egyben népnyelvi hanglemeztárnak is anyagát szolgáltatják.

A Magyar Nyelv olvasói előtt ezek után nem kell különösebben hangsúlyozni ennek a munkának tudományos és általános nemzeti értékét. Hogy a tudományos kutatás számára mily előnyt jelentenek ezek a lemezek, — nyelvésznek, zenekutatónak, folkloristának egyaránt, kifejtettem. E mellett a tudományos jelentősége mellett azonban egyéb érdemei is vannak lemezeinknek. Nem akarok különösebben rámutatni nemzeti jelentőségére: a magyar népi múltnak számtalan s ma mindjobban pusztuló hagyományát, értékes emlékét őrzi meg a maga igaz valójában ez az 500 hanglemez. (Csak közbevetve jegyzem meg: ha sikerül elkészítenünk ezt az 500 lemezből álló gyűjteményt, a legnagyobb európai néprajzi hanglemeztárat mondhatjuk magunkénak.) De pedagógiai szempontból is felbecsülhetetlen ez a hanglemeztár, az egyetemi tudományos oktatásban éppúgy, mint a középiskolai tanításban és közönségünk magyar öntudatának nevelése terén.

ORTUTAY GYULA.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Csilsátor. CSEFKŐ GYULA „Szállóigék, szólásmódok“ című felette tanulságos könyvében azt írja TÖMÖRKÉNY után, hogy a szétszedhető vászonsátort vagy duttányt Szegeden ezelőtt *csilsátor*-nak hívták, s e szónak előtagjában a 'cégér' jelentésű német 'Schild' szó van, úgyhogy ez ilyenformán alakult volna: *schild* > *silt* > *sil* > *csil* (sátor).

Ezt mi nem tartjuk valószínűnek, mert a *sildsátor*-ból alkalmasint *sítsátor*-féle alak keletkezett volna. Ellenben azt gondoljuk, hogy az előtag valószínűleg a 'gyékény, sás' jelentésű *csilla* Szeged, Csongrád, Csallóköz tájszónak (MTsz.) talán az összetételben megrövidült alakja. Vö. pl.: *csira* + *málé* és *csir* + *pite* 'ua.' (MTsz.) vagy *terittőfa* 'hálószáritó' és *terits fa* (EthnÉrt. 1932: 45). Tudjuk, hogy a vászonsátor előtt a gyékénysátor volt divatban (l. pl. DebrSz. 1933: 405). Röviden a *csilla*- (azaz gyékény)sátor ebben az esetben tárgyilag elfogadhatóbbnak látszik, mint a *sild*- (azaz gyékény)sátor.

A MTsz. s az EtSz. a *csilla* alakváltozatának tartja a fertőmelléki *csilla* szót is, mely zölden learatott s takarmányul adott

'nádhegy'-et jelent. Valószínűleg idetartozik a szintén 'nádhegy' értelmű szatmári *cella* is (MTsz.), amire az EtSz. is utal. (Vö. *csira* és *cira*, *cselleng* és *celleng*, *cselőke* és *celőke* stb.) Szatmárban ennek *céla* alakja is járatos. *Célások*-nak csúfolják a tyukodiakat a szomszéd falubeliek, mert gyékénybelet esznek (GÖNYEV S. adata), amint a csongrádiak is esznek *csillabelet*, *csillát*. *Céla* a Balatonvidéken is élhetett korábban, mert így hívják a jégi halászat öreghálójának húzókötelére fűzött, piros posztódarabkákat (HERMAN O., MHal.). Bizonyos, hogy ezek a *célák* valamikor nem rongy-, hanem gyékénycsomók voltak. Elárulja ezt az, hogy Kenesén *gyelpóta* a nevük (JANKÓ J., A Balatonmelléki lakosság néprajza 346). A *póta* pedig gyékényúsztató, amint a *kacér*-nak nevezett hálóór is *koncér*, azaz *nád*, vagyis nincs köze a *kacér* melléknévhez, amit már MUNKÁCSI B. (A magyar halászat műnyelve. Bp., 1893.) sem fogadott el.

Ugyancsak az EtSz. azt mondja, hogy „a *csilla* kis vidéken élő, újabb adatokkal igazolt tájszó”. — Legyen szabad ehhez pótlásul közölnünk, hogy *Csilla-pusztá* van Ács mellett (Hnt. 1907. újabb telep), *Csillahegy* a zalai Haláphegytől nyugatra (1 : 75.000-es térkép). *Csillaforduló* dülő Zalaegerszegen, *Csillei szántó* Monoszló (Zala) határában (PESTY, MgHn.), s hogy a kolozsi Damos falu határában 1550-ben egy *Cjllamező* nevű legelő szerepel, amiben a *csilla* szót tételezhetjük fel (a közlő CSÜRY BÁLINT ezt *Csillamezőnek* olvassa: MNy. XXIV, 289). Ma ez a dülőnév nincs meg. Egy *rivus Tsillás pali* volt Kalocsán 1772-ben (Magyarország vármegyéi és városai, Pest megye II, 524); *pali* a. m. *palé*, *paloj* (MTsz.).

A *csilsátor*-t, illetőleg a *csil* szót az EtSz. ismeretlen eredetűnek mondja. Ugyanúgy a *csillá*-t is. Nem lehetetlen, hogy a *csillog* igével függ össze.

Csörökosár. A szóról ezt írja az EtSz.: „*Csörő* ebben: *csörökosár* [két adat a népnyelvből, az egyik Baranya, a másik Tolna m.-ből, MTsz., Nyr. XXXIII, 337.] 'karra való kosár'. — Eredete ismeretlen. Hibásan KOVÁCH ALADÁR Nyr. i. h.” (KOVÁCH t. i. *csérény* szavunkra hivatkozik.) A baranyai adat helyesen *csörő*.

A kosarak egyes fajtái többféle tulajdonságukról, adottságukról kapják megkülönböztető jelzőiket, így van *füleskosár*, *kézikosár*, *tojásoskosár*, *szakajtókosár* stb., de kaphatják e jelzőket arról az anyagról is, amelyből készültek, mint teszem azt: *szalmakosár*, *hánckosár*, *vesszőkosár*, *fűzkosár* stb. Erre a lehetőségre gondolva, vagyis *csörőfa*-vesszőből font kosarat tételezve fel, nyomban érthetőbbé válik az egyébként érthetetlen *csörökosár* szó. Ilyen nevű fa aztán csakugyan van is. Éppen Baranyából, az Ormányságból írják ezt: „*Csörő*-, *csöré*- vagy *csörje-fa*: egy bizonyos erdei vadfa, amiből készítették régen a *fáklyát*“ (t. i. a forgácsviláglót; l. ehhez: EthnÉrt. 1931 : 97). Az adatot KISS GÉZA: SzegFüz. I, 179 közli. Mi ezt azzal egészíthetjük ki, hogy *csörőfa*-ból fonják az Ormányságban a szapukosarat, s ennek szíjácsával varrják a szalmakolbászkókból rakott szakajtókosarat is. Említi a *csörőfa*-t (ugyancsak *fáklyának* és

pipaszárnak) GARAY ÁKOS is a szomszéd Szlavóniából (EthnÉrt. 1911: 224). — A MTsz. és a néprajzi leírások *sörje*, *sörje*, *sörgye*, *sürgye*-fát is emlegetnek ugyancsak e tájról Somogy-Zalából, különösen a pásztorok körében, többféle fa és cserje (fagyal, bangita, fekete és veresgyűrű, vadmeggy stb.) megnevezésére, akik apróbb holmit faragnak belőlük. Mi azt hisszük, hogy ezek az s-el kezdődő alakok a cs-vel kezdődőknek változatai, illetőleg leszámazottai, bár ez a hangváltozás sokkal ritkább, mint az s > cs (vö. talán: *csékély* és *sekély*, *csukló* és *sikló*, EtSz.).

De mi a *csőrő*? Azt gondoljuk, hogy ez meg a bolgár-török eredetű magyar *győrő* (*gyírő* stb.), vagyis a *győrőfa* (*gyűrűfa* stb.) alakváltozata. A *csőrőfá*-t csakugyan mondják *gyűrűcskefá*-nak (Ormányság) és *gyűrűcé*-nek (Alföld) is. (A helynévi adatokat: *Gyűrű*, *Gyűrűbokor*, *Gyűrűkerek*, *Gyűrűsgyakor* l. OklSz., MTsz.). A *gy* > *cs* változásra vö. pl.: *gyürkés* és *csürkés kenyér*, *vigyorog* és *vicsorog*, *göröngy* és *görönc* (l. még MNy. IV, 304).

Csőrőfa és *győrőfa* tárgyilag is ugyanazt jelentvén, a *csőrőkosár* sem lehet más, mint *győrőfá*-ból vagy *csőrőfá*-ból csinált kosár.

Még csak annyit, hogy a Csallóközből közölt, szokatlan kérésű *csormány* vagy *csórmányfa* is, — mely szintén vadmeggyet, zelnicét stb. jelent, — alkalmasint összefügg valamiképen a *csőrőfá*-val.

BÁTKY ZSIGMOND.

Elhavúl. Kovacsóczy kis irodalmi lapjában: Közlemények az Élet és Tudományok Köréből. 1841. 55. szám: Mártonfi Károlynak „A halálhoz” című versében olvashatjuk ezt a szót: „Habár a véres zsarnokok | Bibor palástja elhavúl, | Midőn remegve ütközik | Szemednek éjjelével . . .” E sorokból nyilvánvaló, hogy az *elhavúl* a. m. 'elfehéredik, elhalványul'. E szót szótáraink nem ismerik. Kovacsóczy lapjának írói sem használják; valószínű tehát, hogy Mártonfi alkotása. Felemlítésre az érdemesíti, hogy a *hó* gyakran szerepel, különösen összetett szavakban 'fehér' jelentésben: *hó-keblű*, *hó-szín* stb. Arra azonban alig lehet példát találni, hogy a *hav-* többől képzett szó mint 'fehér, halvány' jelentésű névszó vagy ige szerepelne.

BÓKA LÁSZLÓ.

Lebeg mint a Mohamed koporsója. E helyen magyarztam már e szólás magyar vonatkozásait: a Mohács előtti időkben szokás volt Budán Mohamed koporsóját rögtönözve összetákolt mecsetben felfüggeszteni, majd adott pillanatban lángra lobbanítani és darabokra tördelni, amivel őseink talán valami mágikus varázst óhajtottak gyakorolni a török hadiszerecsére (MNy. XXIII, 510). Ezek az adatok azonban nem magyarzták meg azt a nálunk ma elterjedt hiedelmet, hogy Mohamed „vaskoporsóját erős mágnesek tartják lebegő állapotban”. TÓTH BÉLA (Szájrol szájra. 1895. 353) e meséről megemlékezve, VÁMBÉRY ÁRMÁN véleményét idézi, aki szerint e hiedelem talán német eredetű, mert keleten nincs nyoma.

Most azonban szemem elé került egy adat, mely e hiedelem régiségét és valószínűen keleti eredetét igazolja. A XII. század második felében írta át Graindor de Douai az „Antiochiai ének”-

nek (*Chanson d'Antioche*) elnevezett történeti éneket egy Richard nevű zarándok első fogalmazásából; ez a Richard pedig egészen bizonyosan szemtanúja volt Antiochia 1098-i ostromának és bevételének. Nehéz persze megállapítani, mely adatok származnak Richardtól, és melyek Graindor hozzáadásai,¹ de valószínű, hogy az első keresztesek hiedelmei közül való a minket érdeklő adat. Az ének szerint Antiochia törökjei megrémülnek az ostromlók sikereitől és a velük táborozó Tafur csavargókirály szörnyűségeitől, ki Remete Péter hordájának éhségét a már eltemetett törökök újra kiásott tetemeivel csillapítja, — történeti hitelű adat, mert Guibert is megemlíti, — és a perzsa szultánhoz küldenek segítségért. A követ, Sansadoine Sarmaneban (Kirmanschah) találja a szultánt; ott veszik körül hűbéres királyai és 20.000 török. A fényes tábor közepén magasan áll Mahomed arany-ezüst bálványképe, melyet aztán a szultán lejjebb állíttat a levegőbe, négy mágnes közé, hogy egy oldalra se hajoljon el. De van egy szelelőszerkezet is, mely forgatja a bálványt. Körülötte királyok térdelnek imádvá a bálványt és áldozatokat nyújtva neki: aranyat, ezüstöt és drága szöveteket. Az antiochiai követet elfogja a düh, szidalmazza Mohamedet; elmondja, hogy benne bizakodva jutottak ilyen szomorú sorsra és végül öklével sujt a bálványra, majd a földre zuhant szobor hasára lép. Aztán mikor a pogányok dárdáikat hajítják feléje, írja le városának szomorú állapotát és közli követségének célját. A törökök nem hiszik el a hírt és csak akkor adnak hitelt szavának, mikor előhúzza iszákjából apjának, Garsionnak szakállát, amire aztán mindent elhisznek neki, mert igazi muzulmán csak végső elkeseredésében vetemedik arra, hogy szakállát levágja. De lássuk a minket közvetlenül érdeklő sorokat (II, 45—46):

Sor le feste fist mestre Soudans un aversier,
 Tous fu d'or et d'argent, sens i ot au taillier,
 Si vous fust bien avis, sans point de mençongier
 Qu'on ne peust plus bel véir ne souhaidier,
 Grans fu et bien formés, s'ot le visage fier.
 Li amirals Soudans l'en a fait abaisier,
 Quatorze rois paien le corent embracier,
De sor quatre aimans le font metre et drecier,
Que il ne puist cliner né nule part ploier;
 Mahomes fu en l'air, si prist à tournoier,
 Quar uns ventiaus le boute qui le fait tornoier:
 Dont véissiés les rois par terre agenoillier,
 Riches dons li offrirent, les piés li vont baisier;
 De mil pars l'oïssiés aourer et proier.

Mahomes fu en l'air par l'aimant vertus,
 Et Paiens l'aourèrent et rendent lor salus.

„Tetejébe tétetett a Szultán egy ördögöt; ez egészen aranyból és ezüsből volt, nagy ügyességgel faragva; az lett volna a véle-

¹ Kiadása PAULIN PARISTÓL: *La Chanson d'Antioche*. Paris, 1848. II. köt. *Romans des douze pairs de France*, no XII.

ménye mindnyájatoknak, hazugság nélkül szólván, hogy szebbet se látni, se kívánni se lehetett volna; nagy volt és szép alakú, arca férfias. A szultán emir lejjebb emeltette: tizennégy pogány király szaladt oda megesókolni. Négy mágnesre tétette és állította, hogy ne hajoljon el egy irányban se; Mohamed a levegőben volt és elkezdett forogni, mert egy szelelő mozgatja, mely forgásban tartja; akkor látható volt a királyokat a földre térdelni. Gazdag ajánlásokot ajánlottak fel, lábát csókolták és ezer irányból hallották volna imádni őt és imádkozni hozzá. — Mohamed a levegőben volt a mágnes erejénél fogva és a pogányok imádták és köszöntötték őt.“

Hogy a hiedelem nem mohamedán eredetű, az a fenti elbeszélésből világosan kitűnik. Mohamed-bálványnak még az elképzelése sem fér össze a Koránnal. Az egész elbeszélés magán viseli annak a véleménynek a bélyegét, amelyet a nyugati népek alkottak a mohamedán vallásról; mint a Roland-énekekben, úgy itt is szidalmazták a bálványra formált pogány istent, ha bajba jutnak. Tehát keleti eredetű mesével állunk szemben, mely azonban csupán a keresztesek között alakulhatott ki. A bálvány helyébe később a koporsó lépett. Talán szerencsésebb kutató megtalálja azt a láncszemet is, mely ettől a lebegő bálványtól a Mohács előtti magyar mágikus ceremóniakhoz és a ma is élő szóláshoz vezet.

ECKHARDT SANDOR.

Gájsic. A *gájsic* szó, melynek alakváltozatai *gájsicc*, *gejsicc*, a magyar pékipar szakkifejezései közé tartozik. Jelentése 'süteménykihordó, kifutófiú', vagyis az, aki a péksüteményt bizonyos körzetekbe vagy oda hordja, ahol nincs péküzet Szótárainkban nem találjuk. Megfigyelésünk szerint használatos nemcsak Budapesten, hanem vidéken is, így Veszprémben, Pécsen, Sopronban, Eleken (de itt csak a más falukba kihordó péklegényt jelenti).¹ Mivel Ausztriában is megtaláljuk azonos értelemmel *gaischütz* alakban (Pfalz bécsi egyetemi tanár úr szíves közlése szerint), minden valószínűséggel osztrák-bajor területről átkerült kölcsönzóval van dolgunk. Régebbi adatok hiányában egyelőre bizonytalan, hogy e szó a magyarban mikor honosodott meg. Ami etimológiáját illeti, kétségtelennek tarthatjuk, hogy eredetileg összetett szó volt, mégpedig a *Gau* és *Schütz(e)* szavak összetétele. Első tagjának, a 'Bezirk, Landschaft' jelentésű *Gau* szónak van a bajorban *gäu*, *gé* és *gai* (*gäj*) változata is (SCHMELLER, BayrWb. II, 493), ami hangtanilag is kifogástalan magyarázatot nyújt. Maga ez a szó is megvan a pékség nyelvében a *gájba menni* kifejezésben, melynek jelentése: 'körzetbe, kerületbe menni, t. i. a kifutófiúról', a német *Gau* szóval való azonosítást feltétlenül igazolja. Itt említhető még, hogy Aradnak egyik külső kerületét is *Gáj*-nak nevezik, melynek ez a németes neve bizonyára a környező sváb lakosság nyelvéből származik.² Az

¹ E szót Rutterschmidt Károly úr váciutcai fióküzletében hallottam először, 1934-ben. A veszprémi adatot MATULKA FÜLÖP, a pécsit pedig HART NAGEL ERZSÉBET szíves közléséből merítettem.

² GÁLDI LÁSZLÓ közlése nyomán.

összetétel második része, a *Schütz(e)* szó nyilván a *schützen* igéből vonódott el, ami jelentéséből is kiviláglik: „Gewendet auf den für die Sicherheit einer Stadt angestellten, umhergehenden obrigkeitlichen Wächter“ (GRIMM). Feltehető, hogy ebből a jelentésből fejlődött a *gájsic* szó második tagjának értelmi árnyalata is: 'olyasvalaki, aki nem a hatóság részéről felügyel, hanem a pékmesterek vevőinek szükségletén öröködik'. E mellett azonban egy másik lehetőség is figyelembeveendő. PFALZ hívta fel figyelmünket az *A—B—C-Schütze* 'Anfänger, junger Schüler' kifejezésre, melyben a tanuló fiatalsága s ennek révén kezdő jellege jut elsősorban érvényre. Mivel efféle összetétel nemcsak a tanulással s az iskolával kapcsolatban fordul elő — GRIMMnél van szó *Apothekerschütze*-ről is, fiatal gyógyszersegédre vonatkoztatva — nem lehetetlen, hogy ez a második értelmi árnyalat keresendő a mi pékipari műszavunkban is. Noha PFALZ inkább az utóbbi nézet felé hajlik, mi inkább az első magyarázatot fogadnók el, melyet a *Gau* szónak hivatalos nyelvi hangulata is határozottan támogatni látszik.

HARDY LAURA.

Mopsz. A XVIII. század hatvanas éveiben tűnik fel nálunk először ez a megjelölés, báró Orczy Költeményes Holmijának egyik versében: 1761: „Arról sem szóllok már, ki **Mopszl* kutyájában | Gyönyörködik, 's kedve telik matskájában...“ 195 || 1789: „Némelly Bétsi Dáma... **Mops* kutyáját kényesen hordozza karjain“ Mindgyűjt. I, 24 || 1789: „Ez a rútkutyázás, már tsak nem Magyar Dámáinknál is szokásba ment; leg-alább a' kik néha Bétsben megfordúlnak, ha mást nem hoznak is onnét, ölekbén 's kebelekbén hordozó **mopsokat* hoznak magokkal. Sőt... már némelly Polgári renden lévő Afzfzonykák is hordoznak magokkal **mopsokat*.“ Uo. 214. Ismertebb adat a Dorottyában: 1799: „De a buffánomat mégis Orsolyának | A két **mopszot* pedig adja ki Mártának. [Jegyz...] A buffán... már kiment a szokásból, de a **mopszok*, vagy a dámáknak öbeli kis kutyáik, mégis a graciák szolgálatjában vagynak.“ Csok: Dor. IV. r. I, 601. 1804 óta szótározva is van: MÁRTON: „*Mops*; *mopszkutya*, egy közép nagyságú zömök tompa és fekete orrú, komor tekintetű kutya.“ || MÁRTON 1823. Magyar címszólul először: Tzs. 1838. L. CzF., BALL. 1890. is.

A szó nyelvi hovatartozása nem kétséges; annál érdekesebb művelődéstörténeti háttere. A felnémetben 1700 körül bukkan fel, alnémet jövevény a 'canis fricator' jelentésű *mop(s)*-ből; összetartozik az angol *mop* 'rosszkedvű arcot vágni, fintor, grimasz' s a németalföldi *mopperen* 'mogorva arcot vágni' szavakkal. A kutyafaj mogorva, barátságtalan tekintetétől kapta nevét (GRIMM, Wb., KLUGE—GÖTZE, EtWb.). Az eredeti germán *mup* tőnek kései közép-felnémet megfelelője is van: *muff*, *mupf* 'a száj gúnyos fintora' (l. LEXER, MhdWb.); a bajor-osztrákban összefügg vele *muffen* 'dörmögni, morogni, »verdrießlich das Maul hängen« (SCHMELLER, BayrWb.²). Érdekes, hogy az Ungri-sches Magazin 1787. IV. kötetében közölt pozsonyvidéki német nyelvjárású szógyűjteményben a szóbanforgó kutya neve is ez: *Muffert*. A felsorolt irodalmi adatokban jelentkező *mopsz* szó kétségtelenül a felsőbb társadalmi rétegek szavaként jött hoz-

zánk, egy Európa-szerte elterjedt divattal együtt. — A kutya-fajt először Hollandiában tenyésztették; innen terjedt el Németországban és Ausztriában, olyan nagy mértékben, hogy nyomában egész csomó népies és köznyelvi képes kifejezés keletkezett (vö. Lipcsében: *sich mopsen* 'aratkozni, bosszankodni', Berlinben: *mopsen* 'lopni' stb.; emberről is: *mops* 'barátságtalan, durva, ostoba'). A rokokó legjellemzőbb állata volt, sok más ugyanakkor kedvelt kutyafaj közt ez szerepel a leggyakrabban. A barokk kor dekoratív, pompás vadászkutyaí után a XVIII. században a kicsike, sokszor groteszk ölebek divatja lép fel, a rokokó egész mesterkéltséggel természetfelfogásának tükröképpen, sokkal nagyobb mértékben, mint a megelőző századok folyamán. Így a „**Bolonézer kutyó*“ FNót. 107 (egy Bolognában tenyésztett apró, hosszúszőrű és -fülű kutyafaj, Csokonainál „a kis zsebrevaló *bolonyai kutya*“ Cult. III, 348). a „*Puntsi, Spitzli, Mupfzli*“ (Sándor: Sokf. X, 76), a *pumi* (Gelci J. 1787.) és *pudli* (Gyarmathy S. 1794.)¹ kedvelése. A Falusi Nótárius szatirája szerint egy hölgy karján hordja a *Bolonézer*-t: „Bizu vólt a' neve, mert úgy fzől-lígtatta, | Mint egy kis gyermeket, fzínt úgy ápolgatta, | Undo-rodtam látván, miként tsókolgatta; | Főkép mikor fzáját ettől meg nyalatta“ 107.

A XVIII. század romantikus menekülése a hétköznapi életből nem csupán a távolkelet országainak (Kína, Japán), az exotikumoknak felfedezésében nyilvánult meg; az örök és fárasztó színjátszás, a társadalmi formák mesterséges, rendkívül gondos kiépítése mögött is valójában ez rejtőzött. S ha reakcióképpen a rokokó embere a lelke mélyén annyira rettegett magányt kereste fel, az egyedüllét enyhítésére társat, emberi tulajdonságokkal, emberi nevekkkel felruházott élőlényt vitt magával, elsősorban a ragaszkodó, hűséges, álnokság nélküli kutyát. A kutyanevek ez időben valóban megváltoznak: addig az állat testi tulajdonságaira vonatkoztak vagy származásuk helyére, most ilyenek: *Tom, Mimi* (Katalin cárnó kutyái), *Edward* (Montesquieué), *Tití, Jouli* (Brieffe aus der Hölle an Herrn Friedel. 1785.). Ez a kor az állatban is saját differenciált, bonyolult lelkivilágának mását kereste.²

Számos kutya-monográfia, -apológia, sőt -életrajz lát ez időben napvilágot, természetesen szatirikus formában is. Nálunk például a Rabener-i „Memoires d'Amourette, Lobschrift auf . . . ein Schooshündchen“ nyomán L. B. Kászoni Bornemissza János kis szatirája: Amouretnek egy Házi Kutyátskának dífíretes élete. Born. — A weimari Journal der Moden 1791. augusztus 9-i számában közölt hamburgi divatlevél szerint: „die *Mopse* gehören wieder zu den neuesten Modeartickeln unsrer eleganten Damen“ 513. Kétségtelenül ez a kutyafaj volt a legkedveltebb,

¹ A két utolsó adatot l. VÁRÓ G.: Nyr. XLII, 392.

² Pl. Thümmel: „Ein Begleiter . . . der meinen Eigensinn, meinen Haß gegen Scherze und Liebkosungen, mein Stillschweigen, meine gerunzelte Stirne, ja sogar mein Asthma vollkommen in sich vereinigte . . . Daß nur von einem *Mopse* die Rede ist . . .“ Werke I, 6. Lpz., 1853. — Vö. FR. ANDREAE, Das Rokoko und die Hunde: Archiv f. Kulturgesch. VII, 272 kk. JOËL a rokokó gyermekieség utáni vágyából magyarázza az egyre jobban elharapódzó divatot (Wandl. d. Weltanschauung I, 655 kk.).

s kultusza mintegy képviselte a kor e divathóbortját. Zachariae Renommistjában a divat istenasszonyának kocsiját kis mopszok vontatják (581—2. sor). — Az ölebek divatja valamennyi város közül Bécsben terjedt el leginkább, s a sok nálunk felsorolt kutyafaj természetesen itt is felbukkan (l. Richter: Eip. Br. III, 29, XV, 17, XVIII, 30 stb. Uő.: Die Wahrheit in Maske 1798. VI, 37).¹ De Lucca 1794-ben a bécsi kutyák számát 30.000-re becsüli (Pezzl szerint kb. 6600-rel tévedett, l. Skizze v. Wien 1786. I, 70), s még 1816-ban is nagy számmal jelennek meg gúnyos epigrammák a túlzó mopsz-kultusz ellen (pl. Wiener Modenzeitung 13). A szó osztrák szótározásai: LORITZA: *Moperl* (1847.) | SCHMELL:² *Moppel* | GARTNER szerint: *mops*, *mopvt* és *mopvt* (Zeitschr. f. hd. Maa. IV, 267). A XVIII. század végén mint a felsőbb társaság divatos szava még gyakrabban *mops* formában jelent meg, innen való a mi szavunk; *mopszi* alakjára vö. LUMTZER—MELICH, DLw. 183.

Mint láttuk, magyar adataink, ha kisebb mértékben is, visszatükröztetik a XVIII. század e különös divatját. A század végén egyre erősödő „anglománia” nyomán azután már „nem az a dáma, akinek legparányibb zsebvelő kutyája van, hanem a kit legtöbb anglus szelíndekek kísér” Csok: Karyóné III, 277.

HARTNAGEL ERZSÉBET.

Napság. KISPÁL MAGDOLNA „Napszakok nevei az ugor nyelvekben” című tanulmányában (MNy. XXXIV, 79) azt mondja a *napság* szóról, hogy „a nyelvhasználatban csakis ragozva” fordul elő, és a ragos használatra egy régi és egy népnyelvi példát idéz. Téved. A *napság* szó ugyanis ragtalanul még *manapság* és *mai napság* is szélteben használatos, aminthogy mind a két ragtalan kifejezést megtalálni legújabb szótárainkban is: KELEMEN BÉLA Német-magyar Kézi Szótárában (3. kiad., 1929.) és SAUVAGEOT Magyar-francia Szótárában (1937.). ECKHARDT Magyar-francia Szótára (1935.) a kettő közül csak a *manapság* szót ismeri ugyan, ez azonban nem jelenti azt, hogy a másik kifejezés elavult volna.

ZOLNAI GYULA.

NYELVMŰVELÉS.

Helyesírási kérdések.

Mostani helyesírásunk a gondozására fordított eddigi fараdozások gyümölcseképen elég tökéletes ugyan, de bizonyára akadnak benne olyan apróbb részletek, amelyeken talán célszerű volna változtatni. Ilyen megfontolást érdemlő eseteknek lehetne tekinteni például a következőket.

1. Szabályzatunknak 86. és 109. pontja értelmében így kell írunk: *arannyal*, de *Arannyal*; *keményel*, de *Keményyel*; *királyal*, de *Királylyal*; *százzsal*, de *Százzszal*; *naggyal*, de

¹ Vö. ABAFI LAJOS adatát is: Geschichte der Freimaurerei. Bp., 1890—1899. I, 133.

Nagygyal; áccsal, de Áccsal; kováccsal, de Kováccsal; ármánnyal, de Ármánnyal; atlással, de Atlással; írisszel, de Írisszel; gerellyel, de Gergelyvel; hölgygel, de Györggyel; helyyel, de Keszthelyvel; eréllyel, de Erdélyvel; lággyal, de Szilágygyal; kesellyel, de Keselyvel.

Ezt a különbségtévést azzal szoktuk megokolni, hogy a tulajdonnév írásán nem szabad változtatni semmit. Ámde gyengíti ezt az érvet az, hogy magánhangzóval végződő tulajdonnevek megváltoznak ragozás közben, mégpedig vagy a kiejtésben és az írásban egyaránt, vagy csupán az írásban. Így beszélünk és írunk: *Tompa, Tompát; Amade, Amadét; Petrarca, Petrarccával; Goethe, Goethével; Boccaccio, Boccaccióval; Väinö, Väinövel; Ida, Idával; Ede, Edével; Dácia, Dáciában; Karlsruhe, Karlsruhéban; a Monte Pincio, a Monte Pincióra* (127. pont).¹ Ha tehát nem állíthatjuk azt, hogy a tulajdonnév érinthetetlen és változhatatlan, akkor a kétjegyű mássalhangzóval végződő tulajdonneveket is lehetne így írni a ragozásban: *Arannyal, Györggyel, Erdélyel*. Igaz, hogy ez a változtatás nagyobb, mint a magánhangzós neveknek ékezettel való ellátása, de az *Arannyal*-féle ragos alakok úgyis meglehetősen ritkán fordulnak elő, nem érdemes tehát kivenni őket az általános szabály alól és külön szabályt alkotni rájuk.

Idetartoznak azok a *ch* végű nevek is, amelyekben a *ch* nem *cs*-nek hangzik,² pl. *Emich, Melich, Petrich, Harrach, Bloch, Baruch*. Egyszerűsített mássalhangzóképzéssel ezeket is így kellene írni: *Emicchel* stb. A hasonló végződésű köznevek (pl. *almanach, krach, rebach, cech, pech, moloch*) írásmódja ebben a tekintetben nincs szabályozva, de természetesen ezekre is ki kellene terjeszteni a helyesírás egyszerűsítését: *almanacchal* stb. Nem volna mód az egyszerűsítésre akkor, ha a név csupa nagy kezdőbetűvel van nyomtatva: ARANNYAL, EMICHEL.

2. A *hosszatt* névutónak ez a kettős *t-s* írása sehogyan sem akar gyökeret verni a köztudatban, sőt megütköznek rajta, noha ez a *hosszatt* kétségkívül épen olyan *-tt* helyhatározóragos alak, mint az *alatt, felett, megett, helyett, mellett, között* stb. Az átlagos nyelvérzék nem érzi benne a *t* hosszúságát, nyilván azért, mert ezt a névutót nem szoktuk személyragokkal úgy összekapcsolni, mint hasonló társait: *alattam, feletted, megette, helyettünk, mellettetek, közöttük*. Ritkán is fordul elő, csak ilyen szerkezetekben: *utcahosszat, naphosszat, két óra hosszatt, órák hosszatt*. Néha a *-t* tárgyragot sejtjük benne, mert pl. ezt: „két óra *hosszatt* aludt” így értjük: „két órát aludt”. Íróink is így írják, a legjelesebbek is, pl. Petőfi: „A faluban *utcahosszat* | Muzsikáltatom magamat” (A faluban *utcahosszat*...). „A ház végén szundikál *naphosszat*” (Kutyakaparó). Arany szintén: „*Utcahosszat* bög a szegény marha...” (Hec, hec!). Jobb volna ezt a névutót a közsokásnak engedve egy *t*-vel írni, mert még *hosz-*

¹ Érdekesek *Setälä* nevének ragos alakjai. Írni így írjuk: *Setälät, Setälävel*, de kimondani így kell nyelvünk természete szerint: *Szételét, Szételével*, mint *Fekete, Fekett, Feketével*.

² Nem lehet szó egyszerűsítésről az ilyen, *cs* véghanggal ejtett nevek írásában: *Madáchcsal, Bartschcsal*.

szant alakot is írják az írók, de *hosszatt*-ot talán soha. A Sárga Rózsában ezt olvassuk: „A délibáb . . . azért van, hogy a szegény pástzorember meg ne unja magát a pusztán *naphosszanti*” (Jókai Mór Művei. Centenárium kiadás. XLVIII, 31). Arany pedig ezt írja az Ágnes asszonyban: „Szegény Ágnes *naphosszanta* | Néze kis világgal szembe.”

3. A *jön* ige felszólító módját háromféleképp is szokták írni: *jöjj, jöjjj, jőj*. Az 1901-ben elfogadott akadémiai helyesírás még megengedte mind a három változatot, de újabb, 1922-i hivatalos szabályzatunk a rövidhangzós írásmódot szentesítette. Amíg ennek az igének régies *jő* alakja általánosan el volt terjedve, addig a felszólító módban is a hosszú magánhangzó uralkodott. Petőfi így írt: *Jőj* el végre valahára. *Jőj*, tavasz, *jőj!* (Vers-cimék.) Arany hasonlóképpen: „Hadd *jőjön* fel öcséd . . .” (Toldi VIII. 8.). „*Jőjj* el hozzám délután 4-kor” (Divattudósítás II.). Még a dunántúli Vörösmarty is: „Oh *jőj*, ölelgesd kis testvéridet” (Kis gyermek halálára). Mióta azonban a *jő, jőni, jőne* alakot kiszorította a rövidhangzós *jön, jönni, jönnö* változat, azóta — úgy látszik, inkább csak Dunántúl — a felszólító módra is áttért ez a rövidülés: *jöjj*, de a felszólító módban a hosszú magánhangzós alak még ma is él nagyon sok magyar ember ajkán, tehát meg kellene engedni emezt a változatot is, mégpedig a *lőj, nőj, szőj* mintájára egy *j*-vel írva: *jőj*, természetesen a többi személyben is: *jőjék, jőjön* stb.

4. Hivatalos szabályzatunk ezt az írásmódot állapítja meg: *semmikor* és *semilyen*, némelyek azonban az utóbbi szót is két *m*-mel írják: *semmilyen*. Akik *semmikor*-t írnak, azoknak a nyelvérzéke — úgy látszik — a *semmi*-t érzi ebben a szóban, de már a *semmilyen*-t nem lehet a *semmi*-ből származtatni, ezt tehát alkalmasint úgy kell felfognunk, mint a *milyen?* kérdő névmásnak *sem*-mel való tagadását. Amde sokunk nyelvérzéke ilyen írásmódot kíván: *semikor, semilyen*, mert a *senki*-t és a *semmi*-t kivéve (*ki? semki > senki; mi? semmi*) mindig a *se* előtaggal felelünk a kérdő névmásra és a kérdő határozószóra: *meddig? semeddig; mekkora? semekkora; melyik? semelyik; mennyi? semennyi; merre? semerre; merről? semerről; hány(adik)? sehány(adik); hogy(an)? sehogy(an); hol? sehöl; honnan? sehonnan; hová? sehová*. Ugyanígy: *mikor(ra)? semikor(ra); milyen? semilyen; minő? seminő*. Ezeket a széltében elterjedt alakokat okvetlenül fel kell venni a megengedett írásmódok közé. A Címzőjegyzékben is ezek az egy *m*-es alakok olvashatók: *semikor, semikorsemm* [így!], *semilyensem* [így!] (ez a három CzF.-ből van kiírva), *semilyen, seminő*. SimBal., KelB.² szerint is: *semilyen, semikor, KelB.*³ már fölveszi a *semilyen*-t is, de a *semilyen*-re utal vele.

5. Szabályzatunknak legújabb kiadásai szerint *előljáró* és *utólér* a helyes írásmód, de a régebbi (26–33. számú) kiadásokban még hosszú az *utólér ó*-ja, s az *utól* címszó mellett is *elől-utól*-t olvashatunk, az 1901-i szabályzatban pedig még az *előljáró* is *előljáró* vagy *előüljáró*. Amde ha a *hol?* kérdésre az *előül* szóalakkal felelünk a szabályzatnak 35. pontja és szómutatója értelmében, akkor ma is helyesnek kell elismernünk az *előüljáró*-t, mert következetlenségbe esnénk, ha *előljáró*-t íránk, de *előül*

töltő-t. Ezenkívül azonban engedélyeznünk kell a hosszú *ő-s*, *ó-s* változatot is (*előljáró*, *elől-hátul*, *elől-utól*, *utólér*), mert a Dunától keletre ez a kiejtés is el van terjedve. Igaz, hogy némely alakpárban olyan jelentésselkülönödés állapotodott meg az irodalmi nyelvhasználatban hogy a *hol?* kérdésre *-ul*, *-ül* raggal felelünk, a *honnan?* kérdésre pedig *-ól*, *-öl* raggal (*alul* van, kimászott az ágy *alól*; *belül* van, kijött *belőle*). Ez a szétválás azonban nem teljes, mert néha a *honnan?* kérdésre felelünk az *-ul*, *-ül* raggal (tövis *közül*, a kerítés *mögül*), továbbá egy esetben kétféleképp is használjuk az *-ul*, *-ül* ragot: *fölül* van (*hol?*), leakaszom a fejem *fölül* (*honnan?*), tehát az *-ól* ragos alakot is lehet így használni, és valóban használják is: *elől jár* (*hol?*), fut valaki *elől* (*honnan?*). A NySz. címszavai között az *elől* és az *utól* mindig hosszú magánhangzóval van írva, az *elől* szóalak pedig az *öl* igének *el*-igekötős összetétele.¹

Az *elől* (mint határozószó) és az *utol* olyan, nem általános használatú rövidült változata az *elől*-nek és az *utól*-nak, mint a szintén nem általános *felől*, *mellől*, *alol*; *ebből*, *abbol*, *erről*, *arrol*, *ettől*, *attol*. Arany János írt ugyan *utol*-t is: „Annak tartott, akit *elül-utol* talált” (Toldi IX. 7.), de sokszor, sőt talán többször írta hosszú magánhangzóval: „Kit *elől-utól* talál . . .” (Írói arcképek III. ÖM. V. 243; Voinovich-féle kiadás V, 174). „Épen mintha álma kezdődnék most *elől*, | Anyját látja jőni a korlátok felől” (Toldi XII. 16.). „Hátul mennék: de rug; *elől* mennék harap” (A nagyidai cigányok I. 42.). „Nem messze van már Cezumór, | Ott éri ő Makrint *utól*” (Keveháza 32). „. . . hogy *utól* | Érhetném | Az anyai vágyat!” (Mátyás anyja). „Mást is érnek egyszer *utól*. | Mennyit lopott a falutól?” (Én vagyok az anyám átka . . .). „Félek, baj ér *utól*” (Sir Patrick Spens).

Idetartoznak még szabályzatunk legutóbbi kiadásának következő szavai is: valaminek az *utóján*, az *utóját járja*, *utoljára*, *utolsó*, *utolszor* vagy *utószor*. Régebben ezeknek *l*-es alakjában is meg volt engedve a hosszú *ó* (*utóljára*, *utólsó*, *utólszor*) és ma is meg kellene engedni, mert igen sokan így ejtik. Eredetük szerint bizonyosan az *utó* főnévnek ragos és képzős alakjai ezek: az *utó*, *utója*² megfelel ennek: *elő*, *eleje*, tehát az *elejére* szóalaknak ellentéte az *utójára*, az *először*-nek ellentéte az *utószor*; az *utósó* olyan származék, mint a régi *végős* s az újabb *mellsó*, *hátsó*; az *utólja* és az *utólsó* pedig olyanféle alakulás, mint a *hátulja* és a *hátulsó*, az *elülsó*. Talán az *utólja*, *utólsó* alakból terjedt át az *l* az *utólszor* alakba is. Petőfi még az *l* nélküli alakokat használta: „De ha fáj is a karom, tán | *Utójára* | Fölbirom még e palackot . . .” (Búcsú Kunszentmiklóstól).

¹ Részben így van még a legújabb szótárakban is, de itt már összekeverednek a rövidhangzós és a hosszúhangzós változatok. ECKHARDT szótárában pl. az *elől* határozószó *ő*-je hosszú, de egyszer rövid: *elől-hátul*; hosszú az *ó* is ezekben: *utólér*, *utóljára*, *utólszor*, de rövid ezekben: *utólsó*, *utólszor*. SAUVAGEOT szótárában: *elől*, *utólér*, de *utoljára*, *utólsó*, *utólszor*, *utolszor*. Ugyanígy KELB.³ CSÜRY BALINT Szamosháti Szótárában: *elől*, *elől-utól*, *utólér*; az irodalmi átírásban: *utoljára*, *utólsó*, de a népnyelvi kiejtésben ezek az alakok is hosszú *ó*-t mutatnak (*utójjára*, *utóulsó*).

² A pontosan megfelelő *utaja* is megvan vagy megvolt a székelységben (vö. TMNy. 343).

„A malom volt az *utósó* . . .“ (Ivás közben). „Hogy *utószor* van ma ott alatt“ (A rab). De ma már nem igen írhatunk így, mert nagyon megszoktuk az *l*-es változatokat. NAGY J. BÉLA.

NÉPNYELV.

Határrésznevek az alsófehérvármegyei Magyarlapádról.

Magyarlapád Alsófehér vármegye enyedi járásában, a Maros balpartján, Nagyenyedtől mintegy 9 km távolságra fekszik a tenger színe felett 300 m magasán, egy kis patak¹ kiszélesedő medrében. Észak felől hegyek koszorúzzák, melyek közül a legmagasabb a Gargány (503 m); dél és délnyugat felől dombok veszik körül. Határa Marosszentkirály, Magyarbagó, Háperton, Fugad, Vadverem és Magyarbece határával szomszédos.

Tulajdonképeni lakói mind magyarok. Legnagyobb részük: 1100 református. Néhány más felekezethez tartozó lakója: 20 görög katolikus, 16 görög keleti hivatali személy. A református templomnak kívül más templom nincs a faluban.

A falu neve CsÜRY BÁLINT tanár úr szóbeli közlése szerint talán a *lapu* szóval kapcsolatos: az Árpád-kori magyar nyelvben: *lapó* ~ *lapu*, tehát *Lapód* > *Lapád*, amint *Magyaród* > *Magyarád*.

Magyarlapádnak két nagyobb utcája van, melyek északnyugat-délkeleti irányban hosszában szelik át a falut: az egyik az északi részén húzódó egykori *Vármegyei út*, a másik a tőle nyugaton elágazó, majd vele párhuzamosan haladó *Nagyucca*. A kettőt keleten a *Sikátor* köti össze; ennek délre folytatása a *Kisucca*, melyből kelet felé kiágazik a *Komsa*. A falu nyugati felét *Alszeg*-nek, keleti felét *Felszeg*-nek nevezik.

Az egyes határrészek nevei — nyugatról északi, majd keleti és déli irányban haladva — a következők: *Telek* (sz.²). *Gargány* v. *Gorgány* (l.); ennek egy részét *Kiskert*-nek (l.), más részét *Nagykert*-nek (l.) nevezik. *Hajtódam* (l.). *Andrádiréttye* (l.). *Árkokkösz*t (l.). *Táncashegy*es v. *Táncashegy*esse (l.). *Hétággoedre* (l.). *Hétágttere* (l.). *Vár* v. *Várnál* (cs.). *Várerdeje* (cs.). *Asszanyerdeje* (cs.). *Cigányerdeje* (cs.). *Szelesdomb* (l.). *Füvesvápa* (l.). *Bömbös* (l.). *Csargó* (l.). *Függő* (l.). *Kiskürtes* (l.). *Nagykürtes* (l.). *Hegyszöllők* (szó.); egy részének neve: *Kisújszöllő* (szó.). *Szöllőkvége* (szó.). *Csillaghegy* (l.). *Rózsamál* (l.). *Függőverme*

¹ A falu lakói egyszerűen *Patak*-nak nevezik. *Csombord-patak* ORTVAY, Vízr. II, 22 és KARÁCSONYI JÁNOS: Történelmi és Régészeti Értesítő (A Dél-magyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum-Társulat Közönye. Temesvár.) 1890. VI, 78 szerint. Oklevélben: 1197: „fluvius“ (KARÁCSONYI i. h. 1, 77, 151, 203) | 1330: „Lapud fluvius“ (MonStrig. III, 155) | 1331: „Lapud rivulus“ (AnjouOkm. II, 562) | 1369: „fluvius Lapad“ (TelOkl. I, 15).

² sz. = szántó; sző. = szőlő; e. = erdő; cs. = cserje; k. = kaszáló; l. = legelő; gy. = gyümölcsös.

(l.). *Nyáras* (l.). *Egyházerdeje* v. *Paperdeje* (e.). *Csonta* v. *Cson-tam* (e.). *Ladomér* (e.). *Miskeles* (l.). *Miskelescsup* (l. és e.). *Miskelesalatt* (l.). *Barázdák* (ma l.; valamikor szántóföldek voltak, melyeket élő barázdák választottak el egymástól). *Nagyvögy* (sz.). *Megyeiút*. *Alájárók* (ma k.; valamikor szántók voltak; *Farkasdomb* (sz.). *Kéthídkösz*t (sz.). *Hasszúnnyilas* (sz.). *Felsőrét* (sz.). *Pad* (sz.). *Akasztófadomb* (sz.). *Padtere* (sz.). *Kétfatorok* (sz.). *Kátyar* (l.). *Hosszútó* (sz., k.). *Magyarós* (es.). *Elekgoedre* (sz.). *Halálpán* (l.). *Ludasgáttya* (k.). *Bikarét* (k.). *Szenafű* (k.). *Sankajtető* (k) *Nagykapunál* (k.). *Kiskapunál* (k.). *Apródamb* (k.). *Káposztásvár* (k.). *Kapusódal* (l.). *Becei rét* (k.). *Tanarok* (k.). *Hasszuk: Első-, Közép-, Hátsóhasszuk* (sz.). *Karácsonhargas* (szó.). *Kiserdőnyak* (sz.). *Kiserdő* (sz.). *Malomárok; Szegényrész; Herepe, Herepessek* (sz.). *Káposztás; részei: Kisnyilak, Káposzták, Zölcségek. Lepinymező* (sz.). *Miklősmálódal* (sz.). *Rókaódal* (sz.). *Sósszék* (sz.). *Szurdék* (sz. és szó.). *Büdestő* (sz.). *Koez* (sz.). *Peterzsejmes* (sz.). *Vadászódamb* (sz.). *Újszöllők* (gy.). *Csürkehegy* (sz.). *Újfaluút*.

Jegyzeteimben nincsenek meghatározva: *Garda. Dezsőtágja. Órhegy. Zergelytagja. Recojtágja. Csévtagja. Fehérkapus. Taló. Usztrungák.*

BÁTHORI JÁNOS.

KÖNYVISMERTETÉSEK.

T. Lehtisalo: Über die primären ururalischen ableitungssuffixe: Mémoires de la Société Finno-ougrienne LXXII. Helsinki, 1936. VIII, 399. 8°.

Az 1893-ban Helsinkiben megalakult Suomalais-ugrilainen Seura (Finnugor Társaság) kezdettől fogva beillesztette munkatervébe a szamojéd kutatások CASTRÉN szellemében való folytatását. Hosszú éveken keresztül azonban nemcsak az anyagi forrásokat, hanem a munkaerőket is lefoglalta a Társaság legközelebbi feladatául elismert finnugor nyelvek és népek tanulmányozása. 1893-ban a finn tudományos kutatás lelkes barátja, az angol John Abercromby alapítványt tett a szamojéd kutatások előmozdítására. Ez az összeg kamataival együtt lehetővé tette, hogy a Társaság 1910-ben elhatározhassa a szamojéd kutatások megkezdését annál is inkább, mert erre a munkára két kiváló előképzettségű fiatalember vállalkozott, egyik az egyetemről éppen kikerült T. LEHTISALO, a másik pedig Kai Donner egyetemi hallgató, a Társaság nagynevű alapítójának fia. DONNER a szibériai keleti-szamojédok tanulmányozását tűzte ki célul, és családja hagyományainak megfelelően saját útjának teljes anyagi fedezetét is vállalta. T. LEHTISALO Abercromby adományaival és a Társaság ösztöndíjával 1911. január 5-én indult el két évre tervezett útjára az Archangelszk és Tobolszk kormányzóságokban lakó jurák-szamojédokhoz.

Miután LEHTISALO Szentpétervár könyvtáraiban áttanulmányozta a jurák-szamojédokra vonatkozó irodalmat és kiegészítette gyakorlati orosz tudását, 1911. április 1-én Obdorszkba érkezett és ott nyomban meg is kezdte a szógyűjtést. Június elején

a vízi utak felhasználásával nyári tanulmányútra indult a Taz-öbölbe, a Taz és Pur folyók torkolatvidékére, hogy nyelvi anyagot, népköltészetet gyűjtsön, néprajzi tárgyakat vásároljon, és hogy a minden idegen hatástól távol eső szamojéd-telepeken a szamojéd életet megismerje. Szeptember végén visszatért Obdorszkba és az egész téli időszakban ott dolgozott. 1912. május első felében átment Európába, Archangelszk kormányzóságba, és a nyári időszakban a vízi utak felhasználásával több faluba ellátogatott. Majd szeptember elején hajóra ült, és a Jeges-tengeren Archangelszken át Mezenybe utazott, ahova október közepe táján érkezett meg. Innen 1912 karácsonyára hazájába tért vissza.

LEHTISALO kétéves tanulmányútján gazdag anyagának legértékesebb részét Obdorszkból szerezte: onnan vitt haza egy alaktani jegyzetekkel ellátott hatalmas szógyűjteményt, gazdag népköltészeti és mitológiai anyagot, fonográfra fölvelt dallamokat és nagyon sok fényképet. A többi helyen be kellett érnie általában a nyelvjárási eltérések földterítésével és néprajzi anyag gyűjtésével. Egész útján igyekezett minél több szempontból megismerni a jurákok életét. — 1913 nyarán LEHTISALO anyaga ellenőrzésére rövid utat tett Mezeny vidékére és hazájában is körülbelül két hónapig dolgozott egy onnan hozott nyelvmesterrel.

1914-ben a Finnugor Társaság Tobolszk kormányzóságba küldte ki LEHTISALOT a nagyon kevésbé ismert erdei jurák-szamojédok tanulmányozására, kiknek nyelve erősen eltér a tundrai jurákok nyelvétől. Míg a tundrai jurákok főleg a Jeges-tenger fátlan tundravidékén és attól délre a Fehér-tenger és a Jeniszei közti erdős-tundrás vidéken nomadizálnak és főleg rénszarvas-tenyésztéssel foglalkoznak, az alig 1000 lélekből álló erdei jurákok a szibériai oldalon tiszta erdőövben csoportokban szétszóródva az Ob középfolyásának vidékén a Szurgut és Szamorovo közti területen élnek, s halászat meg mokusvadászat a főfoglalkozásuk.¹

A Finnugor Társaság 1913. évi jelentésében LEHTISALO és DONNER szamojéd-útjával kapcsolatban a következő nyilatkozatot tette: „A Társaságnak az a kívánsága, hogy az említett fiatal kutatók elvégzett munkájának a legközelebbi jövőben látható eredményei legyenek. Ez annál kívánatosabb, mivel a finnugor hangtan terén az utóbbi években végzett kutatások megmutatták, hogy milyen rendkívül becses adatokat szolgáltat a szamojéd nyelv a finnugor hangjelenségek megértéséhez, nem szólva arról, hogy az eddiginél gazdagabb jól átvizsgált szamojéd anyag általában nélkülözhetetlen a finnugor és szamojéd nyelvcsalád egymásközti rokonságának meghatározásához.“ (Extraits des procès-verbaux de la Société Finno-ougrienne 1913—1915.)

A világháború, a finn szabadságharc, a kommunizmus letörése, a gazdasági válság mind olyan tényezők, melyek érthetővé

¹ Az 1897-i népszámlálás szerint a jurákok száma Archangelszk kormányzóságban 3374, Tobolszk kormányzóságban 4450. A jurákok egy kis csoportja Jeniszei kormányzóságba tartozott bele, ezeknek számáról nincs pontos adat.

teszik, hogy a Finnugor Társaságnak ez az óhaja csak körülbelül egy évtized múlva kezdett valóra válni.

LEHTISALO tanulmányútjának első eredményeként 1924-ben jelent meg az „Entwurf einer mythologie der jurak-samojeden“ (MSFOu. LIIIL.) című kötet. Ezzel kapcsolatban említjük LEHTISALO másik néptudományi munkáját: „Beiträge zur Kenntniss der Renntierzucht bei den Jurak-samojeden“ (Institutet for Sammenlignende Kulturforskning. 1932.). Értekezései a JSFOu. XLVIII. kötetében: Beobachtungen über die Jodler és Der Tod und die Wiedergeburt des künftigen Schamanen. — Hangtani dolgozatai, melyekben behatóan foglalkozik a vokalizmus nehéz problémáival, a következők: „Über den vokalismus der ersten silbe im juraksamojedischen. Anhang: Beobachtungen über den vokalismus der ersten silbe im ursamojedischen“ (MSFOu. LVI.); ezt mintegy kiegészíti a „Zur geschichte des vokalismus der ersten silbe im uralischen vom qualitativen standpunkt aus“ (FUF. XXI.) című tanulmány. Hozzájuk csatlakozik az ősuráli elsődleges képzőkkel foglalkozó hatalmas mű, melynek alapfelfogatait és magyar vonatkozásait az alábbiakban ismergetni óhajtom.

LEHTISALO ebben a könyvben éppen úgy, mint előbbi műveiben is, első sorban saját gyűjtésű rendkívül becses és gazdag szamojéd anyagára támaszkodik, melyet olyan tudós elmélyedéssel kezel, ki egyetemi hallgató kora óta egész életét és teljes energiáját kizárólag a tudomány szolgálatába állította. Könyvének szamojéd anyaga nemcsak mint bizonyító anyag becses, hanem sok önmagában is fontos és érdekes szamojéd hangtani és alaktani részletkérdés megoldását tartalmazza. Az egyes finnugor nyelvekre vonatkozó adatokat az idevágó irodalomból veszi át. A magyarra nézve SZINNYEI Nyelvhasznításának 7. kiadása és Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft című művének 2. kiadása, valamint Gombocz egyetemi előadásai a főforrásai.

Célja nem az, hogy a különböző uráli nyelvek képzőit kimerítően tárgyalja. Az egyes nyelvek képzőivel csak annyiban foglalkozik, amennyiben világosságot derítenek az ősuráli nyelv elsődleges képzőire. A képzőket etimológiai összetartozásuk szempontjából vizsgálja. Az uráli nyelvekben a hangtanilag közös alapformára visszavezethető képzők egyaránt lehetnek denominális és deverbális, úgyszintén névszó- és igeképzők. Az ilyen képzők annak a kornak maradványai, amikor a névszó és az ige még nem különült el egymástól, s ennél fogva nem volt külön névszó- és igeképző. Mikor aztán a névszó és az ige elkülönülése megtörtént, a nyelv fejlődésével együtt a régi képzők új funkciókat és jelentéseket nyertek. Ez a folyamat már az ősuráliban végbement.

A képzők és ragok eredetileg egy mássalhangzó és egy utána következő magánhangzó kapcsolatából álltak. Minthogy az uráli nyelvekben a névmások, illetőleg a névmások tőalakjai szintén egytagúak és magánhangzóban végződnek, ezek a névmástövek, valamint az elsődleges képzők és ragok valószínűleg ugyanazt az ősrégi nyelvi anyagot képviselik. Ha ma egy uráli nyelvben valamely képző előtt egy bizonyos magánhangzó lép föl, az eredetileg nem tartozott a képzőhöz, hanem rendszerint

onnan származik, hogy bizonyos tőszó-típusnak végső magánhangzója kiegyenlítődéskövetkeztében állandóan a képzőhöz tapadt. A képzőknek magas- és mélyhangú párhuzamos alakjaik voltak, ami azt bizonyítja, hogy az ősuráliban magánhangzóilleszkedés volt.

A szamojéd alapján föltehető, hogy az elsődleges őstövek — a névmások kivételével — kéttagúak voltak és magánhangzóban végződtek. Az olyanféle szavakban, mint finn *maa* 'föld', *puu* 'fa' az eredeti szóközépi mássalhangzó kiesett, ezekben tehát a hosszú magánhangzó két szótag magánhangzójából vonódott össze.

Legalább is néhány esetben megállapítható, hogy a képző eredeti jelentése szerint valószínűleg deminutivum-képző volt. Ez a feltevés megfelel annak az elméleti elgondolásnak is, melyre a primitív nyelvek vizsgálata alapján jutunk. Egy bizonyos képző már az ősuráliban sokféle feladat betöltésére szolgált és sokféle jelentést nyert. Innen van, hogy ugyanazon képző az egyes uráli nyelvekben különféle célt szolgál és különféle jelentésben szerepel. Az egyes nyelvekben természetesen egymástól függetlenül másodlagos fejlődések is történtek. Előmunkálatok hiányában ezekkel a funkció- és jelentésfejlődésekkel nem foglalkozik LEHTISALO, hanem csak alaktani szempontból vizsgálja a képzőket.

Egyes szamojéd nyelvekben bizonyos képzőknek erős- és gyengefokú alakjuk van. A finn és lapp hasonló jelenségeire való tekintettel föltehetjük, hogy a képzők fokváltakozása — legalább is elvben — az ősurálira megy vissza, ahol az 1., 3. és 5. szótag után a képző erősfokú, a 2. és 4. szótag után pedig gyengefokú alakban lépett föl. Ez a jelenség a hangsúlyviszonyokkal függ össze: az ősuráliban a főhangsúly az első szótagra, a mellékhangsúly pedig a harmadik és ötödik szótagra esett. A második és negyedik szótag hangsúlytalan volt.

Az ősuráli második szótagbeli végmagánhangzóra vonatkozólag nagyon érdekes megállapításai vannak LEHTISALONAK. Egyfelől a lapp-finn-volgai nyelvek, másfelől a szamojéd nyelvek világos és egymást megerősítő adatokat szolgáltatnak a kérdés megoldásához. (Az ugor és a permi nyelvekben a végmagánhangzó elveszett.) Ezen nyelvek adatai szerint az ősuráliban a második szótag végén a következő magánhangzók állhattak: *-a, *-ä, *-e és *-ø. A mai nyelvekben a szó végén található o, u és ü labialis hangokban — amint azt biztos példák alapján föltehetjük — talán minden esetben képző rejtőzik.

Az ősuráli második szótagbeli végmagánhangzó alapján lehet megérteni a képzők vokalizmusát. A képzők magánhangzói általában a harmadik szótagban lépnek fel. A második szótag végmagánhangzójára vonatkozó megállapítások nagyjában és általában a képzőkre is érvényesek. Az elsődleges képzőkben csak *-a, *-e, *-ä és *-ø fordulnak elő, tehát pl. *-ma, *-me, *-mä, *-mä. Ezek az alakok valamennyien egyetlen korai ősuráli képzőre mennek vissza. Ebből az ősalakból fejlődött ki aztán a *-ma ~ *-me képzőpár; a *-ma kétségkívül mélyhangú, a *-me pedig magashangú tövek mellett lépett fel. A késői ősuráliban a *-ma alak-

ból hangsúlytalan helyzetben **-mâ*, a **-mê* alakból pedig **-mə* fejlődött. Az azonos mássalhangzóval kezdődő, de különböző magánhangzójú képzők tehát etimológiailag összetartoznak, s ezért LEHTISALO ezeket könyvében mindenütt összefoglalva tárgyalja.

Az ősuráliban a szerző megállapítása szerint a következő képzők fordultak elő: **β + mh.*, **j + mh.*, **m + mh.*, **n + mh.*, **ń + mh.*, **ŋ + mh.*, **l + mh.*, **l' + mh.*, **r + mh.*, **s + mh.*, **tš + mh.*, *tš + mh.*, **p + mh.*, **pp + mh.*, **t + mh.*, **tt + mh.*, **k + mh.*, *k̄k̄* + mh.*¹

A sajátosságos **pp*-, **tt*-, **kk*- kezdetű képzők talán kettős képzőből keletkeztek oly módon, hogy a szóközépi redukált magánhangzó elveszett (395).

Minden egyes ősuráli képzővel kapcsolatban külön fejezetekben tárgyalja LEHTISALO a kérdéses ősuráli képzőnek az egyes uráli nyelvek adatai alapján az ősuráli nyelvben kimutatható funkcióit, amelyek általában a következő keretekbe foglalhatók: denominalis főnevek, denominalis mellénevek, deverbális névszók, valamint denominalis és deverbális igék képzése.

Az ősuráli **β + mh.* képző mellett valószínűleg már az ősuráliban föl kell tételezni egy **β* vagy **u* párhuzamos képzőalakot. Erre látszik utalni több uráli nyelvben föllépő labialis magánhangzóból álló képző. Fel lehet tenni, hogy ezek a képzők a tőszó véghangzójának és az **u* képzőnek összeolvadásából keletkeztek már a késői ősuráliban. A magashangú tövek mellett másodlagos **ü* képzőalak fejlődött ki. Valószínűleg egy ilyen **ü* képző rejlik LEHTISALO szerint a magyar *vő* < *veü* (vö. pl. finn *vävy*) szóban (28). Az ősuráli **β*- kezdetű visszaható deverbális igeképzőnek folytatója a magyar *-v*- visszaható igeképző. Ez van meg a réginyelvi *még*-, *elnyomvad*-, *nyomvaszt*-, *tilov*-, *tilv*-igékben. A *tëv*-, *löv*- ige-tövekben a *-v*- képző elvesztette visszaható jelentését. Vö. még: *aluv*-, *alv*-; *feküv*-, *fekv*-; — *sérüv*-, *sérv*-; — *bűnhöv*-; *hírhöv*-. Gombocz szerint a visszaható *-ül*-, *-ül* képző ó-magyar **-oul*-, **-ëül* és még korábbi visszaható **-v* + gyakorító *-l* képzők kapcsolatára megy vissza (46). Ezzel a képzővel etimológiailag valószínűleg összetartozik a magyarban és vogulban meglevő eredeti **β*-re visszavezethető denominalis igeképző, melynek a vogulban *-β*-, a magyarban pedig *-v*- a folytatója, vö. R. *elmérgüv*-, *megmérgöv*-, *kihírv*-. A denominalis *-ül*-, *-ül* > *-ul*-, *-ül*: R. *-ól*-, *-ól* képzőre nézve vö. a visszaható *-ül*-, *-ül* képzőnél mondotakat (47).

Még egy másik olyan ősuráli képző van, a **j*- kezdetű képző, mely — legalább is egyes esetekben — már a késői ősuráliban összeolvadt a tőszó véghangzójával. Talán erre az eredeti **j*- kezdetű ősuráli képzőre megy vissza a főleg rokonsági nevekben fellépő magyar *-a*-, *-e* képző (*apa*-, *anya*-, *néne* stb.): **-aj* > *-ā* > *-ā* > *-a* és *-e*. Az is lehet azonban, hogy ez az **-aj*- képző a törökségből való átvétel. Az *-ány*-, *-ény* (*sovány*-, *kemény* stb.) képzők *-á*-, *-é*- hangjában SZINNYEI szerint a finnugor **-j* kiesi-

¹ Elvileg azok a képzők tekinthetők elsődleges ősuráli képzőknek, melyeknek másodlagos eredetét nem lehet bizonyítani (395—6).

nyitó képző rejlik. A nomen possessi *-i* képzője a tő véghangzójának és a *-i* képzőnek az összeolvadásából keletkezett, vö. R. *Ursei, Mogorey*. Ósuráli **j-* kezdetű deverbális névszóképző rejlik az *-ás, -és* (N. *-is*) összetett képzők *-é* elemében: *aratás, vetés* stb.; R. *vleys*.

Az ósuráli **m-* kezdetű képzőnek a magyarban számos folytatója van. Ide tartozik az *-m* elhomályosult kicsinyítő, továbbá a *-v, -ve-* denominalis főnévképző: *alom, sulyom, vér-m-es, orom, tetem, Detrehem* stb.; *szív, szű, szíve-*. Figyelembe veendő a következő képzők: az *-ó, -ő*, R. *-u, -ü* kicsinyítő képző: R. *Jacou, Peteu; odú* ~ R., N. *odó: odvas; apó, anyó*; stb. (85) | az *-ó, -ő*, R. *-uui, -v* denominalis melléknévképző: R. *eleuui, keseruv, R. keserő, mai keserű, keserves* stb. (90) | az *-m, R. -mu* deverbális főnévképző: *álm, R. almu* stb. (105) | a mozzanatos *-m-, -(a)m-, -(á)m (<am-), -(e)m-*: *nyom < úolm-, em-: emel < *elm-* stb. és a kezdő *-m-* (*szólamik*) igeképzők (116).

Ósuráli **n-* kezdetű denominalis főnévképzőre megy vissza az elhomályosult *-n, -ny* kicsinyítő képző: *vadon, vadony, Harsány, Abony, R. Obun* stb. (121). Viszont ósuráli **ń-* kezdetű denominalis melléknévképző folytatója az elhomályosult *-ny* képző a *sovány, kemény, vékony* szavakban (138).

Nagyon sok adat van a magyarban az ósuráli *l-* kezdetű képzőre: 1. Az *-l, -ly, -j* elhomályosult főnévképzők: R. *fiat: fia-lim, körtvély* (R. *Kurtuel*), N. *csipel, csipöle* stb. stb.; a következő elhomályosult képzők: *-ály, -ély, -ál, -él, -il: homály, személy, személ, szemil, szemill, hangyál* stb. (147). — 2. Az *-l* denominalis igeképző: *szól, énekel, talpal, darabol* stb. (163). Korábbi nézetek szerint az ugor és a permi nyelvek bizonyos *-l-* képzői egy eredeti **ð-* képzőre mennek vissza. LEHTISALO figyelemztet azonban arra, hogy a szamojédban is van egy *l* elemet tartalmazó denominalis igeképző, mely nyilvánvalóan összefügg a finnugor nyelvek *-l* denominalis igeképzőjével.¹ — 3. Az *-l: -ll-* mozzanatos-kezdő igeképző: *szökell, fuvall, megsirallik* (167). — 4. Az *-l* gyakorító deverbális igeképző: *ül < il < *in-l-* (vö. *vogul un-l-*), továbbá a tő véghangzójával egyesült *-ol, -öl, -al, -el, -ál, -él* képzőalakok: *hatol, döföl, szólal, képzél, ugrál, metél* stb. (175).

Az ósuráli **r-* kezdetű denominalis főnévképzőnek a magyarban *-r* elhomályosult denominalis névszóképző a folytatója, mely eredetileg kicsinyítő képző volt: R. *lapor, odor*; vö. még *dombor-ú, homor-ú* stb. (128). Ósuráli **r-* kezdetű gyakorító képzőre megy vissza a magyar deverbális gyakorító *-r* képző: *típor, tapor* stb. Az *-r* képző sokszor egyéb képzőkkel kapcsolódik; vö. *hunyorít*, továbbá az *-ároz, -érez, -károz, -kérez, -orog, -érög, -örög* képzőket (187).

A jésített sibilans *s-* és jésített affrikata *ťs-* kezdetű ósuráli képzőkre visszamenő képzőket nehéz egymástól elkülöníteni, mivel a két hangnak folytatói az uráli nyelvekben sokszor összeesnek. LEHTISALO ósuráli **s-* kezdetű denominalis melléknévképző folytatóját látja a *durvasz*, vö. *durva* szó *sz* elemében (197). — Az ósuráli **ťs-* kezdetű képzőnek folytatója a régi magyar sze-

¹ Nem bizonyos a magyar *-l: -(ē)l, -(ō)l, -(o)l, -(e)l, -(a)l* deverbális műveltető igeképző ósuráli eredete (164—5).

mélynevekben (*Emesu, Mortis, Petüs, Assunch, Ilonch, Leanch*) megjelenő képzőelem. Idevonja a szerző Gombocz alapján azt az Árpádkori összetett *-sa* = *-s* + *-a* (<*-a* < **-ai*) kiesinyítő képzőt is, melyből később a *-csa, -cse* alak fejlődött. Idetartozik az *-ás, -és, R. -eys, N. -is* összetett deverbális főnévképző *-s* eleme. A *darázs* szóban a *zs* elem egy eredeti **n* + **ts* képzőnek a folytatója LEHTISALO felfogása szerint. — Egyes uráli nyelvekben a **ts*- képzőnek gyűjtőfőnévképző szerepe is van. A szerző hajlandó egy ilyen képző folytatóját látni a *fenyves* 'fenyveserdő' és *havas* 'havashegy' szavak *-s* képzőjében (211). Kétségtelen azonban, hogy ezeket bátran átutalhatjuk a *kékes.nyers* stb. szavak csoportjába, melyeknek *-s* képzője ósuráli **ts*- kezdetű denominalis melléknévképzőre vezethető vissza. Idetartozik az *-ós, -ős* összetett képző is (212–3). — Az ósuráli **ts*- kezdetű deverbális gyakorító igeképző folytatója a magyarban a *tő* véghangzójával összekapcsolódva jelenik meg: *ker-es, tap-os* stb. Bizonyos alakokban és bizonyos összetett képzőkben *-s* > *-cs* hangváltozás történt (222).

Ósuráli **p*- kezdetű denominalis melléknévképzőre vezethető vissza az *-ú, -ű, -u, -ü* R., N. *-ó, -ő* nomen possessoris képző. Ezek a magánhangzók korábbi *-ou, -eü, -öü* kettőshangzóokra mennek vissza, melyekben az *u* és *ü* még korábbi *v*-ből keletkezett (248). Az ósuráli **p*- kezdetű deverbális névszóképző a magyarban *-u, -ü* (R.) és a *tő* véghangzójával egyesülve *-ó, -ő* (nyelvjárásiilag *-ú, -ű* > *-u, -ü*) igenév- és deverbális főnévképzőben maradt meg. Az *-ó, -ő* képzős alakok csak fenntartással vonhatók ide, mert ez a képző — mint tudjuk — többféle eredetre mehet vissza. Vö. még az *-ós, -ős* összetett képzőt. A régi nyelvi *-u, -ü* félhangzó korábbi spiransból fejlődött. A képző teljesebb alakja a *-va, -ve* és *-ván, -vén* határozói igenevekben őrződött meg. — Lehet, hogy idetartozik a *-v* igenévképző a *-tv-, -(o)tv, -(e)tv* képzős igenevekben, melyekben a *-t* eredetileg az igetűhöz tartozott, de a nyelvrész az idők folyamán az egész *-tv*, illetőleg **-átv, -ctv* végzetet névszóképzőnek fogta fel. Mikor a *-v* elveszett, funkcióját egyedül a *-t* vette át. Megmaradt a *-v*-képző a *hitves* szóban (235–7).

Ósuráli **pp*- kezdetű képzőre megy vissza a *közép* szó *-p* szóvégi hangja (263), valamint a *p* mozzanatos igeképző: R. *állap, hagyap*-, amelyhez később *-od* kezdő képző járult: *állapod-, üleped-* (264).

Ósuráli **t*- kezdetű deverbális névszóképző folytatója a *-z* deverbális melléknévképző a *száraz* szóban (280), az **t*- kezdetű ósuráli denominalis igeképző folytatója pedig a szerző szerint a *-z* < **t*- denominalis igeképző: *sóz, foltoz, vesszöz, úgyaz, apróz* stb. (291). A magyar *vonúl, merül*-féle deverbális visszaható igékben levő *l* elem SETÄLÄ szerint szintén idetartozik. A szerző nem tartja azonban lehetetlennek, hogy ezekben a képző nem eredeti *δ*-re megy vissza, hanem **l* képző folytatója (315–6).

Ósuráli **tt*- kezdetű deverbális műveltető igeképző folytatója a *-t* műveltető igeképző. A ma használatos *-at, -et* műveltető képzőben az *-a*- és *-e*- eredetileg a *tő*höz tartozott (324–5). Az *-at, -et* képzős szenvedő igetűvek képzője eredetileg valószínűleg azonos a műveltető *-at, -et* képzővel (333). A mozzana-

tos *-t* képző: *osont, köszönt* stb. finnugor **tt-* kezdetű deverbális mozzanatos képzőre megy vissza (326).

Ósuráli **k-* kezdetű deverbális névszóképző folytatója az *-ó, -ő* jelenidejű igenévképző. A régi nyelv adatai szerint a képző mélyhangú szavakban *-ay*, magashangú szavakban pedig **-εy* alakban lépett fel (vö. *σαυραγ, meneh* stb.). Ezekben a végzetekben csupán *-y* a tulajdonképpeni képző. A végzetek fejlődése ismeretes a magyar hangtörténetből. Idevonhatók még az *-a, -e* végű igenevek: *varga, kerge* stb. (349–50). Ósuráli **k-* kezdetű denominalis igeképzőre megy vissza a *-h* képző a *bűnh-*: *bűnhöd*-féle igékben (354).

Ósuráli **kk-* kezdetű denominalis főnévképző folytatója a *-k* elhomályosult kicsinyítő képző (*fark, fészek* stb.). A *-ka, -ke* összetett képző Gombocz szerint *-k + -a* kicsinyítő képzőkből áll. A *kéreg, sömörög* stb. szavak *-g* végzete SZINNYEI szerint korábbi **-k-*ra megy vissza (367). Ósuráli **kk-* kezdetű denominalis melléknévképzőre vezethető vissza az elhomályosult összetett *-ka, -ke* kicsinyítő képző a *tarka, büszke* stb. szavakban. Vö. még az ironikus értelemben használt *-ók, -ők* augmentatívumokat (376). Az elhomályosult *-k* deverbális névszóképző: *hajlok, rejtek* stb. ósuráli **kk-* kezdetű deverbális névszóképzőre utal (380). Kétséges azonban, hogy a *-kod(ik), -kéd(ik), -kőd(ik)* (381), valamint a *-kod, -kéd, -kőd, -kol, -köl* stb. képzők (384) *k* eleme megfelelő funkciójú ósuráli képzőre megy vissza.

Nincs folytatója a magyarban az ósuráli **η-, *ʋ-, *ʃ-* kezdetű képzőknek.

Könyvének függelékében az egytagú névmástövekhez járuló elsődleges ósuráli névmásképzőket tárgyalja LEHTISALO. Ilyenek a **j, *m, *n, *r, *t, *k, *kk-* kezdetű képzők. Ósuráli **m-* kezdetű képzőre utal a magyar *-v-* képző: *tova, tétova*; **n-* kezdetű képzőre az *-n-*: *azon, ezen, én < *e-ven < e-men, ten*; **t-* kezdetű képzőre a *-z, -zé-, -zo-* névmásképző: *méz, mézéz, ez, ezék, az, azok* (386–93).

LEHTISALO becses művét sokszor fogjuk elővenni és idézni.
N. SEBESTYÉN IRÉN.

Zlinszky Aladár: Művészi hangfestés és hangutánzás. (Különnyomat a Budapesti Szemléből.) Bp., 1937.

A nyelvtudománynak ősi problémája a szó hangalakjának és jelentésének viszonya. PLATON Kratylosától kezdve a legújabb jelentéstani és fonológiai irodalomig ismételtlen megújul a kérdés, hogy milyen természetű kapcsolatok vannak a beszédhangok meg a velük kifejezett lelki tartalom között.

ZLINSZKY ALADÁR nyelvészeti tanulmánya ennek a sokrétű problémának a részleteként tárgyalja a hangutánzásnak a költészetben való szerepét. Alapvetésül igen tanulságos módon ismerteti a hangszimbolikát, a hangmetaforát és a hangok esztétikai hatására vonatkozó megfigyeléseket. A hangszimbolika PLATONNAK abban a tanításában gyökerezik, hogy a dolgok meg a nevük között eredetileg reális kapcsolat volt, tehát a nyelv hangutánzó eredetű, s ezért maguknak az egyes hangoknak is van ősi jelentésük. Ezt az elméletet megújította HERDER, rész-

letesen kifejtette HUMBOLDT, s MÜLLER MIKSAIG úgyszólván minden nyelvész elfogadta több-kevesebb módosítással. Ehhez a felfogáshoz csatlakozik nálunk FOGARASI JÁNOS, ennek az iránynak a termékei a Magyar Nyelv Szótárának szófejtései. A XIX. században a nyelvészet fokozatosan szakít a hangszimbolikával. WUNDT már csak a hangutánzó szavakban meg a hangmetaforának nevezett esetekben lát kapcsolatot a hangalak és a jelentés között. Az egyes hangok esztétikai hatásának megfigyeléséről szintén vannak már az ókortól kezdve megjegyzések. A humanista SCALIGER megalkotja ebből a szempontból a hangok egész rendszerét, a legújabb kor fonetikai vizsgálatai pedig igazolják az egyes hangok zenei értékkülönbségét.

A tanulmány második része a klasszikus görög és római költészetből kiindulva a középkor, a humanizmus, a barokk, a klasszicizmus és a romanticizmus, majd a szimbolizmus és a futurizmus legjellemzőbb képviselőinek munkáiból vett példákön szemlélteti a hangutánzásnak és a hangfestésnek a költészetben való történeti szerepét és jelentőségét. Ismerteti egyúttal az egykorú költői elméletíróknak a hangutánzásról való felfogását. Eredményül a hangutánzásnak, a nyelv zeneiségének mint költői kifejező eszköznek az értékéről vallott nézetét fejti ki. E nézet szerint a költemény kiaknázhatja a nyelv zenei hatásait, de lényege mégis az értelmén fordul meg.

ZLINSZKY ALADÁR évtizedek óta mind mélyebbre látó tudással vizsgálja a nyelvi kifejezés kérdéseit. Ez a tanulmány méltón sorakozik ugyanebből a tárgykörből való előbbi munkáihoz.

S. I.

LEVÉLSZEKRÉNY.

N. J. B. írja: A Magyar Helyesírás Szabályainak 73. pontjával kapcsolatban ezt a megjegyzést kaptuk Kolozsvárról: „Az *oláh*, *oláhok*, *oláhu*l szók ejtése semmiben sem különbözik (legalább minálunk) a *céh*, *méh* stb. szavak kiejtésétől, ezért mint fölösleges törlendő a 73. p. első mondata.“ Ebben az első mondatban pedig az van, hogy az *oláh*, *oláhok*, *oláhu*l ejtése: *olá*, *oláok*, *olául*. — VERESS PÁL megerősíti azt az állítást, hogy a kolozsvári kiejtésben az *oláh* szó *h*-ját kimondják a következő alakokban: *oláhok*, *oláhu*l, *oláhot*, *oláhon*, *oláhom*, *oláhod*, *oláhos*. CSÜRY BALINT Szamosháti Szótárából is azt látjuk, hogy azon a vidéken az *oláhu*l kiejtése *oláhu*ll. De úgy látszik, hogy a magyarságnak nagyobb része sohasem mondja ki az *oláh* szó *h*-ját, vagyis a többség mégis így beszél: *oláos*, *eloláosodik*, *eloláosít*, *olául*, *oláok*, *olát*, *oláon*, *oláom*, *oláod*, *olája*, *oláunk*, *olátok*, *olájuk*, *olájaim*, *olájaid*, *olájai* stb. vagy *oláim*, *oláid*, *olái* stb.

A SZERKESZTÉSÉRT FELELŐS: PAIS DEZSÓ,

A KIADÁSÉRT: SÁGI ISTVÁN PÉNZZÁROS.

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XXXIV. ÉVF. 1938. SZEPT.—OKT. 7—8. SZÁM

A vogul medveünnepek.¹

Méltóságos Elnök úr! Igen tisztelt Társaság!

Legyen szabad szívem mélyéből hálás köszönetet mondanom a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, kivált pedig a Társaság nagyérdemű elnökének, Szinnyei Józsefnek, aki nemrég töltötte be élete nyolcvanadik évét, hogy megtisztelő módon kegyesek voltak a híres Társaság előadó asztalához szólítani.

Előadásom tárgyául a magyarok közeli nyelvrokonainak, a voguloknak életében olyan nagyjelentőségű medveünnepek ismertetését választottam. Mielőtt azonban a kérdéshez nyúlnék, kedves kötelességemnek érzem hálásan rámutatni azoknak a magyar tudósoknak az érdemeire, akik az előadásom tárgyául választott kérdésekkel nagy sikerrel foglalkoztak. Közülük név szerint is ki kell emelnem a lelkes úttörőt: REGULY ANTALt, a vogulok kiváló kutatóját: MUNKÁCSI BERNÁTot, akit igaz örömmre szerencsém van itt tisztelettel üdvözölhetni, úgyszintén PÁPAY JÓZSEFet, akit tudományunk nagy kárára nemrég ragadott el körünkből a halál. — Kegyeletes lélekkel gondolok honfitársamra, KARJALAINEN GUSZTÁVra, az osztjákság kiváló kutatójára is, akinek „Die Religion der Jugravölker“ című klasszikus munkájából sokat tanultam.

*

Sok primitív nép meghatározott állatokhoz való viszonyában bizonyos megóvó, tisztelő és vallási szokásokkal él. Ezek különböző okokból eredtek. Hittek például abban, hogy bizonyos állatok szoros kapcsolatban vannak valamelyik istennel vagy védőszellemmel, és ennek többé-kevésbé esetleges lakóhelyei vagy megjelenési alakjai, ennek szolgálai stb.; ezért gyakran annyira szentnek tekintették, hogy nem is szabad megölniök. Más elképzelés szerint valamely állatfaj bizonyos emberi közösséggel, törzsszel vagy családdal van kapcsolatban olyképpen, hogy az illető állat, a totem-állat, a törzsnek atyja vagy anyja. Olyan viszony ez, amely a totem-közösség tagjára bizonyos kötelezettségeket is ró az illető állat irányá-

¹ A Magyar Nyelvtudományi Társaság felolvasó ülésén 1937. június 8-án tartott előadás.

ban. A vadász- és halásznépeknél különösen a ragadozókat illetően keletkeztek különféle elképzelések, ezek viszont megfelelő szokásokat és szertartásokat eredményeztek. A vadász ugyanis, ismerve a vad erős szimatját, tudatában van annak, hogy mesterségbeli szerencséje is, az állattal szemben való biztonsága is a legnagyobb elővigyázatosságot követeli, és hajlandó olyan hagyományos szokásokat megtartani, amelyek a tiszta értelem szempontjából minden valóságalapot nélkülöznek.

Európa és Ázsia északi részének számos népénél, a nyelvi és törzsi határoktól függetlenül a ragadozók közül a medve jutott e tekintetben egészen különleges szerephez. Így volt ez az ősi finneknél. Ők ismerték a medveszertartásokat, amelyekről a Kalevala-énekekből alkothatunk magunknak fogalmat. Ám alighanem sehol másutt nem illették a medvét olyan nagy és jámbor tisztelettel, mint az obi-ugor népeknél, a voguloknál és az osztjácoknál. Az ottani erdőkben ez a mérhetetlen erős és rendkívül okos állat még most is elég gyakori és néha jelentős kárt okoz: elpusztítja a vadászok vagy halászok hús- és halkészletét, rénszarvasokat öldös, megtámadja és szétszaggatja az embereket, sőt alkalmilag a hullákat is széttépi. Az ilyen lényvel a gyengén felfegyverzett ember véleménye szerint legokosabb barátságos viszonyban lenni: még szavakkal sem meri megsérteni, mert meggyőződése szerint a jelen nem levő medve is mindent meghall, amit róla mondanak, és a sértést vérezen megtorolja.

Különösen kényessé válik az ember és a medve közötti viszony, amikor a vadász megöli a medvét. Ez egyáltalában nem tilos, noha az ottani vadászok tulajdonképpen nem keresik erre az alkalmat. A medve elejtésénél azonban nagyon kell ügyelni arra, hogy a zsákmányolt állattal ne bánjanak elbizakodottan vagy másképpen sértően, mert különben biztos bosszú éri az embert egy másik medve részéről. Ezenkívül a vogulok és osztjácok hite szerint a medvének, akár az embernek, lelke van, amely az állat halála után tovább él. Lelkét megszabott szertartásokkal kell megengesztelniök, akkor a megölt medve nem áll bosszút, hanem visszatérhet még előbbi életkörébe és újból terítékre kerülhet.

A medveünnepokről szóló beszámolóim alapja azok a megfigyelések és feljegyzések, amelyeket az 1901—1906. években vogul nyelvi és néprajzi kutatóútamon végeztem. A szertartások azonban olyan bonyolultak, és különféle tájakon olyan eltérőek, hogy megszabott időm folytán arra kell szorítkoznom, hogy főképp a Szoszva, az Ob mellékfolyója menti északi vogulok szokásait ismertessem.

Szertartásaik már az erdőben kezdődnek, mihelyt a vadat elejtették. Már nyúzásnál vagy a „suba levetkezésénél“ — így kell mondani, hogy a medvét meg ne haragítsák, — gondosan ügyelnek különleges szokásokra. A medveölő hátára fordítja

az állatot és hasára rövid vesszőket rak, közel egymáshoz; öt darabot, ha hím, de csak négyet, ha nőténymedve; ezek gombok. Ha a nyúzó a bőr felhasításakor az első vesszőhöz ér, kése hegyével félreveti és így szól: „Az állat egy gombja lepattant.“ Ugyanígy jár el minden további vesszőnél. Most megragadja a medve egyik mancsát, de úgy viselkedik, mintha egy vízben elsüllyedt ágnak vélné, ijedten felugrik és társaival elszalad. Mihelyt azonban visszatér, a második, sőt a harmadik és negyedik manccsal is ugyanúgy tesz, és csak azután ismeri fel a medvében pontosabb megtekintés után állítólag saját „öccsét“. Erre az örvendetes eseményre való tekintettel a vadászok egy kis táncot járnak, majd folytatják a nyúzást. Azzal, hogy a vadászok a medvét előszörre nem akarják megismerni, nyilván azt akarják vele elhitetni, hogy nem ők ölték meg.

Most készülődnek a zsákmány hazaszállítására. Elkészítik a „medvebölcst“. Ez behajlított görbe fa, melynek két szárát három keresztléccel kötik össze. Erre a tákolmányra fektetik a medvét, felemelik a szánba és hazaviszik falujukba. A faluszélén a vadászok azt kiáltják: „*uisáli bölt*“, — hímmedvénel öt-ször, nőténynél négyszer, és elsütik puskáikat. Ez jeladás a lakosok számára, akik kifutnak házaikból és a vadászok elé sietnek. A medve szánkójában füstölőt helyeznek el, egy fazelet, amelyben taplót égetnek. A vadászok és a falubeliek féktelenül lármázva hóval dobálgatják, nyáron vízzel locsolják egymást. Közben két férfi átemeli a medvét bölcstül a szánból egy kis asztalra, melyet azután a medveölő lakóházába visznek. A többiek úgy viselkednek, mintha mitsem vettek volna észre, és tovább dobálgatják egymást hóval, míg egyikük fel nem kiált, hogy a medve eltűnt. Most mindenki megijed, az egész tömeg egyszerre kiáltja: „Hová vitték, hová vitték?“ és sorjában keletről nyugatra futkos körben a ház előtt. Valaki kirántja a kaput és benéz, majd felkiált: „Itt van!“ Erre mindannyian berohannak, elől az asszonyok, azután a férfiak, bakugrással. A medve elé egy hóval rakott nyírkéregdobozt tettek. A medveölő megragadja a dobozt, a nép felé fordul és öklével a doboz fenekére csap, úgyhogy a hó az emberekre szóródik, és a doboz a földre repül. Ez azt jelenti, hogy ily módon a medve is részt vesz az emberek vidám hólabdacsatájában. Most rövid ideig táncolnak, majd az idegenek szétszóródnak más házakba.

A tulajdonképpeni medveünnepek csak este kezdődik. A falubeliek újból gyülekeznek a megjelölt házban. Ha a medve el-ejtésének híre már elterjedt, különösen a következő napokon, messzebről, sőt száz-kétszáz kilométernyiről is érkeznek idegenek. Az ünnep több napig tart. Az északi vogulok a hím-medvét öt, a nőtényt négy, a bocst két-három napig ünneplik. Némelykor azonban egy héten túl is elhúzódik az ünnep,

és az egész idő alatt a háziúr kötelessége, hogy a vendégek ellátásáról gondoskodik.

A medve az ünnepi szobában, „bölcsojén“, a kis asztalon, hasmánt fekszik. Mint valami kutya, fejével két mancsa között. Az asztalt a szoba hátsó részében, egy, az egyik faltól a másikig érő, alacsony, körülbelül két méter széles, földből készült és nyírfakéreggel meg rénszarvasprémmel letakart lócára helyezik; a szoba másik oldalfalánál ugyanilyen lóca húzódik. A medve szemét eltakarták nyír- vagy bádogkorongokkal, melyeket már az erdőben rávarrtak. Szájára is hasonló korongot tettek, ennek széleit zsinór erősíti a medve fülére. Hátára tarka sált vetettek, és e fölé még egy áldozati kendőt. A nősténymedve karmaira gyűrűket, gyakran harminc-negyven darabot húznak. Pofája alatt kis nyírkéregdoboz van, hogy a szájából csöpögő vért felfogja, illetőleg, hogy a vért ne tapossák szét a padlón. A medve előtt az asztalon tapló izzik, megvendéglésére ott egy pálinkás üveg, tele pohár pálinka és egy nyírkéregdoboz ennivalóval: fehérkenyér-darabokkal, búzalisztból készült kacsa, fajd, rénszarvas és jávorszarvas alakú sütemény, szárított hal, fajdhús és egy fazékban halzsír. Az asztal mellett a medve balján egy széken a medveölő, a háziúr ül. Fölötte csengő csüng, melyet minden egyes medveének után megránt. Olykor megsímogatja az asztalon fekvő állat pofáját, fejbúbját, néha megcsókolja homlokát és jobb mancsát.

Minden nap műsora két részre szakad; először egy zeneire és utána egy főkép drámaira. Az elsőt az úgynevezett medveénekek alkotják. Eléneklésükre három ember sorakozik a medve elé, arccal a medve felé fordulva, középtűt az énekes és jobbról-balról egy-egy „segéd“. A férfiak rikítószínű, vásárolt szövetből készült, arany vagy ezüst szegélyű áldozati köntöst viselnek, fejükön sapka, vagy sarkaival a nyakban összecsomózott áldozati kendő. A közönség a lócák szélén ül, vagy a falak mentén álldogál. Az első ének előtt valaki a közönségből, rendszerint egy serdülő ifjú, elveszi a medve elől a füstölő fazekat, és háromszor keletről nyugatra körülszaladja az énekeseket, és ezt mondogatja: „*kur, kur, kur, kur, kur, šuk, šuk, šuk, šuk, šuk*“, majd a medve orra alá lendíti a fazekat, és így szól: „*píš!*“ közben az énekes és segédei halkan füttyülnek. Ez a szertartás a szoba és az énekesek megtisztulását jelzi, de a szavak értelmét nem ismerik. Most az énekes és segédei kisujjuknál fogva megfogják egymást, az első néhányszor meghajtja fejét a medve előtt és elkezdi énekelni. A segédek hangtalanul vagy őt halkan kísérve ide-oda lóbálják kezét. Azonban ezek a karmozdulatok függetlenek az ének ütemétől. Egy-egy ének végeztével a háziúr megrántja a mennyezetről lecsüngő csengőt, erre megállás nélkül új énekbe fognak. Némi-lykor nem ugyanazon személy énekl el valamennyi dalt,

hanem egyik segéd vagy valamely személy a közönségből dalol el egyet vagy néhányat. Az illető ekkor középre áll. Minden este öt dalt énekelnek a hím-, négyet a nősténymedvének, s háromat a bocsnak. Ha az éneklésben jártas férfiak nincsenek jelen, az énekek mesékkel is helyettesíthetők. Az utolsó dal után újból körüljárják az énekeseket a füstölővel. Ezután a füstölőt hordó fiú és néhány kis fiú táncol az énekesek körül. Erre az énekes és segédei felöltik áldozati övüket, az áldozati kendőket kezükre csavarják és néhányszor körben táncolnak a szobában, miközben kendőiket lobogtatják. Ha hárfajátékos is van kéznél, az ő kíséretével táncolnak. Majd ezután táncol a többi férfi, ha kedve támad, mégpedig feltétlenül ugyanúgy, kezükre csavart áldozati kendővel. Rövid szünet után a leányok, s végül az asszonyok kerülnek sorra; utóbbiak sálakkal teljesen eltakarják arcukat, kezüket a suba újjába bujtatják, máskülönben a medve feldühödne a csupasz bőr láttára. Mindezek a táncok szólótáncok.

A vogul medvénekek száma igen nagy. Epikus dalok ezek, melyekben mint cselekvő személy a medve jelenik meg. Többek között elmesélik bennük, hogy miként nő fel a medve, mint a legfőbb isten-atya lánya az égben; hogyan lyukasztja ott ki lábával a falu utcáján játszadozva az égi sátrat, az így támadt lyukon lenéz, meglátja a lenti földet, ez megtetszik neki, és könyörög, hogy ide jöhessen. A legfőbb isten-atya meg is engedi ezt, ezüst bölcsőt kovácsol, bele fekteti a medvét, és bölcsőstül vasláncon a földre ereszti. Elmesélik továbbá a medve földi kalandjait, különösen a vadászokkal való harcait, hogy miként adja oda magát egyik vadásznak zsákmányul, hogyan rendeznek tiszteletére pompás ünnepélyt és végül hogyan tér vissza a legfőbb isten-atyához. Az ünnep hőisének, a medvének szempontjából sok ének egyenesen tanító célzatú. A hatalmas vendégnek választékos példákkal magyarázgatják, hogyan viselkedjék az emberekkel és tulajdonokkal szemben. Erdei bogyókat és tobozokat ehét, de az erdőből nem szabad a bogyót szedő nőket és gyermekeket elzavarnia. A vadász csapdájába esett vadat nem szabad elragadnia, sem pedig éléstárába betörnie. Hagyja békében a védőszellemek áldozati kunyhóit, valamint az elhúnytak tetemét. Intő példákkal bizonygatják, hogy a medve ilyen gonosz tettek után mindig terítékre kerül, — de mindenesetre ilyenkor is megtisztelő ünnepelésben részesül, amelyet a medvénekek még tovább részleteznek. A legrosszabb azonban, amit a medve elkövethet, a vadász megsebesítése vagy megölése. Ez esetben bizonyos a halála, a vérbosszú kötelezettsége következtében a vadász fia vagy az áldozat más hozzátartozója öli meg. És a medvének, amely gonosztettet követett el, még ünneplés sem jut osztályrészül, bőrröstül, hússostul és mindenestül el kell égetni; így akadályozzák meg, hogy mint az erdő réme visszatérjen az életbe;

azt hiszik ugyanis, hogy a medve testével lelke is véglegesen megsemmisül. A medvéeknek másrészt az embereknek a medve iránti kötelességeire is figyelmeztetnek. A medvét tisztelni kell, nem szabad gúnyolni vagy sértegetni. A vadász még csak azzal se dicsekedjék, hogy számára csekélység a medve megölése: a medve ezen feldühödik és bosszút áll. Különösen azonban attól őrizkedjék, hogy a medvére esküdjék. Ha valaki álnokul bizonygatja: „Tépjén szét a medve, ha hazudok“, akkor bizonyosan szétszaggatja a medve.¹

A medvéeknek és az azokat közvetlenül követő tánc után mindig rövid szünet következik, s ezután megkezdik az esti műsor második, drámai részének bemutatását. Itt néhány szóval vázolom a vogul színész és művésze általános jellegét.²

A színpad az ünnepi szoba padlójának középső része. Az öltöző a folyosó vagy valamely szomszéd szobája. Innen jönnek elő a színészek és ide térnek vissza az előadás végeztével. Csak férfiak szerepelnek. A női szerepeket is ők játsszák. Ilyenkor csak női ruhát vetnek magukra. Az állatok, így a ló, tehén, kutya meg a nyúl szerepét rendszerint álarcos kis fiúk játsszák el, akik ezért a tiszttségért valósággal tülekednek. Ha valamelyik állat azonban nem jut aktív szerephez, például a ló, fadarabbal helyettesíthető, ehhez szánkóképpen más fadarabot erősítenek.

A vogul színház kellékei igen egyszerűek. A színész többnyire a vogulok mindennapi viseletében, elnyűtt rénszarvasprémében és csizmában jelenik meg. Prémjét némelykor kifordítja. Komikus jelenetekben feltétlenül álarcot vesz fel. Az álarc nyírkéregből készül és rendszerint nagyorrú. Az álarcviselés célja nyilvánvaló: a színész személyét el akarják titkolni a medve előtt, ha esetleg megharagudnék a tréféért. Ugyanezen okból elváltoztatják még hangjukat is a színészek, és a legtöbben fejhargon beszélnek. A medvével el akarják hitetni, hogy ezek a különös lények nem falubeliek, hanem messziről jött idegenek, utasok. Az álarc alatt azonban kiki nyugodtan elmondhatja, amit akar; még ki is csúfolhatja a medvét, de ilyenkor a nézők és különösen a háziúr, a medveölő, szorgosan igyekeznek megfékezni a gúnyolódót. A medve ezért természetesen halás megvédelmezői iránt.

A vadász és halász megszemélyesítője mindig rovásos botot visel, ennek a botnak tulajdonképpen hivatásán kívül még több más szerepe is van: az evezésnél evező, a vadászaton puska meg nyárs, favágáskor balta, a főzésnél szolgáló és a kása megkeverésére habaró. Üstöt, tarisznyát stb. nem hasz-

¹ Bővebbet láss: ARTTURI KANNISTO, Über den Eidschwur bei den ob-ugrischen Völkern: NyK. L, 139—50.

² Bővebbet láss: Über die wogulische Schauspielkunst: FUF. VI, 213—37.

nálnak, hanem feltételezik, hogy, mint sok más, jelen van. Így a hasábokat egy nem létező fából hasítják és nem létező tűzzel gyújtják meg; e fölé egy nem létező üstöt akasztanak, ebben nem létező lisztből tésztát kavarnak, s ezt nem létező kanállal eszik meg. A csónakos a pusztá padlón ül és a botjával csapkod, a nélkül, hogy egy tapodtnyival is előbbre jutna. A vihart csak a színész szavai jelzik, és ha a csónak felborul, az evezős úgy süllyed el, hogy szerényen oldalt dől a padlón. Az időviszonyokban is vakmerően eltérnek a valóságtól. Így a vadászjelenetekben gyakran ismétlődő ebédszüneteket és az éjszakai pihenőket néhány perc alatt elintézik.

A vogul színház sajátosságaihoz hozzátartozik a színész és a közönség szoros együttélése. Amikor a színész a szobába lép, vándor módjára köszönti a közönséget, és elkezdi a jelenlevőkkel beszélgetni. Előadás közben is egyetmást kérdez, tanácsot kér stb.

A színjátékok többnyire prózai, recitált jelenetek, ám olykor részben vagy egészben elénekelik őket. Fontos szerepe van a táncnak, akár zene nélkül, akár ének vagy egy öthúrú hangszer kíséretében. Nem tekintve a tulajdonképpeni táncszámokat, amelyek között pantomimszerű és kardtáncokat találunk, majdnem minden prózai vagy daljáték táncsal végződik. Ez a szokott módja a színjátékok berekesztésének, bármi legyen is a tartalmuk. — A legtöbb darab tréfás. Komolyabbak mindenekelőtt azok a jelenetek, amelyekben vadászok és az erdei-szellemek vagy erdei- és vízi-szellemek szerepelnek. Különös kedvvel ábrázolnak mindenféle tréfás helyzetet, melybe a vadász és halász együgyűsége folytán kerül. De a tréfákba belevonják a legkényesebb témákat is, például a pap keresztelési szertartásait, a vogulok saját pogány áldozatait, a medveünnepséget, sőt még a szülőknek valamilyen hozzátartozóért való gyászát is. — Ezek a jelenetek az indítékot illetőleg vagy más tekintetben csak annyiban függenek össze a medveünneppel, hogy ennek alkalmával a medvét és a közönséget szórakoztatják.

A medveünnepségek színdarabjainak másik figyelemreméltó csoportja az úgynevezett szent játékok. Ezeket így játsszák: Az énekes áldozati köntösebe burkolózva a szobába lép. Meghajol a medve előtt és varázsdalt kezd énekelni az egyik szellemhez, melyet a vogulok tisztelnek; meghívja, hogy jöjjön az ünnepi szobába, s ajándékozzon tisztelőinek szerencsét a vadászathoz, egészséget és hasonló jókat. Kisvártatva meg is jelenik a szellem, ő is áldozati köntöst visel, nyakában és hátára vetve sok áldozati prém, értékes rókák, cobolyok stb. Meghajol a medve előtt, a padlót néhányszor körültáncolja és ismét meghajol előtte; a háziúr pálinkával kínálja a szellemet, erre ez távozik. Ezek a jelenetek tárgyilag csak annyiban kapcsolatosak a medveünneppel, hogy a szellem megjelenése az ünnepélyen kidomborítja a medve megbecsülését. Majdnem ha-

sonló szavakkal imádkoznak az illető szellemekhez az áldozatok alkalmával is. Eredetileg valószínűleg ezekhez az imádságokhoz tartoztak emezek is.

Hogy pontosabb képet adjak a medveünnepélyekről, ezek néhány epizódját elmondom, úgy, ahogy magam láttam 1905-ben az északi voguloknál.

Először a második ünnepnap műsorát ismertetem. Ez délután kezdődött azzal, hogy öt medvedalt énekeltek, majd táncra kerekedtek. Szünet következett, ezalatt medvehúst és medvezsírral készült kását adtak a háziak a vendégeknek. A húst a férfiak készítették el, ők is vagdalták apróra, mégpedig az asszonyok részét is, mert mindez tilos az asszonyoknak. Az ünnepi szobában csak a férfiak étkeztek. A padlóra rénszarvasbőrt terítettek. Erre rakták a medvekásával töltött fatálat és e köré ültünk mi férfiak törökülésben. Az étkezés ideje alatt a medve arcát kendővel takarták le. A nők és gyermekek a szomszédházban ettek. Ebéd után mindenki egy kis maréknyi egészen finom faforgácsot gyűjtött, amelyet a vogulok általában törülgetésre és tisztításra használnak, gyorsan a szájába dugta, ugyanebben a csomóban kezét is megtörölte, és az egésztestet az égő tűzhelyre vetette. Azután mindenki elővette kését és fogai közt csörgette a pengéjét. Ebéd után a háziúr még vízzel locsolta meg vendégeit. Egy másik ünnepen, amelyen résztvettem, minden vendég azt mondogatta evés közben: „*kür, kür, kür, kür*“, a varjak hangját utánozva. Az égő forgácscsomó használata, a kés pengéjével való zörgés, a vízzel való locsolás természetesen varázsszerek, amelyek a medve lelkét elriasztják. A varjak hangjának utánzása másrészt el akarja hitetni a medvével, hogy húsát a bitang varjak falták fel. Az evés idejére is azért takarják el a medve arcát, hogy az evőket megvédjék a medve haragjától.

Az étkezés után következett az est drámai része. Körülbelül húsz tréfát és más olyan jelenetet játszottak, mint amelyeket már ismertettem. Ezekre itt nem térek ki bővebben, csupán utalok előbb említett cikkemre. Mégis foglalkoznom kell a napi műsor utolsó előadásával. A szobába belép egy álarcos férfi, köszön és megkérdi, mit csinálnak a szobában. A válasz után megkéri, hogy a maga részéről egy mesét mondhasson el. Beleegyeznek. Erre rénszarvasbőrt terít a padlóra, a medve elé, törökülésben rátelepszik és testét ide-oda lóbálva elkezdi mesélni: „Öregember és öregasszony veszekszik, öregember és öregasszony fekszik.“ De tovább nem jut, mert kívülről beront egy társa, és azt mondja: „Gyere, menjünk, mert a társaink már messze járnak“, megragadja a bőr hátsó végét, és a mesemondó hosszú darabon csúszik az ajtó felé. Társa visszaszalad, de a mesemondó nem zavartatja magát, s újból előlről kezdi meséjét mondani. Ám éppúgy, mint az előbb, most sem jut mondókájában tovább, társa megint berohan és

félbeszakítja, mint előbb. Ez több ízben ismétlődik, a mesemondó lassankint az ajtó nyílásába kerül, itt két ember nyakon csípi és erőnek erejével kirántja, nem törődve kiáltozásával és ellenkezésével. Ez a jelenet viharos tetszést kelt.

Ezzel véget ért a napi műsor. Rövidesen visszatértek a színészek, szokott ruhájukban és álarc nélkül a szobába. A háziúr így szólt: „Az emberek szórakoztak itt. Hol voltatok egész este?” Azok ezt felelték: „Úgy? Sajnos, semmit sem tudtunk róla. Egész idő alatt mélyen aludtunk.” Ennek a beszélgetésnek, valamint az előbbi mesemondó-számnak a célja természetesen az, hogy a medve esetleges gyanakvását eltérítse a falubeliokról és elhitesse velük, hogy a színészek messziről jött idegenek voltak. Ugyanez a jelentése annak, amikor a falubeliek a medveünnep egész ideje alatt bizonyos titkos szavakat használnak a medve és testrészei, valamint a mindennapi élet némely eszközének és tárgyának megjelölésére: a medve az „erdei öreg“, az „erdei apó“, a medve szeme a „csillag“, a medve szíve a „naptól nem látott“, a kutya a „farkas“, az üst az „akasztós“, a kanál a „szarka“, az üst forr a. m. „az akasztós forog“, medvehúst eszem a. m. „az erdei vad holmiját szedem fel“ stb.

Éjszakára kendővel fődtek be a medve arcát. Az énekes éjjel ugyanazon a lócán feküdt, amelyiken a medve asztala állt. Reggel hétkor felkelt, a medvétől balra leült a lóca szélére és eldalolta a medve úgynevezett ébresztő vagy hajnali dalát. Ebben az énekben csodálkoznak azon, hogy a medve, ki azelőtt mindig elsőnek volt talpon, most ilyen sokáig alszik, és felszólítják, hogy ébredjen fel. Éneklés után az énekes meghúzta a csengőt, meggyújtotta a medve asztalán álló gyertyacsonkot, és levette a medve arcáról a kendőt.

Meg kell említenem, hogy a mesemondó száma és az azt követő párbeszéd — a háziúr és a színészek között — minden este a műsor végén, az utóbbi kivételével, megismétlődik. A medve-ébresztőt, míg a medve a szobában van, minden reggel eléneklik.

Igy folytatódik a medveünnep estéről-estére. A főkülönbség csupán annyi, hogy a drámai műsor legfontosabb része az utolsó két éjtszakán a fent leírt szent jelenetek.

Ezekben sorjában mindenféle mitológiai lény, mindenek előtt a vogulok tisztelte alacsonyabb, majd magasabbrendű szellemek szerepelnek. Könnyebb fajsúlyú darabokat, tréfákat, melyek túlsúlyban voltak az első estéken, most kevésbé hoznak színre, mégpedig bizonyára az ellentét kedvéért, hogy a közönség érdeklődését ébren tartsák, — valódi shakespeareai módra.

A nagy tiszteletről, melyben a medvét részesíteni akarják, tanúskodik többek között az is, hogy a negyedik ünneppnapon állatot áldoznak neki. Nappal, tehát a tulajdonképpeni ünnepi

szertartások előtt, rénszarvasborjút hozott a háziúr egy másik férfival a szobába. A borjút a medve elé vezették, fejét a medve felé fordították. A háziúr a borjú vezetékszíjának végét a medve bal mancsa alá nyomta, úgyhogy bizonyos értelemben a medve tartotta a borjú szíját. Ezután valamennyi jelenlevő háromszornégyyszer meghajtotta fejét a medve előtt. Most kivették a medve mancsából a szíjat, s míg az énekes fogta a szíjat, a háziúr hátulról baltájával letaglózta a borjút. Az állat jobb oldalára fordult. A háziúr megmarkolta kését és a borjú szívébe döfte. Míg az áldozat végét járta, a háziúr töltött magának egy pohár pálinkát, felhajtotta, az utolsó csöppeket a medve hátára szórta, és a többi jelenlevőt, így feleségét is, pálinkával kínálta. Ezután ismét meghajoltak néhányszor a medve előtt.

Most hárman nekifogtak, hogy a borjút megnyúzzák. Ez a szokott módon történt, csak a körmeit hagyták rajta a bőrön. A húst felaprózták és egy nagy üstbe vetették. Amikor megfőtt, fatalakba rakták. A tálakat rövid időre a medve elé tették. Majd két teremben megkezdődött az étkezés. Rénszarvas-húst és valamilyen halzsírral készített kását ettek hozzá. Evés után az esti szórakozást újra medveénekekkel, táncsal és színdarabokkal kezdték.

Vallási tekintetben, különösen a medve tiszteletét illetően, legérdekesebb az utolsó este, az úgynevezett szent este. A műsor szokás szerint este kezdődik, rövid megszakításokkal azonban egész éjszakán át másnap délig tart. Először most is öt medveének kerül sorra, majd egy drámai rész túlnyomóan szent jelenetekkel. De mindezek után sok olyan darabot játszanak, amelynek nyilvánvalóan az a célzata, hogy a medvére ráijesz-szenek és rávegyék a távozásra. Minthogy a medvét már több napig ünnepelték és vendégelték, a vogul úgy gondolja, hogy a jóból is megárt a sok; de mivel maga a vendég nem igen gondol az elmenésre, ijesztgetésekkel kell őt megmozdítani. — A szobában először egy darú jelenik meg. Megszemélyesítője sálba burkolja magát. Kezében előre nyújtott botot tart. A bot felső végén fából készült, zsinórra járó darúcsőr van. A darú, csőrével kerepelve és az emberek felé kapkodva, körüljárja a szobát. A háziúrra, sőt a medvére is fenekedik. A háziúr hiába akarja megvédeni. Csőrét belevágja a medve ételáldozatába; a padlóra veti és a medvéről lerángatja a takaróul szolgáló áldozati ruhákat. A háziúr és a nézők jajgatnak, a medvét meg akarják védeni, de elpanaszolják, hogy tehetetlenek. Mikor a darú eltávozott, egy bagoly kerül a szobába. A madár megszemélyesítője fehér, vastag, kifelé prémes útbundát visel, arcán nyírkéregálarc, kezében fajdkakasszárnyak, amelyekkel rettenetesen ide-oda csapkod. A padlón egy nyúl ugrabugrál; először ezt tépi szét a bagoly, majd borzalmasan üvöltve az emberekre ront, egyszer ide, másszor oda, úgyhogy a kisgyermekek sikoltozva bújnak szüleikhez. A legmostohábban azonban a

medvével bánik, ez is annyira fél, hogy arca — a vogulok megfigyelése szerint — egészen elhalványul. A baglyot is meg akarják nyugtatni, de sikertelenül.

Harmadszorra egy még borzalmasabb lény jelenik meg: a „tűzróka“ lép a szobába. Ez régi bundát visel. Farka nem más, mint széna, melyet most meggyújtanak. A róka üvöltve szalad körül és égő farkával nekiront az embereknek. Különösen a medvének, akiről tudják, hogy élteben is fél a tűztől. Alig távozott el a róka az emberek sopánkodása közben, heves lármá hallatszik kívülről: egy férfi meg egy asszony izgatottan vitatkozik valamin. Az ajtót kinyitják, egy öreg ember rohan, a baltáját vadul forgatva, a szobába, miközben öreg felesége csillapíttatja. A férfi ezt énekli: „Átkozott kölykei, lányai, tulajdonképpen miféle tréfát visztek itt végbe? Ezzel a baltával forgácsá aprítlak benneteket!“ Észreveszi a medvét és így folytatja: „Hát ezt a fűvel benőtt vízi fát honnan cipeltétek ide? Széthasítom szálkákra; vagy azt hiszitek, hogy egy pusztá faluba jöttetek?“ Az asszony meg akarja akadályozni és csitíttatja: „Öreg, öreg, hagyd abba, hagyd abba! Hadd szórakozzanak a gyermekek.“ De az öreg nem hallgat rá. Baltájával hadonászva megfenyegeti az embereket és a medvét, végül a medvére veti magát, mintha le akarná ütni, — akkor azonban egészen barátságosan föléje hajol, csupán az állat füle mögé dugott, rovásokkal ellátott fadarabkát veszi ki. Leteszi a szoba közepén egy deszkára, és baltájával szétcsapja. Az egész lármának csupán az az eredménye, hogy megvizsgálják, melyik helyen vágták a fadarabkát ketté, és ebből megjósolják, hogy a faluban ünnepelnek-e majd újból medveünnepet. Az ünnep alatt még más fogásokból is megjósolják az új medveünnepet, de az itt leírt esetben a jóslást ezen a különös módon kötik össze a medve megfélemlítésére szánt cselekményekkel.

A vogulok véleménye szerint a medve ezek után az ijesztgetések után elhatározza, hogy elhagyja a házat, noha másrészt a falubeliekre nem neheztelhet, hisz mindig megkísérelték, hogy vendégüket megvédjék, ha kevés eredménnyel is, támadóitól. Most azonban arról kell gondoskodni, hogy a medve máskor is megörvendeztesse házukat látogatásával. Ezért a következőképpen járnak el. Az egyik sarokban, ahová a medve nem láthat, egy férfi fúróval lyukat fúr a fába, de úgy, hogy a fúró zőrejét a medve is meghallja. Az emberek most csodálkozva kérdik: „Miféle madár énekel itt olyan szépen? Hiszen még soha életünkben nem hallottunk ilyen széphangú madáréneket. Nézzétek csak meg, mi is az?“ Keresik, de senki sem találja a madarat. Egyikük így szól: „Most csak a hangját hallottuk. Mihelyt azonban öcsénk ismét meglátogat, tán a madarat is meglátjuk.“ Később ugyanígy cselekszenek a csengővel, és végül az öthúrú hangszerrel; újból megcsodálják a

madár gyönyörű hangját, de magát a madarat nem lehet látni. Am most azt hiszik, a medvét annyira kíváncsivá tették, hogy csakugyan elhatározta: ha visszatér az életbe, újból felkeresi házukat.

A búcsú órája üt. A medvét asztalostul a lócáról a padlóra helyezik. Valamelyik öregasszony félelemtől és sírástól remegő hangon elmondja a búcsúszavakat és megcsókolja a medve jobb mancsát; ezt a példát a többi asszony is követi. A férfiak megsimogatják a medve fejét és megcsókolják a homlokát meg a bal mancsát.

A „gyermeket“, vagyis a medvét most kiviszik az ajtón; a háziúr ezt meg akarja tiltani; de azzal vigasztalják, hogy a gyermeket csak látogatóba viszik és nemsokára visszahozzák. Alig ér azonban a medve kísérőivel az ajtóból az udvarra, heves vihar, vagyis általános hólabdacata kezdődik, amelyben senkit sem kímélnek. A medve arca is tele lesz hóval. Az általános zürzavarban két férfi felkapja a medve asztalát, és a ház mögötti áldozati mezőre viszi. A háziúr megint tiltakozik, de ismét tudtára adják, hogy a gyermeket látogatóba viszik, és ráparancsolnak, hogy hozza ki a szobából a gyermek tubákos szelencéjét. A háziasszony is kifogásokat támaszt, de elküldik azzal, hogy teremtsen elő a gyermek gyűszűjét. A ház mögött a medvét leteszik, arccal a nap felé; a jelenlevő férfiak páronként zajonganak és kiabálva megmarkolják egymás mellét. Míg a csodálkozó medve figyelme állítólag teljesen a játszók felé fordul, hátulról két álarcos lény lopózik feléje és kiáltja: „*kerk, kerk!*“ Ezek varjak. A háziúr ép az utolsó pillanatban jelenik meg a ház mögött, lécet kap fel és elijeszti néhányszor a varjakat. De ezek vakmerően visszatérnek, kétoldalt megragadják a medve bölcsőjét, és a földre borítják, úgyhogy a medve arccal a földre, a bölcső pedig föléje kerül, — a medve tehát semmit sem láthat. A játszadozó emberek is csak most veszik észre, hogy mi történt, félelmükben kiáltoznak, de már késő, és már a háziúr szidalmi sem érnek semmit. A gonosztettet mindenestre szerencsésen a varjakra hárították.

Most hozzáfognak a medve végleges megnyúzásához, mert az erdőben nem véglegesen végezték el. Erről semmi jelentőset nem mondhatok, csak annyit, hogy a vogulok engem kértek meg, hogy baltával verjem szét a medve gerincét. A medve bosszújától való félelmükben ugyanis ők maguk nem merik megtenni. Ha véletlenül orosz vagy más nemzetbeli nincs jelen, s így nem varrhatják az ő nyakába ezt a bűnt, a vogul késsével úgy bontja meg a hátgerincet, hogy a csigolyákat kifeszíti forgóikból a nélkül, hogy a csontokat eltörné. Két alkalommal is, amikor medveünnepen vettem részt, nekem kellett ezt a hősi feladatot vállalnom.

A ház mögött a tűz fölé üstöt akasztottak, és belerakták a medve húsát. Ugyanebbe az üstbe került a medve feje és szíve is. Az asszonyok részére külön nyírhéjdobozba szeltek húst, mégpedig csak a medve hátsó részéből; a mellső részből az asszonyoknak nem szabad enniök, sem olyan húsból, mely együtt főtt a szívvvel és fejvel. Az asszonyoknak a szobában főztek, de ezt a munkát és a hús szét darabolását is a férfiaknak kellett elvégezniök. — Amikor a hús puhára főtt, fatálakba tették, és rövid időre a lócára, a szellemek áldozati ruhái alá rakták, másszóval áldoztak a szellemeknek. Azután a férfiak és asszonyok más-más szobában étkeztek.

Evés közben a háziúr levágta a medve szájaszélét gyűrűalakúra, begörbített hüvelykujjára tette és odanyújtotta egy másik férfinak, aki a gyűrűt szintén begörbített hüvelykével kapta el. Most mindkettő maga felé húzta a gyűrűt, közben hortyogva lélekzettek. A gyűrű a háziúr kezében maradt; minden jelenlevőnek adott belőle egy darabot enni, e közben ő is, az evő is rövideket horkantott. Megint a varjú volt a bűnös. UNO HARVA finn tudós szerint ez az igen sok népnél meglevő és így igen régi szokás, a medve-szájgyűrű levágása, eredetileg szintén védőeszköz; célja kiderül egy finn medveének szövegéből: „*Otan nenän oholtani vainun tuntemattomaksi*“: „Leveszem medvém orrát, hogy ne tudjon szimatolni.“¹

Miután az asszonyok ettek, a háziúr háromszor körüljárta az asszonyok körét, amint a padlón egy tál körül ültek. Kezében tálalt tartott, a medve hátsó részének húsával. Közben ismét többször hortyogott. Majd egy öreg asszony ölébe tette a tálalt. Ez ajándék és nagy megörvendeztetés a megajándékozott számára, és ezért viszonzásul ujjas kesztyűt, amelynek mintázata rendesen medvét ábrázol, kell varrnia a háziúrnak. — A medve fejét külön tálba helyezte a háziúr. Amikor a férfiak ettek, a tálalt megfogta a háziúr, a férfiak körét is háromszor körüljárta, és több ízben horkolt. A tálalt egy idősebb ember elé rakta; ennek mindig olyasvalakinek kell lennie, aki maga is ölt már medvét. A férfi elfogadja, hogy majd hazavigye és lassankint elfogyassza. A medvefejet, a koponyát ezután fehér kendőbe kell csavarni, és áldozati mezőn felaggatni egy fára. A kést, amelyet a medve fejének elfogyasztásakor használt, később nem szabad már az oldalt függő tokban viselni, sem az asszonyok kezébe adni: csak a férfi maga használhatja munkája elvégzésére.

Evés után a férfiak is, az asszonyok is égő forgácsokkal tisztították meg fogukat és kezüket, a kés pengéjét pedig fogaik közt csörgették, mint ahogy fentebb leírtam.

De a medveünnepek még ezzel sincs egészen vége. Miután befejezték a nyúzást és a húst elfogyasztották, este újból az

¹ UNO HARVA, Altain suvun uskonto 262—3.

ünnepi háznál gyülekeznek. A vogulok hite szerint ugyanis a medve lelke, mielőtt visszatérne a legfőbb isten-atyához, az ünnep után még kevés ideig a földön időzik. Lelke az első estén az ünneplő ház tetején figyel, a második estén az ösvény végén, amelyen hóért járnak az asszonyok, a harmadik estén annak az útnak a végén, amelyen a férfiak mókusokat fognak. Első este két vagy három medvedalt énekelnek, amelyek közül lehetőleg egynek újnak kell lennie. Azonkívül néhány jelenetet mutatnak be. A színészek ezt kiáltják a szobába jövet: „Hol van az öcsénk? Hozzátok ide!” A ház népe azt feleli: „Látogatóba ment, mindjárt jön!” A színészek fenyegetőznek: „Ha reggelre nem hozzátok ide, majd elbánunk veletek.” Ezt a zárójelenetet azonban nem tekintik különösen fontosnak, és ritkán játsszák el. Ennek oka részben az, hogy a háziúr, akinek a tulajdonképpeni ünnep tartama alatt nagy mérsékletet kell tanúsítania a szeszitalok terén, most kárpótlást keres.

Meg kellett elégednem azzal, hogy a voguloknak főleg egy medveünnepest ismertessem, s közben sok, a kutatás számára fontos vonást elhagytam. Remélem azonban, hogy az elmondottak elegendők arra, hogy a medveünnepről is, annak céljáról is fogalmat nyújtsanak. Az ünnepet eredetileg a megölt medve lelkének rendezték, és számos részlete, melyet itt nem ismertetethetek, emlékeztet azokra a szertartásokra, melyeket a vogulok hozzátartozóik halála és temetése alkalmával végeznek, az elhunytak szellemének megvendéglésére és megengesztelésére. A medveünnepek is az a célja, hogy a medvét, helyesebben a medve lelkét megengesztelje. A medve egy nagy ünnepség középpontja, megvendéglik, dalokkal, színjátékokkal és táncokkal szórakoztatják, hiúságát hízelgésekkel és dicséretekkel csiklandozzák, sőt az emberek által tisztelt szellemeket is megidézik, hogy köszöntsék őt és hajoljanak meg előtte. Elejtése miatt érzett esetleges haragját és bosszúját idegenekre és állatokra hárítják, de valódi gyilkosaival ki akarják békíteni, sőt annyira megbarátkoztatni, hogy a háziurat máskor is megtisztelje látogatásával. A medveünnepek egyúttal arra is alkalom, hogy örüljenek a tekintélyes zsákmánynak, még inkább a férfias bátorság próbatételének és a rettenthetetlen vakmerőségnek, amely a medveöléshez szükséges, annyival is inkább, mert a medve a nép elképzelésében szinte természetfölötti lényé nőtt. A medveünnepek ezenkívül kedves alkalom, amelyre egy ritkán lakott vidéken sok tíz kilométernyi vidékről gyűlnek össze az emberek, hogy a nehéz mindennapi élet közepette néhány egészen gondtalan napot töltsenek el barátaik körében. A kutatónak pedig mindenekelőtt azért érdekes ez az ünnepély, mert egy egész néptörzs szellemi tudását, vallási elképzeléseit szinte egy gyűjtőpontban egyesítve láthatja.

KANNISTO ARTÚR.

Tőzeg.

A *tőzeg* a mai köznyelvben a. m. 'Torf, Pflanzenkohle' (KELEMEN), 'tourbe' (ECKHARDT, SAUVAGEOT). Nem úgy régebben. Még CZF. is a következő hármast jelentésben ismeri: 1. 'szalmával vagy törekkkel összegyúrt marhaganéjból vályog formára alakított tüzelő a fa nélkül szűkölködő helyeken, különösen a szegényeknél'; 2. 'szélesebb értelemben, megszáradt szarvasmarhaganéj, melyet eredeti mivoltában szintén tüzelőül szoktak használni'; 3. 'gyeptőzeg, mely alatt némely lapályos helyeknek fűgyökerekből és földből álló földszínét értjük, mely megszáritva szintén tüzelőnek használtatik'.

A szó a régiségben a XVI. századtól kezdve fordul elő. A fontosabb adatok ezek: CAL. 1585.: „bolbiton—*Tehen gané tőzet*“ | MA. 1604.: „*tőzet*—bulbiton“ | MA. 1708.: „*tőzet*—bulbiton—Ochsenmist“ | PP. 1708. PPB. 1762.: „*tőzek, tőzők*—bulbiton“ | PPB. 1767, 1782.: „*tőzek*—bulbiton—Wildenlauch (!)“ | SzD. 1784.: „*tőzeg*—tehen ganélat“ | SzD. 1792.: „*tőzek, tőzők, tőzeg*—ganéj, marhaganélat, trágya“ | SzD.: MVir. Told. „*tőzek, tőzők* . . . száraz tőzekkel v. tőzeggel tüzelni“ | Márt. 1800.: „*tőzek*—tüzelő ganéj—der Misttorf“ | SI. 1808.: „*tőzek, tőzek*—bolbiton, bolbitum, fimus bubulus—Kuhmist oder Misttorf“ | KR. 1832.: „*tőzeg*—lány tehen-ír“ (Pázm. Kal.-ból idéz) | DANK., Lex. 1833.: „*tőzeg, tőzek*—fimus in humum versus—der Misttorf“ (szerinte eredeti magyar szó) | KASSAI 1836.: „*tőzek loco tüzelék*, tüzelni való marhatrágya. Bulbiton. Est surrogatum lignorum focalium ex stercore bubulo in Jazigia, Cumania et Comitatu Batsiensi“ | Tzs. 1838.: „*tőzeg, tőzek*—Misttorf.“

Tüzetesebb utánajárással azt is meg lehetne pontosan állapítani, hogy mimódon, mikor keletkezett a *tőzeg* újabb 'Torf' jelentése; most csak egy tárgyi mozzanatra hívjuk fel a figyelmet: SZEKFŰ GYULA szerint 1766-ban Mária Terézia német mintára nálunk is tőzeg- (turfa) termelési rendeletet ad ki (vö. HÖMAN—SZEKFŰ, Magyar történet IV, 524 és 619). Ennek a kérdésnek a szó magyarázata szempontjából azonban nincs nagyobb jelentősége.

A népnyelvben a 'turfa' jelentésben a szó ma is ismeretlen. A MTsz. mindössze három adatot idéz a *tőzeg* népnyelvi előfordulására: Kecskemét, Debrecen vidékéről és Borsodból. A MTsz. jelentést ugyan nem ad, de az idézett helyek ebben a vonatkozásban szerencsére világosak. A Kecskemét vidéki adat a régi Tsz.-ból való: „*tőzek* v. *tőzeg*: marhaganéjból vályog-formára alakított tüzelő, a fa nélkül szűkölködő helyeken a szegénységnek. Kecskemét vidéki szó. Csapó Dániel.“ A debreceni adat (Nyr. XI, 477) *tőzek*, jelentése 'trágyából gyúrt tüzelő'. A borsodi változat (Ethn. VII, 74) *teőzik*, „mely nem más, mint négyszögű formába préselt szárított tehen- és lótrágya.“ A szó földrajzi elterjedése szempontjából figyelmet

érdemel KASSAI már idézett adata is, mely szerint a *tözeg* a Jászságban, Kunságban és Bácsmegyében ismeretes.

Eredetével először VÁMBÉRY (NyK. VIII, 182) foglalkozott; szerinte ez a szó is a magyar nyelv törökkel egyező szókincsébe tartoznék. BUDENZ (NyK. X, 128) ismert kritikájában a *tözeg* ősi török eredetét elvetette, mert a vele egybekapcsolt szó a törökségben idegen vagy legalább is kétes eredetű, és kérdőjellel egy perzsa szóra is utalt. VÁMBÉRYT nem igen ingathatta meg BUDENZ ellenvetése, mert későbbi munkáiba is változatlanul felvette a török—magyar szóegyezések közé a *tözeg*-et (vö. A magyarok eredete. Bp., 1882. 353, 552 és A magyarság bölcsőjénél, Bp., 1914. 217). Legfeljebb azzal tetézte meg addigi magyarázatát, hogy a török adat mellé kapcsolta még a magyar *tűz* szót is, mondván, hogy a török szó alapja egy vele azonos jelentésű *tez*, *töz* tő.

VÁMBÉRY után érdemlegesen csak PATRUBÁNY (Nyr. XI, 18) szólt a *tözeg* magyarázatához; véleménye szerint oszmán-török jövevény a szó a nyelvünkben, s minthogy a déli szláv nyelvek nem ismerik, közvetlenül a oszmánliból kerülhetett a magyarba. PATRUBÁNY rövid kis közleménye mindenkit meggyőzhetett, mert később többé senki sem tartotta szükségesnek visszatérni a *tözeg* magyarázatára, így sem MUNKÁCSI, sem GOMBOCZ.

Úgy látjuk azonban, hogy a *tözeg* oszmánli eredete korántsem olyan világos és kétségtelen, mint azt eddig gondolták.

Mindenekelőtt nem tartozik a jellegzetesen oszmánli szavak közé. Megvan ugyan az oszmánliban is, vö. *tüzük* 'dung, kneaded, molded into cakes, and dried for fuel' (REDHOUSE 542), de ismeretes rajta kívül még egy csomó más török nyelvben is. Adataink a következők: oszm., azerb., krm., csag., tar., alt., tel., leb., sór *tüzük* 'der trockene Mist, der Mist' (RADL. III, 1103) | kirg., kkirg., szag., kojb. *tezak* 'ua.' (uo.) | bar., kaz. *tizak* 'ua.' (RADL. III, 1397). A csagatájából idézhetünk még egy *tizak* alakot is, mégpedig PDC. 258 'fumier des animaux' és Šejx Sul. ed. Konst. 133 'tüzelní való trágya, trágya' (KÚNOS kiadásából hiányzik). További adatok: turki *tizak* 'horse dung' (SHAW 84) | tkm. *tezek* 'кизяк' és 'помет' (ALIEV—BORIEV 115, 272) | szárt *tizak* 'кизяк' (NALIVKIN 119) | özb. Q. *tüzük* 'ló-, szamár-trágya' (saját felj.) | özb. Maim. K. *tüzag* 'ua.' (saját felj.) | bask. *tödäk*, *tödäk* 'trágya' (PRÜHLE: KSz. V, 266). A török régiségből való: HOUTSMA *tüzük* 'Pferdemist' (67) és Kášyari *tüzük* 'Mist' (cd. BROCK. 205).

Ennyi minden új és régi adat ellenében is meg lehetőszen rejtélyes a törökségben a *tüzük*, *tizak* eredete. Noha alakját tekintve kifogástalan eredeti török szó is lehetne, nincs semmi olyan adat, melynek alapján megnyugtató etimológiája kínálkoznék. Megjegyezzük, hogy ez idő szerint sem a mongolból, sem a mandzsu-tungúzából nem mutatható ki a rokonsága. Ha

jövevényt a *tüzök*, semmiesetre sem lehet túlságosan kései, mint azt Káşyari adata is bizonyítja.

Jelenleg legfeljebb perzsa kölcsönzésnek a gondolata merülhet fel; az új-perzsában ugyanis szintén ismeretes a szó, mégpedig így: *tazak*, *tüzök* 'merda, stercus, alvi faeces; stercus boum, fimus bubulus (VULLERS I, 444). A baj csak az, hogy az új-perzsában is elszigetelt a szó, a többi iráni nyelvben meg épen hiányzik, úgyhogy sem jogunk, sem okunk nincs ma az új-perzsa *tazak*-nak ó-iráni vagy épen indo-iráni eredetéről beszélni. Hozzátesszük, hogy VULLERS perzsa forrásaiban is feltűnő a bizonytalanság a szó eredetét illetőleg; az egyik szerint török, a másik szerint perzsa-török eredetű volna. Épenséggel nincs kizárva, hogy az új-perzsa *tazak* csakugyan török eredetű. Ebben semmi meglepő nem volna, hiszen ismeretes, hogy az új-perzsában tekintélyes számú régi és új török jövevényt van (már a Sáhnameban és más, IX—X. századi munkákban is). Sajnos, erről az iráni és török szempontból egyaránt fontos kérdéstről még mindig nélkülözzük a szükséges, megbízható monographiát.

Már PATRUBÁNY (i. h.) megjegyezte, hogy az oszmánli *tüzök* ismeretlen a délszláv nyelvekben; ez azonban önmagában még semmit sem jelentene az oszmán-török átvétel ellenében, hiszen számos kétségtelenül oszmánli elemünk nem mutatható ki a balkáni nyelvekből. Jelen esetben még az ilyen esetleges érv is veszítene súlyából, mert a *tüzök* ismeretlen ugyan a délszláv nyelvekben, de megvan az oláhban: *tezic*, *tizic* 'trockener, harter Kuh-. Schafmist. Erster dient der Bauern als Brennmaterial' (ТИКТИН III, 1583). Sajátságos, hogy az újabb oláh-német (magyar) szótárakban előfordul a másodlagos 'Torf' értelmezése is.

Az oláh szót MIKLOSICH (DWA W. XXXV, 176) és ŞAINEANU (Influenţa orientala II, 363) oszmán-török eredetűnek tartja. Bizonyos nehézségekre azonban egyikük sem utalt, illetőleg nem tett kísérletet megmagyarázásukra. Hogyan magyarázzuk a *tezic* mellett előforduló, s ma már általánosabbnak mondható *tizic* első *i* hangját az oszmánli *ü*-vel szemben? Bel-oláh sajátosság-e ez, vagy pedig arra kell gondolnunk, hogy az oláh szó sem oszmánli jövevény, hanem esetleg krími tatár, vagy talán kun, besenyő, és forrása egy **tezek*, **tizik* alak?

Az mindenképen bizonyos, hogy a magyar *tőzeg* — már csak szöföldrajzi okokból sem — semmiesetre sem lehet oláh eredetű.

De nézetünk szerint nem lehet oszmánli sem, nem lehet az súlyos hangtani nehézségek miatt. Az oszmán-török szó első magánhangzója *ü*, pontosabban *ε*, vagyis ugyanaz a hang nagyjából (a kettő közti különbséget műszerrel még nem mérték), mint a magyar nyílt *e*, melyet tudvalevőleg szintén *ε*-vel jelölünk hangtanilag pontosabb átírásban. Már most: ebből a

nyílt *ü*, *ε*-ből a magyarban nem magyarázható meg a rövid *ö* sem (ez a hang csak zárt *e*-ből, vagy *i*-ből keletkezett jövevénytiszavainkban), még kevésbé a hosszú *ü*.

Egy török **težük*, **tizük*-ből kifogástalanul megmagyarázható volna egy magyar — **tőzeg*, **tőzek*. Arra nem igen gondolhatunk, hogy az *ö* megnyúlása másodlagos magyar jelenség volna, mert hiányzanak az ilyen feltevést megtámogató biztos példák, de meg ellene mond a borsodi *težük* *ež*-je is. Az első szótag hosszú magyar magánhangzóját régibb jövevénytiszavaink segítségével sem tudjuk kifogástalanul magyarázni, hasonló eset ugyanis ott sincs. Jelenleg egyetlen megoldás kínálkoznék; t. i. ha a török adatoknak nemcsak qualitativ, de quantitativ tulajdonságait is figyelembe vesszük, és hosszú zárt *ē*-ből vagy *z*-ből indulunk ki.

Török hosszúságok magyar tükröződései nem régiben M. RÁSÁNYEN foglalkozott (FUF. XXIV, 246—55). A kérdés sajnos sokkal bonyolultabb, mint RÁSÁNYEN gondolja, mert másodlagos nyúlások a magyarban is történtek, így pl. épen az *a > á* esetében, melyet RÁSÁNYEN a legszebbnek tart, teljesen hasznavehetetlen a török hosszúság vallomása, mert hiszen ez az *a > á* nyúlás egész sereg szláv, latin stb. jövevénytiszavunkban is bekövetkezett, ahol eredeti hosszúságról szó sem lehet.

A kérdés mégis figyelmet, alaposabb vizsgálatot érdemel. Kiindulni természetesen csak azokból az esetekből lehet, amelyekben másodlagos magyar nyúlás nem tehető fel eleve. Kétségtelenül török hosszúsággal függ össze a *kék* és *kép* hosszú magánhangzója, mint azt már annak idején GOMBOCZ is feltette, de nem magyarázható egyszerű zárt *e*-ből a *szék*, *ész* stb. hosszú *é*-je sem. Külön megfontolást kíván a *dél* ~ *delet*, *szél* ~ *szelet* csoport *é*-je.

Egyelőre tehát a *tőzeg*-et is a török hosszúságok korántsem lezárt vita-anyagához csatolnánk hosszú *ö*-je miatt.

Bármint is van a dolog, a *tőzeg* esete egy érdekes tanulsággal szolgál. Már GOMBOCZ rámutatott arra, hogy török jövevénytiszavaink ú. n. első és második csoportjának a határán jóegynéhány olyan esettel találkozunk, amelyekben bajos eldönteni, hogy az első vagy második csoportba kell-e sorolnunk a szót. Ezt a nehézséget véglegesen kiküszöbölni nem igen lehet, de nagy segítséget jelent az eligazodásban, ha nem egyetlen csoport anyagát dolgozzuk fel — ha még olyan alaposan is —, hanem valamennyiét. Az ú. n. középső réteg részletes számbavétele hasznos útmutatással szolgálhat bizonyos esetekben az elsőre, a harmadik, az oszmánli csoport pedig, úgy látszik, még mindig rejteget olyan szavakat, amelyek voltaképpen az ú. n. középső rétegbe, kun, besenyő jövevénytiszavaink közé tartoznak.

Ilyen a *tőzeg* is, mely nem oszmánli, de nyilván kun-besenyő elemeink közé sorolandó.

LIGETI LAJOS.

A -t végű igék felszólító módjáról.

A felszólító mód jele a -j (*vár-j, kér-j*), mely SZINNYEI szerint finnugor *-γ-ből keletkezett (MNy. XXII, 250, NyH.⁷ 113). A magyar nyelvészek el is fogadták SZINNYEI magyarázatát, s én sem találok okot arra, hogy helyességében kételkedjem. Most azonban csak az érdekel bennünket, mi lett ebből a -j jelből, nyelvtörténetünk folyamán, a különböző végződésű igékben.

A finnugor *-γ módjel a magyar nyelvtörténeti korban eleitől fogva -j alakban jelentkezik: HB.: *ilezie* ~ ma: *élessze*, HB.: *helhezie* ~ ma: *helyezze*. Ez a -j bizonyos esetekben kiesik, s pótlásául az előtte volt mássalhangzó megnyúlik: *nézzjen* > *nézzèn*, *keresjen* > *keressèn*, *vadászjon* > *vadásszon*, *adjon* > (kiejt.) *aggyon*, *éljen* > (kiejt.) *élljen* > *éjjèn*. Rövidség kedvéért most csak a HB.-re hivatkozom: ennek a nyelvemléknek *helhezie* > ma *helyezze* adata kétségtelenül igazolja, hogy a mai *nézzèn* csakugyan *nézzjen*-ből lett, a *keressèn keresjen*-ből és így tovább. Ennek megállapítására nagy szükségünk van, mert ily módon kétségtelen, hogy a mai *vezet*: *vezessèn*, *szabadít*: *szabadítson* (kiejt. *szabadiccson*)-féle igealakokban nem az egész -ss-, -ts- (kiejt. -ccs-) eredetét kell keresnünk, hanem a rövid -s-, -cs-ét. Az -ss-, -ccs- ugyanis a -j felszólító jel eltűnésével kapcsolatos nyúlásnak az eredménye.

Eddig könnyű a dolgunk. Am most felelnünk kell arra a kérdésre, mi okozta a változást a -t végű igék felszólító módjában: miért van már legrégibb nyelvemlékeinkben is a szabályos *vezetjèn* (kiejt. *vezettyèn*) helyett *vezessèn* (HB.: *vezeffe*), *tekintjèn* (kiejt. *tekintyèn*) helyett *tekintsèn* (kiejt. *tekincsèn*, ÓMS.: *tekunhed* kiejt. *teküncsed*), *szabadóxtjon* vagy *szabadóhtjon* (kiejt. *szabadóxtyon* vagy *szabadóhtyon*) helyett *szabadóxxon* vagy *szabadóxon* vagy *szabadohon* (HB.: *zoboducha*, ÓMS.: *kyniuhhad*, kódexeinkben *zabadohon*, *tanohon*) s mai *szabadítjon* (kiejt. *szabadittyon*) helyett *szabadítson* (kiejt. *szabadiccson*)?

SZINNYEI, felhasználva SETÄLÄ ötletét, hogy a mai *tanítson*-beli -ts- *-tj- > *-tš-ből keletkezett (TuM. 142), az *üssön*, *bontson*, *tartson*-féle igealakokat **ütšön*, **bontšon*, **tartšon*-ból magyarázza, s ez a *š- szerinte a finnugor *-γ- felszólító módjel folytatója (NyK. XXXIII, 463). Tetszetős is ez a magyarázat; ilyenfélére gondolt már BUDENZ is, amikor megjegyezte, hogy a š keletkezése helyét csak egy kissé előbbre kell tenni s már nem ž, hanem s (ð: š)-nek hangzik (MNyszet V, 443—4). Nyelvészeink azóta az *üssön*, *vezessèn*, *bontson*, *tekintsèn*, *szabadítson*, *térítsèn*-féle felszólítók -ss-, -ts- hangalakját 1. *tš, *tš || 2. *štš, *xtš | 3. *šš, *xx-ből magyarázzák (a kérdés részletes irodalmát l. LAZICZIUS, Egy mássalhangzóváltás fonológiaija: MNy. XXVI, 266—76 és HORGER, A m. igerag. tört. 117—43).

Sem a finnugorságból, sem a jövevényszavak köréből nincs biztos adatunk arra, hogy a magyar szóbelseji vagy szóvégi -s (idetartozik a *tekints*, *szabadíts*-félékben lévő *s* is!) χ -ből vagy χ -ból keletkezett volna. Az olyan egyeztetések mint finn *ehtoo* ~ magyar *est*, vogul *núχ* ~ magyar *nyüst* már régen a múltéi (l. NyK. XXVI, 195, 310, XXVII, 77—82). Igaz, hogy újabban két olyan adat merült fel, mely igazolni tudná a magyar χ vagy $\chi > s$ változást, de ha részletesebben vizsgáljuk őket, kiderül, hogy bizonyítéknak nem fogadhatók el. Az egyik adat RUBINYIÉ, a másik HORGERÉ. RUBINYI azt írta, hogy ő hallotta a magyar *pislen* 'kis csirke' szónak csángó *piχlen*, *nincsen* szavunknak ugyancsak csángó *ninχen* alakját, de aztán elismeri, hogy bizonyára tévedett (l. NyK. XXXVIII, 264). Csakugyan tévedhetett, mert a WICHMANN—CŠURY—KANNISTOFÉLE csángó szótár a kérdéses szókat ilyen alakokban idézi: *piχlen*, *piχ^len*, *piχlenke* 'pislen, pisenke' *niχš*, *niχš*, *niχšen*, *niχen*, *ninχš*, *ninχšn(-ak)*, *niχšenek*, *niχenek* 'nincs, nincsen, nincsenek' (104, 106). De ha lett volna is *piχlen*, *ninχen* változat, akkor sem lehetett volna ezeket eredetibb alakoknak tekintenünk, hiszen az előbbinek alapszava a *pis*-hangutánzó szó (a kis csirke csipogó hangjából, vö. még *piše*, *pisle* 'kis csirke'; l. MELICH: MNy. VI, 65—6), az utóbbié pedig a *nēm-ēs* szerkezet (KLEMM: MNy. XVI, 72). Ha tehát a *piχlen*, *ninχen* változatok csakugyan élnek vagy éltek, nem ezekből lettek a mai *pislen*, *nincsen* szavaink, hanem épen megfordítva történetet a változás.

SZILÁDY ZOLTÁN, illetőleg HORGER szerint a szintén csángó *klicsen* 'pamutból kötött nyári női kabátka' a német *Kleidchen* (? erd. szász *klitχēn*)-ből keletkezett (MNy. XIII, 312, A m. igerag. tört. 127). Ha egyrészt beigazolódna, hogy ez a szó csakugyan német eredetű, s ha másrészt nem csángó, hanem köznyelvi szóval volna dolgunk, még talán elfogadhatnók az állítólagos $*tχ > s$, *cs* hangváltozás igazolására ezt a fehér hollóként feltűnt *klicsen* szót (bár a *szabadíccson*, *tériccsen*, mintájára inkább *kliccsen* alakúnak kellene lennie), de ez a példa, a csángó nyelvjárásból idézve, nem lehet helyénvaló. Ha ugyanis a *klicsen* szó a német *klitχēn*-ből származott, akkor világos, hogy a csángó nyelvterületen *-it* képzős igéink *-its* felszólító módú alakja is *-ics* alakú volna, hiszen az eddigi elmélet szerint ez a *-cs* is *-tχ*-ből vagy *-tχ*-ból keletkezett, mint a *klicsen* a *klitχēn*-ből. S e helyett az előbb említett csángó szótárban ilyen adatokat találunk: *tāniššāk* (az *š = sz!*), *tānišš*, *tāniššān*, *tāniššunh*, *tāniššātāk*, *tāniššānāk* 'tanítsak' stb., *taššiššā* 'taszítsa' (i. m. 189, 215). Ime tehát az *-it* végű igék felszólító módú alakjainak fejlődése egészen más úton haladt a csángó nyelvjárásban, mint az állítólag német eredetű *klicsen* szó fejlődése.

Nincs tehát egyetlen adatunk sem, mely a **vezetx̄en* vagy **vezetx̄en* > *vezess̄en*, **tekintx̄en* vagy **tekintx̄en* > *tekints̄en*-féle fejlődést igazolná. Nemi szólok most a *tanítson*, *térits̄en*-féle igealakokról, mert mint a következőkben látni fogjuk, a *vezess̄en*, *tekints̄en*-féle alakok mellett ezek a legfiatalabb fejlődések.

A hangtani vizsgálat tehát nem tudja a kérdést tisztázni. Persze hogy nem tudja, mert ez véleményem szerint nem is hangtani, hanem alaktani kérdés.

Kevés figyelemre méltatták eddig azt a jelenséget, hogy az *-szt* végű igék és az egyetlen *-st* végű *fest* igénk a felszólító módban elvesztik *-t*-jüket: *választ* : *válasszon*, *fest* : *fess̄en*. A *-t* eltűnése nagyon régi keletkezésű, mert pl. az *éleszt* felszólító módú alakja már a HB.-ben is *ilezie* olv. *illeszje*, ma *élessze* alakú. Tudjuk, hogy az *-szt* végű igékben a *-t* műveltető képző; az EtSz. nem akarja eldönteni, hogy a *fest*-beli *-t* műveltető vagy mozzanatos képző-e (II, 226). Ugyancsak eltűnik a *-t* a mai *-it* képzős igék régi felszólító módú alakjaiban: *zoboducha*, *kyniuhhad* stb. A mi számunkra most ne az legyen a fontos, hogy az *-szt*, *-st*, *-it* végű igék *-t*-je mozzanatos vagy műveltető képző-e, hanem az a kétségtelen tény, hogy a *-t* igeképző, s ez a *-t* képző az igék felszólító módjában nyomtalanul elvész.

Ha számon vesszük *-t* végű igéinket, feltűnik, hogy néhányuk kivételével mindegyikben meg tudjuk állapítani a *-t* végzetnek képző voltát (a mi szempontunkból mindegy, hogy műveltető vagy mozzanatos képző-e): *vallat*, *kéret* | *találgat*, *beszélget* || *bocsát* (vö. *bocsánik*), *vezet* (vö. *vezér*), *szeret* (vö. *szerelem*), *alkot* (vö. *alkalom*), *temet* (< *tem*, *töm*), *öt* 'önt' (az *ötvös* *tv*-je elárulja, hogy a *-t* mozzanatos képző, l. még MNy. XXXI, 149—50), *süt* (vö. *sül*), *nyit* (vö. *nyíl*, *nyílik*), *fut* (vö. *foly* : *folyár* 'futár', a *király folyói* = a *király futói*, latin *currens* 1. 'futó'; 2. 'folyó, patak') || *nevet* < *mevet* ~ vogul *mayr̄nt*-, *möjäl*- | *reszket* ~ vogul *resk*-, *resγ*- | *siet* ~ mordvin *tsije*- | *jut* ~ osztják *joγāt*- < *jö*- 'jó' (l. NyH.⁷ 150) || az *üt*, *vet* igék jelentésük természeténél fogva mozzanatos cselekvést fejeznek ki, s lehet, hogy ezért van a két igének *-t* végzete. Ha jól összeszámoljuk, alig marad néhány *-t* végű igénk boncolatlan, pl. *hat* 'progređi', *köt*, *lát*, de ezek talán épen azért nem elemezhetők, mert még nem tudjuk róluk, hogy *-t* végzetük szintén képző.

A *vezet* : *vezess̄en*, *bocsát* : *bocsásson*-féle esetekben a *-t* helyén *-s*-t találunk, s ez a változás már legrégebb nyelvemlékünkben, a HB.-ben is megtalálható: *vezeffe*, *bul/caffa*. *keaffatuc*. A magyar nyelvben *t* > *s* változásra egyetlen adatot sem tudunk idézni; a **t̄x̄* stb. > *ts*, *s* változás pedig, mint fentebb láttuk, nyelvünkben szintén lehetetlenség. A kérdésnek véleményem szerint csak ez az egy megoldása lehetséges: nemcsak

az *-szt*, *-st* és *-it*, hanem valamennyi *-t* végű ige elveszti *-t*-jét a felszólító módban, csakhogy ez utóbbi igék *-t*-jének helyét egy eddig ismeretlen eredetű *-s* foglalja el.¹ A *-t* végű igékével bátran feltehetjük, mert nemcsak az *-szt*, *st*, *-it*. hanem általában a *-t* végű igékről is kétségtelen, hogy *-t* végzetük képző. Ha egyes igékről, mint pl. *hat* 'progredi' az fog kiderülni, hogy *-t*-jük sohasem volt igeképző, akkor azt kell mondanunk, hogy ez a néhány *-t* végű ige analógia útján osztozott a beláthatatlan nagy számú *-t* képzős igék sorsában.

Következő feladatunk annak a kérdésnek megoldása, hogy mi ez a *-t* végű igék felszólító módjában jelentkező *-s*.

1. Az úgynevezett *-v* tövű igék a jelentő mód jelen idejében *-sz*-szel bővülnek, s ez az *-sz* tudvalevőleg gyakorító képző: *tő-sz*, *lő-sz*, *al-sz-ik* stb.

2. A jelentő mód jövő idő is képzővel: *-nd* képzővel (hogy ez gyakorító vagy kezdő igeképző-e, az most nem lényeges, az a fontos, hogy képző) alakult: *lőend*, *tőend* stb.

3. A feltételes mód *-ná*, *-né* jelét BUDENZ óta (UA. 357) így elemezzük: *-n* mozzanatos képző + *-á*, *-é* múltidő-jel, azaz a feltételes módban is van igeképző.

Íme tehát a jelentő módban is (mégpedig a jelentő mód két idejében is), a feltételes módban is igeképzőket, mégpedig mindegyik számára különleges igeképzőket találunk, *-sz*-t csak a jelentő mód jelen időben, *-nd*-t csak a jelentő mód jövő időben, *-n*-t csak a feltételes módban. Miért ne kereshetnénk tehát igeképzőt a harmadik igemódban, a felszólító módban is? S igeképző van is felszólító módban, véleményem szerint három, de legközségesebb a *-d* gyakorító képző.

A *látszik* igének széltében-hosszában ismeretes mai felszólító *látszodj*-alakja. Keletkezését az magyarázza meg, hogy *lássam*, *lássál*, *lássunk*, *lássatok*, *lássanak* épen úgy lehetnek a *lát* áthatónak, mint a *látszik* átnemhatónak felszólító módú alakjai; csak a *lássék* állja meg helyét a *lásson*-nal szemben, de ez is csak ott, ahol az ikes ragozás még használatos. Ezért volt szükség a *látszik* ige kibővülésére: (népiesen) *látszodjak*, *látszodj*, *látszodjon* stb. (I. SIMONYI, TMNy. 223, ZOLNAI: EPhK. XV, 1051, GOMBOCZ: MNy. II, 288). De csak a felszólító módban állt be ez a bővülés, mert egyébként **látszodik* ige nincs. Van ugyan a MTsz.-nak egy *lácodni* adata, s itt-ott hallható a *látszodna* alak is, de ezek kétségtelenül a *látszodj*-alakból való kikövetkeztetések. Így lett a *csuklik* igének is felszólító egyes 3. személyű alakja *csukloggyon* (MTsz.), holott **csuklodik* ige nincs feljegyezve.

¹ Az *-ss* felszólító alakokban, mint fentebb már említettük, csak a rövid *-s*-t kell magyaráznunk, mert a hosszú *-ss* a *-j* felszólító módjel kiesésével kapcsolatos nyúlás eredménye.

Különösen a régi nyelvben találunk ilyen adatokat a bővülésre:

**Tiloszik*: *tiluvt*, *tylloth*, *tilovek*, de *tilógyk*, *tilóggal* (l. GOMBOCZ, MTNy. III, 136).

Szerkeszik: *zerkewt*, *zerkuen*, *zèrkenni*, *zerkettem*, de *zerkeggel* (i. h. 137).

Tetészik, *tetöszik*, *tetüszik*, csak a felszólító módban *tetűdgyéc*, *tetedgyenec* (NySz.). A fentebb idézett csángó szótár a *tetsédjem*, *tetsédjél* stb. 'tessem, tessél' stb. (190), *tetszetek*, *tetsédnek* 'tetszetek, tetszenek' (186), *tetsédnēm*, *tetsédniél* stb. 'tetszeném, tetszenél' stb. (192) miatt a *tetszik* ige mellett **tetszed-* igét is fölvesz (151), de ez teljesen szükségtelen.

Iдетartoznak az úgynevezett -d-vel bővülő -v tövű igék: *aludni*, *feküdni* stb. Ezeknek eredetibb alakjai tudvalevőleg effélék voltak: *aluszon*, *fekszèn*, *alutt*, *fekütt*, *alunék*, *fekünék*, *aluni*, *feküni*, s csak a felszólító módban lettek *aludj-*, *feküdj-* alakúak. Ez a -d-vel való bővülés idővel átment a többi igealakba is, úgy hogy ma már így beszélünk, illetőleg írunk: *aludtok*, *aludnak*, *feküdtök*, *feküdnék* (vö. a fentebb idézett csángó *tetszedtek*, *tetszednek* alakokat!), *aludt*, *feküdt* (dt-vel csak a helyesírásban!), *aludnánk*, *feküdnénk*, *aludni*, *feküdni*.

A HB.: *kegiggen*, ÓMS.: *keguggethuk* szóalakjai miatt **kegyid* ~ **kegyüd* (ma **kegyéd* volna) igét szoktak feltenni (l. SZINNYEI: MNy. XXII, 234). Alapszava kétségtelenül **kegy* ige (vö. *kegyelem*. HB.: *kegilm-*, ÓMS.: *kegulm*). Azonban **kegyéd* (régí **kegyid* ~ **kegyüd*) ige nincs és nem is volt, csupán **kegy* ige, mely a felszólító módban -d-vel bővült: HB.: *kegyidjèn*, ÓMS.: *kegyüdjetük*.

A mai *sinylődik*, *rögződik*-féle képzések minden bizonnyal a fentiekhez hasonló módon keletkeztek eredetibb *sinylík*, *rögzík* alakjaikból: **sinylődjék* > *sinylődjék*, **rögződjék* > *rögződjék* s kikövetkeztetéssel *sinylődniék*, *rögződniék*, *sinylődött*, *rögződött*, *sinylődik*, *rögződik*.

Kétségtelen tehát, hogy egyes igék a felszólító módban -d- gyakorító képzővel bővültek. Ezt tudva véleményem szerint könnyen megoldhatjuk a *tégyek*-félék keletkezésének kérdését is.

Általánosan elfogadott nézet, hogy ez a -gy a felszólító mód -j jeléből való. A ragozás tehát eredetileg ez volt:

* <i>těj</i> ek	* <i>tějünk</i>
* <i>těj</i>	* <i>tějjeték</i>
* <i>tějèn</i>	* <i>tějjenek</i> .

Az sem szorul bizonyításra, hiszen köztudomású, hogy a felszólító módú alakok közül az egyes szám második személyű fordul elő a legsűrűbben. A második személy **těj* alakja pedig, bizonyára a hangzósabb kiejtés kedvéért -d-vel bővült: *tédj*. Nem tettem csillagot a *tédj* alak elé, mert ez a mai napig

fennmaradt. A szóalak egytagúsága és hosszú *é* magánhangzója miatt eredetileg sem lehetett **tégy* a kiejtése, mint ahogy a *véd* ige egytagú *védj* alakját sem *véggy*-nek, hanem *végy*-nek ejtjük ki, viszont a két- vagy háromtagú szóalakban már *-gyy* hangzik: *védjek*, *védjenek*, kiejtése *véggyek*, *véggyenek*. A HB.-ben ezt találjuk: *ovga*, kiejtése *ougyá* 'oldja', Ugyancsak a HB.-ben olvashatók ezek az alakok; *vimagguc*, *vimaggonoc*, kiejtésük *vimágggyuk*, *vimágggyomuk*, *vimágggyonok* 'imádjuk, imádjunk, imádjának'; nem hiszem, hogy ha ugyanott az *imádj* szóalak is előfordulna, az **vimagg* (kiejt. *vimágggy*)-nak volna írva **vimag* (kiejt. *vimágy*) helyett. A *tész*-félék felszólító módú ragozása tehát így alakult:

* <i>tějék</i>	* <i>tějünk</i>
<i>tégy</i> (< <i>tédj</i>)	* <i>téjeték</i>
* <i>tějén</i>	* <i>téjenek</i> .

Ez a rövid *-gy*-s *tégy* alak hatott aztán a felszólító mód többi alakjára, s így lettek a mai *tégyek*, *tégyén* stb. alakok. Igenis jogunk van az egyes 2. személyből kiindulni, nemcsak azért, mert, amint fentebb említettük, ez volt mindenkor a leg-sűrűbb használatú, hanem azért is, mert épen a *légy*, *tégy*-félék, tehát az egyes 2. személyű alakok hatására jöttek létre a régi nyelvben is, mai nyelvben is a *légyek*, *légyén tégyek*, *tégyén-félék*. Most az a kérdés, miért nem lett **léggyek*, **léggyén*, **téggyek*, **tégggyén* stb., ha *-d*-vel való bővülésről van szó (**lédjek* kiejtése ez volna: **léggyek* stb.). Azt hiszem, feleletünk csak az lehet, hogy mikor a *légy*, *tégy*-félék már létrejöttek, még sokáig *-j* alakúnak maradtak a **lējek*, **lējén*, **tějek*, **tějén*-félék; később, mikor a *-gy*-s alakok lassankint kezdték kiszorítani az eredetibb *-j*-s alakokat, a nyelvérzék már nem tudta, hogyan keletkezett a *légy*, *tégy*-félék *-gy*-je, s ezért ment át a *-gy* rövidnek maradvá a *lējek*, *lējén*, *tějek*, *tějén*-félékbe.

A mondottak alapján csak néhány szót kell szánnunk arra, hogy a *hisz* igének *higgy*, *higgyén* stb. alakjait is megmagyarázzuk. Az *-i* ugyanis ebben a szóban rövid, s a *hi*-(sz) szóalak a felszólító módban *-d*-vel bővülve **hidj*, **hidjén* stb. alakú lesz. Kiejtésük pedig nem **higy*, **higyén* stb., hanem *higgy*, *higgyén* stb., mint ahogy az *adj*, *adjon* kiejtése sem **agy*, **agyon*, hanem *aggy*, *aggyon* (így már a HB.-ben is: *oggun*, kiejtése *oggyun* 'adjon').

Azonban nemcsak a *-d*, hanem más gyakorító képző is kibővítheti az ige felszólító módját. Ez a gyakorító képző az *-l*, mely a *jövel* igealakban jelentkezik.

A *jövel* formát LOSONCZI így magyarázza: *jöv-el* 'jöjj el', s felfogását adatokkal igyekszik támogatni (Nyr. XLVIII,

65—7; így magyarázta a szóalakot már SIMONYI is: TMNy. 237—8). LOSONCZI magyarázata kifogástalannak látszik: vannak a régiségben *jöjjetek el*-féle alakok is, s az ugyancsak régi nyelvi *jövetek*, *jövenek* 'jöjjetek, jöjjenek' mintha igazolnák, hogy a *jövel* csakugyan a. m. *jöv-el*, a -j felszólító módjel hiányával (vö. *ne morog! ké jó! jer ~ gyer, akár < akar = akarj; várd, kérd*). De ellenérveket is fel lehet hoznunk. A *jövel* ugyanis már a Jókai-kódexben is előfordul: *yewel* (NySz.). Ha mármost ez a *yewel* csakugyan így értelmezendő: 'jöjj el', akkor ez a szóalak, minthogy ez emlékünkből egy szónak van írva, már a kódex eredeti írásának idején, a XIV. század második felében is megmerevedett kifejezés volt; az pedig valószínűtlen, hogy ebben a korban a magyar igekötő, itt az *el* igekötő olyan gyakori használatú lett volna, hogy már egy szóvá tapadhatott volna a *jöv* 'jöjj' igealakokkal.

Gyakorító -l képzős *jövel* ige elvileg is lehetséges, de a NySz. egyébként is két adatot idéz a XVI. századból a *jö* ige *jövel* származékára. SZINNYEI, amint jegyzeteimből látom, 1923-ban, mikor tehát LOSONCZI magyarázata már jól ismerte, szintén **jövelj*-ből magyarázta a *jövel* alakot (feljegyzéseim egyetemi előadásairól; NyH.⁷ 113 is hivatkozik a régi nyelvi *yewel* írású alakra). A *jövel* szóalakot egyébként igen korán, talán már a XV. században is így elemezték: *jöv-el* 'jöjj el' (ez a XV. században már lehetséges is), s ez magyarázta meg a régi nyelvből idézett *jöjjetek el*-félék keletkezését.

Arra a kérdésre is könnyű felelnünk, hogy ha a *jövel* -l gyakorítóképzős származék, miért nincsenek **jövelnek* vagy **jöveljenek*, **jöveltek* vagy **jöveljete* igealakjaink. Azért, mert ahogy a *tész*-félék is először csak a felszólító mód egyes második személyében bővültek képzővel: -d-vel, épen úgy a *jö* ige is csak a felszólító mód egyes második személyében bővült képzővel: -l-lel. Jó okkal mondhatjuk tehát, hogy a *jövel* szóalak **jövelj* helyett van, a -j módjel elmaradásával (l. a fentebb idézett *ne morog!*-féléket).

Visszatérve a -t végű igékhez, a következőket láttuk rajtuk: 1. a felszólító módjukban jelentkező -s(s)-t hangtani úton nem tudjuk megfejtteni; 2. több igénk a felszólító módban gyakorító képzővel: -d és -l képzővel bővül; 3. a -t képzős (és analógiás hatásra a -t végű) igék a felszólító módban elvesztik -t-jüket. Most már talán kimondhatjuk: *vezet*: *vezes-sén*-féle változásnak az volt az oka, hogy a -t képző (vagy -t végzet) a felszólító módban elveszett, s helyét gyakorító képző, az -s (vö. *folynos*, *futós*, *tapos*, *repés* stb., l. NyH.⁷ 65) foglalta el, mely aztán a -j felszólító-móddjellel egybeolvadva -ss alakú lett: *vezesse*, *bocsássá*, *kéássatok*, így már a HB.-ben is.

Az Etsz. szerint az *esik*, *fesel* (*feslik*) igéket nem lehet elválasztanunk az *ejt*, *fej*t igéktől. Mit bizonyít ez? Azt, hogy

ebben a két szópárban a *-t* (*-jt*) képző *-s* gyakorító képzővel váltakozik, tehát igenis lehetséges, hogy *vezet*-félék *-t* képzőjét a felszólító módban *-s* gyakorító képző váltja fel.

Van azonban egy példánk arra is, hogy az *-s* gyakorító képző kibővíti az igét a felszólító módban, holott az az ige nem is volt *-t* végű: *iorgoffun* 'irgalmazzon' (HB.). Alapszava nem **jorgot*, mert ezt nem is tudjuk kimutatni, hanem csak **jorg* (ma *irg-*, vö. *irgalom*).

Az eddigiek alapján könnyen megmagyarázhatjuk *test* 'Körper' szavunk eredetét is. Alapszava a *tet(ik)* 'tetszik, látszik' ige, melynek *-t* végzete (? képzője) eltűnt, s helyét *-s* gyakorító képző foglalta el. Azt kérdehetné valaki, hogy mivel a most előadottak szerint a *-t-t* az *-s* a felszólító módban váltja fel, mi ez a *tes-*. Felszólító mód? Nem. Az *ejt:esik*, *fej:t:fesel* példája igazolja, hogy *-t:-s* váltakozás nincsen föltétlenül a felszólító módhoz kötve. A *tet-* helyett *tes-* ige-tőhöz aztán a *-t* deverbális népszóképző (vö. *ker-t*, *hol-t-ig*, *él-t-ében*, *lé-t*, *hi-t* stb.) járul, a *test* jelentése e szerint: 'ami (tetszik =) látszik, a (tetsző =) látszó'. A *test* szó tehát körülbelül azonos jelentésű *tető* 'Dach' szavunkkal, mely tudvalevőleg szintén a *tet(ik)* ige származéka.

Nem lesz nehéz ezek után a *-ts* alakú felszólító módot (*tekints*, *szabadíts*) sem megmagyaráznunk. Itt azonban először is azzal kell számolnunk, hogy míg az *-ít* képzős igék felszólító módja csak 1500 táján lett *-ts* alakú (azelőtt csak *ch*, *hh*, *h*-val írt alakokat találunk: *zoboducha*, *kyniuhhad*, *zabadohon* stb.), addig a mássalhangzó + *-t* végű igék már sokkal régebben is *-ts* alakúak voltak (pl. ÓMS.: *tekunched*, ki-ejtése *teküncsed* 'tekintsed').

Világos, hogy a *-ts* magyarázatánál nem a későbbi *-ít*, hanem a korábbi mássalhangzó + *-t* végű igékből kell kiindulnunk. A *tekint*, *tart*, *tölt*-féle mássalhangzó + *-t* végű igékben szintén elveszett a *-t* a felszólító módban, s helyét a már ismertetett *-s* gyakorító képző foglalta el: **tekins-*, **tars-*, **töls-*. Az *-s* aztán mássalhangzó utáni helyzetében *-cs* lett, mint pl. *Szeremsü* (Anonymus) > *Szerencs*, *Tarsa* > *Tarcsa* | *teker(ē)s*, *vakar(o)s* > *tekercs*, *vakarcs* | török **bišiy* > magyar **bölső* > *bölcső* | *hág(o)ső*, *lép(ē)ső*, *szök(ō)ső* > *hágcső*, *lépcső*, *szökcső*, illetőleg *szöcskő*, *szöcske* stb. Így lett a **tekins-*, **tars-*, **töls-* alakokból *tekincs-*, *tarcs-*, *tölcs-*, mai helyesírásunkban *tekints-*, *tarts*, *tölts-*.

Most áttérhetünk a *szabadíts*-félék magyarázatára. Régi nyelvi adatainkból nyilvánvaló, hogy a *szabadoxt*-féle igék a XV. század vége felé már elhagyogatták régi *szabadoh*-féle felszólító módú alakjaikat, s szinte átmenet nélkül tűntek fel a mai *szabadíts*-félékhez igen hasonló alakok. A *szabadoxt*-félék ekkor már *szabadojt*, *szabadéjt* alakúak voltak, s a fejlődés a

felszólító módban, úgy látszik, a nyelvterület legnagyobb részén azonos volt: a -t most is eltűnt a felszólító módban, de a változás nem kezdődött újra -s-sel, így: *szabadojs, *szabadējs, mert ezt nem is tudjuk kimutatni, hanem a *tekin-cs, tar-cs, töl-cs*-félékből a már kész -cs (mai helyesírással -ts) átment a *szabadojt, szabadējt*-félékbe: *szabadoj-cs, szabadēj-cs*, mai helyesírással *szabadojts, szabadējts*. Világos, hogy itt a mássalhangzó + -t végű igék analógiás hatásával kell számolnunk, hiszen a *szabadojts, szabadējts*-félék -ts, eredetileg -s alakja szintén mássalhangzó után következett: *tekin-ts, tar-ts, töl-ts* és *szabadoj-ts, szabadēj-ts*. Az egyöntetű fejlődést csak itt-ott zavarta meg egy-egy különleges alakulás: *aloya* 'alítsa', *feye* 'fejtse', *ydwezeye* 'üdvöztse' (idézi MELICH: NyK. XL, 364). Ha nem tollhibákkal van dolgunk *aloyēa, feyēe, ydwezeyēe* helyett, a fejlődés világos: a -t eltűnt, s a megmaradt -j tövéghöz a -j felszólító módjel csatlakozott: *alojja, fejje, idwezeyje*. Találkozunk a régi *szabadih* és a már újabb *szabadējts*-féle alakok keveredésével is: *teryhez* 'téríts' *wylagosyhez* 'világosíts' (idézi MELICH i. h.)

A mai népnyelvi *taniijon* 'tanítson'-féle alakokat nem lehet a SYLVESTERBŐL ismeretes *tanijt* 'tanít'-féle igékkel összefüggésbe hozni. Nemesak azért, mert SYLVESTERNÉL van ugyan *tanijt*, de nincs *taniijon*, a népnyelvben pedig van *taniijon*, de nincs *tanijt*, hanem azért sem, mert SYLVESTER adatai és a népnyelvi adatok között nagy a korbeli távolság, s közvetítő adatokat nem ismerünk. A régi nyelvi *aloya* = *alojja* (ha ugyan hiteles!) és a mai népnyelvi *taniijon*-féle adatokban ugyanaz a fejlődés megismétlődött: a -t eltűnt, s a tőhöz a -j felszólító módjel csatlakozott. Mindössze az a különbség, hogy míg az *alojja*-félékben a -j jel a -j végű tőhöz csatlakozott, a népnyelvi alakok nem így keletkeztek, **tanij-jon*, mert népnyelvi *tanijt* alak nincs, hanem így: a -t kiesésével **tani-jon*, s ebből egyszerű nyúlással *taniijon*.

A magyar -t végű igék felszólító módú alakjainak létrejötte annyira önálló magyar nyelvi fejlemény, hogy előreláthatólag nem is lehet finnugor példákkal igazolni. Nem is találtam a miénkhez fogható alakulást a finnugor nyelvek felszólító módjában, mindössze a vogulban van némileg hasonló fejlődés. A vogulban ugyanis kétféle -s igeképző van. Az egyik mozzanatos: *sānχwi* 'rúg': *ēlāl sānχwāsés* 'odébb lódukt', *āwi sānχwē-sawē* 'az ajtót berúgják' | *junanti* 'szendereg': *il-junsés* 'elszenderedett' | *ūiri* 'tép': *ūirāsi* 'ránt'. A másik gyakorító: *mūri* 'merül': *mūrsunkwē* 'búvárkodni' | *kēli* 'játszik': *kēlsi* 'tükrözik, tükröződik' | *pojki* 'imád': *pojksi* 'könyörög'. (L. SZABÓ: NyK. XXXIV, 64, 218). Az egyik -s képző (SZABÓ szerint a mozzanatos) jelentkezik a felszólító módban, a nélkül, hogy a többi igemódban is előfordulna: *χānχi* hág: *χānsāln* 'eredj fel' |

lāwi 'mond': *lāwāslēn* 'áldd meg' | *tārāti* 'bocsát': *tārātāsēn* 'bocsáss le' (l. SZABÓ i. h. 218—9). Talán mondanom sem kell, hogy a vogulban ez is épen olyan önálló fejlemény, mint a magyarban, s így *-t* végű igéink felszólító módú alakjainak keletkezését még csak ugor-korinak sem lehet tartanunk.

JUHÁSZ JENŐ.

A *gyujt-*, *gyüjt-*féle egytagú causativumok alaktanához.

A *gyujt-*, *gyüjt-*féle causativumokat nyelvtudományunk ma is a *gyül-*, *gyül-*féle reflexivumok *-t* képzős származékának tartja és így elemzi: **gyolt-*, **gyölt-*¹ (HUNFALVY: MNyszet. IV, 411, BUDENZ i. h. 131 jegyz., PAASONEN: NyK. XLII, 62, MELICH: MNy. IX, 355, HORGER: MNy. XXV, 131, legújabban LEHTISALO, UrSuff. 324), jöllehet a *tanit-*féle causativumok illetén, eredetibb **tanól-t* (>*tanojt*)-ból való eredeztetése (vö. HUNFALVY: MNyszet. IV, 411, SZILÁDY: RMK. I, 320 és SIMONYI: Nyr. XIV, 30) már rég idejét múlta (SIMONYI, TMNy. 434). Az így feltett *-lt* > *-ht* (>*-ýt*) > *-jt* változás ugyanis eleinte csupán ezekre a példákra szorítkozott. SIMONYI (TMNy. 426—7, 434), GOMBOCZ (BTL. 81) és eleinte HORGER (MNy. VIII, 451) hangtani nehézségei miatt nem is fogadták el a magyarázatot, inkább analógiás alakulásra gondoltak. Később azonban a török *Altyn*, *Altun* > magyar *Achtum* > *Oktum* > *Aj-tony* és a **baltyryan* > *buchtur(u)jan* > *bojtorján* példáival a **gyolt*, **gyölt* > *gyoht*, *gyöht* > *gyujt*, *gyüjt*-féle származtatás hangtani támasztékot nyert (MELICH: MNy. IX, 355; vö. még HORGER: MNy. XXV, 131).

Azonban más megoldási kísérletekkel is találkozunk e kétségekívül érdekes igealakok megfejtésénél. BEKE, aki tudvalevően minden causativumot egységes, finnugor **-kt* alaphól akart magyarázni, a *gyujt-*, *gyüjt-*féle igék *-jt*-jét a finnugor **-kt* causativ képző egyenes folytatójának tekintette (Nyr. LIV, 136). Egyébként — ez bizonyára elkerülte BEKE figyelmét — már HUNFALVY és BUDENZ is hasonlóan vélekedik. HUNFALVY szerint: „... *gyü-l-ni*, *gyü-jt-eni*, *fü-l-ni*, *fo-jt-ani* stb. ... de-nonativ (!) igék, mellyek törzsei magokban nem élnek többé“, *-jt* képzőjük meg az *-it*-tel azonos (MNyszet. IV, 411). BUDENZ pedig így elemzi ez igéket: **gyvs-jt* > *gyüjt* (UA. 86, MUSz. 169), **gyvš-jt* > *gyüjt* (i. h. 166).

¹ FÖLDI egyidőben írni is így akarta: *gyulyt*, *gyülyt* (vö. Orpheus II, 396, Kaz: Lev. II, 29, TMNy. 427).

Ha HUNFALVY, BUDENZ és BEKE nem is oldották meg kielégítően a kérdést, a kiindulás mindhármójuknál kétségkívül helyes annyiban, — erre egyébként már SIMONYI is rámutatott (TMNy. 426) —, hogy a *gyül*, *gyül*-féle igék nem főalakok, az *-l* bennük visszaható képző (vö. BEKE: Nyr. LIV, 137). Ha ez igaz, a *gyujt*-, *gyüjt*-féle causativumok nem keletkezettek eredetibb **gyolt*-, **gyölt*-féle alakokból. Azért nem, mert, ha egyelőre a hangtani nehézségeket nem tekintjük is, alaktani szempontból is elfogadhatatlan az ilyen származtatás. Nem tudunk ugyanis példát arra — legalább a causativumok képzése terén —, hogy egy már visszaható képzővel alakult származékhoz mint alapszóhoz, még egy újabb (causativ) képző is járulna. A *rom-l* : *rom-t* (> *ront*), *öm-l* : *öm-t* (> *önt*), *bom-l* : *bom-t* (> *bont*), *szám-l* : *szám-t* (> *szánt*), *hám-l* : *hám-t* (> *hánt*), *osz-l* : *osz-t*, *fosz-l* : *fosz-t* stb. ige-párokban a causativ formákat eredetibb **roml-t*, **boml-t*, **száml-t*, **háml-t*, **oszl-t*, **foszl-t*-féle alakokból származtatni, nyelvtörténeti képtelenség volna. Ugyanígy bizonyítanak alaktani szempontból azok az összetett causativ *-ít* képzővel alakult származékok, melyeknek visszaható párja *-ul* (*-ül*) képzős: *tan-ul* : *tan-ít*, *kész-ül* : *kész-ít*, *hev-ül* : *hev-ít*, *szép-ül* : *szép-ít* stb. Mindannyi úgy keletkezett, hogy az azonos alapszóhoz: *tan*-, *kész*-, *hev*-, *szép*- stb. a visszaható *-ul* (*-ül*) meg a causativ *-ít* képző külön-külön járult hozzá.

Ez utóbbiakat ugyan — mint már említettük — kezdetben valóban megkísérelték eredetibb **tanól-t*-, **készül-t*-féle alakokból magyarázni, de korán ráataláltak a helyes magyarázatra (vö. BUDENZ, UA. 86, SIMONYI, TMNy. 434). — Ezzel a *gyujt*-, *gyüjt*-félék eredetibb **gyolt*-, **gyölt* alakokból való származtatása utolsó menedékét is elvesztette.

De — tovább menve — nem tarthatjuk kielégítőnek HUNFALVY—BUDENZ származtatását sem. A tőlük feltett eredetibb **gyvsz-jt*-, **gyvsv-jt*-féle alakok ugyanis még valószínűvé is alig tehető kikövetkeztetések. Jórészt ugyanezt kell mondanunk BEKE (Nyr. LIV, 136—8) származtató kísérletéről is, mely lényegében amúgy is azonos HUNFALVY (MNyszet. IV, 411) feltevésével.

Nézetünk szerint a kérdéses *gyujt*-, *gyüjt*-féle igealakok nem összetett **-kt* (> *-xt* > *-jt*), hanem egyszerű *-t* causativ képzővel alakult származékok. Ezt legmeggyőzőbben egyelőre a *gyüjt* causativum példájával bizonyíthatjuk. A kétségkívül elfogadható szófejtés szerint ugyanis szavunk, visszaható párjával, a *gyül*-lel együtt egy török — vö. oszm. *jyy*-, tob. *ḡ*-, alt. *jū*- stb. 'versammeln, congregare' (vö. GOMBOCZ: MSFOu. XXX, 81) — igei alapszó származéka. Ebből a *jyy*- (**jşy*-) alapszóból hangszabályszerűen lett egyfelől a reflexivum:

oszm., ujj. *jyryl*, tar., csag. *jyri*- stb. 'sich versammeln' > magyar *gyül* (vö. GOMBOCZ: MSFOu. XXX, 81),¹ másfelől a causativum: **jüy-t* > *jüxt* (vö. *gyht*, *gyvht*, *gyevht* stb. NySz.) > *gyüjt*. Szakasztott olyan hangfejlődés történt, amilyennel a KT.-beli *rohtonc*-ból *rajtunk*, a közép- és ó-felnémet *sléht*-ből *selejt*- s a német *Machtin*-ből *Majtény* stb. fejlődött (erre nézve vö. MELICH: MNY. II, 57 és IX, 354). Nézetünk szerint ily módon alakult a többi, ebbe az alaktani kategóriába tartozó egytagú causativ szarmazék is, nevezetesen a *bujt*, *fujt* (*fojt*), *nyujt*, *gyujt*, *rejt*, *sujt* causativumok.

Bujt- (*szőlő-bujtás*, *buktatás* 'homlítás') 'ableger machen, senken'. A *búj-ik*, *búv-ik* ige causativuma (vö. EtSz.). A rokon nyelvi megfelelők: ész. *pugema* (*poen*, *pugeda*) 'kriechen, schlupfen' (WIED.) | ? finn *pukea* 'induo (vestes)' (RENV.) | lp. N. *buokëat* 'urinare' (FRIS; MSFOu. XXIV, 37); lp. S. *puök-ëat* 'ua.' (WIKLUND, Lärob. 203, EtSz.). Mindezek egy *k*(γ)-féle hangnak a többeli megvoltáról tanúskodnak. Mindenképen jogosult tehát a MÉSZÖLY kikövetkeztette **bukt*, **buxt* ó-magyar kiindulás (MNY. XXIV, 309), melyből a *bujt*- causativum szabályosan fejlődhetett.

Fujt- (*fojt*-) 'erwürgen, ersticken'. Alkalmassint egybevethető a következő rokon nyelvi adatokkal: cser. (SZIL.) *piktém* stb. 'fojt, megfojt' (vö. DONNER, VglWb. III, 197)² | mordv. M. *povams*, E. *puvams* 'erwürgen' | lapp N. *buvvot* 'soffocari' (vö. MUSz. 54; BEKE: Nyr. LIV, 138) | szam. Jur. (BUDENZ) *pakkal'i* 'yтохьль, elmerült, vízbefült'. WICHMANN idevonja még a zürjén *ped* 'ersticken', votják *pedi* 'überdrüssig werden, Mangel an Luft haben' szerinte gyakorító -*d* képzős származékokat (FUF. XVI, 196, BEKE: Nyr. LIV, 138). Az utóbb idézett permi adatok kivételével a rokon nyelvi megfelelők a töben egykor kétségkívül megvolt *k*[γ]-féle hangról tanúskodnak. Feltehető alapalak: **psk*[γ]-, ó-magyar **foht* (*foxt* vö. *foha* NémÜjvGl.).

Gyujt- 'zünden, anzünden'. BUDENZ (Szóegy. 188, MUSz. 169) és MUNKÁCSI (ÁKE. 315) egyeztetései hangtani nehézségeik miatt ma már nem tesznek számot (a szóra vö. még: DONNER, VglWb. II, 39, VÁMBÉRY, MEr. 604; KÖRÖSI CSOMA: DUKA, K. Csoma dolgozatai 417; SCHMIDT: Nyr. LII, 65). Nézetem szerint ez is — mint alaktani egytestvére a *gyüjt* — valószínűleg török jövevény: alapszava tar., krím., kaz., csag.,

¹ Nincs tehát szükség a *gyül* igét teljes egészében a török reflexivumból származtatni (BEKE: Nyr. LIV, 138).

² A magánhangzómegfelelésre vö. cseremisiz (SZIL.) *pitém* 'végződik, elfogy' ~ magyar *fogy* (NyH. 7 149).

oszm. *jaq* 'anzünden' (RADL. III, 24) | *jaqmaq* 'brennen' (BROCKELMANN, Mitteltürk. Wortsch. 77). Feltehető ősmagyar alak: *jskt* > **jsxt* (vö. R. *gyoht* NySz.).¹

Nyujt- '(aus)strecken, dehnen'. SZINNYEI csupán votják megfelelőjét idézi: *nyjt* 'kihúz, széthúz, nyujt'; *nujal-* 'kihúzódik, kiterjed, nyúlik' (NyH.⁷ 152), jóllehet BUDENZ a vogulból, zürjénből és lappból vett adatokkal is összeveti (MUSz. 425). A tőle és részben DONNERTŐL is (VglWb. III, 19—21) közölt adatok jórésze többé-kevésbé elemezhető származék. A vogul (SZIL.) *nūsi* 'ausstrecken': *nūsnē-kēm mā* 'nyujtóztatására (verekedésre) való vidék' (VNGy. II, 2 r. 67) alkalmasint egy **nūw*, **nuy*-féle alapszó -s képzős származéka lehet; vö. *nūwē* 'sich bewegen' ~ *nūsselti* 'verfolgen' (SZIL.); a képzőre vö. SZABÓ: NyK. XXXIV, 64. Ugyancsak elemezhetően kitetszik az alapszó a lapp N. (FRIIS) *njuovecat*, *njuovcam* 'extendere; toje ud' származékban; a képzésre vö. LEHTISALO: MSFOu. LXXII, 202—3. Rokoníthatjuk a következő, ugyancsak világosan elemezhető szamojéd Jur. származékokkal is: O. *nòhòptā* 'ziehen, reissen', T. *nòhoptā*, U. *nghòbtā* 'ua.', T. *nghēdā* 'ua.' stb.² Ez utóbbi adattal az egyeztetés hangtani oldala is tisztázódott, a szamojéd szóközépi -h- ugyanis kétségkívül finnugor -k[ɣ]-folytatója (vö. NyH.⁷ 36: m. *jó* 'folyó' | f. S. *joke* 'ua.' | szam. Jur. *jähā* 'Fluss'). A kikövetkeztethető alapszó tehát egy **nsk[ɣ]*-féle alak;³ ebből egyszerű causativ -t-vel: **nsk[ɣ]-t* > **nsxt* (vö. *nyht-* BesztSzój.) > *nyujt-*.

Rejt- ~ R. N. *rüt-*, *röt-*, *rit* stb. (NySz.)⁴ 'in Ekstase versetzen'. Tüzetesen foglalkozik szavunkkal MÁTYÁS FLÓRIÁN (NyK. IV, 204—5). HUNFALVY a vogul *rei*, *rəɣ* 'Hitze, warm, heiss' szóval hozza kapcsolatba és pogány ősvallásunk nyelvi emlékeit látja benne (NyK. V, 247—51).⁵ BUDENZ távolabbi rokonságára is idéz adatokat, s ezek alapján egy „ugor“ **rəg-* 'calere (calor, calidus)' alapszót következtet ki számára (MUSz. 660—2). Ma is megáll a finn S. (LÖNNR.) *räkki* 'Hitze, Qualm' és

¹ WICHMANN a cseremis *jə'à*, *d'ülä*, *jülä* 'ég' igékkel egyeztetési szavunkat (FUF. VII, 53, MNy. IV, 396, Tschertexte 54), s -l képzőjében gyakorító képzőt keres (vö. BEKE: Nyr. LIV, 138). A szó azonban a cseremisben török jövevény lehet (BEKE: FUF. XXIV, 286).

² Fenti szam. Jur. adatokat LEHTISALONÁL találtam (MSFOu. LVI, 60).

³ BUDENZ ugyancsak egy **nsk-*, **ng-*féle alapszót következtetett ki részben más adatok alapján (MUSz. 426; vö. még a szóra: DONNER, VglWb. III, 26—7; VÁMBÉRY, MÉR. 620; BUDENZ: NyK. 462 és XVIII, 23).

⁴ Az alakváltozatokra vö.: *gyujt* ~ *gyót*, *gyüt* (NySz., MTsz., GOMBOCZ, BTL. 81) | *gyujt* ~ *gyüt*, *gyót* | *nyujt* ~ *nyút*, *nyót* (NySz., MTsz.).

⁵ Szavunk eredeti jelentését ma is őrzik a következő származékok: N. *röjtök* 'rekenő idő' (Nyr. I, 382, MTsz., MUSz. 660), *rekkenő hőség* (NySz., MTsz.); vö. még VIKÁR: Nyr. XXVIII, 101 és MÉSZÖLY: MNy. VI, 442, XXIV, 390.

a vogul T.J., TČ. *rei*, AK., KK., FK. *raγ*, P. *riγ* stb. (vö. KANISTO, WogVok. 45) adatokkal való egyeztetése.¹ A rokon nyelvi adatok alapján joggal felvehetünk kiindulásul egy **rük[γ]*-féle alapszót, s ennek causativumául egy **rük[γ]-t*: **rüxt*-féle alakot (vö. *rehed* DöbrK. 55 stb.) > *rejt* (vö. MÉSZÖLY: MNy. VI, 442, XXIV, 309). *Rejt* 'abscondere, verbergen' igénk alkalmasint az előbbivel azonos; alakváltozataikban (vö. NySz.), hangalakjukban annyira szakasztottan egyformák. S bár BUDENZ úgy gondolja, hogy két különböző igével van dolgunk, melyek később együvé tartó alakfejlődéssel kerültek ennyire össze (MUSz. 660), úgy véljük, még sem tátong áthidalhatatlan úr a két jelentés között. Valószínűvé tehetjük kapcsolatukat, ha egy 'varázsol, bűvöl, elvarázsol'-féle közvetítő jelentést veszünk fel (vö. VIKÁR: Nyr. XXVIII, 101), melyet egyébként ez a ráolvasásunk: „*Rejtsd* uram teremtőm ezt a sűjos nyavalyát“ (KÁLMÁNY L., Szeged Népe II, 113; vö. VIKÁR: Nyr. XXVIII, 100), mindmáig őriz. Figyelemre méltók a következő adatok is: *elérejt* 'előkeres' (mintegy 'elővarázsol') (MTsz.) | *el-rekkent* 'elrejt, eldug, elcsen' (Tsz., MTsz., NySz.); vö. *rekkenő* meleg | *el-rejtőzik* 'elájul, elveszti az eszméletét, tetszhalott lesz': „Nem holt meg, csak *elrejtezett*“ (Tsz., MTsz. stb.). Egyéb magyarázatokra vö. még: DANKOVSKY, Krit.-et. Wb. 799; MÁTYÁS FLÓRIÁN, Észrevételek finnező véleményre 56; BUDENZ, MUSz. 651; DONNER, VglWb. III, 197; VÁMBÉRY, MÉR. 575 és CzF.

Sujt 'caedere, percutere; schlagen stb.' (NySz.). HORGER egy hangutánzó **su-*, **suh-* tőből származtatja a következőképen: **suht* > **suxt* > *sujt* (MNy. XXV, 52). A *mög-suvaszt* 'erősen megüt, agyonüt', *rěá-suvaszt* 'ráhúz, ráüt' (MTsz.) származékok -*v*-je, meg a *sujt*-*j*-je, az eddigiek alapján is jogossá tenné finnugor -*k[γ]*- egykori megvoltának felvételét (vö. *buvik* ~ *bújik* : *bújt*). BUDENZ az idézte rokon nyelvi megfelelők alapján fel is vesz egy **sug-* 'schlagen, werfen' jelentésű alapszót (MUSz. 355; vö. még DONNER, VglWb. I, 179, VÁMBÉRY, MÉR. 577). Egyeztetései közül kétségkívül ma is megáll a mordvin M. (PAAS.) *šavāms*, E. *tšavoms* 'schlagen, erschlagen, prügeln' adatokkal való összevetése jelentéstani és hangtani szempontból egyaránt (a hangtani megfelelés tekintetében vö. M. *šapāma*, E. *tšapāmo* ~ magyar *savanyú* NyH.⁷ 27). A finn *huhto*- 'sujt, erővel üt stb.' (MUSz. 355, NyH.⁶ 147) szóval való összetartozását SZINNYEI annyira kétségesnek tartotta, hogy a NyH. legújabb (7.) kiadásába egyeztetései közé fel sem vette.

¹ A fenti adatokkal DONNER (VglWb. III, 109–10) a magyar *reggel* szót egyezteti; vö. még KISPÁL M.: MNy. XXXIV, 147.

Az imént tárgyalt *bujt-, fujt-, gyujt-, gyüjt-, nyujt-, rejt-, sujt-* igéink tehát mindannyian egyszerű causativ *-t* képzővel alakult származékoknak bizonyultak. A *-t* képző előtti *-j-* elemük pedig alkalmasint a *tőhöz* tartozó, egykor kétségkívül megvolt *-k[γ]-*nek hangszabályszerű folytatója.

Szántsándékkal nem szóltunk mindeddig a látszatra ugyancsak idekivánkozó *ojt-, dőjt-, féjt (fél)t-*féle származékokról (vö. MTsz.). Ezek ugyanis kétségkívül másodlagos alakulatok, s az előbbieket analógiás hatására keletkeztek.¹

A népnyelvi *fűjt-, hűjt-, fujt-* származékok (vö. MTsz.) azonban kétségkívül a *nyujt-, gyüjt-*félekkel tárgyalandók; ezt bizonyítja legalább is a minden esetben jelentkező többeli *-v-*elemük: *hűvös, fűvás* stb. vö. *bűv-ik* ~ *bujt* stb. E származékok keletkezését úgy kell képzelnünk, hogy míg a *gyüjt-, gyüt-, győt-*, a *gyujt-, gyüt-, gyót-* és a *nyujt-, nyút-, nyót-* alakváltozatok közül az irodalmi nyelvben a *gyujt-, gyüjt-, nyujt-* változatok állandósultak, addig a *hűjt-*: *hüt-, fűjt-*: *füt-* esetében a *hüt-, füt-*félek.

Befejezésül csupán megemlítjük, hogy minden bizonnyal idetartoznak még a sokat vitatott *ejt-* és a *fejt-* causativumok is. Róluk azonban más alkalommal.

BABOSS R. ERNŐ.

Napszakok nevei az ugor nyelvekben.²

VI. A világos napfél közepe.

Az *éjfé*l-hez hasonlóan ennek sincs ugor-kori neve. Vagy jövevényszóval, vagy 'nap-közép', illetőleg 'nap-fél' összetétellel fejezik ki az ugarságban éppúgy, mint egyéb finnugor nyelvekben.

Magyar.

1. *Dél* 'tempus meridianum, meridies; regio, plaga coeli meridiana; (elav.) medium; coena meridiana' (EtSz.) | *delj* 'meridies' Zseléyi Szó. (vö. *dellj*est) | *dél* *hasadtában* R. (vö. *hajnalhasadás*) | *déllére* N. (MNy. XV, 43) | *delet sūt a nap* N. (Nyr. XXX, 198) | *déll*el '?meridie' (R., vö. Nyr. XXVIII, 78) | *dél-*

¹ Ez utóbbi származékokat HORGER is elválasztja a *gyujt-, gyüjt-*félektől (MNy. XXV, 131), néhány sorral alább azonban ismét együtt tárgyalja őket (l. uo.).

² L. MNy. XXXIV, 4–16, 76–83, 141–152.

kor, délkort 'meridie' R. | délkorban R. (Nyr. XV, 537) | délkor 'délután' N. | delenként 'mittägig' Tzs. | deletszaka 'per meridiem' SI. (nyelvújítási alkotás, l. EtSz.) | déli 'meridianus' C. | deles, dellyes 'déli, déli álmom' N. (l. alább). Növénynévként: délíke (Nyr. XXXVI, 358) | délig-látó 'hajnalka' N. | delignyító Tzs. Tulajdonnévül is (l. OklSz.). — Igei származékok: déll, delel, délet 'délben nyugodni; ebédet enni' (EtSz.); vö. delél a nap N. (Nyr. XXX, 198), ahonnan delelés 'meridiatio' C. | delelő, déllő 'delelő hely; szántóföldnek délre fekvő lába' (EtSz.); vö. déllő 'meridián' (MNY. XIII, 306) | delez 'zu Mittag essen' Tzs. | dellez 'ua.' (EtSz.). Részben ez igék hatására, részben tapadással délebéd-ből a dél-nek 'coena meridiana' jelentése (vö. EtSz.). — Fontosabb összetételek: déltáj 'die rechte Zeit des Mittags' Tzs. (bizonyára elvonás a déltájban 'circa meridiem' KRESZN. ragos alakból) || délibáb (l. MNyszet I, 115, Nyr. XVII, 174, MNY. XIII, 56, 305, XVI, 91) | déli tenger 'ua.' (MNY. VI, 225) || délpont R. (MNY. II, 395) | délvonal 'der Meridian' Tzs. | délkör R. (Nyr. XXXVI, 273) | delej (EtSz.) <: dél + éj (l. NyK. XLVII, 241). — Trefás-népies a déli bátor 'tolvaj' (Nyr. XIV, 476) kifejezés.

A dél-lel összetett egyéb napszak-jelölések: délelőtt 'der Vormittag' Tzs. | dél előtt való 'antemeridianus' C. | féldél 'd. e. 10 óra tájon' N. (Nyr. XLII, 299) | féldél '10—11 óraköz' N. (Nyr. XXX, 198) | kisdél 'a dél felé járó idő, 11 óra' N. (Nyr. XLV, 184) | délhajlat 'a kora délutáni idő' (EtSz.) | délután 'der Nachmittag' Tzs. | délutáni 'postmeridianus' MA., melyből alkalmi elvonás déluta (EtSz.) | délest 'die Nachmittagszeit, nachmittags' (EtSz.): délest három órakor jüttem R. | délesten-den 'd. u. 5 óra körül' R. (MNY. III, 134) | délesti, dellyesti 'postmeridianus' R.

Delest, dellyest 'délben' Pázm. (id. NyK. XV, 195) | dellyest tizenkét órakor R. | dellest 11 és 12 óra tájban R. (MNY. XII, 131). Minthogy délest alakot nem találtam 'meridies' jelentéssel, valószínűnek tartom, hogy itt tulajdonképen nem összetétellel, hanem a deles melléknév (vö. deles-délbe) -t locativus-időhatározó-ragos alakjával van dolgunk. Vö. röggelöst.

Dél-szive 'media die', csak ragozva: mennek deeknek zyveeben JordK. 780 | a lövestől dél szüben meg szünnévec R.

Dél-szín 'lux meridiana' KRESZN.: minálunk délszín, ónálólok pedig ejfélkor lészen R. | nyugottia nepet a del színben Csomak. 75. MÁTYÁS (NyK. III, 347) szerint a kifejezés a délszív-ből lett, SIMONYI (Nyr. IV, 152) szerint birtokos összetétel.

Fokozásra szolgáló kifejezések: deles-délbe 'éppen délben' N. (vö. napos-napján) | fényes dél 'kellő dél' (HERMAN, PásztNy. I31) | álló dél 'pont 12 óra délben' N. | álló délre, délbe (NyK. 6I, 318).

A szót a görög $\delta\epsilon\iota\lambda\eta$ -ből származtatta DANK. (Lex. 272), az orosz *den*-nel egyeztetette GyARM. (Voc. 15), az újperzsa *dilirúz*-zal MÁTYÁS (Finnit. törekv. 26). A magyar *deli* és görög $\delta\eta\lambda\omicron\varsigma$ -szal vetette egybe IPOLYI (Myth. II, 40), a magyar *tele*, finn *etelä*, görög $\theta\epsilon\iota\lambda\eta$ és török *dolu*: *dolmak* 'telni' szókkal FOGARASI (NyK. IV, 130), CzF. A finn *etelä*-ben kereste a megfelelőjét FÁBIÁN (MNyszet I, 84, VI, 119), HUNFALVY (i. h. III, 230). Egy osztják *tjel-tjon-dsohón* (?) 'die Sonne am höchsten' kifejezéssel vetette össze SCHLÖZER (i. m. 432). — Már korán rámutattak a szónak a mongol *düli* 'közép, dél, éjféli' szóval való rokonságára; l. EtSz., továbbá LINDSTRÖM (Suomi XI, 17), FÁBIÁN (MNyszet VI, 41), VÁMBÉRY (MKel. 100), LIGETI (NyK. XLIX, 192, 214, 270, MNy. XXIX, 277). — Egy török *žilli* 'meleg' szóval vetette össze VÁMBÉRY (NyK. VIII, 139, MEr. 352); elvetette BUDENZ (NyK. X, 96). A török *tüs* 'süden'-t tartotta megfelelőjének FÁBIÁN (l. BTLw. 20), VÁMBÉRY (MBöles. 149). Török jövevényszónak (< bolgár-török **dül*) mondja GOMBOCZ. Irodalom az EtSz.-ban, továbbá MNy. V, 394 (vö. VIII, 448), Nyr. LVIII, 127.

2. ? *Napfél*: „Ennek a kelő és eső Napnak felét Napfélnek nevezi a Középnép... a tanultabb Magyarok így nevezik: *merő nap* (merus dies), a legtanultabbak így mongyák: *Napszak* v. *Délszak*... mivel ekkor szakad-meg mind a nap, mind a Dél“ DUGONICS (id. NyF. XIV, 41). — HUNFALVY is egymásnak megfelelő szerkezetként állítja párhuzamba e *napfél* (*dél*) szót a finn *puoli päivä* 'ua.' összetétellel (MNyszet II, 204).

Vogul.

1. Nap-közép: *kot.ueto* 'Mittag' (CASTR., id. JSFOu. XXX/8, 24) | *hadlijet* 'ua.' (KANNISTO uo.) | *qödel-jët, -jezt* (AHLQV.) | *žätël-jat* 'dél' (NyK. XXXIX, 440): *žätël-jati* 'tűp jëmts' 'alig lett még déli idő' (VNGy. IV, 308) | *khotël-jöt-šit* 'délkor, dél idején' (VNyj. 207).

2. Nap-rész: *schup-kótol* 'meridies' SCHLÖZER (i. m. 309, vö. VogF. 19).

3. Középtáj: *jët-ur* 'délben' (VNyj. 281). Egyetlen adat. Talán tapadással egy *khotël-jët-ur* 'nap-közép (dél)-tájban'-féle szerkezetből.

Osztják.

1. Nap-közép: É. *hadl ježa* 'dél' (NyK. XI, Sz. 60) | *ježadta, hadl ježadta* 'ebédelni' (uo.) | Jug. *kačl-ičtša* 'Mittag' (PAAS.—DONN., Wb. 49) | D. *khgtël-jor* 'dél' (PÁPAI). — É. *hadl kutip* 'dél' (NyK. XI, Sz. 41) | *xatl-kutip* 'Mittag' (AHLQV.): *žotl kudapš këmni žuam-këmna* 'amint délre vált (az idő)' (NyK. XXXVIII, 129) | *kütpaň naj kütpal-këmna* 'közepes nap

közepe táján' (ONGy. 85) | Kond. *kátlkutlep* SCHLÖZER (i. m. 300) | *zat-kőittap* (PAAS.—DONN., Wb. 49) | Irt. *zat-küttép* (PATK.): *xatt küttep táda jit* '(wenn) die Mittagszeit heranrückt' (IOV. II, 108).

2. Nap-rész: E. *zadl-šoppna* 'délben' (NyK. XVII, 167).

3. ? Hőség-nap: Irt. *čenk-zatt* 'dél' (Hitze-Tag), Mittag' (PATK.). Valószínűleg csak a gyűjtő elvonása a *čenk-xatt küttpetna* 'um die Mittagszeit' (IOV. II, 94) kifejezésből, melyben azonban nem a *čenk-xatt*, hanem a *xatt-küttpetna* jelenti a 'dél'-et. Ugyanezen szerkezet a Kond.-ban is: *tšënk zat kőittap* 'sydänpäivä, Mittag' (PAAS.—DONN., Wb. 271), hol a *tšënk* fordítatlan marad. A pontos fordítás talán 'forró dél' lenne.

VII. A világos napfél vége.

1. *Hajnal* 'reggeli idő, napkelte előtt; esti idő, napnyugtakor' BALL., TeljSzót. Ez utóbbi értelemben azonban magára igen ritka, pl. *pirosan megy le a hajnal* (Ethn. VII, 371), legtöbbszörre *est-hajnal* 'crepusculum vespertinum' MA. összetételben: *eh felinek előtte est hajnalba* DebrK. 52 | *a nap enyészett követi az est hajnal* Com: Jan. 7 (id. NySz.). Gyakori kapcsolat az *esthajnal csillag* 'vesper, vesperugo' MA.

2. *Sötét*, csak ragozva: *még az nap, ámbár jó sötéttel* R. (MHat. I, 389) | *igyünk sötétig* (i. h. 340) || mint ige: *el-setétül* 'noctesco', *be-setétül* 'contenebro', *be-setétedik* 'intenebresco' R. | *setétülhessek virradhassak te veled* R. (Nyr. XXX, 328) | *el-sötétedik* 'elesteledik' N. — BUDENZ (NyK. VI, 434) a lp. *čäda* 'szürkület' | f. *sysi* 'szén' | vog. *šät-em* 'sötét' | zürj. *söd* 'fekete' | md. *sod* 'korom' | cser. *šüž* 'ua.' szókkal, MUSz. 349 pedig a vog. *sätem* 'Dämmerung' | osztj. *šavij-* 'bewahren' | lp. *čappet* 'niger' | f. *häpeä* 'ignominia' szókkal egyezteteti. DONNERNÁL: lp. *čäd-a* | zürj. *söd* | f. *sysi* (Wb. I, 176). SZINNYEI, NyH.⁷ 61; vog. *sätam*, *sätäp*. VÁMBÉRY az egész csoportot egy török *sög* 'szid, gyaláz' szóval veti össze (MEr. 576).

3. *Alkonyodat* 'prima vespera' R., EtSz., MNy. IV, 15, 111. Ebből egyszerejtéssel (MNy. XXX, 70) *alkonyat* 'die Abendzeit' Tzs., Bajza (MNy. IV, 253) | *akómat* N. | *akamat* Göcsej (Nyr. XLII, 188) | *alkonyattal* N. (MNy. I, 420) | *alkonyatban*, *alkonyatkor* N. (MHat. I, 62). — *Alkonyodás* 'crepera lux' (PPBl.) | *béalkonyodás* 'crepusculum' R. | *napalkonyodás* 'le coucher' R. (Nyr. XLII, 79). — Mindezek az *alkonyodik* 'contenebro, advesperasco' R. (*akomodik*, *ókonyodik* stb. N.) származékai; vö. *alkonyodatja* 'facit advesperare' KRESZN. | *alkonyodó* 'vergens' MA. | *alkonyodott nap* 'sol occiduus' R. | *alkonyodottkor* 'prima vespera' PP. Igekötővel is: *be-*, *el-*, *le-alkonyodik* R., KRESZN. Érdekes a népi *be tetszett alkonyodni*

'bealkonyodott' kifejezés (MNY. II, 186, 283, III, 91). — Ugyancsak az *alkonyodik*-ből elvonás (NyF. XI, 37) a nyelvújítási *alkony* 'vesper' SL, NyŰSz.; származékai: *alkonyi* 'abendlich, westlich' Tzs. | *alkonyász*: bogárnév (NyK. XLVII, 211) | *alkonyúl* 'dämmern' Tzs. | *alkonylik* Kazinczy (Nyr. III, 77). Összetételek: *estalkony* 'die Abenddämmerung' KUNOSS | egyetlen adat a *napalkony* 'die Abendsonne' Tzs. — Elfogadható magyarázata nincs. Irodalmát l. EtSz. Azonkívül: egy *alk* „természeti hangból“ származtatja VERSEGHY egy Porthanhoz intézett levelében (id. Suomi 3. j. V, 330); egy *al* 'residuum, die Neige' tőből DANK. (Lex. 34); *al* + *kony* részekre bontja FÁBIÁN (NyK. II, 5). Egy török *ali-kon* 'aláhelyezkedik' képlettel egyezteteti VÁMBÉRY (MBölcs. 134).

4. Igéből való egyéb származékok: *Szürkület* „alkonyodást, nap-enyészetet, le-mentet, nyugtot, estet követő homályosság“ SZD., NyŰSz.; erdélyi tájszó (Nyr. XXI, 424) | *szürkületkor* székely (Nyr. XLIV, 177) | *szürkületbe* N. (Nyr. XLV, 174) | *szürkülettel* N. (MNY. I, 420) | *bé-szürkület* R. (NyF. XIV, 49). A *szürkül* ige származéka; vö. *bé-szürkül* SZD.² | *szürküllik* N. (Nyr. XLII, 457) | *szürkölődik* N. — *Szürkönvet* N. < *szürkület* × *alkonyat* (Nyr. XIX, 76) | *szürkünyetkor* N. (Nyr. XXXI, 230). Vö. az V. fejezetben. — *Sürvedés* 'esti szürkület, alkonyat' N. | *sürvedzik* 'sötétedik' (uo.) | *besürved* 'alkonyodik' N. (MNY. III, 430). — Nincs főnévi alakjuk a következő igéknek: *pitymallik* 'sötétedik (este)' N. (a *hajnal* jelentéstani analógiájára?) | *sávollik* 'ua.' (uo.) | *honkorodik* 'besötétül, esteledik' N. (Nyr. XXVII, 524); talán hangfestő szó?

5. A nap letűnésével kapcsolatos kifejezések: *napnak nyugata* v. *nyugta* 'solis occasus' KASSAI | *nap nyugotta után, napnyugottig* R. | *nap nyugtakor* N. (Nyr. XLIV, 177) | *naplőnyugtáig* N. (Nyr. XXII, 378). — *Nap nyugath* 'crepusculum' KolG1. | *nap nyugatiglan* R. | *napnyugattal* N. (Nyr. I, 420) | *napnyugot* 'occasus solis' KRESZN. | *napnyugotkor után* N. (Nyr. XV, 536). — Ezekből tapadással *nyugat* 'der West, Abend' Tzs. — *Napnyugvás* 'der Sonnenuntergang' (uo.) | *napnyugovás* 'occasus solis' R.: *a nap nyugovást követi az est hajnal* Com: Jan. 6 (id. NyK. XXV, 74).

Nap le-mente SZD. | *naplementtel* N. (Nyr. I, 420) | *naplőmentkor* N. (MNY. III, 92) | *naplemenet* 'der Sonnenuntergang' Tzs. | *nap-mēnte* 'napnyugta' N. — *Naphaladat* SZD., N. | *naphaladott tájban* R. | *nap haladatkor* 'sole occidente' PP., 'este felé' N. | *nap le-haladtán* SZD. — *Napszállat* SZD., R., N. | *napleszállat, napleszállás* R. — *Naphajlatkor* N. (Nyr. XXX, 197), vö. *beesthvelődyk, es el hayloth ymaran az nap* JordK. 618 | *a nap meghajlik* (HERMAN, PásztNy. 631). — *Naphanyatlás* SZD. | *naphanyat* N. Vö. *a nap már meghanyatlott* 'sol jam praecipitat' R. | *mikor a nap lehanyatlik* N. (Nyr. XLIV, 177) |

hanyatlukor 'alkonyatkor' N. (Nyr. XLVII, 129). — *Naphunyat* N.; vö. *a nap lekumott* N. — *Naptünet* Bajza (MNy. IV, 203). — *Nap-enyészet* R., N., vö. *nap támad hét eneszik négy órán* R. | *enyészet* 'occasus' MA. — Vö. még *lejárt a nap* N. (Nyr. II, 111) | *elfeküdt már a nap* Toldi (Nyr. VI, 38) | *leduvad a nap* N. | *lesuhatt a nap* N. (Nyr. XXVIII, 60).

Nap leáldozattya SzD. | *napáldozat* 'der Sonnenuntergang' Tzs., N. | *eláldozás* 'der Untergang (von der Sonne)' Tzs. Mitikus kifejezésnek tartja IPOLYI (II, 41) (vö. még AKE. 23, NyK. XLVIII, 87). Az *áldozik* szót az *al-, ál-* 'dormire' igetöhöz kapcsolja HUNFALVY (MNyszet IV, 211), BUDENZ (I. *alkony* al.); BADICS a finn *valka* ~ mordvin *valgi* ~ cseremisiz *vol-* szókkal egyezteteti (NyK. XV, 392).

Minden valószínűség szerint tükörfelfejtés az erdélyi *nap-szendület*, *nap-szentület* 'napnyugta' N. | *napszentültkor* N. (Nyr. XXX, 198); vö. *szentül*, *leszentül a nap* 'lenyugszik' (i. h. 174), de *elszentül* 'elszenderedik' (Nyr. XXXII, 329). A kifejezés GÖBL szerint az oláh *asfințește* mintájára keletkezett (I. NyK. XLVIII, 87). Lélektani analógiája pl. az észti *päikene läheb looja* 'a nap lenyugszik', tulajdonképpen 'megy a teremtöhöz', azaz 'megszentül, elszentül'.

6. *Est*. A mai nyelvérzék számára teljesen önálló napszak-jelentésű szó; eredete szerint azonban az előbbi csoportba tartozik, amit az ilyen kifejezések bizonyítanak: *a napot nem költtén, hanem esttén dicsérik* R. (Nyr. XXXVI, 248) | *údeje érkezett hamar nap-estének* R. | *a nap esethre kewzelgheth* WinklK. 103 | *nap taamadatul fogwa nap essetýglen* CzechK. 54 | *nap-estig* 'tota die, a mane usque ad vesperam' PP. (I. *nap* al.) | *nap-eset* 'occasus solis' MA. és ebből ráértéssel *eset* és *est* (I. EtSz.).

Az *est* 'vesper' MA., R. a régiségben leginkább összetételben, meg ragos-képzős alakokban fordul elő: *est hug* 'vesperus' SchlSzój. | *esthajnal* (I. fönt) | *mend esteg* BécsiK. 5 | *estygen* KulcsK. 64 | *estenkelew* 1386. (Nyr. VI, 124) | *estwel* 'sero' SchlSzój. | *este*, *estve* pro *estvel*, *esttel* 'vesperi, vespere' SI. | *estödön* 'ua.' (uo.) | *esteleg* 'este felé' N. | stb. (I. EtSz.) | *estöni* 'serotinus' R. | *esti* 'vespertinus, serotinus' R. | *estike* 'die Nachtviole' (EtSz.) | *estül* 'advesperascere' (EtSz.). — Fontosabb összetételek *délest* 'vespera, vespere' R. (NyK. III, 347, vö. *dél* al.) | *est homály* 'crepusculum' SI. | *estpont* 'der Abendpunkt' Tzs.

? *Esk* 'est', Kazinczy szerint székely szó (I. Nyr. III, 268).

Estvel: *estwel* 'sero, vesper' SchlSzój. | *estvél*, *estvéle* 'vesper, serum; vesperi, vespera' C., MA., R. | *estueleiglen* és *holualiglan* BécsiK. 153 | *adj minekünk oly estvelet* R. (NyK. III, 347) | *innepnek második estvélljen* R. (Nyr. XXXII, 162) |

estvéleden fogattattam meg R. (MNy. XII, 343) | *esttelenként, estvelenként* 'vespertim' SI. | *estelente* (Nyr. LXI, 87) | *estveli, esteli* 'vesperinus, serotinus; das Abendbrot' (EtSz.) és ebből: *esteliz* 'coenare' (uo.) | *estvelke* 'Nachtviole' (uo.) | *estveledik, estveleszik, estéedik, estellik, esteleg* 'advesperascere' (uo.) | ez igei származékokból főnevek: *estveledés* SzD., ? *estvelet*: *yo esthwe lythek* (l. EtSz.), *estelet* Barczafalvi (Nyr. I, 46). Nyelvújítási alkotások az *estvély, estély* 'vesper, soirée' (EtSz.) | *estvélyi* 'vespertinus' SI. | *estvélyedik* 'Abend werden' Tzs. | *estvelygő éj* Kazinczy (Nyr. IV, 220). — A. m. *est* + *-vel* rag EtSz. (irodalom uo., továbbá Nyr. XXV, 133, 374).

Estve, este 'vesper, serum; vesperi, vespera' MünchK. 27, C., MA., R. | *esve, öste, östve, öste* N.) | *estue niomot teei* GyöngyTör. | *keseu estwe* 'noctis concubia' Zsélyi Szójj. | *estue korban* R. | *estvékben* R. (MHat. I, 62) | *az emlétet napnak estvendén* R. (MNy. XII, 343) | *esténként, estéden, estvényen* (ez utóbbiból elvonással *estvény* 'crepusculum, soirée' (EtSz., NyK. XLV, 1) | *estveheszik* 'advesperascere' (EtSz.) | *estézni* 'bandázni' (?) N. (Nyr. XXXVII, 190). — Fontosabb kapcsolatok: *öreg, késő, sötét este* N. (MNy. III, 92) | *hajlott este* Mikszáth (Nyr. XXII, 273) | a *siratóeste* átment az oláhba *sirote-éce* alakban (l. Nyr. XVII, 59). — Szólások: *estére kéve* 'este' N. | *östére hanyatlott* N. (Nyr. XXX, 198) | *az öste sötétvégbe* 'este szürkületkor' N. (Nyr. XXVIII, 373) | *ha így jár az üdő, délre este lösz* 'bealkonyodik' N. (MNy. XI, 461). — Az *estvel*-ből fejlődött (l. EtSz.).

Fokozásra szolgáló kifejezések: *estén-estig* 'ad vesperum, in noctem' R. | *estännés-estig* 'egész estig' N. | *estelős-estig* 'ua.' (uo., EtSz.) | *étén-estig* 'ad vesperum, in noctem' R. (vö. *éten-éjjel*).

Az *est* szót a görög ἔσπερος-szal vetette össze DANK. (Lex. 323); azzal és a latin *vesper*, német *west*, finn *ehtoo*, török *akhsam* szókkal CzF.; a vogul *iet*-tel együtt egy török *keže, kiže* alakkal VÁMBÉRY (NyK. VIII, 116); mongol *aszghan*-nal BÁLINT (Párh.); LINDSTRÖM: f. *ehtoo, ilta* | lp. *ekked* | votj. *djet* | cser. *uta* | osztj. Irt. *idai* | vog. *ete, iti* || szam. *iti* | kamcsad. *oettem* | mong. *üdessi* | görög ἐχθέρ (Suomi XI, 15). — A lapp *este* 'impedimentum', *leste* 'nimis sero', *alestet* 'versus occidentem ire' szókbán kereste megfelelőjét GYARMATHI (Affin.) — A finn *ehtoo* megfelelőjének tartotta a szót RUDBECK (l. Nyr. XI, 254), AHLQVIST (Suomi 2. j. I, 8), FÁBIÁN (MNyszet I, 84, VI, 31), HUNFALVY (MNyszet III, 230), aki később idevonja az osztják *idaj*, vogul *et, jét* szókat is (MNyszet IV, 212, NyK. IX, 19, VogF. 284), továbbá BUDENZ és MUNKÁCSI. Irodalmát l. EtSz. — Az *esik* 'cadere, labi' származékának tartja KASSAI, IPOLYI (Myth. II, 42), VÁMBÉRY (MEr. 352, 560), valamint SETÄLÄ (NyK. XXVI, 197, ÄH. 198), EtSz.

7. Az elvont 'idő' szavaival alkotott kifejezések: *micor immar estue idő volna* MünchK. 94 | *süthenyös idő* 'napnyugot, alkonyat' (Nyr. VI, 474); ez az értelmezés a MTsz. szerint hibás, de vö. NyK. XXIV, 140. — „Késő jelenti a nap esteli, éjjeli szakát“ (Nyr. XXXII, 517).

Vogul.

1. *Sēri* 'hajnal' (SZIL.): *seri poss karilem grmt* (REG.) 'alkony-fény elalváskor), tulajdonképen elestvelett' (NyK. XXII, 363) | *īti-sēri posiñ* 'esthajnal fényű' (VNGy. II, 322). — L. az V. fejezetet.

2. *Et, ét, iét* 'est estvel' (NyK. IX, Sz. 24) | *et, edi, jet, jít, it* 'Abend, Nacht' (AHLQV.) | *jét* 'est' (SZIL.): *ēti vōwné jirém* 'este kért áldozatomat' (VNGy. II, 258) | *jīt khujēm* 'este lefekszem' (IV, 128) | *tgmēñ itū* 'azon este' (365) | TJ. *ītū, TČ. itū, AL. itā* 'abends' (KANNISTO: FUF. XIV, 45, 50, 57). — Igei származékok: *etm, etlalt* 'esteledik' (NyK. IX, Sz. 24) | *etmi* 'es wird Abend oder spät' (AHLQV.) | *ētimi* 'beesteledik' (SZIL.): *tārēm tox ētimēs* 'az ég így beesteledett' (VNGy. II, 127). — Etimonját l. *ēj* al.

3. Alkonyodást kifejező igék: *Jel-šūtepi* 'sötétedik' (NyK. XXIV, 15), megfelelője a magyar *sötét*, l. ott. — *Ipsāmānti* 'dunkel werden' (AHLQV.) | *ipsāmi* 'es wird dunkel' (FUF. XIV, 66): *ipsā, ipsā* 'sötét' (VNGy. II, 645), 'nox' (KLAPR.) | *jipsūg jimti* 'dämmern' (AHLQV.) | *jipēs* 'sötét' (NyK. XXXIX, 440). — *Jinkant, jejkant* 'sötétedik' (NyK. X, 202) | *ingānti, jinkanti* 'dämmern, dunkel werden' (AHLQV.) | *jin̄kim* 'dunkel, finster, Finsternis' (uo.) | *jin̄ki* 'sötétedik, éjjeledik' (SZIL.): *tārēm il-jin̄kēs* 'az ég beesteledett' (VNGy. IV, 369) | *in̄kenti* 'es wird dunkel' (FUF. XIV, 73). HUNFALVY (NyK. X, 280), SZABÓ (NyK. XXIV, 223) és KANNISTO (FUF. XIV, 73) az igét a *ji, ī* stb. 'ēj' származékának tekinti, KNÖPFLER (Nyr. LXI, 127) szerint viszont a magyar *ég-ni* ige etimológiai megfelelője. Azonban mégis úgy látszik, hogy mindezen igék összefüggésben vannak a *ji, ī* 'ēj' főnévvel.

4. A nap letűnésével kapcsolatos kifejezések: *Qōdel-mātnū* 'Sonnenuntergang' (AHLQV.) | *khotél mātne el-poglt* 'napeste előtt' (VNGy. II, 240): *mati, māti* 'megöregszik' (SZIL.); hasonló mitikus felfogás az osztjákban is, l. alább; vö. magyar *kifiatallik az idő*. — *Katl uns* 'naplemenet' (NyK. XI, Sz. 21) | *nāj untēm porūt* 'nap leszállta idején' (VNGy. IV, 25) | *khātél il-vōntné pālū* 'nap leszállta tájt' (356) | *nai vutn' grmāt* 'nap lenyugta idején' (III, 523) | *mōl xātél va'itēmāt* 'tegnap napleszálltakor' (IV, 170) | *xumlē ōs ti xātél jolētimitaŋkwē* 'miképp estelednék le már ez a nap' (72) | *khotél it-poglāi' pāt-ništ* 'midőn a nap estefelé hajlik' (NyK. XXIII, 397).

Osztják.

1. É. *etn huntl* 'esti hajnal' (NyK. XI, Sz. 192) | *xondil, xuntil* 'Röte am Himmel, Morgenröte' (AHLQV.): *xuñll zolna lãñil* 'még alkonyat van' (NyK. XXXVII, 59) | *xuñll xorlas* 'az esti szürkület kialudt' (180) | Kond. *ĩtãĩ-xũ-ñk*, Jug. *ĩttũ-kũñũL'* 'iltarusko, Abendrot' (PAAS.—DONN., Wb. 26) | *kũntL' mĩrãũlãũ* 'iltarusko sammui' (i. h. 116) | Irt. *kunt, xunt* 'Morgen- und Abendröte' (CASTR.) | *idai xunt* 'esthajnal' (PATK.).

2. É. *rĩngĩm, rĩnkĩm* 'köd, homály, alkonyat' (NyK. XI, Sz. 122, AHLQV.) | Trj. *rĩmk'i*, V., Vj. *rĩmãk*, Kaz. *r mãx* stb. 'Dämmerung, Dunkel' (KARJALAINEN, OL. 168). — A szót a magyar *reg*-gel hozta kapcsolatba BUDENZ (l. *reg* al.); a zürj. *remid* | votj. *dũomĩt* | cser. *rũm* | f. *myrã* (< *rũmã*) szókkal egyezetteti UOTILA (Virittãjã XXXIV, 178).

3. É. *ila* 'est' | *ilam-ta* 'esteledni, késni' (NyK. XI, Sz. 15, AHLQV.) | *ilan* 'spãt' (uo.), jelentãstanilag vö. magyar *est* 'sero' | *ila-pẽlã ioyãtl* 'este felã jön meg' (NyK. XXXVIII, 142) | Kond. *ĩtã-i* 'ilta, Abend', Jug. *ĩttũ* 'illalla, am Abend' (PAAS.—DONN., Wb. 26) | Irt. *idai* 'Abend' (CASTR., PATK.): *kĩmet idai* 'den zweiten Abend' (IOV. II, 160) | *idaina* 'spãt' (i. h. 140). | FD. *i pãi*, AD. *ãpãi*, O. *ilã* 'Abend' (KARJALAINEN, OL. 209).

4. É. *jetn* 'estve' (NyK. XI, Sz. 61) | *jẽtin* 'Abend' (AHLQV.) | *jetna* 'este, abends' (BEKE): *jetna vũqxti* 'este követelt' (ONGY. 124) | D. *ittẽn* 'este' (PÁPAI) | Szurg. *itn* 'Abend' (CASTR.) | Irt. *idẽn, idn* 'esti idõben, abends, spãt' | *idn-tẽvem* 'vacsorãlni' (PATK.). | Kond. *ĩtãn*, Jug. *ĩttũ* 'illalla, am Abend' (PAAS.—DONN., Wb. 26) | FD. *ĩpãn*, Trj. *ĩtũũ*, V., Vj. *ĩtũũ*, Ni. *ĩtũũ*, Kaz. *ĩtũũ* 'Abend, abends' (KARJALAINEN, OL. 212).

E két utõbbi, hangalakilag is nagyon közel álló csoportot sokãig egybetartozónak vették. Így HUNFALVY (NyK. XI, 220), PATK., MUNKÁCSI: magyar *ẽj* (NyK. XXV, 258), AHLQVIST: finn *ilta*, ugyanĩgy BOLLER (Die finn. spr. 44), CASTRÉN (Ostj. Spr. 77): finn *ilta* ~ szamojéd O. *ũd, ũte*. Elkülõnítette a két csoportot KARJALAINEN (OL. 209, 212) és TOIVONEN (FUF. XVI, 226).

5. Alkonyodãst jelentõ igék: É. *padlema jũpsa* 'alkonyat': *padlema verta* 'homályosít' (NyK. XI, 142) | *tõrãm patlas* 'az ẽg sõtetedett (alkonyodott)' (NyK. XXXVI, 385) | jelentãstanilag ẽrdekes a *muja patlãptalen* 'miert kãslelteted' (ONGY. 173), tulajdonkãpen 'miert sõtãtãt, alkonyítod', vö. magyar *kãsó* 'est' | Irt. *pẽtlĩdet* 'es wird dunkel' (CASTR.) | *pẽtlõt* 'besõtãtedett' (PATK.): *tũrum pẽtlõt* 'es wurde dunkel' (IOV. II, 136) | Kond. *pãtl' imã iãũũũ-t*, Jug. *pãttãũũũũ iãũ* 'es beginnt dunkel zu werden' (PAAS.—DONN., Wb. 181) | *pãtlãptã* 'm' 'bis zur Dunkelheit bleiben, halten' (uo.). — É. *i kĩm-ẽdãs* 'mãr besõtãtedett' (NyK. XXXVII, 56) | *kĩm-ẽtsãt* 'mãr beesteledett' (i. h. 61). — ? *Hudlata* 'alkonyodni' (NyK. XI, Sz. 192): egyetlen

adat; esetleg csak HUNFALVY kikövetkeztetése a *hadlata* 'nap-palodik' analógiájára.

6. A nap letűnésével kapcsolatos kifejezések: Kond. *xattimə pirəsmətəi* 'páivá menea mailleen' (PAAS.—DONN., Wb. 49), ahol *pirəš-māiəm* a. m. 'altern'. Vö. a teljesen megfelelő vogul kifejezést. — É. *hadl longipsa, naj l.* 'naplemenet' (NyK. XI, 48, AHLQV.) | *loŋŋti xatl xuwatna* 'nyugvó nap hosszattában' (ONGy. 151) | *nājan-ki loŋŋtal* 'napod ha lenyugszik' (167) | Jug. *katl LqŋəL* 'páivá laski' (PAAS.—DONN., Wb. 181). — A n a p : f é n y képzettársítás alapján idetartozik a következő kifejezés is: *jela-suj ūntlna* 'estére' (ONGy. 123), tulajdonképpen 'fény letűnéséig'; BEKE nyilván hibásan fordítja a *jela* szót 'esté'-nek.

Összefoglalás.

Ha végigtekintjük az ugor nyelvek napszak-jelöléseit,¹ mindenek előtt föltűnik a finnugor eredetű szók nagy száma. Alig akad egy-két jövevényszó: a magyar *dél*, vogul-osztják *sutka* '24 óra' és egy-két a nyelvek külön életében keletkezett kifejezés: a nap kétével és nyugtával kapcsolatos, valamint az elvont 'idő' szavaival alkotott elnevezések. Sőt a kezdettől fogva megkülönböztetett két napszakasz, a sötét és világos napfél neve egyenesen az uráli korból származik: *a*) vog. *it, jət* 'Abend' | osztj. *iwən, iətən, itəi* stb. 'ua.' | cser. *jüt* 'Nacht' stb. || szam. O. *üte, ūd* | stb. 'Abend' (PAAS., Beiträge 70); *b*) m. *haj*-nal | f. *koi* | zürj. *kya* 'Helligzeit' | vog. *khuj* || szam. Jen. *kaija* 'Sonne', *kiare* 'hell' | Tawgy *kou* 'Sonne' | Jur. *hāje-r, hājar, haijer* 'ua.' | O. *kuete* 'Hitze' | stb. (i. h. 276). Úgy látszik, a fény és a sötét váltakozása egyike az ősember legelső érzékeléseinek, legeredetibb képzettartalmainak.

Ha mármost, kizárólag az ugor nyelvek körében maradva, egymás mellé rendezzük a legáltalánosabban használt napszak-neveket, azonnal szembetűnik az a nagy hangalaki rokonság, mely az etimológiailag össze nem tartozó, de hasonló jelentésű szók közt fönnáll. A sötét és homály szavai: m. *éj*, vog. *ī*, osztj. *éj* || vog. *ēt, it* 'éj, est', osztj. *āt* 'éj' || osztj. *ila, idai* (— md. *ilet* FUF. XVI, 227) 'est' || osztj. *iwən, iŋnə, iətŋnə* 'ua.' || m. *al*-kony. Még föltűnőbb ez a fény szavainál: m.

¹ Azon napszak-neveken kívül, melyeknek további etimonjuk nincs, melyek tehát a nyelv történeti korában már ilyen értelemben használtattak, vannak olyan később keletkezett kifejezések is, melyek a nap állásával, pl. *ág hegyén áll a nap* (Nyr. XLIV, 177), a környező természet jelenségeivel, pl. *kakas szavakoron* (Nyr. XV, 533), sőt emberi cselekvésekkel, pl. *juhászdél* KRESZN., *gyertyagyujtatók* (Nyr. II, 374) stb. jelölik meg a kérdéses napszakaszokat. Ezek természetesen mindig alkalmoszerűek, esetlegesek, s mint ilyenek nem is bírnak határozott logikai tartalommal. Miután az egyes nyelvek külön életében keletkeztek, nem tartoznak a mitikus kor szókincséhez, tehát a makrokozmoszi viszonyítás-szók körén kívül esnek.

haj-nal, vog. *khuj*, osztj. *хуйт*, *К'уйџл'* || m. *hol*-val, vog. *χol*, osztj. *χola*, *χot*; nagyon valószínű hogy idetartozik a m. *hó* 'nix, luna, mensis', *hold* és *húgy* is (vö. MUSz. 101). Ha pedig meggondoljuk, hogy a térképzetek kialakulása elválaszthatatlan a fényképzetektől, mint okozat az októl, fölmerül a kérdés: nem lehet-e ezen szókkal közös eredetű a finnugor, illetőleg uráli *ku*-helyhatározói névmástő: m. *ho-l* | vog. *χō-t* 'hol' | osztj. *χo-tà* 'hová' | md. *košā* 'hol' | f. *ku-ka* 'ki, mi' stb. || szam. *ku-*, *hu-*: Jur. *huniāna* 'hol, hova; holnap, reggel' (NyK. XXII, 334). Mintha ez az összefüggés is igazolná a folklor és a modern filozófia megállapítását, mely szerint tér és idő, térbeli és időbeli tájékozódás „csupán két különböző mozzanata a szellem egyetemes megvilágosodásának, mely a fizikai ős-jelenség, a fény szemléletéből veszi eredetét“ (CASSIRER, Philosophie der symbolischen Formen II, 136).

Finnugor eredetű néhány olyan szó is, mely a fény és sötét közt átmenetet képező 'derengés'-t jelöli: m. *reg*-gel ~ osztj. *rěñim*, *rěmk'i* || m. *virrad*- ~ md. *varhmede* || m. *sötét* ~ vog. *sāt.m.* Talán összefügg a magyar *szür*-kül is a vogul *səri* 'szürkület' szóval. Egy sincs azonban a 'derengés' szavai között, melynek szamojéd megfelelője is volna. Úgy látszik, az uráli ősnép számára csupán a fény és sötét volt határozott tudattartalom; a félhomály képzete csak a finnugor és szamojéd nyelvek külön életében, és ott is valószínűleg egy későbbi fejlődési fokon (magyar és finn megfelelések nincsenek) lett annyira határozottá, hogy megjelölése szükségessé vált.

Végül a sokat vitatott, mitologikusnak meg jövevénynek magyarázott *nap*-nak (mint a kozmikus fény forrásának) is megtaláljuk esetleg etimológiai megfelelőjét a vogul-osztják *nūi* 'tűz, nap' szóban, mely ismét az osztják *nawē*, *nawē'm* 'valkonen, kirkas, weiss, klar, blank' (PAAS.—DONN., Wb. 49) alakkal lehet egy eredetű; vö.: *navi jil* 'es tagt' | *navin* 'beim Tageslichte' (АНЛQV.) | *top nāyūi iis* 'alig hogy világosodott' (NyK. XXXVI, 390).

Hogy mindezen szók valóban összefüggnek-e, s ha igen, hogyan, — e kérdésekre az összehasonlító hangtan is csak valamennyi finnugor nyelv idevágó adatainak vizsgálata után és alapján adhatna választ. De a kapcsolódó jelentéstani és folklorisztikai problémák tisztázása csakis a finnugor évszak- és világtáj-elnevezések tanulságainak figyelembe vételével lesz lehetséges. Kétségtelen, hogy a makrokozmoszi viszonyítászók részletes ismerete fontos adalék lenne a finnugor őshaza és műveltség ismeretéhez, sőt bizonyonnyal érdekes mondanivalói lennének a mindeddig meglehetősen homályban tapogatózó finnugor mitológia számára is.

KISPÁL MAGDOLNA.

Ványol, ványadt, ványszorog.

Ványol 'laneam vestem calco, denso' XVII. sz. el. (OkI Sz.), MA., 'wollene Kleider walken' PPB. 1767., 'kall (posztót, gyapjúszövetet) több vidéken (MTsz., CzF. VI, 821, FRECSKAY 129, 589) :> *ványoló* foglalkozás- és eszköznév (NySz., Tsz., MTsz., CzF. VI, 821) ~ *ványol* 'a lábhajláshoz idomít, nyújt (bórt a csizmadia)' Zilah vid. (MTsz., FRECSKAY 55, 589) :> *ványolóu*, *ványolóu-gép* 'csizmadiaszerszám, amellyel a bőrt hajlékonyá teszik' Szamoshat (Csűry, Szhsz.) | *meg-ványol* 'megkall (posztót, gyapjúszövetet)' Székelyföld (MTsz.) | *ki-ványol* 'sokszoros mosással, áztatással, szárogatással kifehérit (frissen szótt vásznat)' Bereg m. (MTsz.) | *el-ványol* 'elkoptat, elnyú, elvisel (ruhát)' Szatmár m. Kapnikbánya vid. (MTsz.). — *Ványad* ~ *ványad* 'soványodik, satnyul, fonnyad, gyengül, bágyad, sápad' több vidéken (MTsz., CzF. VI, 820) | *el-ványad* és *meg-ványad* 'lesoványodik, elsatnyul, elgyengül, elfonnyad, elcsigázódik' Székelyföld, illetőleg Zemplén m. Tállya, Beregrákos és vid. (MTsz.) | *össze-ványad* 'elsoványodik, összeaszik, összemegy, zsugorodik' Szalonta (Nyr. XLII, 461). *Ványadt* ~ *ványadt* 'lesoványodott, elsatnyult, satnya, vézna, beesett arcú, elgyengült, elcsigázott, beteges, bágyadt, sápadt, kényeskedő' több vidéken (MTsz., Csűry, Szhsz.) ~ *ványadt* 'koptott, elnyűtt' Kalotaszeg (MTsz., CzF. VI, 820).

A finnben van: *vanu* 1. 'subigor v. densor ut pannus v. massa panis, sich verdichten, verdicht oder geknetet werden'; 2. 'subigendo adhaeresco ut argilla manui, haften, kleben'; 3. dialect. [Kalevala] 'torno, drechseln' (RENVALL, Lex.) :> Kalevala *vanuma* 'nemez' (SZINNYEI) | *vanutta* 'subigo e. c. pannum, depso e. c. massam panis, volutando quid denso, walken, verdichten, kneten' :> *vanuttaja* 'fullo' (RENVALL). Az észtbén: *vanu* 1. 'walken'; 2. 'sich zusammenziehen, eingehen (Zeug), sich verfilzen (Haare), dick werden, gerinnen (Milch)' | *vanutta* 'walken'. — BUDENZ, MUSz. 557 ezzel a finn-észtszóval kapcsolja össze a magyar *ványol* igét. Véleményünk szerint teljes joggal.

A *ványol* és a *ványad* ~ *ványad* igékhez egyaránt **vány* < **vany*, illetőleg korábbi **vans* alapszót vehetünk fel. A *ványol* ennek az alapszónak -l képzős gyakorítójaként, a *ványad* ~ *ványad* ugyanannak -d képzős gyakorítójaként keletkezhetett. Egyfelől a *ványol*, másfelől meg a *ványad* ~ *ványad*, illetőleg *ványadt* ~ *ványadt* szavakkal összefüggésben idézett jelentéseket eredetibb 'ver, üt, csap', illetőleg 'verődik, ütődik, csapódik' értelemből magyarázhatjuk meg. Jogot adnak erre a *ványolás* műveletével kapcsolatban ismert tárgyi mozzanatok.¹ Erre mutat, amit a nemez-készítésről tudunk, és a *nemez*

¹ Pl.: Com : Jan. 97: „Posztó, melyet a csapo, kallo öszve vér“

szónak 'ver' jelentéskörből való etimológiája (vö. MELICH, Nemez: MNY. XXVI, 366). Hasonlóan szerepelhetett a timárság kifejezései között a *páhol* ige és ennek nomen-verbum természetű *páh* alapszáva (vö. PAIS, Puha, puffan, páhol: MNY. XXIV, 37—40). *Valakit jól meg-ványolni* a. m. 'megdögönyözni, megrakni' SzD.² | *el-ványol* 'elver, helyben hagy, kikészít' Háromszék Nagybacon (BOCZ ELEK közlése). Hogy ezek a kifejezések a *ványol* eredetibb általános 'ver' jelentésének a maradványai-e, vagy pedig a műszói értelem tréfás alkalmazásai, aligha dönthető el. — A *ványad* stb.-féle szavaknál is joggal tehetünk fel a 'verődik, ütődik' értelemből való fejlődést. Így arra gondolhatunk, hogy a *csap* ige családjában ott van: *meg-csappan* 'megsoványodik, megfogy' (SzD.², MTsz.) | *meg-csaponik* 'ua.' R., N. (NySz., MTsz.) | *csappant* 'behorpadt hasú, sovány, megsoványodott' (CzF. I, 905) | *csapott farú* 'lapos farú' és *csapott orrú* 'lapos orrú' N. (MTsz.). Vagy ott van az *üt* rokonságában: *ütődött* 'megcsappant, megsoványodott' Hódmezővásárhely (MTsz.). — KERTÉSZ MANÓ „Elkallódik, elványad“ című cikkében: Nyr. XLIII, 107—8 azon az alapon, hogy a „kallás, ványolás“ műveletének az eredményeként a posztó veszít a hosszúságából és a szélességéből, a *ványol*: *elványad* esetében a szalontai *össze-ványad*-dal kapcsolatban felmerülő 'összeaszik, zsugorodik, összemegy' jelentésből indul ki.

Ványol 'összeüt, tákol, összetákol' | *vanyolgat* 'tákolgat, összetákolgat' | *vanyalitt* ~ *vanyolitt* 'összeüt, összetákol, hamarosan készít'; mind a három szót a Székelyföldről közlik, a harmadikat KRIZA Háromszékből és Udvarhelyből ismeri (vö. MTsz., CzF. VI, 820—1). Ha figyelembe vesszük, hogy az *össze-üt, össze-csap valamit* közönségesen használatos 'összetákol, hirtelen, ideiglenesen készít, megcsinál' értelemben, bátran gondolhatunk arra, hogy a *vanyol* ~ *vanyal* igének szintén 'üt, ver' volt a korábbi jelentése. XVIII. századi székely, illetőleg baranyai tréfás instanciából való: „a másik [alany!] puffantó vasából heves magvával úgy *megvanyalintá* a vajnyokomat (~ *meg vanyalítá* a' vajnokomat ~ *vágormányával megványolítá* a jobb vállamat), hogy még most is látzik a pillatja (~ *pillattya* ~ *pillantya*)“ (Nyr. II, 224—5, vö. NySz. III, 1010).¹ Íme, a *vanyol* ~ *vanyal* igének *-int* vagy *-ít* képzős származéka elő is kerül a régibb nyelvből 'üt, csap' jelentésben. Az utóbbi szóból kielemezhető **vany* alapszó egy lehet a *ványol* és a *ványad* ~ *ványad* szók **vány* alapszáva-

(NySz. I, 382 *csapó* al.); Tsz. 379; CzF. *ványol* és „*vány, v. ván*“ al. VI, 821, 820; Nyr. XLIII, 106—9; MTsz. *dürückölő* 2. al.

¹ Az idézett szövegben: *vajn(y)ok* 'halánték' Székelyföld (MTsz.) | *pillat* ~ *pilat* 'ütés helye' Székelyföld (MTsz.) | *vágormány* valószínűleg *vágó* (vö. 'acícula, acus' értelemben CAL. 17, 20) + *ormány* (vö. *or* 'a fűrészpenge felső vége' Háromszék MTsz.).

val, illetőleg eredetibb rövid magánhangzós alakváltoztatot tartott fenn. — A székelységnek 1602-i Básta-féle összeírása Csikban Madarason *Ványalós* Tamás és István szabadosokat jegyzi fel, ugyancsak Csikban Szent-Györgyön pedig *Ványolós* Bernád szabadost és *Ványalós* Tamás drabantot (SzékelyOkl. V, 223, 238—9). Hogy a nevek alakja teljes pontossággal van-e közölve, bizonytalan. Sőt valószínű, hogy az első szótag *a*-ja csak a kiadótól kapta az ékezetet. Így a nevek hangalakja lehetett *Vanyalós*, illetőleg *Vanyolós* is (az OklSz. helyesen veszi fel őket *vanyalós?* *vanyolós?* és nemcsak *ványolós*, *ványalós?* címszó alatt). Hogy az *-s* képzővel megtoldott igenév milyen értelemben vált családnévvé, homályban van.

A MTsz. *vanyalitt*, *banyalitt* címszót, illetőleg *banyalitt* adatot vesz fel KASSAI II, 248 utalással. KASSAI idézett helyén ezt találjuk: „*Galyabit* a' Hegyalján, és *Banyalít* Erdélybenn, aki imígy amúgy hitványúl, gyávánn mintegy banya képen épít, és tsinál valamit. Hason-szók: *Banyalitt*, *Bányol*, *Gányol*, *Gugyjaszt* Kunyhót a' vagy Kusornyó, Kutzorgó házikót.“ KASSAI I, 249 ezt írja: „*valamit össze Bányol*, és *össze gányol* annyi, mint a' Hegyalján *össze galyabit*“. Ugyanezekhez idézi még KASSAI: „*Össze gányol-bányol valamit*: Non solide aedificat, sed construit aliquid perfunctorie.“ Véleményem szerint a KASSAI-féle *banyalitt* nem a *vanyalitt* ~ *vanyolitt* alakváltozata, hanem a *bonyolít*-é. Erre vall, hogy KASSAI I, 349 a *bonyolodik*: „Székelyül *Banyalodik*“ társaságában közli ezt is: „Siculice *banyalitt*“, ami nyilván a *bonyolít* megfelelője akar lenni, ahogy az EtSz. I, 472 is tekintette. A *galyabit* ~ *gabalyít* 'összerak, összeállít, összetákol (pl. kisebb hajlékot, kunyhót)' (MTsz.) ebbe a szócsaládba tartozik: *gabalyodik* 'bonyolódik, kuszálódik' (vö. MTsz.) | *gubahodik* 'ua.' (vö. MTsz.) | *gubanc* ~ *gubancs* 'össze-vissza tekeredett, kuszálódott szőr, gyapjú, haj, kender, gyümölcstok' (vö. MTsz., CzF. II, 1127) | *gubancol* 'összekuszál' | *gubafi*ncolódik 'bonyolódik' (vö. MTsz., saját tudomásom) | *guba* különböző jelentésekben (vö. PAIS, Fon: NyK. XLVIII, 279) | *gubó* | *gubacs* | stb. Ha ebben a szócsalásban kifejlődhetett a 'hirtelen, időlegesen, jól-rosszul készít' jelentés, kifejlődhetett az a rokonértelmű *bonyolít*-nál is.

A *bonyolódik*, *bonyolít* ~ *banyalít*, *bonyolgat* (MTsz.) rokonságából való a *bonyál* ~ *bónyál* 'göngyöl, gondosan beburkol, betakar' (MTsz.; vö. EtSz. I, 472): a **bony* ~ **bany* igei alapszó *-l* képzős **bonyol* ~ **bonyal* gyakorítójának a változata, amilyen *dobál*, *ugrál*, *csupál* (vö. TMNy. 398—9, NyH.⁷ 62). — KRIZA, Vadr. közlése: *be-pónyál* 'gyengén, nagyjából befon (kerítésen esett rést vesszővel és ágboggal)' és *fel-pónyál* 'szükségből úgy-a-hogy fölötöz (szakadozott bocks-kort rossz madzaggal)' Udvarhely (MTsz.). Amint CzF. V, 301: a *pónyál*-t mi is a *bonyál* ~ *bónyál* ~ *bonyol* (az utóbbi CzF.

i. h. szerint „néhutt“) változatának tarthatjuk.¹ Az EtSz. I, 472—3 nem veszi fel a *bonyolódik* címszóba, talán mivel a *p-s* szókezdet nem illet az EtSz. szerinti, *m-* kezdetű finnugor megfelelővel számoló etimológiához. Mi a *pónyál* miatt is úgy gondoljuk, hogy figyelembe kell venni a MARK-féle etimológiát, amelyik a *bonyolódik*-ot *p-* kezdetű finnugor szócsoporttal veti össze (MNY. XXVI, 34—7). Egyébként a *pónyál* idézett jelentései tájékoztathatnak bennünket arra nézve, hogy a 'bonyolít, göngyölít' értelemből miképpen keletkezhetett a 'hirtelen, időlelesen készít'-féle jelentés. — A **bonyol* ~ **bonyal* ~ **banyal* ~ **banyol* alakban föltehető *-l* képzős gyakorítóinak **banyol* változatából származtatható a KASSAI közölte *bányol*. — A *bányol* KASSAI adata szerint *gányol* igével alkot 'időlelesen, imígyamúgy készít, csinál' értelmű ikerítő összetételt. A *gányol* szó (adatok rá SzD.² 70, *galyabittani* al. is, 73 *gudgyasztani* al., SzD: MVir. 97, Nyr. XII, 363, id. NySz. I, 1061, MTsz., Csűrű, Szhsz.) eredetibb jelentéséül a 'fon' következtethető ki, s ebből való fejleménynek fogható fel a 'tákol, imígy-amúgy összerak' érteleme. Ami az etimológiáját illeti, ezzel a szócsoporttal hozhatjuk kapcsolatba: *gancos* 'borzas' és *gancol* 'borzal' Kiskunhalas (MTsz.) | *kancs* ~ *gancs* ~ *gáncs* | *kancsal* | *kankó* ~ *gangó* | *gángol* : *gángó* | *kankalék* ~ *kankarék* | *kampó* | *kajmó* ~ *gajmó* ~ *gamó* (vö. PAIS: MNY. XI, 405—8, XXVII, 144) | *gama* 'pókos lábú, nehézkes járású ló' és *gamancs* 'gebe' (MTsz.) | *gám* 'gallyakból, tüskebokrokból összetákolt kerítés' (MTsz.) | *gámor* 'könnyedén összetákolt sövény-féle kerítés' (MTsz.).² A *bányol* tekintetében azt is gondolhatjuk, hogy a *gányol* ige ikerítéseként támadt, s mint ilyen a *gányol-bányol* összetételben szerepelt, majd később ebből önállósult. — Csűrű, Szhsz. közli a *gánnnyatt* 'vézna, beteges, ványadt' szót. Ez nem a *ványadt* alakváltozata, hanem a *gányol*-lal összefüggő *-d* képzős *gányad* ~ *gánnnyad* igének az igeneve, amelynek feltehetően az 'elgörbült, meghajlott' értelemből fejlődött a szamosháti 'vézna'-féle jelentése (vö. *gama*, *gamancs*).

Vanyiga 'satnya, vézna, cingár, gyenge, beteges' több vidéken, különböző országrészekén ~ *vanyuga* Háromszék ~ *vonnyiga* Pest m. Szerem'le (MTsz.). *Vanyiga* SzD.² 198 *satnya* al. *Vanyiga* és *ványadt* a *gyenge* hason-zavai között KASSAI II, 273. A rövid *a*-val hangzó át nem ható 'verődik, ütődik, csapódik' értelmű **van* ~ **vany* ige *-g* képzős gyakorítójából való *-a* képzős igenév. Olyanféle alakulat, amilyenek: *nyuzga* 'vézna, cingár, sovány, elcsigázott, élheterlen, kényeskedő' ~ *nyizga* ~ *nyüzge* ~ *nyizge* (SzD.², MTsz.) <: *nyúzik* (vö. *nyúzik* 'hám-

¹ CzF. V, 305 a *ványol*-lal, VI, 821 a *vanyalit*-tal hozza kapcsolatba a *pónyál*-t.

² KASSAI I, 249 „*Bány* (Erd.), és *Gány*“ tétel alatt veszi fel a *bányol* és *gányol* szavakat.

lik' moldvai csángó MTsz.) | *nyurga* 'nyúlánk, hosszú és sovány, vézna, cingár' (MTsz.) < **nyulga* <: *nyúlik* | *vonyiga* Baranya-szentlőrinc ~ *vonyigó* Dunántúl, Duna-Tisza köze ~ *vonyogó* ~ *vanyogó* ~ *vonyagó* ~ *vonogó* 'vonó-, húzóeszköz' (MTsz.) <: *von* | *rozoga* <: *rozog* 'rázkódik' (MTsz.), vö. *rozsan* | *pörge* <: *pörög* | *kerge*: *kerget*, *kerít*, *kerül* | *lénge* N.: *lénge nád* (*lengeteg vászony*) a *gyenge* hason-szavai között KASSAI II, 272.

Vánda 'satnya, vézna, nyápic, gyenge, beteges' Kiskunhalas, Cegléd, Kecskemét | *vánda-vetélt* 'ua.' Pest m. Felsőnyáregyháza (MTsz.). A 'verődik, ütődik, csapódik' értelmű **ván* ~ **vány* ige -*d* képzős származékának, a *vánnyad* megfelelőjének az igeneve. Alakulás szempontjából összevethető az ilyenekkel: *sunda* 'indigestus, unordentlich' (PPB., NySz.); 'csunya, csúf, utálatos, ocsmány' N. (MTsz.): *sunya* 'balog, balkezes' és 'konyafülű' (MTsz.), *sunyi* 1. 'kancsal' és 2. 'szemöldökét a szemére rántó' stb. (MTsz.), *sunnyaszt* 'lekonyít, leereszt' (MTsz.) és így tovább | *sanda* 'kancsal' Balaton mell., Kemesalja (MTsz.), Zalaegerszeg (saját tudomásom); *sandapila* 'rendetlen, gondatlan, aluszékony nőszemély' Csallóköz (MTsz.): az előbbi szócsaládhoz vonható alakváltozatként | *ronda* ~ *randa* ~ *runda*: *ront*, *romlik*, *rongál*, *rongy* (vö. PAIS: MNy. XXXIV, 128).

El-váncsorodik 'eltorzul'; *váncsorodott* 'eltorzult képű'; *váncsorodás* '(vényülés okozta) elváltozás, eltorzulás (az arcon)' Székelyföld (MTsz.). A *cs* ezekben a gyakorító -*s*-nek, esetleg gyakorító -*d* + -*s*-nek lehet az elváltozása; az -*r* gyakorító, a -*d* mozzanatos vagy gyakorító képző. Alapszóul a tárgyalt **ván* ~ **vány* ige hüvelyezhető ki, úgyhogy ennek itt jelzett származékai tulajdonképpen az öregséggel járó megsoványodásra, főképpen az arcnak az elvékonyodására vonatkoztak. — *Váncsi* 'vézna' Csík m. Gyergyóditró (MTsz.). A benne levő *cs* elemet az előbbieken mutatkozó -*cs* képző megfelelőjének tekinthetjük, az -*i*-t pedig a *lóti-futi*, *ugri*-félékbeli igenév-képzőnek. Vagyis a *váncsi* szerintünk olyan alakulat, amilyen a *kiváncsi*, *ugráncsi*, *turcsi* (az utóbbiakról másképp TMNy. 549, ZOLNAI, A -*si* képző eredete 23, HORGER: MNy. XXII, 21—4). Azért is számolhatunk egy **kiváncs* igével, mivel a régiségben is, a népnelvben is feltűnik *kiváncsik* 'kívánság' R. és 'kiváncsi' N., illetőleg *kiváncsikos* 'mindenfélét kívánó (pl. terhes asszony)' N. (NySz. II, 320, MTsz.). A *kiváncsik*-hoz hasonló alakulat lehet *foncsik* 'fonat', bár ez származhatik *fon* ~ *fan* főnévből is -*csik* kicsinyítő képzőbokkal (vö. PAIS, Fon: NyK. XLVIII, 278).

Váncsorodni 'contabescere' MA.; 'contabescere, ich nehme ab, dorre aus' PPB. 1767.; 'satnyodni, vajudni, csünni, erőtlenedni, aszni, száradni' SzD.² Kifejezés: *Egésszenn el-váncsorodott*. SzD.² Olyanféle alakulat, amilyenek a *váncsorodik*

fejthető meg, csak az összetett képző első eleme benne a gyakorító *-sz*. Jelentéfejlődés szempontjából a *ványad*-dal meg a *váncsorodik*-kal vethető össze.

Vánszorogni 'delitescere, torpescere' MA.; 'ua., mint *vánszorodni*: contabescere, ich nehme ab, dorre aus', továbbá: 'delitescere, torpescere, matt, lass werden' PPB. 1767. *Felvánszorogni* 'felkelni, valami nehezen' SzD.² *vánszorodni* al. Kifejezések: „Nem tudom, hol *vánszorog*. *Vánszorogj-ki* (kászóló(d)gy-ki) v. vaszkoló(d)gy-ki, már egyszer az ágyból.“ SzD.² i. h. *Vánszorog* 'nehezen, fáradtan, lankadtan, alig mozog' általános és 'sinylődve nyavalyog' Háromszék (MTsz.; vö. CzF. VI, 819—20). A nem átható értelmű **ván* alapszóból *-sz + -r + -g* gyakorító képzőbokkal alakult. A *vánszorog*-nak jelentkezik *váncorog* R., N. (OkISz., MTsz.) alakváltozata is. Az *-sz + -g* képzős gyakorító bukkan fel ebben: *váncog* 'vánszorog' Szatmár m. Kapnikbánya és vid. (MTsz.). A 'verődik' értelemből az időzett jelentések úgy fejlődhetnek ki, ahogyan a 'nehézség, beteges mozgás' kifejezőivé lettek a *ver* ige következő származékai: *verekedik* R., N. (NySz. III, 1066 a *verekedik* tétel szó-lásai al., MTsz.) | *verekszik* (MTsz.) | *verdődik* (NySz. III, 1065) | *vergődik* (NySz. III, 1068, MTsz.) | *verhüdni* 'verekedni, iparkodni, vergődni stb.' SzD.^{2,1}

A *vánszorog*-éhoz hasonló jelentéfejlődésen mehetett keresztül a *vánszorodik*, ami CzF. VI, 819 szerint a. m. 'sinlődő, nyavalyog módjára mozdul', s ilyen kifejezésekben is szerepel: *Nagy nehezen föl vánszorodott. Elvánszorodott*. Efféle jelentésváltozást vehetünk fel a székelyföldi *vánszori* alakulatnál is, amely a MTsz. szerint a. m. 'beteges', CzF. VI, 819 szerint pedig 'vánszorgó, sinlődő, beteges'.² A szigetközi *ványadoz* 'vánszorog' igénél (MTsz.) szintén korábbi 'vergődik' értelmet tehetünk fel.

Az előzőkben összeállított magyar- finn-észt szócsaláddal való rokonítás végett a következő finnugor nyelvelemek vehetők számba: votják *vand* 'vág, szel, metsz, szab, kiszab' (MUNKÁCSI) | vogul *vonté* 'rovásjegyet metsz'; *vontlaxtē* 'ácsol' (SZILASI) | osztják *vantâ't* 'Span' (PAASONEN 286). Az osztják adatot a vogullal és a votjakkal összeveti PAASONEN. A votják szó *d*-je finnugor **-nt ~ *-nd*: magyar *-d* gyakorító képzőnek a megfelelője, a vogul és osztják szókbeli *t* pedig finnugor **-t ~ *-ð*: magyar *-z* gyakorító képzővel vagy finnugor **-t*: magyar *-t* mozzanatos képzővel függ össze.

*

A cikk úgy keletkezett, hogy V a n y ó T i h a m é r pannoni halmi főiskolai tanár urat tájékoztatni akartam családnevének magyar vagy nem magyar voltára vonatkozólag.

¹ A *vánszorog* és *vánszorodik* szókat a *ványad*-dal kapcsolja össze MIKÓ PÁL: Nyr. XXV, 558.

² LACZKÓ: Nyr. XXXVI, 309 játszói szóképzésnek tartja.

A magyar *Vanyó* családnév lehetne mása egy szláv *Vanjo* névnek, amely mint becéző összefügghet az *Ivan* (*Ioannes*) és a *Vaclav* (*Venceslav*) nevekkal.

Azonban lehet a név magyar eredetű is. — A fentebb kifejtettek alapján t. i. arra következtethetünk, hogy a régi magyar nyelvben volt egy finnugor eredetű 'ver' és 'verődik' értelmű **van* ~ **vany* ~ **ván* ~ **vány* ige. Az igére adatot nem idézhetünk ugyan, de joggal feltehetjük, hogy a XV—XVII. században, vagyis abban a korban, amikor a magyar vezetéknév kialakulóban voltak, még élt némelyik nyelvjárásban, így Sárosban és Abaújban, ahova — úgy látszik — a *Vanyó* család ősei valók. Lehetséges, hogy ennek a feltehető **vany* ige nek -ó képzős *vanyó* igenevét őrzi a *Vanyó* családnév.

A *Vanyó* név eredete ezek szerint azok közé a kérdések közé tartozik, amelyeket a nyelvészet teljes kétségtelenséggel nem dönthet el, csak a családtörténet. — Azonban az előadottak alapján nemcsak szükségtelen, de nem is ajánlatos a nevet megváltoztatni. T. i. magyaros jellegéhez semmi szó sem férhet, sőt az is lehetséges, hogy egy régi magyar nyelvelemnek a fenntartója. Az, hogy a tótból: szlávból is megfejthető, egyáltalában nem lehet ok a megsemmisítésére.

PAIS DEZSŐ.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Kun analógiák a magyar ősvalláshoz. Szent Lajos híres történetírója, Joinville szent királyáról írt életrajzának XCVII. fejezetében érdekes adatokat őrzött meg a balkáni kunok vallási szokásairól, s ezek annyi hasonlóságot mutatnak a régi magyarok vallási hiedelmeiről fennmaradt gyér adatokkal, hogy érdemesnek tartom itt ismertetni őket, mert a magyar tudományos irodalomban még nem igen esett szó róluk.

Joinville elmondja, hogy mialatt Szent Lajos Cezareát erősítgette (1251.), érkezett hozzá egy francia lovag, kit a király szolgálatába is fogad egy esztendőre. Ez a nemes úr, akit Joinville tévesen — apjára emlékezve — Nargues de Tocinak nevez, s aki valóságban Philippe de Toucy volt, a királynak rokona, Fülöp Ágost francia király Ágnes nevű nővérének és egy Branas nevű görög úrnak unokája. (Ágnes Andronikos görög császár özvegye volt, mikor Branas elvette.)

Ez a francia lovag adta elő, hogy Konstantinápoly francia császára, II. Balduin (1228—1261.) egy ízben a görög Vatache (= Batatzes) ellen szövetséget kötött a kunokkal. „És hogy egyik a másikat hittel segítse, megegyezett abban, hogy a császár és a másik gazdag úr, aki vele volt, vért eresszenek magukból, és a vért egy nagy ezüstkupába gyűjtsék. És a kunok királya és a másik gazdag úr, aki vele volt, szintén így tettek, és összekeverték vérüket a mi nemzetünk vérével és borral és vízzel keverték, és ittak belőle, és a mi nemzetünk is; és akkor azt mondták, hogy (vér)test-vérek. Azonkívül még egy kutyát haj-

tották a mi és az ő embereik között át és kardjukkal összevagdalták, és a mi embereink is; és azt mondták, hogy így vagdalják őket össze, ha hűtelenek lesznek egymáshoz.”¹

Azt hiszem, az Anonymus említette vérszerződésnek olyan kitűnő és közeli analógiája ez az elbeszélés, hogy érdemes figyelmünkre. Az eltérő a két esetben az, hogy ott a nemzeten belül az eddig különálló törzseket köti a véreskü, itt — az idegennel kötött szerződésben — jobban érthető a vér összekeverése és incorporatioja, mert hiszen, mint a szemtanú mondja, vérségi kötelék teremtése volt az eskü célja. Anonymus különben nem említi, hogy az edénybe csurgatott vért meg is itták, pedig nyilvánvaló, hogy a szokás csak ezzel nyer teljes mágikus értelmet. (Vö.: HÓMAN, A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése: MNyK. I, 7: 16, 18 stb., PARIS, A karcha bíró: KCsA. II, 358, 361.) Az összevagdalt kutya az analógiás varázslás remek esete.

Joinville elbeszélése aztán még tovább folyik, és nem kevésbé érdekes adatokat nyújt a kunok temetési szokásairól: „Még egy nagyon csodálatos dolgot mesélt nekünk, amit látott, míg a táborukban volt: hogy egy gazdag lovag meghalt, és csináltak neki egy nagy és széles gödröt a földben, és egy székre ültették igen előkelően, és felékesítve egy székre ültették, és oda tették vele együtt a legjobb lovát, amije volt és a legjobb szolgáját, elevenen. A szolgál, mielőtt a gödörbe tették volna az urával együtt, búcsút vett a kunok királyától és a többi gazdag úrtól; és a búcsúzás alatt ezek nyakába akasztottak temédek sok aranyat és ezüstöt, és azt mondták neki: Majd ha megjövök a másvilágon, visszaadod nekem, amit neked adok. És ez azt mondta: Szívesen megteszem majd. — A kunok nagy királya levelet adott neki, mely az ő első királyuknak szólt, és ebben megüzente, hogy ez a vitéz igen derék ember módjára élt és igen jól szolgáltá őt, és hogy vegye őt szolgálatába. Mikor ez megtörtént, betették a gödörbe az urával és az eleven lóval együtt; és aztán a gödör nyílására jól összecövekelt deszkákat dobtak, és az egész tábor kőért és földért szaladt; és mielőtt aludni mentek volna, már elkészítettek egy nagy hegyet fölöttük azok emlékére, akiket eltemettek.”

Ebben a temetkezési szertartásban is ráismerünk a régi magyarok vallási hiedelmeinek rokonságára. Tudjuk, hogy Kálti Márk krónikája szerint Lehel azért üti le Konrád császárt, hogy előtte szolgáljon a másvilágon, amivel pontosan ugyanazt a vallási hiedelmet őrizte meg, mint amit a XIII. század kunjai tartottak, amikor az előkelő úrral együtt élve eltemetik leghívebb szolgáját. A különbség csak ott van, hogy amott a megölt ellenségre vonatkozik a hit. Mint a leírásból kitűnik, a szolgál másoktól is fogad el a másvilágra szóló megbízásokat, sőt az ura számára ajánló levelet is visz az első kun fejedelemnek címezve. Joinville leírásából is kiderül az, amit SOLYMOSY (A magyarság szellemi néprajza 410) a régi magyarok hitvilágáról megállapít, hogy a régi magyarok szerint a lélek a másvilágon ép úgy él

¹ A francia szöveget közli GOMBOS ALBIN: Cat. Font. Hist. Hung. II, 1230.

és azzal foglalkozik, amit földi életében megszokott, és ezért temetik el vele mindazokat a tárgyakat, ruhákat, élelmet, kedves holmijait, amikre odaát szüksége van. A kunok tehát az előkelőséggel együtt temették el legjobb szolgáját is, aki láthatólag ezt igen természetesnek találta, hiszen készséggel fogadta a többi urak megbízásait is. Emlékezzünk még ez elbeszéléssel kapcsolatosan Tanuzabára, ki Anonymus szerint élve temetkezett feleségével az Abád-révbe, mert nem akart megkeresztelkedni. Ők is benne éltek a régi hitvilágban, mint ezek a kunok, és önkéntesen, természetes hajlandóságból mentek elevenen a sírgödörbe, mint az ismeretlen kun vitéz szolgája.

A kun halmok keletkezését pedig remekül mutatja be a francia történetíró elbeszélése: így értjük meg, mennyire a közönség akaratából emelkedtek ezek a temetkezési halmok, melyek az emlékeztetésen kívül még azzal az előnnyel is szolgálhattak, hogy az egyes ember nem egy könnyen rabolhatta ki őket.

Nagyon érdekesen derül ki az elbeszélésből az is, hogy a kún népnek s így valószínűleg a magyarnak is tudatában élt az „első király” alakja, akit a másvilágon ilyenformán örökös fejedelmének tekintett.

Akad egy magyar vonatkozású adat is Joinvillenál. LXXXIX. fejezetében arról számol be, hogy Acreban Szent Lajoshoz jöttek a Hegyi Öreg (le Vieil de la Montaigne) vagyis a hasisevők (assassins) fejeinek követői, és ajándékokat követeltek a francia királytól, csodálkozva azon, hogy mindjárt nem azon kezdte, hogy így nyerte volna meg uruk kegyeit, mint tette a német császár (Barbarossa Frigyes), a magyar király és a babiloni szultán, hogy életüket megmenthessék.¹ Ha lefejtjük ennek a nagyzóló üzenetnek a sallangjait, megmarad az a valószínű tény, hogy II. Endre szentföldi hadjárata alatt ajándékokkal nyerte meg a mohamedán szultánokkal szemben ellenséges siíta szektavezér jóindulatú semlegességét.

ECKHARDT SÁNDOR.

Mondottam, ember: küzdj és bízza bizzál! ZOLNAI GYULA: MNY. XXXIV, 43–4 azt vitatja, hogy „Az ember tragédiájá”-nak a végső biztatásában a *mondottam* szót nem múlt időnek kell fölfogni: „Az én nézetem szerint az egész mondás úgy is fölfogható, mint a szörendmegfordítással való költői, fönséges kifejezése az olyan mindennapi végzémódnak, mint: Küzdj és bízzál! Megmondtam (v. i. ez a végső szavam)!”

Kár bonyolítani azt, ami egyszerű. Madách sokkal egyszerűbb és világosabb, mint ahogy a legtöbb magyarázattól kiteszik. Aki „Az ember tragédiájá”-nak tervét oly világosan látja, mint KAPI BÉLA, RAVASZ LÁSZLÓ, PAULER ÁKOS, és részleteiben is igazolta, mint e sorok írója, annak nem kell egyes sorokat a mű egészéből kiragadva föltevésekkel, erőltetve magyaráznia. A mű végső sorából önként fejlik ki, hogy a *mondottam* szót múlt időnek kell fölfogni.

Lucifer Ádámot el akarja szakítani Istentől és egészen logikusan és meg nem tévesztően úgy mutatja be az emberi

¹ A francia szöveget l. GOMBOS i. h.

ség sorsát, ahogy az isteni gondviselésbe vett hit nélkül láthatja az ember. A hit nélküli tudás azt látja, hogy az ember küzdelme folytonos tragédia és a Föld kihülése miatt az ember végül testileg-lelkileg tönkremegy. Kérdés: képes-e Ádám ilyen Isten nélküli tudattal élni?

A felbredés után csakhamar elválnak, hogy Ádám ilyen tudással nem bírja el az életet, visszakívánja Isten gondviselő kezét, s vágyódó hittel három gyötrő kérdésére kér feleletet. „E szűkhatárú lét-e mindenem?” Azaz: a halállal megsemmisül-e az ember? „Megye-e előbbre majdan fajzatom?” Van-e haladás az ember földi létében, vagy testben, lélekekben elsorvad-e, mint az eszkimó-színben látta? „Van-e jutalma a nemes kebelnek?” Isten a másvilágon megjutalmazza-e a tragikusan küzdő embert? Az Úr pozitív feleletet nem adhat Ádámnak, miután tilalma ellenére a földi tudást választotta utitársául. Isteni tudást nem adhat neki, ezzel csak Lucifer csalogathatta, de hitet, reményt önt belé. Nincs terünk részletes idézetekre, de szükségtelen is, hiszen mindenki ismeri azokat a biztatásokat, amiket az Úr Ádámnak ad, s csak a kezdő szavakkal támogatjuk az emlékezetet: „Ne kérd tovább a Titkot, mit jótékonyan | Takart el istenkéz vágyó szemedtől...“ „Karod erős — szíved emelkedett, | Végetlen a tér, mely munkára hív, | S ha jól ügyelsz, egy szózat zeng feléd | Szünetlenül, mely visszaint s emel, | Csak azt kövesd...“ A nő mint „vigasztaló és mosolygó géniusz“ fog oldalánál állani, amit pedig Lucifer rontani vágyik: „szép és nemesnek új csirája lesz.“ Az angyalok kara az erkölcsi akarat szabadságát, Isten kegyelmét hirdetve erősíti a látománytól görnyedt, de felemelkedni óhajtó Ádámot, s mikor Ádám előtt mégis felrémlik a vég rettentő képe, az Úr biztatásait még egyszer tömören megismétli: *Mondottam, ember: küzdj és bízza bizzáll! A mondottam nemcsak alakilag, hanem értelmileg is múlt idő.*

KARDEVÁN KÁROLY.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Cepe. MNy. XXXIII, 251 ECKHARDT SÁNDOR közli azt az adatot, hogy a vargányát vagy tinórút Eger vidékén *cepe* vagy *pece*, illetőleg *cepegomba* vagy *pecegomba* néven ismerik. Megállapítja, hogy ez a szó, melyet a MTsz.-ban nem talál, meglepően egyezik a francia *cépe*-vel, s fölveti azt a kérdést, vajjon véletlen egyezéssel vagy talán átvétellel van-e dolgunk. Ez utóbbi esetben úgy véli, hogy a magyar szó c-je miatt az átvételt igen réginek (legkésőbb XIII. századnak) kellene minősíteni, s mint-hogy a szóval Eger vidékén találkozott, arra gondol, hogy esetleg az eger völgyi francia telepések honosították meg nálunk.

Az ECKHARDT közölte gombanévnek, úgy látszik, jóval elterjedtebb változata a *szepe*, *szepegomba*, *pesze* (*pésze*), *peszegomba*, mint az említett *cepe*, *pece*, *cepegomba*, *pecegomba*. A MTsz. tanúsága szerint ugyanis *pesze* a Palócságban, Nógrád megyében, *peszegomba* Pest és Nógrád megyében használatos (II, 127, 128 *pesze*, *pesze-gomba* al.), *szepe*, *szepegomba* Heves és Gömör megyében, Rozsnyó vidékén, Rimaszombaton (II, 538 *szepe*, *szepe-*

gomba, szepe-kalap al.), míg a *cepe, cepegomba* változatokra Eger és vidéke meg a Palócság szolgáltat adatokat (MTsz. II, 538 *szepe, szepe-gomba* al.). A szó feljegyzése ugyancsak a MTsz. szerint a XIX. század első felére nyúlik vissza, a legrégebb adatok mind a *szepe* (KASSAI, Tsz.) és *pesze* (FABÓ ANDRÁS 1841.), mind pedig a *cepe* (KASSAI) alakot ismerik. Eddig föl nem jegyzett alak az ECKHARDTtól közölt *pece*.

Bár a fenti adatok egyáltalában nem nyújtanak világos képet a különféle alakváltozatok megoszlásáról és elterjedéséről, mégis úgy látszik, hogy az *sz-es* változatok gyakoribbak és szélesebb területen élnek. Ebből arra lehet következtetni, hogy ezek az *sz-es* változatok a régebbiek, s a *c-s* alakok aránylag újabb, magyar fejlemények. (Ugyanezen az alapon a legrégebbi a legelterjedtebbnek látszó *szepe* lehet.) Ezt a föltevést megerősíti az a körülmény, hogy a *c- > sz-* változást a magyarban nehéz volna igazolni, míg *sz- > c-* változás nem ismeretlen; vö. *szepeg: cebeg, szembe: cömbe, szigony: cigony, szigorú: cigorú, szivar: cibár* stb.

Kérdés, hogy az így kiinduló pontnak választható *szepe* (*szépe?*) alak összefüggésben van-e a francia *cépe*-vel. — ECKHARDT az egervölgyi telepésekre gondol, ezek pedig tudvalevőleg vallonok voltak (vö. BÁRCZI: Századok 1937: 399 kk.). A mai vallonban a szó és származékai 'gomba' értelemben teljesen ismeretlenek, és egyáltalában nem valószínű, hogy a vallonban e szónak valaha is lett volna 'boletus' jelentése. Vö. vallon „*boleû* s. m. bolet, amadou“ (HAUST, Dict. liégeois. 91); a vallon szó nem tudós átvétel, mint a francia *bolet*, hanem a francia *boulois*-nak népi megfelelője. A *cépe* 'gomba' ugyanis a francia nyelvben is csak 1835-ben bukkan föl (BLOCH—WARTBURG, Dict. étym. de la langue fr. I. 131 s. v. *cépe*). ECKHARDT LITTRÉből egy XVIII. századi *ceps* (*seps'*) alakot idéz, de nem találok LITTRÉben azt a megállapítást, hogy ez az alakváltozat már a XVIII. században fölbukkan; bár ez sem változtatna a dolgokon. E szó tehát 'boletus edulis' jelentésben a francia köznelvben egészen új, s mint ECKHARDT is említi, Dél-Franciaországból, pontosan: Gascogne-ból terjedt el. Nem tudunk azonban semmi olyan jelentősebb kapcsolatról, mely Gascogne-t akár a középkorban, akár később Eger vidékével összekötötte volna. — Hangtani szempontból sem magyarázható e szó a franciából vagy valamely francia nyelvjárásból. A francia *cépe* szó szóvégi *-e*-je ugyanis csak helyesírási sajáttság, mely sohasem volt kiejtett hang, s ebbe a nyelvjárásból átvett szóba csak azért került be, hogy a szóvégi *p* ejtett voltát jelölje, s főként hogy írásban megkülönböztesse a 'gomba' jelentésű szót a más jelentésekkel bíró *cep*-től. Magának a szónak a latin *cippus*-ból való eredete kizárja, hogy akár a gasconban, akár a franciában valaha *-e*-, *-ə*-re végződött volna a szó. A *cippus*-nak ma nőnemű változata tudomásom szerint csak a szavojai nyelvjárársban van: *cépã* (s ennek megfelelően a szavojai regionális franciában *cep* nőnemű), azonban ezen a területen a 'gomba' jelentés teljesen ismeretlen (CONSTANTIN—DÉSORMAUT, Dict. Savoyard. 1902. 90 s. v. *cépã*). A spanyol-portugál nőnemű *cepa* szintén csak tövet, szőlőtövet jelent. A *szepe* ~ *cepe* szó szóvégi *-e*-jét pedig magyar fejle-

ménynek magyarázni — különösen nyelvtörténeti bizonyítékok hiányában — lehetetlen.

Mindezek alapján azt hiszem, hogy a *szepe* ~ *cepe* stb. szót mai tudásurk szerint a franciából vagy valamely franciaországi nyelvjárásból nem lehet származtatni, s valóban csak véletlen összeecsengésről van szó.

BÁRCZI GÉZA.

Szőnyeg, szemöldök. *Szőnyeg* szavunkat a NySz. (és CzF.) a *szó* ige családjába sorozza, s valószínű, hogy mai nyelvészeink is mind idetartozónak vélik. De azzal a nehéz kérdéssel, hogy a *szó* igéből való származása esetén mi lehetne a rajta észlelhető s nyilván igéhezvaló főnévképzőnek veendő rejtélyes *-nyeg*, tudtommal még senki sem mert megbirkózni. (Ami erről CzF.-ban olvasható, az persze nem vehető komolyan.) Én sem tudnám ezt a rejtvényt megfejteni, de azt hiszem, hogy nincs is erre semmi szükség, mert a *szőnyeg* főnév szerintem nem a *szó* ige, hanem a — *szőke* melléknév családjába tartozik.

'Blond' jelentésű *szőke* szavunk tudvalevőleg kicsinyítő *-ka*, *-ke* képzős származéka annak a köznyelvünkben már elavult 'grau, weisslich, blond' jelentésű (R. *szēü* > *szē* ~) *szō* (> R. *szū*, ÁKE.) melléknévnek, melynek emlékét a 'sárgarigó' jelentésű N. *szō-rigó* (és LENN: MNY. IV, 277 állítása szerint még a világos vagy sárgás árnyalatokat jelentő N. *szō-fakó*, *szō-fehér*, *szō-színű* összetételek), valamint a (R. *Szēü Dēmētēr* >) *Szō-demeter* és *Szészarma* (MELICH: NyK. XXXV, 118) helynevek őrzik. Ennek a *szō* melléknévnek azonban nemesak *-ka*, *-ke* képzős származéka van, hanem voltak és vannak más kicsinyítő-képzős származékai is: egykori *-c* képzős származékából való a *Szōc* helynév (Zala m.; de nem tartozik ide a vasmegyei *Szōce* helynév, mert ez < szláv *Selice*). *-d* képzősből a *Szōd* hn. (Pest m.) és a R. *Szōd* személynév (PAIS: MNY. VIII, 303, XVIII, 29), (*-m* > *-n* >) *-ny* képzősből a *Szōny* helynév (Komárom m.), és (> *-na*, *-ne* >) *-nya*, *-nye* képzős származéka a Székelyföldön ma is élő 'szürkés-fehér' jelentésű *szōnye* tájszó (MTsz.). Erre nézve vö.: „A székelyeknél hamuszín szőrű bárány, mely sem fekete, sem fehér“ (CzF.). Továbbá: „e szóval olyan juhot neveznek, melynek fakó-szürke színű gyapja van. Ez a szín-név rendszeren csak juhra, meg a juh hátáról lekerült gyapjúra használatos.“ (PAAL: Nyr. XXXIII, 51.) Ezen *-nya*, *-nye* képzőnek már elhomályosult ugyan a kicsinyítő funkciója, de világosan felismerhető még több más esetben is. Van ugyanis *dér* mellett N. *dernye* is (MELICH: MNY. XXIII, 20, EtSz.), *ér* m. N. *ernye* (EtSz.), *híg* m. N. *higonya-étel* 'a tarhonyának hígabb neme' (MTsz.), *lap* m. R., N. *laponya* 'lapályos' (Oklsz., Nyr. XXXIII, 466), R. *toy* (> *tó*) m. N. *tonya* (? HALÁSZ: Nyr. VIII, 253, de l. MTsz. 2. *tanya* al.), sőt *csipke* mellett is van a vélt képző felcserélésével N. *csipnye*. (A *csipkénye* alakról valószínűleg helyes az EtSz. véleménye, hogy ez a 'Dornenstrauch' jelentésű *csipke* és a *galagonya* ~ N. *gelegénye* szavak összevegyülése.)

A *szőnyeg* főnév nézetem szerint alaktani szempontból nem egyéb, mint ennek a ma már csak tájszóként használt 'szürkés-fehér' jelentésű *szōnye* melléknévnek a változata. Olyan, mint

amilyen a fentebb idézett R., N. *laponya* mellett a N. *laponyag* melléknév (ennek a MTsz. szerint 'emelkedett hely, kisebb halom' volna a jelentése, de vö. ugyanott: *laponyagos* 'lapos, mélyebben fekvő, lapályos'). Azért tekintem ezeket csak változatoknak, mert ha a végükön levő *g* hangot (*bal*: *balog*-féle) kicsinyítő képzőnek fognók fel, akkor inkább *szőnyég, *laponyág alakot várnánk. Valószínűbb tehát, hogy ez a *g* nem képző, hanem csak inetimológikus járulék, amilyen pl. a *beg!* (EtSz. 318), *deg* (EtSz. 1282), N. *füventeg* (MNY. XXVII, 328), (N. *má* 'már' >) N. *mág*, N. -*rag*, -*reg* (pl. *annyirag*, *térdreg*, TMNY. 662), N. -*szeg*, -*szeg* (pl. *fuss-szag*, *lássam-szag*, KLEMM: Szily-Emlék 24)-féle esetekben is észlelhetünk. (Megvallom azonban, hogy a járulékos *g*-nek ilyen hangtani helyzetben való fejlődése én előttem fonetikailag teljesen érthetetlen.) Az eredetileg csak melléknévi jelentésű (*szőnye* >) *szőnyeg* főnévi jelentésének keletkezése pedig úgy magyarázandó, hogy eredetileg valamely szövettfelét jelentő főnévnek, pl. a *terítő*-nek, *szőttes*-nek, *posztó*-nak vagy *pokróc*-nak 'szürkés' jelentésű jelzője volt, de ez a *szőnyeg*-*terítő*-féle kifejezés aztán idővel megrövidült,¹ s ennek következtében az e tárgy megnevezésekor már egymagára maradt *szőnyeg* szó persze főnévi jelentésűvé vált.² Hogy a szobapadló beborítására szolgáló, tehát a rajta való járás következtében könnyen piszkolódó szövettfelék készítésére éppen a szürkés színű gyapjút használták őseink, nempedig a tiszta fehérét vagy feketét, az könnyen érthető.

Megemlítjük még végül, hogy a *szőnyeg* szó hangsorának nemcsak R., N. *szűnyeg*, hanem R. *szőlnyeg* alakváltozata is fejlődött. Az előbbi az *ő*-nek nyelvjárásainkban egészen közönséges zártabbálásának következménye (l. erről HORGER, MNYj. 123. §.). Érdekesebb az utóbbi, mert ez korábbi *öü* + *n* hangú *szöünyeg (> *szöünyeg) alakon alapul. Egy esőkkentett nyomatékú *ü*-nak megelőző rövid magánhangzó és rákövetkező foghang közötti helyzetben *l*-lel való helyettesítése ugyanis rendkívül gyakori jelenség volt nyelvünk történetének egy régibb korában (megőrzött régiségként ma is használatos ilyen alakok pl. *boldog*, *hold*, R. *lalt* > *lant*, *old*, *oltalom*, *Miskolc*, *Ragyolc*, R. *Roholc* > *Rohonc*, *Szolnok*, *Told*³), de az *ü*-nek ilyen hangtani helyzetben való helyettesítésére is idézhetők a fentebbi *szölneg > R. *szölnyeg*-en kívül *bölcs*, (R^e. *Ilmeuch* >) R^e. *Ilmelch* (SCHWARTZ, Nym. Ném. Hn. 61), *szēmölcs* és *zöld* (JUHÁSZ: MNY. XXXIV, 47).

Nem tudom, nem tartozik-e ide *szēmöldök* (∩ R. *szēmöldék*, *szēmöldök*, *szömöldök*, nyelvújításkori csonkítással *szēmöld*) sza-

¹ Vö. MNY. XXXI, 335.

² Az ilyen *tokaji bor* > *tokaji*, *debrecéni kolbász* > *debrecéni*-féle rövidülést eddig általában „jelentéstapadás“-nak nevezték (magam is így: Nyelvtud. Alapelvei² 151—2. §.), de ez mai nézetem szerint nem helyes. Nem egyéb ez a jelenség, mint a *jó reggelt kívánok!* > *jó reggelt!*-féle, vagyis valamely gyakran használt se miatt többé-kevésbé sablonossá vált kifejezésnek megrövidülése. Vö. MNY. XXXIII, 148—9.

³ Hogy a *Told* helynév (ebből a *Toldi* családnév) nem 'kis tó, tavacska' jelentésű (R. *toy* > *tó*) **toud*-dal volna azonos, hanem 'telik, megtelik' jelentésű török *tol*-igéből származna (FE. IX, 189, MNY. XXV, 124), ennek feltevésére legcsekélyebb okot sem látok.

vunk is. BUDENZ ugyan összetett szónak fogta fel (MUSz.), fel-tételezett utótagját pedig **öl* alapszóra és -*dök* képzőre bontotta, és ezt az **öl* alapszót 'felső rész' jelentésű rokonnyelvi szavakkal egyeztetette, de nem állítható, hogy ezen feltevéseinek helyesége nagyon valószínű volna. Ezt kell következtetnem abból is, hogy ennek a szófejtésnek nem volt valami nagy visszhangja a magyar nyelvészek körében. Legalább ugyanennyi valószínűséget tulajdoníthatunk nézetem szerint annak a feltevésnek is, hogy e szavunk nem összetett, hanem képzett szó, s alapszava a *szēm* szó, melyhez nagyító funkcióval járultak hozzá a mi nyelvünkben egyáltalán nem szokatlan képzőhalmazással az (-*ou*, -*öü* > -*ó*) -*ó* + -*d* és -*k* kicsinyítő képzők. Vö. N. *szēmök* 'nagy szemű' és 'jegyes szemű (szarvasmarha, birka stb., t. i. olyan, melynek a szemei fölött egy-egy folt van, v. fekete szemhéjú, vastag szemöldökű)'. Mai *l* hangú (R. *szēmöldök* >) *szēmöldök* alakja a fentebbiek szerint könnyen keletkezhetett korábbi (**szēmöldök* >) **szēmöldök*-ből, de persze fel kellene még tennünk, hogy ez is eredetileg melléknév volt, mint a *szőnyeg* szó, és szintén valamely jelzős kifejezés rövidülése következtében kapta főnévi jelentését. Ezek azonban mind csak többé-kevésbé valószínű feltevések. Nyelvtörténeti adatok hiánya miatt teljesen bizonyosat ma még nem lehet mondani e szó eredetéről.

HORGER ANTAL.

Túl. MNy. XXXIII, 43–4 ZOLNAI igyekezett megmagyarázni. Két lehetőséget is említ: **to* + -*ól* > **tól* > *túl* és **to* + -*l* > **tól* > *túl*. Szerinte tehát a **to*- névmástó (∩ finn S. *tuo* stb.; vö. SZINNYEI, NyH.⁷) -*ól*, illetőleg -*l* ragos alakja van adva a kérdéses szóban. ZOLNAI e cikk megírására HORGER egy cikke (NNy. VIII, 138) készítette. HORGER azt fejtegeti, hogy a mai *túl* eredetibb *to* + *úl*-ből való, mégpedig olyképpen, hogy a névmástó rövid *o* hangja kiesett a hosszú *ú* előtt (**to* + *úl* > **t* + *úl* > *túl*). Ezt a feltevést ZOLNAI elfogadhatatlannak tartotta. Hasonló módon magyarázta CzF.: **to* + *ul* > **toul* > **tovul* ∩ *túl*. Ugyancsak **to*-névmástóvet lát benne BUDENZ, MUSz. 761.

Ha figyelembe vesszük a finnugor megfelelőket, a szó magyarázata önmagától adódik.¹ MUNKÁCSI, Magánhangzók tört.: NyK. XXV, 184 ekként veti össze: vog. É. *tül* 'túlról, onnan', K. *tŭl*, *toul*, T. *tül*. SZINNYEI, NyH.⁷ 156 pedig így: *túl* ∩ vog. *tuβl* 'onnan'. Ezek a magyar *túl*-lal egyeztetett szók szintén ragoztak. De alapszavuk is megtalálható a rokon nyelvekben: osztják *tŭwwâ* (PAAS.—DONNER) | vogul *tu*, *tŭ*, *tŭ* (uo.) | finn S. *tuo*²; észt *too*. Ezekből kitűnik, hogy az alapszó **tovo* lehetett, melyben a *v* névmásképző elem (vö. NyH.⁷ 104). Az most a kérdés, hogy a magyar szó is megmagyarázható-e a kikövetkeztetett **tovu*-tóból. Azt hiszem, igen. Ez alkalommal a *tova*, *taval*, *túl* szókban való megvoltát szeretném kimutatni. Hogy e három

¹ Összevetette e szót a finnugor szóval SCHOTT is, de magyarázata nem fogadható el: mongol *toġhol*, *doġhol* (*tól*, *dól*) 'hindurchgehen (zeit), überschreiten', mandzsu *tuŭi* 'überschreiten, vorübergehen (zeit)', f. *tuŭwa* 'Überflutung' (Über das alt. Spr.-geschlecht 129).

² A finn *uo* tudvalevőleg *ō*-ből lett (-*o*:*o* > *oo* > *uo*).

szó egy töről sarjadt, már régóta tudott dolog (vö. BUDENZ, MUSZ., NyK. VI, 29; DONNER, VglWb. 543; GOMBOCZ: MNy. XVI, 115; HORGER: NNy. VIII, 138; JUHÁSZ: MNy. XXVI, 297; MÉSZÖLY: MNy. XV, 86; MUNKÁCSI: NyK. XXVII, 153; S. Zs.: Nyr. XXV, 21; SETÄLÄ: NyK. XXVI, 408; SZINNYEI: Nyr. VIII, 201, NyK. XXVII, 205, NyH.⁷; VOLF: Nyr. III, 7; ZOLNAI: MNy. XXXIII, 43).

Tova: **to*v + -*a* > *to*vá, illetőleg *tova*; az eredetibb hosszú magánhangzó lenne meg a képzett alakjában: *tovább* (*to*vá ~ *tova*, vö. *hová* ~ *hova*). A szó magyarázói közül egyedül DONNER, VglWb. 543 vett fel *to*v- tövet. VOLF: Nyr. III, 7 szerint *to*-*va*. MÉSZÖLY: MNy. XV, 86 a mai nyelvjárási adatokból indul ki, amelyekben a -*v*- részben nincs meg, részben *h*-t találunk helyette. HORGER: NNy. VIII, 137 így magyarázta: *to* + -*é* (lativus). De amint SZINNYEI megállapítja, a *v* névmásképző elem (vö. JUHÁSZ: MNy. XXVI, 298). Tehát ha a ragozott alakokat vizsgáljuk, a *v*-t a tőhöz kell számítani. Ugyanezt mutatják a rokon nyelvi megfelelőik is (vö. NyH.⁷).

Taval: **to*vo + -*l* > *taval*. (A magánhangzókra vonatkozólag vö. NyH.⁷, GOMBOCZ: NyK. XXXIX, 229–74.) A jelentése eredetileg '(általában) messze' lehetett. A mai jelentése *taval időben*-féle kapcsolatban való használatából indulhatott ki. Pl. „*Taval* esztendőben is én vettem meg, én takartattam be“ (LevT. II, 102, id. NySz.) | „*Thavalij* *Eztendewbe* wr napba egy attjank ffjath Ljppaÿ Janost meg fogák“ (RMNy. II, 99). Végül 'voriges Jahr, im vorigen Jahr' jelentésben megmerevedett, és a nyelvhasználat ezen fogalom jelölésére foglalta le. Az eddigi magyarázatok: SZINNYEI: Nyr. VIII, 201, NyK. XXVII, 205, NyH.⁷ szerint: *ta* + *va* + *l*; *va* ~ finn S. *vuosi* stb.; ezen feltevést elfogadhatónak tartja SETÄLÄ: NyK. XXVI, 408. CzF. és MUNKÁCSI: NyK. XXVII, 153 szerint: *ta* + *val* (~ *vel*), vö. *nappal*, *reggel*. SIMONYI: Nyr. XXV, 21 a *val*-ban egy idő jelentésű szót keresett, melynek megfelelőjét az osztják *zolivat*-ban találta meg. MÁTYÁS FLÓRIÁN: NyK. III, 338 szerint: *taval* a. m. 'múlt, távul'.

Túl: **t*(^o)*vu* + -*l* > **to*ul ~ **tu*ul > *túl*. Jelentése 'messze (helyi értelemben)'. Megmaradt az eredeti jelentéskörben. Eredetileg tulajdonképpen a *túl* és *taval* azonos jelentésű volt. Szeretném egy a finn nyelvben végbement hasonló jelentésfejlődéssel támogatni a feltevésemet. A *tuo* és *se* névmások jelentése egyaránt 'az; is, ea, id', ellenben a belőlük alakult határozószók közül a *tuolla* jelentése 'ott (látható helyen)', a *siellä* pedig ezt jelenti: 'ott (nem látható helyen)'. Tehát:

taval (csak térben?) } (*taval esztendőben* > *taval*) időben messze
túl } messze } térben messze (de időhatározás kifejezésére is használható, pl. *ezentúl*).

LAVOTHA ÖDÖN.

Micisapka. A *mici* szót 'sapka' értelemben ismerjük (MTsz., Nyr. XVII, 283, LUMTZER–MELICH, Deutsche Ortsnamen). A német *mütze* egyértékese. Szótározva nincs. Az Akadémia címszójegyzéke csak a *micirózsá*-t: a sapka csúcsán levő gombot ismeri.

A kilencvenes évek elején a kerékpározással együtt divattossá vált nálunk a sapka viselete. Ugyanakkor bukkant föl a *mütze* > *mici* + *sapka* = *micisapka*. Később a nagyvárosi kétes elemek viseletévé vált a *micisapka*. Jelentésbővülés eredményeképpen ma *micisapkasok* alatt nagyvárosi kétes elemeket értünk, körülbelül azt, amit a német *Lumpenproletariat* alatt ért (l. Eckhardt Tibor országgyűlési képviselő beszédét a Magyarország 1937. április 11-i számában).

LOVÁNYI GYULA.

Láttam én már karón varjút. Március hónap valamelyik vasárnap-délutánján hallgattam a rádió közvetítéseit. Egyik kiváló állatbúvárunk felolvasására lettem figyelmes, aki a magyar vizek pusztuló madárvilágát ismertetve többek közt a *tar-varjú*-ról is tüzetesen szólott. S végül azt tette hozzá, hogy régi közmondásainkban ez a madár szerepel a legsűrűbben ilyes szólásokban: *Láttam ágon*, vagy *karó hegyén tar-varjat* stb. De már — fűzte tovább — az efféle beszédnek: *Láttam én már karón varjút*, semmi különösebb értelme nincs. — A dolog egy sereg gyermekkori emlékem kapcsán már akkor szegyet ütött a fejembe, s amikor később a felolvasóval közvetlenül is volt alkalmam beszélni, feltártam előtte kételyeimet. Erre ő maga igazolásául HERMAN OTTÓRA hivatkozott. S nyomban a kezembe adta a nagy madárkutató egyik értekezését (Aquila 1903. X, 35—63), amely kimerítően foglalkozik a *tar-varjú* (geronticus eremita, phalacrocorax) leírásával, életmódjával, a régi magyar irodalomban való szerepeltetésével (írók, szótárak stb.). A nálunk már a múlt században kipusztult madárnak karón való emlegetésénél pedig arra az eredményre jut, hogy az egész kifejezés az ERASMUS-ból merítő BARANYAI DECSI (1598.) nyomán a régiségben körülbelül azt jelenti, hogy: „Aki arról beszél, hogy ma vagy bármikor látta a tar-varjút ágon, az: üres fecsegést végez, mert a tar-varjú nem száll ágra, aki pedig azt akarja, hogy ne tartsák üres fecsegőnek, az ne beszéljen az ágon ülő tar-varjúról — és ebbe benne van foglalva az üres fecsegőre nézve a megfenyegetés is, hogy rámondják: »egyébkor is láttam ágon tar-varjút«, azaz egyébkor is hallottam már üres fecsegést, — a mai nyelvhasználat szerint nagyhangú, de bolond beszédet, üres fenyegetőzést jelent, melynek magva nincs, — Decsi értelmében: mint az égő fűgefalevélnék, mely recsegve ég ugyan, de nincs parázsa, vagy mint a jóslók kavicsainak üres zörgése, melynek nincsen alja.” — HERMAN OTTÓ ezen az alapon nem fogadja el sem másnak, sem TOLNAI VILMOSnak a magyarázatait (Nyr. XXXI, 501—2), aki már ő előtte foglalkozott a *tar-varja*-t emlegető régiekkel (DECSI, Adag., KISVIZAI, Adag., KRESZNERICS, Geleji Katona, Balásfi Tamás: Csepregi Iskola, Czeglédi István stb.), s nyomatékosan kiemeli, hogy az öreg SZIRMAY (Hung. in parab.) és ERDÉLYI JÁNOS (Közmondások) már csak *varjat* és nem *tar-varjat* emlegetnek *karón*, és hogy maga is mindig így hallotta diákkorában Aradon: *Láttál már karón varjút?* És ezt ők is rendszerint akkor használták, „ha valaki valami bolondot, vagy képtelen dolgot kérdezett vagy mondott. Erre a csodálkozó abban az értelemben idézte a varjat: hogy láttál már ilyen bolondot! né a bolondját? na de ilyen csodát!”

Ezekhez a HERMAN OTTÓ, TOLNAI-féle magyarázatokhoz kívánom hozzáfűzni a magam emlékeit. Én szintén számtalanszor hallottam szülőföldemen, Beregrákoson, Munkács környékén, de távolabb: Beregszászban és a Tiszaháton is: *Láttam én már karón varjút*, csakhogy egészen más fogalmi kapcsolatban s egyúttal másféle értelmezéssel, mint a föntiek. Nálunk kivétel nélkül akkor röppent el a szánkról, amikor valaki, már akár nagyzolva, akár kérkedve kezdett beszélni magáról, hogy ezt vagy azt tette, vagy éppen hívívó módon, hogy így vagy amúgy fog elbánni valakivel... Amire gúnyosan mindig az volt a válasz: *Láttam én már karón varjút*. Vagyis hogy nem ülünk fel a nagyhangú beszédnek, de nem ijedünk meg a fennhéjázó fenyegetéstől sem.

De ugyanakkor e szójárás eredetét is másféle kapcsolatban hallottam magyarázni Beregben. Faluhelyen ugyanis szokás volt abban az időben, sőt bizonyára az ma is, hogy különösen tavasszal, az első kelteések idején, amikor tele van az udvar, a szérüskert, vagy a közeli tó gyepes környéke pelyhes csibével, kacásával, libával: gondosan őriztetik az apróságokat nemcsak azért, hogy el ne kallódjanak, hanem főként, hogy megójják őket a leselkedő ragadozóktól, a szarkától, varjútól, héjától stb. Ma is a fülembe cseng, mint a tyúkok és gúnárok vészkiáltására kórusban kiáltozzák a gyerekek: „Héjjő (Héjja), keringő | Kasza, kapa-kerülő | Sárgalábú, viaszkontyú, | Tululú...” De épp annyira szokásban volt, hogy még hathatósabb védekezésül az említett aprómarha-Jegelőkön (udvar, szérüskert stb.) egy hosszú pózna tetejére, mivel szarkát és héját sokkal bajosabb puska-csőre kapni, rendszerint egy-egy lelőtt varjat kötöttek fel, amely, mint a madárijesztő a vetésekben, ide-oda himbálózva a szélben ijesztette a rokonfajta ragadozókat. Már addig-meddig, mert az éber és okos madarak csakhamar átláttak a szítán, s nem törődve a karón függő társakkal, újra előlről kezdték a játékot, a csibe, kacsá stb. vadászását, mintha maguk is mondanák: *Láttunk mi már karón varjút, nem törődünk vele*. Csakugyan, valahányszor érdeklődtem otthon e szójárás eredete és jelentése felől, csaknem mindig a fenti értelmezést kaptam idős, tapasztalt parasztgazdáktól és lateiner emberektől (pap, jegyző, tanító) egyaránt. Ezt jórészt a beregivel rokon nyelvjárású Szamosháton. Sőt, amint egyik baranyamegyei kartársamtól hallom a minap, náluk is, ahol nemcsak döglött, hanem eleven varjút is szoktak hasonló célból póznára tűzni. Hogy aztán a fenti szójárás eredetileg is erre a szemléletre megy-e vissza, vagy másra, itt nem firtatom, de hogy Bereg megyében így magyarázzák, és hogy azt az említett népi eljárás módokkal hozzák kapcsolatba, arról tanúskodom. Ép ezt kívántam, hogy végkép feledésbe ne merüljön, e rövid közleményben megörökíteni.

PAP KÁROLY.

Bongor. KELEMEN JÓZSEF közelebből (MNY. XXXIV, 108–10) meggyőzően kimutatta, hogy HORGER ANTAL (MNY. X, 192) és saját fejtegetésem (MNY. XXXIII, 336–42) némi módosításával a *bongort* ~ *bongord* ~ *bongor* tájszó és helynév, illetőleg helynévtag a *-ban*, *-ba*, *-ból* határozórag előtt jutott *-d* végű *bongord* és hangzókivetéssel *-t*, *-d* nélkül hangzó *bongor* alakjához.

Fejtegetésének támogatására két adatot közölhetek. Az Erdélyi Múzeum báró Wesselényi levéltárában, a gazdaság- és birtoktörténeti anyagban van Galaczi Józsnak és Galaczi Istvánnak egy 1581. június 10-én kelt magyar nyelvű egyezséglevele. Ebben említik, hogy „valamy nemv Reze lót volna galaczÿ Josanak *Lompÿrba*“. A kolozsmegyei *Lompért* itt *-ba* rag előtt *Lompÿr* olv. *Lompír* alakban fordul elő, habár ugyanennek az oklevélnek más részéből: „... valamÿ az *lompertÿ* dolgot nezne...“ kétségtelen, hogy e községnek a XVI. század végén *Lompért*, illetőleg a nép nyelvén *Lompirt* alakja volt. A legrégebbi adatok: 1429: *Lomperth*, *Lompert* | 1474, 1475, 1485, 1491, 1496, 1499, 1510, 1523: Poss. *Lomperth* | 1485: Pred. *Lompert* is ezt bizonyítják (Csánki V, 374). — Ezen az adaton kívül még megemlíthetem, hogy a kolozsvári *Házsongárd* név is az említett ragos alakokban: *Házsongárba*, *Házsongárban*, *Házsongárból*, különösen hanyag ejtésben, *Házsongár*-nak hangzik. Nem feltűnő tehát, hogy ez az alak így: *Harsongarban* (szóló) már 1650-ben előfordul (Erdélyi Múzeum, Gróf Bánffy I. Nemzeti levéltár, régi jelzet: Fasc. 59. No. 9.), habár később, 1787-ben *Házsongárdba* alakkal is találkozunk (i. h. Oklevelek. Kolozsvári csomó).

A *bongor* köz- és helynév elterjedése is közölhetek újabb adatokat. A kolozsmegyei (Mező-) Köbölkúton 1795-ben a következő alakban említik: „külső Gyümöltös kertyek vagy *Bongorgyak*“ | „A *Bungardban* (gyü.) szomszédgya ... Barta János (és) ... Lakatos Pál *Bongorgyák*“ (Erdélyi Múzeum, Gróf Bánffy I. Nemzeti lt. Conscriptio). Ugyane községből későbből, 1807-ből ilyen adatot ismerek: „Vagyon egy darab Gyümöltösse is a *Bongor* (másutt: *Bongord*) nevezetű helyben.“ A szolnokdobokai Somkerékről a következő adatokat közölhetem: 1725: *Bongor* (Szolnok-Doboka Vm. Mon. VI, 114) | 1768: „A Szöllő alat a Kis *Bungár* Groff Bethlen János kaszálója és gyümöltösse Horváthne Aszszon kaszálója és gyümöltösse szomszédásab(an)“ (Erd. Múz. i. h. Somkereki csomó) | 1782: „*Bongord* alatt lévő Labba“ (Erd. Múz., Báró Jósika lt. Terméslisták es.). A marostordamegyei Csitszentivány helynevei között nemcsak *Bongord* alakban, de *Bongor*-ként is előfordul e helynevünk (XVIII. század. Erd. Múz., Báró Szentkereszthy lt.).

Mál. E helyneveinkben *mál* ~ *mály* ~ *máj* ~ *mány* ~ *mán* alakváltozatban szereplő szavunknak magyar eredetét nemrégiben kétségbe vonta DRAGANU MIKLÓS (Románii in veacurile IX—XIV pe baza toponimiei și a onomasticei. Bukarest, 1933. 111 kk.). Vele szemben TREML-TAMÁS LAJOS (Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában. Bp., 1935. 202 kk.) és KNIEZSA ISTVÁN (Pseudorumänen in Pannonien und in den Nordkarpathen. Bp., 1936. 160 kk.) a szó magyar eredetét bizonyította. A helyett, hogy helynévgyűjteményemből további bizonyító helynévanyaggal szolgáltam, vagy akár ezen, akár azon az oldalon beavatkoznám a vitába, e szó eredetének a kérdésében egy több mint száz esztendővel ezelőtt lefolyt vitára hívom fel a figyelmet.

A Nemzeti Társalkodó 1831. évfolyamának IV. negyedében (47—8) egy ismeretlen cikkíró „Magura és Mál Hazánkban esméretes nevezetek’ származtatása“ címen rövid megjegyzéseket

bocsátott közre. Ebben a *mál* szóra nézve a következőket mondja: „*Mál* vagy *Mail* (!) ... az Albanusoknál *Dombot* vagy *Hegyet* teszen. Így a' szomszédjában *Monte negrot*, melynek tulajdon nyelvén: *Czerna Góra*, törökül *Kara Tág* a' neve, az Albanus *Mál Isinak* hívja 's mindenik Fekete-Hegyet jelent. Számtalan szőlőhegyeink nevében áll fenn ez a' szó is, 's imé ez-is a' Slavok, vagy Dacusok' idejéből való! Mi pedig epithetumokat rakunk elébe: *Kő-Mál*, *Nagy-Mál*, *Kakuk-Mál*, *Ravasz-Mál*, *Mézes-Mál* sat. a' nélkül, hogy talán eredetéről gondolkoztunk volna.“ (I. h. 31.) — E névtelentől származó vélekedésre ugyanazon folyóirat későbbi számában (i. h. 107 kk.) ABRUDBÁNYAI IFJABB SZABÓ SÁMUEL tesz hosszabb észrevételt.¹ „De a' *Mált* csakugyan el nem szívelhetem, hogy idegen nyelvből által vett indigena légyen. *Mál* az igaz hogy hegyet teszen vagy dombot, de nem az egész hegyet, hanem annak csak a' *Málját* vagy is mostani magyarság szerént a' szűgyit, elejét, vagy is érthetőleg a' verő-fénnyét, ezt bizonyítja az, hogy a' Textusban [t. i. az előbbi észrevételt tevő szövegében] fel hozott *Kőmál*, *Mézesmál*, *Kakukmál*, 'sat. egyáltaljában mindég és meghatározottul szőlő hegyeket jelentenek, amelyek pedig rendszerent verőfényen vagynak, és soha erdőt vagy észak oldalt *Mál* név alatt nem hallottam, és ez a' hegyeken csak hasonlatosság szerént van használva, mert valószínűságon a' *Mál* teszi a' Vadaknak legfinomabb szőrrel béborított, Bundáknak még tul a' Meotison is használt 's gondolom ma is használható has bőrét, a' milyenek a' Rokának, Vidrának s minden bőrül használható állatoknak a' Málja ... Szűgyet az állatoknál szoros értelemben, szűgyet a hegyekbe hasonlatosság szerént teszen tehát a *Mál* ...“ (I. h. 108.)²

Amint ebből látható, a száz év előtt író SZABÓ SÁMUEL nagyjában ugyanazokkal az érvekkel védi a *mál* magyar származását, mint TAMÁS és KNEZSA.

Malunfekw. Nemrégiben a Nemzeti Múzeum Levéltári Osztályában a gróf Bethlen-család okleveleinek átnézése közben kezembe került István erdélyi alvajdának egy 1353. július 15-én (in festo divisionis Apostolorum) kiadott oklevele. Ebben az alvajda elrendeli, hogy bizonyos, előbb (Magyar-) Décséhez és (Apa-) Nagyaluhoz tartozott, de később Bálványosvárához foglalt földrészeket a két előbbi falunak adjanak vissza. Az oklevélbe illesztett határjárásban szerepel a következő mondat: „Item pertinentes [t. i. „particulae terrae“] ad possessionem deche³ vadunt sic a parte Castri Balwanus,⁴ *Malunfekw* ... Kapus et inde ... monticulum Beerch vocatum.“⁵ Az oklevél egyetlen kiadásában

¹ Megjegyzendő, hogy ugyanó (i. h. 106—7) a *Magura* származtatásakor felveti az „oláh“-ból való származtatás lehetőségét is.

² Erre a vitára HERPEI JÁNOS, a Sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum igazgatója hívta fel a figyelmemet.

³ Magyardécs Szolnok-Doboka megye.

⁴ A mai szolnokdobokamegyei Bálványosváralja feletti vár neve; a vár 1553-ban teljesen megszűnt, és összes tartozékait a fejedelmi korban jelentős szerephez jutott, közeli Szamosújvárhoz csatolták (vö. a KÁDÁR-féle Szolnok-Doboka Vm. Mon. II, 109).

⁵ L. az alább i. h. és MNy. X, 236.

(CodDipl. IX, 2: 295—7) a határnevek közül értelmetlenül éppen az a *Malunfekw* hiányzik, amely bennünket most közelebbről érdekel. Szolnok-Doboka vármegye monographiájának valamelyik adatgyűjtője is használta az oklevelet, de e helynevet tévesen olvasta így: *Malonsokw*; még inkább tévedett az olvasat megkérdőjelezett értelmezésében: *Malomsoka*.¹ Az egyébként nagyon nehezen olvasható oklevél kérdéses szavát kifogástalanul JAKUBOVICH EMIL betűzte ki (MNY. X, 236). A helyes olvasatot azonban, úgy hiszem, ő is helytelenül értelmezte. Ez egyáltalában nem feltűnő, mert az értelmezés helyszíni ismeretek nélkül lehetetlen. Azonban annál feltűnőbb az, hogy Szolnok-Doboka Vm. Mon.-nak írói nem tudták helyesen olvasni és értelmezni e helynevet.

A helyes olvasat szinte készen adja a helyrajz ismerője számára a helyes értelmezést is. Ugyanis a térképre nézve első pillanatban is látható, hogy az a két falu: Magyardéce és Apanagyfalu, amelynek határáról az oklevél szól, a mai Almásmálom községtől északnyugati, illetőleg délnyugati irányban, körülbelül egyenlő távolságban fekszik. Azok a határhelyek, amelyek a határleírásban előfordulnak, éppen az Almásmálom község feletti hegyes részek egykori helyrajzi jelölői voltak.² Ha már most tudjuk, hogy a kérdéses község neve 1305-ben *Malum* és 1368-ban *Malon* volt (Szolnok-Doboka Vm. Mon. V, 105), a *Malunfekw* első részét: *Malun*-t feltétlenül e községnévvel kell azonosítanunk. A fennmaradó rész megint két tagra bontható. A *fē*- vagy *fē*-nek³ olvasható *-fe*-tag bátran mai *fej* 'caput' köznevünk középmagyar-kori alakjának tartható, a *kw* pedig világosan csak *kū*-nek értelmezhető. A *Malunfekw* helynév tehát háromtagú (*Malun* + *fe* + *kw*) összetételnek fogható fel. Így értelmezése is sokkal könnyebb, mint ha az egykori *málonfekvő* 'bagoly' köznevünkkel akarjuk kapcsolatba hozni. Mivel ugyanis éppen a Magyardéce, Almásmálom és Apanagyfalu határában levő hegyekből lefolyó víz táplálja részben azt a patakot, amely Almásmálom községen keresztül folyik, e patak eredete, forrása, azaz *feje* feletti köves, sziklás részt egész természetesen nevezhették egykor, pontosabban 1353 táján *Málfékű*-nek, azaz 'Málom (pataka) forrása sziklájá'-nak.⁴ E magyarázat után, azt hiszem, nincs okunk a *málonfekvő*: *málfékű*

¹ Szolnok-Doboka Vm. Mon. II, 559 szerint ez az olvasat a gróf Bethlen levéltárban levő eredeti után javítva került ide. Ez azonban nyilvánvalóan téves állítás.

² Valóban az oklevélben előforduló helynevek közül a *Kapus* előfordul Almásmálom 1454-ből ismert helynevei között *Kapusd* alakban; ez pedig csak az előbbi helynév -d helynévképzővel való megtoldása (l. Szolnok-Doboka Vm. Mon. V, 120).

³ Vö.: 1055: „Indeque ad aruk *fē*“ | 1233: „Ad uallem que uocatur Scilas*fē*“ | 1318: „Chormosnas*fē*“, hn. | 1440: „Ad caputh vnus vallis qui vocatur heriosvel*fē*“ | 1467: „Ligeth*fē*“, hn. (OkISz.).

⁴ Az az eset, hogy a patakot arról a községről nevezzék el, amelyen keresztül folyik, egészen közönséges eset. Jelen esetben tehát egészen jogosan feltehetjük, hogy a kérdéses, Almásmálomot átszelő patakot a középkorban **Malunpataká*-nak hívták, a forrását, eredetét pedig a **Malunpatakafeje* vagy röviden **Malunfé*, értsd: 'Málomfeje' névvel illették.

értelmezéshez ragaszkodnunk,¹ mikor emez a helynévképződés terén teljesen szokatlan, sőt példátlan helynévalakkal lépne meg, míg az itt kifejtett értelmezés helyneveinket egészen könnyen érthető, és helyneveink csoportjában játszva elhelyezhető képződménynek bizonyítja.

SZABÓ T. ATTILA.

NYELVMŰVELÉS.

Az állítmány helye a mondatban.

Egy mostanában megjelent nyelvhelyességi könyv (HALÁSZ GYULA, Édes anyanyelvünk 77—8. l.) megrója az újságok vastagbetűs címeinek „szokott szórendjét”, azt, hogy a „szenzáció” kedvéért az állítmánnyal kezdik a mondatot s utána vetik az alanyt. „*Váratlanul elfogadta a szeszrendeletet . . . a 33 as bizottság.*” „*Felborult Kaszala gépe a leszállásnál Pécesst.*” „*Agyonszúrt egy gyanútlan embert egy részeg munkás.*” „*Elpusztított egy falut, rombadöntött egy keresztény templomot Orange államban a ciklon.*” Ezek „a vastagbetűs címek meghamisítják a magyar szórendet”, mondja könyvünk, mert a szavaknak ilyen elrendezése „nyakatekert szórend”, „az egészséges magyar szórend felborítása”. „Beszélni senki nem beszél így”, tehát írni is így kell: „Kaszala gépe *felborult*”, nem pedig: „*Felborult* Kaszala gépe.”

Beszélni senki nem beszél így? Ugyan, ugyan! Hát nem mondogatjuk-e számtalanszor mindnyájan, akik magyarok vagyunk: *Süt* a nap. *Esik* az eső. *Fúj* a szél. *Dörög* az ég. *Szól* a zene. *Érik* a szőlő. *Cseng* a fülem. *Káprázik* a szemem. *Vizket* a tenyerem. *Fáj* a fogam. *Vérzik* az orrom. *Leszakadt* a ruhámról egy gomb.

De én talán rossz megfigyelője vagyok az élő beszédnek, s az írás másról tanúskodik. Járjunk csak a végére!

Előveszek egy népdalgyűjteményt (Magyar Népdalok: Élő Könyvek. Magyar Klasszikusok. XXXIX. kötet.), megkeresem a tartalomjegyzékét s ilyen szórendű mondatokat találok benne: „*Befújta* az utat a hó. *Besorozott* a német katonának. *Csipi* nyelvem a paprika. *Egybegyültek, egybegyültek* a miskolci lányok. *Elment* az én rózsám | *Idegen* országra. *Elveszett* a tarka ludam, | *Keresni ment* az én uram. *Elvirágozott* már a búza, *kaszálják*. *Érik* a som, *piroslik*. *Esik* a fergeteg, | *Azik* a köpönyeg. *Esik* eső, *nól* a sár. *Felsütött* a holdvilág. *Felszállott* a páva vármegye házára. *Fújdogál* az októberi hideg szél. *Haragszik* a rózsám anyja. *Hozott* bátyó feleséget. *Hulldogál* a rózsalevél. *Kidúlt* a fa mandulástul. *Kinyílott* már a pünkösdi rózsza. *Kiöntött* a Tisza vize. *Kipattant* a búza szeme. *Kiszáradt* a díófa. *Leégett* a csiribiri csárda. *Megdöglött* a Jani lova. *Megérett* a búzakalász. *Meghalt* a juhász. *Megjöttek* a szabadságos huszá-

¹ JAKUBOVICH (MNY. X, 236) ezt az értelmezést adta, mikor *Málonfekvő* címszót írva, hivatkozott SÁGI ISTVÁN (Nyr. XXXIV, 335—6) és PUNGUR GYULA (Nyr. XXXV, 129—31) fejtegetéseire.

-rok. *Megy* a gőzös fölfelé. *Rászállott* a vadgalamb a tisztabúza-kalászra. *Repül* a pillangó | *Virágról virágra*. *Sikolt, rikolt* a sarkantyú. *Sír* az egyik szemem, a másik könnyezik. *Sírhat* az az édesanya, | *Kinek katona* a fia. *Száll* a felhő napnyugatról keletre. *Szól* a világ, mit hajtok rá? *Virágzik* a kőkényfa. *Zörög* a kocsai a fagyon nagyon. *Zúg* az erdő, *zúg* a mező, | *Vajjon* mi zúgatja?"

Megnézem Petőfi költeményeinek címét és kezdősorait s ilyen példákat látok köztük: „*Beszél* a fákkal a bús őszi szél. *Elhagytam* én a várost. *Elnémult* a fergeteg süvöltő | *Hárfájának* zordon éneke. *Érik* a gabona, | *Melegek* a napok. *Föltámadott* a tenger. *Függ* már a lant megérintetlenül. *Fürdik* a holdvilág az ég tengerében, | *Méláz* a haramja erdő közepében. *Hull* a levél a virágról, | *Elválok* én a babámtól. *Játszik* öreg földünk | *Fiatal* sugarával a napnak. *Jön* az ősz, *megy* a golya már. *Jött* a halál. *Kicsapott* a folyó. *Megbántott* a rózsám nagyon. *Megfagy* a szív, ha nem szeret. *Megjött* az idő. *Megy* a juhász számaron. *Nő* szerelmem . . . *Piroslik* a kecskerágó | *Szőlő* árka mellett. *Piroslik* már a fákon a levél, | *Süvölt* köztük, *süvölt* az őszi szél. *Reszket* a bokor, mert | *Madárka* szállott rá, | *Reszket* a lelkem, mert | *Eszembe* jutottál. *Röpül* az úti por, *dobog* a föld, *nyargal* | *A* bősziült paripa egy szegény lovaggal. | *Kihányta* nyergéből a ló a lovagot . . . *Száll* a felhő . . . *Szállnak* reményink . . .”

Arany János Összes Kisebb Költeményeinek tartalomjegyzéke hasonló tanulsággal szolgál: „*All* a kis lak pusztán, ridegen (Az elhagyott lak). *Bujkált* a nap . . . (Régi adoma). *Elesett* a Rigó lovam patkója . . . *Elfolyt* a méz a köpüből (Régi jó időből). *Fut* Mohamed földön, vizen (Kapisztrán). *Függ* már szögén a hárfa (Dal fogytán). *Kél* és *száll* a szív viharja (Enyhülés). *Kilet* az év, a perc lejárta (Hatvani). *Meghalt* a vén Test . . . (Melyik a bünös?). Muzsika szól: *dörög* a menny, | *Bömböl* a szél nagy keményen (Egy életünk, egy halálunk). *Ropog* a tűz, messze süt a vidékre (Tengerihántás). *Sírt* az ég egyik szemével, | *A* másikkal nevetett (A gyermek és szivárvány). *Száll* az este . . . (A lejtőn). *Szólt* a fiú: „Kettő vagy semmi!” (Hidavatás). *Úl* a király Dunfermlinben (Sir Patrick Spens). *Vágtat* a ló a pusztába, | *Mint* a villám, *viszi* lába, | *Ég* az ostor szennye testén . . . (Vágtat a ló . . .). *Zendül, kondul* felszent harangszó (Az ünneprontók). *Zúg* az erdő, *lécsapott* a felszél (A lantos).”

A bajuszban ilyen mondatok vannak: „*Volt* egy falu . . . *Kente, fente* ő azt írral . . . *Szavazott* rá tíz vagy húsz. *Ripegropog* | *A* sarlófog. *Megörüle* György a szónak. *Lobog* a láng, *bóg* a katlan, | *Száll* a szikra, *fojt* a füst, | *Fő* a fürdő, *forr* az üst. *Jön* elébb egy, aztán kettő. *Követé* a füstös oldal, | *A* szalonna meg a sódar . . .” — *A* Török Bálintban: „*Szól* a bíró, nagy Isten szavával. *Érkezik* a vad pogány, sereggel. *Kukorékol* a csaták kakassa. *Fut* a vezér maga is, vesztébe, | *Beletört* a gyalázat szívébe. *Izeni* a Szolimán nagy szultán. *Gondolkozik* a Bálint magában. *Jó* parancsa Szolimán szultánnak. *Várja* szegényt — be mihaszna várja! — | *Odahaza* a szép két kis árva.

Várja szegényt szerelmes szép nője.“ — A Pázmán lovagban: „*Visszadöng* a tölgyfapadló. *Nyihog*, *prüszköl*, *fú* a vad ló. *Hallja* Pázmán, elfordulva, | *Háza zengő* fülmiléjét. *Indul* Pázmán, meg se állván . . . *Odamene* jó lovag, bús-haragos Pázmány. *Összeszedi* a bolond sete-suta képét. *Gyül* Visegrád kandi népe . . . *Lobog* a toll, a kürt harsan. *Dobog* a föld, mintha nyögne; | *Fogya* a térség, *nő* az ember . . . *Hátracsuklik* a jó Pázmán . . .“

A Toldiban ilyeneket olvasunk: „*Ég* a napmelegtől a kopár szik sarja. *Nyelvel* a kuvasz is földre hengeredve. *Elvonul* a hadnép hosszú tömött sorban. *Elvonult* a tábor, *csillapul* morajja. *Ütni készül* ökle csontos buzogánya. *Elsikoltja magát* s *közéjük fut* anyja. *Kaptak* a beszéden a szilaj legények. *Döng* a deszkabástya Miklósnak megette. *Birkozik* nagy lelke fellázadt dühével. *Túrte* Miklós, *túrte*, ameddig *túrhet*e. *Repül* a nehéz kő: ki tudja, hol áll meg? *Elrepült* a nagy kő . . . És *elült* a szúnyog, és a zaj sem hallott . . . *Megrepedne* szíve az édesanyjának. *Gyászba borult* mostan csillaga fiának. *Elfeküdt* már a nap túl a nádas réten. Mert *mezörren* a nád hirtelen megette. *Jó* az anyafarkas szörnyű orditással. *Fel-feláll* a farkas hátulsó lábára. *Csattog* a fehér fog vérszopó ínyében. *Ömlik* a vér száján és orrán a vadnak. *Ordít* a hímfarkas s hátul megtámadja. *Megszoritja* torkát Toldi két marokra: | *Csak kifordul* körme a fiú nyakából, | *Kifogy* minden erő a horgasinából. *Csakúgy tétovázik* keze a kilinésen. *Nyitva áll* az ajtó, *látszik* a György ágya. *Elrebbenté* Miklós csendes kopogása. *Felriadt* az asszony, mihelyt meghallotta. *Feltápázkodtak* a szolgák ügyel-bajjal. *Zengett* az ég szörnyen, csattogott, villámlott. *El-rémült* a világ . . . *Letelepült* Miklós az utcán egy padra. *Hullottak* az ebek, hogy jobban sem kellett. *Sikolt* a fejrénp, esve már kétségbe. *Hallott* a kapukon kulesnak esikorgása. *Elbeszélte* Miklós, ami történt rajta. *Felvette* a vasat lába mellől Bence. *Reszketett* a keze az öreg legénynek. *Megfogadta* a szót a bormérő ember. *Rázta* fejét Bence s így tett rá, hogy „*éjnye!*“ *El-szaladt* előle a boglyakemence. *Fölvevé* a hajnal piros köpenyegét. *Elsikamlott* szörén a fényes napsugár. *Észrevette* Miklós a dolgot előre. *Összeszedte* Toldi roppant nagy erejét. *Engedett* a kesztyű és összelapula, | *Kihasadozott* a csehnek minden ujja. *Elszörnyedt* a bajnok Toldi erősségén. *Ropogott* keze közt, *elolvadt* a teste. *Leborult* a nagy cseh: „Kegyelem! irgalom!“ *Piros lett* a nagy kard gazdája véréből. *Összesügtak* *búgtak* az úri emberek. *Térdre esett* most a király lábainál | *S így kezdette* Miklós . . . *S elszaklatott* bátyám a széles világba. *Tetszett* a királynak szép fiatal képe. *Kivallák* szolgái . . . *Eladott* a bátyád, de többször nem ád el. *Megszóltalt* most Miklós . . . *Felett* a nagy király . . .“

De talán nincs is szükség több idézetre. Talán nem kell hivatkozni a magyar szórenddel foglalkozó nagy irodalomra sem, mert ennyiből is kiviláglik, hogy az állítmánynak a mondat élére tételét nem lehet csak úgy általánosságban megbélyegezni, hiszen a mondatrészeknek ilyen elrakása éppen egyik jellemző és nagyon gyakori sajátysága a magyar szórendnek. Ha tehát az

újságíró azt írja, hogy „*Felborult* Kaszala gépe“, akkor épúgy nem borítja fel a mondatot, mint ahogy Arany János sem borította fel, amikor ezt írta a Toldiban: „*Felborult* ültéből, úgy elgyengült Bence.“

NAGY J. BÉLA.

NÉPNYELV.

A rábaközi nyelvjárás a XVIII. században.

A XVIII. század magyar könyveinek olvasgatása közben az egyik halotti prédikáció szövegében különös hangtani jelenség ragadta meg figyelmemet: az *a* magánhangzó helyett bizonyos hangkapcsolatokban *o*-t látunk. Tanulmányozni kezdtem e szöveg vocalismusát, s megfigyeléseim eredményeiről a következőkben számolok be.

A szöveg címe a következő: „Szomorú kérdés melyre Csehországban vitézül el-eset méltóságos gróff Cziráki József fölséges királyné tanácsa, és t. Vas-vármegyej- nemesi. insurrectionális vitézlő rend obersterjének ezeres kapitányának anniversarium béli szomorú exequiajnak alkalmatosságával, szent Ersébetet látogató Boldogságos szűz tiszteletire fel szenteltetett Kenyeri Residentionalis, és Parochialis Templomban, ezerhét száz negyven harmadik esztendőben, szent Jacob havának. 29. napján, élő nyelvel hirdetett ptedikációiban (!) lelki vígasztalással felelt. t. Simonyi Josef kenyeri és ostí-aszszonyfai plebánus, pápoezi admnstrator. Nyomtatott Sopronban, Rennauer Filep János által.“

Az irodalmi nyelvnek akkoriban (1743.) már megállapodott vocalismusához képest az alábbi eltéréseket figyeltem meg.

MAGÁNHANGZÓK.

I.

a helyén *o*.

Első szótagban: *jovaidnak* 25, *kolmárkodó* 9, *rogodományal* 5, *szovaival* 5, *szova hihető* 17, *szovait* 25, végül: *igen nagy* 13, de ez nyilván sajtóhiba.

Második szótagban: *ágozzatok* 10, *áldotik meg* 10, 24, *álloni* 17, *áltola* 20, *áltolom* 22, *árodási* 4, *árodásitul* 5, *ártatlanul* 22, *árvoságra* 4, 20, *meg átolkodott* 27, *bánót* 6, *bánotidat* 28, *boszon-tom* 27, *drágo* 5, 9, *drágotátos* 14, *fájdolom* 6, 7, 22, *fájdolmitok* 7, *fájdolmat* 26, *fájdolom*, *fájdolmit* 27, *fájdollya* 26, (de van *fájdalmas* 25, *fájdalmát* 25 is), *fárodnom* 8, *fárodhatatlan* 28, *gyalázotul* 14, *Házos* 25, *Házosság* 10, (egy nyomon) *jártotta* (nyelvével szívét) 22, *nyájos* 22, *Nyájosságitul* 5, *nyajoskodás* 21, *nyájosságim* 27, *le szállonom* 7, *szemben szálloni* 26, *szánokodó* 30, *szármozását* 9, *szármozott* 13, 21, 29, *szármozástok* 10, *szármozásodban* 15, *szármozni* 18, *szároztod* 25, (Nyolcz) *százod* 13, *szolgálottira* 11, *tágosb* 21, *fől támód* 26, *fől támódhasson* 30, *fől tamodásoddal* 5, *támoszt* 3, *támosztani* 3, *támoszthattál* 28, *társolkodásitul* 5, *társolkodnunk* 25, *társosságokban* 9, *vágottatnak*

26, *fől* válolása 16, *fől* vádolni 17, *váloztását* 11, *váloztottira* 21, *váloztottanak* 17, *váloszúl* 20.

Ragozásban: *ágyomban* 28, *báncsolak* 28, *láthocz* 7, *lát-hotnád* 28, *kivántom* 18, *kiáltoná* 13, *találondó* 9, *láltossam* 21, *tápláltotott* 20.

Képzőkben: -*tat*: *koronáztotik* 11, *koronáztotott* 16, *látot-tanak* 28, *számláltossék* 6, (*számláltassék* 6), *számláltotott* 16, *szolgáltottál* 5, *találtottak* 16, 17, *tápláltotott* 20, 20. — -*hat*: *lát-hocz*, 7, *lát-hotnád* 28. — -*and*: *találondó* 9.

Ragokban: *ájtatosságban* 21, *egyházban* 7, *halálban* 5, 7, *homályban* 30, *korábban* 8, *magában* 8, *olvasásban* 9, *tanácsban* 29, *Tanulásban* 9, *viadalban* 13. — *királnok* (erejét) 4, (magad) *akarattyánok* 28, *édes Hazánknok* ... (*Magyar országnak*) 5. — *valánok* 15, *volnának* 17.

Tővégi magánhangzóban: *ágyomban* 28, *bátron* 18, *Házotok* 27, *Leányoim* 28, *minnyájotokat* 28, *Liliomszálóknak* 10, *Liliom szálók* 10, *társodon* 25, *újjobban* 17, *bocsáttonunk* 17, *bocsáttoni* 18, *duplasztod*, *sótt triplásztod* 28, *kiáltoná* 13, *kivántom* 18, *láltossam* 21, *váltotok* 28, *Allyotok* 29, *báncsolak* 28, *szolgályotok* 28.

é helyén *i*.

Firfiu 12, *Firfiurúl* 12, *Firfiak* 15, *kiszűlettel* 23, *rigenten* 13, *ennyihány* 8, 11, 11.

ë helyén *ö*.

meg bocsúlhetetlen 4, 6, (*ember*) *bocsúllését* 9, *bocsúletek* 14, (*becsületes* 14), *csöndes* 27, *födözgetni* 23, *Főlséges* 11, 13, *főstésit* 15, *kőlemetes* 20, *kőlemetessé* 21, *kőlemetesebb* 26, *rópúlt* 11, *Rőttenetesebb* 15, *sőtétes* 6, *szentőli* 11, *szentőlte* 22, *szórzótt* 20, *meg szórzótte* 21, *el tölt* 11, *törődelmes* 22.

i helyén *ü*.

dúcsóséges 14, *dúcsóséges* 15, *Dúcsóságok* 8, (*Dicsőséges* 8), *fűzettetik* 14, (ki) *fűzetnünk* 14 (adó) *fűzetővé* 4, *fűzesse* 28, (erős) *hűtű* 21, *Hűtvőse* 19, *Hűtvössétül* 20, *hűvségért* 14, (*hivsége* 14), *udó* 11, *údonk* 14, *údom* 24, *údeje* 17, *údomnek* 7, *údeigh* 8, *údvőzétő* 6, *údvőzítőnk* 8, *ügyekezete* 11, *szüvessen* 14, (merész *szivű* 14).

ó helyén *ú*, *ö* helyén *ű*.

akarattyából 11, *világbul* 11; *rendelésébül* 11, 11, *rendbül* 7, *egymástul* 5, *árodástul* 5, *bánkodástul* 5, *busulástul* 5, *Urunktül* 5, *haláltul* 24; *Fejedelmektül* 11, *tületek* 7, *hizelkedésrül* 8, *fejünkrül* 6, *arrul* 24.

Amint látjuk, e régi szöveg nyelvében a magánhangzók bizonyos hangtani helyzetben, illetőleg bizonyos szavakban és ragokban — a kor irodalmi nyelvi alakjaihoz képest következetesen zártabb fokot mutatnak. Így az irodalmi nyelvi *a* helyén *o*-t látunk: bizonyos szavak első szótagjában, a szavak második szótagjában, ha az előző szótag magánhangzója *á*, ragokban, képzőkben, a tővégi magánhangzóban; *e* helyén *ö*-t, *i* helyén *ü*-t, *ó* helyén *ú*-t, *ö* helyén *ű*-t látunk szavakban és ragokban.

II.

Viszont bizonyos szavakban és képzőkben az irodalmi nyelv zártabb magánhangzója helyén nyíltabb magánhangzót találunk.

i helyén *e*.

erányoz 9.

i helyén *é*.

kéméllette 13, *kéméllyétek* 16, *szeléd* 25, *szeledség* 8, *szeléd-ségben* 21, *szerént* 6, *tekéntesz* 7, *tekéntésére* 17, *véselvén* (?) (vité-zül *véselvén* magát) 14.

segédsége 6, *tanéttya* 26, *tanéttása* 23, *tellyesétve* 23, *térétteni* 19, *térétem* 21, *fordélhatná* 19, *kénszeréttettünk* 18, *Epéttetett* 16, *bátoréttya* 15, *bátorétotta* 15, *ékesítette* 15, *ékesétette* 15, *kerété-séért* 13, *sebeséttetek* 14, *ki szorétván* 13, *pusztéttás* 11, *emléttett* 11, *bé buréttását* 7, *sziv keseréttő* 7, *údvözéttő* 6 (ékesítette 17).

MÁSSALHANGZÓK.

Mássalhangzók megnyúlása: *ball képen* 24, *ell* 4, *esett ell* 7 (el *esett* 7), *főll forgatnám* 5, *főll* 5, *fell* 7, *sótt* 3, 5, 5, 5, 14, *szoll* 3, *űll* 3. — *dicséretessen* 9, 10, *ékessek* 5, *erőssek* 8, 8, *kegyessen* 11, *Istenessen* 10, *kőzelebb* 10, *őrökössen* 5. — *dűcsőssé-gének* 4, 7, *Dűcsősségű* 8, *dűcsősséget* 8, *dűcsősséges* 12, 15, *dű-csősségesen* 12. — *Farkassával* 11, *várossának* 3, *várossa* 4.

Mássalhangzók hasonulása: *ennyihány* 11, *ennyi-hányot* 21, *el hattam* 24, *el olvatt* 6, *minnyájan* 9, 9, (minnyá-*jon* 8), *minnyájokban* 16, *minnyájunknál* 24, *minnyájotokat* 28, *nyomorottak* 6.

Mássalhangzók jésülése: *Barbálya* (Borbála) 27, *gyámolya* 6, *holly a' bal*, *holly a' jobb szárnyára* 16, *kenyeget-vén* 7, *oroszlány* 15, 16, *oroszlányokat* 15, *oroszlányi* 17, *tőkélye-tességgel* 9.

Mássalhangzók depalatalizációja: *fénlesz* 30, *el hadlak* 28, *ell hadlak* 30, *el hadtam* 30, *hunta bé* 30, *homállol* 3, *fákla* 23, *királi* 3, *nyavalás* 23.

gy>j: *Jászbon* (homályos fekete sötétes *Jászbon*) 6.

*

E szöveg nyelve tehát eltérő a XVIII. század irodalmi nyelvétől. Nyelvjárási szöveg, ami a magyar nyomtatványokban 1590 után, Károlyi bibliafordításának megjelenése után nem fordul elő. Egyes nyelvjárási alakok, tájszavak előfordulnak ugyan a régi magyar és később a XVIII. századbeli nyomtatványok szövegében, de olyan nyomtatott szöveget 1590 után nem ismerünk (XIX. századbeli affektáló vagy parasztot beszélgető szövegeket nem tekintve), amely egy régi magyar nyelvjárás vocalismusát megőrizte az utókor számára. Ez a nyelvjárás szöveg annál értékesebb, mert ily vocalismusú szöveget a XVI. századból sem ismerünk (pedig ez a kor gazdag nyomtatott nyelvjárás emlékekben: Komjáthy Benedek, Sylvester János, Székely István, Bornemisza Péter, Bejthe István), — és e nyelvjárásnak ma élő alakja sincs még feldolgozva a nyelvtudományi irodalomban.

Hogy mely vidéknek a nyelvét őrizte meg ez a nyelvjárási emlék, arra nézve útbaigazítással szolgál a nyomtatvány címlapja, amelynek tanúsága szerint ez a prédikáció tartatott a „Kenyeri . . . Templomban“, a prédikátor „Simonyi Josef kenyeri es ostfi-asszonyfai plebánus, pápoczi administrator“, „Nyomtatott Sopronban . . .“ Tehát a Dunán túl, az ország nyugati vidékén kell megkezdenuk a kutatást.

A címlapon előforduló helységek: Kenyeri, Ostfiasszonyfa és Pápóc Vas megye északkeleti részében, a Rába közelében, ettől délre, illetőleg keletre fekszenek, tehát erre a vidékre utalnak. Persze abból, hogy Simonyi József Kenyerinek és Ostfiasszonyfának volt a plebánusa, még nem következik, hogy ezen a vidéken is született és hogy ennek a vidéknek a nyelvjárást is beszélte. SZINNYEI JÓZSEF, MÍRÓK Simonyi József születési helyét nem ismeri.

ZSIRAI MIKLÓS szíves volt rendelkezésemre bocsátani „A rábaközi nyelvjárás magánhangzóinak zártsági viszonyaihoz“ című nyelvjárástani dolgozatát, amely sajnálatosképen még mindig nem jelent meg nyomtatásban, jóllehet egyetemi hallgató korában írta. Ez a mintaszerű dolgozat „úgynevezett helyi nyelvjárás-tanulmány, amely szigorúan csak szülőföldem, a sopronmegyei Mihályi nyelvének egyes hangtani sajátágaival foglalkozik“, — írja ZSIRAI a bevezető sorokban. — „Mellesleg közvetlen tapasztalatból állíthatom, a szomszédos pár falu (Kisfalud, Vadosfa stb.) nyelve hangtanilag teljesen egyezik a mienkével.“ S a magánhangzók zártsági viszonyaira ilyen példákat sorol föl: *sotu, kokas, csollán, borock, tora (taraj), ovas (avas), mámo, lármo, cápo, várot, anyádnök, házro, bálbo, szároz | tavvuó, fyóka, ityóka, uószíé* stb. (A felső nyelvállású magánhangzók megvizsgálását e tanulmánya figyelmen kívül hagyta.)

ZSIRAI tanulmányának adatai alapján Simonyi József kenyeri és ostfiasszonyfai (rába-vidéki) plebános halotti beszédének nyelvét valamelyik rábaközi falu nyelvjárási emlékének kell tekintenuk.

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN.

Növénynevek az alsófehérvármegyei Magyarlapádról.¹

akác: robinia pseudacacia
alakorárpa: hordeum distichon
aprószeműszilva: prunus domestica
ákác l. *akác*
árvacsalány: lamium album
bakszakáll v. *papszakáll*: viola tricolor
baltacin: onobrichis transsylvanica
barsó: pisum sativum
barsóvirág: pisum arvense
bartacin l. *baltacin*

barza (bodza): sambucus nigra
beszterceiszilva: prunus hungarica
békavirág (gyermekláncfű): taraxacum officinale
bükkfa (bükkfa): fagus silvatica
bükkeny: vicia sativa
csalány: urtica dioica
cserefa: quercus cerris
cseresnyeszilva: prunus myrobalana
csipkebokor: rosa pimpinellifolia

¹ Meghatározásukat JÁVORKA SÁNDOR Magyar Flóra (1925.) és Magyar Flóra Képekben (1929—1934.) című művei alapján végeztem.

- csúdfű*: astragalus sulcatus
esurmujja: melampyrum cristatum
daravirág v. *fehérburján*: traba verna
disznómagyaró: xanthium strimarium
döblöc v. *dublic*: cucurbita maxima
egérfarak: myosurus minimus
egérfarkúfű: achillea setacea
fecskéfarak: cuscuta europea
fehérburján l. *daravirág*
fejérszeműszilva: prunus isititia domestica
feketecseresnye: prunus Juliana
feketegyűrű(fa): acer tataricum
ficfa: salix fragilis
földieper: fragaria vesca
gambaskóré: cirsium canum
hizlóka v. *rezgőfű*: briza media
jaharfa v. *juharfa*: acer campestre
jacint: hyacinthus orientalis
juharfa l. *jaharfa*
kakukfű: thymus auctus
kamló: humulus lupulus
kankaj (konkoly): agrestemma githago
kannamasó v. *lófarak*: equisetum arvense
katáng v. *katángkóré*: cychorium intybus
katángkóré l. *katáng*
kecskerágó: evonymus verrucosa
kekiny (kőkény): prunus spinosa (?)
kőrís: fraxinus ornus
kutyafa: frangula alnus
kutyaté v. *kutyatej*: euphorbia cyparissias
laboda: artiplex roseum
liánkahaj(ritkán: *árvalányhaj*): stipa Ioannis
lófarak l. *kannamasó*
lóhere: trifolium campestre
lőszeműszilva: prunus myrobalana
lucerna: trifolium pratense
madárbúza: bromus arvensis
mahar v. *muhar*: setaria viridis
magyarófa: corylus avellana
mandula: prunus nana
májva (mályva): malva pusilla
mezeiszékfűvirág: dianthus collinus
muhar l. *mahar*
naprafarduló (napraforgó): helianthus annuus
nád: phragmites vulgaris
nefelejcs (nefelejts): myosotis parsiflora
nyúlsaláta: prenanthes purpurea
olajfa: olea europea
őszibarack: prunus persica
papmonya (feketekököröcsin): pulsatilla nigricans
papszakáll l. *bakszakáll*
pipacs v. *kisasszonypapucs*: papaver rhoeas
porSFű: poligala amara
rapagóscseresnye: prunus duracina
repcseny v. *repcsen*: bunias orientalis
rezgőfű l. *hizlóka*
ringlőszilva: prunus italica
rózsa: rosa gallica
somfa: cornus mas
sarkantyúvirág: consolida setgetum
saskerem (sasköröm): astragalus eicer
sátés (sás): claudium mariscus
samkóré (somkóró): melilotus paluster
sósgya: lumex rimosus
számártüüs (számártövis): carduus collinus
szederiny: rubus fruticosus
székfű: matricaria chamomilla
szilfa: ulmus glabra
szőreskandula (kigyószisz): echium vulgare
szulák: convulvus arvensis
takarmánylucérna: medicago sativa
tavaszbúza: triticum aestivum
tátorjány: crambe tataria
töck v. *tök*: cucurbita pepo
ugorka: cucumis sativus
utilapu (felnyúló bojtos virága az *ördögkalány*): plantago media és plantago maxima

ürem: artemisia absyptum
vadalma: malus silvestris
vadárvacsk: viola tricolor
vadbaltac: onobrichis transsylvanica
vadborsó: lathyrus tuberosus
vadborza: sambucus ebulus

vadbükkeny: vicia silvatica
varjutüüs: urhamnus cathartica
zab: avena sativa
zsája (zsály): salvia transsylvanica

BÁTHORI JÁNOS.

TÁRSASÁGI ÜGYEK.

Titkári jelentés 1937-ről.

Tisztelt Közgyűlés!

Évenként egyszer, a közgyűlés alkalmával meg szoktunk állni egy pillanatra társasági munkánkban, hogy visszapillantsunk az elmúlt esztendőre és megállapítsuk, mit végeztünk. Ilyenkor meg szoktunk emlékezni mindazokról a mozzanatokról, amelyek Társaságunk életét jelezték, működését jellemezték.

Az elmúlt 1937-es esztendő legjelentősebb mozzanata számunkra kétségtelenül az volt, hogy szeretett elnökünk, SZINNYEI JÓZSEF friss erőben és egészségben érte meg 80. születésnapját. Ezt az örvendetes eseményt május 25-i rendkívüli közgyűlésünkön ünnepeltük meg, kifejezvé az azt az őszinte ragaszkodást és mély tiszteletet, amelyet SZINNYEI JÓZSEF iránt valamennyien érziünk. E jeles napon megjelentek körünkben a hazai és külföldi tudományos világ és közélet kitűnőségei is, hogy jókívánságaikkal halmozzák el a nagy tudóst és fáradhatatlan tanítót, aki több mint félszázados munkásságával a háta mögött ma is ott küzd a nyelv, főleg a magyar nyelv problémáin át a legtisztább igazságokért.

Társasági életünk hétköznapi munkával teltek el. Fölölvásoló üléseinket a szokásos időben megtartottuk. Februárban VIRÁNYI ELEMÉR az észti nyelv magyar vagy magyar vonatkozású szavairól és kifejezéseiről számolt be, HADROVICS LÁSZLÓ pedig a régi raguzai drámák magyar nevű szereplőiről beszélt. Márciusban NÉMETH GYULA a *tok* halmnév eredetéről, JUHÁSZ JENŐ pedig a *-t* végű igék felszólító módjáról értekezett. Áprilisban ECKHARDT SÁNDOR tartott felolvasást LANCELOT magyar királyról, GÁLDI LÁSZLÓ viszont a nyelvkeveredés kérdéséhez szolgáltatott új adatokat. Júniusban tiszteleti tagunk, KANNISTO ARTÚR a vogul medve-ünnepségekről adott értékes összefoglaló ismertetést. Októberben az afganisztáni kutató úttjáról visszatért kartársunk, LIGETI LAJOS tartott előzetes beszámolót „Perzsa-arab történeti forrásaink és a meshedi könyvtár” címmel, BÁRCZI GÉZA pedig a *Balaven* név eredetét tárgyalja. Novemberben LAZICZIUS GYULA a finnugor szókezdő *k* magyar megfelelésének kérdéséhez szólt hozzá, és végül a decemberi ülésen TAMÁS LAJOS néhány latinromán hangfejlődést világított meg fonológiai szempontból, JUHÁSZ JENŐ pedig a *bimbó* szó eredetét magyarázta.

Kiadói tevékenységünk a rendes mederben folyt. Megjelenttük folyóiratunkat a szokásos 5 füzetben, 22¹/₂ ív szöveggel,

1 $\frac{1}{2}$ ív borítékkal és címlappal, úgyhogy a folyóirat terjedelme összesen 24 ív volt. Rendes kiadványaink sorozatában megjelent Csűry BÁLINT „Mássalhangzónyúlás és ikerítődés a szamosháti nyelvjárásban” című tanulmánya (38. sz.).

Soraink — sajnos — az elmúlt esztendőben is tovább ritkultak. Elhunyt Tolnai Vilmos pécsi egyetemi tanár, Társaságunk alapító tagja és első jegyzője, aki gazdag és maradandó irodalmi munkásságot fejtett ki a magyar nyelvtudomány terén is. Ugyancsak elhunyt Munkácsi Bernát rendes tag, aki a finnugor összehasonlító nyelvészetnek volt egyik kiválósága és páratlan szorgalmú adatgyűjtője. Elvesztettük Hirschler József kolozsvári apátplébánost, alapító tagunkat, báró Wlassics Gyula, Lenhossék Mihály, Némethy Géza, Rákossy Gyula, Kiss Albert rendes tagjainkat. továbbá pártfogónkat, Sipőcz Jenő főpolgármestert, aki ugyan nem tartozott tagjaink sorába, de neki köszönhetjük, hogy a főváros a világháború után jelentős példányszámban rendelte meg folyóiratunkat iskolái számára. Valamennyiükre kegyelettel gondolunk és fájó szívvel őrizzük emléküket.

Az elhunyt tagtársaink helyét ebben az évben sem tudtuk pótolni. Jelentkeztek ugyan új tagok, de nem elegendő számmal, s így a taglétszám megint apadt. 1937. december 31-én 5 tiszteleti, 82 alapító, 239 rendes, összesen tehát 326 tagunk volt, kevesebb, mint 1936 végén (335). Valamivel vigasztalóbb a helyzet az előfizetők tekintetében: jelenleg mintegy 441 teljes díjat fizető előfizetőnk van, az előző évi 403-mal szemben.

Alapítóink az elmúlt évben sem feledkeztek meg Társaságunkról. Többen közülük kiegészítették korábban tett alapítványukat. Így a Budapest Székesfővárosi Közlekedési R. T. 500, Szinyei József 200, Csűry Bálint 121, az Esterházy hercegi könyvtár 100 pengővel gyarapította alapítványát, hogy csak a nagyobb összegeket említsem. Ezekkel, valamint a kisebb összegű alapítványkiegészítésekkel Társaságunk alapítványi tőkéje 8179.53 pengőre emelkedett.

Másoktól is részesültünk adományokban. A Pesti Hazai Első Takarékpénztár 100, a Takarékos és Bankok Egyesülete 200 pengőt juttatott Társaságunknak. Mindkét adomány megszerzése Wessely Gyula tagtársunk érdeme: fogadja értük hálás köszönetünket. Ugyancsak hálás köszönetet mondok a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszter úrnak azért, hogy kiutalta a Társaság államsegélyét az 1935—1936., 1936—1937. évekre szólólag 1200 pengő összegben és a Magyar Tudományos Akadémiának, hogy 1000 pengő segélyt utalt ki az 1936. évre és folyósította Csűry BÁLINT nyelvjárási szótárának kiadására szánt segélyének két részletét is 3000 pengő összegben.

Ezzel tulajdonképeni jelentenivalómat befejeztem, csak még indítványt akarok tenni a tagsági és alapító díjakra vonatkozólag, mert ezeknek a megállapítása évről-évre a Közgyűlés feladata. A választmány megbízásából tisztelettel indítványozom, hogy az előző évekhez hasonlóan a tagsági díj 8, az alapítói díj pedig 200 pengőben állapíttassék meg az 1938. esztendőre.

Kérem a Közgyűlést, szíveskedjék jelentésemet tudomásul venni és az indítványt elfogadni.

Budapesten, 1938. január 25.

LAZICZIUS GYULA
titkár.

Bevételek és kiadások 1937-ben és költségvetés 1938-ra.

I.

Számadás 1937-ről.

<i>1. Bevétel:</i>		P	Hil.
Maradék 1936-ból		2272	21
Tagdíj és előfizetés		4889	—
Eladott kiadványokért		565	30
Kamat		996	25
Alapítvány		1116	—
Adomány		208	—
Államsegély 1935—36-ra és 1926—37-re		1200	—
A M. Tud. Akadémia 1936. évi segélye		1000	—
A M. Tud. Akadémia segélye Csűry B. szótára kiadására		3000	—
Csűry B. Szamosháti Szótára eladásából		140	—
A Szily-alap maradáka 1936-ból		13	—
A Szily-alap bevétele (kamat és adomány)		41	50
Vegyes bevétel		114	14
Összesen		15655	40
 <i>2. Kiadás:</i>			
A Magyar Nyelv nyomdai költsége		4947	74
Írói tiszteletdíj		716	—
Tiszti díjak		580	—
Különnyomatok		228	—
Irodai kiadás		75	—
Expedíció, vegyes kiadás		811	74
Könyvárusi jutalék		53	84
Csűry B. szótára II. kötetének írói tiszteletdíja		960	—
Csűry B. szótárának nyomdai költségére		862	21
Népnyelvi tanulmányokra		240	—
Alapítványok tőkésítése		1116	—
A Társaság tőkéjéhez		2000	—
A Szily-alap kiadása (Szily-jutalom)		50	—
Összesen		12640	53

Az 1937. évi maradék 301487¹ P. Ebből 301037 P a Társaság, 450 P a Szily-alap maradáka.

3. Alapítványok:

Áthozatal 1936-ból	27885	60
Alapítványok és kiegészítések 1937-ben:		
Balogh Jenő, Nagylózs	18	—
Bátky Zsigmond	14	—

	P	fil.
Áthozat	27917	60
Budapest Székesfőv. Közlekedési Rt.	500	—
Cegléd: áll. gimn. önképzőköre	50	—
Csúry Bálint	121	—
Esterházy hercegi könyvtár	100	—
Jánosi József	8	—
Losonczy Zoltán	50	—
Rásonyi László	13	—
Sági István	14	—
Szabó Béla	18	—
Szinyei József	200	—
Viszota Gyula	10	—
A Társaság tőkésítése	2000	—
Összesen	31001	60
Ebből 152 tag alapítványa	8179	53
A Társaság tőkéje	22822	07

4. Szily-alap:

Áthozatal 1936-ból (tőke és maradék)	1063	—
Bevétel 1937-ben (kamat és adomány)	41	50
Összesen	1104	50
Kiadás 1937-ben (Szily-jutalom)	50	—

Marad 1938-ra 1050 P tőke és 450 P készpénz.

5. A Társaság vagyona:

10.000 K n. é. földhitelint. 4 ^o / _o kor. é. záloglevél	—	80
42.000 K n. é. földhitelint. 4 ^o / _o szab. talajjav. záloglevél	3	36
30.200 K n. é. hadikölcsön-kötvény	2	41
Tud. Társ. Sajtóváll. R. T. egy drb. részvény	14	—
Alapítvány és tőke az Orsz. Földhitelintézetben	30981	03
A Szily-alap tőkéje az Orsz. Földhitelintézetben	1050	—
Folyószámlán az Orsz. Földhitelintézetben	2808	97
Postatakarékpénztári csekk számlán	117	13
A Társaság kézipénztárában	88	77
Összesen	35066	47

II.

Költségvetés 1938-ra.

1. Bevétel:

Maradék 1937-ből	3010	37
Tagdíj és előfizetés	3400	—
Kamat	900	—
Eladott kiadványokért	50	—
Államsegély	—	—
A M. T. Akadémia segélye	—	—
A Szily-alap maradéka 1937-ből	4	50
A Szily-alap kamata	31	50
Összesen	7396	37

2. Kiadás:		P	fill.
A Magyar Nyelv nyomdai költsége		5000	—
Írói tiszteletdíj		750	—
Tiszti díjak		580	—
Kiadványok nyomdai költsége		1000	—
Különnyomatok		100	—
Irodai kiadás		100	—
Expedíció, vegyes kiadás		800	—
Könyvárosi jutalék (10 ⁰ /o)		40	—
Népnyelvi gyűjtésre		720	—
Szily-jutalom		50	—
	Összesen . .	9140	—

A várható hiány 1743'63 pengő.

Ha más bevételeink nem lesznek, a Magyar Nyelvet a múlt évi maradék teljes felhasználásával csak 15 év terjedelemben tudjuk kiadni, s népnyelvi gyűjtésre nem adhatunk megbízást.

Pénztári jelentés.

I. Száma d á s 1937-r ől.

Számadásunk szerint a múlt évben 15.655 pengő 40 fillér bevételünk és 12.640 pengő 53 fillér kiadásunk volt. Az évvégi maradék 3.014 pengő 87 fillér.

A bevétel tételeit forrásuk és céljuk szerint egymástól különböző csoportokba kell sorolnunk, ha világosan látni akarjuk Társaságunk anyagi helyzetét. Az első tétel az 1936-ban megtakarított és 1937-re áthozott 2.272 pengő 21 fillér maradék. A második csoportba tartozik a tagdíj és előfizetés, az eladott kiadványok ára meg az alapítványok és a tartaléktőke kamata. Ezeknek a tételeknek az összege 6.450 pengő 55 fillér. Ebből a három tételből alakul a Társaság évi rendes bevétele, s ez a Társaság működésének anyagi alapja és feltétele. A harmadik csoport az év folyamán fizetett alapító díjak és a Szily-alap bevétele. Az alapítványoknak alapszabályaink szerint csak a kamata használható fel a kiadásokra, a Szily-alap bevételeiből pedig a Szily-jutalmat adományozza a Társaság. A bevételek negyedik csoportját alkotják az adományok, a M. Tud. Akadémia és az állam segélye, a Csűry Bálint szótárából eladott példányok ára és a vegyes bevétel címen szereplő kisebb összeg. Ezeknek a tételeknek az összege együtt 5.762 pengő 14 fillér. Az adományok, a M. Tud. Akadémia és az állam segélye rendkívüli, nem állandó bevételek. A múlt évi számadásunkból is látható, hogy pl. az 1935—1936. évi államsegélyt 1936 helyett csak egy évvel később, 1937-ben kaptuk meg, s a M. Tud. Akadémia 1936. évi segélye is csak 1937-ben utaltatott ki. Csűry Bálint szótárának kiadására az Akadémia négy félévi részletben összesen 6000 pengő segélyt szavazott meg. A szótár kiadási költségeit Társaságunk kifizette, az akadémiai segély negyedik részletét azonban még nem kaphattuk meg. Az államsegély meg az adományok összeg szerint sem állandóak. Államsegélyünk 1931-ig évi 1000 pengő volt, az 1936—1937. évre csak 600 pengő; voltak olyan esztendőik, amikor 1500—2000 pengő adományt

kapott a Társaság, a múlt évben csak 308 pengőt. Ezek a rendkívüli bevételek nagyon nagy segítséget jelentenek Társaságunknak, de sem tételük, sem összegük szerint nem állandó bevételek, ezért évekre szóló munkaterv anyagi biztosítékaul nem tekinthetők.

A kiadások között szintén több csoportot kell megkülönböztetnünk. Az elsőbe tartoznak azok a tételek, amelyek mint évi rendes kiadások feltétlenül szükségesek a Társaság működésének biztosításához. Ezek: a folyóirat nyomdai költsége, írói tiszteletdíjak, tisztii díjak, különnyomatok, irodai kiadás, expedició és vegyes kiadás, valamint a könyvárusi jutalék. Ezeknek a múlt évi összege 7.412 pengő 32 fillér. A kiadások második csoportjába sorolható a folyóiratunkon kívül más tudományos munkák kiadása és a népnyelvi gyűjtések támogatása. Ilyen tételek a múlt évben Csűry Bálint szótárának kiadási költsége és a népnyelvi tanulmányok segélyezése. Erre a célra összesen 2.062 pengő 21 fillért fordítottunk. A harmadik csoportban az alapítványoknak a tőkéhez csatolása és a Szily-jutalom szerepel. Végül külön kell nyilvántartanunk azt az összeget, amelyet Társaságunk tartaléktőkéjének gyarapítására fordít. A múlt évben 2.000 pengővel növeltük tőkénket. Ez az összeg azonban három évi megtakarításnak az eredménye, mert 1934-től 1936-ig Csűry Bálint szótárának kiadási költségeire kellett fordítanunk azt az összeget, amelyet különben tőkénkhez csatolhattunk volna.

A bevételeknek és a kiadásoknak ebből a csoportosításából látható, hogy a múlt évben 961 pengő 77 fillérrel kevesebb volt a rendes bevételünk (6.450 pengő 55 fillér) mint a rendes kiadásunk (7.412 pengő 32 fillér). Hogy a rendes bevételeinknek ezt a hiányát pótolni tudtuk és hogy a Magyar Nyelvet 22 $\frac{1}{2}$ íven tudtuk megjelentetni, rendkívüli bevételeinknek köszönhetjük.

Számadásunk szerint az alapítványoknak és a Társaság tartaléktőkéjének az összege együtt 31.001 pengő 60 fillér. Ezenkívül a Társaságunk alapítójának emlékére gyűjtött külön alapítványunknak, a Szily-alapnak van 1.050 pengő tőkéje és 4 pengő 50 fillér készpénze. Társaságunk vagyona az évi maradékkal együtt 35.066 pengő 47 fillér.

Az alapítványok és a tartaléktőke összege az évenként változó rendkívüli bevételek mellett fontos biztosítéka Társaságunk állandó működésének, mert a tőkénk kamatára minden esztendőben számíthatunk. A tagdíjakból és az előfizetésekből a múlt évben legfeljebb 12 íven adhattuk volna ki folyóiratunkat. A kamatokból és a rendkívüli bevételekből pótoltuk a további 10 $\frac{1}{2}$ ív költségét.

II. Költségvetés 1938-ra.

A költségvetést a választmány folyó évi január 11-én tartott ülésén megvizsgálta és jóváhagyta. Költségvetésünk szerint ebben az évben 7.396 pengő 37 fillér bevételre és 9.140 pengő kiadásra számítunk. A kiadás tételei szerint kitűzött feladataink megvalósítására most is nagyobb összeg kellene, mint amennyire a bevétel tételei szerint biztosan számíthatunk. A költségvetésben mutatkozó hiány 1.743 pengő 63 fillér.

A bevételek első tétele a múlt évből maradékként áthozott 3.010 pengő 37 fillér. Társaságunk a háború előtt a maradékot értékpapirokba fektetve minden év végén a tőkéhez csatolta. Akkor meg lehetett ezt tenni, mert az évi rendes bevétel egészen 1917 végéig mindig nagyobb volt az évi rendes kiadásnál. De 1918 óta minden évben kevesebb a rendes bevétel a rendes kiadásnál. Mivel az év elején még nem tudjuk, hogy évközben mennyi rendkívüli bevételünk lesz, az előző évből áthozott maradékkal kell biztosítanunk folyóiratunknak állandó terjedelemben való megjelenését mindaddig, míg megfelelő összegű rendkívüli bevétel nem gyűlik össze. Rendes bevételeink a tagdíj és előfizetés, a kamat és az eladott kiadványok ára. E három tétel összege a költségvetésben 4.350 pengő. Tagdíjból és előfizetésből a múlt évben 4.889 pengő bevételünk volt. Most a költségvetésben csak 3.400 P.-re számítunk. A múlt év végén rendes tagjaink és előfizetőink száma együtt 548 volt, de 122 tag és előfizető nem fizette meg az 1937-re esedékes évdíját; ezért a költségvetésben csak 400 tag és előfizető évdíját vettük számításba s ezenkívül 100 főiskolai hallgatónak egyenként évi 2 pengős előfizetését. A székesfőváros a múlt évben 121 példányra fizetett elő példányonként 4 pengőjével. A folytatólagos megrendelést erre az évre még nem kaptuk meg. A rendes bevételeknek költségvetésünkben feltüntetett összege még 10 éves évfolyam kiadására sem volna elég. Reméljük, hogy tagjaink és előfizetőink áldozatkészségéből az év folyamán majd kedvezőbbben alakul a rendes bevételek összege. Ugyanúgy reméljük, hogy a vallás- és közoktatásügyi minisztérium és a M. Tud. Akadémia ebben az évben is támogatni fogja Társaságunkat. A költségvetésbe azonban csak azokat az összegeket vehetjük föl, amelyekre biztosan számíthatunk.

A kiadások első tétele szerint a Magyar Nyelv nyomdai költségére 5000 pengőt számunk. Ekkora összeg szükséges ahhoz, hogy a borítékok, az évi címlap, a német kivonat és esetleges mellékletek költségeit is számítva 20 íven jelenhessen meg a Magyar Nyelv. Az írói tiszteletdíjak, tiszti díjak, különnyomatok, irodai, expediciós és vegyes kiadás meg a könyvtárosi jutalék összege együtt 2.270 pengő. Azt az aránytalanságot, amely a nyomdai költségek és az írói tiszteletdíjak között a szellemi munka hátrányára már két évtized óta megvan, nem tudjuk megszüntetni. Amikor a Magyar Nyelv első évfolyama 1905-ben megjelent, az írói tiszteletdíj kétharmada volt a nyomdai költségnek. Ma egy ív nyomdai költsége 205 pengő, az egy ívért fizetett írói tiszteletdíj pedig 32 pengő. Vagyis az írói tiszteletdíj a nyomdai költségek egyhatodánál is kevesebb. Választmányunk a költségvetés tárgyalása alkalmával megbízta az elnökséget, hogy keresse a módját, hogyan lehetne a jövő évi költségvetés elkészítésekor az írói tiszteletdíjak méltányos emelésére megoldást találni.

Rendes kiadásainkon kívül kiadványok nyomdai költsége címén 1000 pengő szerepel költségvetésünkben. Társaságunk választmánya ugyanis elhatározta, hogy az 1937. évi bevételekből 1000 pengőt fordít arra a célra, hogy kiadványaink sorozatában megjelenhessen néhány olyan magyar és finnugor nyelvészeti

tárgyú készen levő doktori értekezés, amely a Magyar Nyelvben folyóiratunk megállapított terjedelme miatt nem adható ki. Népnyelvi gyűjtés támogatására óhajtanánk fordítani költségvetésünk szerint 720 pengőt, de ezt az összeget csak akkor vehetjük igénybe, ha az előbb vázolt feladataiukra szükséges bevételeken felül még megfelelő összeg fog rendelkezésünkre állni.

SÁGI ISTVÁN.

A számvizsgáló bizottság jelentése az 1937. évről.

Mint az 1937. évi közgyűléstől megválasztott számvizsgálók tisztelettel jelentjük, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1937. évi számadását és vagyommérlegét a pénztári napló és a számadási okmányok alapján a mai napon megvizsgáltuk és rendben találtuk.

Az 1937. évi bevétel 15.655 pengő 40 fillér, a kiadás 12.640 pengő 53 fillér, a pénztári maradék az 1938. évre 3014 pengő 87 fillér. A társaság tiszta vagyona értékpapírban és készpénzben összesen 35.066 pengő 47 fillér.

Indítványozzuk, hogy a közgyűlés a pénztárosnak és az ellenőrnek a fölmentést adja meg, továbbá, hogy a pénztárosnak gondos és pontos munkájáért köszönetet mondjon.

Budapesten, 1938. január 8-án.

Horváth Endre, Sipőtz Pál, Szidarovszky János.

LEVÉLSZEKRÉNY.

Id. Sz. G.-nak. Mi nem tartjuk olyan nagy veszedelemnek azt, hogy a magyar kormány *felhatalmaztatik, utasittatik, felhivatik*, és nagyon meg lehetnénk elégedve, ha hivatalos nyelvünknek nem volna más bibéje, csupán az *-atik, -etik, -tatik, -tetik*. NÉGVESY LÁSZLÓ már eléggé megvilágította ezt a kérdést a Szily-Emlékben (38—42. l.). Cikke így végződik: „A *t-s* szenvedőnek nem az a baja, hogy magyartalan, hanem hogy elavult, hogy elhalóban van . . . De a *t-s* szenvedő halálát siettetni nem kell, az irodalom még fenntarthatja, még hasznát veheti. Az irodalmi nyelv és a hivatalos nyelv a legszükségesebb esetekben bizvást élhet vele, s ha él, nem esik a magyartalanság, hanem legfőlebb az archaismus hibájába.“ N. J. B.

G. T.-nak: I. A garamszentbenedeki 1075-i adománylevélben előforduló *nesku* „aurifex“ neve (MonStrig I, 55) *Neskü* vagy *Nyeskü* olvasással lehet a finnugor eredetű magyar *nyes* vagy **nes* igéhez tartozó *-kü* *-k* képzős igenév, olyanféle alakulat, amilyen *kerek* : *kerék*, N. *üttek* : *ütleg*, *véték*, *rejték* : N. *rejték*, *keverék*, *hajlok* : *hajlék*, *játék*, R. *gombolyak* : *gombolyag* : N. *gombajúk* : N. *gombolyég*, R. *güngelyek* : *göngyöleg*, N. *furdalék* : R. *fuldalag* 'fulánk' (vö. TMNy. 488—94, 525—8). A rokon nyelvi megfelelőekkel kapcsolatban 'hánt, vakar, dörzsöl, töröl, szénát vagy gabonát vág, nyír' jelentéseket idéznek (vö. MUSz. 414—5). Hasonló jelentéskörben szerepelhetett valamikor a mi *nyes*

igénk is, úgyhogy a belőle való igenév nemcsak az újabban használatos 'vág, metsz'-féle jelentéssel, hanem 'vakar, dörzsöl, csiszol, reszel, karcol' értelemmel is vonatkozhatott az aranyműves, az ötvös tevékenységének valamelyik mozzanatára vagy eszközére. Ilyen természetű: a foglalkozással összefüggő ó-magyar személyneveket idéz PAIS, Régi személyneveink jelentés-tana: MNy. XVIII, 97—9. Számolhatunk még egy másik magyarázattal is: A *nesku* név — *Nesku*-nak olvasva — lehet a szláv *něg*-'valaminek örvendő, valamit kívánó' tövel összetartozó szláv *-ku* képzős becéző személynév: *Nešku* (vö. MIKLOSICH, PON. 82, 13, MELICH, SzlJövsz. I/2, 106). — — II. MELICH Szláv Jövevényszavaink című műve (I/2, 196) szerint a Margit-legenda 172. lapján említett *Meza* név a dalmát *Maza*: latin *Madia* nőnévvel függene össze. De akkor mit gondoljunk arra nézve, hogy az első szótagbeli *a* helyén *e* van? BAROS GYULA Boldog Margit Legendája című átírásának szó- és névjegyzékében (184, l.) azt a nézetet közli, hogy a *Meza* = *Metza* a német *Matild* név kicsinyítő alakja. Hogy a XIII. század második felében, amikor feljegyzésből juthatott a legendába a név, a magyar helyesírás a *z* betűt *c* hangértékben alkalmazta volna, kevésbé valószínű. Ellenben az esztergomi aranyfonó asszony neve: *meza* — *Méza* olvasással — lehetett a *méz* szónak magyar *-a* kicsinyítő képzős alakja, vagyis 'Mézecske' volna a jelentése. Ugyanígy fejthető meg az a nyilván latinositott tárgyesetbe tett *Mezam* név is, amelyet egy férfi viselt, akit egy 1253-i oklevél a csallóközi Karcsán lakó, a pozsonyi várnéphez tartozó joelatorok között sorol fel (ÁrpÜjOkm. II, 242). Az illeszkedett *Méze* forma szolgálhatott a nevéül *Meze* úrnőnek, aki egy 1303-i oklevél szerint *Karachin* leánya, és a csallóközi Jókára vagy környékére való (MonStrig. II, 526). P. D.

Rexa D. írja: Kazinczy Széphalomról 1808. augusztus 17-én gróf Gyulay Ferenéhez intézett levelében ezt írja: „Nézzen ki Nagyságod nékem egy második Teleki Jóskát, az az ollyat, a' kinek fényes neve 's rokonai 's mivel't lelke, tiszta erkölcsi légyenek, 's a' ki kálvinista légyen és ne vesztegessen. Ezek olly kvalitások, — a' két utolsót értem, 's melléjek még az erkölcsök tisztaságát számlálom — a' mellyeket még a' cifra név mellett is megkíván a' bátyám; mert millióval birhat az, 's akár melly cifra névvel ragyoghat, de ha kálvinista nem lesz, 's erkölcei nem tiszták, *füst van az orrában* 's veszteget, — az bizonyosan a' bátyámnál leányt nem kap.“ — Vajjon mit jelent ebben a *füst van az orrában* kifejezés, és mi a magyarázata?

Szabó T. Attila írja: MNy. XXXIV, 116 alulról a 4., 11. és 22—3. sorban a *Czarnaki* név helyett *Czanaki* írandó, és maga a név *Csanaki*-nak olvasandó.

A SZERKESZTÉSÉRT FELELŐS: PAIS DEZSŐ,
A KIADÁSÉRT: SÁGI ISTVÁN PÉNZTÁROS.

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ FOLYÓIRAT

XXXIV. ÉVF.

1938. NOV.—DEC.

9—10. SZÁM

A VISSZATÉRT FELVIDÉK.

November 8-i ülésünket Szinnyi József elnök a következő szavakkal nyitotta meg:

Tisztelt Társaság!

Örömnöpre virradt csonka hazánk. Visszakaptuk egy darabját annak az elbitorolt földnek, amely előbb ezer esztenedeig a mienk volt. És ismét kezét foghatunk egy millió magyarral, akit húszévi megalázó rabság után most már nem választ el tőlünk semmiféle hazug határ. Ők sokat szenvedtek a kegyetlen idegen zsarnokság alatt, amelynek szálla volt a szemében minden, ami magyar; de szenvedtünk mi is a határon innen, mert ami nekik fájt, az nekünk is fájt, és nem tudtunk rajtuk segíteni. De az, akihez annyi fohász szállott föl az egekbe, a jó Isten megsegítette a magyart és védő kart nyújtott feléje. Megáldotta békés törekvésünket, szívós kitarításunkat és bő'cs hatalmasokkal megláttatta a mi igazságunkat. Az igazság immár elindult a maga útján, és ez az út többi raboskodó testvérünk felé visz.

A visszatért Felvidék nyelve.

Mikor e sorokat írom, a helyszíni közvetítések révén gyakran fülünkbe csendül a felvidéki magyar városi nyelv mellett felvidéki magyar népünk nyelvének eredeti, sajátos, kedves hangzása is. A felvidéki magyarság vezéreinek beszédeiből pedig lépten-nyomon kicsendül nemcsak a felvidéki magyar városok dícsérete, hanem a felvidéki magyar falu népének himnusza is. Miként a magyar múlt sötét századaiban mindenkor a magyar falu volt a magyarság nyelvének és néphagyományainak letéteményese, leghívebb őrzője, oly kitartással őrizte a Felvidék magyar népe a cseh zsarnokság húsz éve alatt az örök magyar hagyományokat.

A felvidéki magyarság a legértékesebb magyar fajták közé tartozott mindenkor. A kipusztult magyar területekre gyakran telepítették ezt az életerős, kemény magyar fajtát. Most, ami-

dőn ennek a nemzetfenntartó Magyar Felvidéknek a zöme Isten rendeléséből és a nemzet vezéreinek politikai bölcsesége által visszatért a csonka hazához, ettől a történelmi fordulótól kiszámíthatatlan hatást várhatunk a csüggedő, hanyatló magyar léleknek, s ennek a léleknek nyelvi, társadalmi és gazdasági megnyilvánulásaira.

Mikor ennek az „elveszett és megtaláltatott“ kedves Felvidéknek népnyelvét az eddigi irodalom alapján főbb vonásaiban be akarjuk mutatni, meg kell állapítanunk, hogy a felvidéki népnyelv bűvárlata terén nagyon sok teendő vár reánk.

Eddigi népnyelvbűvárlatunk néhány tiszteltreméltó kivételt nem számítva, nem alkalmas arra, hogy reá bármiféle szempontból mélyebbrelható következtetést lehetne építeni. Népnyelvbűvárlatunk sem módszereiében, sem célkitűzéseiben nem jutott el a népnyelv monográfiászerű feldolgozásának fokához s az ezt szükségszerűen kiegészítő „nyelvatlaszok korához“, holott amerre csak nézünk. Európában mindenütt „atlasz-terveket szőnek és valósítanak meg a nyelvészek“ (LAZICZIUS, A magyar nyelvjárások 9). A Felvidék népnyelvét évtizedek óta senki sem bűvárolta, hangtanának tudományos vizsgálatára, szókincsének lehető teljes, monográfiászerű összegyűjtésére eddig senki sem vállalkozott, pontos nyelvAtlasz-felvételt senki sem készített róla. Hangtani és alaktani szempontból némely részét valamennyire, ha talán hibásan is, ismerjük, de szókincs, mondattan, mondathanglejtés szempontjából a semminél alig tudunk róla többet. Pedig a népnyelv hatása az irodalmi nyelvre a szókincs és mondatszerkesztés terén a legnagyobb. A minapában foglalkozott GYOMLAY GYULA egy érdekes szórendi kérdéssel stilisztikai szempontból (MNY. XXXIV, 16—26). Megállapítja, hogy a múlt század vége óta egyre jobban hódít irodalmi nyelvünkben az ilyen szórend: *ha ki is ment a divatból, hordta | ha a szabadság el is veszett, lega'ább a béke helyreállt | ha nem is kerülünk a bíróságra, magi megkapja a részét; e h.: ha kiment is a divatból | ha a szabadság elveszett is | ha nem kerülünk is a bíróságra).* (Vö. még CzF. az is címszó alatt) GYOMLAY megfigyelése szerint ez a szórend annyira elterjedt mai irodalmi nyelvünkben, hogy száz eset közül több mint kilencvenben ezt a szórendet találjuk íróinknál. A népnyelvben nagy területen él. Följegyezték az esztergomi nyelvjárásból: „meg kő' menteni, *ha életembe is kerül*“ (Nyr. IX, 544), a mátravidéki nyelvjárásból: „*ha ki is kergetem, mégis visszagyön*“ (Nyr. XXI, 560). Megvan Szabolcsban, Beregben, Ugocsában, Szatmárban: „*Nem bánom, ha meg is harakszik, ém megmondom* (SzhSz. I, 416). GYOMLAY ezenkívül idézi debreceni, tiszavidéki és erdélyi íróktól és tudósoktól is. Ebből az látszik, hogy a népnyelv nagy területen él ezzel a szórenddel nemcsak a Felvidéken, hanem a keleti részeken is.

A visszatért Felvidék legnagyobb része palóc terület. Legnyugatibb része a gyönyörű Csallóköz és a Mátyusfő d. Benne dunántúli sajtások keverednek palóc sajtásokkal. A nyugati rész hangrendszere a dunántúlihoz, a keletié a palóchoz áll közelebb. Az egész nyugati palóc terület és az ipolyvidéki nyelvjárás is *í-ző* és *é-ző*: *kík, ediny ~ szekér, tehén*. Az egész palóc terület, mint a Dunántúl is *é-ző*. A Csallóközön és Mátyusföldön dunántúli sajtások: *gondúta, pörünny; csárdátá, alájo; goló*, de *ojan* is (Nyr. XIX, 456, 466—8). Mint a Szigetközön (MNY. XXXIII, 56), itt is lépten-nyomon előfordul a határozott névelő végéről a *z* elhagyása: *a esperes, a ablakba; a is, e is*. De már palóc sajtás: *gyűsző, sűrő; aggyig, gyió, a'unnyi*.

Mind itt, mind a szomszédos esztergom-komáromi, valamint a nyitravidéki és ipolyvidéki nyelvjárásban megvan a határozó igenévnék *addal, irral, járrá, dógozzá, fizettel, törőd-del, tévél, szózza* alakja. A csallóközi Ekecsről és Apácaszakállasról följegyezték, hogy alig használja a határozott névelőt: „Keresztek fönn *palláson*. Nyád meg *ujjomat*. Mijjen (= menynyire) esik *esőt*“ (Nyr. XI, 411—2.) Egy másik szélső nyelvjárásban: a moldvai csángóban szintén megfigyeltem ezt a sajtást: „*Hoz bé luptádot kapuból*.“ Kiss GÉZA, az Ormányság írója szerint az Ormányságon is megvan ez a nyelvszokás.

Az esztergom-komáromi nyelvjárásban már nincs meg a *házo, ráznok*-féle dunántúliasság. A *-hoz, -höz* itt: *házhó, kerthő*. A birtokos személyragozás többes 3. személye itt is, a bar-megyei nyelvjárásban is: *házuk, kezük, könyvük*.

A bars megyei nyelvjárásban lép fel következetesen a palóc *á, ā: hájjá, furát, kirā, gyiāk*. A *-val, -vel v* hangja itt már megmarad: *kalapvā, kötélvē, bicsakvā*, és felép a *-nyi* rag: *kovārsnni*.

A nyitravidéki nyelvjárás túlnyomó része, sajnos, Nyitra városával együtt továbbra is idegen uralom alatt maradt. Csupán Vágkirályfa és Tardoskéd szabadult fel. Pedig a palóc nyelvjárásnak itt van az egyik legtisztább gócpontja. Tardoskédnek már észlelhető e nyelvjárásnak egy érdekes kettőshangzója: a köznyelvi *á*-nak megfelelő *óá: hatóár, csingának*, olykor *ó is: szóz* (Nyr. XXXIII, 382), de Vágkirályfán még: *házosság, árpo, látto, kámrábo, pállás* (uo) Az *ú, ű* helyett a nyiltabb *ó, ő*-t kedveli: *gyűsző, gyűrő, háboró; repő [-ül], kerő [-ül]; in'ótunk* (Nyr. XXXIII, 284). az északibb, vissza nem tért vidékeken *úó, űő* van *ó, ő* helyett. A palatalisatio itt erősebb fokú, mint a nyugati palócos területeken: *gyivó, gondókogyik, szeretyik, hetyž, minyó, tyükör* (i. h. 385). Az *l* szó végén itt is sokszor elmarad. A szeméragok előtt a tövéghangzó itt már nyiltabb: *tudonk, veszőnk; rajtonk, ben-nönk* (i. h. 390). A többes szám 3. személye: *társok, bőrök*,

közöttök, bennük. A *-val, -vel* rag *v*-je többnyire megmarad: *szekérve, libákvál*. A *-ra, -re* rag Tardoskedden *-rē: annyirē, hatóárrē* (i. h. 390). A *-hoz, -hez, -höz: firjhő, beteghő, ahho* (i. h. 391). A *-nott* és *-ni* rag egész ritkán fordul elő (*mester-nött, papnyi*), a *-nól* soha (uo.) Különösen figyelemreméltó a tárgyias ragozású igék jelen idejének ilyen többes első személye: *szokuk, biruk, akaruk, szövük, gépelük* (i. h. 392). Az *-it* képzős igéket itt is. mint az egész Palócföldön, így ragozzák: *tanij, segíjen, tanidd*.

A mátyusföldi, csallóközi és nyitravidéki nyelvjárásban egyaránt megvan az *-e* kérdőszócskának a köznyelvitől eltérő következő szórendje: *meg-i irta? be-i fog? nem-i vesznek halat? ithun-e van? (Nyr. XX, 266); szót-e fogad? meg-ē sül? el-ē mennék? (Nyr. XXXIII, 394.)* Bár BARTHA JÓZSEF tanulmánya: „A palóc nyelvjárás“ nem említi, a középső palócban is fordul elő ilyen szórend a nógrádmegyei Tolmácson (Nyr. XVI, 282) és Ipolyszalkán (RADVÁNYI, Ipolyszalkai nyelvjárás 45).

A nyitravidéki mellett a másik legtisztább palóc terület az, amely BARTHA JÓZSEF szerint Füle, Bánréve és Edelény vonalától délre a Bükk és Mátra hegység környékéig, Füle és Gyöngyös vonalától keletre Miskolc környékéig terjed. BALASSA ezt két részre osztja: a mátravidéki és borsodi nyelvjárásra.

E területtől nyugatra az ipolyvidéki nyelvjárás már erősen közeledő átmenet az igazi palóc nyelvjáráshoz. Az *a* és *á* hangok ejtése Ipolyszalkán még rendes: *magának* (RADVÁNYI 18), de már Nógrádban *a ~ ā: búrātvál, kántár*. Kettőshangzó *e* nyelvjárásban még nincs. Hont megyében még *abbú, háztú | szemű, szomorú | sárgú*, de már Nógrádban *abbó, háztó | elindó, mēssemmiső* is hallható. Hont megyében gyakoribb a *j*, mint az *ly*, de már Nógrádban általános az *ly*. Az *i* palatalizáló hatása már az egész nyelvjárásban megvan: *hetyi, aggyig, veszekényi*. A *-vel* rag *v*-jének megmaradása szintén csak Nógrádban általános: *búrātvál, apāmvál*. A *-nott, -nól, -ni* ragok közül csak az utolsót használják: *Horvātnyi*. Ipolyszalkán ezt sem. A többes szám 3. személyű birtokos személyrag: *szivék, hírek, bennék, apájok* (RADVÁNYI 25.—6). A határozó igenév Ipolyszalkán: *tórrē, nizzē*. Nógrádban a *t* végű igék múlt ideje már *köttem, futtám*.

BALASSA a BARTHA JÓZSEFTŐL körülhatárolt legszínebb palóc nyelvjárásterülethez veszi — kisebb árnyalati különbségekkel — a borsodi és karancsvidéki nyelvjárást is. A visszkapcsolt területeken itt már mindenütt általános a *kupál, szákal* ejtés. Az **e ~ *ē* megmaradt a maga nyíltsági fokán: *keves, nehéz, tehen, cserep, szekér, nyél*: az **é* pedig a Karancs vidékén (Losonc és Füle környékén) *ē: nēgy, rēt, kēmēny*; a mátravidéki nyelvjárás nyugati részén a Gortva völgyében,

úgy látszik, még szintén ezt az *ē*-t ejtik (Nyr. XVIII, 419), de már a Rima völgyében *ie* kettőshangzóval: *sziép, viékony, fiéreg, sziéna*. ALBERT JÁNOS pedig a Balog völgyében ezek helyén *ēē* kettőshangzót talál: *vēékony, kōszvōēny, ēērik*. Itt is megvan a *-t* rag előtti zártabb tőhangzó: *kezēdēt, āblākokot, urākot*. Általános az *ly* használata: *ibolyi, hullyi, kalyiba*. A hosszú *ó, ő* helyett, úgy látszik, *ay, ey* kettőshangzót ejtenek (Nyr. XVIII, 419; bár ALBERT JÁNOS és BARTHA JÓZSEF a tőlük közölt több hangtani jelölés-lehetőség közül a különösnek látszó *oq, ež* jelölést használja): *hāzbaay, kērbeēy*. Az egész palóc területre jellemzők az ilyen pótlónyujtásos jelenségek: *kossó, bossó, nyess, boss; pállag, gyakollāt*. Viszont a *-vel* rag *v*-je mássalhangzó után is megmarad: *bājvāl, kézvel, forintvay, embērveēy*. A *-ból, -bōl* stb. ragokat *ó, ő*-vel, illetőleg megfelelő kettőshangzóval ejtik. A *-hoz* rag alakja *hāzho, kézhē, tūhō*. Minden foghangot palatalizál e terület, főleg *i* előtt: *gyiāk, Bangyi, Kātyi, āggyig, patykā, szūletyik, ūtyi, fūrēsztyžnyi*. A többes szám első személye Gömörben: *nālonk* (Nyr. XXIII, 574), *pāpōnk, urōnk, bennōnket; vārōnk, kījērōnk* (= *vārunk, kērünk*) (Nyr. XVIII, 503). A három családi helyrag: *papnyi, Páléknott, papnó, komānū* itt már teljes virágában él.

A sajųvölgyi, hernádvidéki és hegyaljai nyelvjárás már ismét átmenet a zemplén-abaúji nyelvjáráshoz.

E három nyelvjárás elhagyja az *ly* hangot és *j*-t ejt helyette: *fojó, kirāj, hej*. A sajųvölgyi járásban az **e ~ *ē* és **é* folytatása: *keves, fenek, tehen, szekēr ~ eides, szeip, bejka*, de *jeig, szeil* is. A hernádvidékiben „az *é* helyett mindig *ē*-t vagy *ēé*-t ejtenek“ (BALASSA 87). Mindhárom nyelvjárásban megvan a zárt *ē*, de az *ā, ā* csak a sajųvölgyi és hernádvidéki nyelvjárásban van meg; *kāpālok*, de a Hegyalján már *kapālok*. A Sajó völgyében és a Hegyalján a *-ból, -bōl* stb. már *hāzbū, hegyrū* (BALASSA 87—8). Alkalmasint a Hernád vidékén is, de ezt nem sikerült kiderítenem.

Külön kell itt említést tennünk Rozsnyó és vidéke nyelvének arról a sajátságáról, hogy a hosszú mássalhangzót meg rövidíti: *ostoral, cukoral, aba, atāl, tutām, sütem* (= *süttem*) (Nyr. XXXIII, 221; BALASSA 87).

A csucsomi nyelvjárás pedig palócos sajátságai mellett *ő-ző* nyelvsziget: *szeretōm, érdemōs, leszōk, szivōs* stb., vagyis „a szó utolsó mássalhangzója előtt álló *ē* hangot *ō*-nek mondja“ (Nyr. XXXIII, 223). Ugyanitt már a zemplénabaúji *adi, tapodi, aszondi* (= *adja, tapodja* stb.) járatos (uo.). Ez utóbbi sajátság megvan a hernádvidéki nyelvjárásban is: *āgyi, āgyik, aszongyi, -ik, iszi, hāgyi* (BALASSA 87).

A hegyaljai nyelvjárásban már alig van palócos sajátság. Itt az *ly = j*, az *ā, ā = a, á*; a nyilt és zártabb eredetű *é* egyaránt *é*. A tárgyias igeragozás 3. személye is *fogi, húzi*,

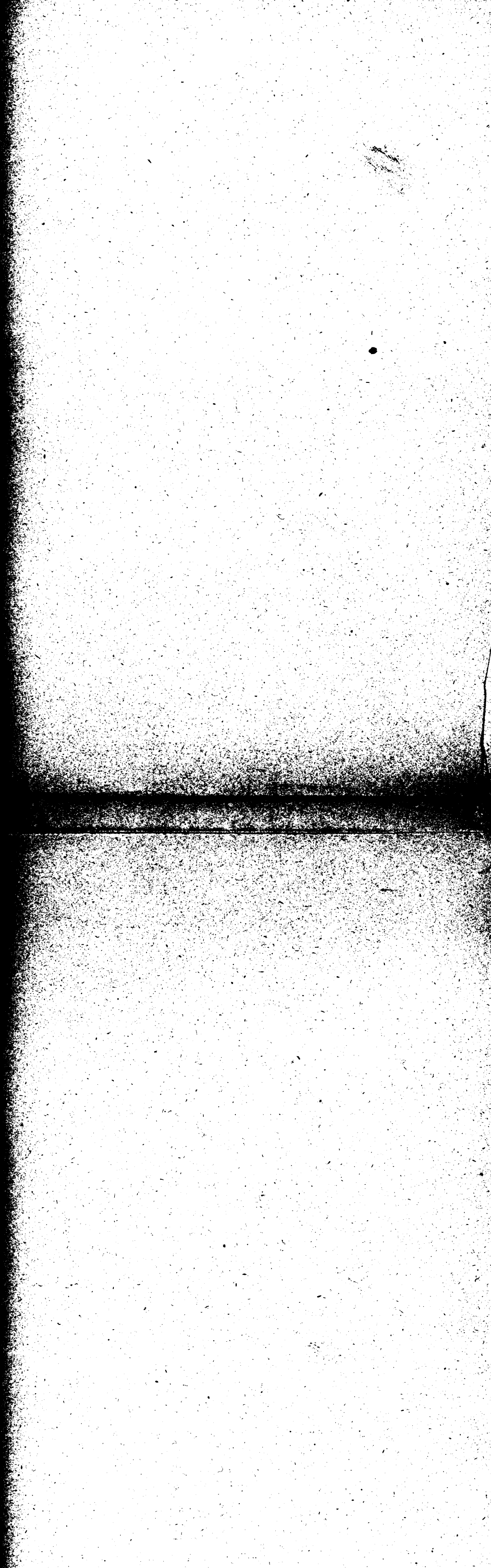
adi stb. Csupán az *ë*-zés és a *melegijem*, *terijem*-féle alakok kötik valamennyire a palóc területéhez.

Nagyobbrészt visszatért hozzánk végül annak a területnek északi széle is, melyet északkeleti nyelvjáróterületnek nevezünk.

E területen a zemplén-abaúji nyelvjárás többtagú szavakban megőrizte a nyiltabb *e*-t: *keves*, *vereb*, *kötél*, *fenek*, *kerek*, *ostornyel*; az **é* pedig minden esetben megmaradt *é*-nek: *kémény*, *édes*, *szép*, *kék*, *méz* (de Sárospatakon: *pínz*, *szíp*, *marik*, *ennim*). Az északkeleti nyelvjáróterület északi széleitől le a Szamoshátig mindenütt számos palóc sajtáság hallható: *anyátokot*, *apádot*, *kutyákokt*; *nyel* (fn.), *fenek*, *fedél*, *kötél*, *tehen*, *cserep*, *kerek*, *keves*, *nehéz* stb.; *savanyó*, *koszoró*; *bőrnya*, *szappany*, *gördonyos*. Zemplén-Abaújban a *-vel* rag *v*-je más-salhangzó után is megmarad: *népvel*, *tavaszzal*, *jányokkal* (így a beregi és tiszaháti palóc szigetekben is). Az egész északkeleti terület *j*-t ejt *ly* helyett. A zárt *ë* már nem foném e területen, legfőlegben igen ritkán hallható változat. A *-hoz*, *-hez*, *-höz* rag helyett ritkán ejtenek *-ho*, *-he*, *-hő*-t. A családi helyragok közül az északkeleti széleken még megvan a *-nól*: *papnól* (Zemplén-Abaújban *-núl*). A zemplén-abaúji nyelvjárásban a mélyhangú igék 3. személye a tárgyas ragozásban: *adi*, *tudi*, *feloszti*, *mondik*, *hívik* (= *hívják*), *kapálik*, *tudítok*. Láttuk, hogy ez a sajtáság a keleti palócra is áterjedt. Viszont Zemplén-Abaújban is megvan *taníjon*, *számíjuk*, *számídd*.

A zemplén-abaúji nyelvjárás északi szélén, Kassától délkeletre van az a néhány helységről álló *ö-ző* sziget, mely az *ö*-zésnek egy kezdetibb fckát őrizte meg, miként a Rozsnyó melletti Csucsom is. E színmagyar, kálvinista terület nagy része azonban még nem tért vissza, csak Rákos, Garbócbogdány és Györke került át hozzánk a Pesti Hirlapban megjelent részletes térkép szerint (bár ez a térkép még nem egészen pontos, mert Nagyszaláncot is hozzánk rajzolja, de, sajnos. egyelőre tévesen). Itt is keverednek abaúji és palóc sajtáságok; az *ë* és *ly* hang ismeretlen; a kétféle eredetű *é* hangállapota, a mélyhangú igék tárgyasaragozása: *mondi*, *monditok*, *mondik* megegyezik az abaúji nyelvjárással. Palóc sajtáságok itt: *gyűrő*, *váló*, *tótól* és *tótól*, *tanól* és *tanól*, *boról*; *birónól*; *teről*, *meről*, *szépől*; *bőrnýú*, *varnyú*, *menyök*, *Kálmány*. Legjellemzőbb sajtásága az ilyen kezdetleges *ö*-zés: *kényös*, *vérös*, *lelköd*, *kezöd*, *vereböt*, *kertöt*, *ectöt*, *nézöm*, *ezök*, *ököt*; *embör*, *szöd*, *szömet*; *tégöd*, *engöm*, *vélötök* (NyF. XIII, 32 kk.).

A felsőtiszai nyelvjárás BALASSA a Tisza felső folyásától Csapig s onnan a Latorcáig terjedő vonalról keletre a tiszta rutén nyelvhatárig helyezi s azt mondja róla, hogy „az **ë* helyén *é*-t: *két*, *tehen*. *levél*, az **é* helyén pedig *í*-t ejt: *fehír*, *egísz*, *kik*, *ides*, *ület*“ (66). Másik jellemző sajtás-

sága a hosszú *i, ú, ű* kedveése még ragozott alakban is: *hír, tűz, út* ~ *vizen, szűzek, kűtam, űtat*.

E két jellemű sajátság azonban nincs meg a nyelvjárás keleti szelén. Bereg megyében pl. nem hallottam *i*-zést. Az **é*-bűl nem *i*. hanem TűRűs szerint *ie* fejlűdűtt (A beregszászi nyelvjárás 10). Ez voltaképen nem egyéb, mint *é* hang. A hosszú *i, ú, ű* sincs abban az állapottban a keleti szűleken a Csap felé felkanyarodű Tiszától keletre, mint Hajdű, vagy Szabolcs megyében.¹ A Tisza ezen kezdeti szakaszától keletre tehát más a nyelvjárás, mint tűle nyugatra. Fűkűnt pedig nem *i*-zű. E rűszeken megvan az eredeti nyilt *e* (~ *ē*) is: *keves, nehez, fenek, tehen, fedel; egēr, nyel* (fn.). Az *ó. ő* kettűshangzű: *jűy, vűyna, fűyd, erdűyre*. A *ly* természetesen itt mindenűtt ismeretlen hang, helyette *j* van. Az *i*-zűs dűlebbre is csak Mátészalka, Ecsed, Bűrvely vonaláig terjed. A Tiszaháton, vagyis a Tiszának szatmár- és beregmegei partján ilyen alakok hallhatók: *tű, gyűrű, gyűszű, āma, szāma, lű, lűfű, gyűt, nyűl, tanolű, borűlat, sűrű, busűl, repűl; kossű, bossű; Bēlaék, mamalē, nēnnyeēr; űttem, sűttem, jűttam, kűttem; botvāl, szekērvēl*. Űgocsában szintēn *botvāl, szekērvēl*, de ezenkűvűl *nyitvāl, tēvēl, foggāl* (= *fogva*), *űttēl, hallāl*. Kűlűnűsen a Tiszaháton és Űgocsában igen gyakori a magánhangzű kivetés (*jűb' űtte*). valamint az egész Palócűfűldűn. Űgocsai sajátság a *gondűl, vāsárűl, dűrűmbűl* ejtés, meg a családi helyragok kűzűl a *-ni* használata: *kovácsni, Lájzērni*. Űgocsában *ű*-zűs is van az ilyen igékben: *űttem, tűttem, lűttem* stb. (MNy. XXV, 11—6). E sajátságok legtisztábban hallhatók a megye kűzűpsű és dűli rűszein, melyek ezideig, sajnos, még nem tērhettek vissza hozzánk.

CSűRY BÁLINT.

űszű.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1928. január 24-én tartott kűzgyűlűsén a tűbbek kűzt ezt mondtam:

„A magyar nyelv életének bármely nyilvánulására tekintűnk is, mindegyikben a megtett fejlűdűsnek olyan nagy rűsze az, amely idegen nyelvi hatás nűlkűl, tehát más okok folytán keletkezett, hogy hozzű képest az idegen nyelvek hatása alatt tűrtűnt fejlűdűs elenyészűen csekély . . . A magyar nyelvben, s hiszem, más nyelvekten is, a fejlűdűsnek igen-igen nagy rűsze idegen nyelvi hatásokbűl meg nem magyarázható; a fejlűdűsnek mások az okai, s ezert e fejlűdűs eredeti, mert nyelvi tēnyezűktűl nagy rűszben fűggetlen.“

¹ Szabolcsnak csak dűli fele *i*-zű; Demecser, Kisvárda, Ajak, Nyiregyháza nem *i*-zű, hanem — mint tanítványaimtűl értesűltem — *é*-zű.

„A kifejtettem felfogás lényegesen különbözik attól a felfogástól, amely nálunk uralkodott s ma is uralkodik, s amely felfogás hsszabb ideig az én hitvallásom is volt. Mi azt hittük, és sokan ma is azt hiszik, hogy a nyelv gyarapodásában, fejlődésében az a rész, amely a rokon nyelvekből meg nem fejthető, idegen nyelvi hatások eredménye, idegen nyelvi kölcsönzés. E felfogás, amely a Nyelvőrnek és iskolájának felfogása volt, lényegében CZUCZOR—FOGARASIÉK elveire való visszahatás. Csakis e felfogás mellett születhettek meg az olyan etimológiák, amelyeket a Nyelvőrben a *bojtár*-ról vagy a *csákó*-ról lehet olvasni, vagy amelynek ma is tartják magukat, így pl. az *üsző* etimológiája.“ (MNY. XXIV, 4—5).

S mi hát az *üsző* szó eredetéről a mai felfogásunk? Azt tartjuk róla, hogy a finnugor alapnyelvből áthagyományozott szó, tehát a magyarban eredeti (vö. GOMBOCZ Z.: MNY. IV, 288; SZINNYEI, A magyarság eredete, nyelve és honfoglalás-kori műveltsége. Bp., 1910. 59; ZSIRAI, Fgr. Rok. 45). A rokon nyelvekből ezeket tartjuk megfelelőinek: vog. *vāsi* (tő: *vās-*; változat: *vōsi*) 'Renntierkalb, Elentierkalb' | md. *vaz* (továbbképezve: *vazne. vazn?*) 'Kalb' | f. *vasa* (továbbképezve: *vasikka*) 'einjähriges Renntierkalb; Kalb' | lp. *vuōse* (változatok: *vūss, vuiss, vuaiss* stb.) 'kleines Renntierkalb, bis es um den Peterstag neues Haar bekommt; Kalb' (l. MUNKÁCSI, Árja és kauk. elemek 618; SZINNYEI, NyH.⁷ [itt vog. *β̄ēsi* megfelelő idézve] stb.).

A rokon nyelvi megfelelők alapján azt tartjuk, hogy a szó a finnugor alapnyelvben 'különféle állatok borjá'-t jelentette, s ez volna a magyar *üsző* legeredetibb jelentése is (l. SZINNYEI, A magyarság eredete stb. 59).

További tanításunk a szóról, hogy a finnugor alapnyelvben jövevéyszó. A finn szóról ezt már a múlt század első felében is állították, a magyar-vogul-mordvin-finn-lapp szavakról azonban ezt először bőven, kimerítően MUNKÁCSI BERNÁT fejtegette (l. Árja és kauk. elemek a finn-magyar nyelveken. Bp., 1901. 618). Kezdetben a finnugor alapnyelvi szót s így a magyart is alán (oszét), később szkíta jövevényezőnek tartotta (az elsőre l. Ethn. V, 73, 177, XV, 13, NyK. XXV, 104, KelSz. V, 321, XX, 2; a másdikkra l. Nyr. LVI, 1:6, LVII, 40). Vallotta azt is, hogy a szó a magyarból átment a kaukázusi nyelvekre is (vö. NyK. XXIII, 119).

Abtan, hogy a magyar *üsző* s a fentebb közölt vogul, mordvin, finn és lapp szavak finnugor alapnyelvi alakja alapnyelvkori átvétel, a finnugor nyelvtudomány művelői — TOIVONEN cikke megjelenéséig (l. alább) — nagyjában egyetértettek. Csupán JACOBSON, Arier und Ugrofinnen. Göttingen, 1922. 225 nem osztozott e nézetben. Szerinte a finn, mordvin és a lapp szó ósiráni vagy óiráni, míg a vogul és a magyar szó későbbi iráni átvétel. A többi kutató idevonatkozó kijelenté-

seit 1.: SIMONYI Zs.: NyK. XXIV, 82 (itt az *üsző* ?-lel kapcsolva); SIMONYI Zs.: Nyr. XXXI, 34 (itt biztos oszétet jövevényszónak mondva); SCHMIDT JÓZSEF: EPhK. XXVII, 694; GOMBOCZ Z.: MNy. IV, 288; SZINNYEI, NyH.⁷; SKÖLD H., Die ossetischen Lehnwörter im Ungarischen. Lund, 1925. 37 (ismeretve: SCHMIDT G.: FUF. XVIII, Anz. 98, GAÁL L.: MNy. XXII, 57); LEWY E.: UJb. VII, 87.

Az az iráni szó, amelyből a finnugor alapnyelvi, JACOBSONH felfogása szerint egyrészt a finn-lapp-mordvin, másrészt a vogul-magyar nyelvi szó át van véve, a mássalhangzók szempontjából, tehát *v*-je és *-ss*-e szempontjából, a mai oszétet *väss* (változat: *väs*; SCHMIDT G.: FUF. XVIII, Anz. 98, 101, 106—7 szerint helyesen: *üäss. üäs*) 'Kalb' szóhoz állt legközelebb. Az oszétet szó többi iráni rokonai: vakhī *vušk*, szariqōli *višk*, balnci *gvask*, mind 'Kalb' jelentésű. Az ind rokonság meg: ó-ind *vatsás* (hímnemű) 'Jährling, junges Kalb, Kind'; *vatsakas* (hímnemű) 'Kältchen' (l. UHLENBECK, Et. Wb. der altind. Spr. 268). Az ó-ind szóban a *-ts*-beli *-s*- tőképző (l. BRUGMANN, Kurzvergl. Gram. 423. §. 9.); az oszétben e *-ts*-ből *-ss*- lett (l. HÜBSCHMANN, Et. u. Lautl. der osset. Spr. 27. §. c., 36. §. c.), a többi iráni nyelvben — úgy látszik — *s*; a *-k* deminutív képző lesz (vö. ó-ind *vatsakas* is). A visszamaradó alapszóra meg vö. görög εἰος; (semleges) 'Jahr' < Féros, latin *vetus* 'bejahrt, öreg', ó-egyh. szláv ~ *vetochu* 'alt' stb. (l. WALDE, LatEtWb.² *vetus* a., ahol több más nyelvi megfelelő is fel van véve, így azok is, amelyekben az alapszóból 'az állatok bornyát' jelölő nevek vannak).

A nyújtott szófejtés egyik-másik sebezhető pontjára már maga MUNKÁCSI is rámutatott, de e sebezhető pontokat igyekezett megmagyarázni. A finn-lapp-mordvin szó alapján ugyanis a magyartan velaris hangrendű szót váránk (l. GOMBOCZ Z., A magyar *a*-hangok történetéhez: NyK. XXXIX, 242—52, II. csoport), holott a magyar és a vogul szó palatalis hangrendű. Ezt MUNKÁCSI úgy próbálta kiegyenlíteni, hogy az átvétel két különböző iráni nyelvjárásból történt (l. KelSz. V, 321); hogy azonban a finnugor szavak oszét-jellegűek, azt az *-s* ~ magyar *-sz*- alapján kétségtelennek tartotta. A finnugor szavak magyarázatlanul hagyják a magyar szó *ü*-jét és *ő*-jét. A finnugor szavak alapján ugyanis a magyarban *v*-n kezdődő egytagú szót váránk. Az *üsző* *ő*-je MUNKÁCSI szerint az *ünő*, *tinő*, *csikó* stb. szóvégi *-ő* ~ *-ó*-jának analógiájára keletkezett (l. KelSz. V, 321, ÁKE. 618, Nyr. LVII, 40), az **üsz*, eredetibb **isz* meg szerinte valaha **visz* lehetett (l. ÁKE. 618), amelyből a *v* később elesett.

Részletesen foglalkozott az *üsző* eredetével TOIVONEN Y. H. is (l. UJb. XV, 591).¹ A finn-mordvin-lapp szavak sze-

¹ TOIVONEN cikkére ZSIRAI MIKLÓS hívta fel a figyelmemet.

rinte is egybetartoznak, s alapalakjuk **vasa*; a vogul *vosi, vāsi*, *βēsij* azonban nem; a magyar *üsző* is alig vezethető le ilyen alapalakból. A legfőbb akadálya szerinte is — amire már JACOBSON is rámutatott (l. fentebb) — a vogul szó -s- hangja. A vogul és a magyar szó talán összefügg, de ez sem biztos. A vogul szó ugyanis kapeso ható a mordvin *vašo* (változat: *vaš*) 'das Füllen, Fohlen', finn *vaadin* 'dreijährige Renntierkuh' (?-lel vonja a mordvin szóhoz PAAS., MdChrest.), lapp *vača* (változat: *vāčau, vād'ž* stb.) 'junge Renntierkuh' szavakkal. Ha ez a származtatás helyes — mondja TOIVONEN —, akkor a vogul szó a magyarral nem függhet össze. Cikkét azzal végzi TOIVONEN, hogy az *üsző*-ről adott eddigi magyarázat részben helytelen, részben bizonytalan. Az iráni rokonságról TOIVONEN nem tesz említést.

Az a meggyőződés, hogy a finn *vasa*, lapp *vūss* stb., mordvin *vaz* szavakna ksemmi közük az idevont iráni szóhoz. Meggyőződés JACOBSON és TOIVONEN fejtegetése után az is, hogy a vogul szó sem kapcsolható a fenti finn-lapp-mordvin szavakkal. Az meg, hogy a magyar szónak az idézett finnugor szavakhoz, s így egy osztét típusú iráni szóhoz még kevésbé van köze, az alábbi fejtegetésekből nyilvánvalóan ki fog tűnni.

Azt kérdezem először is: mi az *üsző*?

Fentebb említettem, hogy a vele rokonított finnugor szavak alapján azt tartjuk, hogy eredeti jelentése: 'különféle állatok borja', tehát: 'borjú'. Tévedtünk, tévedünk. Az *üsző* nem akármilyen nemű borjú, s eredeti jelentése nem is borjú. Ezt kétségtelenné teszik a következő jelzős szerkezetek:

a) *üsző-borjú* (NySz., SZIKSZAI 1590., MÁRT. 1818., Tzs. 1838, CzF., MTsz.; alakváltozata: *üszü-borju* KR.; *üszőü-borjú* SzamSz.) 'bucula, juvenca, vitula, ein Kalb weiblichen Geschlechtes, Kuhkalb, nöstényborjú';

b) *üsző-tinó* (vö. 1587: Harmadfürekelendö *izötyno* [Oklsz.]; 1597: Harmad fira [!] menendeo *üszeo tino* [Oklsz.]; 1702: Tinoczkák: Eökör Tinó No. 7. *Üsző Tinó* No. 13. [Oklsz.]; 1696: Tinócskák: *üsző Tinócska* 5. Eökör Tinócska 5 [Oklsz.]; alakv.: *iszőtinó*, l. fentebb; *üszőü-tinoy* SzamSz.) 'fiatal tehén tinó' (SzamSz., Oklsz.) (vö. *tinó* 'fiatal szarvasmarha, amely még járomba nem tanult, illetőleg nem ellett' SzamSz.);

c) *üsző-tehén* (vö. „Ghazdam azzon az thebby kezwl zakasztott wolth ky hath boryws tehenth, negy gyermekdyd *üzew tehenth*“ NySz.) 'vitula, Kuhkalb'.

Az a)–c) alatt felsorolt adatokban az *üsző* a borjú, tinó, tehén nöstényvöltát jelöli. A hímnek *bika-borjú* (l. NySz., CzF.), s ha kiherélték, ami rendesen két esztendőskorában történik, *ökör-borjú* (l. NySz., CzF.), *tinóborjú* (l. CzF.) a neve.

Az *üsző*-vel alakult jelzős szerkezetekből rövidüléssel (tapadással) keletkezett az *üsző*. A mai nyelvben ez az *üsző* a m.

1. 'fiatal tehén'; 2. 'fiatal, még nem borjazott tehénborjú'. Hasonló, sőt azonos jelentésű vele a mai nyelvben — így a régi nyelvben is — az *ünő*. Vö. *ünő* (alakv.: *ine* SchlSzój.; *inō* PESTHI, Nomencl. 1528.; *inōh* SZIKSZAI 1590., Nagyszobeni Nomencl. 1629.; *Ewnō* MURM.) 'úszó, fiatal tehén' (SZD.², NySz.). — Az *ünő* jelenti és jelentette más szarvasmarha, pl. bivaly (l. NySz.), esetleg más állat, pl. medve (l. BesztSzój. hasonmásán) nőtényét is (l. még az EtSz. *Ēne* c.). Sőt van *ünő-borjú* (l. NySz., SZD.², KR.) jelzős szerkezetű összetétel is, amely ugyanazt jelenti, amit az *úszó-borjú*.

Az *úszó*, magára állva a régi és a régibb nyelvben is — egy adat kivételével¹ — azt jeenti, amit a mai nyelvben. Vö. *úszó* (NySz., CAL., MA.³ *buccula*, *bucula*, *juvenca*, *junices* a. és magyar rész, PP.² ugyanazon latin szavak a. és magyar rész, PP.³, ⁴, ⁵ magyar rész, SZD.², SIMAIból KR., MÁRT. 1800., 1806., 1811., MTsz., KELB.³ stb.; alakv.: *isze* [vö. „iuuena-ize“ Sch'Szój.]; *iszō* MTsz. [vö. „iszew, negyed ffy, harmadffy es thawaly *izl̄k*“ CklSz.]; *isze(ő)ő* MTsz.; *úszőű* SzamSz.; *úszō* DANK., Lex., MUSz.; *úszū* KR.) 1. 'fiatal tehén'; 2. 'fiatal, még nem borjazott tehénborjú'.

Az *úszó-lorjú*, *úszó-tehén*, *úszó-tinó*, innen *úszō* itt megállapított jelentései maguk adják kezünkbe a szó eredete megfejtésének a kulcsát.

Ha a tehén párosodhatnék vagy párosodik, a magyarság nagy része azt mondja róla, hogy

úzekedik (SZD.², MÁRT. 1800., 1807., 1811., SI., MÁRT. német-deák-magyar szótár *rindern* a., KR., Tsz., CzF., MTsz.; alakv.: *úzekedik* DANK., Lex., Tsz.; *úzekedik* SZD.², SI., BERNOLAK *honit'* a.; vö. „A' hol *úzekedő tehén* nincs, nem megy oda a' bika“ közmondás, l. KR.), vagy hogy

úzekeszik (CzF.), vagy hogy

úzelkedik (MTsz.; alakv.: *úzelkedik* NySz.; vö. Comenius Januájából NySz.: „A megfutott, *úzelkedet* tehén, hasas *úszō-nec* avagy bornyas *úñōnec* mondati“), vagy hogy

úződik (CzF., MTsz., CsángóSz.; alakv.: *úződik* CzF.), vagy hogy

¹ Az az egy adat, ahol az *úszó* nem 'juvenca', hanem 'juvencus', a BesztSzój.-ben fordul elő, párhuzamosan a SchlSzój. kel:

BesztSzój.

vacca — *yne*
bidens — *tuluk*
emeritus — *ag őker*
juvencus — *ysew*
vitulus — *boryw*
ovis — *joh* stb.

SchlSzój.

vacca — *ine*
bidens — *tuluk*
meritus — *ag eker*
iuuencus — *tuluk*
iuuena — *ize*
ouis — *jh* stb.

Mint hogy a BesztSzój.-ben 'juvenca' nincsen, azt hiszem, hogy itt valami elírási hiba van.

üzeti magát pedig (MTsz.).

A bika pedig *megüzi* (meghágja MTsz.), *üzőre fogja* (MTsz.), *üzőbe veszi* (CzF.) az üzekedő tehenet vagy „a másodfű üszőt, amely utóbbi még nem érett meg arra, hogy borjazzon s ép azért külön legeltetik“.

Más állat nöstényéről is mondjuk, ha pázrik, hogy *üzeke-dik*, *üződik*, *üzik* (l. MTsz.). Így a legtöbbször juhról, birkáról (l. SI., MTsz., SzamSz.), szarvasról (l. BÉRCZY, Vadász-műszótár 11), kecskéről (l. SzamSz) s esetleg más állatról is (l. CzF., SI. és *üzgetés* MTsz.). Ennek megfelelően ezen állatok nöstényének is van itt-ott *üsző* és 1833 óta *üszke* (l. DANK., Lex., Tzs. 1838., MUSz.) neve. A NySz. egy 1640-ból való műből idézi ezt: „Edgy *üsző báránt* ellék“, ami azt jelenti: 'nöstény bárányt'. BÉRCZY K. Vadász-műszótárában: *üszke-borjú* a. m. 'a szarvastehén nöstény borja', *üszke-gödölye* a. m. 'az öz-suta nöstény borja'.

Nem kétséges, hogy mindezek az *üz* (NySz. stb.; alakv.: *üz* MTsz.; *üdz*, vö. *üdzöm* NySz.; *öz* NySz.; *iz*) 'kerget, hajt (állatot stb.)' mozgást jelentő igének a származékai. S a tehén üzekedését nyelvjárásaink egy része s részben köznyelvünk is más mozgást jelentő igével fejezi ki.

Ez a *fut* ige és származékai:

fut; *megfut* („Az ő ünője *megfút* és az ő magvát el nem veszté“ Károlyi Bibliájából NySz.; „*Meg-fut* a' tehén, midőn bika utánn jár, azaz: folytat“ Ágoston: M. Osk.-ból idézi KASSAI II, 230 mint erdélyi szót és KASSAI-ból MTsz.) 1. 'taurum appetere, rindern'; 2. 'párosodik, borjat kap'; *megfutott* („*A meg-futott*, üzelkedet tehén, hasas üszőnec avagy bornyas ünőnec mondatie“ Comenius: Jan.-ból NySz.);

futatik (MTsz.) 'párosodik, üzekedik (a tehén)';

futos (MTsz.; máskép: *futosik* MTsz.) 1. 'bikát kíván, üzekedhetnék (a tehén)'; 2. 'üzekedik, párosodik (a tehén)'; *megfutosik* (MTsz.; alakv.; *megfútosik* MTsz.; vö. „Megüzekedett, *megfútosott* [borjat kapott] a tehén“ SzD.² 289) 'megüzekedik, párosodik (a tehén)'.

Vannak más nyelvek is, amelyek az állatok párosodhatnékját, párosodását mozgást jelentő szóval fejezik ki. Így: tót *behat* 'fut, sza'ad'; *krava sa behá* 'üzekedik a tehén'; *krava sa nabehala* 'megüzekedett, borjat kapott a tehén'; *honit* 'hajt, kerget'; *honit sa* 'bagzani, koslatni (kutyáról, juh-ról, farkasról)' | német *läufig: laufen* 'fut, szalad'; *läufig sein* 'bagzik, koslat, rühet (kutya, farkas, disznó)' stb.

Az *üsző* is az a nöstény állat, amely *üzekedik*, *üződik*, *üzik*, s ép azért a szó eredetére nem lehet más, mint az *üz* ige -ő képzős melléknévi igeneve (így már DANK., Lex.; CzF.). Ezt az állításunkat hangtani és további jelentéstani bizonyítékokkal meg kell okolnunk.

Legegyszerűbb a hangtani bizonyíték. Van olyan szavunk, amelyben az alapszóhoz tartozó hangzóközi *-sz-* ugyanannak az alapszónak más származékában *-z-* vel van meg. Ez a szó a *küszöb*, melynek alapszava ugyanaz, ami a *közép* szavunk alapszava. Vannak olyan *-sz-szel* képezett igéink is, amelyekben az *-sz-szel* hangzó alak a régibb, s a *-z-* vel hangzó az újabb. Jól tudom, hogy finnugor szempontból más eredetű a magyar *-z*, s más a magyar *-sz* igeképző, mégis a *vonszini*-ből fejlődött a *vonzani* (l. NyŰSz.). CsŰRY BALINT az *edzeni*, *pedzeni* igéket *et-sz*, *pet-sz* (vö. *jádzik*: *játszik*) alakokból magyarázza, s így bennük nem a *-z*, hanem a hangtani okokból *-z-* vé változott gyakorító *-sz* képzőt látja (l. MNy. XXIV, 91). S már előbb is SIMONYI ZSIGMOND több visszaható, *-sz-ik* végű képzőbokor *-z-ik* változatát az előbbiből fejlődöttnek magyarázta (l. TMNy. 443—8). A mai *üz* ~ *üz* ige is fejlődhetett e'őbbi *űsz* ~ *űsz* igéből (eredetéről l. MUSz.).

*A jelentéstani bizonyítékok is etimológiánk helyessége mellett szólnak.

Az *űsző-borjú*, *űsző-tinó*, *űsző-tehén* → *űsző* az a nőstény szarvasmarha, amely az *űz* ~ *űz* < *űz* ~ *űsz* igében kifejezett cselekvés tárgya. Lehetne tehát az *űsző* olyan szenvedő értelmű melléknévi igenév, amilyen a *szántó föld*-, *kaszáló rét*-ből vált *szántó*, *kaszáló* (az ilyen melléknévi igenevek szenvedő és más jelentéséről legutoljára BEKE Ö. írt: Nyr. XLII, 340—50). Ámde csak lehetne. Az *űsző-tinó*, *űsző-tehén*, *űsző-borjú* → *űsző* nem az a tinó, üdő, amelyet űznek vagy amelyet a bika űz, hanem amely űzekedik, amely űzekedő. Az *űsző* tehát **űszik* reflexív ige melléknévi igeneve. Ez a reflexív ige *űzik* alakban ma is megvan. A MT'sz. szerint a juhról, ha párosodik, azt is mondják, hogy *űzik*. Ez ebben az alakban megőrzött régiség. Tudjuk, hogy mai nyelvünkben az alanyban magában ható s másra át nem ható cselekvést visszaható alakkal fejezzük ki. *Hálál*, *csodál* valamit, *csúfol* valakit stb. át nem ható értelemben: *hálálkodik*, *csodálkozik*, *csúfolódik* stb. Egykor az ilyen, az alanyban magában ható, másra át nem ható cselekvést a megfelelő transitív igtől egyes alakokban legfeljebb más ragok (vö. az ikes ragozás egyes ragjait egyes alakokban), sok alakban azonban ezek sem különböztették, különböztetik meg. A HB.-ben a többek közt ezt olvassuk: „*vimmagguc* szen achscin mariat. es bovdug michael archangelt. es mend angelcut. hug *uimaggonoc* erette.“ Itt az egyik esetben az *imád* transitív: *imádjuk* 'kérjük Szent Asszony Máriát és Boldog Mihály arkangyalt és az összes angyalokat'; a másikk esetben azonban az *imád* intransitív s mint ilyen reflexív: *hug uimaggonoc erette* mai nyelven: 'hogy *imádkozzanak* érette'. Kisküküllő megyében 'imád' *imn.ád* alakban ma is annyi mint *imádkozik* (minderre l. SZINNYEI, A magyar nyelv. Tizenegyedik javított kiadás. Bp., é. n. 74. l.; SIMONYI Zs.: Nyr. VII,

485; ugyanő: Az ikes ragozás története: NyF. XXVIII, 10 stb.). Ma is egy és ugyanaz az ige transitív is, intransitív is lehet (vö: *fut* vmit és *fut* vhol, vová, l. NySz.; *futos* = *futosik*, l. fentebb; stb.). A régi nyelvben az ikes ragozás és a mai használat kifejlődése előtt — úgy látszik — ez a kifejezőmód volt a rendes (vö. *csecsemő*-ben *emő* 'aki szopik'; *eme dísznó* 'aki szoptat, akit szopnak' stb.).

Jelentéstani bizonyítékaink is tehát a mellett szólnak, hogy az *űsző* az *űz* ige régi *űsz* intransitív-reflexív alakjának a melléknévi igeneve. TOIVONEN azon sejtését tehát, hogy a magyar *űsző*-nek a vogul *β̄̄siγ*-gel való összefüggése bizonytalan, úgy módosítjuk, hogy a magyar *űsző* a vogul szóval sem függ össze, s hozzátehetjük: még kevésbé az iráni szavakkal.

MELICH JÁNOS

A magyar *Álmos* név legrégibb feljegyzéséhez.¹

Amidőn több mint egy évtizeddel ezelőtt Konstantinos Porphyrogenetos „De administrando imperio“ címen ismert munkájának kézirati hagyományáa vonatkozó kutatásaimat megkezdtem és fényképmások alapján összevetettem a régi párizsi (cod. Paris. gr. 2009. = P) és a vatikáni kéziratot (cod. Vatic. Palat. gr. 126. = V) a BEKKER-féle bonni kiadás szövegével, egy kis köz'eményt tettem közzé folyóiratunkban (XXII, 82—4), amelyben igyekeztem megmagyarázni a magyar *Álmos* névnek az említett kiadásban olvasható görög alakját. Ez a név ugyanis a BEKKER-féle kiadás szövegében háromszor fordul elő, mégpedig a következő alakokban: 1. 170, 4: λεγόμενος Σαμουίτης — 2. 170, 5—6: ἐκεῖνος Σαμουίτης — 3. 170, 11: ἦπερ Σαμουίτη (acc.).

Említett cikkemben a fényképmások alapján arra az eredményre jutottam, hogy P-ben mindahárom helyen σαμουίτης van, de a harmadik helyen „utólag toldották bele az σ t az εἴπερ és αμοῦ közé“, továbbá, hogy ezzel szemben V-ben csak az első esetben találunk σαμουίτης-t, a második helyen azonban ἐκεῖνος ó αμοῦίτης áll, a harmadik helyen pedig εἴπερ αμοῦίτη. Megállapítottam, hogy „nem lehet kétség az iránt, hogy az eredeti alak Ἄμοῦίτης volt, s a másik nem egyéb, mint szövegromlás“. A romlott Σαμουίτης alakot akkor úgy magyaráztam, hogy „az első helyen a megelőző λεγόμενος σ-jának dittographikus átviteléből keletkezett; a második helyen a ó t a másoló könnyen nézhette σ-nak; a harmadik helyen pedig az első két alak hatása alatt utólag toldották be

¹ Részlet a M. Tud. Akadémia I. osztályában 1938. október 10-én „A konstantinosi 'De administrando imperio' kritikai kiadása“ címen tartott felolvasásból.

a σ -t". Egyben azt is megállapítottam, hogy a két utóbbi helyen „V az eredeti helyes alakot őrizte meg“.

Amidőn később a M. Nemzeti Múzeum fényképmásolatai alapján a P kézirat egész szövegét tüzetesen átvizsgáltam, feltűnt nekem, hogy a kódexben különféle idegen kezek javításai és vakarásai látszanak. Ezek jellegét és eredetét azonban a fényképeken inkább csak sejtteni lehetett, mintsem pontosan meghatározni. Hogy e tekintetben világosan lássak, meg kellett nézнем a párizsi Nemzeti Könyvtárban levő eredetit. 1936 nyarán alkalmam volt Párizsba utazni, és ott a kódexet hosszabb időn át beható vizsgálá. at tárgyává tettem. Kítűnt, hogy sejtelveim és kétségeim alaposak voltak. A kéziratban valóban különféle javítások és vakarások észlelhetők, amelyek egy részét még az eredeti másoló vagy annak kortársa végezte, más része azonban jóval későbbi eredetű. Ez utóbbi megállapítást kétségtelenné teszi az a tény, hogy V, amelyet Antonios Eparchos 1509-ben másolt P-ből, továbbá egy modenai részleges másolat, amelyet 1560—1589 között Andreas Darmarios ugyancsak P-ből készített, sok helyen megőrizte P-nek a javítások és vakarások előtti eredeti írását, amiből egyszerűen a későbbi javítások és vakarások terminus post quem-je is megállapítható.

Az eredeti párizsi kódex áttanulmányozása folyamán különös figyelemmel és kíváncsisággal vizsgáltam meg a Σαλμουίτης-ra vonatkozó három helyet. E tekintetben a következő eredményekre jutottam.

Az első helyen a P másolója éppen úgy, mint V írója is, σαλμουίτης-t írt. A második helyen P-ben ma ugyancsak σαλμουίτης látható, de a σ helyén egykor eredetileg \omicron volt, amelyet csak egy későbbi kéz alakított át σ -vá. Ezt világosan bizonyítja az a tény, hogy a σ -t és α -t összekötő vonal halványabb tintával van írva, továbbá az a körülmény, hogy a mai σ felett vakarás látható. E vakarás alatt azonban szabad szemmel is kivehető, nagyítóval pedig egészen biztosan fölismerhető az egykori spiritus asper és spiritus lenis nyoma, amelyek az eredetileg ott levő \omicron és α felett álltak. Nyilvánvaló tehát, hogy P-ben eredetileg ugyanaz az alak volt látható, mint amely V-ben ma is olvasható, vagyis \omicron αλμουίτης, de ezt egy későbbi kéz átjavította σαλμουίτης-re. A harmadik helyen P-ben ma szintén σαλμουίτη olvasható, de a hely beható vizsgálá. ata kétségtelenné tette, hogy a σ későbbi betoldás. Ezt bizonyítja egyrészt az a körülmény, hogy a σ feltűnően kicsire van írva, nyilván azért, hogy a már korábban ott levő két betű, a ρ és α közé beférjen, másrészt az, hogy az α felett kissé jobbra nagyítóval tisztán kivehető valami vakarás, amely által egy későbbi kéz az α felett eredetileg megieő spiritus lenist eltűntette. Mindezekből az észrevételekből világosan kitűnik, hogy P szövegén itt is, mint annyi más helyen,

egy későbbi kéz változtatásokat eszközölt, s a két eredeti ἀλωούτζη(ς) alakot az előttük álló σαλωούτζης analógiájára átjavította. Hogy ki volt az a javító, azt nem tudom, de annyi bizonyos, hogy e javításoknak V másolása, vagyis 1509 után kellett történniök, mert V megőrizte az eredeti alakokat.

Amidőn több mint egy évtizeddel ezelőtt a Σαλωούτζης problémájával folyóiratunkban foglalkoztam, a párizsi és vatikáni kézirat, vagyis P és V viszonyáról még nem volt világos képem. Akkor abban a hiszemben, hogy V független P-től, állapítottam meg, hogy „V az eredeti helyes alakot őrizte meg“. Azóta a két kézirat teljes összevetése és főleg az a körülmény, hogy V bevitte a szövegbe P-nek olyan marginális jegyzeteit, melyek nem tartoznak az eredeti szöveghez, hanem későbbi kezektől származnak, teljesen meggyőzött arról, hogy V nem más, mint P másolata. Imént idézett megállapításom és korábbi dolgozatom lényege tehát ma is megáll, de az újabb kutatások fényében most másban látom korábbi megállapításom magyarázatát. A vatikáni kézirat nem függetlenül a párizsitól, hanem épen mint róla készült másolat őrizte meg az eredeti alakot, amelyet a párizsi kódexben egy későbbi ismeretlen kéz kiegyenlítő törekvésekből származó javításaival eltorzított. Ennek a kéznek köszönhetjük, hogy a téves Σαλωούτζης a nyelvészeknek korábban oly sok fejtörést okozott és hogy a valódi tényállást csak hosszú, kanyargós út után tudtuk felderíteni.

MORAVCSIK GYULA.

A nagyvárosi nyelv.

Nyelvtudományi irodalmunkban tudtommal még nem vetődött fel az általános értelemben vett „nagyvárosi nyelv“ kérdése; pedig ez érdekesen szemlélteti a tömeg nyelvalkotó és nyelvalkító erejének elevenségét. Néhány vonással megkíséreltem felvázolni a kérdést.

Két alapvető kérdés: 1. Az egyes országok nagyvárosainak nyelve mutat-e különbségeket az általános nyelvhasználattal szemben, tekinthetjük-e mintegy külön nyelvjárásnak? 2. Az egyes, különböző nyelvterületen levő nagyvárosok nyelvének vannak-e azonos sajátosságai, amelyek alapján összehasonlító tanulmány tárgyává tehetők, beszélhetünk-e „a“ nagyvárosi nyelvről, vagy csak külön budapesti, bécsi, berlini, párizsi stb. nyelvről?

Vegyük először Budapestet. Sokszor felvetődött már a kérdés — többnyire irodalmi vitákban, bírálatokban — hogy fővárosunknak van-e külön nyelve. Többek között SCHÖPFLIN ALADÁR ezt írja: „Miért ne lehetne Budapestnek saját nyelvjárása? Miért csak a falunak szabad nyelvjárásának lenni?

Ez is alakulóban van, mint a város lelke, mint ahogy minden nyelv mindig alakulóban van.“ (Nyugat 1933. II. 273.)

A magyar nyelvjárásokat tárgyaló főbb munkák (SIMONYI, BALASSA, HORGER, LAZICZIUS) nem szólnak külön budapesti nyelvről vagy nyelvjárásról. BALASSA egy jegyzetében felemlíti ugyan, de mindjárt tagadja is a lehetőségét: „Nem szólhatunk magyar nyelvjárásról az ország fővárosában, Budapesten sem, mert a város lakossága, főleg Budáé, eredetileg német volt. Ma már a magyar elem nagy többségben van ugyan, de nyelve nem fejlődött egyenletesen és önállóan, miután a lakosság az ország legkülönbözőbb részéből verődött össze, akik vagy megtartották eredeti nyelvjárásukat, vagy változtatták részint kölcsönös hatás folytán, de különösen az írott nyelv befolyása alatt. A budapesti gyermek nyelve ma is külön nyelvjárás, de nem természetesen fejlődött, hanem az iskola és a könyvek alapján alakult, miután a gyermeknek nincs alkalma közvetlenül érintkezni a néppel, s úgy sajátítani el anyanyelvét, amint az természetesen fejlődik. Nagyban rontja még a budapesti gyermek nyelvét a német nyelv korai hasznáata, . . . úgy, hogy míg más nemzeteknél a főváros nyelve mintaszerű, nálunk ép a főváros lakosságának nyelve a legrosszabb.“ (A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése I, jegyz.) Nem tekintve azt, hogy BALASSA könyve 1891-ben jelent meg, s azóta Budapest nyelvállapota nagyot változott, az idézett sorok a népnyelvvvel foglalkozó akkori tudósok egyoldalú felfogását mutatják, mert a nyelv természetes fejlődésének törvényeit a népnyelvben keresték, s a nyelvjárások megőrzött régiségeivel akarták kiegészíteni a nyelvtörténet adatait. „Természetes“ számukra „népi“-t jelentett. Ami ezen kívül van, helytelennek tartották. Már pedig világos, hogy Budapesten nyelvjárásról — népnyelvi értelemben — nem lehet szó. LAZICZIUS GYULA meg is rója BALASSA felfogását: „Azért nem foglalkozni egy város nyelvével, mert ott valamikor más nyelven, illetve más nyelven is beszéltek, a legfurcsább indoklás.“ (Bevezetés a fonológiába: NyK. XLVIII, 167, jegyz.) A magyar nyelvjárások felosztásánál azonban LAZICZIUS sem említi Budapest nyelvét.

BALASSA „A pesti nyelvjárás“ című cikkében (Nyr. LXII, 94—6) visszatér erre a kérdésre. Itt is tagadja külön pesti, sőt egyáltalában a nagyvárosi nyelv létezését. Szerinte a párizsi vagy londoni nyelv a legtisztább, legszebb irodalmi beszédet jelenti. „A nagy európai városok közül talán csak Bécsnek van igazi nyelvjárása“ — írja (90. l.), s ezzel legalább elismeri azt, hogy nagyvárosnak is lehet külön nyelve.

BÁRCZI GÉZA „A pesti nyelv“ című tanulmánya címe szerint ezzel a nagyvárosi nyelvvel foglalkoznék. A munka elején mindjárt meg is állapítja a szerző, hogy a pesti ember társalgási, sőt nem egyszer írott nyelve is általában sok tekin-

tetben eltér a nem pesti magyar köznyelvtől. Néhány általánosságot mond erről a pesti nyelvről főlegléri hibáit, s aztán áttér a magyar tolvaj-, illetőleg jassznyelv, az argot tárgyalására. Voltaképen ez a munka tárgya, s szerintünk ez nem azonosítható a pesti és általában a nagyvárosi nyelvvel.

DENGL JÁNOS „Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus“ című könyvében helyes érzéssel stílusrétegeket különböztet meg. Nemcsak vízszintes, területi különbségek vannak tehát, hanem függőleges rétegződés, a kifejezésmódnak társadalomlélektani alapon magyarázható elkülönülése is megfigyelhető. „Ugyanaz a nyelv a társadalom különböző rétegeiben is lassanként különböző nyelvréteggé alakul, és az emberek nyelvén mindig meglátszik annak a környezetnek a hatása, amelyben élnek. Így beszélünk aztán irodalmi nyelvről, szaknyelvről, köznyelvről, népnyelvről, gyereknyelvről, az utca nyelvről, jassznyelvről stb.“ (70.) A sor nem lezárt. A köznyelven belül már nehéz megkülönböztetni az árnyalatokat, de nem is sokat törődtek eddig vele. „A stílusrétegeknek egy külön neve az alsóbbrendű köznyelv (az utca nye've)“ — írja DENGL. „Ez a köznyelvtől csak egyes pongyola kifejezések és a nagyváros kültelki szavai és szólásai dolgában tér el. Rokon vele az úgynevezett jassznyelv vagy csibésznyelv.“ (77.) — DENGL szerint az alsóbbrendű köznyelv, az utca nyelve nyilván a nagyváros sajátja, de kérdés, azonosíthatjuk-e „a“ nagyvárosi nyelvvel. Mert a nagyvárosi nyelv, ha illet feltételezünk, természetesen nem jelentheti csak a legalsóbb társadalmi rétegek nyelvi kifejezésmódját, hanem egy milliós tömeg nyelvhasználatának közös sajátosságait. A köznyelv és a DENGL-féle alsóbbrendű köznyelv, az utca nyelve között, vagy helyesebben ezek felett vagy körül, fel kell vennünk egy újabb nyelvréteget, stílusárnyalatot, amelynek határai, körvonalai bizonytalanok, változók. Könnyen táguló, rugalmas közege magába olvasztja a környező stílusrétegeket, jellemző anyagukat feloldja, összekeveri és közvetíti fel, egészen az irodalmi nyelvig.

A nyelv a közösségi lélek félig ösztönös, félig tudatos alkotása, természetes tehát, hogy minden embercsoport, amely bizonyos földrajzi egységben, társadalmi közösségben él, a maga számára bizonyos tekintetben különálló nyelvet teremtsen, amely az általánosan használt köznyelvtől többé-kevésbé eltér (nyelvjárások, csoportnyelvek). Így fejlődhetik ki külön nagyvárosi nyelv is.

Melyek a kialakulás feltételei és tényezői?

Nagyvárosnak általában azokat nevezzük, amelyeknek lakossága egy millió körül vagy azon fölül van. Ez az aránylag szűk helyre zsúfolt, bizonyos közösségben élő tömeg az alapfeltétele a nagyvárosi nyelv kiválásának. Ha figyelemmel kísérjük az európai nagyvárosok lakosságának növekedését, azt látjuk, hogy a legtöbbször lakossága csak a múlt században

közelítette meg vagy érte el az egy milliót, kivéve Párizst és Londont, amelyeknek kiváltságos helyzete gyorsabbá tette a fejlődést, és ezzel együtt — érdekes bizonyíték —: külön nyelv kialakulását is.

De úgy látszik, nemcsak a város lakóinak száma döntő tényező a nagyvárosi nyelv kialakulásában, hanem a város fejlődésének körülményei és ezzel összefüggésben a lakosság összetétele is. A város keletkezésének gazdasági és politikai okai lehetnek.

Vannak városok, amelyek mintegy természetes módon, önmagukból fejlődnek ki, lakosságuk a leszármazás gyökereivel kapcsolódik a város múltjának talajába, történelmébe. Az ilyen város székségképen gyarapodik, bővül, de alkotóelemei ugyanazok. Lakóinak nyelve nem tér el a környező vidékétől, de néha talán zártságánál fogva némi küönálló sajátságokat mutat. Az o'asz városok például politikai különállásuk folytán önálló kis szigetek voltak, amelyeknek éppen elszigeteltségük miatt külön nyelvjárásuk van még ma is. Róma nyelve is megőrizte jellemző vonásait, és a nagyvárosi nyelv sajátságai alig figye'hetők meg rajta. Épp így élnek a német dialektusok a városok szívében is.

Vannak azonban „parvenü“ városok is, amelyek szinte egyik századról a másikra kiemelkednek a földből, történelmi vagy gazdasági tényezők hajtóereje folytán. Ezek lakossága nem az őslakók természetes szaporodásának eredménye, hanem jórészt a betelepedés növelte rohamosan. Minthogy lakóik különböző vidékekről jöttek, nem alakulhat ki a városban egységes „nyelvjárás“, vagy ha a város nyelve eredetileg a környező vidéké volt, azt az egymást keresztező hatások átalakítják: dialektus lesz a dialektusban. Kialakul tehát egy keveréknyelv, amely azonban az együttélő tömeg egységesítő hatására idővel bizonyos azonos vonásokat mutat: kialakul a nagyvárosi nyelv.

A párizsi nyelv, illetőleg a francien, a voltaképeni français kifejlődése a legvilágosabb példa erre. A régi Franciaország területén nem volt általános, irodalmi nyelv. A nyelvjárások egyenlő értékűek voltak, mindegyik maga is irodalmi nyelv. Csak a XII. századtól kezdve hatalmasodik el a párizsi, az ile de france-i nyelvjárás. Ennek okai: Párizs lesz a királyi székhely, a közigazgatás és szellemi élet központja. A párizsi nyelv felsőbbbőségét már a XII. században megerősítik az írók.

„Si m'excuse de mon langage | Rude malostru et sauvage: | Car nés ne sui pas de Paris.“ — mentegeti magát Boëtius egy névtelen fordítója. (Id. NYROP, Gram. hist. I, 23.)

Hasonló a londoni nyelv kialakulásának története, bár jóval később indul csak meg, a XV. században, amikor az angol, mint hivatalos nyelv kiszorítja a franciát, és London

mint főváros és a kormányzat székhelye, hatását az egész országban érvényesíti. London lakosságának nyelve ettől kezdve bizonyos tekintetben önálló irányba fejlődött, s az angolok külön dialektusnak tekintik, amelynek megvannak a maga kiejtésbeli, hangsúlyozási, jelentéstani és szókészletbeli sajátosságai. Épp most jelent meg alapos tanulmány a londoni nyelv kérdéséről: WILLIAM MATTHEWS, *Cockney past and present. A short story of the dialect of London.* 1938.

Miután láttuk, hogy a nagyvárosoknak is lehet és van külön nyelvük, nyelvjárásuk, nézzük, melyek ennek a jellemző sajátosságai.

Ha egy nagyváros „nyelvjárás“-áról beszélünk, nem eredeti értelmében vesszük a „nyelvjárás“-szót. Elsősorban meg kell fosztanunk népies mellékizétől. A nyelvjárások történelmi és földrajzi viszonyok függvényei, a nagyvárosi nyelv kialakulásában pedig főként gazdasági, társadalmi és tömeglélektani tényezők játszanak szerepet. A dialektusok jellege hosszú ideig állandó, sokáig megőrzik az ősi állapot sajátosságait, amelynek maradványai, és többnyire nagy területen egységesnek vehetők. Ezzel szemben a legtöbb nagyvárosi nyelv aránylag újabb eredetű. területe kicsiny, de viszont gyors időközökben változik; szinte azt mondhatjuk, hogy divatáramlatok vonulnak végig rajta és alakítják egyre újjá. Érdekes adatok vannak erre a párizsi nyelv, vagyis a français történetéből. VILLON a XV. század végén balladát próbál írni „en vieil françois“, de nem sikerül neki. A XII—XIII. századbéli nyelv úgyszólván teljesen ismeretlen előtte. Halála után körülbelül ötven évvel MAROT kiadja a hányatott életű költő verseit, amelyek tele vannak a párizsi argot szavaival, s többször emlegeti nyelvének régiességét, úgyhogy könnyebb megértés végett jegyzetekkel látja el a verseket. A XVI. századbéli írók is többször említik a nyelvhasználat gyors változását. VAUQUELIN DE LA FRESNAYE ezt írja egyik szatirájában: „Car depuis quarante ans déjà quatre ou cinq fois | La façon a changé de parler en françois.“ (Id. NYROP, Gram. hist. I, 34.)

Ennek a gyors változásnak több oka van: mindegyik a nagyvárosi nyelvnek egy-egy jellemző vonása.

A pezsgő, eleven élettől és a műveltséggel a nagyvárosi lakosság van leginkább kapcsolatban. Az új fogalmak és szavak itt lesznek először ismertté, használatossá, sokszor divattossá. A logika és különösen a modern élet egyszerűsítő törekvése a szabatos célszerűséget, a „mot propre“ használatát teszi indokolttá. Ezzel szemben áll a kifejezés újszerűségére való törekvés, amelynek hatása sokkal érezhetőbb és szinte elnyomja a másikat. Játékos kifejező-ösztön és -készség ez, amely közel áll a költő nyelvalkotó művészetéhez és sokkal erősebb a városi nyelvben, mint a tulajdonképeni nyelvjárásokban, mert a nagyváros lakossága műveltebb, nyelvképző és

nyelvújító ereje mozgékonyabb, elevenebb, több ösztönzést kap. Szinte napról-napra új kifejezések, találó szóképek, mondatfordulatok bukkanak fel, éppen megkapó és kifejező erejük miatt hamar népszerűvé s így közhe lyé, nyelvi sablonná válnak, s mint ilyenek, egy idő múlva letűnnek a felszínről. Ki-szorítják őket újabbak, ame'yekre hasonló sors vár. A kifejezés-készlet, a nagyvárosi nyelv jellemző és legkönnyebben megfigyelhető felszíne, folytonos változásban van. Találóa írja BALLY: „A kifejezés, vagyis az é et ösztönző kényszere sokkal parancsolóbb mint a logikáé; a kifejezés elkerüli a tények pontos megjelölését és folytonos alkotásra ösztönöz; valójában semmi sem kopik el annyira, mint ami kifejező; innen az újítás állandó szüksége.“ (La vie et le langage. 1913. 76.)

A nagyvárosi nyelv gyors átalakulásának, változásainak oka összefügg egyik forrásának: az argot-nak (alvilág nyelve, tolvajnyelv) folytonos újjászületésével, felrissülésével. Az argot több ágra oszlik az egyes foglalkozási csoportok szerint, de mindegyiknek közös vonása a titkosság: keletkezésük célja az, hogy csak a beavatottak számára legyen érthető. Ezért jóformán csak szókincse eltérő a köznyelvtől, nyelvtana egyezik vele. Az argot éppen létrejöttének célja miatt változik folyton, tehát nem teljesen önkéntelen, természetes nyelvfejlődés eredménye, hanem önkényes, tudatos alkotás. Nincs fejlődése, csak vátozása. Ezt igazolják a feljegyzések is, amelyek a XVI—XVII. századi magyar katona- és rablónyelv emlékét őrizték meg. Ezek a szavak ma már majdnem mind ismeretlenek.

Különös jelenség az argot nagy hatása a köznyelvre és főként a nagyvárosok nyelvére. Az élet minden megnyilvánulásában a középosztály utánozza az előkelőket, s aztán tovább adja a divatot, modort, szokásokat az alatta levő társadalmi rétegeknek. Ez a fe ülről lefelé irányuló hatásáramlat természetes. De annál furcsább a fordított folyamat, amellyel az utca népe visszaadja a kölesönt: az argot befurakodása a felette levő nyelvrétegekbe, még a műveltek beszédébe, sőt a nem városi lakosság nyelvébe is.

Mi magyarázhatja a jassznyelv ilyen hatalmas terjedőképességét? BRUNOT a demokrácia hatását látja ebben, amely ledönti a különbségek válaszfalát a társadalmi osztályok között a nyelvhasználat tekintetében is, úgyhogy már a szókincs legaljáról felszivárgó szavak sem keltenek feltétlenül visszatetszést. A franciáknál azonban ez a folyamat már régen megindult. Ahol az argot több évszázados, ott szókincsbe beleolvadt az alacsonyabb osztályok nyelvébe, sőt a köznyelvbe is. Nálunk ez a folyamat most zajlik le a szemünk előtt. Az argot népszerűségének tényezői: 1. Újszerűség: folyton új szók keletkeznek, amelyek az újság varázánál fogva hamar elterjednek. — 2. A szavak és kifejezések játszi, trélás hang-

alakja, vagy a bennük megnyilvánuló szemlélet eredetisége. — 3. Az argotban kifejeződő életfelfogás: csúfondáros hetykeség, cinikus közöny, hetvenkedés és bizonyos ál-előkelősködés. — 4. Nagyvárosban az argotban való jártasság a bennszülött ismertetőjele, az otthonosság, a beavatottság nimbuszát adja. Szinte tekintélynek számít az, aki több, új, ismeretlen argot-szót tud. A jassznyelv terjedésének éppen titkossága adja legfontosabb lélektani okát. „A szavakat, amelyeket az ember hall, megjegyzi, mert kifejezőerejüknel fogva meglepők, megragadják a figyelmet. Az ember ismétli őket, mert érdekesnek, mulatságosnak találja őket, s mindenki igyekszik egyéni lenni, másként beszélni, mint a többiek, s azért használ a szokotttól eltérő szavakat vagy kifejezéseket, hogy eredetinek látsszék.“ (CLÉMENT CASCANI, Histoire de l'argot. J. LA RUE „Dictionnaire d'Argot“-jának bevezetése, 37.)

Ezekén a lélektani okokon kívül megvan az argot-használat fokozott lehetősége a nagyvárosban, ahol az érintkezés sokkal erősebb és szélesebb körű, mint másutt. Az argot változatai és a különféle csoportnyelvek (sport, katona, munkás, diák stb.), társadalmi dialektusok (ugyanazon a helyen élő, különböző társadalmi rétegektől használt stílusárnyalatok) folytonos kölcsönhatásban, keveredésben vannak. Egy ember rendszerint több csoporthoz tartozik életviszonyai miatt, s így közvetítője és keverőedénye az egyes csoportnyelveknek. Ismert jelenség, hogy csoportnyelvi szavak kibővült vagy általánosított jelentéssel bejutnak a köznyelvbe, de a nagyváros nyelvében ez sokkal nagyobb szerepet játszik. Megfigyelhető például újabban a sport és a technika műszavainak meghonosodása a nagyvárosi, majd a köznyelvben, amely úgy veszi át a csoportnyelvi szavakat, mint a nyelvjárásiakat, új szintet kap általuk.

A nagyváros belső nyelvkeveredésének élénkségét fokozák s a nyelvi sablonok kialakulását és terjedését elősegítik: újságok, szórakoztató és ponyvaregények, színház és kabaré, hirdetésszövegek, divatos dalok, amelyek gyakran népszerűvé tesznek egy-egy szólásformát, kifejezéstípust. Ezzel kapcsolatban felvetődik az írott és beszélt nyelv kérdése. Korunkban erős eltolódást figyelhetünk meg a látható nyelv javára, s ez főként a nagyváros lakosságára áll, amely sokkal többet olvas, mint a vidékiek. A nagyvárosi embernek lépten-nyomon írott vagy nyomtatott szöveg ötlük a szemébe, egész életén át végigkíséri a betű, s így természetes, hogy a városi lakosság nagy része a látó nyelvi típushoz tartozik, s ez a szám valószínűleg egyre nő. Az írott nyelv hatása a városi ember beszédében a pontosabb, betűhívebb kiejtés, a nyelvjárások hanyag, egyszerűsítő ejtismódjával szemben.

A nagyváros szellemi és idegenforgalmi központ, lakóinak nyelvhasználatán tehát leginkább nyomot hagy idegen, főként

a szomszéd országok nyelve. Ez a hatás a szókincsben, szólásokban, mondatsablonokban és mondatszerkesztésben nyilvánul meg. Forrása: idegennyelvű olvasmányok, rossz fordítások, külföldi utazás, idegenekkel való érintkezés, főként előkelősködés, fitogtatás.

Vizsgálat tárgya lehetne, vajjon a nagyvárosi nyelv, mint bizonyos közösségi lélek terméke, mennyit tükröz vissza a nemzeti nyelv szelleméből, amelynek határain belül kifejlődött, s amelyből végeredményben táplálkozik. Hogy tisztán nem őrizheti meg a nemzeti nyelv sajátosságait, az természetes. Más hatások tömege alatt elhomályosodnak ezek. A faji vonásokon kívül, amelyek vidékenként különböző változatokat mutatnak, a nyelvben is (nyelvjárások). a nagyvárosnak mint összezsúfolt, szoros egységet alkotó közösségnek külön jellege van, amely átítatja nyelvét is. Ennek hatását különféleképen színezi a város társadalmi összetételéből, múltjának hagyományából vagy a jelen viszonyaiból, szellemi áramlataiból, mozgalmából fakadó sajátos egyénisége, amely egy országon belül is más-más arculatot ad a nagyvárosok lelkének. (Városlélektani megfigyelések, jellemzés pl. KÖVES TIBOR „Csavargók menetrendje” című könyvében. 1936.) Párizs nyelvéről pl. ezt a jellemzést olvashatjuk: „Az utca nyelve könnyed, élénk, vidám, mint a nép, amely beszéli, még kegyetlenségében is szellemes.” (CASCANI i. m. 36.) Berlinek is megvan a maga jellegzetes nyelve, amit a „berliner Schnauze” és a „berlinern” kifejezések is mutatnak. „Sokszor kifogásolják például a berliniek kétségtelenül igen erősen kifejlődött gúnyolódó hajlamát, noha e mögött alapjában véve a visszásságok és a nevetséges erős megfigyelése rejtezik, egészséges kritika, amely nemcsak mások, hanem ön-maga ellen is irányul, továbbá a tréfa és humor gyermekes öröme, végül az a lelki szükséglet, hogy pontos különbséget tegyen, akár ítéletét, akár érzését fejezi ki. Erős nyelvalkotó tehetsége, főként a hangfestés terén, és nagy képzelőereje alkalmilag nyers, durva kifejezésmódra csábítja, amelyben azonban mindig van jó adag kedélyesség, és amely sohasem rosszindulatú. Főként pedig a tréfás szójátékok és hasonlatok bősége olyan képgazdagságot ad a berlini nyelvnek, amelyet más nyelvjárásban alig találhatunk meg.” (FRITZ R. LACHMANN, Berliner Redensarten. Unser Berlin. 1928. 158.)

A város életének mozzanatai, helyi események, időszerű jelenségek mind nyomot hagyhatnak lakosai nyelvében is, szólások alakjában, amelyeknek eredetét, célzatát csak ők ismerik, vagy sokszor már előttük is elhomályosult az.

Leíró szempontból jellemzi a nagyvárosi nyelvet: 1. Területe kicsiny, hatása erős, széleskörű, a nyelvjárásokkal ellentétben. — 2. Szelleme eleven, játszi. A tréfa, hetyke kötődés, humor, gúny és ironia adja meg legtöbbször a kifejezések alaphangját. A lépten-nyomon felbukkanó nyelvi alkotásokban ötlet

és szellemes kifejezőerő nyilvánul meg. — 3. A nagyvárosi nyelv elsősorban jelentéstani szempontból tér el a köznyelvtől. Sok sajátos szava, kifejezése van. Használatukat a gyorsan változó divat irányítja, s részben amelioratív törekvés jellemzi, de még jobban a peioratív irányú névátvitel. Az előbbiben előkelősködés, választékosságra való törekvés nyilvánul meg, de az utóbbi is jellemző a nagyvárosi emberre, aki minden tekintetben el van kényeztetve, hajlamos mindennek a lebecsülésére. Kifejezései túlzók, érzéseit, értékelését, elragadtatását és nemtetszését mindig új és új képekkel, hasonlatokkal, jelzőkkel fejezi ki, mert a túlzó kifejezések éppen nagy erősségük miatt hamar kiégnek, elkopnak. Intenzitás szempontjából nincs arányban a kifejezendő tartalom és a kifejezés. — 4. Szóképzését a rövidítés, csönkítés jellemzi, kezdőbetűvel jelölik a fogalmakat. Egyszerűsítő, időmegtakarító törekvés mutatkozik ebben, de néha becéző kedveskedés is. — 5. Nyelvtan, ragozás tekintetében általában nincs eltérés a köznyelvtől. — 6. Mondattana sok jellemző vonást mutat. A sajátos vonzatok, mondat szerkezetek között sok az idegenszerűség. — 7. Lehetnek hangtani eltérések is (Pesten: nyílt *e*; a franciák uvularis *r*-je Párizsból terjedt el), sőt a hangsúly, a szó- és mondatmelódia lejtése is eltérő gyakran a köznyelvétől.

Ahogy az egyes népek beszédtempója, hangsúlyozásuk ereje, szavaik, mondataik hanglejtése vérmérsékletüktől és a kifejezésben megnyilatkozó étosztól függ, épp így eltérő a nagyvárosi ember beszéde ezekből a szempontokból az általános nyelvhasználattól, s főként a vidéki emberétől. A városi élet gyorsabb, lüktetőbb üteme, folytonos meglepetéseket feldobó változatossága, az emberekkel való gyakori érintkezés, az életküzdelem heve élénkebbé, mozgékonyabbá és hangosabbá teszi az embert. Más az étosza, mint a vidék nyugalmas egyhangúságában élő csendes, lassú beszédű parasztemberé. Ezért hangosabb, gyorsabb a városi ember beszéde, hangsúlyozása gyakran eltér a szabályszerűtől, a mondathangsúly eltolódik, a beszédmelódia nagy magasságkülönbségeket mutat, s néha indokolatlan ugrásokat a mindennapi élet legközönségesebb szólásaiban is. Sokszor ebben is idegen hatás eredményét látjuk. Egyik írónk szerint „talán a legnagyobb bajok egyike a magyar szó zenei zengésének elmagyartalanodása. Idegenszerű éneklés, nyúlógás, szóaprózás, minden szóra kirótt szecska-hangsúly káros idegen befolyást mutatnak annyiunk beszédében.“ (LACZKÓ GÉZA, A magyar nyelv megtipratása. P. Napló 1938. március 27. 30. l.) Budapesten a zsidóság rontja erősen nyelvünket. Éneklő beszédmodoruk szinte annyira általánossá vált, hogy ez „a túlságoskodó hanglejtés jellemzi már jó ideje éppen a fővárosi beszédet a bevándorolt lakosság olyan tagjainál, akik nem tősgyökeres magyar vidéken születtek és nőttek fel“ — írja GYOMLAY GYULA (Szórend, hangsúly és hanglejtés a

feltételes-megengedő mondatokban: MNy. XXXIV, 24). Akadt ugyan — mint GYOMLAY említi — már a háború előtt magyar író, aki lelkesen magasztalta a budapesti beszéd rendkívüli zengzetességét, amely újabb örvendetes haladást, finomodást jelent nyelvünk fejlődésében.

A sok idegenszerűség, az argot-szavak nagy száma, a beszéd pongyolasága kétségtelenül szépséghibák a nagyvárosi nyelven, s ez az oka, hogy a műveltek, sőt nyelvészeink is lenézéssel fordulnak el tőle, nem foglalkoznak vele, csak azért, mert rossznak tartják. Pedig épp úgy figyelmet érdemel, mint bármelyik „népi“ nyelvjárás. A nyelvésznek nem szabad csak a nyelvhelyesség szempontjából néznie nyelvi jelenségeket, hanem a közösségi lélek megnyilatkozási formáját kell, hogy lássa bennük. Ilyen értelemben a nagyvárosi nyelv is „népnyelv“, ha beszélői nem művelik is a földet. Megvannak a maga figyelemreméltó sajátosságai és értékei. „A nagyvárosi szójárás, a párizsi argot, a londoni cockney, a berlini németiség, ha nem is olyan tösgyökeres, mint a vidéki különnyelvek, szellemesebb és fordulataiban több primitív életbölcsestet hordoz a modern kor viszonyaira vonatkozólag.“ (SZERB ANTAL, Magyar irodalomtörténet. 1935. 441.) Elevenebb alkotóereje folytonosan új szavakkal, fordulatokkal, szemléleti és kifejezésformákkal gazdagítja a nyelvet, s nem minden rossz, ami a nagyváros nyelvében kialakul. BALASSA is igazat ad SCHÖPFLINNEK, aki Budapest nyelvét védi: „A magyar nyelv egy új színnel fog gazdagodni általa, s ha ez a szín talán szokatlan, azért ki kell átkozni a magyarságból?“

*

Ezekben próbáltam összegezni gondolataimat a nagyvárosi nyelvről, s kísérletemnek nem is lehet más igénye, mint hogy felvesse a kérdést, amelynek kifejtése és részletes tárgyalása csak akkor lesz lehetséges, ha néhány nagyváros nyelvéről alapos monográfiák állnak rendelkezésre.

KOVALOVSKY MIKLÓS.

Oszmánli jövevényszavaink hangtanához.¹

A dolgozat két oszmánli jövevényszavunknak az etimológiáját szeretné világosabbá tenni, s az etimológiákkal kapcsolatban arra szeretné fölhívni a figyelmet, hogy oszmánli jövevényszókészletünk vizsgálatánál mennyivel biztosabb eredményre juthatnánk akkor, ha vizsgálataink sorába az oszmánli hangtörténetet, az oszmánli nyelvjáráskutatást is bekapcsolnók. A dolgozatban szereplő két oszmánli jövevényszó, a *basa*

¹ A Kőrösi Csoma-Társaság 1937. december 9-i ülésén tartott felolvasás.

és a *kaszab* nem áll semmilyen je'entéstani vagy más ehhez hasonló kapcsolatban egymással, az összefüggés köztük legfeljebb annyi, hogy mind a kettő, oszmánli jövevényszókészletünk hódoltságelőtti (1541 előtti) rétegébe tartozik.

Basa.

A két jövevényszó közül az első és talán az érdekesebb a *bısa*. — Az EtSz. a következőket mondja róla: „*basa* [első adatok a XVI. századból, NySz.; alakv.: *bassa*, *pasa*, *passa* NySz.; a hazai latinban: *bassa* PPB. 1767. 601. l.; MÁRT. 1818. II, 1771; vö. DuC. is] 'dux, praefectus Turcicus, pascha, bassa' A magyar *basa* szóban voltaképen két oszmani szó keveredett össze: 1. *paša* 'titre officiel des vézirs et de certains grands fonctionnaires . . .' — 2. oszm. *baš* 'der anführer, der chef', pl. *bin bašy* 'der major'; *su bašy* 'der heerführer.' Ez a *baš* szó van a magy. *bulyok-basa*, *cser-basa*, *oda-basa*, *szubasa* kifejezésekben.“

A szónak az EtSz.-ban adott etimológiája bizonyos nehézségekbe ütközik. Az EtSz. szerint a magyar *basa* szó a török *paša* meg a török *baš* szónak, illetőleg 3. személyű birtokos személyraggal ellátott alakjainak, volna a keveréke. Ez a keveredés, ugyancsak az EtSz. szerint, a magyarban ment volna végbe, mégpedig a XV. század folyamán, mivel a *basa* szóra az első magyar adat 1490-ből való (vö. RMNy. II, 2:5: *bassa*; az EtSz. megállapítása, hogy az első adatok XVI. századiak lennének, módosítandó). Mármost, hogy egy oszmánli szó ilyen korán előfordulhasson, ahhoz föl kell tennünk azt, hogy a szó közvetítéssel, mégpedig minden valószínűség szerint szerb közvetítéssel került át a magyar nyelvbe, tegyük föl, valamilyen **paša* alakban. Azonban, hogy az EtSz.-tól fölvetett keveredés előállhasson, s hogy ebből a keveredésből a mai alak megszülethessen, szükség van a *baš*, illetőleg *baši* szóra is; azaz föl kell tennünk, hogy a *bölük-baši*, *çeri-baši*, *oda-baši*, *su-baši*, *bin-baši* szavak, délszláv közvetítéssel,¹ — másra nem igen gondolhatunk² — már a XV. századi magyar nyelvben is előfordultak. És most jön az első nehézség; ugyanis egy ilyen *baši*-féle szó a XV. századi magyar nyelvbe csak *bašija* alakban kerülhetett át, mivel a délszlávban, közismerten, minden

¹ Oszmánli jövevényszókészletünk 1541 előtti rétegének legnagyobb részét — hangtani, jelentéstani vagy más mozzanatok alapján — délszláv közvetítésnek kell tartanunk. Ilyenek pl. *alatság*, *běšlia*, *bozdogán*, *csizma*, *dolama*, *handzsár*, *harámbasa*, *kaszap*, *martalóc* stb.

² Hogy oláh úton került volna a magyar nyelvbe a szó, *ba'i* alakban, az föltehető, de nem valószínű. 1541 előtti korból biztos oláh közvetítésre utaló oszmánli jövevényszavunk az *akcsá*-n kívül — tudomásom szerint — különben sincsen, s maga az *akcsa* is olyan szó, mely csak egészen különleges körülmények folytán jutott el a magyarsághoz, s mely a magyar nyelvben, a Moldvában készült Müncheneri Kódexen kívül, nem is ismeretes. Vö. még EtSz.

i, illetőleg *ī* végű török jövevényszóhoz, az *i*, *ī* végzetet többes jelnek érezvén, analógiás úton *ija*-féle egyesszámokat képeztek. Így lett a török *haramī*, a szerbben *haramija*, a török *kujumdži*, a szerbben *kujumdžija*, vagy a török *binbašī*, a bolgárban *bim-bašija* (ΑΣΒΟΤΗ: Nytud. V, 136 8).

A magyarban tehát az oszmánli *bašī* szó 1541 előtt csak **basija* alakban lehetett ismeretes. Azonban egy ilyen föltett **basija* alaknak a XV. századi ugyancsak föltett **pasa* alakkal való keveredése (a XVI. század közepéig csak a *basa* alak fordul elő) a két szó erős hangalaki eltérése miatt nem valószínű.

Valószínűtlenné teszi különben ezt a föltevést az a körülmény is, hogy a *baša* szó 1493-ban előfordul a szerbben is (ΑΣΒΟΤΗ: Nytud. i. h.), ahol a *pasa*—*bašija* keveredés éppen olyan valószínűtlen, mint a magyarban. Sőt a korai szerb adat határozottan arra mutat, hogy a szó hozzánk a szerbből került át már *baša* alakban. Ennél a föltevésnél, azt hiszem, a szerb adatnak egy-két évvel való későbbi előfordulási kelte nem sokat jelent, különösen, ha figyelembe vesszük azt is, hogy a szerb nyelv nem rendelkezik annyi emlékkel, mint a magyar.

Tehát a szó magyarozatánál egy XV. századi szerb-magyar *baša* alakból kell kiindulni, s a *bašī*-féle alakokat, illetőleg azok kontamináló hatását egyelőre ki kell kapcsolni vizsgálódásaink köréből.

Az a kérdés, hogy hogyan viszonylik egy mai török *paša* alak a XV. századi szerb-magyar *baša* alakhoz. A kérdésre két felelet is lehetséges. Vagy azt mondjuk, hogy a *paša* > *baša* változás a magyar, illetőleg a szerb nyelvben ment valamilyen végbe, vagy pedig azt, hogy a megfejtésért az oszmánli hangtörténethez kell fordulnunk.

Az első megoldást választotta — mint láttuk — az EtSz., a másodikat kíséreljük meg mi.

A mai török *paša* szónak lehetett ugyanis a XV—XVI. századi oszmánli nyelvben *baša* alakja is, mivel az oszmánli nyelvemlékek, főképpen átírástól mentes emlékekre gondolok itt, ismernek a XV—XVI. században egy szókezdő *p*->*b*- változást, illetőleg *p* ~ *b*- váltakozást. Így pl. Gennadios török hitvallásában (XV. századi görög betűs török nyelvemlék), egy-két ingadozást nem tekintve, nincsen szókezdő *p*. Pl. $\mu\alpha\tau\iota\sigma\acute{\alpha}\chi$ 'parisah' olv. *bādišāh* (< perzsa *pād-šāh*, vulg. *pādišāh*), $\mu\alpha\tau\iota\sigma\alpha\chi\lambda\alpha\rho\iota$ 'parisahljai', $\mu\pi\epsilon\gamma\alpha\mu\pi\epsilon\rho\lambda\epsilon\rho\iota$ 'prófétáknak' olv. *begāmbere* (< perzsa *peigāmbere* + *lere*), $\mu\pi\epsilon\gamma\alpha\mu\pi\epsilon\rho\lambda\epsilon\rho\iota$ 'prófétákat', $\mu\pi\epsilon\rho\epsilon\sigma\lambda\epsilon\rho$ 'imádók' olv. *beresler* (< perzsa *perest* + *ler*), de $\mu\pi\epsilon\rho\epsilon\sigma\lambda\eta\kappa$ 'imádás' (*pereslik*) (vö. KCSA. I. kieg. köt. 152, 203).

A XVI. századi latin betűs emlékek közül előfordul a *p*->*b*- változás, illetőleg *p* ~ *b*- váltakozás Sansovino „Historia Vniversale dell' origine, et imperio de' turchi“ című (Venetia, 1573.) munkájában is. Így pl. a munka 74^v lapján,

ahol a szerző azt állítja, hogy „le calze cosi de gli huomini, come del'e donne, chiamate in lingua loro (t. i. az oszmánliban) *Babucs*“, vagy a munka 71^v lapján, amikor Sansovino a *Timargilar, Jazitsibegler, Eminler, Capugtsibegler* és más hasonló méltóságok közt említi a basákat is, *Baffalar* átírásban. Természetesen ebben a nyelvemlékben találhatunk olyan szokat is, melyek eredeti szókezdő *p*-jüket megőrizték (vö. főntebb a *περοσηκ*-kel). Világosan kiderül ez Sansovinonak abból a mondatából, amelyben azt mondja, hogy a „mele chiamato in lingua loro *Pechmez*“.

De nemcsak az átírásos emlékek bizonyítják, hogy az oszmánli *paša* szónak lehetett, és volt is *baša* változata, hanem bizonyítja ezt az arab átírás is. Ugyanis a mai török *paša* szónak a *باشه, باشا* átírása mellett van egy *باش* átírása is, mely *РешHOUSE* szótára (326) szerint nem egyéb, mint régies írásmód.

Mindezek alapján föltehetjük, hogy a *paša* szónak, mely már a XIII. században föltűnik (vö. Enz. d. Isl. III, 1113), a XV–XVII. században volt egy gyakori, sőt egy időben a *paša* alaknál is gyakoribb *baša* változata, ez azonban a XVI–XVII. századtól kezdve az oszmánliban és ezzel párhuzamosan mindazokban az európai nyelvekben, melyekben a szó mint jövevény előfordul, az eredetibb *paša*-nak adta át a helyét. Ezt bizonyítják legalább is a különböző európai nyelvek régi és modern adatai. Így pl. JEAN DENY az Enz. d. Isl.-ban a *pasha* címszónál megállapítja, hogy ez a szó az olaszban *tascia*, a franciában *bacha*, az angolban *bashaw* alakban, tehát *b*-s alakban jelentkezik először, s hogy ez a *b*-s kiejtés megmarad egészen a XVII. századig, amikor is a *p*-s alak kiszorítja a *b*-s kezdetűt. A németben a szó a XVI. században szintén *b*-s alakban fordul elő, a *p*-s alakok ott is újabbak (vö. KLUGE¹¹ *Pascha* al.). MIKLOSICH (DenkschrAk. Wien. Phil.-hist. Cl. XXXV, 38) pedig a mai balkáni nyelvekben: a bolgárban, a szerbben, az oláhban, a megleno-ruménban, az albánban csak *paša*-féle alakokat ismer, ami különben egészen természetes, mivel a munkában felhozott példák mind mai alakok.¹

A magyarban az első, XV. századi adatok *b*-vel kezdődnek (RMNy. II, 2:5), s a *pasa* csak a XVI. századtól ismeretes (vö. MNy. X, 137; MonTME. I, 28; *pasa*; LevT. I, 221,

¹ Az újjörögben először *p*-s alakban jelentkezik a szó (még a XIV. században; vö. Enz. d. Isl. III, 1114), a XVI. századból azonban DU CANGE már csak *μπασιός* alakot ad, míg ma megint csak a *p*-s alak ismeretes (vö. MIKLOSICH i. h.). Az újjörög nyelv adatai tehát szintén az európai nyelvek föntemlített kronológiai kettősségét látszanak bizonyítani. A bizonyítás azonban csak látszólagos; az adatokat föntartással kell fogadni, mivel az újjörögben számolni kell a hanghelyettesítés lehetőségével, s DU CANGE adata nyugati adat is lehet.

MonTME. I, 56: *passa* stb. és a NySz. címszavát). Azaz a magyar nyelvben tapasztalható alaki kettősség időrendileg is pontosan megfelel a többi európai nyelvben tapasztalható hasonló kettősségnek, amely kettősségnek a magyarázata, mint láttuk, az oszmánli *p* > *b*- változásban, illetőleg *p* ~ *b*- változásban lehet megtalálni. Tehát arabos átírási sajátosságokat (DENY: *Pasha*, Enz. d. Isl. III.), vagy pedig *paša*-*baš* keveredést a *baša* változat *b*-jéhez nem szükséges föltételezni.

Ami a 'der Anführer, der Chef' jelentésű *baši* szót, illetőleg annak magyar *basa* megfelelését illeti, azt hiszem, hogy azt a következőképpen lehet megfejteni. Föl kell tennünk, hogy a szó a magyarban csak 1541 után vált ismeretessé. Erre a föltevésre főként az jogosít föl bennünket, hogy a *cserbasa*, *bulyukbasa*, *jüzbasa*, *harambasa* stb. szavakra 1541 előtt adatokat nem igen találunk (EtSz.). Nem valószínű különben, hogy valaha is adatok legyenek rájuk, mivel ezek a *baši*-féle összetételek csak kis rangokat jelöltek, ellentétben a *paša* ~ *baša*-val; föltehető tehát, hogy a magyarok ezeket a rangokat 1541 előtt nem is ismerték.¹

Mindezek alapján valószínű, hogy a magyarok 1541 után közvetlenül vették át a *baši* szót, mely aztán a már régóta meglevő, hasonló hangzású *basa* (török *baša* < *paša*) szó hatása a'att azzal összekeveredett és *basá*-vá változott. Megjegyzem azonban, hogy a *baši* > *baša* változásnál nem kell föltétlenül a *basa* (török *baša* < *paša*) szó hatására gondolni, mivel a *baši* a magyarban úgyis *basá*-vá válhatott, mint ahogy a török *akindži*-ből *akanca*, *akangya* lett (vö. az EtSz. *akanca* címszavát).

*

A *basa* szó magyarázatával kapcsolatban szükségesnek tartok még egy kis kitérést. Ugyanis — mint már dolgozatom elején említettem — föl szeretném hívni a figyelmet arra, hogy oszmánli jövevényszavaink kutatásában nem szabad csak modern, jobbára irodalmi anyagot tartalmazó szótárakra támaszkodnunk, hanem figyelembe kell vennünk a régi oszmánli nyelvemlékeket, az oszmánli hangtörténetet, a modern oszmánli nyelvjárási anyagot is. Ezen elv alkalmazására vonatkozólag legyen szabad még néhány példát bemutatnom.

Itt van pl. *szemény*, *szēmény* 'lovaskatona' (Gyöngy., SzD.), 'gyalogos katona' (Szalárdi: SirKrón.) szavunk, mellyel jelentés-tani szempontból már KÚnos foglalkozott (Nyr. XXII 49—51). A cikk a hangtani szempontokat, sajnos, teljesen figyelmen kívül hagyta, jöllehet a *szemény*, *szēmény* szó hangtani szempontból is szabályos megfelelője az oszmánli *sejmen* > **sēmen*-

¹ Ha esetleg délszláv közvetítéssel ismerték is, akkor is csak *bašija* alakban ismerhették; erre azonban az adatok szintén hiányoznak.

nek. Ugyanis az oszmánliban az $ei > \bar{e}$ (zárt \bar{e} -vel, vö. *szemény*) fejlődés nagyon gyakori jelenség Gennadios XV. századi hitvallásától kezdve (μπεγαμπερλερέ 'prófétáknak' olv. *begamberlere*)¹ mind e mai napig²

Ugyancsak ilyen $ei > \bar{e} > \bar{e}$ hangváltozást mutat fel az oszmánli *rejs* szónak magyarországi megfelelője. Közismert, hogy a hódoltság korában a *rejs-ül-küttāb*-ot *rész-efendi*-nek vagy egyszerűen *rész*-nek nevezték.³ Ennek a *rész* szónak az \bar{e} -je azonban csak az oszmánli $ei > \bar{e} > \bar{e}$ fejlődés alapján érthető, magyar hangtani szempontból megmagyarázhatatlan. Különbözik a szónak népetimológiáját nem tartom egészen világosnak, s az az érzésem, hogy a *rész* magyar közszóval való egyeztetés nem más, mint utólagos betűképen alapuló tudós népetimológia. Nem szabad ugyanis elfelejteni ennél a népetimológiánál azt, hogy a *z* a XVI. századi magyar helyesírásban *sz*-t is jelölhetett. E vélemény mellett szól, hogy a szó Pálfi Tamás palotai főkapitány 1577. június 12-i jelentésében hol *z*-s, hol meg *sz*-es alakban szerepel: *Ireiz Aga, Iriz Aga, Ireis Aga* stb. (MNY. X, 137).

A fenti változatok egyébként is szabályosan megmagyarázható alakok. Így pl. az *Iriz* változat protetikussá *i*-je is szabályosan megmagyarázható jelenség, mivel az *i*'-en járulékhang az *l* és *r* kezdetű idegen szónál az oszmánliban, különösen a nyelvjáráásokban, ma is nagyon gyakori, pl. *uruba* < *ruba*, *irast* < *rast*, *irdžeb* < *redžeb* (KOWALSKI, Osmanisch-türkische Dialekte: Enz. d. Isl. IV, 1000—1.). Ami meg az *Iriz* változat második *i*-jét illeti, arról azt kell mondanunk, hogy az vagy *i* t jelöl, s akkor oszmánli hangfejlődéssel van dolgunk,⁴ vagy pedig \bar{e} -t, ha a följegyző SYLVESTER jelölési módszerét használta, azaz ebben az esetben magyar helyesírási sajátságáról van szó.

Világosabb lesz az oszmánli hangtörténet bevonásával a magyar *domosz* 'disznó' szónak a hangalakja is. Ugyanis a szónak szóvégi *sz*-ét kifogástalanul csak akkor lehet megmagyarázni, ha figyelembe vesszük azt, hogy a magyar *domosz* szónak oszmánli *domuz* megfelelőjében a szótáraktól jelölt *z* nem *z*, hanem zöngétlen *z*. Erre a zöngétlen *z*-re, a mai nyelvet nem is tekintve, Gennadios hitvallásában nagyon sok példát lehet találni. Pl. ραμπομούσ 'Urunk' olv. *rabbumūz*, τιμιμούσ 'hitünk' olv. *dīmimūz*, σεκίς 'nyolc' olv. *seki* z stb. (KCSA. I. kieg. köt. 207—8).

¹ Vö. még KCSA. I. kieg. köt. 185.

² $\bar{e}i > \bar{e}\bar{e} > \bar{e}\bar{e}$. Vö. még BERGSTRÄSSER: ZDMG. LXXII, 240; az $n > ny$ fejlődés a magyar nyelvből magyarázható meg (GOMBOCZ, MTörtHangt. 92).

³ THURY, Török történetirók I, 418; KUNOS: KSz. II, 281.

⁴ Az $\bar{e}i > \bar{e}\bar{e} > \bar{e}\bar{e}$ fejlődéshez vö. KCSA. I. kieg. köt. 184 — 5.

Ugyanilyen zöngétlen *z*-vel kellene magyaráznunk a magyar *mamusz* 'sarkantyú' szónak (KÚNOS, Spuren der Türkenherrschaft im ung. Wortschatze: KSz. II, 222) szóvégi *sz*-ét is. A szó a hasonló jelentésű oszmánli *mahmuz*, illetőleg *mahmuz*-ra megy vissza.

Mint már említettük, kívánatos volna oszmánli jövevényszavainkat az illető oszmánli szóknak nemcsak irodalmi, hanem nyelvjárási adataival is egybevetni. Ez által sok hangtani kérdés megoldódna. Így pl. a magyar 'ein Stück Land' jelentésű *csiflik* szóban — amelynek oszmánli megfelelőjét az EtSz. az oszmánli *çiftlik*-ben jelölte meg — sokak előtt kétes lehet az, hogy mi történt az oszmánli szó *t*-jével. Ez a nehézség rögtön eltűnik, ha az oszmánli szónak nem az irodalmi, hanem a népnyelvi alakjával egyeztetjük *csiflik* szavunkat. Közismert ugyanis, hogy az oszmánli népnyelvben az *ftl* mássalhangzó-csoport *fl*-lé változik, tehát hogy ott a *çiftlik* *ëftlik* alakban szerepel (KOWALSKI, Osmanisch-türkische Dialekte: Enz. d. Isl. IV, 1004).

Befejezésül ehhez a kis kitéréshez még azt akarom megjegyezni, hogy a föntebb említett új anyag, amely nélkül oszmánli jövevényszókészletünk komolyan nem dolgozható fel, ma már eléggé hozzáférhető. A mai nyelvjárási anyag iroda'ma szépen össze van gyűjtve KOWALSKI föntemlített cikkében (Enz. d. Isl. IV, 991—7); az átírásos nyelvemlékek irodalmát pedig magam próbáltam összeállítani Gennadios török hitvallásáról írt dolgozatomban (KCSA. I. kieg. köt. 139—247). Az ottan föl-sorolt irodalomhoz azonban pótlásul föl kell említenem még azt a két-három XV—XVI. századi átírásos nyelvemléket is, amelyeket KOWALSKI TADEUSZ és ANANJASZ ZAJANCZKOWSKI sorolnak fel a Rocznik Orientalistyczny XII. kötetében.¹ Ugyan-csak az átírásos nyelvemlékek irodalmához vehető még pótlá-sul BARTHOLOMAEUS GEORGIEVICSNÉK,² egy XVI. századi ma-gyar orienta istának munkáiban található gazdag latin betűs török anyag is.³ Ebből a gazdag anyagból a következő nagyobb török szövegek említhetők meg: 1. Latin betűs török szótár; ég. idő, föld, emberek, állatok, fák, gyümölcsök, ruhák, cipők, használati tárgyak és helynevek csoportokkal. Megjelenés: Libel-lus. Romae, 1552. A Brit. Mus.-ban. — 2. Török *beth* ek.

¹ TADEUSZ KOWALSKI, O ks. Michala Wiczorkowskiego T. J., misjonarza perskiego, pracach tureckich; ANANJASZ ZAJANCZKOWSKI, List turecki Sulejmana I do Zygmunta Augusta w ówczesnej transkrypcji i tłumaczeniu polskiem z r. 1551. Ugyancsak mostanában jelent meg egy értékes olaszországi latin betűs török szövegnek a kritikai földolgozása ALESSIO BOMBACIÓL „La »Regola del parlare turcho« di Filippo Argenti. Materiale per la conoscenza del turco parlato nella prima metà del XVI secolo” cím alatt. Napoli, 1938.

² SZINNYEI, Magyar Írók III, 1129—30.

³ B. GEORGIEVICSNÉK munkáinak teljes jegyzékét I. FR. KIDRİČ „Bartholomaeus Georgijeivič” című munkájában: Museion II. Wien, 1920.

Méj.: MENAVINO GIO. ANT., I cinque libri della legge[etc.] del Gran Turco [etc.]. Vinegia, 1548. A bécsi Nationalbibliothekban. — 3. Latin betűs török jóslatok. Méj.: BIBLIANDER TH., Machumetis Saracenorum principis, eiusque successorum vitae. Basel, 1550. A bécsi Nationalbibliothekban. — 4. Latin betűs török köszöntések. Méj.: Profetia dei Turchi. Roma, 1553. A Brit. Mus.-ban. — 5. Török dialógus egy mohamedán és egy keresztyén között. Méj.: De Turcarum moribus epitome. Lyncn, 1553. A bécsi Nationalbibliothekban. — 6. Török búcsúszavak. Méj.: De Turcarum moribus epitome. Paris, 1553. — 7. A török számok. Méj.: Specchio della peregrinazione delli piu notabili luoghi della Terra Santa. Roma, 1554. A müncheni Staatsbibliothekban. — 8. A Miatyánk törökül. Méj.: Opera nova che comprende quattro libretti. Roma, 1555. A Brit. Mus.-ban. — 9. Ave Maria törökül. Méj.: De Turcarum moribus epitome. Lyon, 1555. A bécsi Nationalbibliothekban. — 10. Török hiedelmek. Méj.: Nápoly 1555. Elveszett latin munka, melynek német fordítását l. a 11. sz. alatt. — 11. Excursusok a török többszám képzéséről stb., török szövegmutatványokkal. Méj.: Türkenbüchlein. Strassburg, 1558. (Vö. SZABÓ, Régi Magyar Könyvtár III, 1 [Bp., 1896.]: 457. sz.) — 12. Excursusok a török nyelvről, török szövegmutatványokkal. Méj.: De Turcarum moribus epitome. Lyon, 1558. A bécsi Nationalbibliothekban.

Kaszab.

A másik oszmánli jövevényszó, mellyel e dolgozatban foglalkozni akarok, amelyre azonban az előbb említett módszertani megállapítások szintén vonatkoznak, a *kaszap*. Az OklSz. szerint a magyar szó je'entése 'Fleischhauer', megjelenésének kelte pedig az 1520. év, azaz hódoltságelőtti jövevényszó. A MTsz. a szót a mai magyar nyelvjárásokból is ismeri, mégpedig *kaszab* alakban. A magyar szó a hasonló jelentésű oszmánli *kaşşab* قصاب-ra megy vissza. A kérdés az, hogy hogyan viszonylik a régi magyar *kaszap* a mai magyar *kaszab*-hoz, és mind a kettő az oszmánli *kaşşab*-hoz.

A régi adatok szóvégi *p*-je világos, mivel tudjuk, hogy az oszmánliban a szóvégi *b*-t zöngétlen mediának, *v*-nek ejtik, s hogy ez a kiejtés nemcsak a mai nyelvben fordul elő, hanem megvolt már a XV—XVI. században is, miként azt Gennadios hitvallásának ἀτζέν 'csodá'atos' olv. *adže'n*, vagy Mühlbacher Tractatusának *eoap* 'felelet' szavai bizonyítják (l. bővebben a KCsA. I. kieg. köt., 202—3). Hogy a *kaşşab* szó szóvégi *b*-je csakugyan zöngétlen media volt. azt bizonyítja az is, hogy a szó MIKLOSICH (Denkschr. XXXIV, 93) szerint a balkáni nyelvekben (bolgár, szerb, oláh, albán, görög) csak *p*-s alakban ismeretes. Ez pedig fontos körülmény, mivel a balkáni nyelvekben *p* ~ *b* hanghelyettesítést nem lehet föltenni. A szóvégi *b*-t

a szerbek épen úgy ismerik, mint az oláhok vagy mint a bolgárok,¹ s így nagyon valószínű, hogy mindezekben a nyelvekben egy tiszta szóvégi oszmánli *b* változatlanul megmaradt volna, és nem változott volna *p*-vé, mint a *kaszap* szóban.

Természetesen *kaszap* szavunk nincsen egyedül szóvégi *p*-jével (< oszm. *b*) oszmánli jövevényszavaink közt. Ugyancsak ilyen *p* található az *azap* 'a hódoltság népéből toborzott gyalogos és százados' (MNY. X, 136—8.) szóban, melyre 1577-ből van az első adatunk, s amely, mivel a balkáni nyelvekből nem mutatható ki,² valószínűleg közvetlen átvétel. A törökben a szó eredetileg 'nőtlen legény'-t jelentett (ZENKER اعزاب).

Ide tartoznak még a *csarap*, *csorab* 'harisnya, botos' < oszmánli *çorab* 'harisnya' és *doláp*, *duláp*, *duláb* 1. 'almárium, ruhásszekrény', 2. 'négy-öt vastag fenyűszáלב álló tutaj' < oszmánli *dolab* 'toute chose qui tourne, armoire, commode' (BARB. DE MEYN.) szavak is, melyeknek szóvégi *p*-je a fentiek értelmében szintén szabályos. (Ez utóbbi két szóra az irodalmat l. az EtSz.-ban.)

Ha mármost megnézzük a balkáni nyelvek szótárait, azt tapasztaljuk, hogy az esetek óriási többségében az oszmánli szóvégi *b*-nek, helyesebben *v*-nek, ott is mindenütt *p* felel meg. Pl.: Oszmánli *kassab* ~ bolgár *kasap* | szerb *kasapin* | oláh *kasap* | megleno-rumén *chasap* | albán *kasap* | újjögörög *κασάπ* (MIKLOSICH: Denkschr. XXXIV, 93). — Oszmánli *çorab* 'harisnya' ~ bolgár *çorab*, *çorap* | szerb *çcrap* | albán *çurap* | újjögörög *τζουράπι* | oláh *çiorap* (MIKLOSICH i. h. 43; TIKTIN). — Oszmánli *dolab* 'szekrény' ~ bolgár *dulap*, *dolap* (MIKL. i. h. 50) | szerb-horvát *dòlāp* (VUK.³) | albán *dolap* (MEYER, EtWb.) | oláh *dulap* (TIKTIN) | újjögörög *ντουλάπι* (MIKL. i. h. 50).

Hasonló a helyzet az olyan oszmánli jövevényszóknál, amelyek csak a balkáni nyelvekben fordulnak elő, a magyarban nem. Pl.: Oszmánli *dževav* 'válasz' ~ bolgár *dževap*, *džovap*, *džuvap*, *džuap* | szerb *dževap*, *d'evap* | albán *dževap* | horvát *dževap* | bosnyák *dževap* (MIKL. i. h. 54; IV.—BROZ; BLAU, Bosnisch-Türkische Sprachdenkmäler 22). — Oszmánli *akrev*

¹ Vö. BERN., EtWb.: szerb *dròb* 'Eingeweide', bolgár *drèb* 'ua.' | szerb *jà'reb* 'Rebhuhn' | bolgár *gòlòb* 'Taube' | szerb *grò'b* 'Grab', bolgár *gròb* 'ua.'. A délszláv nyelvek az átkölcsönzött szók tiszta szóvégi *b*-it megőrizték, pl. szerb *dòb* 'Trommel' < magyar *dòb* 'ua.' | szlovén, horvát *gumb* 'Knopf' < magyar *gomb*, de horvát *lap* 'weicher Boden, wässeriger Boden, Moorboden, Quellboden', szerb *lap* 'ua.' < magyar *láp* | dalmát *kyp* 'Bild', szlov., horv., szerb *kíp* 'ua.' < magyar *kép*, *kíp* (vö. MUNKÁCSI, Magyar elemek a déli szláv nyelvekben: NyK. XVII, 66—126). Az oláh nyelv az átkölcsönzött szók tiszta szóvégi *b*-it szintén megőrizte; pl. *bumb* < magyar *gomb* | *pàrcùlab* < magyar *porkoláb* | *labù* < magyar *láb* stb. (vö. ASBÓTH, Az oláh nyelvbe átment magyar szók: NyK. XXVII, 325—41 és LENSUSIANU, Histoire de la langue roumaine I, 375).

² Hiányzik MIKLOSICH munkájában (Denkschr. XXXIV.) és TIKTIN, BERN., IV.—BROZ szótáraiban.

'skorpió' ~ szerb *akrep, akrap, jakrep* | albán *hakrep* | horvát *akrep* (MIKL. i. h. 8; IV.—BROZ). — Oszmánli *arab* 'arab' ~ bolgár, szerb, orosz, ukrán, oláh, albán *arap* | görög *ἀραπίς* (MIKL. i. h. 12).

A példák számát nem érdemes növelni, mivel hasonló a helyzet a többi szónál is, s az oszmánli *b*-nek mindenütt *p* a megfelelője. Talán egyetlen kivétel az oszmánli *dzeib, džeb, džep 'zseb'* (RED. I.), amelynek balkáni megfelelőiben némi ingadozás észlelhető, s amelynek magyar megfelelője az első adatoktól kezdve csak *b*-s alakban jelentkezik. A szó balkáni megfelelői a következők: horvát *džèp* (IV.—BROZ) | bolgár *džeb, džob* (BERN., EtWb.) és *džep* (MIKL. i. h. 52) | szerb *džèp* (BERN., EtWb.) | orosz nyelvi. *džep* (BERN., EtWb.) | albán *džep* (MEYER. EtWb.) és *džab* (MIKL. i. h. 53) | újjörög *τζεπη* (MIKL. i. h. 53) | magyar *zseb*.

Azonban ez az egyetlen kivétel, amely kulturszó és az osztjától, szamojédótól kezdve a magyarig mindenütt előfordul.¹ nem változtathatja meg azt a véleményemet, hogy az oszmánli szóvégi *b*-nek a balkáni nyelvekben és a magyarban a szabályos megfelelése a *p* és nem a *b*. Amennyiben a magyartan *b*-s alak is előfordul,² főleg mai adatokban, azt a zöngésülés jelenségével lehet megmagyarázni.

A zöngésülések közt a *p > b* hangváltozás a magyarban általában ritka (GOMBOCZ, MTörtHangt. 87), mégis van egy-két biztosnak látszó példánk, mint az *oszlop > oszlob* vagy a *közép > ? > küszöb*, melyekben ez a hangváltozás előfordul (MELIC I: MNy. XII, 216 és SZINNYEI: Nyr. XXII, 392). Maga a zöngésülés jelensége nem nagyon régi, hisz nem szabad elfelejteni, hogy pl. a *k > g* változás nagyon sok oszmánli jövevényszavunkból is kimutatható, pl. *tőzeg < oszmánli tezek* | *kalpag < oszmánli kalpak* | *maszlag < oszmánli maslak* | stb.

Ezek előrebecsátása után a régi magyar *kaszap* szónak mai *kaszab* változata (MTsz.), a *duláp*-nak *duláb* változata (SZINNYEI: Nyr. XXII, 392), vagy a *csoráp*-nak *csoráb* változata (SZARVAS, A szlavóniai tájszólás: Nyr. V, 11), amelyek mind XIX—XX. századiak, érthetők lesznek, úgyhogy további magyarázatuk szükségtelen. HALASI KUN TIBOR.

A magyar kiejtésről.

KODÁLY ZOLTÁN a Báro Eötvös József Collegium Volt Tagjainak Szövetsége 1937. évi közgyűlésén előadást tartott a magyar kiejtés romlásáról. Az előadás megjelent a Szövetségi Évkönyv Gombocz Zoltán emlékének szentelt 1936—1937. évi kötetében és különnyomatban.

¹ AUGUST AHLQVIST, Ueber d'e Sprache der Nord-Ostjaken 132; CASTRÉN, Wörterverzeichnis aus den sam. Sprachen 289.

² Nem a *zseb* szóra gondolok.

A magyar köznyelvi kiejtés kérdéseinek fontossága miatt közöljük három munkatársunknak az Országos Közoktatási Tanács megbízásából KODÁLY ZOLTÁN előadásáról készített jelentését.

I.

KODÁLY ZOLTÁN „A magyar kiejtés romlásáról” szóló füzetében arról ír, hogy a magyar ejtés az idegenek tömeges beolvadása, az idegen nyelvek térhódítása és a beszédkultúra hiánya miatt romlásnak indult, és bár e romlási folyamat még nem öltött veszélyes méretet, javaslatot tesz egy kötelező irodalmi ejtés megteremtésére és terjesztésére.

A füzet célja eleve megnyerő. Ha csakugyan veszély fenyegeti az élő magyar beszédet, ha valóban idegenségek kezdenek benne elburjánozni, akkor cselekednünk kell, mégpedig mielőbb. Akkor nemcsak a romlás folyamatát kell megállítanunk, hanem gondoskodnunk kell a hibák kigyomlálásáról is. És nem szabad visszariadnunk semmiféle beavatkozástól: ha a természetes erők nem elégségesek a romlás leküzdésére, mesterséges eszközöket kell alkalmaznunk.

Ez elvileg rendben is van. Ha a praemissumok helyesek, a conclusio tekintetében aligha lehet vita, mert legfeljebb csak arról lehet szó, hogy melyik eszköz hathatósabb, melyik célravezetőbb.

KODÁLY praemissumai — sajnos, vagy talán még inkább: hál' Istennek — helytelenek. A „sajnos” KODÁLYRA vonatkozik, a „hál' Istennek” a magyar ejtésre. Az élő magyar beszédet véleményem szerint nem fenyegeti idegen rontás, legalább is azok a jelenségek, amelyeket KODÁLY a romlás jeleiként említ, a veszélynek a csiráit sem tartalmazzák.

Mert mik is csak a romlás tünetei KODÁLY szerint? Elsősorban is az „elnagyoltabb, futólagosabb (?)” hangképzés, mely a „tisztá és erős magyar artikuláció” helyébe lépve a hangzók színét fenyegeti (9. l.). „Elmulasztjuk az ajakgömbölyítést: o-ból a lesz (*nyalc árákar*). Ha nem nyitjuk ki a száunkat, hanem félig csukva tartjuk, mint az angol, valamennyi hangzónk színe elváltozik” (uo.). Erre mindjárt két megjegyzésem is van. Az egyik, a lényegtlenebb az, hogy az *a*, legalább is a magyar *a*, amelyre KODÁLY gondol, szintén ajakgömbölyítéssel képzett hangzó. Ahol tehát az olyan szót mint a *nyo'c nyalc*-nak ejtik (a Királyhágóntúl és a tiszántúli terület egyes jარásaiban csakugyan vannak népryelvi közösségek, amelyek így beszélnek, bár KODÁLY nyilván nem ezekre céloz), ott nem az ajakgömbölyítés elmulasztása miatt következik be a „romlás”. Ez, mondom, a kevésbé fontos megjegyzés. A fontosabb az, hogy minden nyelvnek egyformán „tisztá és erős”, illetőleg „elnagyolt és futólagos” a hangképzése. Minden nyelvben minden hangnak megvan a maga képzési köre, amelyen belül a képzés ingadozhat. Ingadozik is a hangkörnyezet, a beszédet színező érzelmek, sőt az egyének adottságai szerint is. Az ingadozási körön belül vannak optimális pontok, amelyek „tisztá és erős” hangképzés érzetét keltik; és vannak pessimumok, ahol már „elnagyolt” a kiejtés. De ez minden nyelvre egyaránt áll, és egyiknek sincs különösebb privilégiuma sem az egyik, sem a

másik irányban. Az angol fül számára az angol ejtés megfelelő körülmények közt épp olyan „tisztá és erős”, mint a magyar fül számára a magyar.

„Mássalhangzóink közül legfeltűnőbbben az *r* romlik“ — mondja KODÁLY (9. l.), — s itt a raccsolásra és az *r* vokalizálódására gondol. Aki némileg is ismeri a magyar viszonyokat, jól tudja, hogy a raccsolás egészen szörványos jelenség, az *r* vokalizálódása meg éppen ritka, ha egyáltalán előfordul. Szörványos jelenségek ellen nem lehet és nem is kell hadakozni. Nincs a világon az a „Sprachpflegeamt“, amely az egyéni nyelvhasználat esetlegességein örködni tudna vagy akarna. Azzal a megállapítással viszont, hogy az „*r* egyik sarokköve volna ejtésünknek“, amely „ha meglazul, az egész épület inogni kezd“ (9. l.), azt hiszem, nem kell bővebben foglalkoznom: a kép talán költői, de az aggodalom talán mégsem helytálló.

Féli KODÁLY a magyar beszédhangok kvantitását is, mely szerinte pusztul: *kellemes, szellemes* helyett *kelemes, szelemes*, ejtés járja, *virág, beszél, köszönöm* helyett pedig *vírág, bészél, kőszönöm*. „A rövid és hosszú szótag [így!] időtartamának régebbi kb. 1:3 aránya 1:2-re lágyul (?), sőt újabban már az 1:1-et is megközelíti“ (11. l.). Pedig „a mi nyelvünk az egyetlen e tájon, amelyben egy kis nyújtott ejtés azonnal megváltoztatja a szó értelmét“ (8. l.). A helyzet KODÁLY szerint fölöt-
téb veszélyes, mert „bizony belehal a nyelv, ha ki nem hal ez a rút hiba“ (10. l.). — Ezzel az aggodalommal megint csak röviden végezhetünk: abba még egy nyelv se halt bele, hogy elpusztult a kvantitása. A fejlődés sok nyelvben elenyésztette az időtartam értelemmegkülönböztető szerepét. Az összsláv kvantitásban pl. az orosz hangfejlődésben felszívódott. Az orosz ma sem tud az időtartammal szavakat megkülönböztetni, de azért mégis megvan. Aztán meg nem is sajátosan magyar különlegesség ez az értelemváltoztató kvantitás. Még csak messzire sem kell mennünk a példákért: az olasz mássalhangzóknál vagy a cseh magánhangzóknál az időtartamkülönbségeknek ugyancsak van értelemváltoztató szerepe.

De mindez még csak hagyján. Furesábbra akkor fordul a dolog, amikor KODÁLY a tudományos pontosság mezébe igyekszik öltöztetni mondanivalóját. Számadatokat közöl a magyar szótagok időtartamviszonyairól. Nota bene: azok a számok, amelyeket KODÁLY említ, nyilván a rövid és hosszú magánhangzókról vonatkoznak. Ezek alapján megállapítja, hogy a magyarban a rövid és hosszú szótagok (helyesen: magánhangzók) időtartamának aránya régebben 1:3 volt. Hogy ezt honnan veszi KODÁLY, nem tudom. Tudtommal elsőnek Gombocz végzett ilyen időtartamméréseket, de az ő eredménye 1: kb. 2 volt. Azóta viszont nem nyúlt senki nálunk e kérdéshez, és így azt sem lehet tudni, hogy az a bizonyos „újabb“ 1:1 arány kinek a mérésén alapszik. Mert az éppenséggel nem valószínű, hogy KODÁLY valaha is mért volna beszédhang-időtartamot.

Az időtartam tekintetében valóban vannak a magyarban változási folyamatok. Vannak természetes fejlődési jelenségek, amelyek nyomán időtartam-eltolódásokról igenis lehet beszélni. Az *i*, *ú*, *ü*-vel kapcsolatban pl. lehetne pusztuló kvantitásról is

beszélni, mert ez a folyamat meglehetősen előrehaladott állapotban van már nemcsak a népnyelv egyes területein (nyugati, dunántúli nyelvjárásterület), hanem magában a köznyelvben is. Az *e* (nyílt *e*) és *a* megnyúlása (népnyelv, köznyelv) viszont új hangszközők születését igéri. Hallatlanul érdekes figyelni a hangok keletkezésének és pusztulásának e kicsi drámáit, de beleenyulni a természetes folyamatokba ki merészelne? KODÁLY nem is erre gondol, hanem olyan romlás ellen hadakozik,¹ amely idegen hatásra keletkezett vagy van keletkezőben. Ilyenről azonban a kvantitás terén ezidőszerint nem tudunk, és KODÁLY példái sem győznek meg arról, hogy ilyesmitől tartanunk kellene. Mert aki úgy beszél, hogy *virág, bészél, köszönöm*, az m é g nem tud magyarul, és annak az ejtésétől a magyarul tudókéét egyáltalán nem kell féltenuk.

A szótagok tekintetében is vannak aggályai KODÁLYnak. „Keményebb szemecske a magyar szótag, mint az angol: nem lehet úgy összenyomni... Ez ellen sokat vét az újabb nemzedék” — mondja, és hivatkozik S z a c s v a y I m r e és S o m o g y v á r y G y u l a egyik rádióbeszélgetésére. „A 84 éves S z a c s v a y éreből öntött szótagjai úgy gördültek egymásután, egyforma erővel, mint egy törhetetlen lánc szemei, S o m o g y v á r y már sieteti, nagyolja, zsugorítja a súlytalan szótagokat, mintha nem volna türelme végigmondani őket, pedig ő még aránylag jól beszél. A szótagok egyenlő intenzitása egyik legfontosabb jelensége, sőt alaptörvénye a magyar beszédnek” (10. l.). Kétségtelen, nagyon hatásos és szemléletes a kép: szinte magunk előtt látjuk S o m o g y v á r y t, aki angol módra mindent elküvet, hogy összenyomja, összezsugorítsa a „kemény” magyar hangsúlytalan szótagokat, és ez részben sikerül is neki, pedig ő még jól beszél magyarul, igaz, hogy már csak aránylag jól... Nem úgy az öreg S z a c s v a y, akinek a szótagjai éreből öntöttek stb. Ha e képhalmazból kifejtjük a megállapítás magját, akkor a lényeg körülbelül az, hogy S z a c s v a y „egyforma erővel” artikulálta minden egyes szótagját, és a szótagoknak ez az egyenlő erőssége, intenzitása — KODÁLY szerint — alaptörvénye a magyar ejtésnek. Ezzel az alaptörvénnyel azonban — azt hiszem — egy kis baj van. A magyar beszédben a szótagok egyáltalán nem „egyforma erővel” ejtettek, és ha az idézett rádióbeszélgetésben S z a c s v a y így ejtette őket, amit nem hiszek, akkor én bizony inkább S o m o g y v á r y n a k ítelném a helyesejtés pálmáját. De nem is egészen értem a dolgot: KODÁLY minduntalan emlegeti a hangsúlyos és hangsúlytalan magyar szótagok közti különbséget, és az alaptörvényt mégis úgy fogalmazza, hogy a szótagoknak a magyarban egyenlő intenzitással kell bírniok. Még szembe is állítja a magyar szótagok intenzitását a germán szótagokéval. „Náluk a súlyos és súlytalan szótagok között sokkal nagyobb különbség van inten-

¹ Ha KODÁLY szövegét betű szerint venném, azt is mondhatnám, hogy szerinte minden nyelvi változás romlás. Körülbelül száz éve csakugyan ez volt a nyelvészek általános felfogása. Nem hinném, hogy ide akarna visszakanyarodni a szerző, amikor azt írja: „Amíg elegenden vannak, akik a változásokat romlásnak érzik, ösztönszerűleg küzdenek is ellenük” (6. l.). Talán csak a fogalmazás pongyola.

zításban, mint nálunk“ — írja (9. l.), és ebből én csak azt tudom következtetni hogy azért a magyar szótágok között is v a n n a k intenzitásbeli különbségek. Amíg azonban KODÁLY a 9. lapon ezeket az intenzitásbeli különbségeket egy rajzocskán fel is tünteti, a 10. lapon az alaptörvényt mégis az egyenlő intenzításra alapozza. Tehát vagy az alaptörvény nem jó, vagy a rajz... Ha választani lehetne, én a rajzot tartanám meg: kicsit kezdetleges ugyan, de határozottan jobb, mint az alaptörvény,

De lehet, hogy én tévesen értelmezem KODÁLY „intenzitás“ szavát. Lehet, hogy ő nem hangerőt, erősségi hangsúlyt ért ezen, hanem valami mást. Csakugyan egyhelyütt (10. l.) zárójelbe oda is teszi az intenzitás mellé azt, hogy Schallfülle. Kissé furcsa ugyan egy idegen műkifejezést idegen műkifejezéssel értelmezni, különösen egy nyelvhelyességi értekezésben, főleg ha van rá jó magyar szó is: hangzósság, de azért csak nézzük meg, hogy mi is ez a „Schallfülle“. A hangzósság (Schallfülle) az akusztika ismert jelensége, amelynek a beszédhangoknál is nagy a fontossága. A magánhangzók akusztikai osztályozásának pl. egyik alapja a hangzósság. Leghangzósabb magánhangzó az *a*, legkevésbé az az *i*, *ü*, *u*. Természetesen a mássalhangzók között is vannak különbségek a hangzósság tekintetében, pl. a zöngések hangzósabbak, mint a zöngétlenek, a réshangok hangzósabbak, mint a zárhangok stb. Most aztán helyettesítsük be ezt az értelmezést KODÁLY alaptörvényébe, amely az egyenlő szótagintenzitást, vagyis a szótágok egyenlő hangzósságát követeli, gondoljuk át egy pillanatra e követelés képtelenségét, és máris menjünk tovább, mert akad itt még hasonló bőven.

Itt van mindjárt az a hely, ahol KODÁLY „egy világaráramlat“-ról beszél, amely „az ember minden hallható megnyilatkozását egy éles és orrhangú színezet irányába tolta el. Ennek tünetei a kupléénekesek orrhangja, a jazz, az egyre rikitőbb hangszerelés Strauss Richárdtól Stravinskyig“ (11. l.). Hogy ez a „világaráramlat“ a beszédben, amely szintén hallható megnyilvánulása az embernek, mikép érezteti hatását, azt KODÁLY nem részletezi, pedig érdekes volna megtudni pl. hogy mit ért ő a beszédnek az „éles“ színezet felé való eltolódásán. Ezen a ponton azonban KODÁLY nagyon rövidre fogja mondókáját, nyilván azért, mert ez az idegen áramlat „eddig még kevés kárt tett“ a magyar beszédben, amely „lágy és mély csengésű“ (11. l.). Persze az idegen éles és orrhangú színezetnek a magyar lágy és mély csengéssel való szembeállítás a szűkszavúság ellenére is nagyon hizelgő, de ha a bókoló szavak mögé iparkodik kerülni az ember, kiderül, hogy, sajnos, nincs mögöttük semmi. Mert mi áll itt szemben mivel? Az idegen éles színezet a magyar lágy csengéssel és az idegen orrhangú színezet a magyar mély csengéssel? Vagy megfordítva? Az ilyen ellentétek rendszerint beszédesek szoktak lenni, különösen ha valódiak és nem mondvacsináltak. KODÁLY ellentétét azonban nem lehet szóra bírni. Minden igyekezettel dacol, néma marad. Annál „beszéde-sebb“ a folytatás: „De lehet hogy terjedni fog (t. i. az éles és orrhangú színezet), főleg ha bizonyos foghegyről való beszéddel

párosul, amit sokan könnyen az előkelőség jelének gondolhatnak. Ugyanis rendszeren együttjár a fentemlített elmosódó, petyhüdt artikulációval" (12. l.). Mi jár együtt mivel? Az éles színezet az elmosódó artikulációval, vagy az orrhangú színezet a foghegyről való beszéddel?

Az utolsó aggodalma KODÁLVNAK a hanglejtésre vonatkozik. Itt csak a kérdő hanglejtsést teszi szóvá, mintha a közlésnek a felszólításnak nem is volna külön hanglejtsése. Nem méltatja figyelemre az érzelemkifejezés színező hatását sem, amely pedig talán a hanglejtsés terén nyilatkozik meg leggazdagabban. Az óriási anyagból, amelyben egy zenész valósággal dúskálhatna, csak a legszárazabb részletet érinti KODÁLV: az intellektuális kérdés kétféle hangmenetét, és hibát ott is csak az egyiknél említi, az eldöntendő kérdésnél. Két kérdőmondatot idéz a saját megfigyelése alapján:

Benn voltál a hangversenyben? Elhoztad a kis lámpát?

Ezeknek a hanglejtsése valóban suta. Elhibázott annyira, hogy egy magyarul beszélő csak nagy igyekezettel tudja reprodukálni. A feljegyzés hitelességében természetesen eszembe sem jut kételkedni, de abban már igenis kételkedem, hogy egy-egy ilyen suta vagy elhibázott nyelvi megnyilvánulástól féltünk kellene a magyar beszédet

Ha KODÁLV kissé is figyelmesen figyeli a mindennapi élet nyelvi megnyilatkozásait, akkor bizonyosan tudja, hogy ezekben a megnyilatkozásokban ferdeség, sutaság mindig jócskán akad. Nem szabatosan megválasztott szavak, rosszul alkalmazott kifejezések, kibíesaklott mondatfűzések még a legműveltebbek beszédében is gyakorta hallhatók. Mondatok, amelyek máshová érkeznek, mint ahová elindultak, igazán nem tartoznak a ritkaságok közé. És ez tökéletesen érthető is. A mindennapi élet úgyszólván szüntelenül fogalmazási feladatok elé állítja a beszélőt, legtöbbször villámfeladatok elé, amelyeket pillanatok alatt kell megoldania. Az aktív beszélő sohasem kőbe vési mondanivalóját, még csak nem is íróasztalnál csiszolja mondatait. „Kapásból” fogalmaz, és igazán nem csoda, ha egy-egy mondata nem sikerül. Ez ember egyébként sem gép, hanem hangulatlény, aki egyszer frissebben, egyszer fáradtabban reagál a fogalmazási feladatokra, és az állandó beszédgyakorlatból azt is megtanulta, hogy gyatrább fogalmazásaiból sem kerekedik mindig baj, mert a beszédhelyzet maga is sokszor korrigálja a pongyolaság okozta zavart, és ott van még a beszéd társ is, aki megértésével előzőkenyen segítségére tud sietni azáltal, hogy helyesen értelmezi a dolgokat.

Igazán nem volna nehéz néhányhetes megfigyeléssel száz vagy akár ezer olyan magyar mondatot gyűjteni, amelyből a fogalmazás hevében elsikkadt az állítmány. De kérdem KODÁLV: szabad volna e gyűjtemény láttán félre venni a harangot, hogy a magyarban pusztul az állítmány?! Pedig a hanglejtsés kérdé-

sében mutatis mutandis ugyanez a helyzet. Hogy Krausz Ibolyka vagy Pappváry Tihamér II. éves akadémiai növendék egyszer suta hangmenettel érdeklődött egy hangverseny vagy a kis lámpa iránt, attól még nem kell félni az eldöntendő kérdés magyar hanglejtését.

Aztán még egyet. A hangmenettel, hanglejtéssel kapcsolatban KODÁLY azt is szóná teszi, hogy „a vad népek beszéle nagy, féktelen hangközváltozásokkal él, de a civilizáció letompított minden heves kifejezési mozgást, így a hanglejtést is, és apró, finom árnyalatokkal él, amelyeket a nyelven kívül álló, unalmas egyhangúságnak érez“ (13. l.). Ezt JESPERSEN alapján mondja KODÁLY, de aztán nyilván a magáéból teszi hozzá: „a mi beszédünk egyhangú hatást tesz a nyugati kultúrnépekre, mert az ő hanglejtésük a miénknél mind [miért mind?] élénkebb és nagyobb terjedelmet fut be“ (uo.). Mármost a helyett, hogy örülne annak, hogy a magyar hanglejtés a nyugati kultúrnépek hanglejtésénél is civilizáltabb, ami azt jelentené, hogy a franciák, angolok a hanglejtést illetőleg hozzáuk képest csak „vadás“, — bizonyos rezignációval állapítja meg az egyhangúságot, és szinte örül, hogy mostanában „a nyugati népek [talán: nyelvek?] hatása alatt kezd élnékülni a mi hanglejtésünk“. Ezen a ponton tehát még az idegen hatást is megengedhetőnek tartja, „ez tán nem olyan veszedelem“ (uo.) — úgymond.

KODÁLY egész füzete erőltetett harc az idegenségek ellen. Még ahol szó sincs idegen hatásról, ott is már óv és figyelmeztet. Feltűnő tehát, hogy a hanglejtés terén az idegen veszedelemmel milyen szórmentén bánik. Nem tiltakozik ellene, legfeljebb csak mérsékletre int az átvételénél. Hogy ez következtelenség, az kétségtelen. Kétségtelen azonban a nyitja is ennek a következtelenségek: a hanglejtés kérdésében a nyelvművelő KODÁLY deferált a zenész KODÁLYnak.

Az eddigiekben sorra vettük mindazokat a veszedelmeket, amelyekről KODÁLY a magyaros beszédet óvni szeretné. Valamennyinél megállapítottuk, hogy túlzott rémlátások, és aggodalomra komoly ok sem a beszélhangok színe vagy időtartama, sem pedig a magyar hangsúly vagy hanglejtés tekintetében nincs. Most egy lépéssel beljebb kell hatolnunk KODÁLY elgondolásának a szerkezetébe, és meg kell vizsgálnunk azt az alapépitményt is, amelyen az egész gondolatsor nyugszik. Mert a veszedelmek, illetőleg helyesen: képzelt veszedelmek csak felületi jelenségek, az okok, a romlás okai mélyebben fekszenek, ezeket kell most felkeresnünk.

A romlás okai — KODÁLY szerint — a következők: 1. az idegenek beolvadása; 2. a beszédkultúra hiánya; 3. az idegen nyelvek térhódítása, amely két irányban is jelentkezik: az idegen nyelvek egyre fokozódó elsajátításában és a fordítási irodalom megszorodásában.

Az idegenek beolvadásánál SZEKFI egyik tanulmányára („A magyarság és a faji kérdés“, helyesen: „A faji kérdés és a magyarság“) hivatkozik a szerző. SZEKFI ebben a tanulmányában a magyar népfaj kialakulását kíséri nyomon. Azt vizsgálja hogy a nagy történeti vérvesztések és vérátömlesztések milyen hatással voltak a magyarság faji képére. Hogy mi lett azokkal

az öröklött és örökölheto testi és lelki tulajdonságokkal, amelyeket a honfoglalók magukkal hoztak, mi lett belőlük a beolvadásokkal és betelepítésekkel komplikált évezredes fejlődés során.

KODÁLY azért hivatkozik erre a tanulmányra, mert azt hiszi, hogy a nyelv mint lelki diszpozíció és a beszéd mint fiziológiai 'készség örökölheto. Ezt a hitet nem én tulajdonítom neki, hanem ő maga mondja két ízben is, világosan, félreérthetetlenül. Egy helyütt, ahol az idegen bevándorlók „atavisztikus fonétiká"-járól (6. l.), más helyütt pedig, ahol „az idegen beolvadók magukkal hozott, öröklött fonétikájá"-ról beszél!

Alapvető és teljesen érthetetlen tévedés! A nyelv és a beszéd sem nem öröklött, sem nem örökölheto készség. A nyelvet és a nyelvhez tartozó fonétikát mindenkinek magának kell elsajátítania attól a nyelvközösségtől, amelybe beleszületik vagy belekerül. A beolvadó idegenek öröklés útján semmit sem tudtak átadni az őket folytató nemzedékeknek, sem fonétikájuknak „idegenszerű hangjait", sem „hangsúlyozását, hanglejtését" (6. l.). Ezen a réven tehát semminő idegenség nem kerülhetett a magyar beszédbe! Minden generáció nyelvi tabula rasa-val indul, és mindaddig, amíg el nem sajátította a nyelvet, addig csak kapni tud a nyelvközösségtől, adni semmit. Adni csak az tud a nyelvközösségnek, aki már feloldódott benne. Aki mint tömegember már képes öntudatlanul résztvenni az aktuális nyelvi fejlődésben, vagy mint teremtő egyéniség tudatosan új árnyalatokkal tudja gazdagítani a nyelvet. De nem az örökségből!

A második ok, hogy nálunk nincs beszédkultúra (4. l.), és ezt aztán a 7. lapon bővebben is kifejti KODÁLY: „Az oktatás teljes hiánya. Végigjárhatjuk a tizenhat iskolát a nélkül, hogy valaha figyelmzettének a hibás kiejtésre és megmutatnák a jót. Sokan beszédkhibával mennek végig az életen, holott fiatalokorokban könnyen leszokhattak volna róla. Ennek folytán a fórumot ellepik a rosszul beszélők. Tehetik, mert elhalványult az érzék, nincs kritika, nincs kötelező irodalmi kiejtés. A jól beszélők sokan félreálltak, nem kis részben a bár évtizede dühögő kontraszelekció miatt."

A helytelen kiejtés és a beszédkhiba két különböző dolog: KODÁLY e kettőt összekeveri. A kontraszelekcióra való hivatkozás is csak merő frázis, mert azt talán mégsem állítja komolyan KODÁLY, hogy az utóbbi évtizedekben éppen a helytelen ejtésűek, vagy ahogy ő mondja: beszédkhibások érvényesültek a magyar „fórumon". Az is téves megállapítás, hogy nálunk „nincs kötelező irodalmi kiejtés". A magyar köznyelv, amelyet a városok műveltebb rétegei beszélnek, élő valóság: ezt csak senki nem tagadhatja?! E köznyelvi ejtést sugározza szét a szószék, a színház, a rádió stb. Ennek az ejtésnek megvannak a sajátosságai, amelyek végső fokon a népnyelvi ejtésben gyökereznek a nélkül, hogy bármelyik népnyelvi terület ejtessajáttságaival pontosan egyeznének. A magyar köznyelvi ejtés a népi ejtés fölé boltosodva kiegyenlíti a nyelvjárások ejtészülönbségeit. Aki nálunk a fórumra (szószékre, színpadra, rádió elé stb.) lép, annak

le kell oldania a magyar tájnyelvi ejtés szélsőséges sajátosságainak saruit, és el kell sajátítania azt a valóban semleges, de egyáltalán nem ízetlen és nem színtelen ejtést, amelyről KODÁLY is beszél, különben a provincializmus derűjébe fullad kísérlete. A „tizenhat iskola” is ezt az ejtést tanítja, sőt nem ritkán olyan kíméletlen eréllyel, hogy a népnyelv bizony komoly kárát látja.

Az idegen nyelvek tanulásától sincs különösebb okunk félni. Az idegen nyelv elsajátításának alsóbb fokai (az olvasva értés és a fogalmazás) természetüknél fogva nem lehetnek veszélyesek anyanyelvi ejtésünkre. Az a fok sem veszélyes még, amikor valaki az idegen nyelvet a saját anyanyelvi ejtéssajáttságaival beszéli, már pedig ez, ha grammatikai hibátlansággal párosul, elég magasfokú nyelvtudást jelent és elég ritka is. Még ritkább az idegen nyelv fonetikai árnyalatainak elsajátítása: ezt csak igazán kevesen érik el, de e keveseknél sem jelenti a beszélő szervek sikeres „átállítása” szükségképen azt, hogy a „visszaállítás”-nak már hibásnak kell lennie. En még nem találkoztam olyan magyarral, akinek ejtésén érezhető nyomot hagyott volna itthoni francia, német vagy angol tanulása. Igen, többéves vagy évtizedes külföldi tartózkodás már rombolólag hat a magyar ejtésre, de ez nem tartozik ide, mert KODÁLY aggodalma nem erre vonatkozik.

Az meg éppenséggel rejtélyes, hogy miért félti KODÁLY a magyar beszédet a fordítási irodalom megduzzadásától? A magyar nyelvet még csak veszélyeztetheti a rossz fordítások elszaporodása. Az ilyen fordítások szálláscesinálói lehetnek idegen szavaknak, henye tükörkifejezéseknek és olyan grammatikai szerkezeteknek, amelyek nem felelnek meg a magyaros szerkesztés követelményeinek. De nem tudom, hogyan kezdhetné ki az idegenből fordított zenés színműveknek, operáknak, operetteknek, kabarédaloknak „a nyelv természetes dallamával ellenkező dallamvezetése” „a legjobb magyar nyelvérzékét is” (7. l.)? Hogyan? Hát a zenei dallamok a beszédbe is átkerülnek? És melyik az a „hamis hangsúly”, amely ezekből az idegen zenei művekből hatolt be a magyar ejtésbe?

Amilyenek a tünetek, ugyanolyanok az okok is KODÁLY-nál: félreértéseken alapulók. Nincs köztük egyetlenegy sem, amely megállná a sarat, megbírná a bonckést. De nem bírja meg a kritikát az az eljárás sem, amelyet KODÁLY ajánl az állítólagos romlásit folyamat megállítására és megszüntetésére.

Mert mihez akarja igazítani a magyar ejtést KODÁLY? A legelőkelőbbek beszéde — KODÁLY szerint — „tele van idegen ízzel, a magyar közszokástól eltérő, tehát helytelen ejtésmóddal” (5. l.).¹ Ezt tehát nem lehet alapnak használni. A köznyelvi ejtés „színtelen, semleges, sőt hibás” (8. l., a hibák felsorolásával KODÁLY adós marad). Ez sem jöhet tehát számba. Maradna a népnyelvi ejtés. Ezt a szerző maga is „egészségesnek, gazdagabb színezésűnek” (8. l.) mondja, de mégsem ezt akarja a helyes ejtés normájává megtenni, hanem egy nem létező irodalmi ejtést sze-

¹ Egész önkényesen jár el KODÁLY, amikor az arisztokrácia magyar beszédét elválasztja a magyar köznyelvi ejtéstől. Éppígy önkényes az a megállapítása is, hogy ez az arisztokratikus ejtési mód „tele van idegen ízzel”.

retne teremteni. Mégpedig egyezségi alapon. Mert „ha meg lehetett egyezni az irodalmi nyelvben, meg lehet a kiejtésben is” (14. l.). Én ugyan azt sem tudom, hogy mikor volt ez a meg-egyezés az irodalmi nyelvre vonatkozólag, de ez nem baj. A Magyar Tudományos Akadémia adja csak ki nyugodtan a Magyar Kiejtés Szótárát, a többit pedig bízza egy vegyes bizottságra, amely ki fogja dolgozni „az irodalmi kiejtés normáját”, Közben a Nyelvművelő Bizottság is foglalkozni fog „az írásban nem látható, csak füllel hallható magyartalanságok vizsgálatával és javításával” (14. l.). és akkor már csak arról kell gondoskodnunk hogy a megállapítások és javítások belekerüljenek az élő beszéd eleven forgatagába Roppant egyszerű az egész.

Nehezen tudom ugyan elképzelni, hogy e bizottságok miképp fognak megbirkózni a rájuk rótt feladattal, arról meg, hogy az a bizonyos szótár hogyan fogja feltüntetni a helyes, illetőleg helytelen ejtés „írásban nem rögzíthető, csak füllel érzékelhető elemeit” (6 l.), sejtlemem sincs, de azért készséggel elhiszem KODÁLYnak, hogy az új irodalmi ejtést megállapítani nem lesz valami nehéz dolog. „Ha nálunk tízszer, hússzor nagyobb népek meg tudták e kérdést oldani, majd csak meg tudjuk mi is. Könnyebb munka lesz, mint volt a 'Deutsche Bühnensprache' megállapítása” (14. l.).

Most már nyomon vagyunk. Azt hiszem, helyes nyomon. KODÁLY előtt idegen minta lebeg. Idegen mintára gondol, amikor tisztogatási tervét előadja, ami természetesen még nem volna baj, mert okulni, tanulni idegen példán is szabad, sőt kell is. KODÁLY azonban éppen német mintára gondol. Német példa lebeg szeme előtt, ezt emlegeti váltig, a Sprachpflegeamt-ot, SIEBS-et, a német színpadi nyelvet. S ez már baj, mert itt árulja el KODÁLY legjobban tájékozatlanságát.

Aki némileg is ismeri SIEBS kezdeményezését és a müncheni Deutsche Akademie folytató munkáját, az tudja jól, hogy a „Bühnendeutsch” megteremtése egy régóta elevenen érzett szükséglet kielégítését jelentette. A német nyelvterületen egyáltalán nem volt egységes köznyelvi ejtés. A művelt rétegek beszéde tájnyelvi sajátosságokkal volt teletűzdelve, és mivel a német nyelvjárások eltérései elég jelentősek, a műveltebbek nyelvi érintkezése sohasem volt egészen zavartalan. Különösen, ha messzi tájak képviselői kerültek egymással szembe. Ilyenkor még a megértés is veszélyben forgott. A színház csak egy kis részlete volt az ezzel kapcsolatos problémahalmaznak, de SIEBS itt fogta meg a kérdést, és szabályozó beavatkozásával csakugyan pompás eredményt ért el a színpadi beszéd egységesítése terén. A beavatkozás sikerén felbuzdulva azután SIEBS és követői kiterjesztették működési körüket, és ma is azon fáradoznak, hogy ezt az egységes színpadi ejtést más területeken is elterjesztve, egységes köznyelvi ejtést biztosítsanak a műveltebb rétegek számára.

Nálunk ilyesmire nincs szükség. Nálunk más a helyzet: pontosan a fordítottja a németnek. Ha a „Bühnendeutsch” megteremtése előtt valaki Hamburgban, Lipésében és Berlinben színházba ment, és mindenütt ugyanazt a darabot nézte meg, három előadást kapott, amely nemcsak külsőségeiben volt el-

térő, hanem nyelvében is. Három különböző tájszólás képviselői beszéltek hozzá a színpadról. Nálunk a pécsi színház ugyanazt a nyelvet beszéli, mint a debreceni vagy a pesti. Mindegyik a magyar köznyelvi ejtést használja állandóan, és inkább akkor jön zavarba, ha egyszer-egyszer tájszólást kell alkalmaznia, ha nyelvjárást kell megszólaltatnia színpadján. Ha ma az egyik színház népies bemutatót tart, holnap a kritikák biztosan mind arról fognak beszámolni, hogy milyen hamisan beszéltek a darab tájszólását a színészek! És igazuk lesz: a legnagyobb beszédkultúrájú színésznek is nehéz elsajátítani egy számára idegen nyelvjárás fonétikáját. Pedig színészeink nagy része számára minden nyelvjárás idegen, hisz beszélnitudásuk — mondhatnám — a „Bühnenungarisch“-ra van alapozva, és ez nem más, mint a magyar köznyelvi ejtés színpadi változata, amelyet a népből jövők sokszor csak kemény munkával tudnak elsajátítani.

Ilyen körülmények között német mintára gondolni — szerintem — elhibázott dolog. Ami a németeknek idővel esetleg meglesz, az nekünk már most is megvan. Van egy nyelvjárások felett álló köznyelvünk, amelyet a magyar intelligencia beszél. Ezt a köznyelvet lenézni igazán semmi okunk. Hosszú, természetes fejlődés ajándékeképp hullott az ölünkbe, és nem kellett mesterséges eszközökkel küzdenünk érte, mint másoknak.

A német példának számunkra csak egy tanulsága lehetne. Az, hogy a nyelv életébe mesterségesen is be lehet avatkozni, sőt, ha szükség van rá, kell is. Ezért a tanulságért azonban igazán nem kell a szomszédba mennünk: a nyelvújítás bőséges tapasztalataiból már százszorosan leszűrtük ezt a tanulságot.

Ezzel szemügyre is vettem KODÁLY füzetének minden fontosabb részletét. Egyetérteni eddig csak a szándékkal tudtam, amely a szerzőt írásra készítette, pedig még van egy másik pont is, amelyben lényegileg igazat kell adnom neki. A 4. lapon KODÁLY azt írja, hogy nálunk nincs beszédkultúra. Ez így túlzás, az azonban kétségtelen, hogy beszédkultúránk csakugyan hiányos. A hiányokat én két körülményben látom. A közömbösségben, ami a nyelvhasználat választékosságával és gondozottságával szemben még a műveltebb rétegeinknél is tapasztalható, és a fonétikai iskolázottság sekélyességében.

Nem a beszédhibák vagy helytelenségek kigyomlálása tekintetében volnának tehát szerintem tennivalóink, hanem inkább a beszéd szépségei, esztétikumai iránti érzék felkeltésében. Hogy minél többen becsüljék és becsültessék meg a pallérozott magyar ejtést. Ennek a megbeesülésnek a tudatosításához nagy mértékben járulna hozzá a fonétikai ismereteknek az eddiginél hathatósabb terjesztése.

Az iskola, a szószék, a színpad, a rádió stb. mindmégannyi külön terület, amellyel külön is kellene foglalkozni. Mindegyiknek a maga viszonyaihoz és lehetőségeihez kellene mérni a szükséges és megvalósítható intézkedéseket.

LÁZICZIUS GYULA.

II.

Általánosságban helyesnek tartom, hogy KODÁLY nyomatékosabban felhívja a figyelmet a magyar kiejtés kérdésére, ámbár

úgy tünteti fel a dolgot, mintha teljesen elhanyagolt területről volna szó, és senki sem törődne a jó magyar kiejtés gondozásával. Kiejtésünk romlásának egyik okául az oktatásnak teljes hiányát jelöli meg (7. l.), pedig az oktatásnak teljes hiányáról csak nagy túlzással lehet beszélni, hiszen pl. GOMBOCZ ZOLTÁN fonetikai előadásai sem csupán elméleti ismereteket közvetítettek, hanem a helyes magyar kiejtést is tanították, továbbá a Magyar Tudományos Akadémia helyesírási szabályzata is tele van a helyes kiejtést tanító megjegyzésekkel, s az iskolai nyelvtanok sem feledkeznek meg a magyar kiejtés tanításáról.

Mindazáltal egészben véve helyeslem KODÁLY javaslatait. Kívánatos, hogy a művelt magyar köznyelvi kiejtésnek is legyen szabálykönyve és szótára, amint van a németnek (SIEBS ismeretes műve: Deutsche Bühnenaussprache, Hochsprache), a franciának (MICHAELIS—PASSY, Dictionnaire phonétique de la langue française; PH. MARTINON, Comment on prononce le français), az angolnak (D. JONES, An English Pronouncing Dictionary). Kívánatos az is, hogy a tanárképzés teret biztosítson a helyes magyar kiejtés tanításának, főképp a magyar-szakos tanárjelöltekre nézve. Most olyan formában teljesül ez a kívánság, hogy a budapesti tudományegyetem bölcészettudományi karán NAGY ADORJÁN, a Nemzeti Színház tagja minden félévben tart beszédművészeti előadásokat, bár ezek hallgatása nem kötelező, a budapesti középiskolai tanárképzőintézetben pedig a magyar nyelv és irodalom tanításával foglalkozó módszertani előadások az ügy fontosságához mért terjedelemben tárgyalják a beszéd, a felolvasás és a szavalás tanítását. KODÁLYnak egyik javaslata az, hogy a tanárképzőintézetek kötelező beszédművészeti tanfolyamokat tartsanak. A tanárképzőintézetek vezetősége van hivatva annak megállapítására, vajjon a tanárjelölteket meg lehet-e terhelni újabb kötelező előadások beiktatásával, figyelembe véve azt is, hogy pl. a helyes magyarság hallgatása sem kötelező, pedig a helyes kiejtés csupán egyik része a helyes magyarságnak (1. helyes kiejtés, 2. helyesírás, 3. a kifejezés helyessége).

A különféle iskolafajok magyarnyelvi oktatásában a tanterveknek és az utasításoknak természetesen mindig hangsúlyozniok kell a helyes kiejtést, a helyesírást és a helyes kifejezés tanításának nagy fontosságát, s az iskolai könyvekben is méltó helyet kell juttatni az idevágó tudnivalóknak.

NAGY J. BÉLA.

III.

KODÁLY ZOLTÁN előadása a magyar köznyelvi kiejtésre vonatkozó következő kérdésekkel foglalkozik: 1. Milyen a magyar köznyelvi kiejtés, s milyen idegenszerűségek észlelhetők benne? — 2. Milyen körre terjednek ki az idegenszerűségek? — 3. Mik az okai az idegenszerűségek keletkezésének és terjedésének? — 4. Hogyan lehet az idegenszerűségeknek gátat vetni és a helyes kiejtést terjeszteni? — Maga a szerző kidolgozatlan vázlatnak mondja előadását. Nem a mai magyar kiejtés egyes kérdéseinek megoldása, mint inkább az a célja, hogy felhívja a figyelmet a helyes kiejtés fontosságára.

A mai magyar kiejtés jellemzésére megemlíti, hogy nincs kötelező irodalmi kiejtésünk. Igaza van a szerzőnek: a köznyelvi kiejtésben az egyéni sajátságokon kívül másféle különbségek is észlelhetők. Az írott nyelvhez legközelebb álló beszélő: a felolvasás és a szónoklat sem teljesen egységes, méginkább színezi a művelt ember mindennapi, társalgó beszédét vidékenként a környező nyelvjárás. De így van ez nemcsak nálunk, hanem a németeknél, franciáknál, angoloknál is, akiknek pedig vannak a mintaszerű kiejtést feltüntető szótárak. A művelt középosztály magyar kiejtését semlegesnek, ízetlennek és szintelennek mondja az előadás. A nyelvjárások változatosabb hangképéhez mérve a köznyelvi kiejtés csakugyan egyszerűbb, de ez éppen az egységre törekvés egyik következménye.

Az előadás felsorol és fejteget néhány jellegzetes kiejtésbeli hibát, amelyen pl. az *r* uvuláris ejtése, a hangsúlyos szótagnak oknélküli túlságos nyomatékozása, a hosszú mássalhangzók rövidítése és a rövid hangsúlyos magánhangzók nyújtása, a hangszín változtatása, a hanglejtés idegenszerű formái stb. Ezek a hibák valóban nem minősíthetők a természetes fejlődés következményeinek, nagyobb részük idegen sajtások utánzása. Elterjedésük azonban ma még eléggé szűkkörű, s főképen azoknak a beszédében figyelhetők meg, akiknek nem magyar az anyanyelvük, vagy akik nem magyar környezetben nevelődnek. Mindenesetre megvan a lehetősége annak, hogy az ilyen hibák divatosakká váljanak magyar anyanyelvűek körében is. Több ilyen divatos hiba azonban idővel nyom nélkül eltűnik.

A kiejtésbeli hibák keletkezésének és terjedésének okait a szerző az idegenek beolvasásában, az idegen nyelvek tanulásában és a rengeteg idegenből fordított zenei darabban látja, — és ezenkívül az oktatás teljes hiányában „Végigjárhatjuk a tizenhat iskolát a nélkül, hogy valaha figyelmeztetnénk a hibás kiejtésre s megmutatnánk a jót” — mondja a szerző. Az iskolát érintő utóbbi okra vonatkozólag meg kell jegyeznünk, hogy már az elemi iskola első osztályától kezdve az olvasás tanításának meg a beszédgyakorlatoknak egyik főcélja az irodalmi nyelvnek és a köznyelvi kiejtésnek az elsajátíttatása. A tanító az iskolába kerülő, legtöbbször valamely nyelvjárást beszélő gyermeket a maga kiejtésének utánoztatásával szoktatja a köznyelvi kiejtésre, majd a későbbi években a nyelvi magyarázatok során tanítja az írás és a beszéd különbségeire. Ez a tanítás természetesen javítja a gyermek nyelvében esetleg feltűnő idegenszerűségeket is. A középiskolában folytatódik ez a munka. Nemesak olvasásra, hanem szóbeli előadásra, szavalásra is tanítják a középiskolai tanulókat. A helyes kiejtés tanítása azonban a középiskolában is egyrészt magyarázat nélkül, utánoztatás útján történik, másrészt pedig a helyesírást tanításával kapcsolódik. Ezért gondolhatja, aki az iskola munkáját nem tanulmányozza, hogy a helyes magyar kiejtést egyáltalán nem tanítják az iskolában.

A szerzőnek a helyes magyar kiejtés ápolására, tanítására felsorolt javaslatai egyrészt a tudományos kutatás és a nyelv-művelés körébe vágnak, másrészt az iskolai magyar nyelvi tanításra és a rádió előadásaira vonatkoznak.

Javasolja, hogy a M. Tud. Akadémia adja ki sürgősen a magyar kiejtés szótárát, és „hívjon össze egy vegyes bizottságot, amely majd a szótár alapján véglegesen kidolgozza az irodalmi kiejtés normáját, a kétes esetek lehető kiküszöbölésével, a tudományos, gyakorlati és művészi szempontok összeegyeztetésével“. A magyar nyelv ügyére kétségtelenül hasznos volna a ma legjobbnak elismert, mintaszerű művelt kiejtés szabályainak és szótárának elkészítése. Ma csak egy kisebb terjedelmű magyar-német szótárban található meg a magyar szavak fonetikus átírásban. Nemesak a magyar nyelvet tanuló idegenek miatt, hanem a magyar köznyelvi kiejtés ápolására is nagyon kívánatos volna. ha pl. kétnyelvű szótáraink a magyar részben a kiejtést is feltüntetnék. Újabb hangtani irodalmunkban a kiejtés sok részletkérdésére találunk felvilágosítást. A budapesti tudományegyetemen fonetikai intézet, a debreceni tudományegyetemen pedig népryelvi intézet alakult a legutóbbi években. Ez a két fiatal intézmény az eddig is szép eredménnyel folyó hangtani kutatást bizonyára fokozni fogja.

A nyelv művelés terén szükségesnek tartja az előadás, hogy a M. Tud. Akadémia Nyelvművelő Bizottsága foglalkozzék rendszeresen a kiejtésbeli magyartalanságok vizsgálatával és javításával is. A Nyelvművelő Bizottság megalakulásakor céljai közé sorolta „a szép magyar szó tiszteletének terjesztését, a beszéd- és írásmód ízléses tisztaságát“ (Magyarosan I. 2). Folyóiratában többször tárgyaltak egyes felbukkanó kiejtésbeli hibákat. A Bizottság bizonyára szívesen venné, ha folyóirata még több ilyen tárgyú, megfelelő tudással írt tanulmányt közölhetne illetékes szakemberektől.

A tanítást illetőleg azt javasolja a szerző, hogy „minden rendű oktatóink kiképzésében a helyes magyar kiejtés az eddiginél nagyobb figyelemben részesüljön“. A művelt magyar beszéd ápolásában, irányításában a különféle tanintézetek között legnagyobb jelentősége van a középiskolai tanárképzésnek, a középiskolának és tanítóképzésnek. A középiskolai tanárvizsgálati szabályzat megköveteli a magyar-szakos jelölttől a magyar nyelv hangtanának ismeretét. A rendszeresen ismétlődő egyetemi fonetikai előadások természetesen a kiejtés kérdéseit is tárgyalják. A budapesti tanárképzőintézetben tartatni szokott leíró magyar nyelvtani előadások szintén foglalkoznak a kiejtés kérdéseivel. A budapesti egyetemi hallgatók ezenkívül a Bölcsészeti Karon minden félévben tartott beszédtechnikai előadások tanulságaival is tökéletesíthetik magyar nyelvi kiejtésüket. Az 1938. év nyarán a középiskolai tanárok részére tartott továbbképző tanfolyamon két előadó is tárgyalta a magyar beszéd elméleti és gyakorlati kérdéseit.

A középiskolában a század elejétől kezdve fokozatosan teret hódított a magyar nyelven mint tantárgyon belül a helyes és szép beszéd tanítása. Az 1903. évi utasítás még csak röviden említi a helyes és ízléses beszéd, a pontos kiejtés tanításának fontosságát, az 1927. évi utasítás már útmutatást ad a szóbeli előadó képesség gyakorlására, és a tanulók beszédében előforduló kiejtésbeli hibákra is felhívja a tanár figyelmét. A mostani magyar nyelvi utasítás még nagyobb gondot fordít a ki-

ejtés tanítására. Célul tüzi ki a magyar nyelvnek szóban és írásban művelt emberhez illő használatát, és minden osztályban megköveteli a szóbeli előadás gyakorlását. A tanítóképzőintézetek 1925. évi tanterve és utasítása szintén a tanítás egyik fontos céljának tekinti a magyar nyelvi szóbeli és írásbeli kifejező készség fejlesztését, s részletes utasításokat ad a helyes kiejtés tanítására.

Amint ezekből az adatokból látható, a kiejtés tanításában legnagyobb fontos-sággal bíró iskolafajok tanítják a helyes magyar kiejtést. Hogy ez a tanítás a középfokú iskolákban milyen kérdésekre terjedhet ki, jórészt a tudományos kutatás eredményeitől függ. A magyar hanglejtést pl. csak azóta lehet középiskoláinkban tanítani, mióta GOMBOCZ ZOLTÁN, TOLNAI VILMOS és CSÚRY BALINT vizsgálatai tisztázták a hanglejtés fogalmát és a magyar hanglejtés legfontosabb kérdéseit. Véleményem szerint a helyes kiejtés iskolai tanítására nem szükségesek különleges új intézkedések, mert a tanítást szabályozó utasítások gondoskodnak a helyes magyar kiejtésnek az iskolában való tanításáról.

A felnőttek kiejtésére legnagyobb hatással van a színház és a rádió. Ezeken a területeken legtöbb eredményt érhet el a kiejtés irányítása tekintetében is a hivatott irodalmi kritika.

KODÁLY ZOLTÁN előadása örvendetes jele annak, hogy újabban mind többen érdeklődnek a magyar nyelv gyakorlati kérdései iránt. A magyarság nyelvi öntudata, aminek a hiányát fájjalja az előadás, úgy látszik, nem lanyhul, hanem inkább erősödik.

Az előadás a Báró Eötvös József-Collegium volt tagjai szövetségének Gombocz Zoltán emlékére tartott közgyűlésén hangzott el, s azzal a felhívással fejeződött be, hogy a kérdést napirenden kell tartani, míg megoldásra nem jut. Jól mondja a szerző, hogy „az élőbeszéd magyarságának védelme és fenntartása éppoly életkérdés, mint a szókinész és mondatszerkezeté”. A magyar kiejtés ügyének állandó tudományos művelésre és gyakorlati gondozásra van szüksége éppúgy, mint nyelvünk minden más kérdésének.

SÁGI ISTVÁN.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Idézzünk pontosan! — A *taval* (*tavaly*) szót, amely már évtizedek óta békében pihent, most főlrázták nyugalmából a MNy. legutóbbi számában (250). Új magyarozója megemlíti a korábbi magyarázatokot, legelő az enyémet, mondván: „SZINNYEI: Nyr. VIII, 201, NyK. XXVII, 205, NyH.” szerint: *ta + va + l*; *va* ~ finn S. *vuosi* stb.; ezen feltevést elfogadhatónak tartja SETÁLA: NyK. XXVI, 408.” — Ha a szerző pontosan idézett volna, akkor nem róttá volna föl az én rovásomra ezt a tagolást: *ta + va + l*, mert ilyen sohasem került ki az én tollam alól. A *taval* szót kezdettől fogva két tagból (*ta* 'az' és *val* 'év') álló ragjavesztett összetételnek magyaroztam. A *val* utótagot majdnem hat évtizeddel ezelőtt írt cikkemben (Nyr. VIII, 201) -l képzős származéknak tartottam ugyan, de akkor sem írtam l; (nem is írhattam volna le) ilyen tagolást: *ta + va + l*. A szerző-

nek ez a szájamba adott téves tagolása azt a hiedelmet keltheti, mintha én, az *t*-et az összetétel harmadik tagjának (?) vagy valami határozóagnak tekinteném. Alkalmasint így gondolja valahogy a szerző is. mert — megint hibásan idézve — azt mondatja velem: „*va* ~ finn *S. vuosi* stb.“ Ezt sem mondtam soha, mert a finn *vuosi* szót, amelynek más teljes tőalakjai: *vuote-* és *vuode-*, mindig a *taval*-beli egész *val* utótaggal egyeztettem. Már fönnebb említett ifjúkori cikkemet ezzel fejeztem be: „Szóval, a m. *val* ízről-ízre megfelel a finn *vuode* 'év' szónak; s így *ta-val* (e h. *tavalon*, mint *tegnap, holnap*, e h. *tegnapon, holnapon*) csakugyan annyit tesz, mint 'abban az évben', ellentétbe állítva az 'ez idén' nel, mely = 'ebben az évben'“ (Nyr. VIII, 204). — Élek a gyanúpörrel, hogy abba a helytelen „*va* ~ finn *S. vuosi* stb.“ egyeztetésbe talán belejátszott az 'év' jelentésű zürjén *vo* szó, amelyet a szerző a (*ta*)*val* megfelelői között talált a NyH.⁷-ban (58).

Nálamnál rosszabbul járt SIMONYI, aki úgy került bele az „eddig magyarázatok“-ba, mint Pilátus a Credóba. A szerző szerint „SIMONYI: Nyr. XXV, 21 a *val*-ban egy idő jelentésű szót keresett, melynek megfelelőjét az osztyák *zolēvat*-ban találta meg.“ — A valóság pedig az, hogy MUNKÁCSI BERNÁT az i. h. R. PRIKKEK MARIÁN ellenében török analógiákkal iparkodott támogatni azt a fölfogását, hogy a *reg-vel, hol-val, éjjel, nappal, est-vel* szavak végzete a *-val, -vel* rag (NyK. XXVII. 15.), s erre SIMONYI a következő megjegyzést tette: „Az itt említett lehetőség minden esetre érdekes. De erősen a PRIKKEK magyarázata mellett szól a *taval*, melyben a *val* kétségkívül időt jelentő főnév s a finn *vuote* szóval azonos (ahogy SZINNYEI magyarázta Nyr. 8: 203).“ — Tehát SIMONYI nem „keresett“ a *val*-ban 'idő' jelentésű szót, csak elfogadta azt, ami már megvolt. Ő azután a *hol-val* szóról beszélt és azt mondta: „A *hol-val* is a. m. reggel-idő. s talán mindakét eleme megvan ebben az osztyák szóban: *zolēvat* 'holnap, másnap' NyK. 17: 144, mert sem a *-vat* szóvég nem lehet a szelet jelentő osztyák *vāt, vōt* szóval azonos, sem az *-ēvat*-ban nem láthatjuk az osztyák ablativus *-īvet* ragját.“ — Így került össze a *taval*-beli *val* (~ finn *vuote-, vuode-*) az osztyák *zolēvat*-beli *vat*-tal. De ugyancsak ember legyen a talpán, aki ezt a szerzőnek elképesztő idézetéből ki tudja hámozni!

SZINNYEI JÓZSEF.

A véd ige fölszólitó alakjának kiejtés módja. JUHÁSZ JENŐNEK a *-t* végű igék fölszólitó módjáról írt cikkében azt a meglepő állítást olvasom, hogy a *véd* ige egytagú fölszólitó *védj* alakját nem *véggy*-nek, hanem *végy*-nek ejtjük ki (MNy. XXXIV, 216). Ez szerintem tévedés, aminek csak az lehet az oka, hogy a cikkíró fülében az ige leggyakrabban használt *meg* igeiktős összetételének fölszólitó alakja esendült meg: *védj meg* engem, *védj meg* bennünket stb. Az ilyen mondásokban a mondathangtani helyzet a fölszólitó alak *-dj* hangjait közvetlenül mássalhangzó, *m* elé állítja, s ilyenkor, vagyis mássalhangzó előtt a magyar ember hosszú mássalhangzót nem ejt. Nem tudnám azonban megérteni, miért térne el a *véd* ige *védj* alakú fölszólitójának a kiejtése közvetlenül magánhangzó előtti helyzetben

attól az általános kiejtési szabálytól, amelyre a cikkíró alább maga is hivatkozik, hogy t. i. az *adj*, *adjon* stb.-féle alakok kiejtése nem **agy*, **agyon*, hanem *aggy*, *aggyon* stb. Bizonyára igazat ad nekem Juhász is, ha pontosan megfigyeli önnönmagán a következő két mondás ejtésmódját: „*végy* engemet is magadhoz” és „*védj* engemet is meg”. Az előbbi mondatban a *vész* ige fölszóító alakja szerepel, amelyet mindenki *végy*-nek ejt, rövid *gy*-vel; az utóbbiban a *véd* ige fölszóítója van, amelynek ejtémódja ilyen mondatbeli helyzetben az általános köznyelvi szokás szerint tudtommal csak *véggy* lehet. ZOLNAI GYULA.

Egy erdélyi görög orvos nyilatkozata a finn-magyar nyelvrokonságról 1725-ben. A magyarországi görög telepesek művelte rétege bensőséges kapcsolatban volt a magyar szellemi élettel.¹ Magyar iskolákba, magyar egyetemre jártak, magyar könyveket olvastak. Pesti és budai nyomdáinkban megjelent könyvek számos magyar vonatkozást, magyar munkákra való hivatkozást tartalmaznak. Szövegeikben nem egyszer görög köntösbe öltöztetett magyar szóra bukkanunk, pl. *kása*, *répa*, *kréta*.² sőt Nyugat-Macedóniában ma is ismernek néhány olyan magyar eredetű, illetőleg magyar közvetítésű idegen szót, pl. *sza'véta*, *firhang*, *nyakravaló*, melyeket telepeseink az innen hazaküldött tárgyakal juttattak szülőföldjükre.

Természetes dolog, hogy az őket körülvevő és tápláló szellemi műveltség közvetítőjét: a magyar nyelvet nagyra becsülték. Erről tanúskodik a magyarországi görögség egyik vezéralakjának következő kijelentése: „A magyar nyelv annyira kiváló és betűkben³ annyira gazdag, hogy nincs a világon olyan nyelv, melyet betűivel le ne tudna írni. Az idegenek is bevallották, hogy nincs még egy nyelv Európában, amely annyira illenék a színpadra, mint a magyar.”⁴

Degörögjeinknek nemcsak ismerték és becsülték nyelvünket, hanem a nyelvrokonság kérdése iránt is érdeklődtek. Ezt bizonyítja Szjhen-dosz, latin átirásban SCHENDUS MIHÁLY erdélyi görög orvos⁵ latin nyelvű levelezése ifjabb kereséri Köleséri Sámuellel, az erdélyi főkörmányszék tanácsosával.⁶ Michael Schendus R. C. Equ. Vanderbech 1718 és 1723 közt tartózkodott Erdélyben (Déván, Gyulafehérváron, Nagyszebenben stb.). Gyulafehérváron írta 1720-ban ismételt kiadott munkáját: „Historico-phisico topographica Valachiae Austriacae Subterraneae descriptio, ad famigeratissimum Daciae secretarium Samuelem Köleserium de Keres-eer, virum dignitate, ac litteris illustrissimum, epistolari

¹ Vö. Zavrírász György élete és munkái. Magyar-görög Tanulmányok. Szerkeszti MORAVCSIK GYULA 3. sz. 85—96, 115—7.

² Vö. i. m. 39.

³ Nyilván a hangokra is gondol.

⁴ I. m. 11, 102.

⁵ L. KÖLESÉRI „Auraria” alább i. m.

⁶ Köleséri (1663—1732.) bölcséleti, teológiai és orvosdoktor, proto-medicus stb. . . . Nagyszebenben mint városi, majd tartományi orvos nagy hírnévre tett szert. Rendkívül szellemi képességei utat nyitottak neki magasabb állásokhoz . . . tagja lett több külföldi tudós társaságnak. (SZINNYEI, M. Írók VII, 28—33.)

stylo exarata, a M. Sch. . . . AA. LL. Philos. ac V. Medic. laureato Doctore.“ A tudós görög, midőn több évi erdélyi tartózkodás után külföldre távozik, odakint is hűségesen tovább ápolja magyar kapcsolatait. Új állomáshelyeiről szorgalmasan küldi az értesítéseket nagyszombati barátjának. — Szentpéterváron, az ott élő finnek közt alkalma nyílik bennünket is érdeklő nyelvi megfigyelésekre. Ezekről számol be idevonatkozó — 1725. október 28-án kelt levelének alábbi rövid megjegyzése: „De borealibus gentibus ad vestigia hungarica investiganda sollicitus sum, ut tibi morem geram. Gentes finnicae, quibus hic tanquam Valachis Saxones ad domestica servitia utimur, linguam loquuntur quae non valde ab hodierna hungarica abludit.“¹ Kár, hogy megjegyzését nem kíséri összehasonlító szójegyzék.

TRÖSTLER, FOGEL, STIERHIELM, LEIBNIZ, RUDBECK² után nem szabad ugyan idézetünknek a finnugor nyelvhasználat történetében különösebb jelentőséget tulajdonítanunk, mégis említésre méltónak tartjuk SZJHENDOSZ közlését. Benne eggyel több bizonyítékunk van arról, hogy a finn-magyar nyelvrokonság gondolata a művelt magyarság köztudatát már a XVIII. század elején foglalkoztatta, de meg arról is, hogy görögjeink nem maradtak közömbösek az iránt a magyarság iránt, mely őket befogadta s nekik második hazát adott.

Mint nyelvrokonságunkkal kapcsolatos érdekességet említjük itt fel a budapesti görög egyházközség könyvtárának XXXIII. sz. görög nyelvű kéziratát. A kézirat függeléke (82—93. l.) a keleti egyház hittérítő tevékenységét, különösen az osztjásokok megtérítését tárgyalja. A görög szerző (Zavirász György), a magyar-osztják nyelvrokonság ismerete nélkül, elmondja, hogy Szibéria érseke: Filótheosz vállalta ezt a küldetést. Gyűjtő beszédeiben az oroszok példájára hivatkozott, akik valamikor szintén pogányok voltak. Térítő művének az lett az eredménye, hogy 1713—1714-ben az osztjásokok, két nagyobb csoportban, bálványaitkat elégették és többen mint ötezren megkeresztelkedtek. A megtérés történetét a görög kéziratban lakásuk, életmódjuk leírása vezeti be.³

HORVÁTH ENDRE.

Mindig. HORGER ANTAL: MNy. XXXIII, 247—9 kifogásolja, hogy az akadémiai helyesírás szerint hosszú *i*-vel kell írunk a *mindig* szót. Ebben talán igazat lehet neki adni. De a helyesírási kérdés vitatása közben olyat is állít, amit nem lehet szó nélkül hagyni. „De én ezzel szemben merem azt állítani,“ — írja — „hogy nincsen ma élő magyar ember, aki ezt a szót így ejtené [t. i. *mindig*]. Hisz még a műveltebb társadalmi osztályok sem ejtik így, hát hogy ejtené így a nép.“ Ezzel szemben én merem állítani, hogy a magyar nyelvterület tekintélyes részén

¹ SAMUELIS KÖLESERI DE KERES-EER, Auraria Romano-Dacica una cum Valachiae . . . descriptione Mich. Schendo . . . Posonii et Cassoviae, 1780. 21. számozatlan l. [Egyetemi kt. Ed. 156]. Vö. LEGRAND—PERNOT, Bibliothèque hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix huitième siècle. Tome II. Paris, 1928. 345. l. 1022 sz. nyomt.

² ZSIRAI M., Finnugor Rokonságunk 478—82.

³ Zavirász Gy. élete és munkái 26, 104.

hosszú *i*-vel ejtik e szót. Így ejtik ezt szülőfalumban, Békésen is. Pl. „*Mindig mondtam a jányomnak, hogy ne hálgasson āra a legīre, de nem használt neki a jóu szōu. — Mindik piroŋgatom; mēksē javūl mēg.*” Nyelvjárási tanulmányaim során bejártam Vésztő, Gyula, Gyulavári, Doboz, Békésmegyery, Mezőberény, Köröstarcsa, Körösladány községeket Békés megyében. Bihar megyében jártam Sarkad, Okány, Derecske, Tépe, Konyár községekben. Mindenütt hallottam a *mindig* alakot. Ugyanezt tapasztaltam Debrecenben is. A jelzett helyeken (tehát nem „az Isten háta mögött”) azonban nemcsak „néhány századik éve fele járó öreg” ejti így ezt a szót, hanem a fiatalság is így mondja. Sőt az odaváló (ott született) művelt embertől is így hallottam. Így ejtem magam; Debrecenben tanuló egyetemī hallgatók közül igen sokan mondják így. Irodalmi utalásokra, sajnos, nem hivatkozhatom.

A szó keletkezéséről pedig az a véleményem, hogy az *i*-ző nyelvjárásokban a *mindég*-ből keletkezett a *mindig* az *é*-nek a zártabbá válásával, amint pl. a Szamosháton a *mindég*-ből *mindég* keletkezett (l. Csűry, SzhSz.). A fejlődés menete nyilván ez volt: *mindéltig, mindétig* > *mindég* > *mindig*. Erre vannak adataink is. A rövid magas nyelvállású hangokat (*u, ü, i*) kedvelő nyelvjárásokban a *mindig*-ből *mindig* lett. A nem *i*-ző területekre elfogadható azonban HORGER feltevése is, hogy a *mindéltig*-ből rögtön *mindig* lett. De ennek igazolására nyelvtörténeti adatokra volna szükség, legalább is olyanra, ami azt mutatná, hogy körülbelül egy időben keletkezett egyrészt a *mindég*, másrészt a *mindig* alak. Ha ilyen adatot sikerül találnia HORGERNEK, állítása igazolva van. A kérdésben sokkal tisztábban látnánk, ha nem *i*-ző nyelvjárásaink idevonatkozó adatait ismernők.

VÉGH JÓZSEF.

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK.

Füst van az orrában. REXA DEZSŐ (MNY. XXXIV. 272) ennek a Kazinczytól használt kifejezésnek a jelentését és magyarázatát kérdezi. A fenti kifejezés jelentése a. m. 'hazug, hazudik'. Kissé más formában a Szamosháton ma is él: *Uty hazudik, csakuly füstöl az ōra alatt* a. m. 'szemtelenül hazudik' (vö. SzhSz. I, 374). Mikor a pálcával ráhúznak a gyerek hátára, s a kabát nagyon porzik, azt szokták mondani: *Mos· jőŋ ki a hazuk-ság belőül:led* (uo.). A kifejezés eredetét azonban nem tudom megmondani, magyarázatát nem tudom adni. CSŰRY BALINT.

A *füst van az orrában* kifejezés, azt hiszem, rokona az efféle mondásoknak: *Ha okosra megy is a füst, bolond, aki állja. Ha tüzet szereted, füstjét is szenvedjed. Borsot tört az orra alá.* Stb. Vagyis: 'kellemetlen ézés ha füst megy az ember orrába'. WANDER, Deutsches Sprichwörterbuch. 1873. szerint *in die nase rauchen* stájer eredetű közmondás, jelentése 'verdriessen'. A stájer közmondással függhet össze Kazinczy kifejezése.

LOVÁNYI GYULA.

Dákó ~ tákó. Ennek az ausztriai német közvetítéssel hozánk került európai vándorszónak az EtSz. (I, 1256.) csak a *dákó* alakját idézi, s első adatként BALLAGI 1848-i szótárára hivatkozik. Két évvel hamarabb Kuthy Lajosnál ezt olvassuk: „Olly hosszút nevettem utánok, mint egy toldott *takó*” (Hazai rejtelmek. Pest 1846. II, 10). Adatunk két szempontból is figyelmet érdemel. Egyrészt eddig ismeretlen magyar alakváltozat, másrészt szókezdő *t*-je révén közelebb áll a spanyol *taco*-hoz, melyből az o-ztriák-német *Dako* származott. A magyar szókezdő hang kétféleképpen magyarázható. Vagy a német *d*-t, mint zöngétlen médiát, írta át Kuthy *t*-vel, — ebben az esetben nyilván beszélt és nem írott nyelvi alakot örökölt meg regényében¹ —, vagy pedig szándékosan az eredeti spanyolos alakot akarta Magyarországon meghonosítani. A finomkodó és széles európai műveltségű Kuthynál. kinek spanyol tárgyú regénye is van (Don García; vö. SZINNYEI, Magyar Írók VII, 541), ez a törekvés egyáltalában nem volna meglepő. — Itt jegyezzük meg, hogy a spanyol *taco* — melyről MEYER-LÜBKE nem emlékezik meg a RomEtWb.-ban — kétségtelenül összefügg a *tacar* igével, melynek jelentése 'meglöki a billiárdgolyót'. Ennek az ige-nek más származékai még *tacada* és *tacazo* 'lövés a dákóval' (Larousse Esp. 871—2). A *taco* alak nyilván deverbalis elvonás a *tacar* igéből. Az utóbbi vagy *atacar* 'támad' önállósult, más-salhangzós kezdetű változata (olasz nyelvjárásokban is van *tacá(r)*) az irodalmi *attaccare* mellett; vö. MEYER-LÜBKE i. m. 8218. sz.). vagy pedig a spanyol *tac* hangutánzó szó származéka. Ez a *tac* mindig valamely ütés zajára vonatkozik, tehát jelentés-tani szempontból jól illik a *tacar* igehez. Ugyanilyen jelentésű hangutánzó tő a francia *toc* (sokszor kettőzve *toc-toc*), mely az olasz *toccare*, az oláh *toca* és a francia *toucher* tanúsága szerint már a vulgáris latinban meglehetett (vö. MEYER-LÜBKE i. m. 8767 sz.).

Flanél. Nagyon kérdéses, vajjon a szó végső forrása csakugyan az ó-francia *flaine*-e, amint az EtSz. állítja. Az angol *flannel*-t az Oxford Diet. (IV, 285) bizonytalan eredetűnek jelzi, MEYER-LÜBKE³ azonban elfogadja THURNEYSEN (Revue celtique XVIII, 106) etimonját és a kymr. kelta *gwlanen*-ből származtatja. Ugyanígy WARTBURG, FrzEtWb. III, 606 és DAUZAT, DietEt. 327. GALDI LÁSZLÓ.

Dzsentri. TOLNAI VII MOS: MNy. XXXIII, 51—2 érdekes adatokat közölt a *dzsentri* szó magyar nyelvbeli életéről. Ezeket az adatokat kívánom az alábbiakban kiegészíteni.

A *dzsentri* szó jóideig az idegen helyesírású *gentry* alakban jelenik meg nálunk is. TOLNAI 1846. évi adatában a *dzsentri* a kiejtést jelöli. Úgy látszik, félszáz esztendeje sincs annak, hogy a magyaros írásváltozat terjedni kezdett: 1893. Mikszáth: Pipacsok. 1897.³ 139; 1897. Andor J.: Elbeszélések 3 és 194; 1899. Bár-

¹ Vö. a *billiárd* mellett előforduló, de az EtSz.-ban nem említett *piliárd* változattal (BARCZI G., A magyar nyelv francia jövevényszavai 33).

sony: A szerelem könyve 159. Újabb adatok: Érd. Újs. 1918. IX. 19. 9:2; Nemz. Újs. 1921. V. 10. 3:3. — Újabbán a *zscentri* alakváltozat is gyakori: Érd. Újs. 1917. IV. 8. 42:1; P. H. 1922. VI. 24. 9:2; A Nép 1923. VI. 6. 2:2; Világ 1925. IV. 12. 13:1; Bölöni: Az igazi Ady. Paris, 1934. 15; Horovitz, Idegen szavak magyarázata. 1936.⁵ A *zs-* kezdetű alakváltozat tökéletlen ejtés: hanghelyettesítés útján keletkezett (vö. *dzsungel* ~ olykor *zsungel*, *dzsem* ~ *zsem*, *dzsembori* ~ *zsembori*).

A *dzscentri* szóra első adatom 1831-ből van. A Közhasznu Esmeretek Tára I. kötetének 241. lapján ezt olvassuk: „Az angol *népalkotmány* nak hasonlóképen 3 rendje van, mint más európai tartományokban: I. az urak rendje vagy a főnemesség (nobility); II. a lovagi rend vagy az alnemesség (gentry); és III. a polgári rend (commonalty); ... Mindazáltal az angol törvények és szokások csak 2 rendet esmernek, u. m. a nemességet, melly alatt csak a főnemesség értetik, és a köz embereket, kikhez számláltatik az alsó nemesség is. Ezen rangbeli különbség semmi meghasonlást nem szül a nép öszveköttetéseiben, mivel a nemesi familiák öszve vannak olvadva a polgárok rendjével, a mennyiben a nemesi jus mindég csak a legidősebb fiura szokott szálani.“ — Ugyane mű V. kötetének (1833.) 296. lapján ez található: „GENTRY nevet visel az alsó nemesség ANGOLORSZÁGBAN.“

A szónak ez az angol jelentése aztán lexikonról lexikonra, idegen szótárról idegen szótárra vándorolt (vö. Tolnai 1846. évi adatát). A Magyar Lexikon VIII. kötetének (1881.) 150. lapja szerint: „*Gentry*, (ang. ejtsd: dzscentri), Angolországban kiválóan az alsóbb nemesség, de tágabb értelemben mindazok, akik nem iparból élnek.“ Ez a szótárakban megőrzött jelentés ma már nálunk elavultnak mondható.

Hogy ki és mikor alkalmazta először a magyar nemesség egy bizonyos rétegére a *dzscentri* szót, nem tudjuk. A múlt század második negyedében gyakran és szívesen vontak párhuzamot a magyar és angol alkotmány, társadalmi osztályok és gazdasági élet közt. Nem lehetetlen, hogy akkor alkalmazták a *gentry* szót a földbirtokos nemesség egy részére, melynek a szabadságharc utáni sajátos sorsával együtt alakult és telítődött új színekkel a *dzscentri* szó magyar jelentése.

A *dzscentri*-nek a mai magyar nyelvben három jelentése van:

1. A legszívesebben megyei hivatalokat viselő, részben még ma is földbirtokos középnemesség. Főnév. — Babos, Közhasznú Magy. Sz. 1899.⁴ szerint: „nálunk ink [-ább] a középnemességet és a régi földesúri osztályt értik alatta“.

2. Ily középnemesi. Melléknév.

3. Az ilyen középnemes. Főnév.

Az első jelentésre első adatom 1853-ból való. Kemény Zsigmondnak a Pesti Napló 1853. évfolyamában megjelent cikkei Gyulai Pál 1882-ben „Élet és irodalom“ címen újból kiadta (OKT. 159. sz.). A XVI. cikkben (84. l.) a következőket olvassuk: „S minő helyzetben vagyunk a forradalom után? Mit idéztek elő a magánjog körüli reformok? Avagy feledhetjük-e, hogy a földesuraknak, a *gentry*nek, az alföldi nagy városok polgárainak gyermekei, kikből a forradalom előtt földbirtokosok, vagyó-

nos táblabírák, jogtudósok, ügyvédek, szónokló honoratiorok, sedriai ülnökök, megyetisztek s egy csoport *nobile officium* átvállalói, vagy legrosszabb esetben pipás és helységök határából ki nem mozduló emberek lettek volna. most az ipar és kereskedelem, anyagi vállalatok, és a reáltudományok általi kenyérkereset száz és száz nemei felé vonatnak!”

A második (melléknévi) jelentés: a *Gentry Kaszinó* Krúdy (id. Tolnai), a *dzsentri-csa'ád*, *dzsentri-társaság*-féle (ez utóbbi P. Napló 1932. XII. 25. 7:1) összetételekből való kikövetkeztetés. Példák: „még meg találom esőkolni profán bajszommal azt a kis gentry szájaeskát“ 1889. Dóczi: Vegyes párok 12; „gentry fiatalok“ 1892. Jókai: A fekete vér. Nemz. K. LXXXVI, 115; *dzsentri-leány* P. H. 1921. XII. 4. 10:2; *zsentri-leány* Magyarország 1926. XII. 19. 17:1; *dzsentri fiú* 1921. Cholnoky: Régi ismerős 41; „igazi »zsentri« fiú“ Bölöni i. m. 15.

A harmadik (főnévi) jelentésre példák: „Pesten lehetsz gentry, athléta, arisztokrata, népszónok kedved szerint, de az én házamnál becsüld meg magadat“ 1889. Dóczi i. m. 13; „Dzsentri, mágnás, pap és tűró eselédek.“ 1912. Ady: Margita Párisba jött c. költ.

Származékai: *dzsentris* a. m. 'a dzsentrit jellemző; olyan, mint egy dzsentri'. Pl.: „Györggyel, ki dzsentris, finom, hallgató“ 1912. Ady id. költ; „zsentris uri fajta“ Bölöni i. m. 388. — *Dzsentriskedik* a. m. 'dzsentri módjára viselkedik'.

IMPLÓM JÓZSEF.

Tóké t vonni. Csokonai Dorottyaájának 37. jegyzetében találkozzunk e népszokás említésével, s a szólás magyarázatával. „Szokásban nagyon sok helyeken, hogy mikor a farsang elmúlik, a meg nem házasodott ifjakkal és férjhez nem ment leányokkal, valamely darab fát vagy tóké két neveltségnek okáért megemeltetnek, vagy egy helyről más helyre vitetnek.“

A szokás eredetének és jelentőségének magyarázataért a régi magyar költészethez kell fordulnunk. Amadé Antal egyik versében magát és szerelmét friss oltóágnak mondja, melyből származhat szép virág, hiszen: „Sem én, sem pedig Te nem vagyunk aszszu ágh.“ (RMK. XL, 28.) Másrészt ilyen átkozódással találkozunk egy XVII. századi költeményben: „Azért ez az áldás, mint az tőke megasz.“ (THALY, Ir. és művtört. tan. 199; vö. még VÉ. I, 401.) Egy haragos férj másik versben így fenyegetőzik: „Feladok én e vén megaggott fatuskón!“ (THALY, VÉ. II, 260.) Öreg férfiről mondják gúnyversben: „Mint az tőke megaggottál.“ (I. h. I, 361.) A felsorolt idézetek mutatják, hogy az elszáradt öreg haragosan, vagy gúnyosan *tuskó*-nak, *vén tőké*-nek stb. nevezték.

Egy öreg házasság ellen írt gúnyversben a szerző ezekkel a szavakkal mondja el a leányoknak, miért nem szabad öreg emberhez férjhezmenni: „Mert az vénnek el köll tünnöd nagy-sok köhögését, | Egyik helyrül az másikra ágyának vetését: | Mint az tóké emelnéd köll az ő nehéz testét.“ (I. h. I, 360) Az utolsó sor teszi teljessé a képet. Itt már világos a párhuzam az öreg házastárs és fatuskó között. A farsangi játékok tuskója minden valószínűség szerint az öreg házastársat képviseli, me-

lyet a tréfás ifjúság a hopponmaradtnak juttat, bár az is lehetséges, hogy magát az agglegényt, vagy vénleányt szimbolizálja.

LÉNGYEL DÉNES.

Tőzeg. A MNy. XXXIV, 207—10 között *Tőzeg* című cikkemhez pótlólag megjegyzem, hogy a XIV. századi Ibn Batuta útleírásában is előfordul a tárgyalt török szó. A kérdéses hely az ismert francia fordításban a következőképen hangzik: „L'endroit où nous débarquâmes faisait partie de la plaine connue sous le nom de Decht Kifdjak. Decht, dans la langue des Turcs, signifie la même chose que Sabrà, en arabe (plaine, désert). Cette plaine est verdoyante et fleurie; mais il ne s'y trouve ni montagne, ni arbre, ni colline, ni pente. Il n'y a pas de bois à brûler, et l'on n'y connaît point d'autre combustible que la fiente d'animaux, laquelle est appelée *tezec* [= *tázák*, az első á t külön *fathá* jelöli az arab átírásban]. Tu verrais les principaux d'entre les indigènes ramasser ce fumier, et le porter dans les pans de leurs vêtements.“ Vö. DEFRÉMERY—SANGUINETTI, Voyages d'Ibn Batoutah. Paris, 1877. II, 356—7 Utólag látom, hogy afganisztáni török nyelvi feljegyzéseim közt is van még egy ide tartozó adat: parkhanacsi *tézák* 'szamár-, lótrágya'.

LIGETI LAJOS.

Mivel a *tőzeg* szónak régebbi 'tüzelőül használt szarvasmarhaganéj' jelentésére LIGETI L. irodalmi példát nem idézett (vö. MNy. XXXIX, 207), érdemesnek tartjuk megemlíteni, hogy az akadémiai Nagy Szótár anyagának rendezése közben újabban a következő adatok kerültek kezünkbe: 1848: „[egy háznak] ajtaján, ablakán tódul ki a kéménytelen konyha füstje, szörnű *tőzegszagot* terjesztve maga körül“ Jókai: Hétköznapiak (Nemz. Kiad. VIII, 47) | 1855: „ha tudtam volna, hogy jössz, rozmarinnal fütök és levendulaszárral; de magam számára, csak a miből telik. Kicsi *tőzegecske*. Én már hozzászoktam az illatához.“ Jókai: Véres könyv (Nemz. Kiad. XIX, 7) | 1855: „a csaplóros egy csomó nedves *tőzeget* vetett a tűzre, melyből azonnal olyan orrtekerő illat támadt, hogy még az alvó macska is le-mászott a sutról“ uo. (i. h. 6). Mint e példák-ból kitűnik, Jókai számára a *tőzeg* mindig bizonyos „orrtekerő illat“ képzetét keltette fel, amelyből joggal következtethetünk *tőzeg* szavunknak 'tüzelőül használt szarvasmarhaganéj' jelentésére. Megjegyzendő azonban, hogy 1863-ban, az „Új földesúr“-ban a *tőzeg* szó már Jókainál is "Torf" jelentéssel bír: „az országút és a töltés közötti rét süppedékes volt, a kerekek mélyen levágtak az aszfaltként ruganyos *tőzegben*“ (Nemz. Kiad. XXIV, 260). — Mint alaktani érdekességet említjük meg, hogy 1858-ban Fáy András megpróbálkozott a rövidebb *töz* alak használatával is. „a kőszénnel rokonos a turfa, *gyeptőzeg* vagy csak röviden *töz*.“ A Halmay-család I, 104—5. Nyilván a nyelvújítás korában képzőnek érzett s így megelevenedett *-ag*, *-eg* szóvég hatása alatt (vö. TOLNAI, Nyelvúj. 209—10).

GÁLDI LÁSZLÓ.

Kuss. A NySz. szerint először GVADÁNYI, 1807-ben használja a szót: „Még most is nevetem, hogy ha jut eszembe, mint *kusoltam*, mint a vizsla a verembe“ (Rontó Pál). Szótározva pedig először DANKOVSKYNAŁ találjuk 1835-ben. Már DANKOVSKY megállapította, mint később SIMONYI (Nyr. XVII, 484), MELICH (Nyr. XXIV, 301) és BALASSA (Nyr. XXVI, 441), hogy a szó a francia *couche*-ból ered, s hogy mi német közvetítéssel (*kusch!*) vetük át.

MÁRTON 1803-i szótárkiadásának német-magyar része 'lesímulni, lekuskadni, lelapulni' jelentéssel fordítja, míg a Tzs. 1835-i német-magyar részében már jelentésbővülésre akadunk, mert 'kussad, lelapul, megsímul' mellett 'enged, magát megalázza, meghunyászkodik' jelentéssel fordítja.

A francia *couche*. *coucher* a latin *collocare* 'sitzen, stellen, legen' jelentésű szóból ered, akárcsak az olasz *cucciare* (MEYER-LÜBKE, EtWb. 1911.) A kifejezésekben fölötte gazdag ősi német vadászati nyelv¹ a frankok idejében sok vadászati kifejezést adott át a franciáknak; ezek föllelhetők az ó-francia nyelvben. A lovagkortól kezdve a franciák lovagiasan visszafizették a kölcsönt: igen nagy számban adtak át a németnek vadászati kifejezéseket. Ezek közé a kifejezések közé tartozik a *kusch* szó, amelyet XIV. Lajos idejében vett át a német nyelv.

PAUL, DWb.³ 1921.) és KLUGE—GÖTZE, EtWb.¹¹ szerint *kusch* 'Zuruf an den Hund, sich zu legen'. És ezzel a jelentéssel jutott be nyelvünkbe is a *kuss* szó. A főntebb említett jelentésbővüléshez járult később a 'fogd be a szádat!', *kuski!* pedig 'takarodj ki' értelemben. Ezek a jelentésbővülések osztrák, főleg bécsi hatásra fejlődtek ki nálunk; Németországban csupán csak a vadászati nyelv használja a *kusch* szót. A franciában viszont nem szorítkozik a vadászati nyelvre a *coucher*, hanem 'schlafen, gehen, liegen' jelentéssel általánosan használják. Átvitt értelemben is más jelentéssel használja a francia a *couche* szót, mint mi. mert *allez vous coucher* 'lassen sie mich in Ruhe' szólásnak a megfelelője (SCHMIDT—KÖHLER, Wb. 1863.).

SIMONYI (Nyr. XVII, 484) azt állítja, hogy a *kusch dich!* magyar megfelelője, a *kusti* átment az oláh nyelvbe *kuški* alakban. Ám ennek az oláh *kuški*-nak nem találom a nyomát.

A múlt század első harmadából való szótárak *kusadni*, *kusadni*, *kuskodni*, *kuskadni* szavai nyilvánvalólag ugyancsak a *kuschen* egyértékesei.

Puccs. Ez a szó benne van az Akadémia helyesírási szabályainak szómutatójában. Első ízben ECKHARDT SÁNDOR szótározta 1925-ben megjelent magyar-francia szótárában 'coupe de force, putsch' értelemben. A szó mai jelentése: 'hirtelen jött, meglepetésszerű erőszakos cselekedet'. KELEMEN BÉLA 1929-ben megjelent szótárának német-magyar részében — a magyar-német részben nincs benn a szó — 'puccs, csí-y' mellett hibásan 'm e g h i u s u l t zendülés, felsülés' fordítással közli a *putsch* szót.

¹ A német vadászati nyelvből valók a *wie der hase läuft, auf den leim gehen, pechvogel* stb. stb. Ezek az ősnémet szólások sajnos befurakodtak nyelvünkbe is.

KLUGE—GÖTZE, EtWb.¹¹ szerint a *putsch* ősrégi svájci tájszó 'Stoss' jelentéssel. Az irodalmi nyelvbe Keller Gottfried, a híres svájci író vitte be, ezzel a szóval és 'plötzlicher, rasch vorübergehender Volksaufstand' jelentéssel jelölve az 1839-i zürichi zavargásokat.

LOVÁNYI GYULA.

Rászáll. A MTsz.-ban e címszó alatt egyetlen ilyen példát olvassuk: *Nagy István a Kézdi Borisra szállott*. Ez az értelmezés nélküli példa kétségben hagy affelől, hogy a *száll*, illetőleg *rászáll* igének itten mi a jelentése. Hiába lapozunk az OklSz.-ban, ott sem kapunk *rászáll* ~ *reászáll* igénk ilyenyszerű használatára adatot. A NySz. is a *részáll* címszó alatt ennek az igének csak ilyen jelentését sorolja fel: 1. 'descendo; herabsteigen'; — 2. 'hereditate obvenio'; — 3. 'obsido; belagern'. — Pedig kétségtelen, hogy nemcsak az erdélyi népnelvben,¹ de az erdélyi régiségben is volt ennek „az igének más jelentése is. Levéltári kutatás közben az Erdélyi Múzeum gróf Lázár-család levéltárában egy 1769-i gyergyói vallatást forgatva, a kihallgatott tanúk vallo-másában többször is ráakadtam erre a szóra. „Az én edes Atyám nagyobb Münsör Péter meghalálózván“ — vallja az egyik szár-hegyi tanú — „az Anyámra rá szálla Gyergyó Ditrái ppls (=primipilus, lófő) Kovács János.“ Ugyanabban a forrásban olvastam a következő vallomás-részletet: „Oláh Imre Csomafalvából szállott volt ide Szárhegyre Copiás nevű Leányra, a mint bizonyosan ugy is vagon, mert a mú praedecessorunknak egy Leányára Copia Csinalo mester ember szállatt volt... a Felesége után megörökösödött a mú Jóságunkban.“ A fentebbi példák alapján, úgy hiszem, nem kétséges, hogy a MTsz. előbb idézett adatát miként kell értelmeznünk. *Rászállás*-ról ilyen vonatkozásban a régiségben csak akkor beszéltek, mikor egy, rendszeren idegenből jött férfi mint férj a leány vagy asszony saját telkére, örökségére *szállott rá*. Így értelmezendő tehát a MTsz. egyetlen adata is.

Dögrovás. A MTsz.-ban csak Szegedről és a Csallóközből látom feljegyezve e szavunkat, így: „*Dög-rováson van*: utoljárt járja, közel van a halálhoz.“ Nem találok rá történeti adatokat sem a NySz.-ban, sem az OklSz.-ban. Pedig kétségtelenül régi és a nép között keletkezett szólásról van itt szó. A BÁNYAI JÁNOS szerkesztésében Székelyudvarhelyen megjelenő Székelység című folyóirat VIII. 1938. évfolyamának 19. lapján MÁRHÉ JÓZSEF a „hargitaalji öregek“ elmondása alapján a következőképpen világ-gítja meg e szólásunk eredetét: Mikor régebben a pásztorok tavasszal a havasi legelőkre hajtották fel az állatokat, meghántott, vastagabbaecska mogyoró-pálcákra jegyezték fel megjegyezni valóikat úgy, hogy egy-egy rovást véstek be a pálcákba. Így jegyezték fel a csordák vagy a bennök levő állatok számát, a fajták meg nemek szerinti megoszlást és így tovább. E nyil-vántartás minden csoportja külön-külön pálcára került. A legel-tetés folyamán a vadállatoktól elpusztított, illetőleg betegségben

¹ A MTsz. fenti példája Háromszékből való, de az utalás szerint ez az ige ilyen jelentésben Kalotaszegen is ismeretes.

elhullott állatok mindenikét is egy-egy rovással külön pálcikára jegyezték fel és így az állat dögróvá sra jutott.¹ — Erdélyben a köznyelvben is általános e szólás *dögróvá sra kerül* vagy *jut*, illetőleg *dögróvá sron van* alakban. Jelentése itt sem az, amit a magyarázat alapján várnánk, tudniillik 'halott, elpusztult', hanem csak olyan, aki 'halódik, utoljára járja'. Emberre vonatkoztatva a szólásnak igen gyakran tréfás, sőt gúnyos színeze van.²

SZABÓ T. ATTILA.

NYELVMŰVELÉS.

Szórend és hazaárulás.

Előbbi füzetünkben szóvá tettem — minden bántó él nélkül — HALÁSZ GYULA nyelvhelyességi könyvének egy tévedését, csupán egyetlenegyét a többi közül. HALÁSZ GYULA — nem minden bántó él nélkül — válaszolt (Nyugat XXXI, 378—9). Válaszában gondolatjellel és dült betűvel emeli ki, hogy hozzászóltam könyvének „— három sorához”. Nyilván kevesli ezt a három sort, pedig ha minden sorához hozzá akarnék szólni, akkor idézném csak fel árva fejemre méltó haragját.

Így is felpanaszolja, hogy lesújt rá „a nyelvész” „száznál több megsemmisítő vers” idézésével s „olyasmit bizonyított ezekkel a bíróság elé vonszolt tanúkkal, amit senki ketségbe nem vont”. Egyszermind tudtomra adja, hogy ezentúl már csak bólogatnom szabad az ő nyelvhelyességi fejtegetéseire, mert „elmúltak azok az idők, amikor nyelvünk szerelmeseinek kétfelé kellett hadakozniuk s azok ütöttek rajtuk legnagyobbat, akikkel egy táborban küzdenek — édes anyanyelvünk épségéért és szépségéért”.

De nemcsak panaszkodik, hanem vádol is. Azt kérdezi tőlem, vajjon komolyan hiszem-e, hogy ő nem ismeri «a különbséget a „fáj a fogam” és „a fogam fáj” között». Még másodszor is megkérdezi, komolyan hiszem-e, „hogy nyelvhelyességi könyv írására vállalkozhatik valaki, aki nem ismeri az alany elé vetett állítmány titkát”. Szememre hányja, hogy „egyetlen sornyit” megjegyzésére alapítom „ezt a vádat”, holott — így mondja — egész könyve eleven cáfolata ennek a ráolvasott „könyvelmű vádnak”.

„És mindez miért?” — kérdezem övele együtt. Vádolni nem vádoltam én őt semmivel (nem tudná idézni cikkemből a vádat), de mégis elkövettem azt a meggondolatlanságot, hogy idéztem könyvének négy példamondatát, idéztem azokat a szavakat, amelyekkel erre a négy mondatra rásütötte a hibás szórend bélyegét és bátorkodtam más véleményen lenni, mint ő. Egyszerűen megállapítottam, hogy a könyvében megrótt mondatok szórendje egészen helyes, mert épen olyan, mint a népdaloknak, Petőfinék és Aranyak számos mondatáé.

¹ A rovásnak a pásztoréletben való alkalmazására nézve l. A Magyarországi Néprajza II, 135—6.

² Zalaegerszegen is *dögróvá sron vagyok, van* 'végét járom, járja', többnyire nem egészen komoly értelemben. (P. D.)

HALÁSZ GYULA most tovább vitatja a maga igazát. Könyvének egyik helye így hangzik: «Széltében elterjedt az a babona, hogy az és kötőszó elé nem szabad vesszőt tenni... „Váratlanul elfogadta a szeszrendeletet és a nyugdíjkérdés tárgyalását szombatra halasztotta a 33-as bizottság.“ Ha vessző nélkül neki szaladunk, kiábrándulás vár a végén; azt hisszük, a nyugdíjkérdés tárgyalását is elfogadta a bizottság, pedig azt szombatra halasztotta. A nyakatekert szórend — a vastagbetűs címek szokott szórendje — még csak növeli a homályt.» (77. l.) — Itt tehát voltaképpen azt kifogásolja HALÁSZ GYULA, hogy a mondatból hiányzik a vessző, s ez okozza szerinte a zavart; a szórend, „a nyakatekert szórend“ csak növeli a homályt. A Nyugatban a vesszőről már nem beszél, de megismétli a szórend elleni panasztát, ilyen fogalmazásban: „az alany hátravetése *ebben a mondatban* olvasás közben egy pillanatra megzavar“. Nem veszi észre, hogy ha előreveti is az alanyt, épúgy megmarad az a zavar, hogy „az első ígét mind a két tárgyesetre vonatkoztatjuk“: „A 33-as bizottság váratlanul elfogadta a szeszrendeletet és a nyugdíjkérdés tárgyalását szombatra halasztotta.“ Hát így nem vár kiábrándulás a végén? Hiszen így is azt hisszük egy darabig, míg oda nem érünk a második állítmányhoz hogy a nyugdíjkérdés tárgyalását is elfogadta a bizottság, pedig azt szombatra halasztotta. Nem is az alanynak a mondat élére vetésével vagy a vessző kitételével kell megjavítani ezt a mondatot, hanem így: „Váratlanul elfogadta a szeszrendeletet a 33-as bizottság és szombatra halasztotta a nyugdíjkérdés tárgyalását.“ Vagy pedig így: „Váratlanul elfogadta a szeszrendeletet, a nyugdíjkérdés tárgyalását pedig szombatra halasztotta a 33-as bizottság.“

HALÁSZ GYULÁnak persze nem lesz jó ez a javítás, mert így is ott marad a mondatban az ő botrányköve, a hátravetett alany. Ezzel ő nem akar kibékülni. Azt kérdezi tőlem, helyeslem-e „ezt az ízekre tépett mondatot“: „Ízekre tépett három munkást, bedöntötte a gyárat és száz méterre dobott egy nagy vasgerendát a robbanás.“ Hamar megfelelhetek a kérdésére: helyeslem bizony. Ez a mondat ugyanolyan szerkezetű, mint ez a másik: „Megy, fut, rohan a szárnüzött.“ Három állítmány, pontosabban szólva háromtagú állítmány előzi meg benne az alanyt. Az igaz, hogy az újságíró mondatában a bővítőmennyiségű állítmányoknak nagyobb terjedelme miatt az alany elég messze került az első állítmánytól, de ez nem olyan ritka eset, hogy meg kellene ütközni rajta, mert sehol sincs megállapítva, hány milliméternek vagy centiméternek szabad lennie az alany meg az állítmány között. A két szomszédvár például így kezdődik: „Még egyszer *főemelte szavát* Sár róna vidékén | S hosszu nyögésekkel, minemük a haldokoló, | Megszünt a *zivatar*.“ Vajjon Vörösmartynak erre a mondatára is kimondja-e HALÁSZ GYULA a marasztaló ítéletet: a zivatar ereje „széjjelvetette a mondatot“? Vajjon a költőknek is fejükre olvassa-e, mint az újságíróknak, hogy „nyakon csípi a legmeglepőbb(nek hitt) szót, a mondat elejére ráncigálják, a többi szót meg lapáttal utána hajigálják“? De prózában sem mindig tapossa egymás sarkát az alany meg az állítmány. „A *támadások*, melyek 44 végén

még elszórt lödözéshez hasonlíthatnak, a következő év első felében *általános pergőtűzzé egysülnek*.“ Illyés Gyulának ebben a mondatában is jó későn éri utól a mondatkezelő alanyt az állítmány (Petőfi 122. l.), de vajjon lesújt-e HALÁSZ GYULA erre a mondatra is és mondja-e, hogy Illyés Gyula mondatát is ízekre tépte a pergőtűz? Vagy talán ezt a mondatot azért nem vetette szájja a pergőtűz robbanó ereje, mert az alany kezd, az állítmány végzi, nem pedig megfordítva?

HALÁSZ GYULA t. i. csak az ilyen szórendet nem szívelheti: állítmány, alany. De úgy látszik, csupán akkor, ha újságban látja. Válasza szerint ugyanis nem esett ő bele „abba a babonába, hogy az alany feltétlenül megelőzi az állítmányt“. Ír ő is olyan mondatokat, amelyekben „az állítmány... megelőzi az alanyt -- a hangsúly parancsára“. Bizonyosságul idéz is egy esomó mondatot saját könyve szövegéből. Azt azonban elfelejtette megmagyarázni, hogy a szegény újságírók kipellengérezett mondataiban miért nem előzheti meg az állítmány az alanyt, szintén — a hangsúly parancsára. Hiszen az újságíró eseményekről számol be, az eseményt pedig az állítmány fejezi ki, hát természetes, hogy az újságíró ezt akarja hangsúlyozni, ezért teszi a mondat élére. Sajnos, mind hiába, mert ami szabad a népdaloknak, szabad Petőfinek, szabad Aranyinak, sőt szabad még HALÁSZ GYULÁNAK is, az nincs megengedve a szegény újságíróknak. Az élőbeszédben meg lehet fordítani „az alany-állítmány nyugodt rendjét, *ha a hangsúly úgy kívánja*“, az újságban nem lehet, ott már a hangsúly nem kívánhatja úgy. Az újságíró mondatában az állítmánynak hátra kell kotródnia — HALÁSZ GYULA parancsára. Arany János írhatja, hogy „Felborult ültéből, úgy elgyengült Bence“, az újságíró nem írhatja, hogy „Felborult Kaszala gépe a leszállásnál Péceszt“, mert ha írja, rögtön lesújt rá „a nem nyelvész“ virgácsa. Arról persze hallgat a krónika, miért „nyakatekert szórend“ az újságírók szórendje, miért nem az a költőé; miért „erőltetett“ az egyik, miért nem az a másik; miért „borítja fel“ a szórend az újságíró mondatát, miért nem borítja fel az Arany Jánosét; miért „ölik meg“ a szórendet az újsághírek elé írt címek és alcímek, miért nem ölik meg a népdaloknak hasonló szórendű mondatai.

Én nem tartanám fölöslegesnek, hogy HALÁSZ GYULA ezt mind szépen megmagyarázza. Ő ugyan fölöslegesnek tartja, hogy én — így mondja — három lapra való idézetet szedtem össze és olvastam a fejére. „Kár volt a fáradságért“, teszi hozzá, mert ő háromszáz lapra valóval toldhatná meg. Hát csak rajta, gyűjtse össze szaporán azt a háromszáz lapra való idézetet. Nem lesz kár a fáradságért, mert utóbb még észre találja venni, hogy nem arról van itten szó, vajjon én kedvem-e ezt a „szenzációhajhászó“ szórendet vagy sem, hanem arról, hogy kedveli a magyar népdal, kedveli Petőfi, kedveli Arany, kedveli Vörösmarty, kedveli a magyar nyelv, ennél fogva talán „a nyelvész“ is kedvelheti. Mivel pedig HALÁSZ GYULA most már engedélyt adott rá, hogy „megtehetem“, csakugyan bátorítani is kívánom az újságírókat, hogy ne féljenek előrebocsátani az állítmányt, mert mégsem lehet olyan nagyon rossz az a szórend, amelyből

HALÁSZ GYULA háromszáz lapra valót tud — bizonyosan jó helyekről — csak úgy futtában összekapkodni.

De azt kérdezi tőlem HALÁSZ GYULA, talán még meg is dícsérem azt az újságíró, aki ilyet ír: „*Bántalmazzák* a csehek a magyarokat.“ Eltalálta! Csakugyan megdícsérem azt az újságíró, mégpedig a nagy nyilvánosság előtt: „Derék ember az úr, semmi hiba sincs a szörendjében.“

Itt azonban mégis állapotjunk meg egy kis időre, mert ami most következik, annak már a fele sem tréfa. Engem t. i. még csak afféle könnyelmű vádaskodás vádjával illetett HALÁSZ GYULA, de az újságíró már főbenjáró bűnnel: hazaárulással vádolja. Nem szeretném, ha énrám is rám teríthetné a hazaárulás vádjának vizes lepedőjét. Azért idézzük csak ezt a nevezetes mondatot betűről-betűre: «Talán még meg is dícséri azt az újságíró, aki a mindenáron való „szenzáció“ kedvéért ezzel a kövérbetűs *felszólítással* (!) lepi meg a magyar olvasót: „*Bántalmazzák* a csehek a magyarokat“ —, holott nyilvánvaló, hogy egyszerű megállapításról van szó, arról, hogy *a csehek bántalmazzák* a magyarokat. A mondat értelme ezt a szörendet követeli. Az állítmány előrevetése — hazaárulássá torzítja a mondatot. Meghamisítja.» Vagyis az a szerencsétlen újságíró hazaárulást követett el HALÁSZ GYULA szerint, mégpedig azért, mert nem tudta HALÁSZ GYULÁnak azt a szórendi szabályát, hogy ez: „*Bántalmazzák a csehek a magyarokat*“ — felszólítás (azt jelenti: bántás; üssék, verjék), „*A csehek bántalmazzák a magyarokat*“ pedig egyszerű megállapítás (azt jelenti: bántják; ütik, verik).

No te szegény névtelen újságíró, te ugyan megkaptad a magadét a magyar nyelv szerelmesétől! De vizagstalódjál, nemcsak te kaptál váratlan ajándékot: „hazaáruló“ címmel és jelleggel való kitüntetést, hanem a magyar nyelvtudomány is gazdagabb lett egy „szenzációs“ felfedezéssel, annak meglátásával, hogy a *bántalmazzák* igealak a mondat élére téve felszólító módban van, az alany után vetve pedig jelentő módban. Micsoda szégyen, hogy az a sok vakszi nyelvész mind mostanáig nem tudta ezt észrevenni! HALÁSZ GYULÁnak kellett eljönnie, hogy sasszemével végre meglássa nyelvünk arculatának ezt a rejtett szépségét. Mert a nyelvészek bizony eddig csak holmi összefoglaló és kirekesztő szörendet emlegettek, most azonban már hazaáruló szörendünk is van, HALÁSZ GYULA jóvoltából.

Amint épen ebben a nagy felfedezésben gyönyörködöm, egyszerre csak még a szívem verése is eláll egy pillanatra, mert azt látom, hogy HALÁSZ GYULA ilyet is idéz saját mondatai közül: „*Gondolja* a kételkedő.“ Uram, ne hagyj el! Hiszen ez épen olyan szörendű mondat, mint az újságíróé, és csak azért nem lett belőle hazaárulás, mert nem a csehekről és bántalmazásról van benne szó! Mikor lassan-lassan magamhoz térek, eszembe jutnak Arany Jánosnak multkor idézett mondatai is: „*Várja* szegényt — be mihaszna várja! — | Odahaza a szép két kis árva.“ „*Várja* szegényt szerelmes szép nője.“ „*Hallja* Pázmán, elfordulva, | Háza zengő fülmiléjét.“ Mi tagadás benne, bizony ez is mind hazaáruló szörend! Ejnye, ejnye, hát Arany János is? Azután eszembe jut A téli estéknek, Petőfi költeményének ez a két sora: „*Húzzák* a cigányok valami víg toron, |

Távolról hangzik a bögő mormogása.“ Lám, lám, Petőfiről ki hitte volna! Pedig ez is hazaáruló szórend, mert nyilvánvaló, hogy csak egyszerű megállapításról van szó a mondatban, nem felszólításról.

Sehogy sem tudok megnyugvást találni kínzó kétségeim közben, tehát mit tehetnék egyebet, HALÁSZ GYULÁHOZ kell fordulnom, hogy megkérdezzem tőle, vajjon a mondat értelme ezekben nem „követeli“ az ilyen szórendet: „A kételkedő *gondolja*.“ „A szép két kis árva *várja*.“ „Szerelmes szép nője *várja*.“ „Pázmán *hallja*.“ „A cigányok *húzzák*.“ Remélem, HALÁSZ GYULA is azt feleli erre, nem bizony. De az újságíró bántalmazott mondatában sem a mondat értelme követeli ám az állítmánynak hátravetését, hanem csupán HALÁSZ GYULA követeli, csak-hogy kár követelnie, mert a *bántalmazák* igealak, akár megelőzi az alanyt, akár követi, egyformán lehet akár jelentő mód, akár felszólító mód. „*Tudja* Isten“ — „Isten *tudja*“: mind a kettő jelentő mód. „*Áldja meg* az Isten!“ — „Az Isten *áldja meg!*“: mind a kettő felszólító mód. Vörösmarty „az alany-állítmány nyugodt rendjét“ követve írja a Fóti dalban: „Lelje népe boldogságán | Örömet, | *S hír, szerencse koszorúzza* | Szent fejét!“ — az állítmány hátravetése mégsem torzítja egyszerű megállapítássá a felszólító módú kívánságot, valamint az állítmány előrevetése sem torzítja hazaárulássá a megrótt mondatot és nem hamisítja meg, csak HALÁSZ GYULA felhevült képzelete és műkedvelő nyelvészkedése lát a szórend ártatlan bokrában is hazaárulást és hamisítást.

Most aztán én is „fölvetem a kérdést“: Melyikünk koholt hát „könnyelmű vádat“: én-e vagy HALÁSZ GYULA? „Biztat a remény, hogy“ — HALÁSZ GYULA. NAGY J. BÉLA.

Tőszámnév — sorszámnév. A Magyarosanban nemrég (VI, 14) kifogásolták a sorszámnévnék és tőszámnévnék illetén cserélését: „az 1818 évi árvíz (mentse meg az Isten még a Szaharát is ilyen hosszú ideig tartó özönvíztől!)“, „ezerkilencszázhuszonkét évi . . . törvénycikk.“

A nélkül, hogy a kérdéses évjelölés-módot hibátlannak akar-nók állítani, — döntsenek róla az illetékesek, — megjegyezzük, hogy hasonló jelenség már sok száz évvel ezelőtt is minduntalan föl-föltűnik. — A híres 1515.-i, ejtsd: . . . *tizenötödiki* konstantinápolyi rovásföliirat szövegében: „*Ezer ötszáz tizenöt esztendőben* írták ezt, László király öt kēvetét várták étt (= itt). Bilaji Berlabás *kettő esztendejék* itt valt . . .“¹ Ma mind a két számnév használatot hibáztatnók. A Cantio Petri Berizlo-ban: „Éz eneket *ezer ewt* *zaz tyzen ewt esztendewben* Zabatkay Myhaly zerze . . .“ (HORVÁTH C., RMKT. I, 487). Geszthy László éneke: „*Ezer ewth* *zaz hwzon ewth esztendoben*“ (i. h. 490). Vársárheli András éneke: „ . . . *zwleteth vtan el mwth ydöben: ezer 0th* *zaz ees nyolch esztendoben*“ (i. h. 238). Hogy nemcsak vers kedvéért szerepelt így, tanúsítja az Érdy-kódex 452b: „Mykoron yrnanak *keth zaaz harmyncz esztendoben*“; 473: „Mykoron yrna-

¹ Máskép PAIS: MNy. XXXI, 184—5. — A SZERK.

nak ezer keth zaaz hathwan három ezteendőben“; 396b: „Zent Isthwan kyral halala wtan tyzen egy ezteendőben“. — Másutt és utóbb is gyakori az ilyen a régiségben. Az Aranybullának 1556—1562 közt kelt fordításában „regni nostri anno decimo septimo — az my Kýral'ssagwnknak *Týzenheth Ezthendejében*“ (MNY. II, 454). Pázmány: Kal. 478: „Vrunk születése-utan *ötvenkét eszteendőben*“. Ilyenek még: „Noe életének *hatszáz eszteendejében*“ Illy: Préd. I, 11. „Ez történt Christus *hatszáz eszteendjekor*“ i. h. II. 548. Érdekes ez a példa: „*Han ezteendőbbe* zal az uensegh embőrőkre? *Nočuzn auaj killenčuen auaj zas ezteendőbbe*“ KazK. 95. Itt nyilván sorszámot kellett volna mondani! A THALY közölte Vitézi Énekekben ilyenek az énekzáró keltezősek: *Ezerhatszáz negyven eszteendőben* (II, 39). *Ezerhatszáz hetven és hat eszteendőben* (II, 65). *Az ezer és hétszáz eszteendőben* (II, 301). *Az egyezer hétszáz és két eszteendőben* (II, 306). *Ezerötszáz hatvankilenc eszteendőben* (I, 83). — Ez a könyv közül egy prózai keltezőst is: „*Ezerhatszáz és az harminczhat eszteendőben* . . . megholt Sárkány István juliusnak tizenkilenczed napján . . . volt maga is akkor *ötvennyolcz eszteendejében* Amen. Finis.“ (i. m. I, 143).

Ez utóbbi példa is mutatja, mennyire vegyest használták a tő- meg a sorszámneveket. Mert hiszen ezek mellett a példák mellett (a számukat egy kis keresgéléssel is könnyen megkérdezhetjük bárki) persze megvan a sorszámnev is. Így pl. ugyan csak a Vitézi Énekekben: *Ezerhatszáz után hatvanhetedikben* (I, 173). *Egy ezer és hétszáz tizenkettődikben* (I, 177). *Ezerhatszáz felett hatvanötödikben* (II, 347). Stb. „De ha szinte száz *harminczadikban* rendeltetett volna is (t. i. a bőjt) . . .“ (Mikes 79. levele). „Írtam Alsó-Torjai udvarházamnál. az *1742-dik eszteendőben*.“ (Apor Péter verses műv.: MonHungHist. Írók XXXVI, 115.) Talán az írók szabatoságra való törekvése, latin nyelvtanon iskolázott pontossága az oka, hogy később egyre fogy a sorszámnev helyén álló tőszámnev.

Úgy tűnik föl, miúta a régi nyelv leginkább az *eszteendő*, *idő*-féle főnév előtt hagyta volna el a *-dik*, vagy legalább is az *-ik* végződést. Vö. *Ezer felett hatszáz tizenhatod idő* (VÉ. II, 18). „Ime történek az *nyolczad eszteendőben*“ (VirgK. 59). — Bár találunk effajta magában álló tőszámokat is: *Az ezerhatszázban és nyolczvankettőben* (VÉ. I, 241). *Ezerhatszáz nyolczvannolcban* (248). *Ezerötszáz nyolczvanhatban* (363). Ez az alak: puszta tőszám sorszám helyett és *-ban*, *-ben* rag, ma is közkeletű és még senkinek sem jutott eszébe hibáztatni: *Negyvennyolcban történt. Kilencvenkettőben születtem, tizennégyben vonultam be. Sőt így is: Behívják a négybelieket*, vagyis azokat, akik 1904-ben születtek.

Azt mondtuk előbb, hogy az ilyenekben elmaradt a *-dik*, *-ik* végződés. Ha azonban nyelvtörténetben vizsgáljuk, mindjárt ráeszmélhetünk, a *nyolcad eszteendőben* nem az *-ik* elmaradástól kell beszélnünk, hanem megőrzött régiségről: a sorszámnev eredeti képzője csak a *-d*. S nagy a gyanúnk, hogy még tovább mehetünk: a „Szent István halála után *tizenegy eszteendő*“-ben sem kell képző elmaradásáról szólnunk. Úgy látszik (a régi használat általánosságából), hogy itt még az az ősi helyzet él,

melyben a tő- és a sorszám egyazon alakú volt: a pusztá szám-név. Hiszen tudva van, hogy a voltaképeni sorszámképző *-d*-t a kicsinyítő *-d*-vel azonosítják (*apród, könnyed*), tehát kezdetben bizonyára nem sok jelentéskülönbség lehetett a *három* meg a *harmad* között. A nyelvszükség már az alapnyelvben létrehozta a külön sorszámot a kicsinyítő alakból; ahol azonban az összefüggésből amúgy is világos a sorszámnévi értelem, ott soká, szinte máig megtartottuk a rövid, képzőtlen: tőszámnévi alakot.

MESKÓ LAJOS SCH. P.

NÉPNYELV.

Jelentés a Bihar megyében végzett nyelvjáráskutatásról.

A Magyar Tudományos Akadémia és a Délmagyarországi Magyar Közművelődési Egyesület szíves támogatása lehetővé tette számomra, hogy Bihar megyében hét hétig: 1937 július 10-től augusztus 29-ig nyelvjáráskutatást végezhsek.

Azért választottam Bihar megyét kutatási területül, mert a megye megmaradt részéről eddig csak néhány rövid tájszóközlemény jelent meg, és így hasznos munkát véltem teljesíteni az itteni kutatással.

Céлом volt az eddig megjelent közlések ellenőrzése és minél több népi szöveg gyűjtése; azonkívül pedig a duna-tiszai és az északkeleti nyelvjáróterületek határának megállapítása.

Munkámat Magyarhomorog községben kezdtem meg. Azért választottam e községet kiinduló pontul, mert körülbelül a középpontban fekszik s a többi községet kerékpáron aránylag könnyen elérhettem. A másik ok, amiért itt kezdtem meg a munkát, az volt, hogy sok ismerősöm van a faluban, és ezért nem kellett mindjárt munkám elején bizalmatlansággal küzdenem.

Magyarhomorogon tíz napig gyűjtöttem. Legjobb nyelvi kalauzaim Kertész Péterné 53 éves, Győr Szabó Lajos 55 éves, Bodnár Mihály 70 éves és Balogh Istvánné 62 éves emberek voltak. Gyűjtöttem tájszavakon kívül népmeséket, babonákat, lakodalmi szokásokat, határneveket, gúnyneveket. Azonfelül iparkodtam minél több beszélgetést ellesni és lejegyezni, mert ezekben nyilvánul meg a nép gondolkodásmódja.

Július 20-án elkezdtem a falvakat járni. Bejártam kerékpáron Zsadány, Biharugra, Körösnagyharsány, Komádi, Köröszakál, Körösszegapáti, Berekböszörmény, Mezősas, Told, Mezőpeterd, Biharkeresztes, Ártánd, Bojt, Bedő (lakói oláhok), Nagykereki, Kismarja, Pocsaj, Esztár, Hencida, Gáborján, Váncsod, Szentpéterszeg, Berettyóújfalú, Berettyószentmárton, Bakonszeg, Biharnagybajom, Sárrétudvari, Báránd, Szerep, Zsáka, Furta, Darvas, Vakard, Csökmő és Újiráz községeket. Ezekben a községekben különösen a még Magyarhomorogon összeállított 46 nyelvi sajátság meglétét, illetőleg az ezektől való eltérést vizsgáltam. E községekben azonban már csak kevés szöveget tudtam gyűjteni, mert időmet jórészt lefoglalta a fenti sajátságok összehasonlítása.

Gyűjtésem eredménye 240 füzetlapnyi szöveg és 5—600 tájszó.

A gyűjtés feldolgozását megkezdtem, s így a bejárt terület nyelvjárási sajátosságairól a következőkben számolhatok be:

A legfontosabb sajátosságok: 1. Az *aó, eé, eő* kettőshangzó használata; pl. *jaó, leveél, mezeő* stb. — 2. *kél: kélék, nyél: nyelék* hangviszony. — 3. Az *i-zés*; pl. *szíp, níz, dil* stb. — 4. Az *é-zés* (felfelé egészen Nagyvárad—Biharkeresztes—Püspökladány vonaláig); pl. *embër, vészék, tészék* stb. — 5. Az azonszótagú *l, r, j* nyújtó hatása; pl. *embërt, kélnek, órvas 'Arzt'*. — 6. A kötőhangzó hiánya a *-t* tárgyrag előtt; pl. *sárt (sarat), várt (várat) gúnárt (gunarat)* stb. — 7. A hangsúlyos szótagbeli *i, u, ü* hangok megnyújtása; pl. *igír, tudós, születik* stb. — 8. A többes 3. személyű birtokos személyragok ilye alakja: *apjok, házok, kértők, feőggyök* stb. — 9. A magassági hangsúly kedvelése; pl. *Në mënnyeték él vasárnap*. — 10. Az időhatározói mellékmondatokban a *ha* kötőszó használata; pl. *Láttalak, ha jöttél 'amikor jöttél'. Ha hazamënt, lëfekütt* stb.

Ami mármost az északkeleti és a duna-tiszai nyelvjárás-területek határát illeti, az tapasztalataim szerint a Nagyvárad—Berettyóújfalu—Derecske vonala lenne, úgyhogy az északkeleti nyelvjárás-területhez Biharból csak a legészakibb rész tartozik.

Ez a kutatóút csak kezlete volt nyelvjárás-kutató munkámnak, mert a következő nyarakon szeretném még bejárni az egész Tiszántúlt és az egyes nyelvjárási sajátosságok elterjedéséről nyelvjárási térképet szerkeszteni.

Szeged, 1937. október 26.

KOVÁCS GYULA
főiskolai hallgató.

A komárommegyei Kürt nyelvéből.

Aavíg: alvég, a falu déli része. — *arpa: árpa*. — *baraszok: barack*. — *búza: buza*. — *cúkor: cukor*. — *csergis: dörgés, égi-háború*. — *dgyijó: dió*. — *dicsírtessik: dicsértessék*. — *ennyi: enni*. — *fazik: fazék*. — *fëcske: fecske*. — *fírháng: függöny*. — *főjhő: felhő*. — *főjjü vótak: felül voltak*. — *fölöstököm: reggeli*. — *föd: föld*. — *fővíg: felvég*, a falu északi része. — *gúnár: gunár*. — *hajma: hagyma*. — *hun: hol; pl. hun vótá? — idës: édes*. — *itet: öt*. — *ítvágy: étvágy*. — *jány: leány*. — *kaca: nyári férfikabát*. — *kapányi: kapálni*. — *kácsa: kacska*. — *kee: kend; pl. mägájjon kee: álljon meg!* — *kemënce: kemence*. — *kinyír: kenyér, kinyeret: kényeret*. — *kisebbik uram: a feleség szólítja így férje öccsét, míg a férje bátyját örebbik uram-nak szólítja*. — *körti: körte*. — *kő: kell; pl. mikő: mi kell?* — *kukurica: kukorica*. — *kumpli: burgonya*. — *kút: kut*. — *lëva'llani: lemondani; pl. nëm mertë lëvallani*. — *létányia: litánia*. — *lipityó: lányok hordják, szellős, bő, derékon felüli felsőruha (blúz)*. — *lúd: lud*. — *mándli: téli férfikabát*. — *mányi: nagymama*. — *máskanya: nagymama (már nem használják)*. — *máskapa: nagypapa*. — *míreg: méreg*. — *míz: méz*. — *mocso'ya: vizesgödör a kertek végén, amiből öntözni szoktak*. — *monda: mondva; pl. mæg vót monda*. — *motor: autó* — *muskándli: muskátli*. — *níp, nípek: nép*. — *nyitta: nyitva; pl. nyitta vót*. — *omácska: főzelék*. — *óma: alma* — *ómárium: falra akasztott vagy falba épített kis szekrény*. — *osztén: azután*. — *paityi: barátó*. — *pallás: padlás*. — *pëva: pelyva*. — *pitar: pit-*

var. — *pokó* : *pokol*; pl. *Pokólyuk*, düllőnév. — *Pöse* : Erzsébet. — *pruszlik* : mellény. — *ripa* : répa. — *rit* : rét. — *röngöny* : röntgen; pl. *röngönyön is vót.* — *rúzsza* : rózsa. — *sajáta* : saláta. — *saraglya* : a konyhaajtó előtti rácsos kisajtó. — *serpenyő* : lábas. — *siska* : fánk. — *söprő* : seprő. — *szedis* : szedés, pl. *babszedés.* — *szentegyház* : templom. — *szína* : széna — *szíva* : szilva. — *szóma* : szalma. — *téj* : tej. — *téjfő* : tejfől. — *tílanglé* : tüllkendő. — *tyukmony* : tojás. — *verécke* : a kapu mellett az utcára nyíló kisajtó. — *vót* : volt; pl. *hun vótá?* — *vögy* : völg. — A *-va* képző *v* hangját elhagyják, pl. *mondva* helyett *monda*, *nyitva* helyett *nyitta*, de a nem képzett szóknál is, pl. *pitvar* helyett *pitar*.

Düllőnevek: *Bodzás. Cigléd. Denekhëgy. Harasztalja. Herés. Körtilyës. Lapos. Meszes. Pántyu. Pokólyuk. Sármellék. Sárvió. Sós. Szőlővögy. Túlát*: a patakon túl lévő rész. *Zaj*: erdő alj; az *az* névelő és az *alj* szó összevonásából keletkezett. *Zúgó. Előhegy. Középhegy. Szent István puszta.* — **U t c a n e v e k**: *Kiskangyi. Nagykangyi.* OLÁH MIHÁLY.

Övéké. Nagy érdeklődéssel olvastam a Magyarosan múlt számában (VII, 160—1), hogy mennyire el van terjedve Budapesten ez az erdélyiesség, s egyúttal szomorúan eltűnődtem rajta, mily szegényes a magyar népnyelvbúvárlat. Nem tudjuk rengeteg más dolog közt azt sem, mily gazdag változatát rejti magában a magyar népnyelv a birtokos névmások ragozásának s általában a birtokos személyragozásnak. Példa erre az *övéké* birtokképzős birtokos névmás. Ezt Erdélyben sok helyütt hallottam. Kolozsvárt is használatban van a középosztály és a nép között egyaránt: „Ez a ház az *övéké.*” „Csak a tieteket hajtsuk el, az *övékét* ne.” De már *enyimé, tiedé, övéé, mienké, tieteké* szavakat nem hallottam *enyim, tied, övé* stb. jelentésben, hanem csak így: „Ez a kalap nem az én fiamé, hanem a *tiedé.*” „Ez a könyv nem a mi fiunké, hanem a *tieteké.*” Megemlítem itt még azt is, hogy a birtokos névmás többese a Szamosháton nem *enyéim, tied, övéi, mieink, tietek, övéik*, hanem *enyémek, tietek, övé, mienkek, tietek, övék.*¹ Így van ez Kolozsvárt is, meg VISKI KÁROLY följegyzése szerint Torlán is (NyF. XXXII, 25). A Szamosháton a *Miklósék ökre* helyett azt mondják: a *Miklósék ökörkök*; az *ő lovuk* helyett meg ezt: az *ük lovok.* — Dr. VÉGH JÓZSEFTŐL értesülök, hogy Békésben is mondják: *övéké* a. m. 'övék'. CSÜRY BÁLINT.

Fitymálja, mint Csegezi a puliszkát. KELEMEN LAJOS szíves szóbeli közlése szerint volt a Küküllő mentén egy *Csegezi* nevű kurta nemes ember, aki különösen idegenek társaságában a tengeri lisztjéből készült „puliszká”-t csak úgy immel-ámmal eszegette. Ezért mondják a valakit fitymálgató, hencegő emberre a Küküllő mentén és Marosszéken: *Fitymálja, mint Csegezi a puliszkát.* SZABÓ T. ATTILA.

¹ Ezt már GYARMATHI SÁMUEL is följegyezte Nyelvmesterében a népnyelvből (I, 143).

LEVÉLSZEKRÉNY.

Előfizetési felhívás. A Magyar Tudományos Akadémia előfizetést hirdet a következő műre: Szó- és tárgymutató a Nyelvtudományi Közlemények I—L. kötetéhez. Szerkesztette DR. JUHÁSZ JENŐ egyetemi magántanár, székesfehérvári polgári iskolai igazgató. — A mű 30 nyomtatott ívnyi terjedelemben fog megjelenni. Előfizetési ára 20 pengő. Bolti ára 25 pengő lesz.

Szegedi Lőrinc írja: Szász Károlyné Szász Polixena íróni álneve *Iduna*. Milyen eredetű ez a név? Görög? Milyen „irodalmi világnézet” készítette az írónőt, hogy ezt válassza? Annyi bizonyos, hogy az *Iduna* a biedermeier-korban, 1836 körül irodalmi folyóirat volt Bécsben, olyan mint társai, a többi zsebkönyv és almanach: *Iris*, *Urania*, *Penelope*, *Lilien*, *Veilchen*.

Gulyás József írja: PAP KÁROLY *Láttam én már karón varjút* című MNy. XXXIV, 251—2 közölt cikkéhez egy élményadattal szolgálok. Egyetemi hallgató koromban Debrecenből Pestre utaztam. Természetesen III. osztályon s éjjel. Beszállok egy zsúfolt kocsiba. Az egyik padon egy atyafi elnyújtózva aludt. Ülőhelyem nem lévén, felköltöttem, hogy üljön fel. Mérges volt, s így felelt vissza: „Hm! *Láttam én már karón varjút!* Vagyok én olyan ember, mint az úr.” Ebből azt éreztem ki, hogy: „nem ijed meg tőlem.” Kerestem tehát más kocsit, hogy a továbbiaknak elejét vegyem.

S. R.-nek: Arra a közlésre, hogy mi az eredete a francia *Valaques*, *Welches* népnévnek, a következő fölvilágosítást adhatjuk: A germánok szomszédságában lakott egy kelta törzs, neve *Volcae* (többes), a tő *Volk-*. Ahogy ma a franciák a német *aleman* törzsnévről minden németet *allemand*-nak hívnak, így hívták a germánok Kr. sz. táján minden keltát a *volk*-ból nyelvük szabályai szerint *walch*-nak (írva ófn. *walh*, kfn. *walch*). Amikor a kelták Franciaországban latinizálódtak, a germán név jelentette a latinná lett keltát, majd általában a latint: római birodalmi; vö. mai német *Welsch* 1. 'olasz, francia' és 2. 'idegen nyelvű, érthetetlen; más nyelvű'. A germán *Walch* népnevet akkor, amikor 'általában latin' volt a jelentése, átvették **volch* alakban az ősszlávok; ez a Kr. u. IV—VI. században történt, a név jelentése: 'Romanus, római birodalmi'. Amikor a szlávok mai hazáikba telepedtek, az őshazából a népnevet magukkal vitték, s hazájuk fekvése szerint részint 'olasz'-t (vö. lengyel *włoch*, ó-cseh, tót, szlovén, horvát *vlach*, *lah*), részint 'balkáni latin'-t: 'oláh'-t (vö. bolgár, szerb *vlach*) neveztek és neveznek vele. A magyarban az *olasz* horvát-szlovén (vö. *Vlasi* 'Olaszország'), az *oláh* (ó-magyar *voláh* > *oláh* ~ *valáh*) bolgár-szerb eredetű (vö. *Vlach* 'oláh'). Az ó-magyar *valáh*-ból lett a hazai latinban *valachus*, *Valachia*, s innen a mai német *walach*, francia *Valaque* stb. — Mindez részletesen MELICH: MNy. V, 433—7 és HonfMg. 309—12 stb. K. P.

Z. Gy. írja: Arra a kérdésre: milyen nyelven beszéltek a gallok? az összehasonlító nyelvtudomány már régen megadta a feleletet. Ebből tudjuk, hogy a gallok nyelve a nagy indogermán nyelvcsaládnak kelta ágához tartozik, a gallok tehát kelta nyelven beszéltek. Elég, ha csupán három ismeretes tudományos kézikönyvre hivatkozunk: PORZEJIN'SKI, *Einleitung in die Sprachwissenschaft*. (Német fordítása BOEHMETÖL.) Lipse és Berlin, 1910. 50 l. SCHRIJNEN, *Einführung in das Studium der indogermanischen Sprachwissenschaft*. (Német fordítása WALTHER FISCHERTÖL.) Heidelberg, 1921. 49. l. KRETSCHMER, *Die indogermanische Sprachwissenschaft*. Göttinga, 1925. 28. l. Ezzel az általánosan elfogadott véleménnyel szemben a Turáni Társaság 1937-i közgyűlésének elnöki megnyitójában a következő megállapítást olvashatjuk: „A latin nyelv átvétele előtt a gallusok ugyancsak germán [a mi aláhúzásaink] nyelven beszéltek“ (Turán XX—XXI, 5). Minthogy a germán nyelvek az indogermán nyelvcsaládnak a keltától egészen külön álló ágát teszik, és minthogy a Turáni Társaság elnöke, aki a fentebbi állítást hangoztatta, tudomásunk szerint egyúttal a Magyar Földrajzi Társaságnak is elnöke, föl kell tennünk, hogy idézett egészen új véleményéhez a földrajztudományi kutatások alapján jutott. Érdeklődéssel várjuk tehát a gallok germánnyelvűségére vonatkozó nézetének tudományos bizonyítékait.

TARTALOM.

BABOSS R. ERNŐ: A <i>gyujt-, gyujt-</i> féle egytagú causativumok alaktanához	220
BALOGH ÖDÖN: Bungárt	64
BÁRCZI GÉZA: Cepe	245
BÁTHORI JÁNOS: Határrésznevek az alsófehérvármegyei Magyarlapádról 183. — Növénynevek az alsófehérvármegyei Magyarlapádról	262
BÁTKY ZSIGMOND: Csilsátor 172. — Csörökosár	173
BÓKA LÁSZLÓ: Elhavúl	174
CLAUSER MIHÁLY: Mongybél 44. — Egy XV. századi esztergomi breviárium magyar bejegyzései	58
CSÜRY BÁLINT: <i>Olyan, ilyen</i> és társai 40. — A visszatért Felvidék nyelve 273. — Füst van az orrában 324. — Övéké	339
ECKHARDT SÁNDOR: Lebeg mint a Mohamed koporsója 174. — Kun analógiák a magyar ősvalláshoz	242
GÁLDI LÁSZLÓ: Fidé 44. — Faselth. Fátyol 105. — Dákó tákó. Flanel 325. — Tözeg	328
GULYÁS JÓZSEF: Láttam én már karón varjút	340
GYOMLAY GYULA: Szórend, hangsúly és hanglejtés a feltételességgel megengedő mondatokban	16
GYÓNI MÁTYÁS: Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok	86, 159
HALASI KUN TIBOR: Oszmánli jövevényszavaink hangtanához	297

HARDY LAURA: Gájsic	176
HARTNAGEL ERZSÉBET: Mopsz	177
HORGER ANTAL: Elnáspángol 107. — Szőnyeg, szemöldök	247
HORVÁTH ENDRE: Egy erdélyi görög orvos nyilatkozata a finn-magyar nyelvrokonságról 1725-ben	322
IMPLÓM JÓZSEF: Dzsentrí	325
JUHÁSZ JENŐ: Zöld 45. — A -t végű igék felszólító módjáról 211. — Tartalom, szó- és tárgymutató	341
KANNISTO ARTÚR: A vogul medveénekek	193
KARDEVÁN KÁROLY: Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!	244
KELEMEN JÓZSEF: Bongor ~ bongord ~ bongort	108
KETTUNEN LAURI: A keleti-tengeri finn népek	32
KISPÁL MAGDOLNA: Napszakok nevei az ugor nyelvekben 4, 76, 141, 225	47
KNIEZSA ISTVÁN: Pajzán	47
KNÖPFLER LÁSZLÓ: Szag	110
KOCZOGH ANDRÁS: Szólások a szabolicsmegyei Újfehértóról 59. — Tájszók a szabolicsmegyei Újfehértóról	123
KOVÁCS GYULA: Jelentés a Bihar megyében végzett nyelvjárás kutatásról	337
KOVALOVSKY MIKLÓS: A nagyvárosi nyelv	288
K. P.: Hauk Polko 64. — Valaques, Welches	340
LAVOTHA ÖDÖN: Túl	249
LAZICZUS GYULA: A finnugor szókezdő <i>k</i> magyar fejleményei mélyhangú szavakban 26. — Titkari jelentés 1937-ről 264. — A magyar kiejtésről	306
LENGYEL DÉNES: Tőkét vonni	327
LIGETI LAJOS: A török hosszú magánhangzók 65. — Tőzeg 207, 328	328
LOVÁNYI GYULA: Micisapka 250. — Füst van az orrában 324. — Kuss. Puccs	329
MELICH JÁNOS: Melyik nép nevezte el Pestet <i>Pest</i> -nek? 129. — Úszó	279
MESKÓ LAJOS SCH. P.: Tőszámnev — sorszámnev	335
VITÉZ Mészáros EDE: Kakastej	96
MÉSZÖLY GEDEON: A HB. <i>odutta vola</i> igealakjához írt jegyzet	153
MORAVCSIK GYULA: A magyar <i>Almos</i> név legrégebb feljegyzéséhez	286
NAGY J. BÉLA: Helyesírási kérdések 53, 179. — Az <i>i</i> , <i>ú</i> , <i>ü</i> a magyar helyesírásban 112. — Az állítmány helye a mondatban 256. — A magyar kiejtésről 316. — Szórend és hazaárulás	331
NÉMETH GYULA: Turkológiai portyázások	60
N. J. B.: Shakespeare, Shakspere 64. — Beolvas 128. — Oláh 192. — A szenvedő ige használata	271
OLÁH MIHÁLY: A komárommegyei Kürt nyelvéből	338
ORTUTAY GYULA: Néprajzi hanglemezek	169
PAIS DEZSŐ: Ranga 128. — Ványol, ványadt, vánzorog	236
PAP KÁROLY: Láttam én már karón varjút	251
P. D.: A vonatkoztató mondatfűzés 128. — Nesku 271. — Meza, Meze	272

REXA D.: Füst van az orrában	272
RUHMANN JENŐ: Bakar, gohér	110
SÁGI ISTVÁN: A magyar kiejtésről	317
SCHLEICH LAJOS: Adalék Reguly Antal ázsiai utazásához	101
N. SEBESTYÉN IRÉN: T. Lehtisalo: Über die primären ururalischen ableitungssuffixe	184
S. I.: A magyarországi liturgia legrégebb emléke 104. — Zlinszky Aladár: Művészi hangfestés és hangutánzás	191
SZABÓ T. ATTILA: Földi 112. — Sok bába közt elvész a gyermek. Halál ellen nincs orvosság 116. — A dési fazakasok mesterműszavai 117. — Bongor 252. — Mál 253. — Malunfekw. 254. — (Czarnaki:) Czanaki 272. — Rászáll. Dögrovás 330. — Fitymálja, mint Csegezi a puliszkát	339
SZEGEDI LŐRINC: Iduna	340
SZERKESZTŐSÉG: Előfizetési felhívás	340
SZIDAROVSKY JÁNOS: Dr. h. c. Renward Brandstetter: Wir Menschen der indonesischen Erde	124
SZINNYEI JÓZSEF: A visszatért Felvidék 273. — Idézzünk pontosan!	320
TAMÁS LAJOS: A Besztercei és a Schlägli Szójegyzék néhány latin-magyar szópára	48
† TOLNAI VILMOS: Melinda	83
TRÓCSÁNYI ZOLTÁN: A rábaközi nyelvjárás a XVIII. században	259
VÉGH JÓZSEF: Mindig	323
Z. Gy.: A gallok nyelve	341
ZOLNAI GYULA: Mondottam, ember, küzdj és bízva bízzál! 43. — Napság 179. — A <i>véd</i> ige felszólító alakjának kiejtési módja	321
ZSIRAI MIKLÓS: Munkácsi Bernát 1. — Az észt tudomány ünnepe	60
Kisebb közlemények	43, 101, 169, 242, 320
Könyvismertetések	124, 184
Különfélék	60
Levélszekrény	64, 128, 192, 271, 340
Népnyelv	59, 117, 183, 259, 337
Nyelvművelés	53, 112, 179, 256, 331
Nyelvtörténeti adatok	58, 116
Szó- és szólásmagyarzatok	44, 105, 172, 245, 324
Társasági ügyek: Titkári jelentés 1937-ről 264. — Bevételek és kiadások 1937-ben és költségvetés 1938-ra 266. — Pénztári jelentés 268. — A számvizsgáló bizottság jelentése az 1937. évről	271
A borítékon: Tartalom. Tudnivalók. A MNyT. tiszteleti tagjai, tisztkara, választmánya és számvizsgáló bizottsága. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve. Kérelem. Ertesítés. Nyugtázás. A MNyT. kiadványai.	

SZÓ- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

Nincsenek, vagy csak részben vannak felvéve: A nyelvtörténeti, néprajzi és nyelvművelési adatok 53, 58, 59, 112, 117, 123, 179, 182, 256, 259, 262, 273, 338. KISPÁL MAGDOLNA: Napszakok nevei az ugor nyelvekben 4, 76, 141, 225.

- Abony 189
āč- (tör.) 69
āi (tör.) 74
 Ajtony 220
 akancsa 301
 akesa 298
akrep (szl.) 305
 az alany helye a mondatban 332
 alanytalan igék 8
 alattság 298
 albán | oszm.-tör. *B*:
 ~ *p, b* 305
 áldozik 230
ālāḡ (osztj.) 152
 alkonyodik 228
 alkot 213
allemand (fr.) 340
 állítmány helye a mondatban 256, 331
 Álmos 286
 alom 189
aloya 219
ālpēl (vog.) 150
 angol | a londoni nyelv 291 | ~ el. 326
 anya 188
 apa 188
 arab el. az olaszban 44
 Aranyasbánya 134, 139
arap (szl.) 305
 az argót 292
ārīq (tör.) 74
ās (tör.) 73
at (osztj.) 14
āt (tör.) 69, 73
 az (nm.) 191
 azap 305
 azon (nm.) 43, 191
 Baboss E. 46, 47
 bakar 110
 Balassa J. 276, 289
 banyalít 238
 bányol 239
bār (tör.) 69
 Barátfalu 134
 Bárczi G. 289
 barlang 107, 139
 a bars megyei nyj. 275
 Bartha J. 276
bās (tör.) 69
 basa 298
 be- 128
 beg! 248
behal' (tót) 284
 beolvas 128
 beslia 298
 a Beszt. Szój. 48
 biharmegyei gyűjtés 337
bīl (tör.) 70
bīr (tör.) 68, 70
bīrt (tör.) 68, 70
 birt. személyragok 153, 157; -*a, -e* 51—2, 155; *éjtszaka* 12
 birtokképző: -*é* 339
bīš (tör.) 70
bīšik (tör.) 70
 bocsat 213
 bojtörján 220
 boldog 47, 248
Bolko (ném.) 64
 Bolonézer 178
 bolyong 107
 Bongárd 108, 253
 bongor(d, -t) 64, 108, 252
 bont 221
 bonyál, bonyál 238
 bonyolít 238—9
bōr (tör.) 73
 a borsodi nyj. 276
 bozdogán 298
 böles 248
 böleső 218
 Brandstetter R. 124
 Brockelmann C. 68
 Brüll E. 53
 Buda 131, 140
 Budapest 136, 140
 budapesti nyelv 288, 307 kk.
buja- (tör.) 75
 bújik 224
 bujt 222
 Bulan kagán 91—2, 161
 Bulesu 91, 95, 164, 166
bulyama (tör.) 62
bulyar (tör.) 61
bulfassa 213 kk.
 bulyukbasa 301
 Bungárt 64
burgul (tör.) 62
būz (tör.) 71
 Bűdöspeszt 135
 a „Bühnendeutsch“ 315
 bűnhődik 191
 büszke 191
 cafrang 107
 céla, cella 173
 cepe 245
cheuk 48
chotel (vog.) 80
 családnevek | régi ~ szótárolása 57
 a csallóközi nyj. 275
 csap (ige) 237
 csarap, csorab 305
 csecsemő 286
 csekély 174
 cserbasa 301
 Cseri P. 83
 esifik 303

- csilla 172
 csilsátor 172
 csipel 189
 csipkenye 247
 csipnye 247
čiq- (tör.) 69
 csirkázik 148
 csirpíte 172
 csizma 298
 Csokonai Vitéz M. 110
 csormány 174
 csőrőfa 173
 csörökösár 173
 a csusomi nyj. 278
 csukló 174
 csukloggyon 214
 csuvas l. török
 csüng 107
 Czanaki 272
 -*d*-vel bővülő -*v*-tövé igék 215
dahi (tör.) 62--3
 dákó 325
 darázs 190
 deg 'de' 248
 dél 210, 225, 234
 delej 226
 delest 226
 délest 156
 Dengl J. 290
 dernye 247
 dési fazekasok mes-
 terműszavai 117
 Detrehem 189
 divat, dívik 80
 dob (fn.) 305
 dolama 298
 doláp, duláp 305
 domború 189
 domos 302
 dögrovas 330
 dőjt 225
 durvasz 189
 D'Ussieux 83--5
 dülönevek 183, 339
dz a szótagolásban 57
 dzsentrí 325
dževap (szl.) 305
 -*e* (kérdő) 276
é (magy.) tört.-e 210
ēdik (tör.) 70
 edz 285
 ég (ige) 232
 együtt 154
eiš (tör.) 70
ej (osztj.) 14
ēj 5, 6, 11--5, 233--4
ējfél 15, 149
ējjel 12
ēj-nap 9
éjszak 12
ejt, esik 217, 225
éjtszaka 12
elcuui 189
 elhavúl 174
 elnászpángol 107
 előljáró 181
 elrejtezik 224
 elszentül 230
 Élyány 11
 eme-disznó 286
 emel 189
 én 191
 Enying 107
 ép(p), ép(p)en 57
 epe 110
 ernye 247
 és 332
 esk 230
 est 14, 80, 144, 212, 230--1
 este 156, 231
 estve(l) 157, 230--1
 ész 210
 észak 11
 Észttud. Társ. 60
 az észtek 35
 esztergomi | egy ~
 breviárium XV.
 sz.-i magyar be-
 jegyzései 58 | ~
 komáromi nyj. 275
et, et', edi (vog.) 14,
 15, 232
 étellü-éccaka 13
 étendő-ét nap 9
Ethey 165
etn huntl (osztj.) 233
 étvilág 5
 év 'ēj' 11
 évad 13
êvâs (csuv.) 74
ew 11
 ez 191
 ezen (nm.) 43, 191
 ezfek 81
fáchiol (oláh) 106
faciale (lat.) 105
 faji és nyelvi rokon-
 ság 39
falametrela 52
 fark 191
 farkasvetéség 8
fascica 52
fafelth 105
 fátyol 105
 fej (fn.) 255
 fejt, fesel 217, 225
 fél-*ēj* 15
 felsőtiszai nyj. 278
 félt 225
 a feltételes-megen-
 gedő mondat 16
 Felvidék | a ~ visz-
 szatérése 273 | ~
 nyelve 273
 fény 6
 fészek 191
 fetreng 107
feye 219
 fial (fn.) 189
 fidé 44
 finn | a ~ek 37 | a
 keleti-tengeri ~
 népek 32 || *on ka-
 lastamassa* 158
 finnugor | napszakok
 nevei az ugor nyel-
 vekben 4, 76, 141,
 225 | a keleti-ten-
 geri finn népek
 32 | a vogul nyelv
 2--4; a votják
 nyelv 2 || **k-* 26;
 ~ **nt*, **nt*: m.
 -*d* 241; **-t* ~ -*d*:
 m. -*z* 241; cser. -*i*-
 m. -*o*- 222; md. *š*-
 tš. m. *s-* 224 || de-
 nom. **-l* igeképző
 189
 firhang 322
 fitymálja, mint Cse-

- gezi a puliszkát 339
 flanél 325
 fogy 222
 fojt 222
 foly 213
 foncsik 240
 foszt 221
 földi 112
 francia | a párizsi nyelv 291 || lat. *agium*: ~ *age* 49 || latinositott ó- ~ el. 49 | ~ el. a németben 329
 fujt 222
 fuldalag 271
 fúr 156
 furdalék 271
fufelth 105
 fut 213, 284, 286
 füst van az orrában 272, 324
 fút 225
 füventeg 248
 gabalyít 238
 Gáj 176
 gájsic 176
 Gáldi L. 48, 51
 Galicia 166
gallinaceus (lat.) 101
 a gallok nyelve 341
 galyabít 238
 gám 239
 gama, -nes 239
 gamó 239
 gámor 239
 gancos 239
 gáncs 239
 gángol 239
 gánnnyatt 239
 gányol 239
 germán el. a szlávban 340, a franciában 340
 gohér 110
golc 164
 gomb 305
 gombolyag 271
 göngyöleg 271
 görög | ~ telepe-seink 322 | ~ ne-
 vek a m. helyesírásban 57 || *o*: \emptyset 45 | oszm. *B*: ~ *p* 305 || ~ el. 45, ? 106, az eur. nyelvekben 45, az olaszban 44, ? az oláhban 106 | ~ hatás a szlávban 100
 gubacs 238
 gubanc, -ol 238
 gubó 238
 gyujt 220 kk.
 gyűjt 220 kk.
 gyűl 222
 gyűrűfa 174
 -*h* végű szavaink 192
 ha 338
 hágesó 218
 hajlék 271
 hajlik 31
 hajnal 5, 80, 141, 228, 235
 halál ellen nincs orvosság 116
 Halász Gy. 256, 331
 Halics 166
 handzsár 298
 hangfestés | művészi ~ 191
 hanglejtés 16, 296, 311
 hanglemezek | néprajzi ~ 169
 hangsúly 16, 296, 333
 hangtan (m.) 259, 275 kk.
 hangutánzás 191
 hangváltozás: *a*:*a* 210; *d*: \emptyset 110, 252; *dzs*:*zs* 326; *é*:*i* 324; *gy*:*cs* 174; *j*:*jj* 219; *k*:*g* 306; *l*: \emptyset 157; *l*:*j* 50; *l*:*r* 156; *lt*:*jt* 220; *ó*:*a* 183; *ő*:*öl*, *el* 50; *p*:*b* 306; *s*:*cs* 174, 218, 240; *sz*:*c* 246; *sz*:*z* 46; *t*: \emptyset 110, 252; *t*:*tt* 153; *u*, *ü*:*l* 47, 248; *z*:*sz* 285 | fgr. **k*:- m. *k*-, *h*- 27 kk. | tör.
i: m. *a* 301; oszm. *B*: m. *p* 305 | ném. *a*: m. *a* 108; ném. *b*: m. *p* 64
 hangzósság 310
 hangya 157
 hangyál 189
 hánt 221
 hanyatt 154
 harámbasa 298, 301
 harang 30
harang(i)a 51
 haraszt 49
 harka 164
 Harkány 165
 három 156
 hárs 70
 Harsány 189
 hasad 142—3
 hasmánt 154
 hat 'progređi' 213, 214
 határozók | jelzős ~ a helyesírásban 55
 határrész l. dűlő
zatl (osztj.) 81
Hauk Polko 64
 Házsongárd 253
 Hegedűs Gy. 115
 hegyaljai nyj. 277
 helyesírási kérdések 53, 57, 112, 179, 192, 332
 helynevek írása 56
Hennil 142
 higonya-étel 247
 hitves 190
 a hiung-nu-kérdés 62
 hisz: higgy- 216
 hív (ige) 31
 ho- (nm.) 235
 hó 149, 235
 hóda 145
zol (vog) 149
zola (osztj.) 151
 hold 47, 235, 248
 holda 145
holēvat (osztj.) 321
 holnap 144
 holval 143—4, 235, 321
 homály 189

- homlok 154
 homok 30—1
 humorú 31, 189
 homp 31
 hónap 76
 honkorodik 229
 Horger A. 323
 hosszatt 180
 hudlata (osztj.) 233
 húgy 151, 235
 huhto- (f.) 224
 a húnok tört.-e 160
 Xunt' (osztj.) 151
 húnny 31
 hunyorít 189
 hűt 225
 ĩ, ĵi (vog.) 13—4, 232
 ĩ a helyesírásban 112
 ĩ-zés 324
 idétt 154
 az idézőjel 57
 idő 80
 időképzetek 4
 Iduna 340
 ige | az alanytalan
 ~ 8 | az átható
 és átnemható ~
 285
 igeképzők: -ul, -ül
 188, 190 | deverb.
 -csor- 240; -d 236,
 239, 240; -int 237;
 -ít 220—1, 237; -kod,
 -kodik 191; -kol
 191; -l, -ll 189, 221,
 236, 238, 239; -m
 189; -n 214; -nd
 214; -ódik 215; -p
 190; -r 189; -s 190,
 217; -sz 214, 241;
 -szog, -szorog 241;
 -t 190, 191, 213, 220
 kk.; -tatik 271; -v
 188 | denom. -h 191;
 -l 189; -v 188; -z 190
 igenév: -t, -tt 153 |
 - jövet, menet 156
 igenévszók 159
 igeragozás: jel. m.
 jel. -sz 214; múlt
 -á, -é 153; -t, -tt
 153; jövő -nd 214 |
 felszól. -j 211 kk.;
 -gy 215; -ss, -ts 211
 kk. | tanijjon 219 |
 fuss-szag 248 | a-t
 végű igék felszól.
 módja 211 | feltét.
 -ná, -né 214
 ĩla (osztj.) 233
 Ilmelch 248
 ily, ilyen 40
 illetén 42
 imád 285
 indogermán-indoné-
 ziai nyelvrokon-
 ság 124
 az inkerikkók 38
 iorgoffun 218
 ipolyvidéki nyj. 276
 Iriz 302
 Irnek (tör.) 62
 is 17 kk., 274
 ĩš (tör.) 70
 itä (f.) 148
 Jacobsohn H. 280
 jayug (tör.) 74
 jakut mgh.-k 65
 ĵär (tör.) 74
 járgány 47
 járulékhangok: g
 248, n 107, v 50
 a jassznyelv 292
 játék 271
 játszik 285
 ĵāz (tör.) 70
 jelen 6
 jelentésváltozások
 12, 45—7, 131, 138—9,
 144, 213, 241, 248
 ĵetn (osztj.) 233
 jó 'fluvius' 223
 ĵogon (osztj.) 13, 14
 Joinville 242
 Jókai M. 328
 ĵöl (tör.) 71
 ĵōq (tör.) 70
 jön 181
 jövel 216
 jövet (hat.) 156
 Juhász J. 321, 340
 jut 213
 ĵüvin (osztj.) 14
 jüzbasa 301
 a kabarok 86, 159
 kacér 173
 kajál 27
 kajla 31
 kajmó 239
 kakas- 100
 kakastej 96
 a kalizok 86, 159
 Káloz 164
 kalpag 306
 Káltēs (vog.) 7
 Kátusz (lengy.) 166
 kampó 239
 kancsal 239
 kankalék, kankarék
 239
 kankó 239
 kap 27—31
 kapar 27—8
 a karaiták 92—3, 159
 karancsvid. nyj. 276
 karesú 27—8
 karika 27
 a karjalaiak 36
 kās (szam.) 70
 kása 322
 Kāšyarī 67
 kast 27
 kaszab, kaszap 298,
 304
 a kazárok 86, 159
 keaffatuc 213, 217
 kegiggen 215
 keguggethuk 215
 kék 46, 75, 210
 kelet 5
 a keleti-tengeri finn
 népek 32
 kemence 136
 Kemenchepataka 133
 kemény 188—9
 kép 210, 305
 -kép, -képpen 57
 a kérdő mondat 311
 kéreg 191
 kerek, kerék 271
 keres 190
 kerge 240
 keserv- 189
 keuew 48
 khuj (vog.) 149
 ki (nm.) 128

- kiált 27
kīb (tör.) 70
 a kiejtés (m.) 306
 kk., 321, 323
 kifiatallik 149
 kikelet 156
Küldis-in (votj.) 7
 kinek a pap, kinek
 a papné 100
 Kinnamos 86 kk.
 királyuta 49
křš (tör.) 70
 kíván 27, 31
 kíváncsi 240
 kíváncsik 240
kive 48
 kliesen 212
 Kodály Z. 306 kk.
 kofa 27
 komp, kump 'hal-
 mocska' 31
 kopál 27, 29, 31
 kopog 27—8
 kopolya 27—8
 koppant 28
 korány 149
körík (tör.) 71
 kosárnevek 173
kosku (f.) 70
 Kovál 27, 29, 31
 Kovár, Kováree 168
 kozmás 27—8
kőbek (tör.) 74
kők, kők (tör.) 46, 71,
 73, 75
köl (tör.) 71
 Köleséri S. 322
kön (tör.) 71
 Kőpest 134, 139
 körtvély 189
 kőszál 140
 köt 213
 kövesút 49
kőz (tör.) 75
 közép 190
 kréta 322
 kúm 31
 kun analógiák a m.
 ősvalláshoz 242
 kunhalmok 244
kunt' (osztj.) 151
 kupa 27, 28, 31, 121
- ? *kuški* (oláh) 329
 kuss! 329
 kussad 329
 kúszik 27, 28, 31
 kutyanévek 178
küč (tör.) 71
 küllő 50
 Kürt nyj.-a 338
 küszöb 285, 306
kyniuhhad 211 kk.
 láb 305
lacte gallinaccum
 (lat.) 98
 lant 248
 láp 305
 Lapád 183
 laponya 247
 laponyag 248
 lapor 189
 lát 213
 latin | ~ *-agium* :
 fr. *-age* 49 | ~ el.
 a ném.-ben 340, a
 fr.-ban 340
 látszodj- 214
 láttam én már karón
 varjút 251, 340
 lebeg mint a Moha-
 med koporsója 174
 Lehtisalo T. 184
 lenge 240
 lépeső 218
 lesz : legy- 216
läufig (ném.) 284
Linguaglossa (olasz)
 44
 liturgia | a magyar-
 orsz. ~ legrégeb-
 emléke 104
 a lívek 34
 Lompért 253
 a londoni nyelv 291
 Madách I. 43, 244
 madár- 101
 madártej 99
 mág 'már' 248
 magánhangzók (m.)
 259, 307, 338
 magyar 95
 magyar | a ~ ok
 tört.-e 86, 159, ő-
 vallása 242 | ~
- orsz. gör. telepe-
 sek 322 | a vissza-
 tért Felvidék 273 |
 ~ el a tótban 142,
 a déli szl.-ban 305,
 a hazailat.-ban 340,
 a hazai ném.-ben
 142, az oláhban
 305, ? 329, a görög-
 ben 322
 Magyarád 183
 Magyarlapád nyj.-a
 183, 262
 Majtény 222
 makrokozmoszi vi-
 szonyításszók 5
 mál 253
Malunfekw 254
 mamusz 303
 manapság 179
 martalóc 298
 mássalhangzók (m.)
 261, 307
 maszlag 306
 mátyusföldi nyj. 275
mavornum 52
 medveénekek | a vog.
 ~ 193
 megcsappan 237
 megfut 284
 megnádol 107
 megsuvaszt 224
 megüz 284
 megvanyalint 237
 melenget 107
 Melinda 83
 menet (hat.) 156
 Mészáros Gy. 60—3
 Mészpest 132
 mez (nm.) 191
Meza, Meze 272
 micisapka 250
 mikrokozmoszi vi-
 szonyításszók 4
 milyen 42
 mind 54
 minden csoda három
 napig tart 100
 mindig 108, 323
 Miskolc 248
 Mohácsi J. 43
 Monaháza 134

- mondat | a vonatkozó ~ 128 | az állítmány helye a ~ban 256, 331
- Mondottam ember: küzdj és bízva bízál! 43, 244
- mongol l. török mongolos jövevényszavaink 20
- Mongybél 44
- Monoché 134
- Monórét 134
- Moór E. 60—3
- mopsz 177
- morgen (ném.) 144
- Muffert (ném.) 177
- Munkácsi B. 1
- Munuhpest 133
- művészi hangfestés és hangutánzás 191
- nádol 107
- nagy 83
- nagy kezdőbetű 57
- a nagyvárosi nyelv 288, 306 kk.
- nāī (osztj.) 82
- nap 10, 76—80, 82, 144, 235
- nap-éj 10
- napfél 227
- napkelte 148
- naplemente 229
- napnyugta 229
- napol, napoz 76—7
- nappal 146
- napság 179
- napszakok nevei az ugor nyelvekben 4, 76, 141, 225
- napszentület 230
- náspágot 107
- navi jil (osztj.) 152
- német | a „Bühnendeutsch“ 315 | ~ el. 64, 108, 176, 179, 250, 325, 329, ? 212, ófn. 133, 222, kfn. 105 | ~ el. a fr.-ban 329 | ~ hatás 329
- néne 188
- néprajzi hanglemezek 169
- nesku 271
- nevet 213
- nézd meg az anyját, vedd el a lányát 100
- Nézpest 132
- névmás | ~tövek 191 | ~képzők: -n 43, 191; -v 191, 249; -z 191
- névragozás: -ttárgyrag 51, 328; -n hat. 42—3; -t hat. 154, 226; -ben 157; -rag, -reg 248; -vel 179, 180, 231, 250
- névszóképzők | -talan 154 | deverb. -a, -e 128, 191; -ás 189, 190; -asz 128; -csi 240; -csik 240; -ga 239; -i 240; -k 191, 271; -m 189; -ó, -ő 190—1, 284; -t, -tv 190, 218; -va, -ván 190; -z 190 | denom. -a, -e 188, 272; -ály 189; -ány 188; -c 247; -esa 190; -d 46, 247, 336; -é (birt.) 339; -g 191; -i (mn.) 189; -k 191; -ka 191, 247; -l, -ly, -j 189; -lok 154; -m 189; -n, -ny 189, 247; -nya, -nye 247; -nyi 55; -ődök 249; -ók 191; -r 189; -s (mn.) 137, 190; -s (kics.) 189—90; -sa 190; -sz 189; -ú, -ű 190; -v 189
- a névutók 53 kk.
- nincsen 212
- növénynevek 262
- nyakravaló 322
- nyelvi és faji rokonság 39
- nyelvjárások (m.) 273, 288
- a Nyelvtud. Közli. mutatója 340
- nyers 190
- nyes 271
- nyit 213
- nyitraid. nyj. 275
- nyizge 239
- nyom 189
- nyomvaszt 188
- nyugat 229
- nyujt 223
- nyurga 240
- nūsi (vog.) 223
- nyuzga 239
- nyüzt 212
- Obádja 90—1, 162—3
- objektív viszonytárszók 5
- odor 189
- odutta vola 153
- Ofen (ném.) 136, 138
- Offenbánya 134, 139
- Offenberg (ném.) 139
- ojt 225
- oláh 192, 340
- oláh | oszm. B: ~ p 305 | ~ el. 138, 298, ? 45 | ? ~ hatás. 230
- olasz 340
- olasz el. 44, 105, a szb.-hrv.-ban 47, ? az oszm.-ban 48
- old 248
- oltalom 248
- oly, olyan 40
- olyatán 41
- ōn (tör.) 71
- Ōpetatud Eesti Selts 60
- orchon 52
- orom 189
- orton 52
- oszló 306
- oszt 221
- osztják | az ~ok tört.-e 323 | a napszakok nevei az ~ban 4 kk., 76 kk., 141 kk., 225 kk. || $\frac{X}{Z}$ -, $\frac{K}{L}$ - 32

- őr (tör.) 69
Oven 136
ovga 216
 ő 54
 őr (tör.) 71
 önként 155
 önt 221
 ördögös 107
 összecsap 237
 az összetelek helyes-
 írása 53
 összeüt 237
 öt 'önt' 213
 ötveny 49
 ötvös 213
 övéké 339
 őz (tör.) 71, 75
padlema jūpsa
 (osztj.) 233
 páhol 237
 pajzán 47
 pali 173
 a palóc nyj. 275
 Palota 140
 a párizsi nyelv 291
 patyolat 106
 pecegomba 245
 pedz 285
 perzsa el. a tör.-ben
 299, ? 48
 Peskő 135
 Pest 129
 Pestere 138
 Pestes 137
 pesze 245
pierge (fr.) 49
 pillangó 107
pimeä (f.) 6
pire (fr.) 49
pirgus (lat.) 48
 pirkad 148
 /pislen 210
 pitymallás 148
 pitymallik 229
 polgár 64
 pónyál 238
 porkoláb 305
pos (vog.) 150
 póta 173
Pöckau (ném.) 138
 pörge 240
 pucos 329
 qāl- (tör.) 70, 73
 qān (tör.) 70, 73
qānat (tör.) 73—4
qap- (tör.) 74
qār (tör.) 70, 74
qās (tör.) 70
qāš (tör.) 70
qat- (tör.) 74
qāz (tör.) 70
qīn (tör.) 70, 74
qōjuγ (tör.) 74
 a rábaközi nyj. 259
 Ragyole 248
 rajt- 222
 Ramstedt G. J. 72
 Ranga 128
 rangasz 128
 rászáll 330
 reg, reggel 146, 152,
 224, 235
 rég 147, 152
 Reguly A. 2, 101
 rejt 223
 rejtek 271
 rekkenő 223
 répa 322
 reszket 213
 réz-efendi 302
rīngīm (osztj.) 233
 Rohonc 248
 ronda 240
 ront 221
 rozoga 240
 rozsnói nyj. 277
 röjtök 223
 s hangértéke 52
 s hang jelölése 52
sāγ (tör.) 73, 74
 sallang 107
 sanda 240
sap- (tör.) 74
sarīγ 70, 73—4
 savanyú 224
 sávollik 229
sāz (tör.) 73
 Schendus M. 322
 Schlägli Szój. 48
 se- 181
 sekély 174
 selejt 222
 semilyen 181
 semmi 181
šan (szam.) 70
 senki 181
sēri (vog.) 150, 232,
 235
Shak(e)spe(a)re
 (ang.) 64
šī (szam.) 70
siellä (f.) 250
 siet 213
 sikló 174
 Simonyi J. 259
 Simonyi Zs. 321
sir (vog.) 150
sök- (tör.) 71
 sok bába közt el-
 vész a gyermek
 116
 Somogyváry Gy. 309
 sorszámnev — tő-
 számnév 335
 sovány 188—9
 sömörög 191
 sörje 174
 sötét 228, 235
sōz (tör.) 71
spelunca (lat.) 139
 sujt 224
 sulyom 189
 sunda 240
sutka (vog., osztj.)
 10, 11, 234
 suvaszt 224
 sūrvedés 229
 sūt 213
sūt (tör.) 71
 sz hang jelölése 302
 szabadkozik 56
 szabódik 56
 Szabriél 91, 162—3
 Szaesvay I. 309
 szag 110
 -szag (jár.) 248
 szak 12
 Σαμουήτης 286
 szalvéta 322
 a szamaritánusok
 tört.-e 160
 számnév | ~ a he-
 lyesírásban 55 | tő-
 ~, sor ~ 335 || -d,
 -dik 336
 szamojéd | ~ nyelvi
 gyűjtés 184 | -h-
 ered. 223
 szánt 221

- száraz 190
 székek 210
 Szekfű Gy. 312
 szél 'ventus' 210
 személy 189
 személytelen igék 8
 személy 301
 szemölcs 47, 248
 szemöldök 248
 szentül (ige) 230
 a szenvedő ige 271
 szepe 245
 Szerencs 218
 szeret 213
 szerkesztik 215
 Szésszarma 247
 szív (fn.) 189
 Szjehendosz M. 322
 szláv | tör. *i*, *i*: déli
 ~ *ija* 299 | oszm.
B: déli ~ *p*, *b* 305
 || tót instr. *-om*
 130 || ~ el. 28, 107,
 247, ? 242, 272 | déli
 ~ el. 47, 298, 299,
 340, ? 106 | bolgár
 el. 129, 138, 140 ||
 orosz el. a vog-
 osztj.-ban 10-1 |
 ~ el. a ném.-ben
 64, 138 | ~ hatás
 100
- szólások 59, 100
 Szolnok 47, 248
 szórend (m.) 16, 274,
 331
- szótagok (m.) 57, 308
 szó (mn.) 247
 Szóc, Szóce 247
 szöcske 218
 Sződ 247
 szőke 247
 szőkül 148
 Szőny 247
 szőnye 247
 szőnyeg 247
 szubjektív viszonyí-
 tásszók 4
- szürkőnyet 148, 229
 szürkület 148, 229, 235
 a *-t* végű igék felsz.
 módja 211
- tacaruta* 157-8
 tájt (hat.) 154
 tákó 325
 tálcá 56
 támadat 148
tāmīr (tör.) 74
tāna (tör.) 74
 tapos 190
 Tarcsa 218
 tarka 191
 Tarmacs 166
 tarvarjú 251
tāš (tör.) 69, 72-5
 taval(y) 79, 249-50,
 320
- Techert J. 110
 tehát 81
 tekercs 218
tekunched 211 kk.
 temet 213
 ten- (nm.) 191
 teugelic 107
 teritsfa 172
 térképzetek 4
 Termacs 166
teryhcz 219
 test 218
 testvér 112
 tesz: tegy- 215-6
 tetem 189
 teteszik 215
 tétova 191
 tető 218
- Thomson J. 85
tī- (tör.) 70
 *tiloszik 215
 tilov- 188
 timon 47
tindata (lat.) 105
 tinó 282
 tipor 189
tīš (tör.) 70
tīt (tör.) 70
 tivornya 80
tīz (tör.) 70
tizic (oláh) 209
 Toivonen J. 26 kk.,
 281, 286
- töl-* (tör.) 71
 Told 248
 Tolnai V. 325
 tonya 247
- topraq* (tör.) 75
 Tormás 166
 tót l. szláv
 tova 191, 249-50
tōz (tör.) 71, 74-5
 tőkét von 327
 török || a húnok
 tört-e 160; kalizok,
 kazárok, kabarok
 86, 159; a kun ősvallás
 242 || ~
 nyelvészeti kérdések
 60 || oszm.
 nyelvű anyag 303
 || a ~ mgh.-k
 tört.-e 209-10; a
 ~ hosszú mgh.-k
 65 || **ð*: csuv. *r* 75;
 **l*: *š*, *l* 72; **r*: *r*, *z*
 72; *k-*, *χ-* 30 | *ā*:
ja 73; *č*: *ǰ* 66; *ō* *ō*,
ū, *ū*: *oi*, *oi*, *ui*, *ūi*
 73; *p*: *b* 299; *t*: *d*
 66 | oszm. hang-
 tört.: *B* 305; *ei*: *é*
 302; *ei*: *i* 302; *ftl*:
fl 303; *z*: 302 | ~
ø: mong. *a*, *e* 75;
 ~ *a*: mong. *i* 74 |
 ~ *j*: csuv. *v* 75 |
 csuv. *a*: jak. *i* 74
 || járulékhangok:
 oszm. *i*, *u* 302;
 csuv. *v*, *j* 66 || ~
 névszóképzők: de-
 verb. *-r* 62; de-
 nom. *-džijiz* 62 ||
 ~ el. 30, 220-3,
 328; oszm. 47,
 297; kun-bes. 210;
 bolg. tör. 29, 174,
 227 | ~ el. a cser-
 ben 223; a szam-
 ban 70; az angol-
 ban 300; a balkáni
 nyelvekben 300,
 305; a déli szl-
 ban 298, 299; a
 fr.-ban 300; a
 gör.-ben 300; a
 ném.-ben 300; az
 oláhban 209; az
 olaszban 300

- tört* (tör.) 68, 71, 75
tőš (tör.) 71
 tőszámnevek 335
 tőzeg 207, 306, 328
 túl 249
 a tulajdonnevek
 írása 179–80
tuolla (f.) 250
 turbolya 45
 turesi 240
 turkomán hosszú
 mgh.-k 65
 tuskó 327
tüz (tör.) 71–5
tűn (tör.) 71
tűš (tör.) 72
ű a helyesírásban
 112
űč (tör.) 71
 ugor | a napszakok
 nevei az ~ nyelv-
 vekben 4, 76, 141,
 225
 ugráncsi 240
 újfehértói népnyelv
 59, 123
 újságközlemények
 szórendje 332
 uráli | őš-~ képzők
 184 | ~ névmás-
 tövek 191
 utca 56
 utcanévek írása 56
 utójára 182
 utolér 181
ű a helyesírásban
 112
űč (tör.) 72
 ül 189
 ünnep 78
 ünő 283
 üszke 284
 üsző 279
űt (tör.) 72
 ütleg 271
 ütődött 237
 üzekedik 283
 a -v tövű igék 215
 vadon(y) 189
 vágormány 237
 vakarcs 218
 vala 158
Valaques (fr.) 340
 Vámbéry Á. 63
 vancog 241
 vancsi 240
 vancsorodott 240
 vanda 240
 vannyadt 236
 vánsszorodik 240
 vánsszorog 236, 241
 ványadoz 241
 Vanyalós 238
 vanyiga 239
 Vanyó 242
 ványol 236
vār (tör.) 69
vasa 51
vasa (f.) 280
 vasárnap 80
 véd : védj 321
 vékony 189
 a vepszék 36
 verdődik 241
 verekedik 241
 verem 139
 vergődik 241
 vérmes 189
vermicelli (olasz) 45
 a vérszerződés 243
βῆσιγ (vog.) 280, 286
 a vessző a helyes-
 írásban 57, 332
 vesz : végy 322
 vétek 271
vezeffe 211 kk.
 vezet 213
 viccesan 148
 világ 79
 világodat (fn.) 148
 vilamodat 156
 villámodat (fn.) 148
vimagguc 216, 285
 virrad 147, 156, 235
 visszaható igék 285
 viszálykodás 56
vmbš 51
 vogul | a ~ nyelv
 2–4 | ~ medve-
 énekek 193 | ~
 medve-műsók 110
 | a napszakok ne-
 vei a ~ban 7 kk.,
 76 kk., 141 kk., 225
 kk. || ž-, k- 32 || ~
 deverb. -s ige 219,
 223 | ~.deverb.
 -əm névszóképző
 110 || felszól. -s 219
 vonatkozó mondat
 128
 vonz 285
 vonyigó 240
vorbo 51
vošpent (vog.) 150
 a votják nyelv 2
 a votók 36
 vő 188
vza 51
Walach (ném.) 340
Welches (fr.) 340
werhet 51
wylagosyhez 219
ydweczye 219
yewel 217
 z hangértéke 52, 302
 z hang jelölése 52
 zágrábi liturgia 104
 Zaj 339
 zemplén-abaúji nyj.
 278
 Zlinszky A. 191
zoboduca 211 kk.
 zöld 45, 248
 züllött 46
 a zš hang eredete
 190
 zseb 306
 Zsid 166
 a zsidók tört.e 160
 Zsirai M. 262

A SZERKESZTÉSÉRT FELELŐS : PAIS DEZSŐ,
 A KIADÁSÉRT : SÁGI ISTVÁN PÉNztÁROS.

XXXIV. ÉVF.

1938. JAN.—FEBR.

1—2. SZÁM

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ HAVI FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

*

MEGINDÍTOTTA SZILY KÁLMÁN

*

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

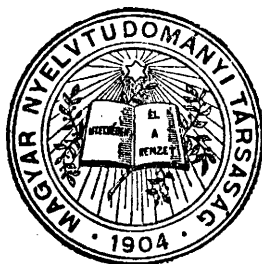
MELICH JÁNOS

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL

331—332. SZÁM

1938. JAN.—FEBR.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

1938

T A R T A L O M

	Lap
<i>Zsirai Miklós</i> : Munkácsi Bernát.....	1
<i>Kispál Magdolna</i> : Napszakok nevei az ugor nyelvekben	4
<i>Gyomlay Gyula</i> : Szórend, hangsúly és hanglejtés a feltételes-megongedő mondatokban	16
<i>Laziczius Gyula</i> : A finnugor szókezdő k magyar fejleményei mélyhangú szavakban.....	26
<i>Kettunen Lauri</i> : A keleti-tengeri finn népek	32
<i>Csüry Bálint</i> : <i>Olyan, ilyen</i> és társai.....	40
Kiseb b közlem ény ek. <i>Zolnai Gyula</i> : Mondottam ember, küzdj és bízza bízzál!	43
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Clauser Mihály</i> : Mongybél. — <i>Gáldi László</i> : Fidé. — <i>Juhász Jenő</i> . Zöld. — <i>Knieszta István</i> : Pajzán. — <i>Tamás Lajos</i> : A Besztercei és a Schlägli Szójegyzék néhány latin-magyar szópára	44
Nyelvművelés. <i>Nagy J. Béla</i> : Helyesírási kérdések.....	53
Nyelvtörténeti adatok. <i>Clauser Mihály</i> : Egy XV. századi esztergomi breviárium magyar bejegyzései.....	58
Népnyelv. <i>Koczogh András</i> : Szólások a szabolcsmezei Újfehértóról	59
Különb-félék. <i>Zsirai Miklós</i> : Az észttudomány ünnepe. — <i>Németh Gyula</i> : Turkológiai portyázások	60
Levélszekrény	64
A borítékon: Tudnivalók. — Magyar Nyelvtudományi Társaság. — Kérelem. — Értesítés. — Nyugtázás.	

TUDNIVALÓK.

A Magyar Nyelv február, április, június, október és december közepén jelenik meg.

A szerkesztőséget illető levelek, kéziratok, kérdések, tudósítások *Pais Dezső szerkesztő* címére (Budapest XI. Lenke-tér 12.), tagajánlások *Melich János alelnök* címére (Budapest VIII. Múzeum-körút 6—8.) küldendők.

Pénzküldemény, megrendelés, reklamálás, cím- és lakváltozás bejelentése a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Budapest VIII. Múzeum-körút 6—8.) intézendő.

Tagdíj, előfizetés 1938-ban 8 pengő, alapítvány 200 pengő.

XXXIV. ÉVF.

1938. MÁRC.—ÁPR.

3—4. SZÁM

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ HAVI FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

•

MEGINDÍTOTTA SZILY KÁLMÁN

•

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

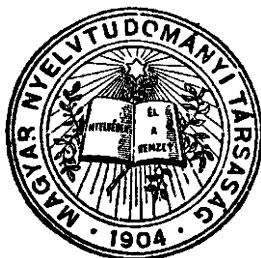
MELICH JÁNOS

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL

333—334. SZÁM

1938. MÁRC.—ÁPR.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1938

T A R T A L O M

	Lap
<i>Ligeti Lajos</i> : A török hosszú magánhangzók	65
<i>Kispál Magdolna</i> : Napszakok nevei az ugor nyelvekben	76
† <i>Tolnai Vilmos</i> : Melinda	83
<i>Gyóni Mátvás</i> : Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok	86
<i>Vitéz Mészáros Ede</i> : Kakastej.....	96
Kisebb közlemények. <i>Schleich Lajos</i> : Adalék Reguly Antal ázsiai utazásához. — <i>S. I.</i> : A magyarországi liturgia legrégebb emléke	101
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Gáldi László</i> : Faselth. Fátyol. — <i>Horger Antal</i> : Elnáspángol. — <i>Kelemen József</i> : Bongor ~ bongord ~ bongort. — <i>Knöpfler László</i> : Szag. — <i>Ruhmann Jenő</i> : Bakar, gohér — <i>Szabó T. Attila</i> : Földi	105
Nyelvművelés. <i>Nagy J. Béla</i> : Az <i>í, ú, ü</i> a magyar helyesírásban	112
Nyelvtörténeti adatok. <i>Szabó T. Attila</i> : Sok bába közt elvész a gyermek. Halál ellen nincs orvosság	116
Népnyelv. <i>Szabó T. Attila</i> : A dési fazakasok mesterműszavai. — <i>Koczogh András</i> : Tájszók a szabolcsmegyei Újfehértóról	117
Könyvismertetések. <i>Szidarovszky János</i> : Dr. h. c. Renward Brandstetter: Wir Menschen der indonesischen Erde	124
Levélszekrény	128
A borítékon: Tudnivalók. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. — Kérelem. — Értesítés. — Nyugtázás.	

TUDNIVALÓK.

A Magyar Nyelv február, április, június, október és december közepén jelenik meg.

A szerkesztőséget illető levelek, kéziratok, kérdések, tudósítások *Pais Dezso szerkesztő* címére (Budapest XI. Lenke-tér 12.), tagajánlások *Melich János alelnök* címére (Budapest VIII. Múzeum-körút 6—8.) küldendők.

Pénzküldemény, megrendelés, reklamálás, cím- és lakváltozás bejelentése a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Budapest VIII. Múzeum-körút 6—8.) intézendő.

Tagdíj, előfizetés 1938-ban 8 pengő, alapítvány 200 pengő.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI

I.

1. Zolnai Gyula. Nyelvméleink a könyvnyomtatás koráig. 1905. Elfogyott.
2. Szily Kálmán. A mágnás-czím a magyarban. 1905. 0.40 P.
3. Pápay József. Reguly Antal emlékezete. 1905. 0.80 P.
4. Balassa József. A nép nyelvének tanulmányozása. 1905. Elfogyott.
5. Erdélyi Lajos. Nyelvjárásaink ügye és teendőink. 1905. Elfogyott.
6. Réthelyi Prikkel Marián. A magyar táncnyelv. 1906. 0.60 P.
7. Gombocz Zoltán. Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink. 1908. 2.40 P.
8. Melich J. Az Orthographia Vngarica és a magyar helyesírás. 1908. Elfogyott.
9. Szeremley Császár Lóránd. Jelentés-tanulmányok. 1909. 0.80 P.
10. Kóssa Gyula. Régi magyar gyógyszernevek. 1909. 1.20 P.
11. Gombocz Zoltán. Pótlékok a Magyar Tájszótárhoz. 1910. 0.60 P.
12. Tolnai Vilmos. A szőlásokról. 1910. 1.20 P.
13. Melich János. Nyelvünk szláv jövevényei. 1910. Elfogyott.
14. Melich János. A magyar tárgyas igeragozás. 1914. 2.— P.
15. Melich János. Keresztneveinkről. 1914. Elfogyott.
16. Gombocz Zoltán. Árpádkori török személynveink. 1915. 1.20 P
17. Hóman Bálint. A székelyek eredete. 1921. Elfogyott.
18. Sági István. A magyar szótárak és nyelvtanok könyvszerkezete. 1922. 2.40 P.
19. Gragger Róbert. Omagyar Máriasisárolom. 1923. 0.60 P.
20. Jakubovich Emil. Adalékok legrégebb nyelvmélekes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez. 1924. 0.40 P.
21. Vitéz Házi Jenő. A soproni magyar-latin szójegyzék. 1924. 0.80 P.
22. Csúry Bálint. A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. 1925. 1.20 P.
23. Szinyei József. A Halotti Beszéd hang- és alakana. 1926. 0.60 P.
24. Balogh József. Szent Gellért és a symphonia Ungarorum. 1926. 0.40 P.
25. Kniezsa István. A magyar helyesírás a tatárjárásig. 1928. 0.80 P.
26. Fludorovits Jolán. Latin jövevényszavaink hangtana. 1930. 1.20 P.
27. Moravcsik Gyula. Az onogurok történetéhez. 1930. 1.— P.
28. Csefkó Gyula. Szállóigék, szőlásmódok. 1930. 6.— P.
29. Bárczi Géza. A „pesti nyelv“. 1932. 1.— P.
30. Németh Gyula. A nagyszentmiklósi kincs feliratai. 1932. 1.— P.
31. Gyalmos János. Latin eredetű képzőink. 1933. 0.80 P.
32. Hartnagel Erzsébet. Újabb német jövevényszavainkról. 1933. 0.80 P.
33. Laziczus Gyula. Bevezetés a fonológiába. 1932. 3.— P.
34. Kovalovszky Miklós. Az irodalmi névadás. 1934. 1.60 P.
35. Jakubovich Emil. A székely rovásírás legrégebbi ábécéi. 1935. 0.80 P.
36. Melich János. Gombocz Zoltán emlékezete. 1936. 0.80 P.
37. Zsirai Miklós. Budenz József. 1936. 0.60 P.
38. Csúry B. Mássalhangzónyúlás, ikerítődés a szamosháti nyelvjárásban. 1937. 0.80 P.
39. Kispál Magdolna. Napszakok nevei az ugor nyelvekben. 1938. 1.— P.
40. Szende Aladár. A XVI. század nyelvszemlélete. 1938. 1.20 P.
41. Baboss R. Ernő. A causativ igeképzés. 1938. 0.80 P.
42. Melich János. Jelentéstani kérdések. 1938. 0.80 P.

II.

- Melich János. A két legrégebb magyar nyelvű nyomtatvány. 1912. Elfogyott.
Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születésnapjára. 1918. 3.— P.
Juhász Jenő. A Magyar Nyelv I—XXV. évf. Mutatója. 1931. 10.— P.
Csúry Bálint. Szamosháti Szótár. Két kötet. 1935—36. 25.— P.

Megrendelhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztáránál (Budapest VIII., Múzeum-körút 4., D épület). Társaságunk tagjainak féláron adjuk a meglevő kiadványokat.

Kérelem.

Társaságunk közgyűlése 1938-ra is 8 pengőben állapította meg a rendes tagdíjat és 200 pengőben az alapító díjat. Ugyancsak 8 pengőért kapják előfizetőink is a Magyar Nyelv idei évfolyamát.

Azokat a régi alapítóinkat, akiknek az alapítványa 200 pengőnél kevesebb, bizalommal kérjük, szíveskedjenek az évi rendes tagdíjat megfizetni vagy pedig alapítványukat 200 pengőre kiegészíteni.

A tagdíj, előfizetés beküldhető postautalványon Társaságunk pénztárának (VIII. Múzeum-körút 6—8. sz.) vagy az idei 1—2. sz. füzethez mellékelt befizető lap felhasználásával a Magyar Nyelvtudományi Társaság 18.144. számú postatakarékpénztári csekkszámájára.

Budapesten, 1938. április 15-én.

**A Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöksége.**

Értesítés.

A M. Tud. Akadémia Nyelvművelő Bizottságának *Magyarosan* című folyóiratát a Magyar Nyelvtudományi Társaság tagjai és a Magyar Nyelv előfizetői a Magyar Nyelv füzeteihez mellékelve ebben az évben is ingyen kapják.

Budapesten, 1938. április 15-én.

**A Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöksége.**

Nyugtázás

1938. február 1-től március 31-ig.

Alapítványok: Balogh Jenő, Nagylózs (kieg.) 10, Klemm Antal (kieg.) 14, Rásonyi László (kieg.) 4, összesen 28 pengő.

Alapítók rendes tagdíja: Csűry Bálint 8, Ecseri Lajos 8, Horger Antal 8, Horváth János 8, Losonczy Zoltán 8, Zirc: apátsági könyvtár 8, összesen 48 pengő.

Adományok: Tomcsányi Móric 2, Varga Bálint 2, összesen 4 pengő.

Adomány a Szily-alapra: Zsirai Miklós (írói tiszt. díj) 7 pengő.

Magyar Nyelvtudományi Társaság.

I. Tiszteleti tagok:

Balogh Jenő, Győr (1936.), Kannisto Artúr, Helsinki (1934.), Mark Gyula, Tartu (1937.), Nielsen Konrád, Oslo (1936.), Toivonen György, Helsinki (1937.).

II. Tisztikar:

Elnök: Szinnyei József, alelnökök: Melich János és Zsirai Miklós, titkár: Laziczius Gyula, szerkesztő: Pais Dezső, jegyző: Ligeti Lajos, pénztáros: Sági István, ellenőr: Kniezsa István.

III. Választmányi tagok:

a) *Fővárosiak*: Bárczi Géza, Eckhardt Sándor, Farkas Gyula, Gulyás Pál, Hóman Bálint, Horváth János, Juhász Jenő, Losonczi Zoltán, Moravcsik Gyula, Nagy József Béla, Németh Gyula, Némethné Sebestyén Irén, Putnoky Imre, Rásonyi László, Schwartz Elemér, Tamás Lajos, Trócsányi Zoltán, Vizsota Gyula, Gróf Zichy István, Zlinszky Aladár, Zolnai Gyula.

b) *Vidékiek*: Csefkó Gyula, Csúry Bálint, Gyomlay Gyula, Horger Antal, Klemm Antal, Mészöly Gedeon, Pap Károly, Soly-mossy Sándor, Szendrey Zsigmond, Techert József, Vargha Damján, Zolnai Béla.

IV. Számvizsgáló bizottság:

Horváth Endre, Sipótz Pál, Szidarovszky János.

A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyvéből a M. Tud. Akadémia kiadásában a következő füzetek jelentek meg:

- I. 1. Gombocz Zoltán, Nyelvtörténeti módszertan.
3. Pápay József, A magyar nyelv hasonlítás története.
4. Pápay József, A finn-ugor népek és nyelvek ismertetése.
5. Gróf Zichy István, A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig.
6. Melich János, A honfoglalás kori Magyarország.
7. Hóman Bálint, A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése.
10. Trócsányi Zoltán, Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása.
11. Laziczius Gyula, A magyar nyelvjárások.
12. e. Fludorovits Jolán, A magyar nyelv latin jövevényszavai.
- II. 2. Németh Gyula, A magyar rovásírás.
6. Klemm Antal, Magyar történeti mondattan. (A füzet első fele.)
12. Tolnai Vilmos, A nyelvújítás.

Kérelem.

Társaságunk közgyűlése 1938-ra is 8 pengőben állapította meg a rendes tagdíjat és 200 pengőben az alapító díjat. Ugyancsak 8 pengőért kapják előfizetőink is a Magyar Nyelv idei évfolyamát.

Azokat a régi alapítóinkat, akiknek az alapítványa 200 pengőnél kevesebb, bizalommal kérjük, szíveskedjenek az évi rendes tagdíjat megfizetni vagy pedig alapítványukat 200 pengőre kiegészíteni.

A tagdíj, előfizetés beküldhető postautalványon Társaságunk pénztárának (VIII. Múzeum-körút 6—8. sz.) vagy a mellékelt befizető lap felhasználásával a Magyar Nyelvtudományi Társaság 18.144. számú postatakarékpénztári csekkszámlijára.

Budapesten, 1938. február 15-én.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöksége.

Értesítés.

A M. Tud. Akadémia Nyelvművelő Bizottságának *Magyarosan* című folyóiratát a Magyar Nyelvtudományi Társaság tagjai és a Magyar Nyelv előfizetői a Magyar Nyelv füzeteihez mellékelve ebben az évben is ingyen kapják.

Budapesten, 1938. február 15-én.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöksége.

Nyugtázás

1937. december 1-től 1938. január 31-ig.

Alapítványok: Esterházy hercegi könyvtár (kieg.) 100, Szabó Béla (kieg.) 2, Vízota Gyula (kieg.) 10, összesen 112 pengő.

Alapítók rendes tagdíja: Melich János 8, Országos Kaszinó 8, összesen 16 pengő.

Adomány: Haich Károly 2 pengő.

Adományok a Szily-alapra (írói tiszteletdíjából): Eckhardt Sándor 1, Károlyi Árpád 1, összesen 2 pengő.

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ HAVI FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

*

MEGINDÍTOTTA SZILY KÁLMÁN

*

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

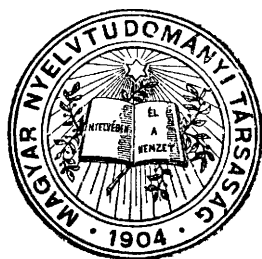
MELICH JÁNOS

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL

335—336. SZÁM

1938. MÁJ.—JÜN.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1938

T A R T A L O M

	Lap
<i>Melich János</i> : Melyik nép nevezte el Pestet <i>Pest</i> -nek?.....	129
<i>Kispál Magdolna</i> : Napszakok nevei az ugor nyelvekben	141
<i>Mészöly Gedeon</i> : A HB. <i>odutta vola</i> igealakjához írt jegyzet.....	153
<i>Gyóni Mátyás</i> : Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok	159
Kisebbségi közlemények. <i>Ortutay Gyula</i> : Néprajzi hanglemezek.....	169
Szó- és szólásmagyarazatok. <i>Bátky Zsigmond</i> : Csilsátor. Csörökösár. — <i>Bóka László</i> : Elhavúl. — <i>Eckhardt Sándor</i> : Lebeg mint a Mohamed koporsója. — <i>Hardy Laura</i> : Gájsic. — <i>Hartnagel Erzsébet</i> : Mopsz. — <i>Zolnai Gyula</i> : Napság	172
Nyelvművelés. <i>Nagy J. Béla</i> : Helyesírási kérdések	179
Népnyelv. <i>Báthori János</i> : Határrésznevek az alsófehérvármegyei Magyarlapádról	183
Könyvismeretetések. <i>N. Sebestyén Irén</i> : T. Lehtisalo: Über die primären ururalischen ableitungssuffixe. — <i>S. I.</i> : Zlinszky Aladár: Művészi hangfestés és hangutánzás	184
Levélsekrény	192
A boríték on: Tudnivalók. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. — Kérelem. — Értesítés. — Nyugtázás.	

TUDNIVALÓK.

A Magyar Nyelv február, április, június, október és december közepén jelenik meg.

A szerkesztőséghez illető levelek, kéziratok, kérdések, tudósítások *Pais Dezső szerkesztő* címére (Budapest XI. Lenke-tér 12.), tagajánlások *Melich János alelnök* címére (Budapest VIII. Múzeum-körút 4., C épület) küldendők.

Pénzküldemény, megrendelés, reklamálás, cím- és lakváltozás bejelentése a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Budapest VIII. Múzeum-körút 4., C épület) intézendő.

Tagdíj, előfizetés 1938-ban 8 pengő, alapítvány 200 pengő.

XXXIV. ÉVF.

1938. SZEPT.—OKT.

7—8. SZÁM

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ HAVI FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

•
MEGINDÍTOTTA SZILY KÁLMÁN

•
A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

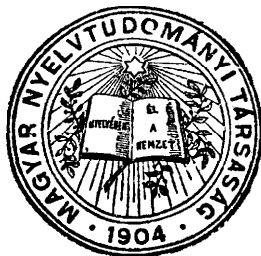
MELICH JÁNOS

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL

337—338. SZÁM

1938. SZEPT.—OKT.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG

1938

T A R T A L O M

	Lap
<i>Kannisto Artúr</i> : A vogul medveünnepek	193
<i>Ligeti Lajos</i> : Tőzeg	207
<i>Juhász Jenő</i> : A -t végű igék felszólító módjáról	211
<i>Baboss R. Ernő</i> : A <i>gyűjt-, gyűjt</i> -féle egytagú causativumok alaktanához ..	220
<i>Kispál Magdolna</i> : Napszakok nevei az ugor nyelvekben	225
<i>Pais Dezső</i> : Ványol, ványadt, ványszorog	236
Kiseb b közlemények. <i>Eckhardt Sándor</i> : Kun analógiák a magyar ősvalláshoz. — <i>Kardeván Károly</i> : Mondottam ember: küzdj és bízza bízzál!	242
Szó- és szólásmagyarázatok. <i>Bárcei Géza</i> : Cepe. — <i>Horger Antal</i> : Szőnyeg, szemöldök. — <i>Lavotha Ödön</i> : Túl. — <i>Loványi Gyula</i> : Mici-sapka. — <i>Pap Károly</i> : Láttam én már karón varjút. — <i>Szabó T. Attila</i> : Bongor. Mál. Malunfekw	245
Nyelvművelés. <i>Nagy J. Béla</i> : Az állítmány helye a mondatban	256
Népnyelv. <i>Trócsányi Zoltán</i> : A rábaközi nyelvjárás a XVIII. században. — <i>Báthori János</i> : Növénynevek az alsófehérvármegyei Magyarlapádról	259
Társasági ügyek. Titkári jelentés 1937-ről. — Bevételek és kiadások 1937-ben és költségvetés 1938-ra. — Pénztári jelentés. — A számvizsgáló bizottság jelentése az 1937. évről	264
Levélsekrény	271
A boríték on: Tudnivalók. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. — Kérelem. — Értesítés. — Nyugtázás.	

TUDNIVALÓK.

A Magyar Nyelv február, április, június, október és december közepén jelenik meg.

A szerkesztőséget illető levelek, kéziratok, kérdések, tudósítások *Pais Dezső szerkesztő* címére (Budapest XI. Lenke-tér 12.), tagajánlások *Melich János alelnök* címére (Budapest VIII. Múzeum-körút 4., C épület) küldendők.

Pénzküldemény, megrendelés, reklamálás, cím- és lakváltozás bejelentése a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Budapest VIII. Múzeum-körút 4., C épület) intézendő.

Tagdíj, előfizetés 1938-ban 8 pengő, alapítvány 200 pengő.

XXXIV. ÉVF.

1938. NOV.—DEC.

9—10. SZÁM

MAGYAR NYELV

KÖZÉRDEKŰ HAVI FOLYÓIRAT
A MŰVELT KÖZÖNSÉG SZÁMÁRA

*

MEGINDÍTOTTA SZILY KÁLMÁN

*

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG MEGBÍZÁSÁBÓL

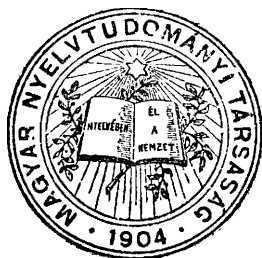
MELICH JÁNOS

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL SZERKESZTI

PAIS DEZSŐ

A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI MINISZTERIUM
ÉS A M. TUD. AKADÉMIA TÁMOGATÁSÁVAL

339—340. SZÁM

1938. NOV.—DEC.

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
1938 .

T A R T A L O M

	Lap
<i>Szinnyei József</i> : A visszatért Felvidék	273
<i>Csűry Bálint</i> : A visszatért Felvidék nyelve	273
<i>Melich János</i> : Úszó	279
<i>Moravcsik Gyula</i> : A magyar <i>Almos</i> név legrégebb feljegyzéséhez	286
<i>Kovalovszky Miklós</i> : A nagyvárosi nyelv	288
<i>Halasi Kun Tibor</i> : Oszmánli jövevényszavaink hangtanához	297
<i>Lazicius Gyula, Nagy J. Béla, Sági István</i> : A magyar kiejtésről	306
Kiseb b k ö z l e m é n y e k. <i>Szinnyei József</i> : Idézzünk pontosan! — <i>Zolnai Gyula</i> : A <i>véd</i> ige fölszólító alakjának kiejtőmódja. — <i>Horváth Endre</i> : Egy erdélyi görög orvos nyilatkozata a finn-magyar nyelvrokonságról 1725-ben. — <i>Végh József</i> : Mindíg.....	320
S z ó - é s s z ó l á s m a g y a r á z a t o k. <i>Csűry Bálint, Loványi Gyula</i> : Füst van az orrában. — <i>Gáldi László</i> : Dákó ~ tákó. Flanel. — <i>Implom József</i> : Dzsentri. — <i>Lengyel Dénes</i> : Tökét vonni. — <i>Ligeti Lajos, Gáldi László</i> : Tőzeg. — <i>Loványi Gyula</i> : Kuss. Puccs. — <i>Szabó T. Attila</i> : Rászáll. Dögrovás	324
N y e l v m ű v e l é s. <i>Nagy J. Béla</i> : Szórend és hazaárulás. — <i>Meskó Lajos Sch. P.</i> : Tőszámnév — sorszámnév	331
N é p n y e l v. <i>Kovács Gyula</i> : Jelentés a Bihar megyében végzett nyelvjárás-kutatásról. — <i>Oláh Mihály</i> : A komárommegyei Kürt nyelvéből. — <i>Csűry Bálint</i> : Övéké. — <i>Szabó T. Attila</i> : Fitymálja, mint Csegezi a puliszkát	337
L e v é l s z e k r é n y	340
T a r t a l o m	341
S z ó - é s t á r g y m u t a t ó	344
A b o r í t é k o n: Tudnivalók. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. — Közgyűlési meghívó. — Értesítés. — Nyugtázás. — Felolvasó üléseink.	

TUDNIVALÓK.

A Magyar Nyelv február, április, június, október és december közepén jelenik meg.

A szerkesztőséget illető levelek, kéziratok, kérdések, tudósítások *Pais Dezső szerkesztő* címére (Budapest XI. Lenke-tér 12.), tagajánlások *Melich János alelnök* címére (Budapest VIII. Múzeum-körút 4., C épület) küldendőek.

Pénzküldemény, megrendelés, reklamálás, cím- és lakváltozás bejelentése a *Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztárához* (Budapest VIII. Múzeum-körút 4., C épület) intézendő.

Tagdíj, előfizetés 1939-ben 8 pengő, alapítvány 200 pengő.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI

I.

1. Zolnai Gyula. Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. 1905. Elfogyott.
2. Szily Kálmán. A mágnás-czím a magyarban. 1905. 0.40 P.
3. Pápay József. Reguly Antal emlékezete. 1905. 0.80 P.
4. Balassa József. A nép nyelvének tanulmányozása. 1905. Elfogyott.
5. Erdélyi Lajos. Nyelvjárásaink ügye és teendőink. 1905. Elfogyott.
6. Réthei Prikkel Marián. A magyar táncnyelv. 1906. 0.60 P.
7. Gombocz Zoltán. Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink. 1908. 2.40 P.
8. Melich J. Az Orthographia Vngarica és a magyar helyesírás. 1908. Elfogyott.
9. Szeremley Császár Lóránd. Jelentés-tanulmányok. 1909. 0.80 P.
10. Kóssa Gyula. Régi magyar gyógyszernevek. 1909. 1.20 P.
11. Gombocz Zoltán. Pótlékok a Magyar Tájéztatóhoz. 1910. 0.60 P.
12. Tolnai Vilmos. A szólásokról. 1910. 1.20 P.
13. Melich János. Nyelvünk szláv jövevényei. 1910. Elfogyott.
14. Melich János. A magyar tárgyas igeragozás. 1914. 2.— P.
15. Melich János. Keresztneveinkről. 1914. Elfogyott.
16. Gombocz Zoltán. Árpádkori török személyneveink. 1915. Elfogyott.
17. Hóman Bálint. A székelyek eredete. 1921. Elfogyott.
18. Sági István. A magyar szótárak és nyelvtanok könyvszete. 1922. 2.40 P.
19. Gragger Róbert. Omagyar Máriasiralom. 1923. 0.60 P.
20. Jakubovich Emil. Adalékok legrégebb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez. 1924. 0.40 P.
21. Vitéz Házi Jenő. A soproni magyar-latin szójegyzék. 1924. 0.80 P.
22. Csüry Bálint. A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. 1925. 1.20 P.
23. Szinnyi József. A Halotti Beszéd hang- és alaktana. 1926. 0.60 P.
24. Balogh József. Szent Gellért és a symphonia Ungarorum. 1926. 0.40 P.
25. Knieza István. A magyar helyesírás a tatárjárásig. 1928. 0.80 P.
26. Fludorovits Jolán. Latin jövevényszavaink hangtana. 1930. 1.20 P.
27. Moravcsik Gyula. Az onogurok történetéhez. 1930. 1.— P.
28. Csefkó Gyula. Szállóigék, szólásmódok. 1930. 6.— P.
29. Bárczi Géza. A „pesti nyelv“. 1932. 1.— P.
30. Németh Gyula. A nagyszentmiklósi kincs feliratai. 1932. 1.— P.
31. Gyalmas János. Latin eredetű képzőink. 1933. 0.80 P.
32. Hartnagel Erzsébet. Újabb német jövevényszavainkról. 1933. 0.80 P.
33. Laziczus Gyula. Bevezetés a fonológiába. 1932. 3.— P.
34. Kovalovszky Miklós. Az irodalmi névadás. 1934. 1.60 P.
35. Jakubovich Emil. A székely rovásírás legrégebb ábécéi. 1935. 0.80 P.
36. Melich János. Gombocz Zoltán emlékezete. 1936. 0.80 P.
37. Zsirai Miklós. Budenz József. 1936. 0.60 P.
38. Csüry B. Mássalhangzónyúlás, ikerítődés a szamosháti nyelvjárásban. 1937. 0.80 P.
39. Kispál Magdolna. Napszakok nevei az ugor nyelvekben. 1938. 1.— P.
40. Szende Aladár. A XVI. század nyelvszemlélete. 1938. 1.20 P.
41. Bahoss R. Ernő. A causativ igeképzés. 1938. 0.80 P.
42. Melich János. Jelentéstani kérdések. 1938. 0.80 P.
43. Kálmán Béla. Obi-ugor állatnevek. 1938. 0.80 P.

II.

- Melich János. A két legrégebb magyarnyelvű nyomtatvány. 1912. Elfogyott.
Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születésnapjára. 1918. 3.— P.
Juhász Jenő. A Magyar Nyelv I—XXV. évf. Mutatója. 1931. 10.— P.
Csüry Bálint. Szamosháti Szótár. Két kötet. 1935—36. 25.— P.

Megrendelhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztáránál (Budapest VIII. Múzeum-körút 4., C épület). Társaságunk tagjainak féláron adjuk a meglevő kiadványokat.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG
REGULY ANTAL emlékének szentelt

évi közgyűlését

1939. január 24-én d. u. 5 órakor a M. Tud. Akadémia heti ülés-
termében tartja, melyre a Társaság tagjai ezennel meghívottnak.

Tárgysorozat:

- Zsirai Miklós alelnök: Reguly Antal emlékezete.
Hét fővárosi, négy vidéki választmányi tag és három
számvizsgáló választása.
Titkári jelentés a Társaság 1938. évi működéséről.
Az 1938. évi Szily-jutalom odaítélése.
Pénztári jelentés 1938-ról. — Költségvetés 1939-re.
A választás eredményének kihirdetése.
Esetleges indítványok.*
A közgyűlés berekesztése.

* Az alapszabályok értelmében a közgyűlés elé terjesztendő mindennemű
indítványt a közgyűlés előtt legalább két héttel a titkár útján a választmány-
nak be kell jelenteni. Ha az indítványok be nem jelentettek, tárgyalásuk a leg-
közelebbi közgyűlés napirendjére marad.

Értesítés.

A M. Tud. Akadémia Nyelvművelő Bizottságának *Magyarosan*
című folyóiratát a Magyar Nyelvtudományi Társaság tagjai és
a Magyar Nyelv előfizetői a Magyar Nyelv füzeteihez mellékelve
ebben az évben is ingyen kapják.

Budapesten, 1938. december 15-én.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöksége.

Nyugtázás

1938. október 1-től november 30-ig.

Alapítványok: Balogh Jenő, Nagylózs (kieg.) 4.98, Ligeti
Lajos (I. részlet) 40, összesen 44.98 pengő.

~~☞~~ Felolvasó üléseinket 1939-ben a következő napokon tart-
juk: február 14., március 14., április 11., május 2., június 13.,
október 10., november 14., december 12.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI

I.

1. Zolnai Gyula. Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. 1905. Elfogyott.
2. Szily Kálmán. A mágnás-czím a magyarban. 1905. 0.40 P.
3. Pápay József. Reguly Antal emlékezete. 1905. 0.80 P.
4. Balassa József. A nép nyelvének tanulmányozása. 1905. Elfogyott.
5. Erdélyi Lajos. Nyelvjárásaink ügye és teadóink. 1905. Elfogyott.
6. Réthei Prikkel Marián. A magyar táncnyelv. 1906. 0.60 P.
7. Gombocz Zoltán. Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink. 1908. 2.40 P.
8. Melich J. Az Orthographia Vngarica és a magyar helyesírás. 1908. Elfogyott.
9. Szeremley Császár Lóránd. Jelentés-tanulmányok. 1909. 0.80 P.
10. Kóssa Gyula. Régi magyar gyógyszernevek. 1909. 1.20 P.
11. Gombocz Zoltán. Pótlékok a Magyar Tájszótárhoz. 1910. 0.60 P.
12. Tolnai Vilmos. A szólásokról. 1910. 1.20 P.
13. Melich János. Nyelvünk szláv jövevényei. 1910. Elfogyott.
14. Melich János. A magyar tárgyas igeragozás. 1914. 2.— P.
15. Melich János. Keresztneveinkről. 1914. Elfogyott.
16. Gombocz Zoltán. Árpádkori török személynveink. 1915. 1.20 P.
17. Hóman Bálint. A székelyek eredete. 1921. Elfogyott.
18. Sági István. A magyar szótárak és nyelvtanok könyvezete. 1922. 2.40 P.
19. Gragger Róbert. Omagyar Máriasisiralom. 1923. 0.60 P.
20. Jakubovich Emil. Adalékok legrégebb nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez. 1924. 0.40 P.
21. Vitéz Házi Jenő. A soproni magyar-latin szójegyzék. 1924. 0.80 P.
22. Csúry Bálint. A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. 1925. 1.20 P.
23. Szinnyi József. A Halotti Beszéd hang- és alakтана. 1926. 0.60 P.
24. Balogh József. Szent Gellért és a symphonia Ungarorum. 1926. 0.40 P.
25. Knieza István. A magyar helyesírás a tatárjárásig. 1928. 0.80 P.
26. Fludorovits Jolán. Latin jövevényszavaink hangtana. 1930. 1.20 P.
27. Moravcsik Gyula. Az onogurok történetéhez. 1930. 1 — P.
28. Csefő Gyula. Szállóigék, szólásmódok. 1930. 6.— P.
29. Bärzi Géza. A „pesti nyelv“. 1932. 1.— P.
30. Németh Gyula. A nagyszentmiklósi kincs feliratai. 1932. 1.— P.
31. Gyalmos János. Latin eredetű képzőink. 1933. 0.80 P.
32. Hartnagel Erzsébet. Újabb német jövevényszavainkról. 1933. 0.80 P.
33. Lazicius Gyula. Bevezetés a fonológiába. 1932. 3.— P.
34. Kovalovszky Miklós. Az irodalmi névadás. 1934. 1.60 P.
35. Jakubovich Emil. A székely rovásírás legrégebb ábécéi. 1935. 0.80 P.
36. Melich János. Gombocz Zoltán emlékezete. 1936. 0.80 P.
37. Zsirai Miklós. Budenz József. 1936. 0.60 P.
38. Csúry B. Mássalhangzónyúlás, ikeriftődés a szamosháti nyelvjárásban. 1937. 0.80 P.
39. Kispál Magdolna. Napszakok nevei az ugor nyelvekben. 1938. 1.— P.
40. Szende Aladár. A XVI. század nyelvszemlélete. 1938. 1.20 P.
41. Bahoss R. Ernő. A causativ igeképzés. 1938. 0.80 P.
42. Melich János. Jelentéstani kérdések. 1938. 0.80 P.
43. Kálmán Béla. Obi-gor állatnevek. 1938. 0.80 P.

II.

- Melich János. A két legrégebb magyarnyelvű nyomtatvány. 1912. Elfogyott.
Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születésnapjára. 1918. 3.— P.
Juhász Jenő. A Magyar Nyelv I—XXV. évf. Mutatója. 1931. 10.— P.
Csúry Bálint. Szamosháti Szótár. Két kötet. 1935—36. 25.— P.

Megrendelhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztáránál (Budapest VIII. Múzeum-körút 4., C épület). Társaságunk tagjainak féláron adjuk a legújabb kiadványokat.

Kérelem.

Társaságunk közgyűlése 1938-ra is 8 pengőben állapította meg a rendes tagdíjat és 200 pengőben az alapító díjat. Ugyancsak 8 pengőért kapják előfizetőink is a Magyar Nyelv idei évfolyamát.

Azokat a régi alapítóinkat, akiknek az alapítványa 200 pengőnél kevesebb, bizalommal kérjük, szíveskedjenek az évi rendes tagdíjat megfizetni vagy pedig alapítványukat 200 pengőre kiegészíteni.

A tagdíj, előfizetés beküldhető postautalványon Társaságunk pénztárának (VIII. Múzeum-körút 4., C épület) vagy az idei 1—2. sz. füzethez mellékelt befizető lap felhasználásával a Magyar Nyelvtudományi Társaság 18.144. számú postatakarékpénztári csekkszámlijára.

Budapesten, 1938. október 15-én.

**A Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöksége.**

Értesítés.

A M. Tud. Akadémia Nyelvművelő Bizottságának *Magyarosan* című folyóiratát a Magyar Nyelvtudományi Társaság tagjai és a Magyar Nyelv előfizetői a Magyar Nyelv füzeteihez mellékelve ebben az évben is ingyen kapják.

Budapesten, 1938. október 15-én.

**A Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöksége.**

Nyugtázás

1938. június 1-től szeptember 30-ig.

Alapítványok: Balogh Jenő, Nagylózs (kieg.) 5, Jánosi József (kieg.) 4, Szabó Béla (kieg.) 9, összesen 18 pengő.

Adomány: A budapesti áll. Középisk. Tanárvizsg. Bizottság doktori érték. kiadására 100 pengő.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI

I.

1. Zolnai Gyula. Nyelvmemlékeink a könyvnyomtatás koráig. 1905. Elfogyott.
2. Szily Kálmán. A mágnás-czím a magyarban. 1905. 0.40 P.
3. Pápay József. Reguly Antal emlékezete. 1905. 0.80 P.
4. Balassa József. A nép nyelvének tanulmányozása. 1905. Elfogyott.
5. Erdélyi Lajos. Nyelvjárásaink ügye és teendőink. 1905. Elfogyott.
6. Réthei Prikkel Marián. A magyar táncnyelv. 1906. 0.60 P.
7. Gombocz Zoltán. Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink. 1908. 2.40 P.
8. Melich J. Az Orthographia Vngarica és a magyar helyesírás. 1908. Elfogyott.
9. Szeremley Császár Lőránd. Jelentés-tanulmányok. 1909. 0.80 P.
10. Kóssa Gyula. Régi magyar gyógyszernevek. 1909. 1.20 P.
11. Gombocz Zoltán. Pótlékok a Magyar Tájszótárhoz. 1910. 0.60 P.
12. Tolnai Vilmos. A szólásokról. 1910. 1.20 P.
13. Melich János. Nyelvünk szláv jövevényei. 1910. Elfogyott.
14. Melich János. A magyar tárgyas igeragozás. 1914. 2.— P.
15. Melich János. Keresztneveinkről. 1914. Elfogyott.
16. Gombocz Zoltán. Árpád-kori török személynveink. 1915. 1.20 P
17. Hóman Bálint. A székelyek eredete. 1921. Elfogyott.
18. Sági István. A magyar szótárak és nyelvtanok könyvszerkezete. 1922. 2.40 P.
19. Gragger Róbert. Ómagyar Máriasisiralom. 1923. 0.60 P.
20. Jakubovich Emil. Adalékok legrégebb nyelvmemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez. 1924. 0.40 P.
21. Vitéz Házi Jenő. A soproni magyar-latin szójegyzék. 1924. 0.80 P.
22. Csüry Bálint. A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. 1925. 1.20 P.
23. Szinneci József. A Halotti Beszéd hang- és alaktana. 1926. 0.60 P.
24. Balogh József. Szent Gellért és a symphonia Ungarorum. 1926. 0.40 P.
25. Kniezsa István. A magyar helyesírás a tatárjárásig. 1928. 0.80 P.
26. Fludorovits Jolán. Latin jövevényszavaink hangtana. 1930. 1.20 P.
27. Moravcsik Gyula. Az onogurok történetéhez. 1930. 1.— P.
28. Csefkó Gyula. Szállóigék, szólásmódok. 1930. 6.— P.
29. Bárczi Géza. A „pesti nyelv”. 1932. 1.— P.
30. Németh Gyula. A nagyszentmiklósi kincs feliratai. 1932. 1.— P.
31. Gyalmos János. Latin eredetű képzőink. 1933. 0.80 P.
32. Hartnagel Erzsébet. Újabb német jövevényszavainkról. 1933. 0.80 P.
33. Lazieus Gyula. Bevezetés a fonológiába. 1932. 3.— P.
34. Kovalovszky Miklós. Az irodalmi névadás. 1934. 1.60 P.
35. Jakubovich Emil. A székely rovásírás legrégebbi ábécéi. 1935. 0.80 P.
36. Melich János. Gombocz Zoltán emlékezete. 1936. 0.80 P.
37. Zsirai Miklós. Budenz József. 1936. 0.60 P.
38. Csüry B. Mássalhangzónyúlás, ikerítődés a szamosháti nyelvjárásban. 1937. 0.80 P.
39. Kispál Magdolna. Napszakok nevei az ugor nyelvekben. 1938. 1.— P.
40. Szende Aladár. A XVI. század nyelvszemlélete. 1938. 1.20 P.
41. Baboss R. Ernő. A causativ igeképzés. 1938. 0.80 P.
42. Melich János. Jelentéstani kérdések. 1938. 0.80 P.
43. Kálmán Béla. Obi-ugor állatnevek. 1938. 0.80 P.

II.

- Melich János. A két legrégebb magyar nyelvű nyomtatvány. 1912. Elfogyott.
 Emlék Szily Kálmánnak nyolcvanadik születésnapjára. 1918. 3.— P.
 Juhász Jenő. A Magyar Nyelv I—XXV. évf. Mutatója. 1931. 10.— P.
 Csüry Bálint. Szamosháti Szótár. Két kötet. 1935—36. 25.— P.

Megrendelhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaság pénztáránál (Budapest VIII. Múzeum-körút 4., C épület). Társaságunk tagjainak féláron adjuk a meglevő kiadványokat.

Kérelem.

Társaságunk közgyűlése 1938-ra is 8 pengőben állapította meg a rendes tagdíjat és 200 pengőben az alapító díjat. Ugyancsak 8 pengőért kapják előfizetőink is a Magyar Nyelv idei évfolyamát.

Azokat a régi alapítóinkat, akiknek az alapítványa 200 pengőnél kevesebb, bizalommal kérjük, szíveskedjenek az évi rendes tagdíjat megfizetni vagy pedig alapítványukat 200 pengőre kiegészíteni.

A tagdíj, előfizetés beküldhető postautalványon Társaságunk pénztárának (VIII. Múzeum-körút 4., C épület) vagy az idei 1—2. sz. füzethez mellékelt befizető lap felhasználásával a Magyar Nyelvtudományi Társaság 18.144. számú postatakarékpénztári csekkszámlájára.

Budapesten, 1938. június 15-én.

**A Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöksége.**

Értesítés.

A M. Tud. Akadémia Nyelvművelő Bizottságának *Magyarosan* című folyóiratát a Magyar Nyelvtudományi Társaság tagjai és a Magyar Nyelv előfizetői a Magyar Nyelv füzeteihez mellékelve ebben az évben is ingyen kapják.

Budapesten, 1938. június 15-én.

**A Magyar Nyelvtudományi Társaság
elnöksége.**

Nyugtázás

1938. április 1-től május 31-ig.

Alapítványok: Balogh Jenő, Nagylózs (kieg.) 5, Szabó Béla (kieg.) 3, összesen 8 pengő.

Adományok: Pázmány Péter-Tudományegyetem Bölcsészeti Kara doktori értekezések nyomdai költségére 300, Pesti Hazai Első Takarékpénztár 100, Takarékpénztárak és Bankok Egyesülete 200, összesen 600 pengő.